
**ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В.ПТУХИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ РІВНЯ ЖИТТЯ
ТА РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ**

Колективна монографія

Київ – 2012

**ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В.ПТУХИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

**ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ РІВНЯ ЖИТТЯ
ТА РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ**

Колективна монографія

Київ – 2012

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

Л93

Рецензенти:

Новіков В.М. — д.е.н., професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу соціальної інфраструктури Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України;

Гнибіденко І.Ф. — д.е.н., професор, Заслужений працівник соціальної сфери України, професор кафедри управління персоналом та економіки праці Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України (протокол № 16 від 29 листопада 2012 р.).

Л93

Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черненко, О. В. Макарова, за ред. Е.М.Лібанової. — У 2-х томах. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. — 436 с.

ISBN 978-966-304-003-5

Том 1: Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи

У монографії досліджено вплив кризових явищ в економіці та суспільстві на рівень життя населення, оцінено трансформаційні зміни у цій сфері протягом останніх десятиріч (за джерелами формування та диференціації доходів населення, споживчими характеристиками населення, його майновим забезпеченням та житловими умовами) та визначено перспективи зменшення негативного впливу системної кризи на рівень життя населення з розробкою відповідних пропозицій та прогностичних оцінок щодо тенденцій зміни рівня життя населення країни.

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної економіки та регіональної політики, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

Том 2: Регіональні диспропорції людського розвитку та можливості їх подолання

У монографії розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до вимірювання регіонального людського розвитку та обґрунтовано необхідність оновлення національної методики його вимірювання. Здійснено оцінку тенденцій та диспропорцій людського розвитку в регіонах України за такими складовими: можливість повноцінного відтворення населення, доступність освіти й забезпечення гідних умов праці, покращання стану соціального середовища, комфортності умов проживання та рівня добробуту населення. Обґрунтовано пріоритетність заходів регіональної політики для досягнення цільових орієнтирів людського розвитку в Україні, сформульовано практичні рекомендації щодо подолання регіональних диспропорцій за основними аспектами людського розвитку.

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної економіки та регіональної політики, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

ISBN 978-966-304-003-5

© Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В.Птухи НАН України, 2012

ПЕРЕДМОВА

Монографія являє собою черговий випуск щорічної публікації Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України «Людський розвиток в Україні». Як і у попередніх випусках серії, основною темою дослідження обрані найбільш актуальні проблеми сучасного соціально-економічного розвитку України. Разом з тим, порівняно з попередніми виданнями, дане дослідження має більш комплексний характер завдяки поєднанню двох окремих, але взаємозумовлених напрямів — дослідження трансформацій рівня життя населення та тенденцій регіонального людського розвитку.

Нерівномірність розвитку є рисою, притаманною суспільству будь-якої країни, проте в умовах системної кризи, яка охоплює практично всі сфери людської життєдіяльності, значно посилюється нестабільність соціально-економічних процесів, що призводить до глибинних трансформацій, а подекуди — і виникнення небезпечних диспропорцій у розвитку окремих територій, регіонів, населених пунктів; загострює проблеми рівня життя населення, провокуючи надмірну нерівність у доступі до ресурсів та поширення соціального відторгнення.

Обрана авторами монографії тематика дослідження є вкрай актуальною як з точки зору розв'язання практичних завдань державної політики, так і в контексті розвитку теоретичних підходів до вивчення новітніх тенденцій та трансформаційних змін, а також розробки методологічних засад дослідження соціально-економічних явищ.

Виявлення природи та закономірностей трансформаційних змін, оцінювання диспропорцій та їх наслідків створює реальне підґрунтя для формування ефективної соціально-економічної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для людського розвитку, забезпечення більш справедливого розподілу ресурсів, захисту населення від найнебезпечніших ризиків, пов'язаних із поширенням кризових явищ. На погляд авторів монографії система державного управління має володіти належною інформацією щодо тенденцій та специфіки проявів нерівності та диспропорційності розвитку, мати науково обґрунтовані рекомендації щодо концепції та конкретних механізмів реагування на можливі виклики та загрози, пом'якшення впливу кризових явищ на становище населення.

ТОМ 1

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ**

ЗМІСТ

Вступ.....	7
Розділ 1. Вплив кризових явищ в економіці та суспільстві на рівень життя населення	9
1.1. Системна криза та трансформації в життєвому рівні.....	9
1.2. Сучасні тенденції формування рівня життя населення	16
Розділ 2. Трансформації в рівні життя населення впродовж двох останніх десятиріч	33
2.1. Рівень, джерела формування та диференціація доходів.....	33
2.2. Споживчі характеристики населення	50
2.3. Майнове забезпечення домогосподарств	89
2.4. Житлові умови: кількісні та якісні характеристики	106
Розділ 3. Перспективи зменшення негативного впливу системної кризи на рівень життя населення	123
3.1. Напрями державної політики щодо пом'якшення впливу кризових явищ на становище населення	123
3.2. Прогнозування рівня життя населення України за різними сценаріями розвитку економічних процесів.....	136
3.2.1. Вибір результуючої змінної для мікромоделювання.....	136
3.2.2. Розробка сценаріїв прогнозу та варіантів розвитку подій	142
3.2.3. Узагальнені результати прогнозу рівня життя населення до 2020 року.....	147
Висновки	150
Література	156
Додатки.....	163

ВСТУП

Перший том монографії присвячено вивченню впливу системної кризи на рівень життя населення, аналізу трансформаційних змін життєвого рівня за останні два десятиріччя, в тому числі безпосередньо пов'язаних з кризовими явищами в економіці та суспільстві, а також розробці пропозицій щодо мінімізації негативного впливу на становище населення та прогнозу рівня життя на основі сценаріїв розвитку економічних подій.

У ході дослідження доведено, що основні ознаки нинішньої системної кризи з'явилися ще у першій половині 80-х рр. минулого століття, які разом з труднощами перехідного періоду на початку 90-х рр. стали основною причиною різкого погіршення матеріального становища переважної частини населення України та цілої низки трансформацій життєвого рівня.

Системна криза характеризується не стільки економічним занепадом, скільки кризою системи цінностей, руйнацією базових засад функціонування суспільства. Подібно ланцюговій реакції всі сфери суспільного життя приєднуються до формування системної кризи, а в період її повномасштабного розгортання вже зазнають під впливом кризи певних трансформацій.

Трансформації рівня життя за джерелом їх походження можна умовно поділити на три групи: 1) під впливом загальних процесів розвитку; 2) внаслідок кардинальної перебудови засад державотворення; 3) під впливом системної кризи. Всі трансформації, незважаючи на пріоритетні канали їх утворення, мали тією чи іншою мірою прямі або опосередковані зв'язки з системною кризою.

Дане дослідження базується на аналізі основних проявів та наслідків системної кризи у економічній та ідеологічній сферах, виявленні сучасних тенденцій життєвого рівня населення та визначенні в його складових глибинних динамічних зрушень, що набули впродовж двох останніх десятиріч ознак трансформації.

Основну увагу в роботі приділено аналітичним дослідженням — оцінці трансформаційних змін у складових життєвого рівня населення України. Визначено, що основними структурно-динамічними зрушеннями в рівні життя населення є: кардинальні зміни в джерелах формування доходів населення та зниження купівельної спроможності доходів переважної більшості населення; трансформації моделі споживання і споживчої поведінки; звуження інвестиційного потенціалу домогосподарств; принципові зміни майнових статусів та посилення дифе-

ренціації у майновому забезпеченні; поглиблення проблеми забезпечення населення країни належними житловими умовами; занепад соціальної інфраструктури населених пунктів і, як наслідок, звуження доступу до послуг соціальної сфери. Поглиблене дослідження окреслених трансформацій життєвого рівня дало змогу зрозуміти систему реалізованих раніше впливів та передбачити можливі варіанти розвитку кризових процесів.

Аналіз відповідних тенденцій дав змогу оцінити перспективи подолання економічної та соціогуманітарної кризи в контексті пом'якшення її негативного впливу на рівень життя населення. Розроблені рекомендації, що враховують світовий досвід запобігання та подолання кризових явищ, можуть бути дієвим інструментом державної соціальної політики як на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку, так і в майбутньому. Мультиваріантний прогноз рівня життя до 2020 року, побудований на основі мікроданих обстеження умов життя домогосподарств України, дає змогу оцінити перспективи покращення матеріального становища населення, виходячи з різних сценаріїв протікання економічних процесів та їх впливу на доходи різних за складом домогосподарств країни.

Результати дослідження можуть бути використані для підвищення ефективності державної соціальної політики, розробки рекомендацій щодо пом'якшення впливу системної кризи на становище населення в контексті нових глобалізаційних викликів, удосконалення засад управління реформами в економічній та соціальній сферах, пошуку нових шляхів запобігання та протидії кризовим явищам в майбутньому, покращення моніторингу бідності та системи соціальної підтримки, підвищення якості статистичної інформації та розширення її можливостей для досліджень соціально-економічних процесів.

Авторський колектив першого тому цього наукового видання: к.е.н. Л.М.Черенько (вступ, 1.1), к.е.н. С.В.Полякова (1.2, 2.2, висновки), к.е.н. В.С.Шишкін (2.4, 3.2.2), к.е.н. В.С.Заяць (2.3), к.г.н. Ю.Л.Когатько (2.3), О.А.Васильєв (2.1, 3.2.1, 3.2.3), А.Г.Реут (2.2, 3.1), Т.В.Новосільська (3.1), М.В.Демчук (2.1).

У першому томі монографії використано результати НДР «Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи» (№ держреєстрації: 0109U008252), виконаної за участю авторів у Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України протягом 2010–2012 рр.

Вагому інформаційну та експертну підтримку досліджень надали фахівці Державної служби статистики України: Н.С.Власенко, І.І.Осипова.

РОЗДІЛ 1

ВПЛИВ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В ЕКОНОМІЦІ ТА СУСПІЛЬСТВІ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Системна криза та трансформації в життєвому рівні

Якщо раніше про кризу традиційно говорили лише в економічній площині, звужуючи її прояви до падіння темпів економічного росту, то сьогодні дедалі частіше згадується про поширення кризових явищ на всі сфери життєдіяльності суспільства. Виходячи з такого трактування, можна припустити, що системна криза — це криза базових цінностей, що може виникати внаслідок ряду факторів (як руйнація економіки або ідеології, а можливо, їх одночасного поступового «відмирання» в існуючому вигляді як життєздатної системи). Отже, за загальним визнанням криза перестає бути локалізованою, передбачуваною, чутливою до цілеспрямованих впливів, її ядро зміщується у бік ідеологічних та ціннісних факторів, вона не схожа на всі інші кризові прояви, з якими стикалося людство.

Руйнівна сила такої кризи зростає внаслідок призупинення прогресу філософської та економічної думки, відсутності бачення напрямку подальшого розвитку та виходу з тупикової ситуації. Кожна країна, яка опинилася у незвичайному кризовому стані, йшла до нього власним шляхом, але країни з різним економічним та політичним устроєм прийшли до схожих проблем та нерозуміння рецептів їх подолання.

Системна криза охоплює різні сфери життя суспільства і не може бути подолана традиційними методами, оскільки напрями впливу в бік одних проявів кризи можуть згубно діяти на інші складові, доводячи їх до критичного стану. Отже, пошук шляхів виходу з системної кризи має базуватися виключно на засадах системності.

Особливість цієї кризи полягає у тому, що не тільки прояви зміщуються від економічного вектора до ціннісного, а й пошук розуміння сутності та напрямів виходу переходить у площину філософської думки і вічного питання про сенс життя. Можливо, це певною мірою нагадує піраміду Маслоу: коли людство навчилося забезпечувати задоволення зростаючих споживчих потреб, які сягнули свого максимуму (принаймні, в окремих країнах чи в окремих суспільних групах), то стало шука-

ти чогось іншого, на більш високому рівні, чого досі не змогла запропонувати філософська думка. Тобто, світ перейшов у якісно новий шар формування та задоволення потреб, в якому вже не діє закон постійного їх зростання, оскільки потреби в традиційному розумінні дійшли свого максимуму.

Намагання окремих дослідників чи цілих наукових шкіл шукати коріння системної кризи в розпаді СРСР та переході колишніх союзних республік у самостійне плавання по ринковій економіці не базуються на об'єктивному розумінні суспільних процесів другої половини минулого сторіччя. Адже на початку 80-х років вже чітко простежувалася економічна криза; навіть за даними офіційної статистики спостерігалось зниження темпів росту, а зростання макропоказників у абсолютних значеннях забезпечувалося переважно за рахунок екстенсивних (ресурсних) факторів, які стрімко звужувалися, насамперед, через неможливість постійного збільшення чисельності трудових ресурсів. Отже, можна говорити про розгортання кризових явищ в економіці СРСР ще з 70-х років, з подальшим їх посиленням до середини 80-х та цілком очікуваного піку кризи наприкінці 80-х років. Ідеологічні руйнації почалися ще раніше, принаймні до 70-х років, але важко визначити, якою мірою підґрунтям розвалу ідеології були економічні чинники, і навпаки. Подальші події, зокрема розпад СРСР та перехід до ринкових засад, здебільшого були викликані саме системною кризою, що охопила все суспільство.

Якщо можна теоретично побудувати схему формування системної кризи у вигляді нашарування сніжного кому з різних критичних станів різних сфер життєдіяльності суспільства, то цей механізм не допомагає дати відповіді на запитання щодо виходу з неї. Поетапне розмотування клубка проблем — означає починати з кінця, тобто з системи цінностей, а це суперечить базовим принципам формування держави як інституції, що має обмежене поле впливів.

Як могло статися, що дві антагоністичні системи (капіталізм та соціалізм) майже одночасно прийшли до стану системної кризи й розуміння такого стану як системної кризи? Західний світ основне коріння кризи вбачає у глобалізації, коли небажані події в одній країні переносять негативний вже кумульований ефект на інші¹ через:

- втрату загальних соціальних цінностей та загальновизнаних економічних оцінок, втрату цінкових та валютних еталонів, пропорцій між реальними та віртуальними цінностями;
- різке зниження взаємної довіри між учасниками ринку, а також до органів управління та влади;

¹ <http://www.kleiner.ru/arpab/siskriz.html>

- поширення кризи на психологію учасників ринку та порожнення панічного ставлення до майбутнього;
- різке послаблення стійкості переважної більшості економічних організацій на всіх рівнях — від держави до дрібних підприємств.

Найбільш значимим фактором економічної складової системної кризи є сприйняття людьми економічної ситуації та її оцінювання з власних позицій. Таким чином, основні риси економічної кризи переходять з площини економіки у площину мислення економічних агентів, що проявляється насамперед через зниження рівня довіри. Як наслідок, відбуваються системні трансформації соціально-економічного простору, за яких змінюється психологія індивідів, поведінка економічних агентів, характер взаємодії та основні риси економічного середовища, зокрема стосовно поширення інформації в економіці та суспільстві.

Всі ці події та чинники можна визнати такими, що цілком стосуються і України, яка йшла шляхом системної кризи з часів СРСР. Єдине, що сьогодні відрізняє розвинуті західні країни від країн Східної Європи, це накопичений економічний потенціал і, відповідно, національне багатство. Але сьогодні ніхто не може дати відповіді на те, в яких позиціях опиняться різні країни в наступній стадії системної кризи, чи стануть накопичення певним буфером і на який період їх вистачить, адже ця криза руйнує будь-яку систему зсередини, запускаючи механізм саморуйнації. В такій ситуації передбачення майбутнього виходить за рамки формальної логіки.

Системна криза неминуче призводить до цілого спектра трансформацій у різних сферах суспільного життя. В даному контексті під трансформацією слід розуміти особливі зміни, які характеризуються стрімкістю розгортання та поширення або означають глибинні перетворення, що змінюють характер процесу чи явища. При цьому відмінність трансформації від кардинальних змін тенденції полягає у виникненні якісно нових ознак, що можуть супроводжуватися змінами чи заміною елементів системи та зв'язків між ними.

Чи може системна криза спонукати трансформації в рівні життя, адже і сам рівень життя стає учасником та каталізатором кризових процесів. Як за ланцюгової реакції, всі сфери суспільного життя включаються до кризового процесу і виступають учасниками формування системної кризи. З початком масштабного розгортання такої кризи різні сфери починають підпадати під її дію і зазнають під її впливом трансформацій.

Найбільш помітними і відчутними для населення одразу стають трансформації рівня життя. Це те, що можна спостерігати на власному

досвіді, те, що вимірюється кількісно і підлягає емпіричному аналізу. На відміну від трансформації ідеології, цінностей, моралі, які змінюються повільніше і менш помітно (до того ж, є менш доказовими), трансформації в рівні життя виокремлюються в самостійний блок дослідження і можуть розглядатися як комплекс принципових змін під впливом певної системи факторів. При цьому важливо довести, що трансформація була зумовлена дією певної системи факторів, натомість можна проігнорувати, як саме фактори утворили зазначену систему.

Розгортання системної кризи, а саме її піковий стан, у часі збіглося зі зміною соціально-економічної формації та переходом до ринкових відносин, що сплело в один клубок різні проблеми, наприклад, масового збідніння і розшарування. Певний позитив у формуванні трансформацій життєвого рівня внесли загальноосвітні процеси науково-технічних проривів та, відповідно, розширення можливостей доступу до інформаційного середовища та певних життєвих благ. Проте стрімкий розвиток технологічних новацій мав побічні ефекти для суспільного середовища, незалежно від країни. Такі ефекти в Україні лягли на специфічний ґрунт, створений в умовах перехідних процесів та системної кризи.

Трансформації рівня життя за джерелом їх походження можна умовно поділити на три групи (рис. 1.1):

- зміни під впливом загальних процесів розвитку, характерні будь-якому суспільству за умови неповної ізоляції в світовому просторі;
- під впливом кардинальної перебудови засад державотворення;
- як наслідок розгортання системної кризи

Рис. 1.1. Фактори-канали трансформацій життєвого рівня, що виникли за останні два десятиріччя

Такий умовний поділ не означає, що трансформації можна чітко розрізнити за походженням або джерелом впливу, адже в більшості випадків важко ідентифікувати та розділити самі процеси, які спонукали до тих чи інших трансформацій. Тим паче, коли процеси протікають одночасно, підсилюючи дію один одного, створюючи нові ефекти. Отже, більшість трансформацій рівня життя пов'язано не лише з кризовими явищами, а й напряду із переходом до ринкових відносин на початку 90-х років, а також з розвитком суспільства у вузьконаціональному та глобальному розумінні (насамперед, модернізація споживчих характеристик, зміни системи цінностей, традицій та життєвих стандартів, переосмислення світоглядних орієнтирів).

Певні процеси, які розпочалися в суспільстві ще до повномасштабного розгортання кризи, легко було пояснити загальносвітовими тенденціями, але їх дія тією чи іншою мірою була посилена руйнівними явищами в економіці і суспільстві. В першу чергу це стосується процесів постаріння населення внаслідок зниження показників народжуваності, які намітилися задовго до 90-х років, але потім різко набули сили. Як наслідок зміни вікової структури населення, стрімко почала зростати роль соціальних трансфертів у доходах домогосподарств та, відповідно, фінансове навантаження на бюджет. Другий масштабний процес, що активно розгортався в країні з 60-х років минулого століття – відтік сільського населення до міст. Намагання штучно пригальмувати процес урбанізації різними шляхами, в тому числі за рахунок розвитку соціальної інфраструктури сіл, не давало відчутних результатів. Криза не зупинила відтік сільського населення, проте сприяла деградації колись розвинутої інфраструктурної мережі, поставивши сільське населення практично в умови соціального виключення.

Окремої уваги потребують світові тенденції, що різко увійшли в наше суспільство на тлі системної кризи. Гостра проблема недоспоживання переважної більшості населення впродовж 90-х років та відсутність ідеологічної доктрини створили підґрунтя для максимізації поточного споживання як національної ідеї. Західні суспільства, просуваючи ідеологію максимізації споживання, зайшли в глухий кут, прийшовши також до системної кризи, але принципово відмінним від нашого шляхом.

У суспільствах з невисоким рівнем життя, до яких належить Україна, виникає небезпека підміни системи цінностей споживчими потребами та вподобаннями. За таких умов виникає відчуття постійного невдоволення власним життям, заниження самооцінки та масового поширення утриманських настроїв в суспільстві. Надвисокі масштаби суб'єктивної бідності та невідповідність самооцінки матеріального стану об'єктивно визначеним параметрам стали ознакою незалежної України.

Виокремлення фактора кризи та фактора переходу до ринкових відносин при дослідженні формування трансформацій рівня життя свідчить на користь гіпотези настання піку системної кризи в останні роки 80-х – перші роки 90-х. Саме на цей період припадає фаза повного злиття кризи ідеології з економічною кризою, що набула всіх ознак системної кризи.

Виходячи з поданої структуризації, чітко простежується тяжіння трансформацій рівня життя до фактора системної кризи, хоча більшою мірою у поєднанні з іншими чинниками (рис. 1.2).

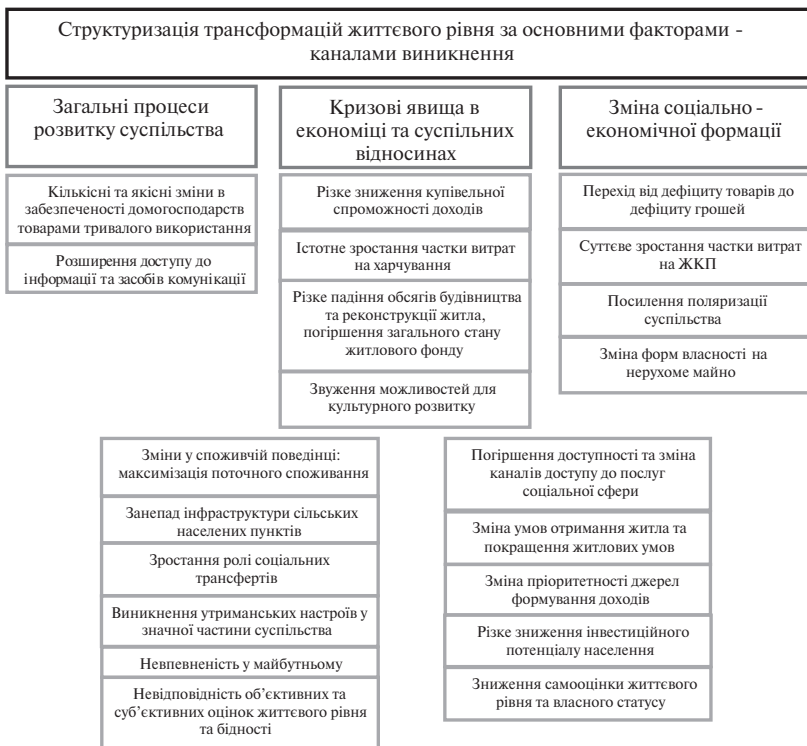

Рис. 1.2. Структуризація трансформацій життєвого рівня за основними факторами-каналами впливу

Що ж можна вважати прямим наслідком системної кризи, і які трансформації могли виникнути, незалежно від протікання кризових процесів? Безумовними прямими наслідками системної кризи можна вважати:

- різке падіння реальних доходів домогосподарств та звуження базових споживчих можливостей;
- значне зростання питомої ваги витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств (за рахунок мінімізації інших витрат) внаслідок різкого падіння купівельної спроможності доходів;
- обвальне падіння обсягів введення в експлуатацію житла як індикатора зниження загальних показників життєвого рівня; відповідно поступове погіршення стану житлового фонду та його фактичне зношення;
- мінімізація можливостей для культурного розвитку населення як такого, що фінансується за залишковим принципом державою і самими домогосподарствами.

Трансформації, що безпосередньо були пов'язані з системною кризою, але паралельно підпадали під вплив загальних процесів суспільного розвитку, охоплюють більш широкий спектр проблем не тільки в суто економічній, а і в гуманітарній та етичній сферах. Це: максимізація поточного споживання за рахунок розвитку; деградація інфраструктурної мережі сільських населених пунктів; принципове зростання ролі соціальних трансфертів у бюджетах сімей та у державних видатках; поширення утриманських настроїв на різні верстви населення; невпевненість у майбутньому тощо.

Наслідком одночасної дії чинника кризи та зміни соціально-економічної формації стали трансформації, які набували вирішального начення серед характеристик життєвого рівня, проте не могли бути усунені автоматично після подолання економічної кризи 1990-х років:

- звуження доступу до послуг соціальної сфери (насамперед, медичних та освітніх), погіршення якості послуг та зміна пріоритетності каналів їх доступу;
- зміна умов отримання житла та покращення житлових умов, практично повне переведення схеми отримання житла в площину ринкових відносин;
- різке зниження інвестиційного потенціалу населення; відмова від старих каналів інвестування і надто повільний розвиток нових;
- зниження самооцінки населенням свого рівня життя та соціального статусу.

Проте в рівні життя відбулися певні трансформації, які могли не бути пов'язаними з системною кризою, принаймні, через прямі кана-

ли впливу. До трансформацій позитивного характеру належать: загальне покращення доступу до інформації та засобів комунікації, а також підвищення кількісних та якісних характеристик забезпеченості населення товарами тривалого користування.

Трансформації, напряду пов'язанні зі зміною соціально-економічної формації, мали здебільшого негативний характер, принаймні, з огляду на традиційне сприйняття цих змін населенням, народженим в СРСР і вихованим на інших цінностях. Насамперед, це стосується різкої поляризації суспільства; кардинальної зміни форм власності на нерухоме майно, а також значного підвищення розміру та частки витрат на житлово-комунальні послуги та паливо в бюджетах сімей внаслідок поступової відмови від державних дотацій. На зміну зростаючого у 1980-х роках дефіциту товарів у наступне десятиріччя стрімко увірвався дефіцит грошей, що сприймалося неодноразово різними верствами населення.

Всі розглянуті трансформації, незважаючи на пріоритетні канали їх утворення, мали тією чи іншою мірою прямі або опосередковані зв'язки з системною кризою. Поглиблене дослідження окреслених трансформацій життєвого рівня дасть змогу зрозуміти не тільки систему реалізованих раніше впливів, а й передбачити можливі варіанти розвитку кризових процесів з точки зору їх взаємозв'язку з характеристиками рівня життя населення.

1.2. Сучасні тенденції формування рівня життя населення

Трансформації, що відбуваються в українському суспільстві впродовж останніх двох десятиріч, сформували новітні тенденції у рівні життя населення. Змін зазнали усі без винятку складові рівня життя: величина та джерела доходів, споживання товарів і послуг, умови проживання, майнові характеристики домогосподарств тощо.

Однією з найвідчутніших трансформацій для населення стала зміна джерел формування доходів. У дореформений період (до 1990 р.) основним джерелом доходів переважної більшості громадян була заробітна плата та пов'язані з нею виплати. Так, заробітна плата складала 70–80% від сукупних грошових доходів, соціальні трансферти – 7–10%, доходи від особистого підсобного господарства – 1–4%. Однак вже на початку 90-х років ситуація докорінно змінилась: *частка заробітної плати значно скоротилась (аж до 40% у 1994 р.), натомість з'явилися нові, притаманні ринковій економіці, види доходів: від підприємницької діяльності, самозайнятості, доходи від*

власності. Крім того, зросла частка доходів від особистого підсобного господарства та різного роду соціальних допомог. Протягом усіх наступних років, включаючи і 2010 р., питома вага заробітної плати була у межах 50% сукупного доходу домогосподарств.

Структуру доходів населення можна вважати своєрідним індикатором економічної ситуації в країні: істотне зменшення питомої ваги заробітної плати із одночасним зростанням частки надходжень від особистого підсобного господарства є прямим наслідком негативних явищ у сфері зайнятості населення.

За радянських часів більшість городян мала дачні ділянки, які використовувала переважно для відпочинку, лише невелика частина — для вирощування овочів та фруктів. З появою таких явищ, як безробіття, затримка з виплатою заробітної плати, продукція, вирощена на дачній ділянці, була для городян вагомим додатком до сімейного бюджету. Для сільських жителів продукція особистого підсобного господарства завжди є одним з основних джерел доходів.

Зрозуміло, що за відсутності роботи, особливо в сільській місцевості, такого роду зайнятість є часто єдиним джерелом доходів. Однак якби населення мало змогу обирати, то такий вибір був би не на користь сільського господарства, яке в нашій країні завжди було неприбутковою галуззю, яку дотувала держава, були лише поодинокі випадки ефективного господарювання. А робота на присадибних ділянках та в особистому господарстві вважається прибутковою лише тому, що ніхто не враховує витрачений час та зусилля, необхідні для вироблення продукції рослинництва й тваринництва.

Ще одним джерелом доходів, що з'явилося із відкриттям кордонів, стала трудова еміграція. Спочатку це були поодинокі випадки, однак згодом і сама еміграція, і надходження коштів від трудових мігрантів набули значних масштабів. За даними Нацбанку, за 2011 рік обсяг приватних переказів з-за кордону зріс на 20% і сягнув понад 7 млрд. дол. США, що становило 4,3% ВВП України. Ця цифра є найбільшою за останні п'ять років, фахівці вважають це наслідком зростання чисельності українських заробітчан за кордоном. Здебільшого кошти надходять з Італії, Польщі, Португалії, Чехії, Греції, Росії. Крім офіційно зареєстрованих, є ще «тіньові» канали надходження грошей: часто гроші передають через «живі руки», тому їх майже неможливо облікувати. Таким чином, судячи з обсягів, *надходження від трудової міграції давно стали вагомим джерелом доходу для багатьох сімей, особливо прикордонних областей України.*

Безумовно, тут є і позитивні, і негативні сторони. Так, беззаперечним позитивом є те, що громадяни самі знаходять можливість забезпечувати

себе і свої сім'ї, а не чекають допомоги від держави. Крім того, зароблені кошти перераховуються в Україну, де витрачаються на купівлю товарів та оплату послуг, будівництво житла тощо. Негативними наслідками трудової міграції є те, що виїжджають, в основному, працездатні освічені молоді особи, які могли б працювати в країні. За кордоном, як правило, вони працюють на будівництві, у сільському господарстві, жінки — у якості домашньої прислуги, а тому втрачають кваліфікацію, трудові навички та знання. Також розпадаються сім'ї, без нагляду залишаються діти.

Появу деяких нових видів доходів можна вважати позитивним чинником, якби вона не відбувалась на тлі різкого зниження вагомості надходжень від найманої праці. За часів СРСР населення звикло до того, що задекларований в основних документах принцип соціальної справедливості щодо права на працю, розподілу доходів, соціальних благ тощо, хоча не в усіх сферах та не повною мірою, проте діяв. Так, праця була не тільки правом, а обов'язком кожного громадянина, а про таке явище, як безробіття, мова навіть не велась.

Втрата роботи на початку 90-х та неможливість її знайти для більшості громадян стала справжнім шоком. *Якщо раніше зайнятість гарантувала держава, то в нових умовах все, що може запропонувати держава — це тимчасово підтримати, виплачуючи певний час допомогу по безробіттю, та допомогти з пошуком роботи, якщо особі було надано статус безробітного.* Однак, як свідчить практика, роботу, яку пропонують державні центри зайнятості, дуже умовно можна назвати підходящою, в основному — це робочі місця із мінімальною заробітною платою, з непривабливими іншими умовами праці.

Одразу після запровадження обліку безробітних і виплат допомоги чисельність безробітних була невеликою: рівень зареєстрованого безробіття не перевищував 1%, хоча фактично залишилось без роботи значно більше населення. Частина працівників була переведена на умови неповного робочого часу, багатьом була надана відпустка без збереження заробітної плати, тобто теоретично такі працівники вважались зайнятими, а практично перебували у стані прихованого безробіття.

Однією з причин низького рівня зареєстрованого безробіття була наявність психологічного бар'єра — не працювати та йти за допомогою до соціальних служб було на той час неприйнятно з погляду суспільної моралі, непрацюючих сприймали або як хворих, або як дармоїдів. Крім того, доволі поширеною була думка, що процеси, які відбуваються в економіці, є тимчасовими, через певний час все повернеться «на свої місця» та підприємства і заклади працюватимуть у звичному режимі.

Доволі швидко серед населення сформувалось діаметрально протилежне ставлення до статусу безробітного та отримання допомоги від

держави. Багатьом вдавалось роками бути на обліку в центрах зайнятості, отримувати різні види допомоги від держави, і при цьому неофіційно працювати. Цьому сприяли недосконалість законодавства та корупційність працівників, відповідальних за прийняття рішень щодо надання статусу та виплати коштів. Як вже доведено, ефективність діючої і нині системи забезпечення зайнятості населення є низькою: коштів витрачається багато, а віддача є невеликою.

Найбільш підприємливі в середині 1990-х років заснували власний бізнес, швидкими темпами почала розвиватись «човникова» торгівля, яка теж з часом перейшла у малий бізнес. Назвати ці явища сто відсотково позитивними не можна, оскільки вимушено торгівлею стали займатись громадяни, які раніше не мали до неї ніякого відношення, крім того, не мали і бажання, однак у багатьох випадках альтернативи не було. Так до розряду «торгашів» перейшли вчителі, медики, інженери, висококваліфіковані робітники, відправлені у безстрокові відпустки або звільнені за скороченням штатів з державних підприємств, та інші категорії персоналу.

У 2000-х роках із розширенням переліку державних соціальних програм та видів допомог, дедалі більша частина населення стала претендувати на них. Це викликане не тільки і не стільки зміною вікової структури населення, скільки щорічним запровадженням все нових видів виплат для населення, збільшенням їх розмірів. Як наслідок — *в українському суспільстві набули значного поширення утриманські настрої*. Так, якщо на початку 90-х рр. відповідальність за власний добробут покладала на себе кожна шоста особа, то вже у 2010 р. — лише кожна десята. А якщо відповідальність перекладається на державу, то і держава, а не сама особа, має щось зробити для того, аби життя стало кращим, доходи — більшими. Зрозуміло, що за таких умов досягти відчутного покращення рівня життя населення навряд чи вдасться.

Хоча на початку реформ «на руках» у населення була значна сума коштів, купувати на неї було нічого: полиці магазинів були майже пустими, що змушувало населення відкладати зароблені кошти наощадні книжки, скористатися якими більшості так і не довелося.

Темпи зростання вкладів населення в установах Ощадного банку в середині та наприкінці 1980-х років значно перевищували темпи зростання обсягів виробництва товарів народного споживання. Так, за п'ять років (1986–1990 рр.) приріст виробництва товарів народного споживання склав 28,5%, тоді як вклади населення зросли на 70,8%. При цьому розрив у показниках збільшувався з кожним роком: з 8,5% у 1986 р. до 42,3% у 1990 р. (рис.1.3).

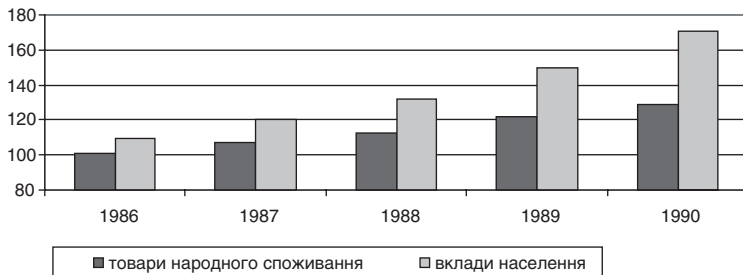

Рис. 1.3. Темпи зростання виробництва товарів народного споживання та вкладів населення в установах Ощадного банку, % до 1985 р.

Неможливість зняти кошти з рахунків та стрімке знецінення вкладів через гіперінфляцію на початку 1990-х рр. (тобто фактична втрата всіх заощаджень) стали ще одним «шоком перехідного періоду» для більшості населення. Це було однією з причин, через яку і нині населення націлене більше на споживання, аніж на заощадження.

Із відкриттям кордонів дефіцитний вітчизняний ринок дуже швидко заповнили імпортні товари. Населення, що звикло до постійного дефіциту, мало турбувалось про якість товарів — на початку 90-х рр. в Україні продавався будь-який товар, навіть самий низькосортний. Однак дуже швидко запас грошей, який швидше витрачався, ніж поповнювався, закінчився, а гіперінфляція, яка сягнула свого максимуму у 1993 р., остаточно «спустошила» гаманці переважної більшості населення. *На зміну дефіциту товарів прийшов дефіцит коштів, який компенсувати значно важче, а часто — і неможливо.*

Зростання цін, не співрозмірне зі збільшенням заробітної плати та інших доходів, призвело до того, що у 1995 р. порівняно з 1991 р. купівельна спроможність грошових доходів населення за сукупністю найнеобхідніших товарів та послуг знизилась майже у 6 разів. Якщо в 1992 р. мінімальна заробітна плата в Україні вдвічі перевищувала вартість мінімального споживчого кошика, то у 1998 р. дорівнювала лише 15% від його вартості².

Із стабілізацією ситуації в економіці у 2000-х рр. покращилась і купівельна спроможність доходів населення, проте багатьом зароблених грошей вистачало лише на найнеобхідніше. Передовсім, кошти

² Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Ред кол.: С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. — К.: Видавничий центр "Академія", 2000. — 864 с.

витрачали на купівлю продуктів харчування, в середньому на це на початку 2000-х рр. домогосподарства витрачали близько 60% своїх доходів, однак в окремих домогосподарствах (багатодітних та пенсіонерських) питома вага продовольчих витрат сягала 70%.

Покращення купівельної спроможності доходів населення відбувалось до 2008 р., однак із початком нової кризи ціни почали різко зростати, відповідно, фінансові можливості населення — зменшуватись. Темпи зростання цін значно перевищували темпи зростання доходів населення. Однак позитивним є те, що нині в Україні можна купити будь-який товар, при цьому діапазон цін є доволі широким.

Окремим питанням є якісні характеристики товарів, що реалізуються на українському ринку. Одним із аргументів виробників та експортерів є те, що якісна продукція коштує набагато дорожче, і українцям вона «не по кишені» через низьку купівельну спроможність доходів. Задля здешевлення продукції виробники економлять на всіх етапах виробничого процесу, використовують найбільш дешеві інгредієнти³. Однак поняття «дешева» та «шкідлива» продукція не повинні ототожнюватись, вони мають відрізнятись, наприклад, використанням дешевого пакування, дешевших, але не шкідливих сировини та матеріалів тощо.

Однією із ознак перехідного періоду стала *різка поляризація населення за рівнем доходів, поява багатих та бідних*. До початку 1990-х рр. диференціація доходів була зовсім незначною внаслідок того, що держава централізовано встановлювала посадові оклади та слідкувала за своєчасною виплатою заробітної плати, яка була основним джерелом доходів більшості громадян. Звичайно, зберігалась міжгалузева та територіальна диференціація в оплаті праці, проте було створено необхідні умови для забезпечення мобільності робочої сили. Так, при бажанні можна було переїхати на постійне місце проживання із сільської місцевості до міста, до іншої області. Більшість великих підприємств, які мали постійну потребу в робочій силі, забезпечували своїх працівників гуртожитком, а згодом — і квартирами.

На загальному фоні виділялась партійна еліта, представники якої займали керівні посади. Однак розрив у доходах був не настільки великим, до того ж часто не на користь управлінців: робітники окремих професій отримували доволі високу заробітну плату. Соціальна диференціація суспільства визначалась не стільки доходами, скільки такими чинниками, як нерівний доступ до окремих благ та цінностей, наявністю відомчих санаторіїв, лікарень, спеціалізованих магазинів тощо.

³ Електронний ресурс. Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/11/28/260527>

Вже на початку 1990-х рр. чітко почали виділятися «нові багаті» та бідні, причому багатство демонстративно виставлялось напоказ, що справедливо викликало в суспільстві обурення. Невдоволення посилювалось невисокою в середньому по країні заробітною платою, яка ще й не виплачувалась вчасно, практично повним занепадом окремих галузей, необґрунтованою диференціацією в оплаті праці залежно від видів економічної діяльності (наприклад, середня заробітна плата в сфері фінансування, кредитування та страхування у рази перевищувала аналогічний показник по сільському та лісовому господарству, освіті, культурі, мистецтву), яка зберігається і донині.

Крім міжгалузевої, *посилилась і регіональна диференціація в оплаті праці*. Так, якщо у 1985 р. різниця між найвищим та найнижчим рівнем середньомісячної заробітної плати становила 1,4 рази, у 1995 р. — 2 рази, то вже у 2000 р. — 3 рази. За даними 2010 р., розрив у рівні середньомісячної заробітної плати становив 2 рази, а «полярними» регіонами, як і у 2000 р., були м. Київ та Тернопільська обл. з середньомісячною заробітною платою 3431 грн. та 1659 грн. відповідно. З року в рік м. Київ різко виділяється на загальному фоні: тут рівень заробітної плати істотно перевищує середньо-українське значення. Це спричиняє постійний притік трудових мігрантів з усіх регіонів України (включаючи маятникову міграцію).

Дохід від оплати праці вносить найбільший вклад у формування розшарування населення за рівнем матеріальної забезпеченості. Так, за даними 2010 року, вклад оплати праці в Джині-коефіцієнт становив 54,7%. Суттєвий вплив має дохід від підприємницької та індивідуальної діяльності: він формує загальну нерівність на 10,5%, при цьому його частка в сукупному доході становить 6,3%.

Найбільшою мірою від неможливості «дотягтись» до забезпечених страждає молодь. Саме в молодіжному середовищі із його загальною низькою культурою спілкування особливо різко проявляється та підкреслюється різниця в рівні матеріальної забезпеченості (при цьому мається на увазі рівень, який можуть забезпечити молодій особі батьки, а не вона сама), а приводом для відмови у спілкуванні слугує відсутність дорогого мобільного телефону, «брендових» речей, автомобіля тощо. Раніше у молодіжному середовищі теж були неформальні групи, однак вони відрізнялись музичними уподобаннями, стилем одягу тощо, матеріальна забезпеченість не відігравала вирішальної ролі. *У сучасному українському суспільстві саме матеріальне становище є вирішальним чинником соціальної диференціації населення.*

Відчутні трансформації відбулись і у сфері споживання населення. За останні два десятиріччя принципово змінилась сама модель споживчої поведінки, *суспільство перейшло від проголошеного радянською вла-*

дою соціалізму до суспільства споживання з усіма характерними для нього ознаками.

У дореформений період у структурі промислового виробництва майже три чверті належало виробництву групи «А» (засоби виробництва), а на товари народного споживання припадало дещо більше 20%. Якщо врахувати, що імпорт товарів народного споживання був обмеженим, то за таких умов існування суспільства споживання було просто неможливим. Однак із відкриттям кордонів та появою великої кількості імпортних речей до *активного споживання* долучились не лише багаті верстви населення, а й менш забезпечені, хоча різною мірою та в різних цінових сегментах ринку. Ключові позиції зайняли великі торговельні центри: гіпермаркети та супермаркети, причому вони стали центрами не тільки торгівлі, а й проведення дозвілля та спілкування.

Вагому роль у формуванні споживчих смаків населення почала відігравати реклама, що стала, з одного боку, ключовим чинником ринкового успіху, а з другого — чи не одним з найпоширеніших феноменів масової культури та звичною і невід'ємною частиною життя суспільства. Новітні рекламні технології, які застосовують на телебаченні, радіо, у вуличній рекламі тощо, здатні не просто підвищити попит на конкретний товар, а й сформувані у людини потребу у цьому товарі.

Споживчі можливості населення визначаються та обмежуються наявними ресурсами. Негаразди в економіці України на початку 90-х рр. призвели до того, що «левову» частку коштів населення було змушене витратити на найнеобхідніше — придбання продуктів харчування та оплату житлово-комунальних послуг та товарів, а решта витрат здійснювалась, виходячи із залишку коштів. Якщо у 80-х рр. в середньому на харчування витрачалось до 40% сімейного бюджету, то у 1990-х рр. — 60%. Крім того, більш ніж вдвічі зросла частка витрат на оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів. Відповідно, для придбання непродовольчих товарів та інших послуг залишалось набагато менше можливостей. Протягом останніх років частка витрат на харчування залишається відносно стабільною та коливається в межах 50—55%.

Поряд з кількісними, змінилися і якісні характеристики споживання. В харчовому раціоні українців з'явилося багато нових продуктів, які раніше не вживали взагалі або вони були мало поширеними, до харчового раціону увійшли та швидко розповсюдилися блюда з італійської, корейської, японської та інших кухонь (наприклад, піца, суші). Змінились і пріоритети у споживанні такого традиційного та незамінного для українців продукту, як м'ясо: «лідером» за показниками виробництва та споживання стала курятина. Однак це було викликане, перш за все, ці-

новим чинником: серед видів м'яса саме куряче є найдешевшим, а отже, і найдоступнішим для населення.

Поява нових найменувань продуктів харчування значно розширила можливості вибору для населення. Слід зазначити, що з'явилися не лише імпортні продукти, яких не було раніше у продажу, а й відчутно урізноманітнівся асортимент продукції вітчизняних товаровиробників. Разом з тим, порівняно з дореформеним періодом, якість пропонованої продукції за багатьма параметрами явно погіршилась. Так, на ринку з'явилося багато продуктів, що містять генетично модифіковані організми, різного роду шкідливі добавки, а питома вага екологічно чистої продукції є зовсім невисокою.

Не сприяла підвищенню якості товарів і відміна норми у законодавстві, за якою фінансування досліджень якості покладалось на продавця товару. Відповідно до чинного нині законодавства, перевірку якості товарів і продуктів мають фінансувати з держбюджету. Протягом попередніх кількох років грошей на лабораторні дослідження взагалі не виділялось, лише у жовтні 2011 р. з бюджету виділили понад 1,5 млн. грн., а на 2012 р. уже передбачили 24 млн. грн.

Щодо імпортованих товарів, то їх якість теж бажає кращого. Так, в одній країні і на одному підприємстві виробляють окремо товари для розвинутих країн та країн, що розвиваються. Те, що не відповідає стандартам, наприклад, Німеччини чи Швеції, ввозять та реалізують в Україні без перешкод. Неякісний товар потрапляє як до менш заможних, так і до доволі забезпечених споживачів. Звичайно, купівельна спроможність доходів населення країни відіграє велику роль, однак в багатьох випадках споживачі товарів навіть не підозрюють про їх шкоду для здоров'я, а сформований ще за радянських часів стереотип, що «імпортний товар є якіснішим за вітчизняний», сприяє здійсненню покупки.

Якщо з виробництва складної побутової техніки, інших високотехнологічних товарів Україна відстала від світових лідерів безнадійно, то такий сегмент ринку, як виробництво продовольчих товарів, може становити певний відсоток належати українським підприємствам. А вироблене в країні значно легше контролювати, ніж те, що ввозять з-за кордону. Крім того, претензії країни щодо якості товарів часто уряд країни-експортера сприймає як «політичне замовлення» і це є приводом для початку торговельних конфліктів.

На думку фахівців «Укрметрестстандарту», захистити споживачів може лише прийняття закону про відповідальність виробників, постачальників та імпортерів за випуск та ввезення неякісної продукції⁴. Потребують змін і нормативні документи (медико-біологічні вимоги та санітарні нор-

⁴ Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1521/>

ми від 1989 року), якими регламентуються стандарти безпечності харчових продуктів: «левова» частка прийнятих у світі показників у них просто відсутня, зокрема нові антибіотики, гормональні та ветеринарні препарати.

На відміну від України, в Європейському Союзі порушувати законодавство економічно не вигідно. Там у разі виявлення неякісної продукції виробник зобов'язаний відкликати її з торговельної мережі та перебуває під контролем протягом року. При повторному виявленні неякісної продукції виробника позбавляють права працювати в певній сфері. Крім того, в Євросоюзі щотижня друкують перелік вилученої з торгівлі чи зупиненої на митниці продукції. Щодо України, то навіть у спеціалізованих телепередачах, призначених для перегляду та інформування широкого кола споживачів, результати досліджень якості продукції надаються без оприлюднення назв фірм-виробників чи торговельних марок, тому цінність такої інформації для споживачів є невисокою, швидше — нульовою.

Поряд із новими продуктами харчування, на вітчизняному ринку з'явилися непродовольчі товари, які раніше для переважної більшості українських споживачів були недоступними через їх постійний дефіцит або повну відсутність. Бажання населення купити все й одразу стримувалося нестачею коштів. Попит на кредитні грошові ресурси спричинив бурхливий розвиток системи споживчого кредитування. На початку 2000-х років банки видавали кредити практично на все, що продавалось у магазинах техніки та електроніки, на автомобілі, квартири, будинки, меблі тощо.

Кредити видавались часто навіть без довідки про доходи, лише за наявності паспорта та ідентифікаційного коду. Під час розгортання фінансової кризи наприкінці 2008 р. банки зробили умови споживчого кредитування більш жорсткими, що призвело до зменшення кількості та загальної вартості виданих кредитів. Незважаючи на це, заборгованість населення за кредитами нині є доволі значною, часто у домогосподарств є по кілька кредитів у різних банках. До цього ще слід додати заборгованість за кредитними картками, які є у переважної більшості працюючих та пенсіонерів. Якщо інформацію про обсяги наданих споживчих кредитів банки ще оприлюднюють, то загальна сума коштів, знята населенням з кредитних карток, достеменно не відома та не доступна. Таким чином, населення доволі швидко звикло «жити у кредит», а накопичення нині здійснюють лише невелика частина домогосподарств, їх частка у структурі сукупних витрат, за даними 2011 р., становила лише 4,4%.

З початком трансформаційного періоду у 1990-х рр. *принципових змін зазнали канали доступу до послуг соціальної сфери*. На сьогодні більшість послуг є платними, а перелік безкоштовних та гарантованих державою постійно скорочується. Насамперед, це стосується освітніх та медичних послуг.

Офіційно медицина в Україні є безплатною, проте в реальності безкоштовними залишилися лише окремі її складові, до того ж, не в усіх закладах. Більшість послуг та медичних товарів населення вже давно звикло оплачувати. Нормою стала плата за ліжко-місце у відділенні, «подяка» лікарям та іншому медперсоналу за проведену операцію, незважаючи на те, що пацієнти змушені оплачувати вартість ліків та медичного приладдя, купувати страховий поліс та підписувати документи про те, що у разі невдалого проведення операції не матимуть претензій до лікарів тощо. Такі тенденції у сфері медицини значно погіршили її доступність для широких верств населення, а окремі послуги для багатьох стали взагалі недоступними.

До матеріального чинника — нестачі коштів — додався ще й територіальний. Нині фактично зруйновано сільську медицину, у багатьох селах немає не те що амбулаторій, а навіть пунктів первинної медичної допомоги. Більшість сільських мешканців позбавлені можливості в разі необхідності скористатись послугами швидкої медичної допомоги, оскільки часто швидка навіть не виїздить на виклик у сільську місцевість, або чекати на неї доводиться годинами. Через погані умови праці та низьку заробітну плату діючі сільські лікарняні заклади не забезпечені повною мірою фахівцями, відтак для того, щоб отримати консультацію спеціаліста, часто доводиться їхати до обласного центру, оскільки навіть у багатьох районних лікарнях є не всі спеціалісти.

Менш радикальні трансформації відбулися в освітній сфері. Попри всі негаразди, більша частина освітніх послуг в Україні залишаються безоплатними та доступними для широких верств населення. Звичайно, є й платні дитячі садки, школи, колегіуми, ліцеї, однак їх питома вага — невелика.

Дещо інша ситуація з вищою освітою: незважаючи на обов'язкову 50% частку бюджетних місць, у більшості вищих навчальних закладів переважають студенти-контрактники. Плата за навчання на стаціонарі є доволі високою, тому серед молоді все більшої популярності набуває заочне та дистанційне навчання. До того ж, такі форми дають змогу працювати і самостійно оплачувати здобуття освіти.

Незважаючи на постійне реформування освітньої галузі, фахівці відмічають, що з кожним роком погіршується якість знань випускників навчальних закладів різних рівнів. Особливо це стосується випускників сільських шкіл, які не можуть нарівні з учнями, що закінчили міські школи, конкурувати при вступі до вищих навчальних закладів, та майже усіх випускників вишів, які після закінчення закладів не можуть влаштуватися на роботу, оскільки рівень їхніх знань та компетентності не відповідає вимогам роботодавців. Тому нині склалася така ситуа-

ція, коли наявність навіть вищої освіти не убезпечує населення від безробіття та бідності.

Істотно погіршилась доступність послуг культурної сфери, особливо для сільського населення. Нині в багатьох сільських населених пунктах немає бібліотек, будинків культури, спортивних споруд тощо. А діючі заклади значно підвищили ціни на послуги. Якщо у докризовий період вартість квитків до музею або кінотеатру була майже символічною, то нині відвідування закладів культури потребує немалих витрат. Та й значна частина населення просто не бачить у цьому потреби, адже з кожним роком зростає рівень забезпеченості домогосподарств комп'ютерною технікою, охоплення мережею Інтернет, де можна переглянути фільм, виставку картин тощо.

Серед дітей та молоді найбільш популярним способом проведення дозвілля став комп'ютер: різного роду ігри та спілкування у соціальних мережах. Віртуальне дозвілля все більше проникає у реальне життя. Звичайно, у цьому є свої переваги, але все-таки, більше негативного.

Стосовно змін, що відбулись у сфері туризму, слід зазначити, що традиційний відпочинок у санаторіях та профілакторіях через різке подорожчання вартості путівок дуже швидко перетворився на недосяжну розкіш для основної частини працюючого населення. Протягом 90-х рр. значна частина відомчих оздоровниць перейшла у приватну власність. В умовах, коли коштів не завжди вистачало навіть на задоволення першочергових потреб, ні про який відпочинок навіть не йшлося.

Покращення економічної ситуації на початку 2000-х рр. дало поштовх розвитку закордонного туризму. Парадоксально, але відпочинок, скажімо, у Туреччині чи Єгипті часто коштує менше, ніж у Криму чи Карпатах. Частина населення, в основному молодь та особи 30–40 років, часто надають перевагу саме закордонним поїздкам. Ще одна частина відпочиває, користуючись послугами приватних осіб, однак значна частина населення, особливо сільського, не виїздить на відпочинок не те що за кордон, а навіть за межі свого регіону. Якщо раніше, за бажання, путівку в санаторій чи будинок відпочинку міг отримати і працівник великого заводу, і сільськогосподарського підприємства, то нині лише окремі організації мають змогу забезпечувати своїх працівників пільговими путівками.

Проблеми трансформаційного періоду негативно відобразились і на житловій сфері. Держава перестала бути головним інвестором та забудовником на ринку житла, а нових механізмів залучення коштів та схем будівництва житла не було створено. Відтак, сфера житлового будівництва на десяток років потрапила у глибоку кризу. Протягом 1991–2000 рр. загальні обсяги капіталовкладень у житлове будівництво знизи-

лись в 4,5 рази, фінансування будівництва з Державного бюджету зменшилось у 60 разів.

«Заморожені» об'єкти простоювали від кількох до десятка років, лише на початку 2000-х у будівельній галузі відбулось поживлення, однак через такий тривалий період вже потребувалось значно більше коштів для того, щоб їх добудувати. Внаслідок кризових явищ постраждали як будівельні компанії, так і пересічні громадяни, які вклали власні кошти у будівництво.

Різке скорочення частки державного фінансування будівництва житла призвело до ще більшого загострення житлової проблеми. Черги на отримання квартири, які і до того були величезними, майже повністю перестали «рухатись». Якщо у 1990 р. квартиру отримала кожна 12 сім'я, яка перебувала на черзі, то у 2000 р. — лише кожна 55-та. В основному квартири отримують пільгові категорії громадян (багатодітні сім'ї, чорнобильці, ветерани тощо), а громадяни, які не мають пільг, житла практично не отримують.

Майже повністю припинено будівництво відомчого житла, на сьогодні лише в окремих установах є на балансі житлові будинки та гуртожитки. Однак найближчим часом їх планують передати у власність територіальних громад. Навіть повне виконання запровадженої у 2009 р. Державної цільової соціально-економічної програми будівництва (придбання) доступного житла на 2010–2017 рр. навряд чи докорінно змінить ситуацію із житлом у країні.

Щодо можливостей самостійно поліпшити житлові умови, то вони також є лише у невеликій частини населення. Невиправдано висока вартість житла, невідповідність між цією вартістю та рівнем доходів пересічних громадян, разом із надто дорогими кредитами, призводять до того, що у багатьох сімей (особливо у молодих, сімей з дітьми) практично немає можливостей для придбання окремого житла. Відтак, доволі високою є частка сімей, які проживають на орендованих квартирах, в аварійних помешканнях, по два або три покоління в одному помешканні тощо. Про поширену у розвинутих країнах практику змінювати житло до восьми разів протягом усього життя, постійно покращуючи умови проживання, навіть не йде мова.

Окремо слід сказати про якість наявного житла. Оскільки більш ніж 60% житла побудоване до 1980 р., за діючими тоді стандартами, крім того, більш, ніж у половині житлових помешкань капітальний ремонт взагалі не проводився, то, відповідно, і якість житла є доволі низькою. У міських поселеннях вона зумовлена, передусім, недостатністю площі в розрахунку на одну особу, а в сільській місцевості — відсутністю навіть базових зручностей у багатьох помешканнях.

Така ситуація спричинена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Нині в Україні набуває все більшої актуальності проблема забезпеченості населених пунктів питною водою. Побудована ще за радянських часів система водогонів у багатьох поселеннях зруйнована та потребує повної заміни, у частині поселень — капітального ремонту та реконструкції. З кожним роком зростає кількість населених пунктів, де місцева вода є непридатною для споживання не лише у їжу, а й для технічних потреб. Досі значна частина населених пунктів залишаються не газифікованими, особливо в сільській місцевості. Зрозуміло, що лише за рахунок власних коштів територіальні громади не можуть вирішувати ці проблеми, необхідні доволі значні державні інвестиції.

Разом з тим у багатьох випадках, особливо в сільській місцевості, низький рівень обладнання житлових приміщень зручностями спричинений не тільки і не стільки відсутністю коштів, скільки усталеністю сільського способу життя, небажанням його змінювати.

Із набуттям Україною незалежності чи не найвагоміші трансформації відбулись у *майновому забезпеченні домогосподарств*. Передусім, з'явилась та доволі швидко стала домінуючою нова форма власності на нерухоме майно — приватна. За радянського періоду перевага надавалась суспільній власності у двох її основних формах — державній і колгоспно-кооперативній. Наприкінці 1991р. Верховна Рада України затвердила «Концепцію роздержавлення та приватизації майна державних підприємств, житлового фонду та землі». У березні 1992 р. було прийнято основні приватизаційні закони: «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про приватизацію невеликих державних підприємств», «Про приватизаційні папери». У червні 1992 р. парламент затвердив першу державну програму приватизації. Отже, червень 1992 р. вважається початком легітимного процесу трансформації відносин власності в Україні.

Населення брало участь у приватизації через механізм застосування безоплатно-отриманих «приватизаційних грошей» обмеженого обігу — іменних приватизаційних сертифікатів. За двадцятирічний період населенням було приватизовано майже всі квартири та будинки, які підлягали приватизації відповідно до законодавства, земельні ділянки, що перебували у користуванні та призначались для обслуговування прибудинкових територій та ведення підсобного господарства, земельні частки, отримані внаслідок розпаювання майна сільськогосподарських підприємств.

Як і більшість трансформаційних процесів, зміна форм власності на нерухоме майно не пройшла без різного роду зловживань та несправедливості щодо окремих громадян, передовсім, що стосується розпаювання та приватизації землі. Ці питання ще і нині до кінця не вирішено.

Однак позитивним, безумовно, є те, що всі, хто мав бажання, практично безоплатно змогли реалізувати своє право на приватизацію житла, і нині переважна більшість житлового фонду країни перебуває у приватній власності громадян.

Ще однією вагомою трансформацією слід визнати *інтенсивне зростання забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування*. До товарів тривалого користування відносять велику та дрібну побутову техніку, аудіо-відео техніку, транспортні засоби, оргтехніку тощо. Наявність таких товарів не лише створює комфортні умови та виконує допоміжні функції при веденні домогосподарства, а й свідчить про рівень матеріального добробуту сімей.

У радянському суспільстві переважна більшість товарів тривалого користування була не необхідністю, а предметом розкоші. Так, наявність кольорового телевізора та магнітофона вважалась ознакою заможності та наявності відповідних «зв'язків» у сфері торгівлі. Такі товари, як пральні машини, холодильники були у користуванні переважно міських домогосподарств, в той час як сільські родини таких товарів звичай не мали.

Впродовж останніх років у цілому по країні частка домогосподарств, що не мають окремих товарів тривалого вжитку, поступово знижується, тобто рівень забезпеченості такими товарами покращується. Так, за даними 2010 р., частка домогосподарств, що мають холодильник та телевізор, сягає майже 100%. Пральні машини та мобільні телефони є у користуванні майже 85% домогосподарств, пирососи мають три чверті домогосподарств. Разом з тим рівень забезпеченості товарами, що порівняно недавно увійшли в обіг, є недостатнім. Так, персональний комп'ютер або ноутбук має тільки кожне третє домогосподарство, супутникову антену — одне з дев'яти, мікрохвильову піч — третина, відеокамеру — 5% домогосподарств.

Зростання рівня забезпеченості товарами тривалого користування можна пояснити, передовсім, тим, що протягом цих років український ринок побутової техніки стрімко розвивався за рахунок розширення асортименту товарів, розрахованих на домогосподарства з різним рівнем добробуту.

Хоча в середньому по країні частка домогосподарств, які не мають певних товарів тривалого вжитку, поступово зменшується, досі залишається залежність між забезпеченістю цими товарами та типом населеного пункту, в якому проживає домогосподарство: показники наявності окремих товарів тривалого вжитку в сільській місцевості нижчі за показники по містах. До того ж, позитивні зміни, що відбувались протягом останніх років, мають більш виражений характер саме в містах.

Окремо слід сказати про автомобілі. Нині, як і раніше, автомобіль є малодоступним для широких верств населення і залишається предметом розкоші, а не засобом пересування (рівень забезпеченості домогосподарств автомобілями майже не змінюється, — стабільно невисокий — близько 20%). Змінилися лише причини: якщо раніше це були черги на придбання нових авто та значне перевищення попиту над пропозицією на такі, що були у вжитку, то сьогодні — це низька платоспроможність населення.

Одним із варіантів, яким і користується більшість населення у розвинутих країнах, може бути купівля автомобіля в кредит. Однак умови кредитування, що сьогодні пропонують банки, є доволі жорсткими і в багатьох випадках — неприйнятними для громадян. Так, більшість банків вимагають від клієнтів сплатити аванс у розмірі 30% і більше від вартості авто, кредит видають на термін від 2 до 7 років під 25–30% річних. А це означає, що за 2 роки особа, що купила автомобіль у кредит, повинна виплатити банку додатково в середньому ще половину його вартості. До того ж, в умовах нестабільності, а тим більше кризи, виплата кредиту стає важким тягарем для більшості пересічних громадян.

У цілому населення України характеризується загальним невисоким рівнем поточних доходів. До того ж, середньостатистична сім'я більше половини своїх доходів витрачає на придбання продуктів харчування, ще близько 10% спрямовується на обов'язкові платежі, наприклад, оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів. За таких умов відкладати кошти на придбання якогось товару або на оплату кредиту на кілька місяців наперед, робити заощадження з метою їх подальшого використання як інвестиційних ресурсів, немає можливостей.

Взагалі за роки незалежності *інвестиційний потенціал населення істотно знизився*. Причиною цього були як втрата практично всіх заощаджень на початку 1990-х рр. та різке зниження поточних надходжень, так і зміна пріоритетів у використанні коштів. Так, за радянських часів переважна більшість населення була налаштована на накопичення коштів, доволі часто заощадження здійснювались на шкідливе поточному споживанню, нерідко обмеження поточного споживання набувало крайніх форм. Ощадні книжки мали практично всі, інша річ, що суми на них відрізнялись і доволі істотно: від 1000 крб. і до кількох десятків тисяч. Багато коштів вкладалось у купівлю державних облігацій (слід зазначити, що доволі часто продаж населенню облігацій внутрішнього займу здійснювався примусово). Такої форми інвестування, як купівля акцій, просто не було, оскільки у радянській економіці не було акціонерних товариств. Можливість проведення громадянами фі-

нансових операцій була штучно обмежена державою, яка зосередила у своїх руках всю власність та розпоряджалась доходами від неї.

Із початком трансформаційного періоду теоретично можливості населення здійснювати інвестиції значно збільшились, однак на практиці внаслідок дії низки чинників (втрата заощаджень, низький рівень поточних доходів, деформована структура споживання тощо) вони істотно обмежились.

Незважаючи на означені проблеми, частина населення все-таки здійснює заощадження і готова їх використовувати в якості інвестицій. Проте в Україні ще не створено дієвого механізму використання заощаджень населення, які суттєво впливають на формування інвестиційних ресурсів держави, звужують або розширюють споживчий ринок. У країнах з розвинутою ринковою економікою чверть національних заощаджень формується за рахунок домашніх господарств. Населення охоче вкладає вільні кошти у кредитно-фінансові установи, оскільки вони забезпечують не тільки збереження, а й приріст капіталу.

Фінансовий ринок в Україні перебуває лише на стадії формування, йому бракує налагоджених механізмів як акумулювання, так і інвестування ресурсів. Залучення коштів населення можливе лише за умови забезпечення, по-перше, гарантій повернення вкладів, по-друге, ефективного їх використання, по-третє, досягнення такого рівня прибутковості, який нівелював би ризики, що існують у вітчизняній економіці (ризики, що зумовлені нестабільною економічною та політичною ситуацією, правовою незахищеністю операцій населення з розміщення вільних коштів, відсутністю фінансової грамотності та мінімального досвіду у формуванні стосунків з фінансовим ринком тощо). На жаль, на даному етапі ані державні, ані комерційні структури не мають такого рівня довіри з боку населення, який дав би змогу повною мірою використовувати інвестиційний потенціал домогосподарств як рівноправних учасників фінансового ринку.

Про готовність населення (за умови створення відповідних умов) інвестувати кошти в довгострокові цілі свідчать і результати опитування в рамках обстеження умов життя домогосподарств. Попри усі негаразди, *населення нині більше націлене на заощадження та інвестування коштів у довгострокові цілі*, аніж ще кілька років тому. Так, якщо у 2004 р. у випадку значного збільшення доходів спрямували б їх на заощадження лише у кожному шостому домогосподарстві, то вже у 2010 р. — у кожному четвертому. Третина домогосподарств готова вкладати кошти у придбання житла, що теж можна вважати свого роду інвестиціями. Також зростає частка населення, яке спрямувало б кошти на розвиток власного бізнесу. Таким чином, за сприятливих умов населення може стати серйозним потенційним інвестором вітчизняної економіки.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЇ В РІВНІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ВПРОДОВЖ ДВОХ ОСТАННІХ ДЕСЯТИРІЧ

2.1. Рівень, джерела формування та диференціація доходів

Радикальні суспільно-економічні перетворення, що розпочалися в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр., призвели до суттєвих змін в усіх аспектах життя населення і, серед іншого, торкнулись джерел, способів та обсягів отримуваних доходів. Найбільш значні трансформації, що відбулись у сфері формування доходів населення, можуть бути сформульовані таким чином.

1. Різке зниження реальних доходів населення та їх купівельної спроможності. Перехід від дефіциту товарів до дефіциту грошей.

2. Зміна джерел формування доходів. Зайнятість перестала бути державною гарантією, внаслідок чого населення залишилось без гарантованого доходу у вигляді заробітної плати.

3. Доходи від зайнятості перестали відігравати вирішальну роль у бюджеті, сімей і з'явилися нові джерела доходів: дохід від підприємницької діяльності, від здачі нерухомості в оренду тощо. Зросла роль соціальних трансфертів, що пов'язане не лише зі зміною вікової структури населення, а і внаслідок трансформацій у соціальній політиці (необхідність пом'якшення «бідності працюючих»).

4. Різке посилення поляризації суспільства за рівнем доходів, майновим статусом (з'явилися надбагаті та маргінали). Основна ідеологічна посилка соціалістичного суспільства базувалась на тому, що всі рівні, а в 1990-і відбувся повний злам стратифікаційної складової, змінилась структура суспільства і з'явилось таке явище, як поляризація.

5. Виникнення утриманських настроїв у значній частини суспільства під час і після економічної кризи та їх закріплення в подальшому.

6. Перехід від впевненості в майбутньому з точки зору матеріального становища до зневіри у можливості його покращення у майбутньому.

За часів Радянського Союзу, у 1980-х рр., головним джерелом доходів населення України була заробітна плата, яка в сім'ях робітників та службовців забезпечувала 80% сукупного доходу; пенсії, стипендії, різні види допомог складали близько 10%, решта припадали на доходи від

ОПГ та інші джерела. Така структура зберігалась роками, з дуже незначними коливаннями. В сім'ях колгоспників оплата праці в колгоспі разом із заробітною платою членів сім'ї складала 55–60% сукупного доходу. Іншим важливим джерелом наповнення сімейного бюджету був дохід від ОПГ, частка якого дещо перевищувала 25%.

Абсолютний розмір середньодушового доходу в сім'ях робітників та службовців був більший, ніж у сім'ях колгоспників, однак мала місце тенденція до їх вирівнювання – дохід останніх зростав швидше. Так, протягом 1970-х рр. середньодушовий дохід у сім'ях робітників та службовців зріс на 40%, а в сім'ях колгоспників – на 55%, у 1980-х рр. – відповідно на 48% та 78% (при цьому значна частка приросту припала на два останні роки десятиліття). Таким чином, різниця у доходах протягом 20 років скоротилась з 42% до 6%. Однак таке зростання доходів саме по собі ще не свідчило про зростання добробуту, оскільки громадяни СРСР були обмежені у можливостях споживання. Непрямим свідченням цього є збільшення накопичень, характерне насамперед для сільських мешканців. Якщо протягом 1980-х рр. частка накопичень у сім'ях робітників та службовців збільшилась з 6,2% до 9,5% сукупного доходу, то у сім'ях колгоспників зростання було більш, ніж триразовим – з 6,3% до 21,1%.

Таким чином, дефіцит більшості товарів широкого вжитку, особливо характерний для другої половини 1980-х рр., спричинив ситуацію, коли навіть невеликі за розміром доходи населення не мало можливості витратити, через що збільшувалась маса наявних на руках грошей та збільшувались вклади в Ощадбанк. Так, протягом 1985–1990-х рр. кількість вкладів в установи Ощадбанку, здійснених міськими мешканцями України, зросла в 1,3 разу, сільськими – в 1,24 разу. При цьому середній розмір вкладу збільшився, відповідно, на 32% та 36%. Станом на 1990 р. середній вклад у сільських поселеннях (1944 крб.) майже дорівнював річному розміру середньодушового сукупного доходу колгоспників (2052 крб.).

Згідно з офіційними даними Держкомстату СРСР, протягом 1986–1990 рр. кількість грошей в готівковому обігу збільшилась вдвічі й складала на кінець 1990 р. 139 млрд. крб., а обсяг товарообігу та платних послуг за той же час зріс лише в 1,4 разу. Обсяг накопиченого незадоволеного попиту за цей час зріс з 60 до 238 млрд. крб. (тобто, у 4 рази), в тому числі за останній, 1990-й, рік приріст склав 55 млрд. крб. (30%)⁵.

З початку 1990-х років розпочалась гіперінфляція, яка сягнула максимуму у 1993 р., коли середньорічний темп росту цін склав 48,4 рази по відношенню до попереднього року. Це спричинило різке падіння рівня реальної заробітної плати – у 1991 р. вона становила 49% від рівня 1990 р.

⁵ Валентин Павлов остановил инфляцию. Недели на три // Журнал «Власть». – № 5 (55) от 28.01.1991 <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=265644>

(в цінах 1990 р.), у 1993 р. – 20,4%. В подальшому покращення ситуації не відбувалось аж до 2001 р.

У структурі сукупного доходу сімей у 1980-х рр. дохід від оплати праці складав понад 65%. На початку 1990-х рр. розпочалось скорочення частки цього доходу, протягом 1993–1994 рр. відбулося різке падіння – до 40% від сукупного доходу. Також скоротилась частка пенсій – з 17% до 10%. На цьому фоні значно зросла вагомість надходжень від особистого підсобного господарства – у 1994–1996 рр. їх частка перевищувала 30%, яка дещо зменшилась у наступні 2 роки.

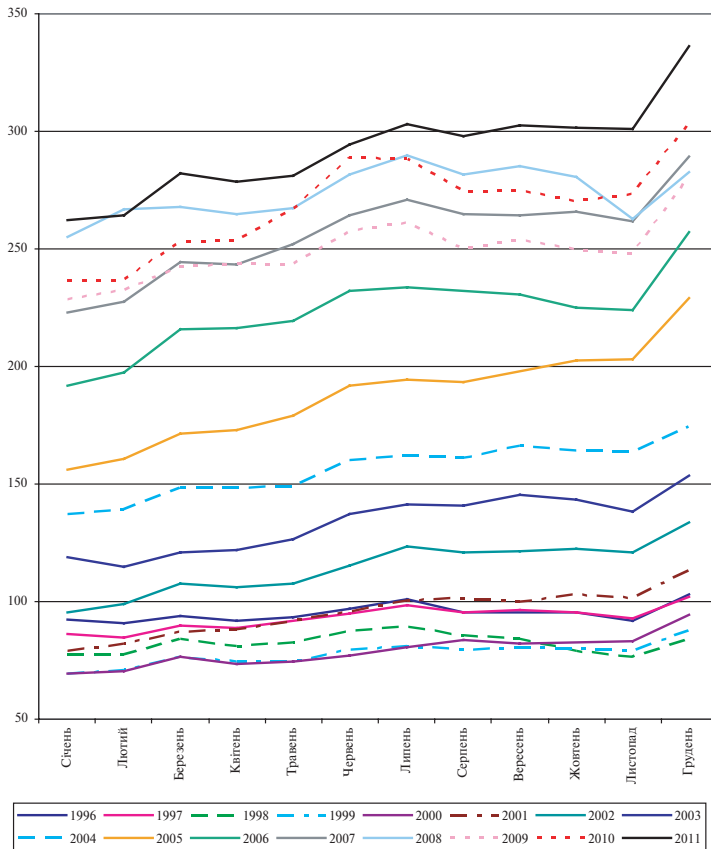

Рис. 2.1. Помісячна динаміка середньомісячного рівня зарплатної плати в Україні, грн. в цінах 1990 р.

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Гіперінфляція першої половини 1990-х рр. призвела до падіння рівня життя населення, що, серед іншого, проявилось у різкому скороченні реальної заробітної плати – у 1996–1999 рр. вона не перевищувала 30–40% від рівня 1990-го р., сягнувши найнижчих значень в останні 2 роки минулого століття (рис. 2.1).

Після цього почалось поступове і досить повільне її зростання – рівня 1990 р. середня заробітна плата досягла лише у 2007 р. Однак позитивні тенденції перервалися із початком нової кризи наприкінці 2008 р. Таким чином, спостерігається чітка залежність між кризовими явищами в економіці та рівнем реальних доходів населення.

Певні ознаки стабілізації у макроекономічному середовищі почали з'являтися у другій половині 1990-х рр. Наприклад, уповільнилось падіння розміру ВВП в розрахунку на душу населення. Якщо у першій половині 1990-х рр. його падіння складало 10–20% до попереднього року, то у 1997–1998 рр. скоротилось до 2%, а у наступному році вперше було зафіксовано зростання (на 0,6%).

Після гіперінфляції 1993–1994 рр., коли споживчі ціни протягом року зростали в десятки разів, значно випереджаючи підвищення заробітних плат, на зламі 1995–1996 рр. відбулись суттєві зміни – зростання номінальної зарплати зменшилось з 500% до 170%. В той же час реальна заробітна плата продовжувала скорочуватись аж до 2001 р. (рис. 2.2).

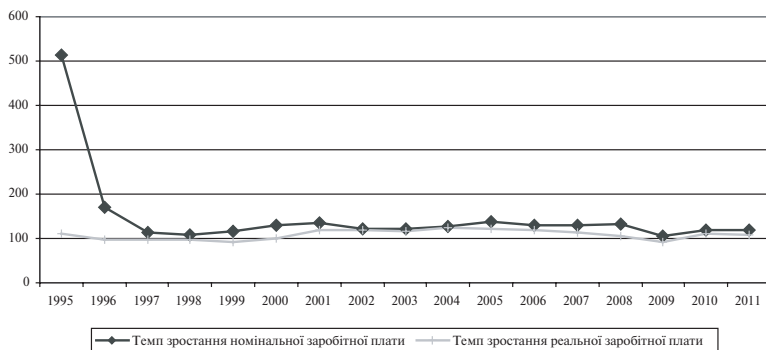

Рис. 2.2. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати, рік до року, %

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

Середній розмір заробітної плати лише у 1997 р. сягнув 2-разового перевищення розміру межі малозабезпеченості — соціального нормативу, що був введений в Україні «в умовах кризового стану економіки та спаду виробництва»⁶ та являв собою «фізіологічний прожитковий мінімум»⁷. Законом давно було встановлено, що «межа малозабезпеченості — це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує **непрацездатному** громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством»⁸. Про те, наскільки низький рівень цього соціального нормативу, свідчить той факт, що мінімальна частка витрат на непродовольчі товари встановлювалась на рівні 15% від вартості продуктового набору, а при розрахунку його розміру витрати на житлово-комунальні послуги не враховувались. І хоча межа малозабезпеченості мала гарантувати мінімальний рівень споживання для непрацездатних осіб, розмір середньої пенсії у 1995 р. складав лише чверть від цього нормативу, а у 1997 р. збільшився тільки до 73%.

З огляду на характер межі малозабезпеченості як нормативу фізіологічного мінімуму, лише двократне перевищення його розміру середньою заробітною платою виявляється досить незначним. Інакше кажучи, протягом другої половини 1990-х рр. середній розмір заробітної плати не міг забезпечувати працездатній особі нормального рівня споживання.

Різке скорочення розмірів основних джерел доходу населення України призвело до того, що їх купівельна спроможність у 1990-рр. істотно зменшилась. Так, середньої місячної зарплати вистачало на придбання лише 2—2,5 наборів з 22 продуктів харчування (рис. 2.3). Тобто тільки на мінімально необхідну для підтримання життєдіяльності кількість продуктів харчування працюючі особи мусили витратити 40—50% зарплати. Середньої пенсії не вистачало навіть на один такий набір.

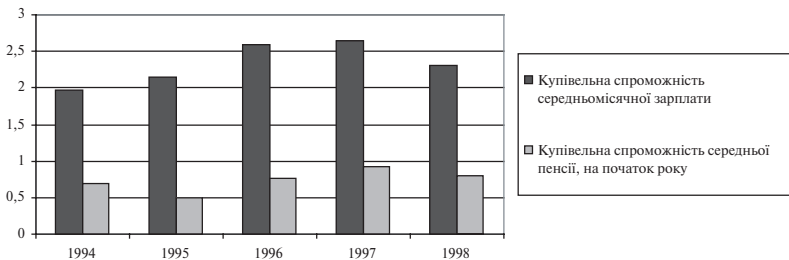

Рис. 2.3. Купівельна спроможність середньої зарплати та пенсії
(кількість наборів з 22 продуктів харчування, які можна придбати)

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Слід зазначити, що неможливо порівняти купівельну спроможність доходів населення часів незалежної України з радянськими часами і навіть не через відсутність достовірної інформації. 1980-і роки, насамперед друга їх половина, характеризувались дефіцитом практично усіх товарів — як продуктів харчування, так і непродовольчих товарів. І хоча ціни на продукти харчування порівняно із розмірами доходів населення були значно нижче, ніж у подальші часи, говорити про їх високу купівельну спроможність було б некоректно, оскільки придбати необхідну кількість продуктів все одно було неможливо. Переважна більшість населення мала достатню кількість грошей, однак не мала можливості витрачати їх на усе необхідне для нормального життя.

З початком кризи ситуація докорінно змінилась. Гроші швидко знецінювались, при тому, що дефіцит товарів зберігався. І певний час можливості населення обмежувались не лише нестачею товарів, а й нестачею грошей. Нарешті, з початком певної стабілізації, коли поступово почала розвиватись стихійна торгівля (завдяки «човникам»), ринок почав наповнюватись товарами загального вжитку, кількість яких перевищила обсяг наявних у населення грошей. Отже, можна стверджувати, що протягом першої половини 1990-х рр. відбувся перехід від дефіциту товарів до дефіциту грошей. *Радянська модель, за якою формально доходи населення були відносно високими, однак не могли забезпечити нормального рівня життя через нестачу товарів, які можна було б придбати, змінилась на ринкову — велика кількість та різноманітний асортимент товарів, однак рівень життя населення обмежується низькими доходами.*

Окрім низького рівня заробітної плати, слід згадати широке розповсюдження практики із затримкою підприємствами та організаціями виплати заробітної плати. Так, на кінець 1997 р. було не виплачено більше п'ятої частини від нарахованої за рік зарплати. Лише починаючи з 1999 р. частка не-виплаченої зарплати та загальна сума заборгованості набули тенденції до зменшення.

Крім того, приблизно кожен п'ятий працівник перебував протягом року у вимушеній адміністративній відпустці (без збереження зарплати), а кожен шостий — працював в умовах неповного робочого дня або тижня. У 1997 р. через вимушені адміністративні відпустки працівники не отримували зарплати в середньому за 553 робочі години, що складає приблизно 3 місяці, а ті, що працювали в умовах неповного робочого часу, втратили зарплату приблизно за 2 місяці (340 робочих годин). Переломним щодо розмірів вимушеної неповної зайнятості виявився тільки 2001 р., коли кількість працівників, що перебували у неоплачуваних адміністративних відпустках, скоротилась більш ніж удвічі порівняно з попереднім роком.

В подальшому ця ситуація закріпилась, правда у 2000-х рр. спостерігалось збільшення рівня доходів населення, що характеризувалось і зростанням їх купівельної спроможності.

У 2004 р. мінімальний розмір пенсійної виплати забезпечував можливість придбання лише одного продовольчого кошику, а мінімальна заробітна плата — тільки 1,4 кошика. Наступного року, із підвищенням розміру мінімальної пенсії, ситуація дещо покращилась, однак в подальші роки практично не змінювалась (рис. 2.4). Таким чином, мінімальні соціальні гарантії в Україні протягом останніх років забезпечують можливість придбання лише дещо більше одного мінімального продуктового кошика.

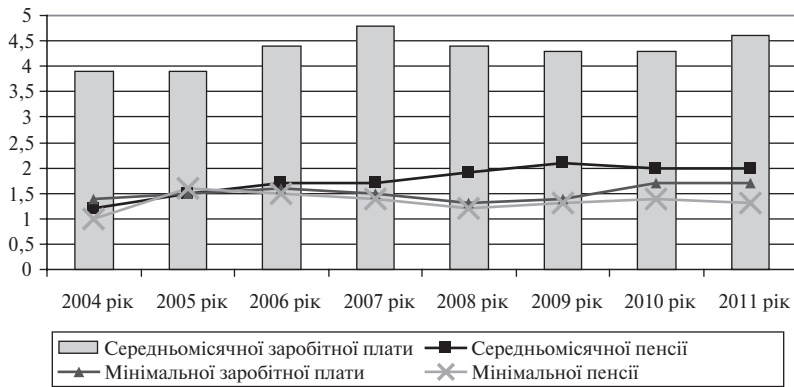

Рис. 2.4. Купівельна спроможність основних джерел доходу
(кількість мінімальних продуктових кошиків,
які можна придбати на одну заробітну плату та пенсію)

Примітка. Купівельну спроможність доходів, розраховану для 2000-х та 1990-х рр., не слід порівнювати, оскільки в основу розрахунку покладені різні набори продовольчих товарів: у 1990-х рр. — вартість офіційно затвердженого набору з 22 найважливіших продуктів харчування, у 2000-х рр. — вартість набору з 51 продукту харчування (включеного до ОУЖД), на основі фактичного середнього для населення 1–3 децильних груп обсягу споживання.

Джерело: вартість мінімального продуктового кошика розрахована за даними обстеження умов життя домогосподарств як середня вартість споживання продуктів харчування населенням 1–3 децильних груп.

Зростання середніх розмірів основних джерел доходу українських громадян протягом 2004–2011 рр. відбувалось в цілому більш швидкими темпами. Купівельна спроможність середньомісячної пенсії зроста майже вдвічі — якщо у 2004 р. на середню пенсію можна було придбати 1,2 мінімальних продуктових кошика, то у 2009 р. — 2,1; однак у наступні 2 роки купівельна спроможність середньої пенсії практично не

змінилась. Що стосується середньомісячної заробітної плати, то її купівельна спроможність зростала достатньо рівномірно.

Варто відмітити падіння купівельної спроможності мінімальних соціальних гарантій, а також середньої заробітної плати, що відбулось у 2008 р. і, напевне, пов'язане з впливом світової економічної кризи. В подальшому ситуація дещо виправилась, тим не менш, що купівельна спроможність мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії лишається на вкрай низькому рівні.

Отже, світова економічна криза 2008 р. негативним чином вплинула і на можливості забезпечення населення основними потребами за допомогою основних джерел доходів. І хоча в подальшому ситуація дещо виправилась, та докризового рівня купівельної спроможності досягнути не вдалось.

У Радянському Союзі конституційно було закріплено не тільки право кожного громадянина на працю, а й обов'язок. Відповідно, заробітна плата була єдиним джерелом офіційного доходу для працездатних осіб і складала близько 2/3 сукупного доходу сімей (рис. 2.5). З початком ринкових перетворень обов'язкова зайнятість перестала бути державною гарантією. Загальна соціально-економічна криза спричинила виникнення такого явища, як приховане безробіття (що проявлялось у вигляді переведення значної частини працівників на скорочений робочий час та введення так званих адміністративних відпусток, які не оплачувались). В результаті частка доходів населення від найманої праці почала поступово зменшуватись, а протягом 1993–1994 рр. відбулось різке падіння – з 59% до 41% сукупного доходу, тобто майже на третину.

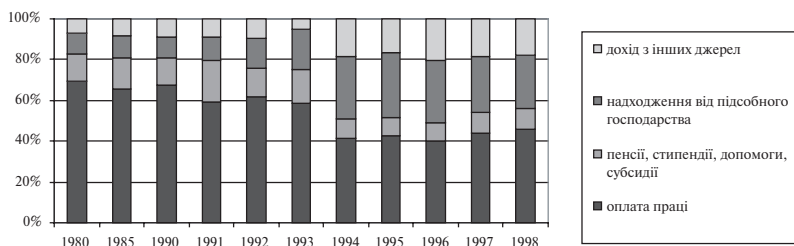

Рис. 2.5. Склад сукупного доходу сімей, %

Примітка. 1993 р. – дані за IV квартал

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Бюджетов сімей робочих, служачих и колхозників Украинской ССР (1980-1989рр.), Бюджетів сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1990-1998рр.).

Відсутність можливостей нового працевлаштування змусила значну частину населення самостійно шукати засоби насамперед для забезпечення найнагальнішої потреби – харчування. В цей час не лише для сільських, а й для міських мешканців важливим джерелом доходу стали натуральні надходження від особистого підсобного господарства. Якщо у 1980-х рр. їх частка у структурі сукупного доходу сімей складала близько 10%, то у 1994 р. зросла до 30%. А в селах вони стали головним джерелом доходів сімей.

Таким чином, коли в результаті ринкових перетворень, що супроводжувались соціально-економічною кризою, *держава зняла з себе відповідальність за обов'язкове забезпечення населення оплачуваною роботою, значна частина працездатних осіб втратила єдине гарантоване джерело існування – заробітну плату.*

З другого боку, становлення багатоукладної економіки та легалізація приватної власності сприяли появі альтернативних джерел доходу, які були відсутні у радянські часи. Саме тоді виникає прошарок населення, основним джерелом існування якого стає дохід від підприємницької діяльності. Масова приватизація житла та виникнення ринку житла дали змогу власникам здавати квартири та будинки в оренду, отримуючи від цього додатковий дохід.

Отже, якщо раніше головним видом доходу домогосподарств була заробітна плата працюючих, то тепер вона втратила своє вирішальне значення для сімейного бюджету. Доходи від найманої праці в структурі сукупного доходу сімей, хоча й залишилися на першому місці за розміром, однак стали істотно доповнюватись доходами від підприємницької та індивідуальної діяльності та пенсіями, значення яких зросло.

Крім того, у другій половині 1990-х відбулась ще одна суттєва зміна в тому, що стосується доходів населення: почала створюватися розгалужена система соціальних допомог. З огляду на загалом низький рівень доходів, на різні види такої допомоги могло претендувати практично все населення. Виникла безпрецедентна ситуація, коли працюючі отримували заробітну плату, розмір якої не міг забезпечувати нормального відтворення їх та їхніх сімей, і тому вони користувались тою чи іншою програмою соціальної допомоги. Низький рівень заробітної плати супроводжувався заборгованістю з її виплати, яка у середині 1990-х рр. сягала катастрофічних розмірів – на початок 1997 р. було не виплачено 21,5% від суми нарахованої зарплати. Заробітну плату могли не виплачувати місяцями, а виплата окремих її частин була «заморожена» на кілька років. За таких обставин соціальні допомоги для частини сімей виявлялись чи не єдиним джерелом «живих» грошей, незалежно від наявності в них працюючих осіб.

Одним з варіантів виходу з цієї ситуації стало таке майже невідоме раніше явище, як неформальна зайнятість, що набула значного поширення у другій половині 1990-х рр. Про її масштаби свідчить те, що у 1999 р. сума здійснених населенням України грошових витрат майже в 1,5 рази перевищувала суму офіційно отриманих ними грошових доходів (за даними ОУЖД). Тобто, в середньому, третину доходів населення отримувало в «тіньовому» секторі економіки.

Таким чином, в середині та у другій половині 1990-х рр. відбулись *серйозні трансформаційні зміни у структурі отримуваних населенням доходів: оплата найманої праці перестала бути єдиним джерелом доходів для працездатних осіб, з'явилися нові джерела доходів — від підприємницької та індивідуальної діяльності, від власності. З другого боку, в умовах кризи суттєво зросло значення різного роду державних соціальних допомог, в тому числі і для працюючих, рівень заробітної плати яких не забезпечував нормальних умов життя.*

З початком економічної стабілізації структура доходів почала набувати більш прогресивних ознак (рис. 2.6).

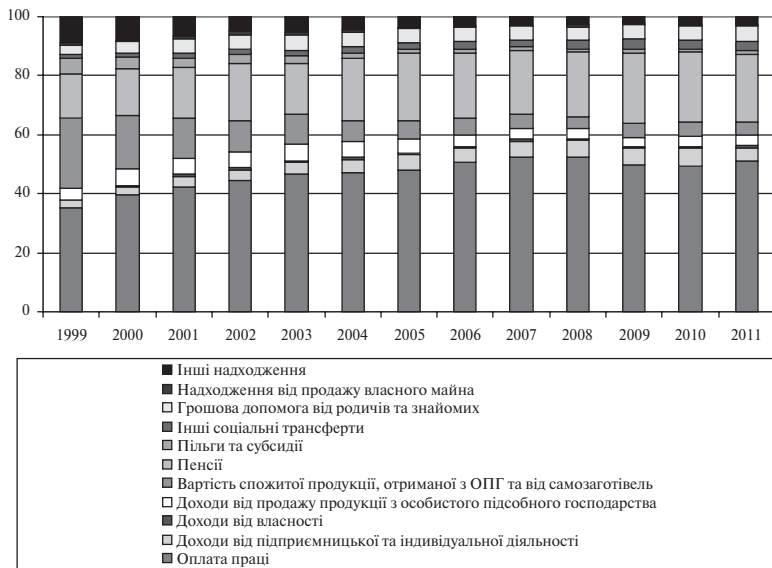

Рис. 2.6. Структура сукупного доходу домогосподарств, 1999–2011, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Спостерігалось поступове зростання частки доходів від найманої праці та від підприємницької діяльності за одночасного і досить істотного скорочення частки натуральних надходжень від ОПГ і частки пільг та субсидій. Економічна криза, що розпочалась наприкінці 2008 р. негативно вплинула насамперед на найманих працівників – рівень безробіття серед економічно активного населення підвищився з 6,4% у 2008 р. до 8,8% у 2009 р. Вперше з 2000 р. почала зростати заборгованість із виплати заробітної плати – протягом 2009 р. сума заборгованості збільшилась на 24%. Практично припинилось зростання середньої номінальної заробітної плати – якщо протягом 2000–2008 рр. щорічні темпи її приросту становили від 20% до 35%, то у 2009 р. – лише 6%.

Згідно з опитуванням щодо відчуття населенням наслідків кризи, яке здійснив Київський міжнародний інститут соціології у лютому 2009 р., 11% респондентів зазначили, що втратили роботу, 14% скаржились на затримки з виплатою заробітної плати та пенсії, 44% повідомили про скорочення своїх доходів, а 80% респондентів відмітили зростання цін та тарифів⁶.

Все це спричинило скорочення частки заробітної плати у структурі сукупного доходу домогосподарств – з 52,4% у 2008 р. до 49,2% у 2010 р. Тобто, хоч і у зменшеному масштабі, повторилась ситуація попередньої кризи, під час якої також спостерігалось падіння вагомості оплати найманої праці як найважливішого джерела доходів населення.

Побудова індексу Джині за згрупованими даними, виходячи з розподілу населення України за дохідними групами (за відсутності даних про частку доходу кожної групи населення у сукупному доході) є досить приблизною оцінкою ступеня нерівності, але чи не єдино доступним методом для 1980-х рр. Такі розрахунки показали, що протягом вказаного періоду часу значення індексу Джині було невисоким і складало 20–22%. Побудова індексу Джині за розміром заробітної плати дає дещо вищі результати, однак протягом 1970–1980-х рр. його розмір практично не змінювався (рис. 2.7).

Взагалі, в умовах соціалістичного суспільства пропагувалась соціальна рівність, тому значна більшість населення отримувала доходи, які не дуже істотно відрізнялись за розміром. Після початку кризи 1990-х рр. ситуація докорінно змінилась, держава перестала жорстко обмежувати розміри заробітної плати, насамперед у приватному секторі економіки, що суттєво вплинуло на підвищення рівня диференціації. Так, у

⁶ Відчуття наслідків економічної кризи населенням України / Київський міжнародний інститут соціології. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>

1999 р. індекс Джині за розміром заробітної плати становив 46,6%. З початком економічної стабілізації 2000-х рр. він поступово скоротився до 36–37%, однак і такий рівень приблизно в 1,5 рази перевищував значення 1980-х рр. (рис. 2.8).

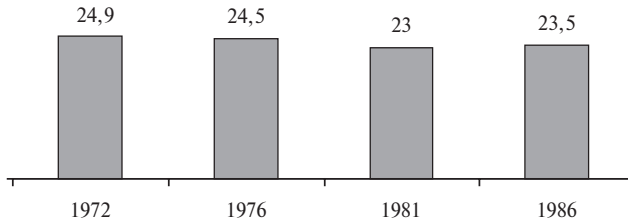

Рис. 2.7. Індекс Джині по заробітній платі, розрахований за згрупованими даними

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Бюджетов семей рабочих, служащих и колхозников Украинской ССР (1975-1989 рр).

Усі автори одностайні щодо того, що нерівність у розподілі доходів в СРСР була меншою, ніж у західних країнах. Наприклад, згідно із розрахунками Флеммінга та Майклрайта, коефіцієнт нерівності Джині в розподілі душевих доходів в СРСР за згрупованими даними у 1985 р. складав 0,24, а в країнах загального ринку — 0,30.

Рост и вес россиян сталинской эпохи. — <http://demoscope.ru/weekly/2003/0129/tema06.php>

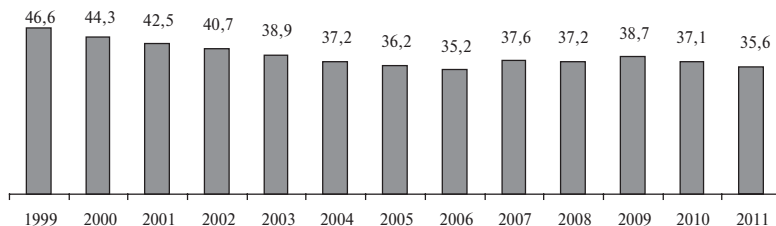

Рис. 2.8. Індекс Джині по заробітній платі

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

За часів Радянського Союзу були незначні відмінності у рівні оплати праці в різних галузях народного господарства. У 1985 р. різниця у середньому розмірі заробітної плати в найбільш та найменш високооплачуваних галузях не перевищувала двох разів. У 1990-х рр. рівень галузевої диференціації стрімко зріс до 7 разів у 1993 р., чому сприяло послаблення державного регулювання рівня та зростання заробітної плати (рис. 2.9).

В подальшому рівень галузевої диференціації дещо зменшився і складав переважно 4–5 разів.

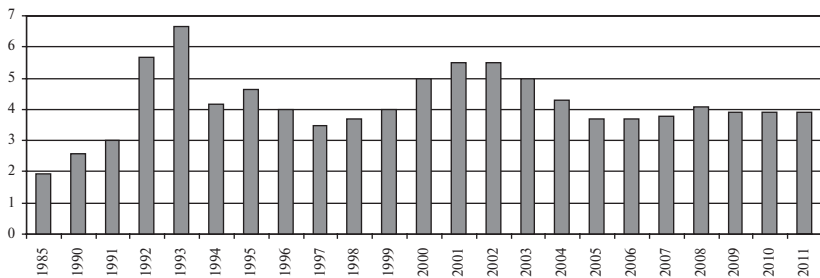

Рис. 2.9. Галузева диференціація у розмірі середньомісячної заробітної плати, разів (співвідношення максимального та мінімального розміру зарплати в галузях економіки)

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

Таким чином, початок економічної кризи здійснив трансформаційний вплив на ступінь диференціації населення за рівнем доходів. З одного боку, загалом зросла різниця в розмірі отримуваних доходів, з другого — різко посилилась різниця в рівні заробітної плати залежно від галузі — з'явилися галузі з дуже низьким рівнем оплати праці та інші галузі — з дуже високим.

Характер розшарування населення України набув такого вигляду — утворилась незначна частка забезпечених та багатих громадян, з одного боку, та дуже бідних — з другого. Значна більшість населення утворила середню групу, рівень диференціації всередині якої не дуже значний (рис. 2.10).

На рис. 2.10 чітко видно значну відмінність між часткою загальних доходів, які має населення 10-го, найбагатшого, децилю, та наступного. Різниця між 9-м та 8-м децилями значно менша, а решта децилів, аж до найбіднішого, йдуть тісною групою.

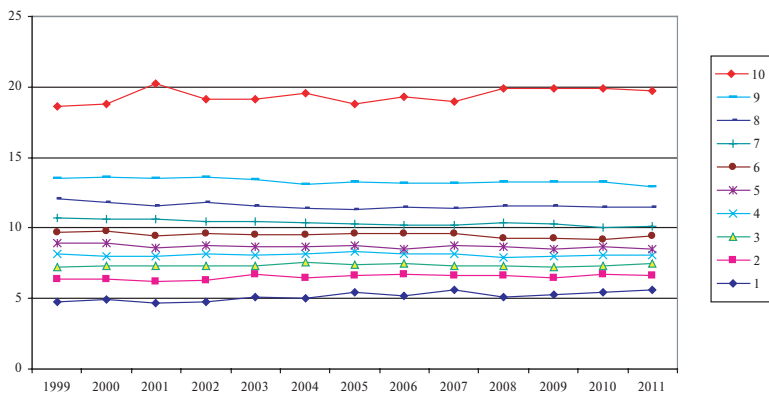

Рис. 2.10. Розподіл загальних доходів домогосподарств України за децильними групами, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

З початком економічних перетворень посилювалось майнове розшарування населення. Відносний дохід 20% найбіднішої частини населення скоротився з 10% від загального доходу населення часів Радянського Союзу до 5,3–5,5% у 1994–95 рр. В той же час доходи 20% найбільш багатих зросли з 33% до 47%. Доходи середнього класу, що складає третій та четвертий квінтيلي, також скоротились з 18% до 15% та з 23% до 21% відповідно.

Ордин О. Неравенство и экономический рост. Подходит ли кривая Кузнеця для российской экономики? — <http://www.finansy.ru/publ/ptacro003.htm>

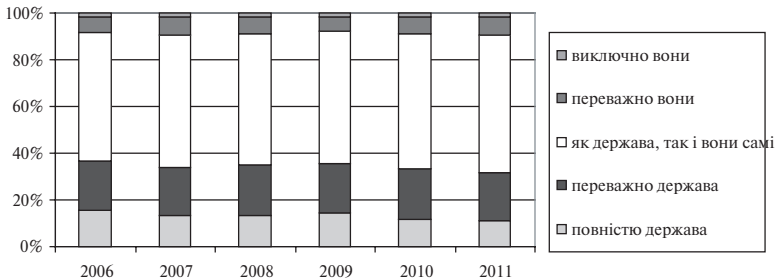
Отже, під час економічної кризи 1990-х рр. почала формуватись нова, відмінна від попередньої, соціальна структура українського суспільства, що характеризувалась насамперед його поляризацією — утворенням вкрай бідних та надбагатих страт населення.

Україні у спадок від Радянського Союзу дісталось відчуття людьми сильної залежності від держави. В ті часи держава була фактичним монополістом в економічній сфері, жорстко встановлювала розміри заробітної плати та обмежувала її максимальну величину. В умовах, коли заробітна плата була практично єдиним офіційним джерелом доходу, добробут населення напряму залежав від політики держави щодо рівня оплати праці. З другого боку, усі товари та послуги, необхідні для забезпечення належного рівня життя, населення також могло придбати лише в системі державної торгівлі.

З початком кризи залежність стала відчуватись ще більш гостро: протягом короткого періоду часу рівень реальних доходів громадян різко скоротився, а більша частина населення просто не встигла не тільки пристосуватись до нової ситуації, а навіть зрозуміти, що з'явилися нові можливості для покращення свого добробуту.

Згідно з соціологічними опитуваннями, які здійснив Київський міжнародний інститут соціології, у 1991 р. 16% опитаних вважали, що за забезпечення себе усім необхідним повинні нести відповідальність самі люди, 31% — держава, решта вважали, що відповідальність мають нести обидві сторони. Через 10 років ситуація дещо змінилась — збільшилась частка осіб, схильних до власної відповідальності — до 26%, за рахунок зменшення частки тих, що поділяють відповідальність порівну — до 45%⁷.

Інше опитування, що здійснює Держкомстат України на постійній основі, починаючи з 2006 р., дає дещо інші результати, однак в цілому підтверджує висновок про *сильні утриманські настрої в українському суспільстві* — менше десятої частини населення покладаються на себе в тому, щоб забезпечувати добробут своєї родини. Значна більшість, повністю або частково, покладається на державу (рис. 2.11).

**Рис. 2.11. Розподіл відповідей респондентів на питання
«За добробут домогосподарства має нести відповідальність»**

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

З роками такий розподіл практично не змінюється, що свідчить про те, що утриманські настрої, які виникли під час найглибшої кризи 1990-х рр., в подальшому не зникли, навіть незважаючи на економічне

⁷ Соціально-економічні орієнтації / Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>

зростання 2000-х рр., розвиток підприємництва та малого бізнесу, який мав би стимулювати ініціативу.

Однією з рис радянського суспільства була стабільність. Ціни на товари широкого вжитку та тарифи на платні послуги не змінювались роками, розмір заробітної плати поступово зростав залежно від стажу трудової діяльності. Кожна особа мала можливість отримати середню професійну або вищу освіту і була цілком впевнена у подальшому працевлаштуванні і гарантованому отриманні доходу. Відповідно, люди були цілком впевнені у власному матеріальному добробуті і мали можливість планувати його зростання на роки вперед.

З початком економічних перетворень ситуація докорінно змінилась, практично будь-які прояви соціально-економічного життя перестали бути стабільними. Вже у 1990-му р., згідно з результатами вибіркового опитування, більше двох третин опитаних песимістично ставились до змін їх матеріального стану у найближчому майбутньому (рис. 2.12). Ще майже 20% не змогли ніяк оцінити перспективи свого майбутнього.

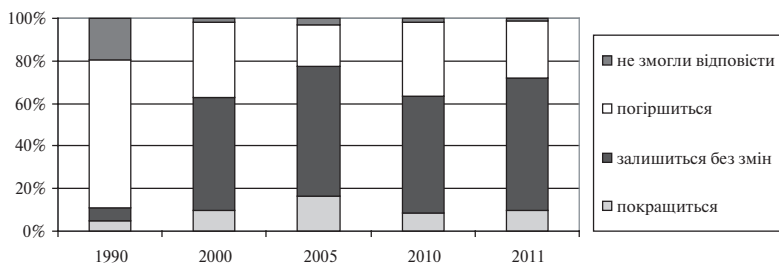

Рис. 2.12. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яким чином, за думкою домогосподарства, зміниться їх матеріальний стан за наступні 12 місяців»

Примітка. У 1990 р. під час одноразового вибіркового обстеження сім'ї запитували з приводу їх думки про перспективу матеріального становища сім'ї через 1–2 роки.

Джерела: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України, Народне господарство УРСР у 1990 році, с. 87.

На краще ситуація почала змінюватись лише у 2000-х рр., з початком економічного зростання. Хоча частка населення, що позитивно оцінює своє майбутнє, зросла не дуже значно, тим не менш, більша частина вважала свої перспективи стабільними — у 2005 р. 60% вважали, що протягом року їх матеріальний стан залишиться без змін. Відповідно іс-

тотно скоротилась частка тих, хто очікував погіршення власного добробуту. Однак з початком нової кризи очікування населення знову змінились на гірше – вдвічі скоротилась частка «оптимістів» та в півтора рази зросла частка «песимістів».

Подібним чином змінювався і характер оцінки населенням власного поточного матеріального стану – переважала думка про те, що змін не відбулось, поступово зростала частка тих, чий добробут покращувався. Однак з початком економічної кризи співвідношення знову змінилось на гірше: різко зменшилося частка тих, хто оцінив зміни на краще, та збільшилося частка тих, хто відмітив погіршення (рис. 2.13).

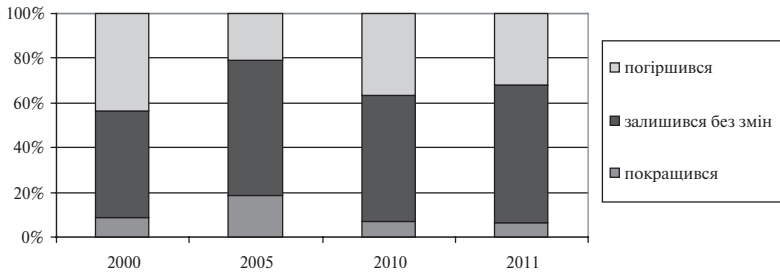

Рис. 2.13. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яким чином, за думкою домогосподарства, змінився їх матеріальний стан за останні 12 місяців»

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

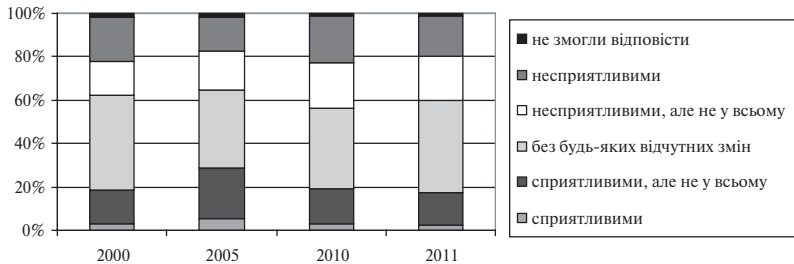

Рис. 2.14. Розподіл відповідей респондентів на питання «Якими, за думкою домогосподарства, будуть наступні 12 місяців для розвитку економіки України»

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Оцінка населенням перспектив розвитку економіки України досить тісно корелює з оцінкою власного добробуту (рис. 2.14), що свідчить про те, що люди відчувають сильну залежність свого матеріального становища від економічного розвитку держави.

Таким чином, економічна криза у 1990-х рр. спричинила *різкі трансформаційні зміни у ставленні людей до власного матеріального добробуту – від високого ступеня впевненості до зневіри у можливостях його покращення*. І хоча з початком економічного зростання у 2000-х рр. рівень впевненості у власному майбутньому поступово підвищувався, наступна криза знову різко погіршила сприйняття населенням найближчих перспектив зміни свого добробуту на краше.

2.2. Споживчі характеристики населення

Споживання є невід’ємною частиною життєдіяльності людини, однією з необхідних умов її відтворення. Процеси, які відбуваються в сфері споживання, співвідносяться з процесами в інших сферах суспільного життя – соціальній, економічній, культурній, екологічній. Відтак, і трансформації у цих сферах прямо чи опосередковано, відразу або з певним часовим лагом впливають на споживання населення. Тому зазнають змін сама модель споживчої поведінки, споживчі смаки та можливості населення.

За останні два десятиліття у сфері споживання відбулись доволі вагомі трансформації. Найбільш суттєва – це *зміна моделі споживчої поведінки* населення, що вплинуло як на кількісні (структурні), так і якісні характеристики.

Принципові перетворення стосуються споживання послуг. Так, якщо у радянські часи (коли народилась і виховувалась переважна більшість теперішнього населення України) сфера соціальних послуг була доступною усім, і їх надавали безоплатно або за символічну плату, то з 1990-х років *канали доступу до послуг соціальної сфери принципово змінилися*. На сьогодні більшість послуг є платними, а перелік безоплатних та гарантованих державою поступово, але постійно скорочується.

Ще однією доволі відчутною для населення зміною стало різке *підвищення житлово-комунальних послуг* та їх перетворення на домінуючу статтю у загальних витратах на послуги. Відтак, *можливості витратити кошти на інші види послуг значно обмежились*. Передовсім, це стосується товарів та послуг, пов’язаних із задоволенням духовних потреб населення.

Звісно з часом структура споживання повинна змінюватися під впливом різноманітних факторів, як то: підйом чи занепад світової та

національної економіки; вплив урбанізації та глобалізації; поява та поширення нових видів товарів та послуг; вільний доступ до імпортованих і вітчизняних товарів; розвиток транспортного сполучення, що надав можливість, наприклад, перевозити на далекі відстані продукти харчування, які швидко псуються, тим самим сприяв урізноманітненню щоденного раціону; зміна смаків, уподобань та потреб населення; можливість національної економіки забезпечити постачання продовольчих та непродовольчих товарів з врахуванням змінених потреб населення та орієнтуванням на прогрес й новітні технології тощо.

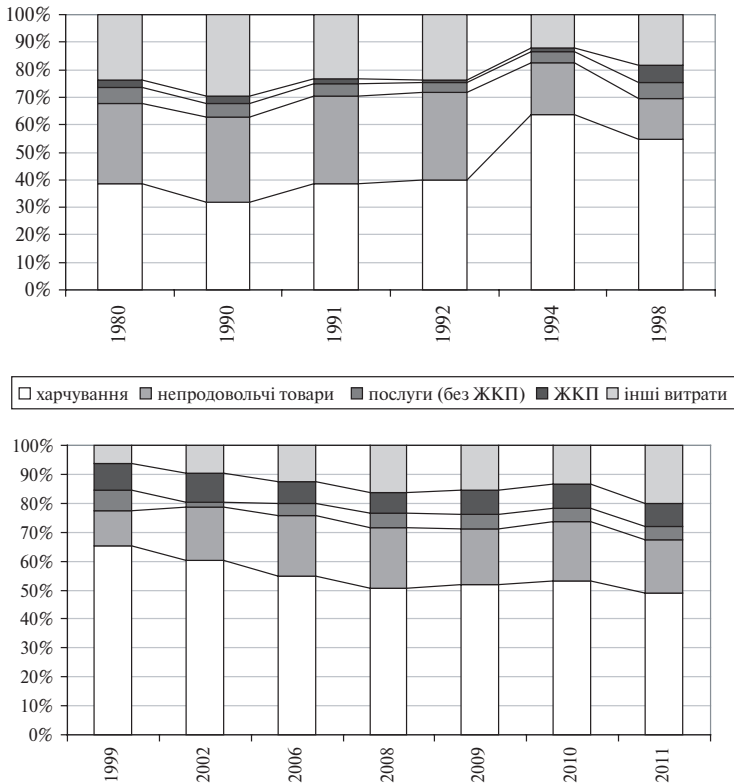

Рис. 2.15. Динаміка змін загальної структури витрат населення, Україна, 1985 – 2011 рр., %

Джерела: «Народне господарство України» (1980–1993 рр.), «Статистичний щорічник України» (1994–2010 рр.) / розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Структура споживання є, перш за все, чуттєвою до змін у матеріальному добробуті населення. Так, при зниженні матеріального добробуту домогосподарства зростає частка витрат на харчування, відповідно на придбання непродовольчих товарів та послуг — знижується (ця закономірність відома як закон Енгеля). При зростанні доходів процес проходить у зворотному напрямі.

Саме за такою класичною схемою в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років відбулася різка «деформація» загальної структури споживання з превалюванням частки на продукти харчування. Так, якщо упродовж 80-х років витрати населення на продовольчі товари були у межах 40%, то вже у 90-ті та 2000-ні роки — в межах 60% із несуттєвим відхиленням у той чи інший бік на 3–5 відсотків (рис. 2.15).

Внаслідок переходу до ринкової економіки та різкого зuboжіння значної частини населення знизилися його споживчі можливості, зокрема щодо забезпечення потреб у непродовольчих товарах та послугах. Досліджуваний період відзначається збільшенням витрат на купівлю продуктів харчування при одночасному істотному зменшенні частки витрат на непродовольчі товари і незначній зміні частки витрат на послуги.

За даними 2011 року, у структурі сукупних витрат домогосподарств з дітьми питома вага витрат на послуги становила 13,67%, а домогосподарств без дітей — 12,95%. Хоча у відносному вимірюванні різниці майже немає, у гривнях вона є суттєвою. Так, якщо домогосподарства з дітьми витрачали в середньому 157 грн. на оплату різного роду послуг, то без дітей — майже на 30% більше — 202 грн.

Близько третини від усіх витрат на послуги як сім'ї з дітьми, так і без дітей спрямовують на оплату транспортних послуг та зв'язку. У домогосподарствах з дітьми в середньому на місяць на одну особу витрачається 49 грн. на ці цілі, в домогосподарствах без дітей — 61 грн.

Наступною за вагомістю є стаття витрат на оплату житлово-комунальних послуг, пов'язаних з утриманням житла. Частина сімей не має власного житла, а тому вимушена його орендувати, що значно підвищує рівень витрат на житло. По домогосподарствах з дітьми частка витрат на послуги з утримання житла становила 3,2% від сукупних витрат, або 36,8 грн. на особу на місяць, а по домогосподарствах без дітей — 3,9%, тобто 60,3 грн. на особу.

Оскільки основні статті витрат домогосподарств з дітьми спрямовані на забезпечення харчування, купівлю одягу і взуття та оплату житлово-комунальних товарів і послуг, то досить мала частка залишається на охорону здоров'я, освіту, відпочинок і культуру тощо. Домогосподарства з дітьми витрачають на медицину 14 грн. на місяць на одну особу, на освіту — 20 грн., без дітей — 24 та 16 грн. відповідно. Витрати на проведення дозвілля є майже однаковими і становлять близько 14 грн. на місяць на 1 особу.

Зниження матеріального добробуту українських домогосподарств стало відправною точкою для трансформації загальної структури витрат, а також й усіх її складових. Характерні зміни для кожної зі складових доцільно розглянути окремо та детальніше.

Особливістю частки витрат на харчування, яка значно зросла за короткий проміжок часу, є те, що, на тлі значних коливань у споживанні одних продуктів, практично відсутня різниця у споживанні інших. Зниження рівня матеріального добробуту українських домогосподарств призвело до погіршення забезпечення щоденного раціону найбільш вартісними групами продуктів харчування: м'ясом та м'ясопродуктами, фруктами та овочами, рибою та рибопродуктами. А при зростанні доходів спостерігалися зворотні тенденції.

Так, впродовж 1990-х років незважаючи на те, що для української культури харчування притаманний раціон, насичений м'ясними стравами, відбувся різкий спад, порівняно до попереднього десятиріччя, у споживанні населенням продуктів цієї групи. Зокрема, якщо у 80-х роках м'яса та м'ясопродуктів споживали дещо більше 60 кг на особу на рік, то вже наприкінці 90-х цей показник зменшився майже вдвічі, склавши тільки 33 кг. Наступне десятиліття, а саме починаючи з 2002 р., відзначається стійкою тенденцією до поступового щорічного зростання кількості спожитих однією особою впродовж року м'яса та м'ясопродуктів. Виняток становив 2009 р., коли спостерігалось незначне зниження цього показника. У 2010 р. він знову зріс, однак за 2011 р. рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів знову знизився на 1 кг (рис. 2.16).

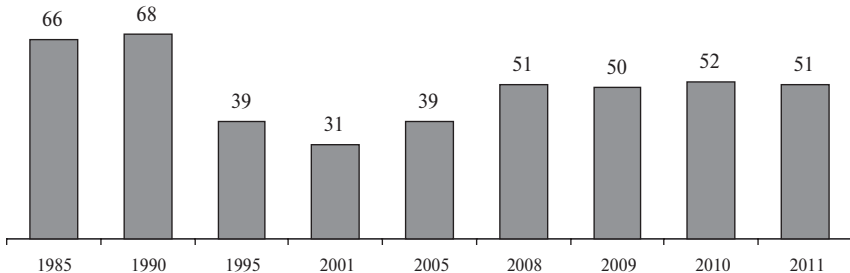

Рис. 2.16. Динаміка споживання населенням м'яса та м'ясопродуктів, Україна, 1980–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980-1990 рр.), «Народне господарство Української РСР» (1991-1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994-2011 рр.) / розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України. 1999 – 2011 рр.

Зауважимо, що за останні двадцять років відбулися трансформації й у структурі споживання м'яса та м'ясопродуктів: якщо у раціоні українців впродовж 80-х років переважали свинина, яловичина та телятина, то вже у 2000-их споживання курятини відтіснило на другий план ці види м'ясної продукції. З 1990 р. в країні щороку стрімко знижувалося виробництво свинини, яловичини та м'яса птиці, тоді ж, у відповідь на споживчі потреби населення, керівництво країни підписало угоду про імпорту курятини із США⁸. У результаті на усьому пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, до раціону населення "впевнено увійшла" курятина й широкого розповсюдження набув термін "ніжки Буша". Але вже 2001 р. став переломним щодо імпорту та власного виробництва птиці, тоді як по свинині та яловичині спад продовжувався (рис. 2.17).

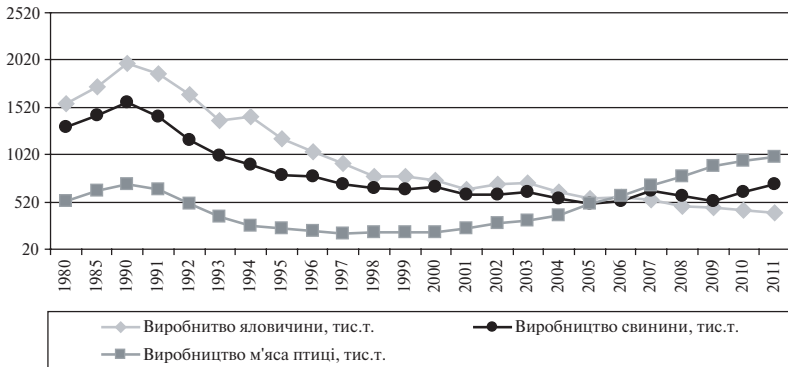

Рис. 2.17. Динаміка виробництва основних видів м'яса, Україна, 1980-2011 рр., кг на особу на рік

Джерело: «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.)

Щоденний раціон українців також важко уявити без яєць. Споживання цього продукту впродовж 1980-х — 2000-х років в цілому повторює загальну картину по інших групах продуктів: зниження кількісних показників впродовж 90-х та відновлення споживання на початку 2000-х рр. Спад споживання яєць, який продовжувався до 1997 р. включно, можна пояснити не лише їх здорожчанням чи зниженням рівня доходів населення, а передусім, скороченням поголів'я птиці, що мало місце в Україні з 1990 р., коли за сім років поголів'я скоротилося з 246104,2 тис. до 123340 тис.

⁸ За даними Інтернет ресурсу, США є найбільшим у світі імпортером курятини, якому у 2009 р. належало 74% квот на її продаж. — http://ru.wikipedia.org/wiki/Ножки_Буша

Аналогічна ситуація склалася зі споживанням риби та рибопродуктів. Впродовж 1980-х років продукти цієї групи вживали найбільше, тоді як на початку 90-х розпочався різкий спад, що тривав до середини десятиліття, сягнувши свого мінімуму у 1994 р. (3,5 кг на особу на місяць). З 1995 р. риба стала повертатися до раціону українських домогосподарств, про що свідчить повільне збільшення показника. У 2008 р. кількість спожитої риби навіть сягнула рівня 1990 р., проте вже у наступні три роки далася взнаки фінансова економічна криза, і споживання знов пішло на спад (рис. 2.18).

Окремо слід сказати про картоплю, хлібопродукти та молокопродукти в раціоні українців. Споживання продуктів цих трьох груп майже для ста відсотків домогосподарств є щоденним і домінує за кількістю порівняно з іншими основними групами продуктів. Кількісні показники споживання картоплі, хліба та молока є дуже чутливими до економічних підйомів та спадів, а об'єми їх вжитку напряму свідчать про зміни у рівні матеріального добробуту населення.

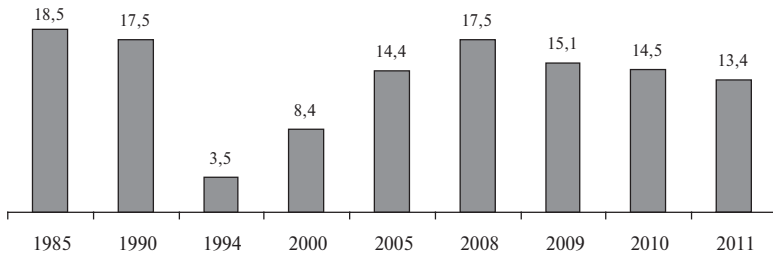

Рис. 2.18. Динаміка споживання населенням риби та рибопродуктів, Україна, 1985–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–199 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.).

Однак зниження кількісних показників вжитку хліба та хлібопродуктів у 1990-х роках не можна трактувати однозначно, оскільки їх високе значення у 1980-х було зумовлено тим, що дешевизна цього продукту давала змогу використовувати його як додатковий корм для домашньої худоби та птиці, а визначити, яка частина була використана власне на споживання населенням, не уявляється можливим. Тому можна тільки зробити припущення, що через істотне подорожання хліба та хлібопродуктів на початку 90-х рр. населення перестало використовувати його для підгодовування худоби, принаймні у тій кількості, що раніше, а фактичні дані відображають реальне споживання продукту саме населенням (рис. 2.19).

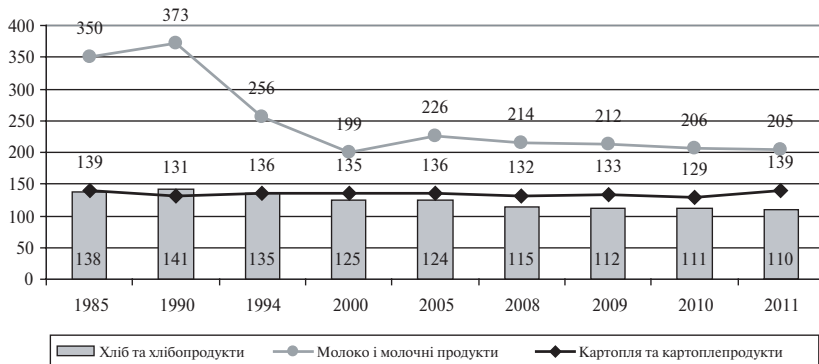

Рис. 2.19. Динаміка споживання населенням хліба, хлібопродуктів, картоплі, молока та молокопродуктів, Україна, 1985–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.).

Картоплю також використовують і як їжу для худоби, проте, на відміну від хліба, картопля коштує селянам, в основному, тільки їх працю, тобто готівкові гроші на неї майже не витрачають, а отже підвищення її вартості не повинно позначитися на загальних обсягах її вжитку. Взагалі у споживанні картоплі та хліба за останні двадцять років означився певний прогрес: щорічне вживання картоплі скоротилося на 10 кг на рік в розрахунку на особу, а хліба — аж на 27 кг, однак у 2011 р. споживання картоплі сягнуло 139 кг на особу, тобто повернулося до рівня 1985 р.

У щоденному раціоні українських домогосподарств витрати на овочі є п'ятою за розміром статтею витрат серед інших десяти основних груп продуктів (передують їй тільки м'ясо, хліб, молоко та цукор), тоді як витрати на фрукти та ягоди — є чи не найменшими. Динаміка їх споживання протягом 1980-х–2000-х років ідентична до споживання інших продуктів харчування: десятилітній спад впродовж 1985-1995 рр., повільне зростання в подальші п'ятнадцять років. За 2011 р. споживання овочів становило 163 кг на особу на рік, що більше порівняно з попереднім роком на 13% та з базовим, 1985 р. — на третину. Щодо фруктів, то рівень їх споживання теж щороку зростає, однак темпи є не такими високими, як по овочах (у 2011р. порівняно з 2010р. зростання становило 10%) (рис. 2.20).

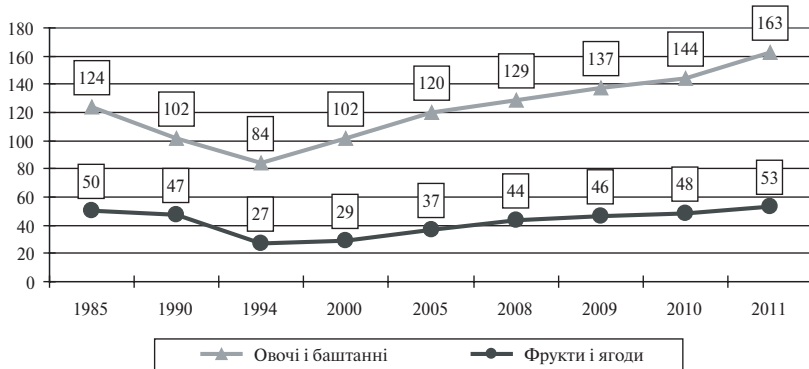

Рис. 2.20. Динаміка споживання населенням овочів та баштанних, фруктів та ягід, Україна, 1985–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2010 рр.).

Висока вартість фруктів та ягід, особливо сезонних чи імпортованих, істотно обмежує їх споживання для значної кількості домогосподарств: якщо двадцять відсотків найбідніших вживали у 2011 р. 2,4 кг на особу на місяць, то двадцять відсотків найзаможніших – у 3,6 рази більше. Розрив між споживанням овочів по крайніх дохідних групах складає 2 рази (5,6 кг на місяць на особу проти 11,9 кг), це можна пояснити не тільки більш дешевою вартістю продуктів цієї групи, а й відповідністю традиційним смакам населення, прагненням харчуватися здоровою їжею тощо.

Стосовно споживання продуктів харчування інших груп, зокрема таких, як цукор, олія та інші рослинні жири, зміни ледве помітні: в цілому рівень їх споживання значно знизився впродовж 90-х років, а зростання відновилося тільки у 2001 р. Спад споживання цукру та олії, що мав місце до 1994 р., можна пояснити не тільки низькою платоспроможністю населення, а й занепадом аграрного сектору економіки та спадом їх виробництва. Проте на відміну від олії, яка є недорогим, традиційним і майже незамінним продуктом для українського меню, наявність в раціоні українців цукру більше «залежить» від рівня доходів. Наприклад, зниження рівня доходів населення внаслідок світової економічної кризи у 2008 р. негативно позначилося на його вжитку вже в наступному році (рис. 2.21).

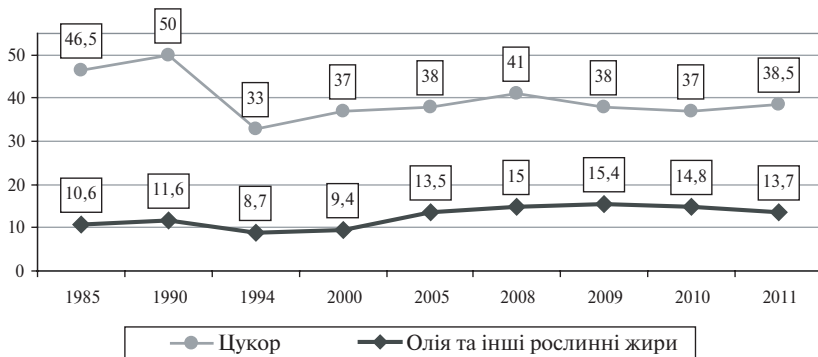

Рис. 2.21. Динаміка споживання населенням цукру, олії та інших рослинних жирів, Україна, 1980–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.).

Особливістю української ситуації є те, що з року в рік показники споживання по домогосподарствах з дітьми поступаються показникам по домогосподарствах без дітей з усіх без винятку груп продуктів. Так, серед домогосподарств, до складу яких входять діти, в середньому за місяць було спожито лише 4,3 кг м'яса та м'ясопродуктів на особу, тоді як у бездітних сім'ях споживання цих продуктів було на рівні 6,2 кг.

Рівень споживання риби та рибопродуктів у сім'ях з дітьми є меншим в 1,6 разу ніж у сім'ях, що складаються лише з дорослих, споживання молока та молочних продуктів – в 1,4 разу, плодів, ягід – в 1,2 разу, яєць – в 1,2 разу.

У домогосподарствах з дітьми споживання овочів становить 8 кг на особу, тоді як по домогосподарствах без дітей – 12,2 кг. Різниця у споживанні навіть хліба і хлібопродуктів сягає майже 50%, картоплі – 35%.

Серед домогосподарств з дітьми також помітною є різниця щодо споживчих можливостей. Так, найкраща ситуація у домогосподарствах з однією дитиною та у сім'ях, де всі дорослі працюють. З появою другої дитини різко скорочується споживання таких важливих продуктів, як овочі (на 1,2 кг), фрукти (на 0,6 кг), м'ясо (на 1 кг), молоко (на 1,2 кг), риба (0,3 кг), навіть картоплі та хліба споживається менше.

Найгірша ситуація з року в рік спостерігається в багатодітних родин, де раціон переважно складається з картоплі і картоплепродуктів та хліба, а вжиток м'яса, яєць, молока, овочів та фруктів є меншим за середні показники по домогосподарствах з дітьми майже на третину.

Крім наявності в домогосподарстві дітей, кількість спожитих продуктів харчування залежить від місцевості проживання. Так, у 2011 році за споживанням основних груп продуктів місто значно випереджало село. Різниця у споживанні м'яса склала майже 1 кг на особу на місяць, риби 0,1 кг, баштанних — 0,3 кг, плодів, ягід, горіхів, винограду — 1,3 кг. В раціоні сільських домогосподарств з дітьми переважають хліб та хлібопродукти (9 кг проти 7 кг по містах), картопля та картоплепродукти (8,7 кг проти 5,6 кг).

За рівнем споживання усіх продуктів харчування бідні домогосподарства з дітьми поступаються небідним. Найбільша різниця — у, понад два рази — у споживанні фруктів: якщо у небідних домогосподарствах в середньому на одну особу споживають 4,1 кг плодів, ягід, горіхів та винограду, то по бідних — лише 1,8 кг.

М'яса та м'ясопродуктів бідні домогосподарства споживають менше на 2,2 кг, або в 1,8 рази, молока та молочних продуктів — на 6,6 кг, або 64% від рівня небідних сімей з дітьми, риби та рибопродуктів — менше в 1,6 рази. Навіть картоплі та хліба у бідних сім'ях споживають менше майже на 1 кг на особу в місяць. Отже, рівень споживчих можливостей бідних домогосподарств є набагато нижчим порівняно з небідними, що негативно позначається не лише на кількісних, а й на якісних показниках харчування.

Певні трансформації структури харчування, на думку фахівців із здорового способу харчування, відбуваються в суспільстві кожні п'ять — десять років, тому було розроблено на 1999—2004 рр. та 2005—2015 рр. норми щодо кількісних показників споживання продуктів харчування за основними групами з урахуванням багатьох факторів.

На основі цих нормативів ми можемо говорити, що впродовж 1999–2011 рр. в цілому раціон українських домогосподарств зазнав позитивних змін, про що свідчить показник співвідношення реального та нормативного споживання. Так, у 1999 р. населення харчувалося надміру хлібом, картоплею, олією та яйцями, відчуваючи значний дефіцит у споживанні таких важливих для життєдіяльності продуктів, як фрукти і ягоди, м'ясо, молоко, овочі та риба. За десятиріччя зменшився розрив між фактичним та нормативним споживанням м'яса, фруктів і ягід, а риби навіть стали вживати понад міру. Також традиційно надмірним залишається споживання хліба і хлібопродуктів, натомість вжиток молока та молочних продуктів становить лише 60% від нормативного. Збільшилось і до того надмірне споживання олії, маргарину та інших жирів (майже 70% понад норму) (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

**Динаміка співвідношення реального та нормативного споживання
основних груп продуктів, Україна, 1999 та 2011 рр.**

Групи продуктів	1999	2011
хліб та хлібопродукти	1,07	1,10
картопля та картоплепродукти	1,03	0,76
овочі й баштанні	0,78	0,74
плоди, ягоди, горіхи, виноград	0,30	0,50
цукор, мед	0,88	0,98
олія, маргарин та ін. жири	1,41	1,68
м'ясо, м'ясопродукти (включаючи субпродукти і жир)	0,61	0,75
молоко та молочні продукти	0,62	0,61
яйця	1,32	0,85
риба та рибопродукти	0,81	1,05

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Домогосподарства з дітьми протягом 2011 року відчували значний дефіцит щодо споживання таких важливих для життєдіяльності людини продуктів, як овочі, фрукти, м'ясо, молоко, що свідчить про низьку культуру харчування. Найбільший дефіцит (на 55%) відчувався у споживанні фруктів, ягід, винограду, горіхів, на 40% — овочів та баштанних, м'ясопродуктів, на 50% — молокопродуктів. Кількісний показник споживання продуктів харчування (по 8 з 10 основних груп) напряму залежить від кількості дітей у складі домогосподарства: чим більше дітей, тим менш різноманітним є харчування в родині, і тим більшою є кількість вживаних хліба, картоплі, та меншою — риби, м'яса, молока, овочів, фруктів, ягід, що вкрай необхідні для нормального розвитку дитячого організму.

Найгірша ситуація щодо відповідності реального споживання нормативному спостерігається в сільських домогосподарствах з дітьми, де раціон складається переважно з картоплі (фактичне споживання перевищує нормативне на 10%), картоплепродуктів, хліба та хлібопродуктів, а вжиток м'яса, риби, молока, овочів та фруктів суттєво відрізняється від нормативних значень.

У цілому можна говорити, що раціон українців став більше відповідати кількісним нормам харчування, тоді як якісні характеристики їжі все ще бажають кращого. Надмірне споживання одних продуктів за одночасного недоспоживання інших призводить до того, що при високій середній калорійності добового раціону (в середньому 3 290 ккал) з року в рік українцям недостає понад 30% білків і майже 20% вуглеводів, у той час як жирів споживається більше від норми майже вдвічі (рис. 2.22).

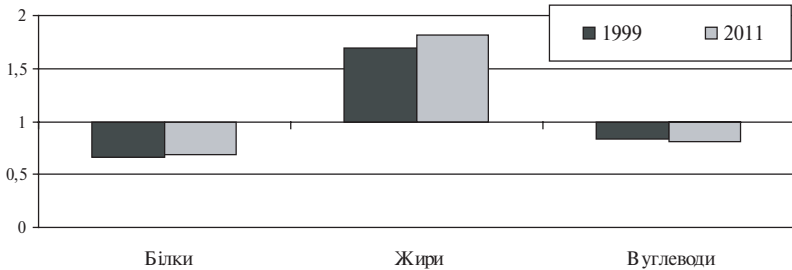

Рис. 2.22. Динаміка співвідношення реального та нормативного споживання поживних речовин у щоденному раціоні, Україна, 1999–2011 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

За оцінками Продовольчої й сільськогосподарської організації ООН (ФАО) і Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), середня норма харчування для однієї людини має становити 2300–2400 ккал на добу. Чітко виражене недоїдання настає тоді, коли цей показник падає нижче 1800 ккал, а очевидний голод — коли він проходить критичну позначку 1000 ккал на добу.

Що ж стосується структури харчового раціону, то за нормою він має містити не менше 100 г білків на добу. Харчування, за якого бракує не тільки калорій, а й білків, насамперед тваринного походження, а також жирів, вітамінів, мікроелементів, називається неповноцінним. Неповноцінне харчування значної частини населення країн, що розвиваються, і певної частини бідних прошарків в інших державах — важлива причина низької тривалості життя і хвороб, викликаних білково-калорійною нестачею, гострою нестачею в організмі вітамінів, мінеральних речовин.

В цілому українцям притаманна висока калорійність харчового раціону, що обумовлено традиційними уподобаннями. Енергетична цінність добового раціону українських домогосподарств залежить від наявності дітей. Так, по домогосподарствах з дітьми у 2011 р. показник дорівнював 2799 ккал на особу, що порівняно із середньоукраїнським рівнем є меншим на 491 одиницю і набирається він із 80 г білків, 128 г жирів та 356 г вуглеводів.

Споживчі можливості сімей з дітьми напряму пов'язані із кількістю дітей та зайнятістю дорослих членів домогосподарства. У сім'ях з однією дитиною, за даними 2011 року середньодобове споживання білка на одну особу становило 82,7 г, з двома дітьми — вже 74,7 г, жирів споживалось 133,6 та 115,4 г. По багатодітних домогосподарствах висока калорійність раціону є наслідком надмірного споживання картоплі та хліба.

Негативним чинником у надмірному споживанні в їжу жирів та по-стійному дефіциті білків й вуглеводів на сьогодні також можна вважати велике поширення продукції, що містить шкідливі домішки та генномодифіковані організми (ГМО). Вчені беззаперечно довели лише те, що генномодифіковані продукти викликають різного роду алергії, але які будуть наслідки споживання таких продуктів через десятки років, ніхто достеменно не знає.

Таким чином, за період 1980–2011 рр. структура загальних сукупних витрат українців була суттєво трансформована, що позначилося на різкому зростанні питомої ваги витрат на продукти харчування й перерозподілі структури харчування. Підкреслимо, що тільки за останнє десятиріччя відбулася значна трансформація смаків та кулінарних уподобань населення, змінилося саме уявлення про те, яким має бути щоденний раціон, не тільки через економічні спади чи підйоми, зміну рівня життя населення, сучасні технологічні та технічні можливості виробництва, зберігання та постачання продуктів харчування, що сприяло поширенню різноманітних культур харчування та їх “інтеграції”, а також завдяки суттєвій інформаційній політиці світової спільноти щодо здорового способу життя, в першу чергу, за допомогою раціонального та збалансованого харчування. На жаль, наявна в Україні інформативна база даних не дає змоги прослідкувати цей перерозподіл на користь тих чи інших груп продуктів або визначити їхню якість і корисність для здоров’я людини, про це можна зробити тільки припущення.

Отже, наприкінці першого десятиліття XXI ст. значна частина населення України намагається дотримуватися рекомендацій щодо здорового харчування, щодо вживання в їжу низькокалорійних продуктів, надає перевагу продуктам харчування, насиченим білками, перед продуктами з високим вмістом вуглеводів та жирів. Це, відповідно, вплинуло й суттєво трансформувало структуру харчування, в якій поменшало дешевих продуктів — картоплі та хліба, натомість збільшилося дорогих — фруктів, риби та рибопродуктів, а також овочів та м’яса.

Необхідність витратити на харчування більше половини наявних коштів істотно обмежує можливості домогосподарств щодо придбання непродовольчих товарів та послуг. Обмеженість була і раніше, проте її природа принципово змінилася. До початку 1990-х років домогосподарства теж не мали змоги купувати необхідні товари, однак не через фінансову скруту, а через значний товарний дефіцит. Вільні кошти відкладали і накопичували переважно на рахунках в Ощадбанку, таким чином споживання певних товарів “відтерміновувалось”. У той час майже всі домогосподарства мали заощадження.

З розпадом СРСР та відкриттям кордонів ринок почав стрімко заповнюватись новими товарами, пропонувались все нові види послуг,

підтримувані потужною рекламою на телебаченні, на вулицях, у транспорті, у друкованих виданнях. Виробники та продавці закликали населення купувати негайно, всіляко стимулюючи до здійснення покупки, використовуючи всі відомі стратегії продажів та способи привабливості покупців.

Більшість домогосподарств у цей час справді змогла купити багато товарів, яких раніше або не було взагалі, або можна було придбати лише переплативши, як мінімум, двічі. Однак дуже швидко фінансові можливості домогосподарств вичерпались, через інфляційні процеси, які стрімко набирали обертів, дію інших чинників, вклади знецінились, а складна економічна ситуація не сприяла поповненню сімейних бюджетів. Населення спрямовувало на споживання всі зароблені кошти, тому заощаджувати не було можливості. Разом з тим потреба купувати нові товари «тут і негайно» почала превалювати над необхідністю відкладення покупки до накопичення необхідної суми. Цьому сприяв і розвиток механізмів іпотечного та споживчого кредитування: банки охоче надавали кредити на купівлю квартир, автомобілів, побутових товарів.

Уже на початку 2000-х років взяття кредиту у банку або позика грошей в кредитній спілці стало звичною справою для населення, причому кількість кредитів та їх загальна сума не сприймалися як потенційна загроза подальшому благополуччю: частина населення брала кредитів стільки і на таку суму, скільки банки погоджувались видавати.

Отже, у моделі споживчої поведінки відбувся перехід від *накопичення та споживання за рахунок витрачання накопичених ресурсів до «життя в кредит»*. Підтвердженням цього є динаміка обсягів накопичень та споживчих кредитів, наданих населенню.

Накопичення визначаються фінансовими можливостями домогосподарства та віддзеркалюють зміни в матеріальному добробуті. За період 1980–1998 рр. відбувся перехід від зростання питомої ваги накопичень у структурі сукупних витрат сімей протягом 1980–1990 рр. до стабілізації показників у 1991–1993 рр. та стрімкого падіння, починаючи з 1993 р. (рис. 2.23).

Негативну тенденцію вдалося переломити лише у 1999 р., коли питома вага накопичень у структурі сукупних витрат сімей почала зростати, хоча й повільно. Найбільш відчутним таке зростання було у 2008 р. (в 1,8 разу порівняно з попереднім періодом), однак вже у наступному 2009 р. знову було падіння (на 0,9 в.п.), а за 2010 р. показник знизився ще на 0,2 в.п. У 2011р. частка накопичень у сукупних витратах знову зростала і сягнула найвищого за останні 12 років значення – 4,4% (рис. 2.24).

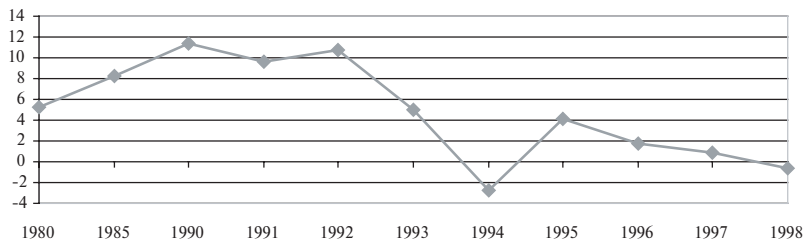

Рис. 2.23. Динаміка питомої ваги накопичень у структурі сукупних витрат сімей, Україна, 1980–1998 рр., %

Джерела: «Народне господарство України» (1980–1993 рр.), «Статистичний щорічник України» (1994–1998 рр.)

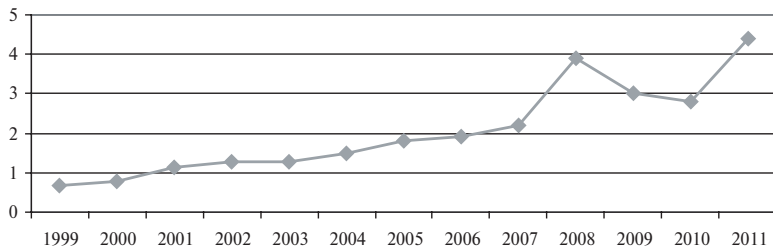

Рис. 2.24. Динаміка питомої ваги накопичень у структурі сукупних витрат сімей, 1999–2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Незважаючи на такі позитивні зміни, досягнути рівня 1990 р. на-вряд чи вдасться, оскільки розрив між показниками становить майже три рази (4,4% у 2011 р. проти майже 12% у 1990 р.). З другого боку, і природа накопичень була іншою. Зростання їх обсягів обумовлювалось не стільки зростанням добробуту населення, скільки постійним товар-ним дефіцитом та наявністю незадоволеного споживчого попиту.

У 1980-ті роки через постійний товарний дефіцит та наявність у на-селення «вільних» коштів попит на кредитні ресурси був невеликим. Кредити видавали переважно на будівництво чи придбання житла, а об-сяг кредитів на придбання меблів, товарів тривалого користування, одя-гу тощо був зовсім незначним. Незважаючи на невирішеність житлово-го питання, більшість населення сподівалась на отримання житла від держави та не поспішала брати кредит, хоча відсотки були доволі низь-

кими, а терміни кредитування — тривалими. Так, у 1980 р. на 1000 крб. доходів населення припадало лише 4,9 крб. кредитних коштів. Протягом наступних 10 років ситуація дещо погиралась, і вже у 1990 р. співвідношення становило майже 15 крб. на 1000 крб. (рис. 2.25).

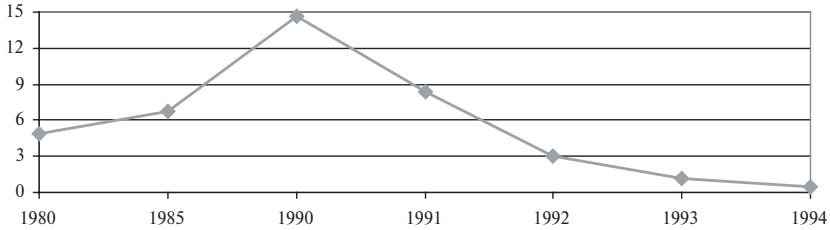

Рис. 2.25. Динаміка співвідношення обсягів кредитів, наданих населенню банківськими установами, та грошових доходів населення, Україна, 1980 – 1994 рр.; крб. / 1000 крб.

Джерела: Народне господарство України (1980–1993 рр.), Статистичний щорічник України (1994 р.)

Однак у 1991 р. різко зросло співвідношення між показниками внаслідок того, що обсяг кредитів для населення майже не змінився (1673 млн.крб. проти 1602 млн. у 1990 р.), а грошові доходи зросли майже у два рази (з 109,4 млрд. крб. до 200 млрд. крб.). В подальшому через складну ситуацію в цілому в економіці, й у фінансовому секторі зокрема, та гіперінфляцію в країні споживче кредитування фактично було згорнуто: у 1994 р. на 1000 крб. грошових доходів населення припадало лише 0,4 крб. кредитних коштів. До кінця 90-х років відсутніх змін у ситуації із споживчим кредитуванням не було.

Переломним був 2003 р., коли обсяги кредитів почали різко зростати, а збільшення грошових доходів було менш інтенсивним. Фінансові установи відновили раніше діючі схеми кредитування та розробили нові, значно спростились і процедура отримання кредиту. На фоні відносно стабільної ситуації із доходами населення почало брати в кредит практично все, що банки кредитували. Внаслідок цього у 2008 р. на кожну 1000 грн. грошових доходів населення припадало 327 грн. кредитних коштів. За останні два роки через фінансову кризу частину кредитних програм було згорнуто, проте співвідношення між обсягами кредитів, наданих домашнім господарствам депозитними корпораціями, та грошових доходів населення, залишається доволі високим — 190 грн. на кожну 1000 грн. грошових доходів (рис. 2.26).

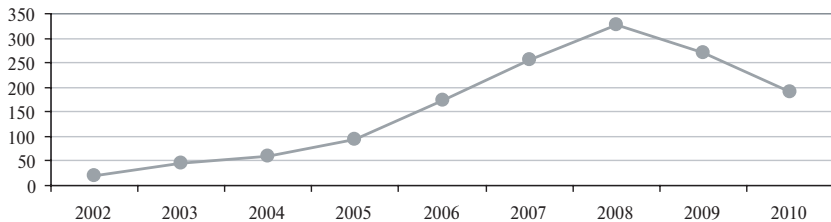

Рис. 2.26. Динаміка співвідношення обсягів кредитів, наданих домашнім господарствам депозитними корпораціями, та грошових доходів населення, Україна, 2002 – 2010 рр.; грн. / 1000 грн.

Джерело: розраховано авторами за даними <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index> «Статистичний щорічник України» (2002–2010 рр.).

Таким чином, впродовж досліджуваного періоду чітко простежується перехід від доволі високого рівня заощаджень у структурі сукупних доходів сімей у 1980-х роках та практично невідчутного навантаження кредитними ресурсами в середині 1990-х рр. до мінімізації накопичених ресурсів (а по окремих типах сімей – до їх практичної відсутності) та високого рівня кредитної заборгованості населення вже у 2000-х. За інформацією Національного банку України, станом на січень 2012 р. загальний обсяг кредитів, виданих українськими банками, становить 825 мільярдів гривень.

З одного боку, за рахунок кредитування багато сімей змогли поліпшити житлові умови, придбати товари тривалого користування, меблі тощо та поліпшити тим самим умови проживання, а з другого – для сімей значно зросли ризики залишитись без майна та без засобів існування, оскільки внаслідок дії різних чинників вони можуть стати неспроможними вчасно повертати кредити. Як правило, банки не списують борги позичальникам, а намагаються всілякими способами їх повернути. Лише невелика частина боргів списується як безнадійні. Так, у 2011р. було списано 5,6 млрд. грн., або лише 6,6% простроченої заборгованості за кредитами.

В основному кредитами користується молодь та молоді сім'ї, що і зрозуміло, адже у переважної більшості ще немає накопичених ресурсів та відносно високих поточних доходів для придбання житла, товарів тривалого користування тощо, але є бажання мати все і одразу.

Серед старших поколінь питома вага осіб, що мають заборгованість перед банками за неоплачені кредити, є не такою високою, як серед молоді з кількох причин. По-перше, вони менше налаштовані на ризиковану поведінку, а взяття кредиту завжди є ризиком, по-друге, звички

жити за усталеними нормами і радикально нічого не змінювати (мешкати нехай у застарілому, але власному житлі, зі старими меблями, проте без боргів і т.п.) превалюють серед представників старших поколінь. По-третє, кредитні ресурси є недоступними для осіб пенсійного віку, оскільки політика банків з кредитування населення передбачає страхування ризиків і вводить певні обмеження щодо вікових та статусних характеристик позичальників, особливо це стосується довготермінових кредитів (купівля нерухомості, автомобілів тощо). Так, наприклад, особам передпенсійного чи пенсійного віку навіть за умови, що вони мають заставний капітал та достатні доходи для отримання кредиту, скоріш за все буде відмовлено у позиції, оскільки вони мають дуже високий ризик щодо неповнення коштів внаслідок дії інших чинників (хвороби, смерті тощо). Однак на практиці часто саме пенсіонери сплачують або повністю, або частково кредити, взяті у банках представниками молодших поколінь.

За останні два десятиліття відчутні трансформації відбулись і у споживанні послуг. Зростання питомої ваги витрат на послуги у загальній структурі витрат можна пояснити здебільшого тим, що істотно подорожчали житлово-комунальні послуги за незначного збільшення доходів населення (докладніше про це йтиметься нижче).

Більш-менш значимими є витрати на послуги (у абсолютному виразі) лише високодохідних домогосподарств, але частка таких витрат майже не відрізняється від середнього по всіх домогосподарствах значення — представники 10-ї децильної групи витрачають на послуги 15,6% свого бюджету проти 13,3% в середньому по країні. При цьому найбагатшій 10% домогосподарств направляють на харчування 43% всіх витрат, а дев'ята децильна група — вже більше половини. Навіть, якщо припустити, що обстеження умов життя домогосподарств недоохоплює 10% найбагатшого населення країни, це не змінює загальної картини щодо структури споживання. Отже, можна зробити однозначний висновок про вкрай низькі споживчі можливості українських домогосподарств та відповідно викривлену структуру споживання. Середньостатистичне домогосподарство сьогодні направляє "левоу" частку своїх ресурсів на споживання — неспоживчі витрати складають близько десятої частини сукупних витрат.

Якщо в останні докризові роки намітилась позитивна тенденція до збільшення відсотку заощаджень та інвестицій (у 2008 році неспоживчі витрати становили 15,2% сукупних витрат домогосподарств), то з 2009 року структура почала повертатися на попередні позиції.

Найбільш відчутним для населення стало різке зростання витрат на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів (ЖКПКП)⁹. Якщо у 1985 р. на їх оплату припадало 20% від усіх коштів, витрачених на послуги, у 1991 р. — 13%, то вже у 1995 р. — 41%, тобто за десять років витрати зросли вдвічі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

**Динаміка структури витрат домогосподарств на послуги,
Україна, 1985-1998 рр., %**

Статті витрат на послуги	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
одяг та взуття	7,5	5,1	8,8	8,2	6,2	2,9	1	0,5	0,4	0,3
оплата житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів	20	16,1	13	14	25,7	20,3	40,9	47,9	47,8	44,1
утримання житла в належному стані	1,4	0,9	2,4	1,8	1,6	0,9	0,5	0,3	0,2	0,2
ремонт меблів та побутових приладів	2,9	2,5	3,5	3,6	2,5	1,6	0,8	0,6	0,5	0,4
медичні послуги	0,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,3	1,1	1,1	1,2	1,3
ремонт транспортних засобів	1,3	1,8	6,9	5,9	2,7	1,9	1,1	0,7	0,8	0,8
транспорт (послуги)	31	24	28,4	26,1	25,9	31,9	24,4	21,3	19,7	20,3
послуги зв'язку	7	6,1	6,5	8,3	6	8,2	7,2	7,5	8,6	10,8
проведення дозвілля	12,6	13,2	15,6	18,6	16,5	18,4	13,1	9,5	7,3	7,7
освіта	3	1,6	1,1	1,4	0,7	1,2	1,2	2,4	3,7	6,2
інші послуги	12,7	27,1	12,2	10,7	10,8	11,4	8,7	8,2	9,8	7,9
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1985–1990 рр.), Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1991–1998 рр.)

⁹ До 2002 р. ця стаття витрат мала назву «Оплата житлово-комунальних послуг». Витрати на оплату централізованого газопостачання, гарячої води, електроенергії, опалення, балонного газу та інших видів палива класифікувались як витрати на житлово-комунальні послуги. У 2002 р. методологію визначення показників споживчих витрат було змінено відповідно до міжнародної класифікації індивідуального споживання товарів і послуг за цілями (СОICOP-HBS) та перераховані витрати було віднесено до категорії «комунальні продукти». До житлово-комунальних послуг відносять водопостачання, водовідведення, прибирання сміття, обслуговування прибудинкових територій тощо. При розрахунку структури витрат на послуги у 1985–1998 рр. у статті «Оплата житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів» враховано витрати як власне на послуги, так і ті, що за міжнародною класифікацією відносять до товарів.

До 1990-х років в цілому на послуги припадало близько 8% сукупних витрат домогосподарств, з них оплата житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів становила лише третину, тобто менше 3%. Такі невеликі витрати були зумовлені тим, що населення оплачувало лише 15% від усіх витрат на утримання житла, решту 85% — держава. У 1989 р. в бюджеті сімей витрати на оплату квартир не перевищували 1%, а з урахуванням комунальних платежів — 3% від загальних сукупних витрат. Оплата одного квадратного метра житлової площі становила в середньому за рік 1 крб. 58 коп., або 13 коп. на місяць. Витрати на утримання державного і суспільного житлового фонду у тому ж році становили більш ніж 13 млрд. крб., з них близько 12 млрд. склали дотації держави і лише 2 млрд. — квартирна плата¹⁰.

Зрозуміло, що в умовах різкого погіршення ситуації в країні, викликаного трансформаційними процесами не лише в економіці, а й у інших сферах суспільного життя, держава вже не могла такою ж мірою фінансувати утримання житлового фонду, а тому основні витрати лягли на плечі самих споживачів і стали для більшості невід'ємним тягарем. Вже у 1994 р. порівняно з 1992 р. витрати на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів зросло в 1,7 разу (рис. 2.27).

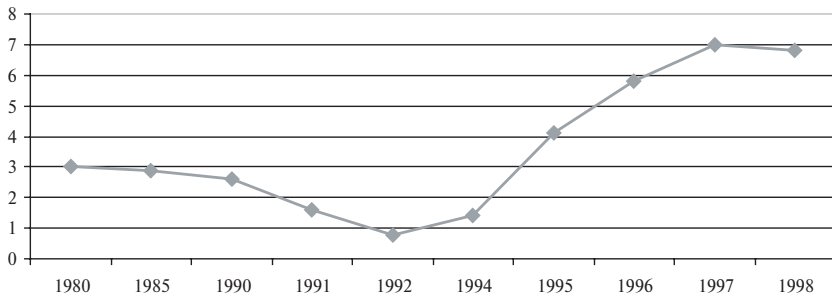

Рис. 2.27. Динаміка питомої ваги витрат домогосподарств на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів у загальних сукупних витратах, Україна, 1980–1998 рр., %

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1991–1998 рр.).

¹⁰ Социальное развитие СССР. 1989. — М., 1991.

Переломним був 1995 р., коли частка витрат на ЖКПКП в сукупних витратах сімей зросла майже в три рази (4,1% проти 1,4% у 1994 р). Частина сімей була неспроможною сплачувати їх вартість, тому два роки потому у 1996 р. було запроваджено Програму надання населенню субсидій на відшкодування витрат на житлово-комунальні послуги. Введення її в дію було обумовлене необхідністю підтримки населення у період особливо гострої економічної кризи та як превентивний засіб для подолання росту заборгованості населення за оплату житла.

Субсидія на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива сьогодні є найбільш поширеним видом адресних виплат в Україні. Так, за даними ОУЖД, у 2011 р. 4,7% домогосподарств скористалися житловими субсидіями, кількість яких порівняно із 2005 р. скоротилася майже в півтора рази (з 6,7%).

Чисельність учасників програми житлових субсидій знижувалась високими темпами до 2006 р., оскільки за незмінних впродовж кількох років тарифів високими темпами зростали номінальні доходи населення. Внаслідок підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги та палива з 2007 р. популярність програми дещо зросла, проте у 2009 р. вона знову пішла на спад. Наступний етап зростання тарифів та пом'якшення правил входу до програми, напевне, призведе до значного збільшення контингенту учасників у майбутні роки. Основними реципієнтами програми субсидій є бездітні домогосподарства, які проживають переважно у містах (78,1%). Основним контингентом отримувачів житлових субсидій традиційно виступають домогосподарства з пенсіонерів, зокрема пенсіонери-одиначки та домогосподарства, що складаються із осіб старшого пенсійного віку. Оскільки для отримання субсидії працездатними громадянами необхідною умовою є зайнятість або реєстрація в Центрах зайнятості, то серед користувачів субсидій налічується майже 29% домогосподарств, у складі якого є хоча б один безробітний.

Зростання частки витрат на ЖКПКП тривало до кінця 90-х років, а у 2000-х ситуація стабілізувалась, частка витрат коливалась від 7% до 9%. У 2011 р. в середньому по країні на оплату житла витрачалось 8,5% сукупного доходу домогосподарств (рис. 2.28).

Зрозуміло, що за незмінності чи незначного зростання (а часто зниження) реальних доходів домогосподарств, збільшення витрат на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів, відбувається за рахунок коштів, які могли б бути спрямовані на інші види витрат. На відміну від інших статей, ці витрати майже не можливо скоротити, оскільки їх вартість регулюється державою та постачальником і самі споживачі можуть тільки опосередко-

вано впливати на їх розмір. Наприклад, у містах можна економити воду або електроенергію, але крім спожитих газу, води, тепла в квитанції житлово-експлуатаційних контор включено витрати на послуги з обслуговування будинків та прибудинкових територій, які включають оплату більш ніж 20 позицій. Величина цих витрат залежить від розміру житла, тривалості його експлуатації, типу власності тощо, а не від рівня споживання послуг населенням.

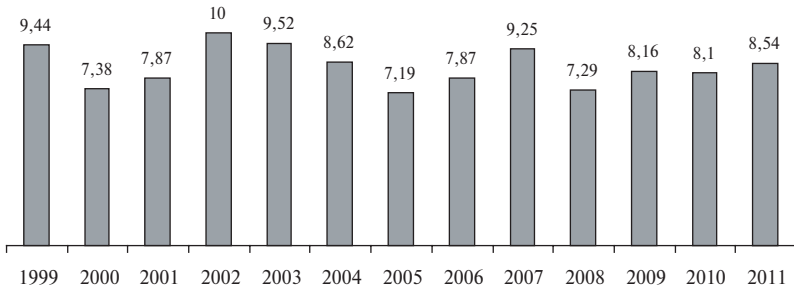

Рис. 2.28. Динаміка питомої ваги витрат домогосподарств на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів у структурі загальних сукупних витрат, 1999–2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У сільській місцевості дещо інша ситуація: “левову” частку витрат на ЖКПКП займають витрати в опалювальний сезон на купівлю газу та твердого палива для обігріву будинків, однак економити на цих статтях — означає не підтримувати комфортну температуру в помешканні.

Незважаючи на значну підтримку з боку держави у вигляді надання субсидій для домогосподарств, які не в змозі самостійно сплачувати за ЖКПКП, частина населення і не отримує субсидії, і не оплачує послуги та вартість комунальних продуктів, а тому має доволі великі суми заборгованості. Так, станом на 1 січня 2011 р. населення заборгувало житлово-комунальному господарству близько 7 млрд. грн. Зрозуміло, що частина домогосподарств має борги не через нестачу коштів, а через небажання платити, однак для багатьох домогосподарств плата за житло є занадто високою. Деякі з боржників з різних причин не мають права на участь у програмі житлових субсидій і тому продовжують накопичувати борги за комунальні послуги та продукти.

За даними обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Державна служба статистики України, в середньому по країні у 2011 р. потерпали від недостатності коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі 11,8% домогосподарств. У розрізі типів населеного пункту найбільше таких домогосподарств у великих містах — 13,4%. У малих містах таких домогосподарств було 9,8%, а в сільській місцевості — 11% (рис. 2.29).

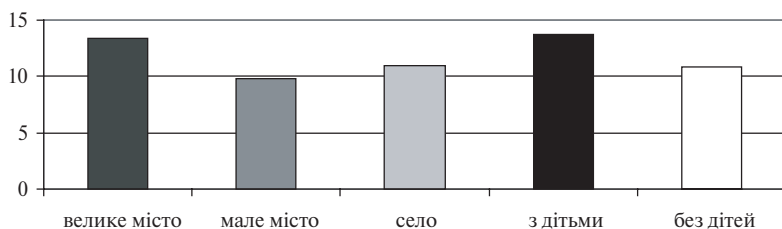

Рис. 2.29. Питома вага домогосподарств, що потерпають від недостатності коштів для оплати житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів, залежно від типу населеного пункту та наявності дітей, Україна, 2011 р., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Домогосподарства з дітьми більше потерпають від нестачі коштів на оплату ЖКПКП, аніж домогосподарства без дітей (13,7% проти 10,9%), хоча за розміром житлової площі і за рівнем комфортності житла вони поступаються домогосподарствам без дітей.

Таким чином, виходить замкнене коло: через наявність заборгованості житлово-комунальні підприємства-надавачі послуг є збитковими, щоб хоча б частково покрити збитки, вони піднімають тарифи, від чого страждає населення, яке сплачує за послуги. Кількість домогосподарств, що не в змозі оплачувати за новими тарифами, знову зростає, а та частина населення, яка не сплачувала, очікуючи списання заборгованості, як вже практикувалось раніше, так і не сплачує.

Альтернативою постійному підняттю тарифів є модернізація галузі, фонди якої зношені, за різними оцінками, на 80–90%, це дасть змогу дещо зменшити втрати води, палива, електроенергії “на шляху” до споживача. Однак на оновлення потужностей житлово-комунального господарства потрібно багато коштів, сама галузь є збитковою, держава теж не має можливості профінансувати цей про-

цес, тому ситуацію, що склалась нині в галузі, фахівці оцінюють як критичну.

Соціальна сфера — одна із найважливіших сфер суспільного життя, тому держава повинна забезпечувати населення хоча б мінімумом безоплатних соціальних послуг, фінансуючи їх з бюджету. За планово-адміністративної економіки СРСР соціальні галузі повністю фінансувались з бюджету, а перелік та обсяг платних послуг був незначним й обмежувався, в основному, побутовими, послугами підприємств громадського харчування та деякими іншими. Плата за транспортні послуги, відвідування культурно-масових заходів, спортивних секцій була майже символічною, а тому такі послуги були доступними для всіх бажаючих їх отримати.

Щодо освітніх послуг, то платним було лише харчування дітей у дитячих дошкільних закладах, навчання в музичних школах, проте були і категорії дітей, яких звільняли від оплати.

У сфері охорони здоров'я до платних належали санаторно-курортні послуги (вартість яких до 90% оплачувалась із суспільних фондів споживання), а послуги лікарень, діагностичних центрів, лабораторій, поліклінік повністю фінансувались за рахунок бюджету. Однак вже наприкінці 1980-х років гостро відчувалась потреба в значному оновленні галузі, на фоні великої кількості безоплатних для населення соціальних послуг чітко виділялась доволі низька їх якість.

Із переходом до нових форм та методів господарювання у соціальній сфері країни не відбулось покращення, навпаки, загострились вже існуючі проблеми та з'явилися нові. Оскільки соціальну сферу і в кращі часи фінансували за залишковим принципом, то в умовах істотного скорочення бюджетних ресурсів у 1990-х роках брак коштів відчувався особливо гостро. В окремих галузях відбулась часткова диверсифікація джерел фінансування — підприємства та заклади почали самотужки відшукувати кошти для забезпечення, якщо не прибуткового функціонування, то, принаймні, виживання. В основному джерелом таких надходжень були кошти населення, отримані як оплата за надані послуги. Так, відкрились платні вищі навчальні заклади, приватні дитячі садки, гімназії, ліцеї, у школах з'явилися платні гуртки та курси, в лікарнях — платні діагностика, лабораторні дослідження, стоматологічні послуги, консультації. Поряд з цим, різко зросли ціни та тарифи на всі види побутових послуг, вартість квитків на культурно-масові заходи, відвідування музеїв, громадський транспорт тощо.

Зрозуміло, що завдяки комерціалізації соціальна сфера дістала можливість якщо не розвитку, то збереження від повного занепаду, особливо в сільській місцевості, однак доступність соціальних послуг для

переважної більшості населення різко погіршилась. Наприклад, результати вибіркового опитування домогосподарств стосовно рівня доступності окремих видів медичної допомоги засвідчують, що протягом 2011 р. майже в усіх домогосподарствах хто-небудь із членів потребував медичної допомоги (97,5% домогосподарств), однак отримати її не зміг майже кожен п'ятий (22,6 % випадків).

Найчастіше населення за необхідності не може придбати ліки (19,5% домогосподарств), відвідати лікаря (на це вказали 9,9% домогосподарств), провести медичне обстеження (10,2%), відвідати стоматолога (5,7%), майже у 5% домогосподарств їх члени не змогли зробити протезування, 5,8% – отримати лікувальні процедури та лікування в стаціонарі (табл.2.3).

Таблиця 2.3.

Розподіл домогосподарств за рівнем доступності медичної допомоги залежно від типу місцевості, Україна, 2011 р., %

Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь за необхідності не зміг:	Середнє по країні	Місто	Село
Придбати ліки	19,5	20,0	18,5
Придбати медичне приладдя	2,8	2,8	2,7
Відвідати лікаря	9,9	9,6	10,5
Відвідати стоматолога	5,7	5,8	5,6
Зробити протезування	4,6	4,9	3,9
Провести медичне обстеження	10,2	10,4	9,6
Отримати лікувальні процедури	5,8	6,1	5,3
Отримати лікування у стаціонарі	9,9	10,1	9,6

Джерело: самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2011 року). Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2012.

При цьому слід зазначити, що немає істотних відмінностей між містом і селом. Так, отримати лікування в стаціонарі не змогли 10,1% членів міських домогосподарств та 9,6% членів сільських, провести медичне обстеження – 10,4% та 9,6%, придбати медичне приладдя – 2,8% та 2,7% відповідно.

Серед причин, з яких хто-небудь з членів домогосподарства як у містах, так і в сільській місцевості за потреби не зміг отримати кваліфіковану медичну допомогу або придбати ліки та приладдя, провести медичні обсте-

ження, на першому місці — занадто висока вартість ліків, медичних товарів та послуг (понад 90% випадків), а на другому — відсутність медичного спеціаліста або відділення потрібного профілю (табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Розподіл домогосподарств за причинами неотримання окремих видів медичної допомоги залежно від місцевості проживання, Україна, 2011 р., у % до загальної кількості звернень

	Міські домогосподарства	Сільські домогосподарства
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь з членів через занадто високу вартість не зміг:		
придбати ліки	98,1	95,8
придбати медичне обладнання	99,2	93,1
відвідати лікаря	82,8	75,7
відвідати стоматолога	98,2	95,2
Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь з членів через відсутність медичного спеціаліста чи відділення потрібного профілю за потреби не зміг:		
відвідати лікаря	5,9	18,3
відвідати стоматолога	-	4,1
зробити протезування	0,1	1,2
провести медичні обстеження	2,0	7,8
отримати лікувальні процедури	0,4	7,9
отримати лікування у стаціонарі	0,4	1,9

Джерело: Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2011 року). Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2012.

Порівняно з містами, ситуація в сільській місцевості є значно гіршою. Так, частка сільських домогосподарств, в яких хто-небудь з їх членів не зміг за потреби відвідати лікаря через відсутність потрібного спеціаліста, у 2011 р. становила 18,3% та перевищувала відповідний показник на 12,4 в.п. по міських. Серед сільських родин 7,8% не змогли з цієї причини провести при потребі медичні обстеження; 1,9% — отримати лікування в стаціонарі, по містах відповідно: 2% та 0,4%.

Отже, частина населення, навіть незалежно від рівня поточних доходів, особливо в сільській місцевості, позбавлена можливості вчасно отримати необхідну медичну допомогу чи консультацію, обстеження.

Для сільських жителів обмеження у доступі до медичних послуг виникають не тільки із-за рівня доходів, а й через незабезпеченість українських сіл самими медичними закладами, неукомплектованість персоналом (молоді спеціалісти не хочуть їхати на роботу в село), погане сполучення із населеним пунктом, в якому можна було б отримати кваліфіковану допомогу. Крім того, слід враховувати, високий відсоток по селах домогосподарств, позбавлених можливості за потреби отримати медичні послуги, можна пояснити й тим, що в селах переважають особи пенсійного та старшого пенсійного віку, які часто за станом здоров'я не можуть залишити свій двір, а тим паче — самостійно дістатися до міста.

Дуже гострою для України є проблема якості медичних послуг. Висока вартість товарів та послуг медичної сфери для більшості населення не завжди гарантує їх якість, особливо це стосується державних медичних установ та закладів. По-перше, це викликано недостатнім фінансуванням закладів охорони здоров'я, і, як наслідок, — вкрай незадовільним забезпеченням діючих медичних установ сучасною діагностичною апаратурою, медичним приладдям та інструментами, медикаментами. По-друге, самосвідомістю медичних працівників щодо виконання обов'язків: а) в державних установах панує думка серед персоналу, що низька заробітна плата не відповідає покладеним на них обов'язкам, і тому вони роблять “безоплатний мінімум”, тоді як за решту вже необхідно платити, і це вже розцінюється як бонус до зарплати; б) в приватних клініках весь спектр послуг чітко та строго визначений, проте тут вступає в дію інший фактор — якомога більше “витягти грошей” із пацієнта, що може спричинити необґрунтовані та зайві витрати на консультації, обстеження, ліки тощо.

В умовах кризи вирішення питання з фінансуванням медичних закладів неможливе без залучення позабюджетних джерел, розвитку страхової медицини. Загальновідомо, що вітчизняна медицина сьогодні вже є платною, однак плата за послуги є неофіційною, у більшості випадків замаскованою під благодійні внески. Хворі вимушені купувати ліки, медичне приладдя, оплачувати послуги лікарів та середнього і молодшого медичного персоналу (така оплата є, фактично, хабаром, тому кошти надходять не на рахунки медичних закладів, а осідають в кишенях конкретних осіб).

Додаткова оплата роботи медичного персоналу в державних закладах є певним психологічним чинником щодо якості та вартості наданих медичних послуг. Так, медичний персонал може сам вирішувати скіль-

ки й кому буде вартя його робота залежно від власної візуальної оцінки статків пацієнта та його родини. Тому вкрай необхідно для підвищення якості послуг, а тим більше з метою «реанімування» галузі, розробити та запровадити чітку тарифікацію послуг. Але до цього необхідно підходити дуже зважено, враховуючи різні аспекти життєдіяльності українського суспільства.

Комерціалізація всіх медичних послуг можлива лише за умови істотного підвищення рівня матеріального забезпечення населення. Та частина населення, яка може оплатити послуги і тим самим надати необхідні засоби для розвитку вітчизняної медицини, схильна отримувати такі послуги або безоплатно на пільгових засадах, або за кордоном.

На сьогодні в Україні сільське населення найбільше потерпає від неможливості задовольнити потребу щодо інших послуг, зокрема кожне друге сільське домогосподарство потерпало від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги (серед міських — 5,6%) та відсутності в ньому закладів, які надають побутові послуги (5% у містах), кожне четверте — від відсутності поблизу житла медичної установи (7,3% у містах), 22,5% — регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою (2,5% серед міських домогосподарств) (табл. 2.5).

Окремою проблемою для України є доступність освітніх послуг. Так, нині населення має неоднакові можливості задовольнити свої потреби щодо освіти із-за наявності різного роду перешкод матеріального, демографічного чи соціального характеру, а саме: залежно від типу населеного пункту, де розташоване домогосподарство; розбіжностей в соціально-економічному розвитку окремих територій та рівні матеріальної забезпеченості домогосподарств; недосконалості організаційних та фінансових механізмів функціонування навчальних закладів; недостатності коштів для забезпечення виховного та навчального процесів необхідними засобами, підручниками, наочним приладдям; незабезпеченості шкіл, особливо сільських, педагогами-предметниками тощо.

Проблема обмеженості доступу для сімей послуг дошкільного закладу тим більш актуальна, чим менший розмір населеного пункту, в якому проживає сім'я. Якщо у великому місті лише 4,3% усіх дошкільнят не відвідують дитячі садки через зазначені причини, у малому місті — 7,9%, то у сільській місцевості понад третина таких дітей, переважно через відсутність закладів у самому населеному пункті, або ж відсутність транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою. Отже, проблема недоступності дитячих дошкільних закладів характерна, в основному, для сільських сімей, оскільки 78,3% таких випадків припадає саме на села.

Таблиця 2.5.

**Частка домогосподарств, які потерпають через неможливість
отримати певні види послуг, Україна, 2011 р., %**

	Частка домогосподарств, які потерпають:		
	всі домогосподарства	у тому числі	
		міські домогосподарства	сільські домогосподарства
Незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги	17,7	5,6	43,3
Відсутність у населеному пункті закладів, що надають побутові послуги	19,2	5,0	49,1
Відсутність поблизу житла медичної установи	13,3	7,3	26,0
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою	8,9	2,5	22,5
Відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	6,7	3,0	14,4
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів	4,1	2,2	8,2

Джерело: самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Державна служба статистики України).

Не краще виглядає ситуація і стосовно шкільних закладів. Зокрема, більше половини (51,4%) сільських населених пунктів з дітьми 7–17 років не мають шкіл. Серед 14,6 тис. сіл, що не мають шкіл, 63,4% – села, де дітей віком 7–17 років налічується не більше двох десятків, і лише 12,4% – з чисельністю дітей понад 50 осіб.

Не зовсім доступною для української молоді на сьогодні залишається вища освіта. Серед молоді 17–25 років, яка ніде не навчається, майже половина (45%) не може собі цього просто дозволити, оскільки рівень матеріальної забезпеченості їхніх сімей та потреби у коштах на фінансування освіти не можна зіставити. Причому сьогодні, через фінансову кризу, це стосуватиметься дедалі більшої частини населення.

Таким чином, доступність для населення послуг соціальної сфери нині визначається, по-перше, рівнем матеріального добробуту, по-друге, територіальним чинником. Сільські домогосподарства, навіть ті, які мають доволі непогані статки, не можуть отримати певні послуги через відсутність установ, що надають такі послуги у населеному пункті, де вони проживають.

Українське суспільство після набуття незалежності разом з кризою в економіці отримало соціальну кризу, коли людина втратила звичний для неї устрій та ритм життя: ніхто не зобов'язує працювати, не гарантує працевлаштування, виникла необхідність самостійно шукати роботу, стабільні джерела до існування. Заборгованість з виплат заробітної плати та пенсії, безробіття, інфляція, знецінення вартості праці за різкого підвищення вартості продовольчих, непродовольчих товарів та послуг (особливо житлово-комунальної сфери) обумовили витіснення на другорядну, якщо не останню, позицію необхідність населення у задоволенні культурних потреб. Саме у 1990-х роках відбулася значуща трансформація пріоритетів населення щодо розподілу власних доходів за загальними потребами, що знайшло своє відображення у трансформації структури витрат, зокрема різкому зменшенні частки витрат, які спрямовувалися на духовну сферу¹¹.

На жаль, відмінності інформативної бази щодо показника витрат на культуру та дозвілля не дають можливості здійснити порівняння впродовж усього періоду 1985–2011 рр., але можна розбити цей термін на два: перший – 1985–1998 р. та другий – 1999–2011 рр. й проаналізувати дані в два “етапи”. До того ж, у другому періоді наявна база даних дає змогу здійснити аналіз цього показника в залежності від певних соціально-демографічних характеристик домогосподарств, як то наявність дітей у сім’ї, тип населеного пункту, регіон, належності до певної дохідної групи.

¹¹ <http://zet.in.ua/state/upadok/g-kryuchkov-vverx-po-lestnice-vedushhej-vniz-ekonomika-ukrainy-za-gody-nezavisimosti/>

<http://www.ukrstor.com/ukrstor/miroshnicenko-novist-05.html>

<http://zet.in.ua/state/ussr-ekonomika/chego-dostigla-ukraina-za-dva-desyatiletiya-suvereniteta/>

Так, згідно з даними Державної служби статистики¹², впродовж 1985–1998 рр. у структурі витрат, які українці спрямовували на послуги, частка витрат на проведення дозвілля завжди була вагомою і посідала третє місце серед інших послуг. І якщо у 1985 р. домогосподарства України витрачали 12,6% на товари для відпочинку та проведення дозвілля від усіх витрат на послуги, то вже у 1998 р. їх частка скоротилася в 1,6 разу – до 7,7% (рис. 2.30).

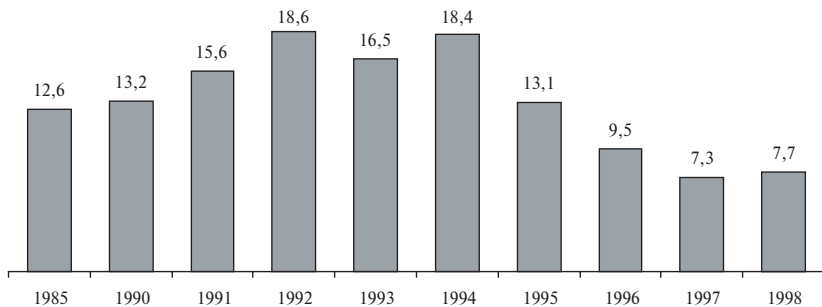

Рис. 2.30. Питома вага витрат населення на проведення дозвілля у витратах на послуги, Україна, 1985–1998 рр.

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1985–1990 рр.), Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1991–1998 рр.).

Дослідження показника витрат населення на проведення культурного дозвілля в період 1999–2011 р. на базі даних умов життя домогосподарств Державної служби статистики характеризують його як дуже чутливий до найменших соціально-економічних змін. Так, економічне зростання 2004 р. зумовило те, що 2005 р. став початком поступового зростання витрат на духовну сферу. І навпаки, у 2002 р. та 2009 р. спостерігалось два досить різких, для цього показника, спади. Останній був викликаний глобальною фінансово-економічною кризою¹³, яка знов змусила населення переглянути структуру своїх витрат. Тільки в 2011 р. на зміну спаду прийшло повільне зростання (рис. 2.31).

¹² <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/18/295443/>

¹³ <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/18/295443/>

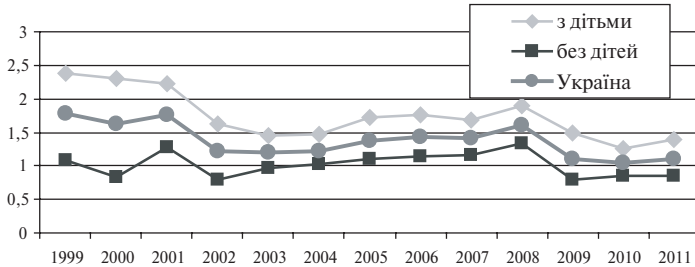

Рис. 2.31. Динаміка питомої ваги витрат на відпочинок та дозвілля у структурі загальних сукупних витрат залежно від наявності дітей, Україна, 1999–2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Ринкові відносини раніше, ніж по інших галузях позначилися на культурній сфері, оскільки діячі кіно, театрів, естради, літератори, художники тощо, з позбавленням належного державного фінансування, а відповідно й засобів до існування, змушені були підвищувати вартість власних творів або шукати спонсорів. Витрати на утримання майстерень, виставкових приміщень, концертних залів, купівлю необхідного обладнання чи реквізитів, гастрольні тури, відсутність контролю з боку держави за ціноутворенням дозволили їм значно підвищити вартість пропонованих послуг та товарів. А отже, для населення, яке опинилося в нових умовах, де за все необхідно платити, і яке постало перед вибором “купити хліба чи оглянути музей”, доступ до них став обмеженим.

Трансформація загальної структури витрат, зокрема зниження питомої ваги витрат на дозвілля та культуру, впродовж 1999–2011 рр. значно диференціюються залежно від наявності в домогосподарстві дітей, проте в цілому наслідують загальноукраїнські тенденції.

В умовах поглиблення економічної кризи та різкого скорочення державного фінансування закладів, які забезпечували культурний розвиток та освіту дітей (дитячі палаци культури із різноманітним гуртків, спортивні секції тощо), сталося їх масове закриття або ж перехід на комерційну основу. І якщо у 90-ті рр. переважна більшість домогосподарств з дітьми не були морально й матеріально готові витрачатися ще й на духовний розвиток своєї дитини, то вже 2000-ні поставили все на свої місця. Звісно, не всі сім'ї в змозі, навіть за часів економічного зростання, підтримати матеріально усі потреби та прагнення дитини, але позитивним є те, що культурне дозвілля дитини для багатьох з них не позбавлено уваги.

Витрати сімей з дітьми на культурне дозвілля передбачають не тільки плату за спортивні секції чи образотворчі гуртки, а й відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, виставок, концертів тощо. На жаль наявна в Україні інформаційна база не дає змоги в таких розрізах здійснити дослідження витрат, пов'язаних з ними, та проаналізувати трансформації, які мали місце. Але необхідно підкреслити, що кінець першого десятиліття 2000-х рр. є більш “чутливим” до потреб населення: на сьогодні є різноманіття пропозиції щодо культурного проведення дозвілля з урахуванням не тільки смаків та інтересів, а й “розміру гаманця”.

Зрозуміло, що чим вище статки домогосподарства, тим більше воно в змозі витратити на свій духовний розвиток (табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Динаміка питомої ваги витрат на культуру та дозвілля у структурі загальних сукупних витрат залежно від належності домогосподарства до дохідної групи, Україна, 1999–2011 рр., %

	1 квін- тиль	2 квін- тиль	3 квін- тиль	4 квін- тиль	5 квін- тиль	Співвідношення частки витрат 5-го квінтину до 1-го
1999 рік	0,65	0,98	1,20	1,67	2,70	4,17
2000 рік	0,62	0,89	1,11	1,63	2,36	3,80
2001 рік	0,64	0,85	1,26	1,49	2,72	4,26
2002 рік	0,48	0,70	1,02	1,02	1,74	3,64
2003 рік	0,31	0,49	0,81	1,10	1,88	6,06
2004 рік	0,40	0,55	0,78	1,12	1,89	4,72
2005 рік	0,46	0,60	0,97	1,21	2,12	4,65
2006 рік	0,45	0,76	1,09	1,23	2,11	4,75
2007 рік	0,51	0,77	1,00	1,44	2,01	3,97
2008 рік	0,52	0,86	1,12	1,42	2,42	4,70
2009 рік	0,43	0,60	0,85	0,97	1,65	3,88
2010 рік	0,45	0,55	0,77	0,93	1,58	3,53
2011 рік	0,58	0,65	0,78	1,15	1,68	2,91

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Так, порівняно до 1999 р., у 2011 р. витрати представників найбіднішого квінтилу на культурне дозвілля у структурі загальних сукупних витрат скоротилися на 0,1%, що склало тільки 0,58%. Але не зважаючи на те, що питома вага витрат впродовж останніх десяти років так і не досягла рівня базового 1999 р., позитивним щодо розриву між багатими та бідними в частині задоволення культурних потреб стало те, що співвідношення часток витрат найзаможніших до витрат найбідніших у 2011 р. є найменшим – 2,91 разу. Найбільший розрив за цією статтею спостерігався у 2003 р. – 6,1 разу. Взагалі зменшення співвідношення часток витрат за цією статтею між крайніми квінтилями має суперечливий характер. Так, збільшення витрат (хоча й незначне) бідних на культурне дозвілля свідчить про поступове підвищення рівня їх добробуту, коли вже відступає на задній план необхідність задовольняти тільки найнеобхідніші потреби. При цьому паралельне скорочення витрат багатих на культурне дозвілля говорить, скоріш за все, що економічна криза позначилася на них більше, а тому змусила їх значно переглянути структуру власних витрат, надавши пріоритети іншим статтям, наприклад, заощадженням, інвестуванню чи придбанню цінних паперів, нерухомості.

Зазнали трансформації й шляхи задоволення потреб населення у культурному розвитку, особливо в останнє десятиріччя. Раніше, щоб переглянути фільми, постанови, концерти, необхідно було відвідати відповідні заклади культури, витративши кошти не тільки на білет, а й, хоча б, на проїзд до них. Повсюдність закриття закладів культури за одночасного стрімкого розвитку інформаційних послуг на базі сучасних електронних технологій, досить вільного доступу до різноманітної відеотехніки (у 90-х), комп'ютерної техніки та послуг Інтернету (2000-их), поширення можливостей та пропозицій засобів масової інформації дали змогу населенню “збагачуватися духовно на дивані”, навіть не виходячи з дому. Відповідно, витрати, що спрямовувалися б на культурне дозвілля, переходять до інших статей, наприклад, як одноразові – при купівлі відеотехніки чи комп'ютера, надалі – оплаті електроенергії чи послуг зв'язку.

Низький рівень витрат населення на культурне дозвілля склався не тільки внаслідок різкого зниження рівня життя, але й через зміну політичного устрою, зникнення тотального контролю та пропаганди щодо формування свідомості й духовно-культурного розвитку особи, орієнтацію на західну культуру та вільний доступ до її надбань, різке та відкрите засудження радянського, так би мовити деформування національної культури.

У певний період часу (на початку 1990-х рр.) відвідувати музеї, театри та виставки стало навіть не модно. Більшої популярності, особливо серед підлітків та юнаків, набувало відвідування кіно-салонів, де де-

монструвалися фільми голлівудського виробництва, але їх культурна цінність не завжди була однозначною. Підсвідомо “прищеплювалися” поняття переваги сили над красою та розумом, багатство стало майже «чеснотою», з усіма притаманними йому рисами (машиною, відвідуванням ресторанів, курортів тощо). У відповідь населення, особливо молодь, стала відвідувати спортивні секції та гуртки не заради фізичного розвитку чи спортивних результатів, а щоб оволодіти деякими видами бойових мистецтв. Це давало шанс потрапити до певних кримінальних угруповань, за допомогою цього отримати фінансову стабільність, а отже задовольнити свої потреби (здебільшого фізіологічні).

Химерне уявлення про багатство та його атрибути, зокрема відвідування ресторанів, перевернули поняття населення до того як саме слід проводити своє дозвілля. Якщо за радянських часів відвідини кафе чи ресторану для більшості домогосподарств не становило жодних проблем і мало на меті саме вживання їжі, то в країні, де відчувався дефіцит навіть продуктів харчування, а коштів вистачало тільки на їжу, харчування поза домом стало символом престижу та статусу. Таке уявлення, хоча й зазнало деяких трансформацій, та все ж зберігається і до сьогодні.

В Україні 2005–2011 рр. також зазнали трансформації структури витрат, зокрема через ставлення населення до проведення дозвілля та переходу до “суспільства споживання”. Так, розповсюдження торговельних центрів, де під одним дахом знаходяться продовольчі, непродовольчі магазини, кінотеатри, боулінги, кафе, салони краси, спортивні клуби, ігрові майданчики для дітей тощо, замішують поняття справжнього відпочинку. Психологія цих центрів базується на тому, що людина, відвідуючи, наприклад, продовольчий магазин, “по дорозі” може відвідати кінотеатр чи кафе. Торгові центри “крадуть” у людини не тільки кошти, а й час та сили — після їх відвідин вже не залишається часу на відвідини музею чи театру. Ці та ідентичні заходи вже мають бути запланованими як у часі, так й у бюджеті домогосподарства.

Нав’язування різними інформаційними джерелами матеріальних благ, якими повинен володіти сучасний член суспільства, в тому числі фізичні характеристики та зовнішній вигляд, також деформували уяву про дозвілля та витрати на нього. Зовнішня відповідність стандартам та слідування модним тенденціям змушує людей у вільний час в кращому випадку відвідати спортивний зал та подбати про культуру тіла, в гіршому — відвідати магазин, щоб прикупити модні речі¹⁴.

¹⁴ <http://www.ukrstor.com/ukrstor/mirosnichenko-novist.html>

<http://www.info-library.com.ua/books-text-3000.html>

Впродовж останнього десятиліття спостерігається “повернення” українців до старих інтересів, а саме: проводити своє дозвілля займаючись екстремальними та вартісними видами спорту (мова не йде про тренажерні зали). Нагадаймо, що наприкінці 1980-х — початку 1990-х років системна криза також позначилася на спортивній сфері: остаточно позбувшись державної підтримки, стали масово закриватися спортивні секції та бази для тренувань, особливо ті, що потребували значних фінансів і не могли обійтися коштом самих тренерів чи відвідувачів (наприклад, стрибки з парашутом, кінний спорт, фігурне катання, гірськолижний спорт, альпінізм тощо). Лише незначна частина населення була в змозі робити витрати на зазначені види спорту, тоді як решта або зовсім відмовилася від них, або ж змушена була зменшити кількість тренувань. Отже, дев’яності роки — є також “прогалиною” щодо витрат і на заняття спортом.

Під впливом різноманітних факторів ситуація зазнала змін тільки нещодавно. Зокрема, сучасний устрій та темп життя змушує людину бути стресостійкою та працездатною у будь-якому разі, а для цього необхідно мати належну фізичну форму. За таких умов духовний розвиток людини відходить на другий план, а відповідно вільний час та витрати спрямовуються вже на інші потреби, зокрема, послуги спортивної сфери (зауважимо, не дешеві!), придбання спортивного спорядження чи одягу тощо. А отже стаття витрат на культурне дозвілля знову “худне” на користь інших. Позитивним моментом у цьому випадку є те, що витрати не спрямовані на придбання продуктів харчування та / або задоволення тільки фізіологічних потреб.

Витрати домогосподарств на культурну сферу значно варіюються залежно від розміру населеного пункту: чим більше місто, тим вище ці витрати, і, навпаки. Так, у 1999 р. у великих містах домогосподарства витрачали на культуру та дозвілля майже 3% загальних сукупних витрат, тоді як у малих містах — 1,6% і лише 0,8% — у селах. Наступне десятиріччя у розрізі витрат на культурне дозвілля жителів різних типів населеного пункту наслідую загальноукраїнську тенденцію до зниження їх частки у структурі загальних витрат, проте вже у 2011 р. за рахунок збільшення витрат жителів великих міст відбулося незначне її підвищення (рис. 2.32).

Певні корективи щодо трансформації загальної структури споживання в частині витрат на культурне дозвілля та зменшення їх питомої ваги внесла й “руйнація” транспортної та соціальної інфраструктур. Особливо гостро це відчули на собі жителі сіл. За радянських часів сільські жителі могли за бажанням вільно дістатися найближчого міста громадським автотранспортом та відвідати будь-який заклад та захід, або ж до колгоспів та радгоспів приїжджали різного рівня творчі колекти-

ви із виставами, концертами, демонструвалися фільми та читалися різноманітні лекції, тобто так чи інакше людина була включена до культурного життя. Але вже у кінці 1980-х – на початку 1990-х років, коли через складну економічну ситуацію в країні масово відміняли автобусні рейси, а фінансування діячів естради та культури скоротилося, росли борги із виплати заробітної плати, гастролі до сіл скінчилися, тому, щоб “торкнутися прекрасного”, необхідно вже самостійно було діставатися до міста.

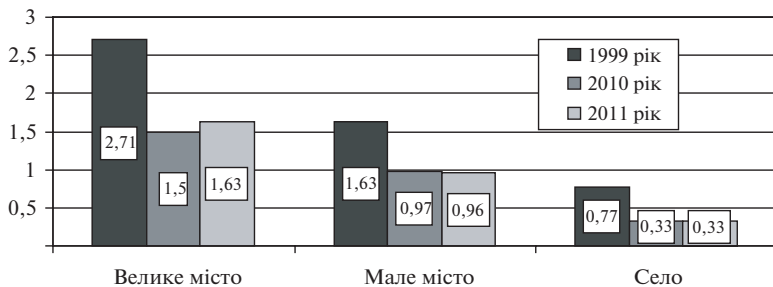

Рис. 2.32. Питома вага витрат домогосподарств на культурне дозвілля у структурі загальних сукупних витрат залежно від типу місцевості, Україна, 1999 та 2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

І знову на передній план виходить задоволення фізіологічних потреб: обмеженість у транспортному сполученні не основна перешкода на шляху проведення культурного дозвілля, оскільки, щоб продати городину чи садовину (а це є одним із основних джерел доходів для селян) можливість дістатися міста знайдеться. Також до трансформаційних чинників можна віднести й обмаль вільного часу для сільських жителів, які, з розпадом колгоспів та радгоспів, перейшли на самозабезпечення і були змушені усі свої сили та вільний час віддавати “на боротьбу за врожай”.

Отже, сьогодні можна говорити про те, що в українському селі основним і чи не єдиним джерелом “культури” є телевізор, а значна частина сільського населення, особливо діти та молодь, “втрачені” як безпосередні споживачі товарів та послуг культурної сфери.

Культурне проведення дозволя здебільшого асоціюється із часом після роботи та у вихідні, але ж є ще й період відпусток, коли людина відпочиває від роботи, відновлюючи фізичні та духовні сили. Зважаючи на зміни, які відбулися у сфері культури та туризму під впливом різноманітних чинників впродовж досліджуваного періоду, загальна структура витрат знову зазнала трансформацій. Якщо ще у 1980-х як дітям, так і дорослим за бажання надавали безоплатні путівки до санаторіїв, профілакторіїв, оздоровчих таборів тощо за рахунок профспілкових відрахувань, то вже на початку 90-х з різних причин доступ до цього блага якщо не скінчився, то, принаймні, істотно обмежився. Постає необхідність сплачувати за все самостійно під час відпочинку: від оренди приміщення до їжі та входу на пляж, а це було не по кишені багатьом українським домогосподарствам. З рештою, у структурі загальних витрат таких домогосподарств витрати на подорожі під час відпустки або взагалі зійшли до нуля, або стали дуже рідкими, оскільки потребували значних заощаджень. Навіть ще у 1999 р. альтернативою відпочинку, особливо для міських жителів, стала праця на присадибних ділянках та дачах, де велося особисте підсобне господарство та здійснювалися самозаготівлі, що складало майже 24% у структурі загальних доходів (і було другою за розміром статтею доходів українців).

З середини 2000-х років, зі стабілізацією економічної ситуації в країні, ситуація щодо проведення відпустки у подорожах значно поліпшилася, зокрема за рахунок розвитку сфери туризму до інших держав (особливо Єгипту та Турції), де відпочинок був значно дешевшим, ніж на території України. На жаль база даних дає змогу визначити розмір витрат, спрямованих на туристичний відпочинок, починаючи тільки з 2002 р., коли їх частка становила 0,34% загальних сукупних витрат. Вже напередодні світової фінансової кризи у 2008 р. ці витрати збільшилися вдвічі до 0,75%, але у 2009 р. різко скоротилися до 0,14%. У 2011 р. спад тривав, а частка витрат на туристичні послуги склала 0,12% загальних сукупних витрат.

Таким чином, можна говорити, що різкий перехід країни на новий політико-економічний устрій, змусив людей внести корективи у своє повсякденне життя. Досліджуваний період дає змогу виокремити такі чинники, які мали здебільшого негативний вплив в процесі трансформації споживчих витрат, зокрема витрат домогосподарств на культуру та дозвілля.

По-перше, економічні кризи та не досить вдалі реформи знизили фінансові можливості населення в частині задоволення нагальних потреб. Відбулася трансформація пріоритетів, що спричинило й перерозподіл витрат за статтями. Складні соціально-економічні умови кінця 1980-х – початку 1990-х поставили людину на межу виживання у пря-

мому сенсі цього поняття. Тому не дивно, що першочергово задовольнялися фізіологічні потреби, витіснивши на другорядні позиції усі інші, в тому числі й духовного розвитку. Далася в знаки й психологічна неготовність платити за те, що раніше було безкоштовним (спортивні секції, санаторно-курортний відпочинок, культпоходи тощо).

По-друге, руйнація у 90-ті самої культурної сфери при одночасному різкому подорожчанні товарів та послуг тих діячів культури, що змогли втриматися “на плаву”. Відвідати у вільний час заклад культури були в змозі одиниці, решта пристосовувалася до нових умов та шукала нові “джерела духовного збагачення”.

З другого виходить третій чинник: розвиток та значне поширення новітніх технологій в електронній, комп’ютерній та телевізійних сферах в цілому задовольняли потреби населення духовного характеру, але тим самим підсвідомо сформували культуру пасивного дозвілля перед телевізором (у 90-х) чи перед комп’ютером у соціальних мережах (у 2000-х).

По-четверте, що є результатом дії попереднього чинника, розвиток впливу засобів масової інформації через рекламу на смаки населення, перехід до суспільства споживання, де про статус має свідчити певний атрибут (одяг, автомобіль, мобільний телефон, прикраси), або ж відвідини певних закладів та заходів (кафе, ресторанів, кінотеатрів, вечірок, дискотек, магазинів), значно деформують уяву населення про культурне проведення вільного часу. Внаслідок відбувається перерозподіл витрат по різних статтях, де витрати на культурне дозвілля зменшуються, а по інших статтях, навпаки, зростають (послуги Інтернету, оплата електроенергії, телефонного зв’язку, придбання теле-, відеотехніки тощо).

По-п’яте, руйнація автотранспортної та соціальної інфраструктур, зокрема на селі, майже повністю закрили доступ сільським домогосподарствам до культурної сфери в період 1990-х, викресливши зі списку потреб вже у 2000-х потребу у духовному розвитку, а наприкінці першого десятиріччя залишивши для них основним джерелом культурного розвитку та дозвілля телевізор.

На жаль, як показує проведене дослідження, впродовж останніх двадцяти років, для яких були характерними політична, економічна та соціальна нестабільність, Україна так і не змогла вийти на рівень розвитку кінця 1980-х рр., тобто до того, як розпочалася системна криза. Мізерні витрати домогосподарств на культуру та дозвілля в цей період говорять не тільки про низький рівень життя населення, а й про його духовне зубожіння, подекуди безкультур’я, втрату, можливо, навіть кількох поколінь та цілих соціально-демографічних груп як споживачів культурного продукту та носіїв державної культури.

2.3. Майнове забезпечення домогосподарств

Майнове забезпечення домогосподарств України є важливою характеристикою життєвого рівня населення та розвитку товарного споживчого ринку в країні, а також динаміки платоспроможного попиту населення. Зрушення у цій сфері відображають зміни макро- та мікро-економічних пропорцій, з одного боку, та реалізацію споживчих настанов населення — з другого.

В сучасних соціально-економічних умовах на процес майнового забезпечення домогосподарств здебільшого впливає зовнішній чинник, тобто можливість одержувати доходи від трудових міграційних переміщень чи реалізовувати купівельну спроможність поза межами країни.

Згідно із Господарським кодексом України, майном у сфері господарювання визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), що мають вартісне визначення, виробляються та використовуються у діяльності суб'єктів господарських відносин та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна.

Майно домогосподарств у речовій формі залежно від природних властивостей традиційно поділяється на рухоме і нерухоме (земельні ділянки та розташовані на ній об'єкти). Накопичені ресурси та майно виконують дві основні функції у формуванні життєвого рівня домогосподарств: вони сприяють комфортності життєдіяльності в процесі їх щоденного використання, а також являють собою потенціал поповнення поточних доходів або резерву для задоволення базових потреб у випадку зниження поточних доходів.

З точки зору використання майна та накопичених ресурсів для поповнення поточних доходів чи резерву на випадок втрати доходу доцільно розглядати нерухомість (житло та земля) та фінансові активи домогосподарств.

Зміна політичного устрою та реформування економіки за роки набуття та утвердження незалежності України трансформувала усі сфери суспільного буття.

Трансформація рівня життя населення призвела до появи нових кількісних та якісних ознак у формах та рівні задоволення матеріальних потреб членів суспільства, тобто його якості життя, благополуччя та добробуті. Основними трансформаціями є: поява та домінування нових форм власності на нерухоме майно, інтенсивне зростання забезпеченості товарами тривалого користування домогосподарств, різке зниження інвестиційного потенціалу населення, сучасні трансформації пріоритетів витрачання додаткових коштів на майно.

Важливим індикатором майнового статусу домогосподарств є житлова забезпеченість. Починаючи з 1992 р., в країні триває процес приватизації житла, започаткований Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 № 2482-ХІІ, який передбачає відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб. Основною метою приватизації у цій сфері є створення сприятливих умов для реалізації прав громадян на власний вибір способу задоволення житлових потреб, залучення громадян до участі в утриманні і збереженні житлового фонду країни.

Протягом 1985–2010 рр. в Україні спостерігаються значні зміни в структурі власності житлового фонду з тенденцією до повного його переходу у приватну власність. На рис. 2.33 видно, що питома вага приватного житлового фонду країни за останні роки істотно зросла. Якщо у 1985 р. у приватній власності було 55,0 %, то у 2010 р. 92,8 % житлового фонду країни. Отже, зміни у співвідношенні різних форм власності, стрімке підвищення частки приватного житлового фонду країни та скорочення частки інших форм обумовлено трансформаційними зрушеннями, що розпочалися із набуттям Україною незалежності.

Розподіл домогосподарств України за типом власності на житло у розрізі місто та село за період 2000–2010 рр. характеризується значними змінами. Слід відзначити значне скорочення питомої ваги домогосподарств, житло яких перебувало у державній власності (на 21,1 в.п. по Україні та на 25,8 і 3,7 в.п., відповідно, у містах і селах за досліджуваний період). На увагу заслуговує подальше зростання (на 21,5 в.п.) питомої ваги домогосподарств з приватною формою власності на житло: в тому числі у містах — на 25,4 в.п. і у селах — на 6,1 в.п. (рис. 2.34).

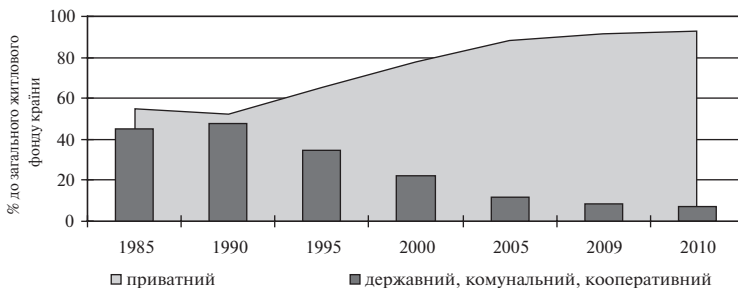

Рис. 2.33. Динаміка змін житлового фонду України за типом власності, 1990–2010 рр., %

Джерела: Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. — К.: Техніка, 2001. — С. 427; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К.: «Август Трейд», 2011. — С. 421.

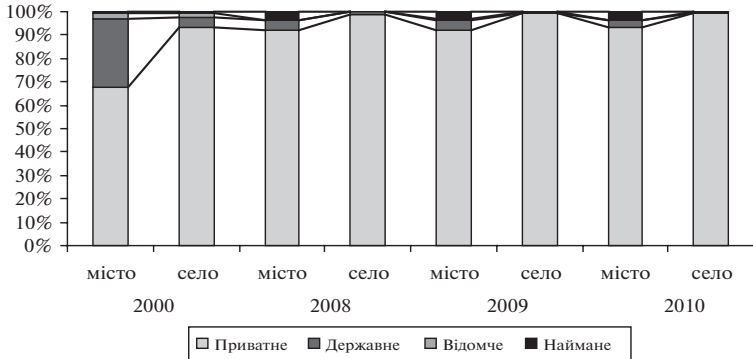

Рис. 2.34. Розподіл домогосподарств за типом власності на житло залежно від типу населеного пункту, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У 1993–2005 рр. кількість приватизованих квартир та однокімнатних будинків досягла майже 6,5 млн. одиниць (рис. 2.35) з тенденцією до щорічного скорочення приросту.

Одна із проблем підвищення рівня майнового забезпечення громадян України тісно пов'язана із земельною реформою, яка розпочалася у 1992 р. з прийняттям Верховною Радою України постанови «Про прискорення земельної реформи та приватизації землі» від 13.03.1992 р. № 2200-XII.

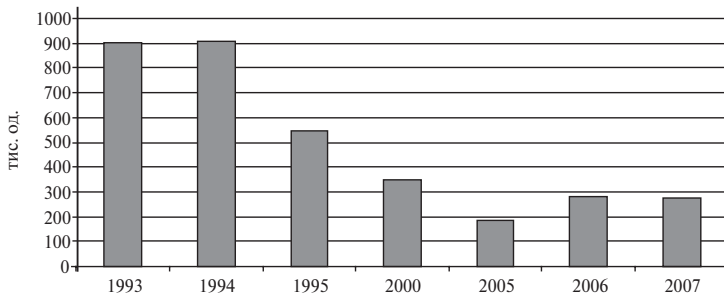

Рис. 2.35. Кількість квартир та однокімнатних будинків, приватизованих населенням країни, тис. од.*

* Програма приватизації житла діє з 1993 року. Розробка звітності з 2008 року не здійснюється.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за базою даних обстежень умов життя домогосподарств Державної служби статистики у 1999 – 2011 рр.

З 1992 р. в Україні ухвалено ряд законодавчих актів, які заклали основи функціонування земельного ринку. Основним з них є Земельний кодекс України, прийнятий у жовтні 2001 р. Діяльність у цій сфері регулюється майже 30-ма законодавчими актами, у тому числі: Законами України (“Про оцінку земель” від 11.12.2003 р. № 1378-IV, “Про особисте селянське господарство” від 15.05.2003 р. № 742-IV, “Про землеустрій” від 22.05.2003 р. № 858-IV, “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” від 05.06.2003 р. № 899-IV, “Про охорону земель” від 19.06.2003 р. № 962-IV), Указами Президента, а також постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України.

Цими документами було задекларовано право приватної власності громадян на землю, розпочато процес передачі землі у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, селянським спілкам, кооперативам, акціонерним товариствам, які були створені на базі колгоспів, та поступове розпаювання земель між її членами й видачу сертифікатів на земельну частку (пай), введено плату за землекористування, створено передумови формування ринку землі.

У приватній власності за чинним законодавством можуть бути: замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств (частини 2, 3 статті 56 Земельного кодексу України); окремі території та об’єкти природно-заповідного фонду, землі рекреаційного призначення (стаття 4 Закону України «Про природно-заповідний фонд», стаття 52 Земельного кодексу України); земельні ділянки сільськогосподарського призначення; земельні ділянки, призначені для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і гаражного будівництва; замкнені природні водойми загальною площею до 3 гектарів (частина 2 статті 59 Земельного кодексу України); земельні ділянки житлово-будівельних (житлових) і гаражно-будівельних кооперативів, багатоквартирних жилих будинків, землі історико-культурного призначення, землі промисловості й транспорту, землі зв’язку й енергетичної системи (статті 22, 40–42, 54, 66, 67, 75, 76 Земельного кодексу України).

Земельний кодекс України (частина 4 статті 84) забороняє передавати приватну власність землі й певні категорії земель державної власності, а саме: а) землі атомної енергетики та космічної системи; б) землі під державними залізницями, об’єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту; в) землі оборони; г) землі під об’єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного й оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну й історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено

законом; г) землі лісового фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; д) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; е) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; є) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; ж) земельні ділянки, які закріплені за державними професійно-технічними навчальними закладами.

У контексті нового етапу проведення земельної реформи прогресивне значення має Закон України «Про державний земельний кадастр» від 07.07.2011 №3613-VI, деякі його норми вже набули чинності й почали орієнтуватися на вирішення нагальних проблем у цій сфері. Серед них: по-перше, проблема відчуження власниками житлових індивідуальних будинків внаслідок відсутності прибудинкової земельної ділянки та кадастрового номера; по-друге, проблема визнання ділянок з відсутніми кадастровими номерами та тих, на які правовстановлюючі документи були отримані до 2004 року, коли набула чинності система одержання індивідуального кадастрового номера. Особлива увага приділена Закону України «Про ринок земель» від 07.12.2011 р. № 9001-д, в який закладено як прогресивні норми, так і досить дискусійні аспекти, серед них: намагання гарантувати право власності на землю та запобігти земельному рейдерству; відсутність заборони на зміну цільового використання земель; проблема обмеження площі земельних ділянок для придбання; примусова консолідація земель сільськогосподарського призначення.

З початку земельної реформи близько 90 % усіх сільськогосподарських земель України розпайовано, більшість селян отримала земельні паї та державні акти. Розпайовання землі призвело до її продажу, досить часто власниками земельних паїв ставали жителі міст. Поширеною є практика здачі землі в оренду фермерам чи сільськогосподарським підприємствам за низькою орендною платою.

Цінність землі відрізняється в регіонах України (найкращі ґрунти в степовій і лісостеповій природних зонах та представлені чорноземами типовими і чорноземами звичайними). За нормативною грошовою оцінкою 1-го га ріллі на 01.01.2011 р., розподіл регіонів України мав такий вигляд: у діапазоні 7821–10077 грн. були Закарпатська, Житомирська, Чернігівська, Луганська, Миколаївська області; 10078–11376 грн. — Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Одеська, Сумська області; 11377–12352 грн. — Рівненська, Тернопільська, Київська, Кіровоград-

ська, Харківська області; 12353–13107 грн. — Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька області; 13108–15126 грн. — Черкаська, Полтавська, Донецька, Херсонська області та Автономна Республіка Крим (додаток А). Регіональні відмінності грошової оцінки землі, забезпеченості нею домогосподарств істотно впливають не тільки на майновий статус населення, а й на поширення різних форм ведення сільськогосподарського виробництва, зокрема фермерства.

Середній розмір земельного паю в Україні на 1 січня 2011 р. становив 3,9 га. За регіонами його розмір відрізняється — найбільші наділи у власність отримали жителі Луганської області (майже 8 га) та південно-східних областей (понад 5 га). При цьому величина земельного паю в західних і північних областях значно менша і варіює від 1 до 3 гектарів (додаток Б). У всіх регіонах України необхідно створити рівні умови доступу до земельних паїв, що надають відповідно до державних стандартів. Важливим є досвід Європейського Союзу, де функціонують агентства моделювання ситуацій, які розробляють перспективні проекти розвитку територій різного ієрархічного рівня, у тому числі в частині землезабезпечення. Здійснювана в Україні земельна та адміністративно-територіальна реформи є одним з механізмів управління зазначеними процесами. Цьому сприятимуть: зміни у формуванні обласних і районних бюджетів місцевого самоврядування через переведення їх на власну дохідну базу; зміцнення ролі місцевих податків, зокрема податку на землю, на нерухомість, податку з доходів фізичних осіб; забезпечення зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні надходжень доходів до Державного і місцевого бюджетів.

Очевидною є проблема відродження сільських господарств населення й необхідність прискореного перетворення їх на фермерські господарства для ефективної сільськогосподарської та підприємницької діяльності. Динаміка структури площ сільськогосподарських угідь за категоріями господарств наведена в табл. 2.7.

Спостерігається тенденція до збільшення площі землі, що перебуває в користуванні громадян: за 1990–2010 рр. показник виріс у 6 разів, тоді як площа землі, що перебуває в користуванні сільськогосподарських підприємств, зменшилася в 1,9 разу¹⁵. Питома вага землі, що перебуває в користуванні господарств населення, у загальній площі сільськогосподарських угідь у 2010 році склала 43,6 %, що перевищує аналогічний показник 1990 року на 37,1 в.п.

¹⁵ Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — 384 с.

Таблиця 2.7.

Площа сільськогосподарських угідь за категоріями господарств, тис. га.

Категорії господарств	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Площа землі сільськогосподарських підприємств, тис. га	38705,4	35184,0	29878,0	22116,7	21047,0	21019,3	20864,4	20589,6
Площа землі під домогосподарствами, тис. га	2669,0	5588,6	8543,4	14922,7	15707,7	15584,5	15690,4	15898,3
Частка землі сільськогосподарських підприємств у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	93,5	86,3	77,8	59,7	57,3	57,4	57,1	56,4
Частка землі домогосподарств в загальній площі сільськогосподарських угідь, %	6,5	13,7	22,2	40,3	42,7	42,6	42,9	43,6

Джерело: розраховано за збірником Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – С. 76.

У 2010 р. кількість домашніх господарств, що мають земельні ділянки, склала 9430,3 тис., або 55,3 % від їхньої загальної кількості. У сільській місцевості земельні ділянки у своєму розпорядженні мали 98,2 % домашніх господарств, у міській місцевості – 36,2 %¹⁶.

У сільській місцевості середній розмір земельної ділянки, що знаходиться у володінні, на 1 домогосподарство у 1990-х роках майже не змінювався. За даними 1995–1997 рр. в цілому по країні показник коливався в межах 0,38–0,41 га, в тому числі у сільській місцевості 0,49–0,52 га; в 2000-х роках він зріс до 1,2 га на кінець 2010 року у сільській місцевості (табл.2.8).

¹⁶ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 2.8.

**Середній розмір земельної ділянки, що знаходиться у володінні,
на 1 домогосподарство, га**

	1995	1996	1997	2004	2006	2008	2009	2010
Середній розмір земельної ділянки у селі на 1 домогосподарство, га	0,49	0,49	0,52	1,04	1,21	1,18	1,18	1,20

Джерела: Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового доходу і ряду інших соціально-економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1996. — С. 45; Сільське господарство України за 2008 рік / Державна служба статистики України. — К., 2009. — С. 172; Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — С. 184.

Для аналізу розподілу домогосподарств України за розміром земельних ділянок в період 2000–2010 рр., виходячи з їх функціональної структури та реалій землезабезпечення, варто представити їх такими групами: перша — до 10 соток, друга — 10–100 соток та третя — понад 100 соток. Як видно з табл. 2.8, у 2010 р., зі зменшенням розміру населеного пункту, зростає розмір земельної ділянки у володінні домогосподарства. Зокрема, 71,8 % домогосподарств у містах володіють земельними ділянками до 10 соток і лише 23,8 % — ділянками в 10–100 соток; 4,4 % домогосподарств мають ділянки понад 100 соток. В той же час у сільській місцевості спостерігається інша ситуація: 5,7 % домогосподарств володіють ділянками до 10 соток; у 49,6 % домогосподарств вони становлять 10–100 соток, у 44,6 % — понад 100 соток. Саме дана структура розподілу домогосподарств є цілком зрозумілою, оскільки призначення ділянок за розміром таке: до 10 соток — переважно дачні ділянки, 10–60 соток — присадибні ділянки та понад 1 гектар — земельні паї, що знаходяться у власності сільських мешканців та які здебільшого здають в оренду.

За 2000–2010 рр. частка домогосподарств, що проживають у містах і у володінні яких є земельна ділянка до 10 соток, скоротилася на 11,0 в.п. (з 82,8 до 71,8 %), з ділянками 10–100 соток — підвищилась на 6,6 в.п. (з 17,2 до 23,8 %), з ділянками понад 100 соток — зросла на 4,4 в.п. (з 0 до 4,4 %). У сільській місцевості частка домогосподарств із ділянкою до 10 соток зменшилася на 10,7 в.п. (з 16,4 до 5,7 %), з ділянками 10–100 соток — на 26,5 в.п. (з 76,1 до 49,6 %), з ділянками понад 100 соток зросла на 37,1 в.п. (з 7,5 до 44,6 %), що обумовлено розпаюванням колгоспних земель (табл. 2.9).

Таблиця 2.9.

**Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
залежно від типу населеного пункту, %**

	2000			2008			2009			2010		
	Усього	місто	село	Усього	місто	село	Усього	місто	село	Усього	місто	село
Менше 10 соток	55,4	82,8	16,4	35,9	73,0	4,3	35,4	70,3	5,2	35,5	71,8	5,7
10-100 соток	41,5	17,2	76,1	37,0	24,7	47,4	38,9	26,0	50,1	38,0	23,8	49,6
Більше 100 соток	3,1	-	7,5	27,1	2,4	48,2	25,6	3,7	44,7	26,5	4,4	44,6

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Більшу частину земельних ділянок, що перебувають у розпорядженні домогосподарств України, здають в оренду, а також використовують для вирощування продукції для власних потреб і на продаж та лише для вирощування продукції для власних потреб.

Залежно від типу домогосподарства змінюється і площа земельних ділянок у володінні. Як видно з табл. 2.10, в 2011 році наявність у домогосподарстві дітей, особливо більше трьох, значно підвищує їх забезпеченість земельними ділянками площею 10–100 соток.

Така тенденція переважно обумовлена більшою кількістю дітей у сільських домогосподарствах, порівняно з міськими, та кращими можливостями ведення особистого підсобного господарства. За 2000–2011 рр. у розподілі цих домогосподарств відмічається загальна тенденція до зростання частки домогосподарств з високим рівнем землезабезпечення.

Впродовж 1980–2010 рр. загальний рівень забезпеченості домогосподарств України окремими товарами тривалого користування істотно зріс. Однак досить чітко спостерігаються значні коливання показників під впливом кризових явищ. Як видно з табл. 2.11, економічна криза початку 1990-х років суттєво вплинула на забезпеченість населення товарами тривалого користування. Протягом 1990–1995 рр. падіння цього показника за окремими групами товарів становило: від 15,2 % (електропилососи) до 47,2 % (швейні машини).

Таблиця 2.10.

Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
(залежно від типу домогосподарства), %

	2000			2008			2011		
	Менше 10 соток	10-100 соток	Більше 100 соток	Менше 10 соток	10-100 соток	Більше 100 соток	Менше 10 соток	10-100 соток	Більше 100 соток
3 дітьми	40,9	54,9	4,2	34,1	38,2	27,7	35,0	40,6	24,5
з 1 дитиною	47,1	50,2	2,7	38,4	36,4	25,2	40,0	36,2	23,8
з 2 дітьми	36,1	58,7	5,1	28,7	39,9	31,5	25,2	49,5	25,3
з 3 та більше дітьми	16,8	72,0	11,3	15,2	48,8	36,1	14,7	54,4	30,9
з 4 та більше дітьми	14,0	67,7	18,3	12,2	62,3	25,5	14,8	60,2	25,0
з дітьми до 3 років	34,1	59,3	6,5	36,4	37,2	26,4	35,1	48,3	16,7
де всі дорослі працюють	44,6	52,7	2,6	44,7	36,1	19,3	39,3	40,8	19,9
де є працюючі та непрацюючі дорослі	38,5	56,3	5,2	27,7	39,8	32,5	32,5	40,9	26,5
Без дітей	42,8	53,7	3,5	36,9	36,3	26,8	35,3	37,1	27,7
В середньому по домогосподарствах	42,0	54,2	3,8	35,9	37,0	27,1	35,2	38,3	26,5

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У кризовий період 2008–2010 рр. темпи зростання рівня забезпеченості товарами тривалого користування помітно уповільнилися, а за деякими товарами спостерігалася навіть від’ємна динаміка (фотоапарати, швейні машини). За даними обстеження умов життя домогосподарств, у 2010 р. забезпеченість товарами тривалого користування у розрахунку на 100 сімей становила: холодильники та морозильники – 109 шт., телевізори – 110, пральні машини – 85, автомобілі – 21 шт. (табл. 2.11). Це невисокий за європейськими стандартами рівень, що характеризує водночас і недостатню місткість вітчизняного споживчого ринку.

Таблиця 2.11.

Забезпеченість окремими товарами тривалого користування домогосподарств,
у середньому на 100 сімей, *штук*

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2010
Холодильники та морозильники	79	88	89	63	94	99	106	109
Телевізори*	80	92	102	73	69	91	107	110
Пральні машини	65	65	66	55	74	77	84	85
Електропилососи	29	40	46	39	56	62	74	75
Автомобілі	10	14	20	25	17	16	20	21
Фотоапарати	29	34	36	30	22	36	38	26
Швейні машини	54	55	55	29	48	35	31	28

* – з 2000 року враховуються кольорові телевізори

Джерела: Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1991. – С.102; Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 423; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: «Август Трейд», 2011. – С.417.

В Україні економічна криза виявилася досить відчутною у зв'язку з домінуванням у структурі економіки експортно-орієнтованих галузей, слабким розвитком власного виробництва, відсутністю конкурентоспроможної товарної номенклатури (у тому числі по товарах тривалого користування для населення), нестабільністю правил економічної гри. Висока залежність від зовнішньо-економічної кон'юнктури доводить, що необхідно активно здійснювати пошук та використовувати внутрішні резерви і джерела збільшення обсягів виробництва власних високоякісних споживчих товарів широкого вжитку.

Надзвичайно важливим є вирішення цієї проблеми шляхом розвитку імпортозамінних виробництв споживчих товарів тривалого користування з перспективою їх переведення на експортні рейки за умови задоволення внутрішнього споживчого попиту. Проте проблема полягає не стільки в кількісному розширенні лінійки товарів, скільки у виробництві сучасної високотехнологічної інноваційної продукції, здатної зайняти власну нішу на регіональних та європейських споживчих ринках. Очевидною є відсутність якісних та конкурентоспроможних вітчизняних високотехнологічних товарів, які користувалися б стабільним попитом та становили переважну більшість у власності домогосподарства (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

**Розподіл домогосподарств, які мають товари тривалого користування,
за характеристикою цих товарів, %**

	2000		2008		2010	
	вітчиз- няний	імпортний	вітчиз- няний	імпортний	вітчиз- няний	імпортний
Холодильники	85,7	14,3	37,2	62,8	32,4	67,6
Пральні машини	82,7	17,3	28,8	71,2	22,8	77,2
Електропилососи	81,7	18,3	21,5	78,5	17,2	82,8
Телевізори кольорові	66,7	33,3	10,9	89,1	10,3	89,7
Відеоплеєри, відеомагнітофони, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати	-	-	1,2	98,8	0,5	99,5
Магнітофони, магнітоли	49,6	50,4	17,6	82,4	14,6	85,4
Фотоапарати	33,7	66,3	6,0	94,0	6,2	93,8
Персональні комп'ютери	-	-	-	-	-	100,0
Мікрохвильові печі	-	-	-	-	0,7	99,3
Швейна машина	54,3	45,7	0,8	99,2	0,2	99,8
Велосипеди	90,6	9,4	63,6	36,4	63,1	36,9
Мотоцикли, сноумобілі	78,8	21,2	54,0	46,0	40,8	59,2
Автомобілі	57,3	42,7	26,9	73,1	24,1	75,9

Джерела: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2001, С.119—124; Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2009. — С.15—21; Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2011. — С.15—21.

Домогосподарства країни надають перевагу імпортним товарам, причому вони повністю домінують по таких групах товарів, як персональні комп'ютери, мобільні телефони, мікрохвильові печі, швейні машини, відеоплеєри, відео-магнітофон, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати. Отже, у держави фактично відсутній ефективний інструментарій впливу на конкурентність товарів тривалого користування вітчизняного виробництва, а також на формування споживчих пріоритетів домогосподарств країни.

Державне регулювання споживчого ринку в умовах економічної не-стабільності має включати створення оновленої економіко-правової та організаційної бази, що забезпечує захист і розвиток підприємництва, його правовий захист, рівноправні умови функціонування підприємств усіх форм власності на ринку товарів і послуг, а також активний захист прав споживачів та їх вплив на якість товарів і послуг.

Майновий статус домогосподарств країни значною мірою залежить від обсягів заощаджень, які є важливим джерелом забезпечення їх стабільного розвитку. Обсяги заощаджень домогосподарств у вигляді депозитів у комерційних банках у 2011 р. становили 310,4 млрд. грн. За роки незалежності країни обсяг депозитів населення постійно зростав, а їх динаміка залежала від макроекономічної ситуації в країні, змін валютного курсу гривні та ступеня довіри господарюючих суб'єктів і населення до банківської системи. Як видно з табл. 2.13, за 1980–1990 рр. обсяг депозитів домогосподарств у номінальному обчисленні зріс у 2,5 рази, а за 2000–2011 рр. – у 45,8 разів.

Таблиця 2.13.

Розмір депозитів домогосподарств, залучених комерційними банками в Україні, млн. грн.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Всього*	34,3	49,7	84,9	616	6780	73202	215087	214098	275093	310393
З них у										
Націо- нальний валюті	-	-	-	505	3481	42176	107526	101081	142924	160530
Іноземній валюті	-	-	-	111	3299	31026	107561	113016	132169	149861

* – 1980, 1985, 1990 роки сума вкладів у млрд. крб.

Джерела: Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 445; Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державна комітет статистики України. – К., 2009. – С.429; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: «Август Трейд», 2011. – С.419.

Протягом кризових 2008–2009 рр. в умовах несприятливого економічного середовища, коливань валютного курсу та невпевненості у фінансово-економічній ситуації вкладники займали обережну позицію та розміщували кошти в комерційних банках на короткий строк або взагалі закривали депозитні рахунки. Це призвело до скорочення депозитів на 989 млн. грн. у 2009 році, в основному за рахунок вкладів у наці-

ональний валюті (на 6 %). Депозити в іноземній валюті зросли на 5,1 % виключно за рахунок зниження курсу гривні до іноземних валют, тоді як у валютах номінації їх обсяг зменшився.

Становить інтерес аналіз співвідношення між обсягами заощаджень домогосподарств у національній та іноземній валютах. Звертає увагу та обставина, що у 1995 р. це співвідношення становило 4,5 : 1,0, а в 2010 р. воно знизилось до рівня 1,1 : 1,0. Така динаміка характеризує орієнтири домогосподарств на формування заощаджень як в національній, так й іноземній валюті, що пов'язано з фінансовою нестабільністю, очікуваннями нових хвиль кризових явищ в економіці країни.

Істотна частка коштів у безготівковій формі працює на потреби «тіньового» капіталу, значними є заощадження населення, які функціонують поза межами банківської системи. На фондовому ринку переважна більшість операцій з купівлі і продажу цінних паперів (здебільшого державних) здійснюється поза межами бірж¹⁷.

Діяльність з організації торгівлі на ринку цінних паперів здійснюють фондові біржі, основними функціями яких є оцінка вартості й привабливості цінних паперів, а також організація ефективної торгівлі цінними паперами. Зрозуміло, що такою самою є роль будь-якого посередника фондового ринку, у тому числі в його позабіржовому секторі, але тільки фондова біржа спроможна забезпечити високий рівень ліквідності вкладень у цінні папери і задовільну їх надійність. Є думка, що на фондовому ринку переважна більшість операцій з купівлі і продажу цінних паперів (здебільшого державних) здійснюється поза межами бірж. За таких умов досить складно забезпечити стабільне формування потужних легальних інвестиційних потоків як в економіку країни, так і на розвиток вітчизняних домогосподарств.

Кількість бірж, яким видано ліцензії на здійснення діяльності, становить 10 організацій (серед них основними є ПрАТ «Фондова біржа «ПФТС» та ПАТ «Українська біржа»). Протягом 2010 року в економіку країни через інструменти фондового ринку залучено 84,37 млрд. грн. (132,24 млрд. грн. — 2009 р.).

Домогосподарства країни, на жаль, не є активними суб'єктами фондового ринку через його слабкий розвиток та нестачу коштів для придбання цінних паперів.

¹⁷ Хома І. Б. Тенденції розвитку фінансового ринку в умовах інтеграції України у світовий простір / І. Б. Хома, І. М. Новачук // Фінансова система України: [зб. наук. праць]. — Острог: Вид-во Націон. ун-ту „Острозька академія”, 2008. — Вип. 10, ч. 3. — С. 425—432.

В економічно розвинених країнах світу надзвичайно великого значення надають формуванню, збереженню і примноженню заощаджень населення, особливо через систему інститутів спільного (колективного) інвестування як основного засобу акумуляції коштів населення на фондовому ринку. Інтенсивний розвиток інститутів спільного інвестування в Україні та її регіонах є закономірним процесом, що дає змогу перерозподіляти грошові ресурси, узгоджувати інтереси інвесторів, знижувати ризики інвестиційної діяльності. Доречно зазначити, що в США населення бере активну участь у спільному інвестуванні, його частка досягає 70 % фінансових активів країни і у п'ять разів перевищує частку держави¹⁸.

Внаслідок низького життєвого рівня населення України і, відповідно, незначних обсягів заощаджень його внесок у формування фінансових активів та участь у спільному інвестуванні економічних проектів є незначними. За даними Єдиного державного реєстру інститутів спільного інвестування, їх загальна кількість інтенсивно зростала у 2007 р. — із 519 на початок року до 834 — на кінець року (або на 61 %) із вартістю активів 40 780,38 млн. грн. та часткою у ВВП на рівні 5,82 % (для порівняння: частка коштів, залучених до банківської системи, у ВВП зросла за цей період із 33,86 до 39,92 %). Через укрупнення у 2010 р. кількість інститутів спільного інвестування скоротилася за зростання загальних активів до 8,76 млрд. грн.¹⁹

Основними надбаннями спільного інвестування є:

- сприяння створенню й нагромадженню капіталу;
- перетворення інвестиційних рішень у доступніші для дрібних інвесторів;
- зниження ризику за рахунок диверсифікації;
- стимулювання діяльності підприємств і сприяння підприємству в малому і середньому бізнесі;
- сприяння залученню іноземного капіталу.

Важливою складовою формування інвестиційного капіталу країни є та, що формується через діяльність пенсійних фондів. Слід зазначити, що активи недержавних пенсійних фондів є вагомою стабілізаційною складовою інвестиційних ресурсів усіх розвинутих країн світу.

¹⁸ Молина Е. В. Инвестиционный потенциал населения и механизмы его реализации: [монография] /Е. В.Молина. — Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2007. — 102 с.

¹⁹ Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua/activities/annual>

За останні роки в Україні до участі в недержавних пенсійних фондах було залучено не більше 150 тис. осіб. Вартість активів на 31.12.2010 р. становила 1,13 млрд. грн., у структурі яких переважали цінні папери (49,23 %) та грошові кошти (38,09 %) ²⁰.

Загалом зростаюча кількість небанківських фінансових інститутів, які виконують певну соціальну функцію, у тому числі стосовно збереження і примноження заощаджень населення, їх залучення в економічний обіг, — це особливість фінансового ринку країн Західної Європи. Такий досвід необхідно використати в Україні та її регіонах, зважаючи на низький рівень захищеності заощаджень населення.

Інвестиційний потенціал населення — це, по-перше, його спроможність заощаджувати фінансові ресурси, та, по-друге, перетворювати їх на потужний інвестиційний ресурс через основні канали фінансової системи.

Підвищення інвестиційного потенціалу населення та активізація залучення заощаджень громадян і окремих домогосподарств до інвестиційного процесу має передбачати:

- скорочення економічно необґрунтованої диференціації за доходами населення, забезпечення випереджаючого зростання доходів населення від зайнятості як основного;
- створення надійної системи захисту майнових інтересів і прав населення як масового інвестора, що, на жаль, поки що не володіє достатніми коштами та спеціальними знаннями з цього кола питань. Формуванню в населення свідомості стратегічного інвестора перешкоджає недовіра до фінансових посередників та відсутність психологічних настанов на заощадження у вигляді акцій, цінних паперів тощо;
- формування сприятливих соціально-економічних передумов для зростання частки заощаджень населення в загальному обсязі інвестиційного капіталу до рівня 75–80 %, що відповідає світовим критеріям. Необхідно акцентувати увагу на активному стимулюванні довгострокового інвестування (зокрема, страхування життя та інших форм);
- акумуляцію значної частки заощаджень населення за допомогою державних цінних паперів у пріоритетних сферах соціально-економічного розвитку. Спрямування в реальний сектор економіки трансформованих у фінансові активи заощаджень населення (з урахуванням структури господарства та по-

²⁰ Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmsc.gov.ua/activities/annual>

треби населення в робочих місцях) слід визнати одним із пріоритетних завдань.

Майнова забезпеченість відіграє дедалі зростаючу роль у життєвих пріоритетах домогосподарств країни, оскільки забезпечує впевненість у подоланні проблемних життєвих ситуацій. Ринкова економіка створює можливості накопичувати майно на основі підвищення економічної активності населення, зростання трудових доходів, оптимізації витрат. Водночас економічна криза обмежує ці можливості, оскільки супроводжується згортанням ділової активності, вивільненням робочої сили, зниженням реальних доходів населення.

Результати обстеження умов життя домогосподарств України, проведені у 2010 р., показали, що відбулася істотна зміна пріоритетів витрачання їх додаткових коштів. Виявлено, що у випадку значного збільшення доходів, додаткові кошти будуть спрямовані переважно на: житло – 33,0 % домогосподарств, заощадження – 22,4, автомобіль – 5,8, розвиток підприємництва – 5,4 %. Категорія інші витрати, що включає освіту, відпочинок та інші послуги, становить 31,3 % (табл. 2.14).

З наведених у табл. 2.14 даних видно, що протягом 2004–2010 рр. значно зросла потреба домогосподарств у житлі, власних заощадженнях, розвитку власної справи та істотно скоротилася потреба у придбанні одягу, взуття, їжі, побутової техніки. Очевидним є зменшення бажання витратити додаткові кошти (в середньому в 2 рази) на послуги лікування та освіти. Ці зміни відображають настанови домогосподарств на збільшення власних ресурсів розвитку.

Таблиця 2.14.

Розподіл домогосподарств України за спрямуванням додаткових коштів у випадку значного збільшення доходів, %

	2004	2005	2010
Житло	23,9	27,4	33,0
Заощадження	16,2	17,6	22,4
Автомобіль	4,4	6,2	5,8
Розвиток підприємництва	3,4	4,7	5,4
Побутова техніка	4,0	3,4	2,1
Інше	47,8	40,9	31,3

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

На основі даних таблиці можна зробити такі висновки.

По-перше, житлова проблема набула в країні найбільшого загострення. Домогосподарства акумулюють необхідні для цього кошти, обмежуючи інші витрати. По-друге, збільшення питомої ваги домогосподарств, готових спрямовувати додаткові кошти в заощадження, свідчить про їх орієнтацію на довгострокові інвестиції попри економічні негаразди та низький рівень довіри до банківської системи. По-третє, зростають настанови на підприємництво, незважаючи на труднощі його розвитку в країні. По-четверте, є підстави для висновку про насиченість домогосподарств побутовою технікою, транспортними засобами та іншими споживчими товарами. Зазначені зрушення свідчать про зміну пріоритетів економічної та споживчої поведінки домогосподарств у бік досягнення довгострокових цілей.

2.4. Житлові умови: кількісні та якісні характеристики

У докризовий період стрімко зростали темпи введення в експлуатацію житла та надання житла населенню на безоплатній основі. Це призводило до поступового збільшення частки населення, яке мешкає у власному житлі, та скорочення кількості населення, яке мешкає у застарілому житлі. З початком системної кризи різко скоротилися обсяги введення в експлуатацію житла, практично неможливо стало отримати нове житло на безоплатній основі.

Ринок нерухомості створювався та розвивався під впливом таких основних факторів:

- відсутності іпотечного кредитування;
- швидкого спекулятивного зростання рівня цін на нерухомість.

Перший фактор був викликаний тим, що перебудова банківського сектору відбувалася у той же період часу, коли формувався ринок нерухомості в Україні. Новостворені комерційні банки, переважно, були налаштовані на отримання надприбутків за рахунок побудови фінансових пірамід. Це призвело до збанкрутування значної кількості банків, втрати довіри населення до цих фінансових установ, а отже, відтермінування строку побудови нормальної банківської системи.

Швидке зростання цін було викликано дефіцитом пропозиції житла, що виник внаслідок скорочення обсягів введення в експлуатацію житла порівняно з докризовим періодом. Також зростали ціни за рахунок потрапляння на цей ринок значної частини спекулятивного капіталу, оскільки вкладання у нерухомість було менш ризикованим, а прибутки були не набагато нижче, ніж у фінансовій сфері.

Внаслідок дії цих та багатьох інших менш впливових факторів, досі немає цивілізованого ринку іпотечного кредитування, а ціни на житло не відповідають реальному платоспроможному попиту населення. Все це зменшує можливості населення щодо поліпшення власних житлових умов.

За часів існування Радянського Союзу кількість введеного в експлуатацію житла стрімко зростала і свого максимуму досягла у 1987 році — 21257 тис. м². Потім розпочалося різке скорочення кількості введеного в експлуатацію житла, яка досягла свого мінімуму у 2000 році — 5558 тис. м², тобто у 3,2 рази менше, ніж у 1987 році (рис. 2.36).

Протягом 2000—2008 рр. рівень будівництва поступово підвищувався. У 2008 році в Україні було введено в експлуатацію 10496 тис. м² житла. Однак ця позитивна тенденція перервалася у 2009 році. Так, у 2009 році в експлуатацію було введено тільки 6400 тис. м² загальної площі житла, що склало 61,4% від рівня 2008 року, та лише на 842 тис. м² перевищувало показник 2000 року. Така ситуація була викликана світовою фінансово-економічною кризою, що негативно вплинула на всі сфери економіки України, та викликала різке падіння рівня життя людей. У 2010 році цей показник стрімко зріс і досяг рівня 2006 року та, на жаль, темпи його зростання у наступному році різко скоротилися, і у 2011 році було введено в експлуатацію 9410 тис. м² житла, тобто темп росту становив 100,8% до рівня минулого року.

Рис. 2.36. Введення в експлуатацію житла, м² загальної площі

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Кількість введеного в експлуатацію житла не дає змоги оцінити, скільки збудовано окремого житла. Тому його доцільно доповнювати кількістю збудованих квартир на 10 000 постійного населення. Якщо проаналізувати тенденції цього показника за типом місцевості, то отримаємо таку картину. Будівництво квартир у міських поселеннях у 2000–2003 роках залишалося приблизно на одному рівні – 16–17 квартир на 10 000 постійного населення. З 2004 і по 2007 рр. відбулося стрімке зростання кількості збудованих квартир на 10 000 постійного населення, у 2008 тенденція змінилася на протилежну, тобто відбулося скорочення цього показника, яке продовжилось і у 2009 році, в 2010 році цей показник залишився на тому ж рівні, що і у 2009, а у 2011 він зріс і становив 21 квартиру на 10 000 постійного населення. (рис. 1).

Тенденції цього показника у сільській місцевості практично не відрізнялася від тенденції у містах, за винятком того, що зростала кількість збудованих квартир у період з 2004 по 2008 роки, хоча темпи зростання були нижчими. Тенденція до скорочення кількості збудованих квартир розпочалася лише у 2009 році, після чого, у 2010 році кількість збудованих квартир навіть перевищила докризовий рівень, на жаль у 2011 знову відбулося його скорочення.

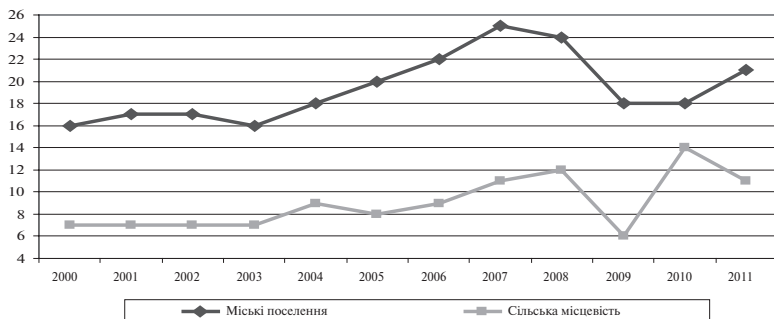

Рис. 1. Кількість збудованих квартир на 1000 постійного населення за типом місцевості, одиниць

Джерело: Статистичні збірники «Житлове будівництво в Україні у 2000–2009 роках». – Держкомстат, – К. – 2010. – 91 с. та «Житлове будівництво в Україні у 2005–2011 роках». – Держкомстат, – К., – 2012. – 102 с.

Більшість наявного житлового фонду домогосподарств країни, а саме 65,9% було побудовано у період з 1940-х до 1980-х років. У 80-ті роки було побудовано 15,6%, а з 1991 по 2000 рр. лише 5,8%. Впродовж останніх десяти років було побудовано лише 0,9% житлового фонду країни. До 1980 року було побудовано 67,2% міського житлового фонду та 78,3% сільсько-го. У містах значна частка житла була побудована у 1980–1990 рр. – 25,2%, а в сільській місцевості – 15,0%, проте більш сучасного житла (житло, збудоване після 1991 року), що в міській, що у сільській місцевості збудовано майже однаково – 7,6%, проти 6,6% (рис. 2.37).

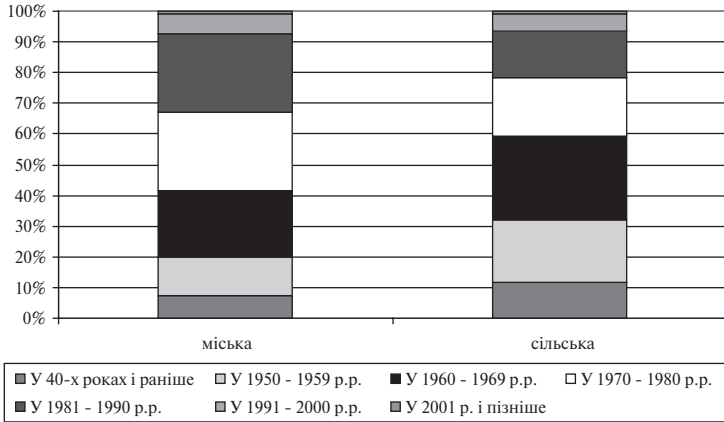

Рис. 2.37. Розподіл домогосподарств України за періодом, коли було збудоване їхнє житло, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

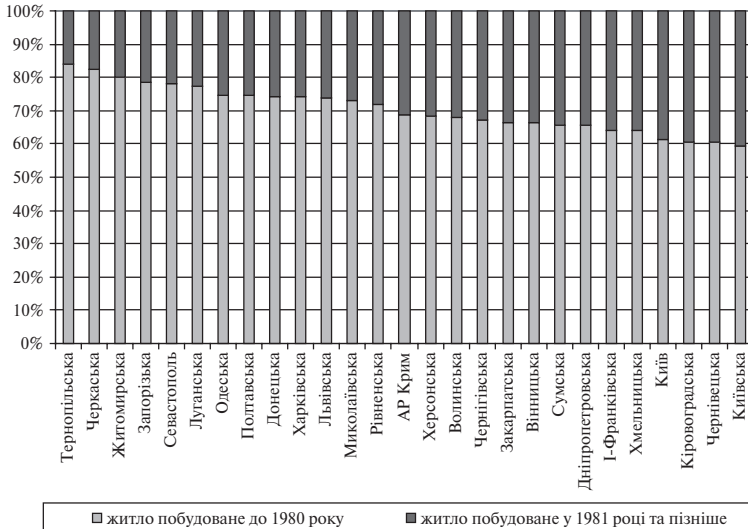

Рис. 2.38. Розподіл домогосподарств за регіоном та періодом, коли було побудоване житло, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

На відміну від типу місцевості, регіональна варіація житлового фонду за часом його побудови дуже велика. Так, у 2011 році у Тернопільській, Черкаській та Житомирській областях частка житла, що збудована до 1980 року, перевищувала 80%. В той же час у місті Києві частка застарілого житлового фонду не перевищувала 60%, а у Київській, Чернівецькій та Кіровоградській областях частка застарілого житла лише дещо перевищувала 60% (рис. 2.38).

Незважаючи на те, що значна частка житлового фонду збудована досить давно, охоплення житлового фонду капітальним ремонтом залишається на досить низькому рівні. Так, у 2011 році у 53,6% домогосподарств країни капітальний ремонт не проводився взагалі, ще у 8,6% домогосподарств він проводився до 1990 року, і лише у 38,8% він був достатньо недавно (після 1991 року).

Якщо проаналізувати час проведення капітального ремонту за типом місцевості, то ми отримаємо таку картину. В міських поселеннях, за даними 2011 року, капітальний ремонт не проводився у 62,1% домогосподарств, ще у 6,9%, останній капітальний ремонт було проведено до 1990 року, і тільки у 31,0% — після 1990 року. В сільській місцевості ситуація виглядає набагато краще: так, капітальний ремонт не проводився лише у 35,4% житла, у 9,4% він проводився до 1990 року, і у 56,2% домогосподарств останній капітальний ремонт був після 1990 року (рис. 2.39).

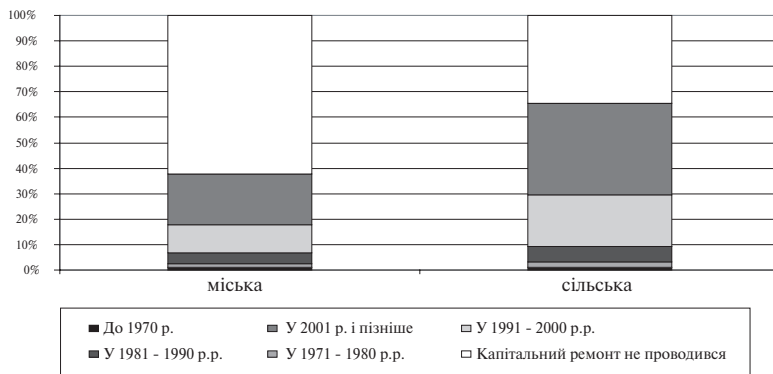

Рис. 2.39. Розподіл домогосподарств за місцевістю проживання та періодом, коли проводився останній капітальний ремонт, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Ще більша диференціація спостерігається у регіональному розрізі. Так, у містах Києві й Севастополі частка житла, в якому капітальний ремонт не проводився взагалі, перевищує 80% загального житлового фонду, тоді як у Харківській, Івано-Франківській та Черкаській областях ця частка не перевищує 30%. Але таке порівняння не зовсім коректно, оскільки є значна диференціація між регіонами у часі зведення основного масиву житлового фонду. Якщо ми порівняємо час зведення житла та відсутність капітального ремонту, то отримаємо зовсім іншу картину. У вищезгаданих областях частка житла, збудованого до 1980 року, перевищує 70%, отже, низький показник відсутності капітального ремонту свідчить про добрий стан наявного житлового фонду. В той же час є регіони, де велика частка застарілого житла та велика частка житла в якому капітальний ремонт не проводився. Це, зокрема, Херсонська область, де 68,2% житлового фонду побудовано до 1980 року, а капітальний ремонт не проводився у 58,4% житлових приміщень, Запорізька – 78,5% та 58,5% відповідно, Рівненська області – 71,7% та 59,1% відповідно, тут можна впевнено стверджувати про вкрай поганий стан житлового фонду (рис. 2.40).

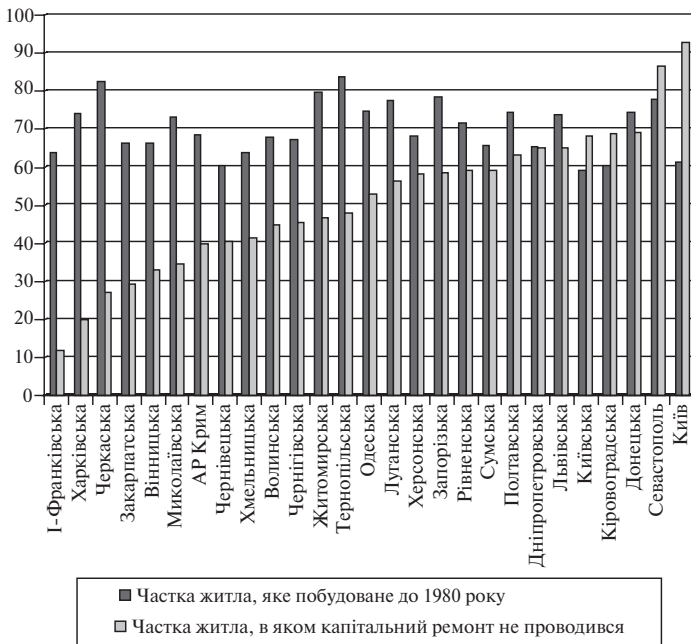

Рис. 2.40. Розподіл домогосподарств за часткою житла, збудованого до 1980 р., та часткою житла, в якому капітальний ремонт не проводився, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Якщо проаналізувати тип житла, в якому мешкало населення України у міських поселеннях за даними останнього перепису, що проводився у Радянському Союзі (1989 рік), то ми отримуємо наступну картину: 87,1% мешкали у окремому житлі (61,7% – у окремій квартирі 25,4% – в індивідуальному будинку). Інші 12,9% населення мешкали у частині індивідуального будинку (4,6%), у гуртожитку (4,1%), у комунальній квартирі (4,3%).

За даними Першого всеукраїнського перепису населення, який було проведено у 2001 році, ситуація майже не змінилася: на один відсотковий пункт скоротилася частка тих, хто мешкає у окремому житлі – 86,1% (62,6% – у окремій квартирі, 23,5% – в індивідуальному будинку). Інші 13,9% населення було розподілено не так рівномірно, як за даними перепису 1989 року. Найбільша частина з них мешкала у гуртожитку (6,5%), ще 3,6% – у частині індивідуального будинку у комунальній квартирі проживало лише 1,8% від загальної чисельності міського населення країни (рис. 2.41).

Рис. 2.41. Розподіл сімей за типом житлових приміщень у міських поселеннях
(за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

У сільській місцевості, за даними переписів, в окремому житлі мешкало 95,7% домогосподарств у 1989 році та 95,2% у 2001 році. Переважна більшість сільського населення проживало в індивідуальному будинку – 88,5% у 1989 році та 89,6% за даними перепису 2001 року. Прожи-

вання у гуртожитках і комунальних квартирах притаманне міським поселенням. Так, за даними 1989 року у гуртожитках мешкало лише 0,5% сільського населення, а в комунальних квартирах 0,4%. Практично така ж ситуація спостерігається за даними 2001 року відповідно 0,2% у комунальних квартирах та 0,7% у гуртожитках (рис. 2.42).

Взагалі, рівень забезпечення домогосподарств України окремим житлом дуже високий як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості. На жаль ця статистика не відображає те, що під одним дахом дуже часто мешкає не одна, а кілька родин, фактично жодна з яких не має власного житла. Для широких верств населення з кожним роком стає все менше можливостей покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва. Найбільше залежить від темпів будівництва державного житла міське населення.

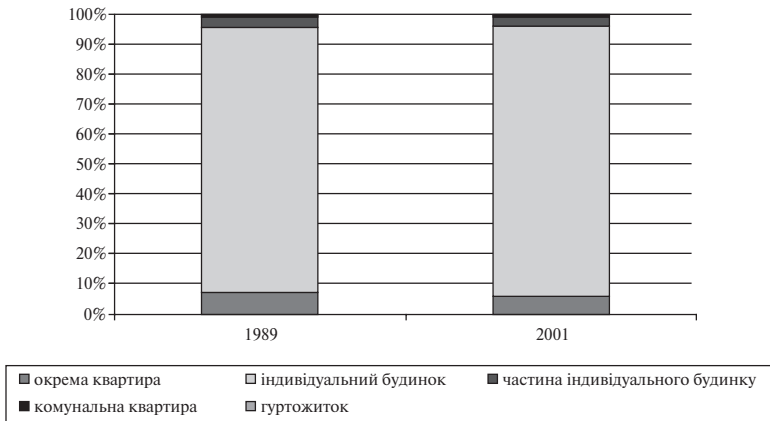

Рис. 2.42. Розподіл сімей за типом житлових приміщень у сільській місцевості (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Незважаючи на зростання обсягів введеного в експлуатацію житла, кількість сімей, які перебували на обліку для отримання житла або поліпшення житлових умов у міській місцевості постійно зростала. Це було пов'язано зі стрімким зростанням чисельності міського населення за рахунок урбанізації, міграції сільського населення у міста та додатного природного приросту населення. Так, у 1980 році на обліку для отримання житла у державному фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів було 1683,6 тис. сімей, у 1985 – вже 2059,7 тис. сімей, а у

1990 році — 2592,9 тис. сімей (рис. 2.43). Досить цікавим є те, що черга у житлово-будівельних кооперативах збільшувалася більш стрімкими темпами, так, черга на отримання житла у державному фонді у 1990 році зросла, порівняно з 1980, на 40,2%, а черга у житлово-будівельних кооперативах за той же період — у 2,5 рази. Це свідчить, по-перше про те, що більшість населення не бажало чекати державне житло, а по-друге — про зростання матеріального добробуту населення.

Починаючи з 1990 року, в країні почалось зменшення черги на отримання житла або поліпшення своїх житлових умов. Реальне скорочення черги на отримання квартири зумовлено, перш за все, ліквідацією її на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, масовими скороченнями працівників на підприємствах, відсутністю коштів на будівництво житла тощо. Так, у 1995 році кількість сімей, що перебували на обліку для поліпшення житлових умов, становила 2370,3 тис. сімей, або 91,4% від рівня 1990 року, у 2000 році — 1748,8 тис. сімей, або 67,4%, у 2005 році — 1311,2 тис. сімей, або 50,6%, у 2011 році — 1083,7 тис. сімей, або 41,8% (рис. 2.43).

Поряд зі скороченням черги на житло, зменшується також чисельність одержувачів житла. Якщо у 1990 році 9,2 % сімей та однаків, тих, хто перебував на квартирному обліку, одержали житло або поліпшили свої житлові умови, то у 2000 році цей показник становив лише 1,6% (рис. 2.44).

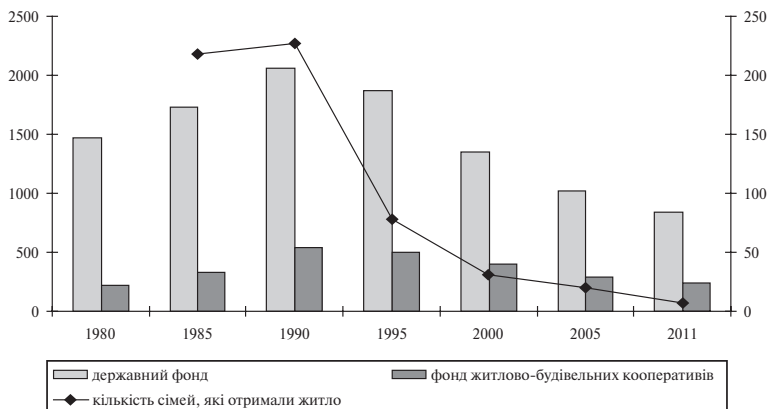

Рис. 2.43. Кількість сімей, які перебували на обліку для поліпшення житлових умов, та кількість сімей, що отримали житло у міських поселеннях

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

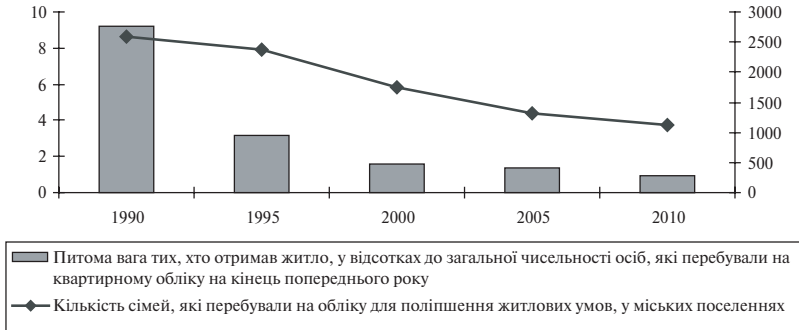

Рис. 2.44. Питома вага тих, хто отримав житло, у міській місцевості

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Упродовж 2000–2011 років ситуація з поліпшенням житлових умов населення тільки погіршувалася. Так, у 2011 році з 1184 тис. сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, отримали житло лише 7,4 тис. сімей та однаків, що склало лише 0,7% від усіх, що потребували поліпшення своїх житлових умов (рис. 2.44).

Поліпшити свої житлові умови міське населення може також за рахунок власних коштів (інвестування в будівництво). На жаль сьогодні лише незначна кількість міського населення має можливість інвестувати власні кошти в будівництво житла.

Окрім вищезгаданих трансформацій, дуже важливим є те, що стандарти щодо кількісних характеристик та якісних характеристик житла, а саме розмір загальної та житлової площі й забезпечення житла окремими зручностями (наявність центрального опалення, гарячого водопостачання тощо) залишилися майже без змін, що призводить до повільного зростання цих показників.

Незважаючи на те, що стандарти житла стрімко поліпшувалися практично у всіх країнах світу, в Україні вони залишаються на досить низькому рівні. Така ситуація пов'язана, насамперед з тим, що має місце значна диференціація житлових умов за типом місцевості та всередині цих типів. Так, житлові умови та можливість їх покращення у мешканців міст з населенням понад один мільйон набагато більше, ніж інших міст.

Мешканцю сільської місцевості або невеликих міст необхідно витрачати на поліпшення житлових умов набагато більше ресурсів, ніж мешканцям великих міст, до того ж у них часто немає такої можливості. Досі є велика кількість територій, що позбавлені вільного доступу до води, і навіть наявність значних фінансових ресурсів не дасть змогу вирішити цю проблему.

Мешканці багатоквартирних будинків у обласних центрах країни нерідко отримують воду не на постійній основі, а лише кілька годин на добу, вирішити цю проблему — поза межами можливостей мешканців цих житлових приміщень. Відповідно, ще більш проблемним є питання забезпечення гарячою водою. Маючи значну диференціацію у житлових умовах та значні території, де стандарти житла знаходяться на рівні минулого століття, неможливо сформувати нові стандарти та зробити так, щоб вони запрацювали. Навіть будинки, які нещодавно введено в експлуатацію, не мають усіх важливих зручностей. Так, у 2011 році лише 78,8% введеного в експлуатацію житла було одночасно забезпечено водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, опаленням, ванною або душем. Необхідно зауважити, що такий значний показник забезпеченості основними видами благоустрою було досягнуто за рахунок того, що чимало житла введено в експлуатацію у великих містах, де, як зазначалося вище, зовсім інші стандарти житла.

Відсутність кардинальних змін у стандартах житла можна підтвердити, оцінивши динамічні зміни такої важливої характеристики житлових умов населення, як розмір загальної та житлової площі. Середній розмір загальної площі житла постійно зростає як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях. Так, у 1980 році середній розмір загальної площі житла на одну людину у містах становив 14,2 м² та 16,5 м² у сільській місцевості. За період 1980–2011 рр. середній розмір загальної площі житла мав постійну тенденцію до росту, і у 2011 році середній розмір житла у міських поселеннях дорівнював 27,1 м², у сільській місцевості — 33,3 м² (рис. 2.45).

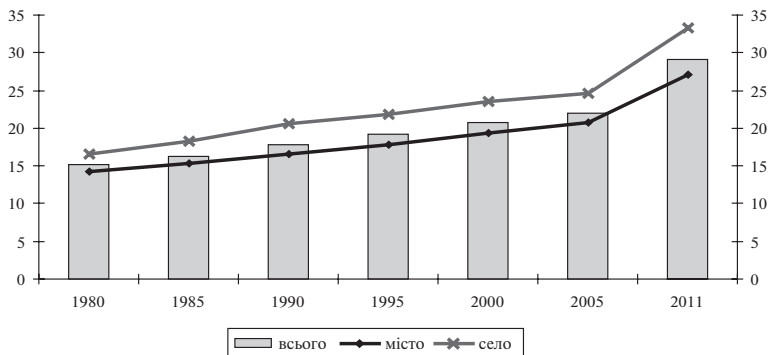

Рис 2.45. Динаміка середнього розміру загальної площі житла, м²

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Зростання середнього розміру загальної площі в різні періоди відбувалося під дією різних факторів: у період 1980–1990 рр. воно було пов'язано з введенням в експлуатацію нового, більш комфортного житла на тлі постійно зростаючої чисельності населення, а у період з 1990 по теперішній час пов'язано, передовсім зі зменшенням чисельності населення, і лише частково з введенням в експлуатацію більш комфортно-го житла в той час, як виводиться з житлового фонду застаріле, невелике за площею житло.

В останні роки з'явилася тенденція до збільшення середнього розміру квартир у новобудовах, викликана вона бажанням забудовників знизити вартість будівництва та, відповідно, збільшити власні прибутки. Якщо проаналізувати ці тенденції за типом місцевості, то ми побачимо, що середній розмір збудованого житла у міських поселеннях варіює у межах 90–100 м², і лише у 2010 році він сягнув 107,7 м², скоріше за все це було пов'язано з тим, що у перший післякризовий рік добудовувалося у міській місцевості елітне житло. У сільській місцевості протягом 2003–2008 років він зростав з 124,1 м² у 2003 році до 154,7 м² у 2008 році. У 2009 році середній розмір збудованого житла у сільській місцевості різко скоротився до 133,4 м². Це було викликано кризовими явищами в економіці країни, яка посприяла тому, що завершити спромоглися лише невеликі за площею будівлі, криза вплинула і на будівництво житла у міських поселеннях — тут у 2009 році було зафіксовано найнижчий середній розмір збудованого житла за останні дев'ять років — 90,1 м² (рис. 2).

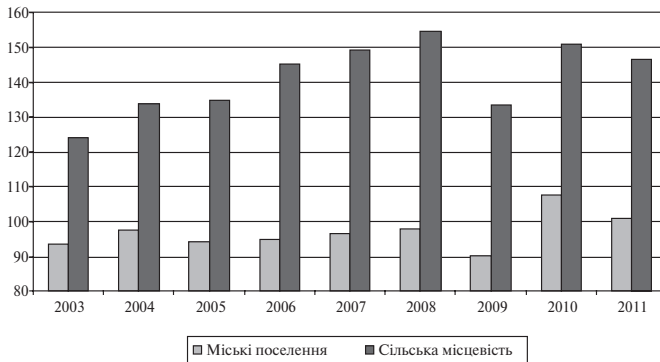

Рис. 2. Динаміка середнього розміру збудованих квартир за типом місцевості (м² загальної площі)

Джерело: Статистичні збірники «Житлове будівництво в Україні у 2000–2009 роках». — Держкомстат, — К., — 2010. — 91 с. та «Житлове будівництво в Україні у 2005–2011 роках». — Держкомстат, — К., — 2012. — 102 с.

Проте вже у 2010 році середній розмір новозбудованих квартир у сільській місцевості майже досяг докризового піку — 150,8 м², але вже у наступному році цей показник значно зменшився і становив — 146,6 м².

Детальніше зміни у розмірах середньої загальної площі житла можна дослідити за даними переписів населення. Так, за даними 1989 року, середній розмір загальної площі у міських поселеннях становив: окрема квартира – 15 м² на одну особу, індивідуальний будинок – 16 м², частина індивідуального будинку – 13 м² та комунальна квартира – 11 м².

У 2001 році середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу, порівняно з 1989 р., виріс за усіма типами житла. Середній розмір загальної площі окремої квартири становив – 19 м², окремого будинку – 23 м², частини індивідуального будинку – 19 м², комунальної квартири – 15 м² (рис. 2.46). На жаль, як зазначалося вище, причини такого зростання не можна віднести до позитивних трансформацій у житлових умовах населення.

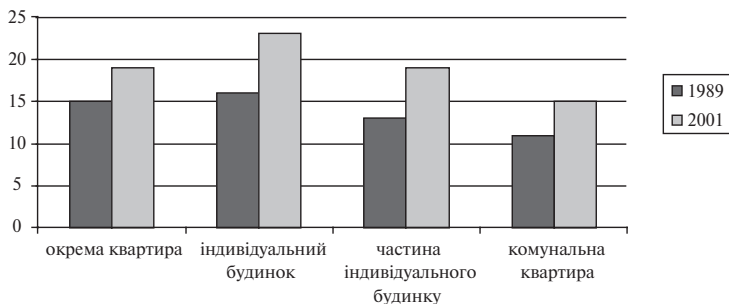

Рис. 2.46. Середній розмір загальної площі житла у міських поселеннях, м² на одну особу (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

У сільській місцевості спостерігалася така ж сама картина, тобто середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу збільшився у 2001 році, порівняно з 1989, за усіма типами житла (рис. 2.47).

Для більш комфортного життя важливо, щоб кожен з членів сім'ї мав окрему кімнату. При аналізі достатності кімнат в житлі домогосподарства доцільно буде розглянути такий показник, як навантаження особами на кімнату. Практично дві третини домогосподарств країни мають достатній життєвий простір, а саме кількість кімнат. Так, у 35% домогосподарств на одну кімнату припадає менше однієї особи, а у 29% одна особа на кімнату (рис. 2.48).

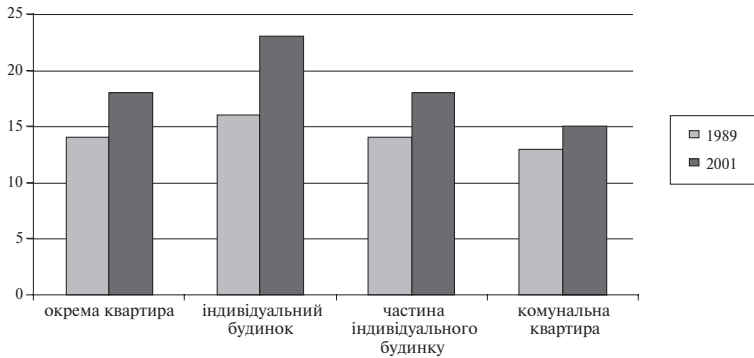

Рис. 2.47. Середній розмір загальної площі житла у сільській місцевості, м² на одну особу (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

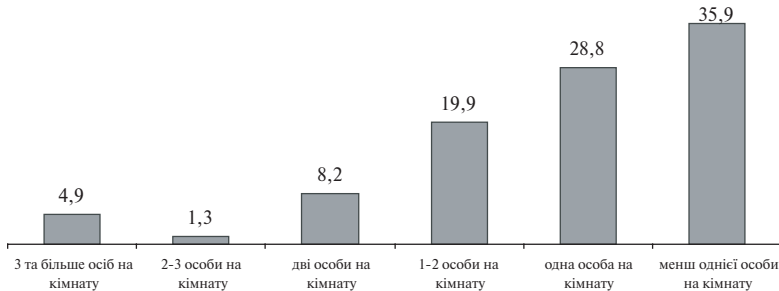

Рис. 2.48. Навантаження особами на кімнати в домогосподарствах країни у 2011 році, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

При цьому понад 35% домогосподарств країни ще мешкає у житлі з недостатньою кількістю кімнат. Серед них у майже 5% на одну кімнату припадає три та більше особи.

На відміну від кількісних характеристик, рівень обладнання житла зручностями у міських поселеннях, набагато вище, ніж у сільських. Так, у період з 1995 до 2011 року рівень забезпечення житла у міських поселеннях водогомом зріс на 7,0%, тоді як темп приросту цього показника

по сільській місцевості становив 67,1%. По каналізації темп приросту у міських поселеннях дорівнював 8,2%, у сільській місцевості – 125,3%; по центральному опаленню 9,1% та 214,3%; з гарячого водопостачання – 12,0% та 300% відповідно; з газопостачання темпи приросту по міських поселеннях та сільській місцевості становили – 4,4% та 6,2% відповідно; забезпеченість ванною або душем зросла у міських поселеннях на 10,7%, у сільських населених пунктах на 130,5%. Рівень забезпеченості стаціонарними електроплитами залишився без змін (рис. 2.49).

Незважаючи на значні темпи зростання якісного обладнання житла у сільській місцевості, рівень забезпеченості житла зручностями тут залишається на дуже низькому рівні.

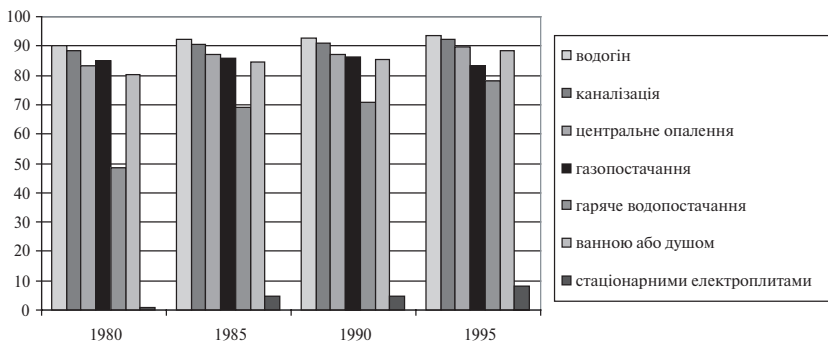

Рис. 2.49. Обладнання житла окремими видами зручностей у міських поселеннях, %

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

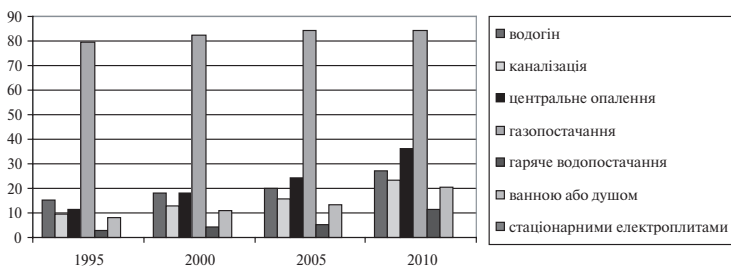

Рис.2.50. Обладнання житла окремими видами зручностей у сільській місцевості, %

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Так, у сільській місцевості лише рівень забезпечення житла газопостачанням зіставний з міськими поселеннями, у 1995 році частка сільського житла, забезпеченого газопостачанням, становила – 79,4%, за даними 2011 року – 84,3%, що навіть перевищувало рівень забезпеченості цим видом зручностей міських населених пунктів.

За іншими видами зручностей рівень забезпеченості житла у сільській місцевості становив: централізованим опаленням 11,2% у 1995 році та 35,2% у 2011; водогазом – 15,2% та 25,4% відповідно; каналізацією – 9,5%, та 21,4%; гарячим водопостачанням – 2,7% та 10,8%; ванною або душем – 8,2% та 18,9% відповідно (рис. 2.50).

Показники обладнання житла зручностями можна вважати своєрідним показником достатнього матеріального становища домогосподарства. Тому відсутність хоча б елементарних складових комфортності житла, для кожного окремого населеного пункту, можна класифікувати, як позбавлення комфорту житла або недостатню комфортність житлових умов. До елементарного набору зручностей у містах можна віднести одночасну наявність гарячого водопостачання, ванної або душу та домашнього телефону. Для сільської місцевості, відповідно – одночасна наявність центрального газопостачання, водопроводу та каналізації.

Аналіз тенденцій цього показника за останнє десятиріччя свідчить, що рівень комфортності житла у міських поселеннях поступово зростає. Так, якщо у 2000 році рівень комфортності житла домогосподарств з дітьми дорівнював 24,2%, то у 2011 він зріс більше ніж на десять відсоткових пунктів і становив 34,7%. Практично така ж картина спостерігалася по домогосподарствах без дітей, але темпи зростання були нижчими – близько п'яти відсоткових пунктів (з 25,5% у 2000 році до 31,0% у 2011 році). До негативного можна віднести лише те, що у період з 2009 року рівень комфортності міських жителів поступово знижується (рис. 3).

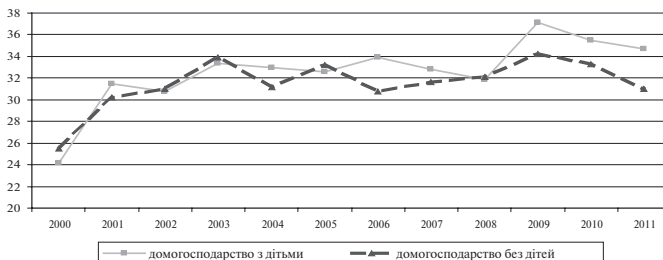

Рис. 3. Динаміка рівня комфортності житла домогосподарств з дітьми та без дітей по міській місцевості, %, 2000–2011 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Цікаво, що у 2000 році рівень комфортності домогосподарств без дітей був децю вищим, ніж у домогосподарств з дітьми. У 2011 році, навпаки — рівень комфортності житла домогосподарств з дітьми перевищує аналогічний показник по домогосподарствах без дітей.

У сільській місцевості спочатку рівень комфортності житла знизився (2001 р.), потім протягом 2002–2003 років чіткої тенденції не було, в період з 2003 по 2008 рік цей показник поступово зростав, а у 2008–2011 роках — зростає стрімко. Ця тенденція була притаманна як домогосподарствам з дітьми, так і домогосподарствам без дітей (рис. 4).

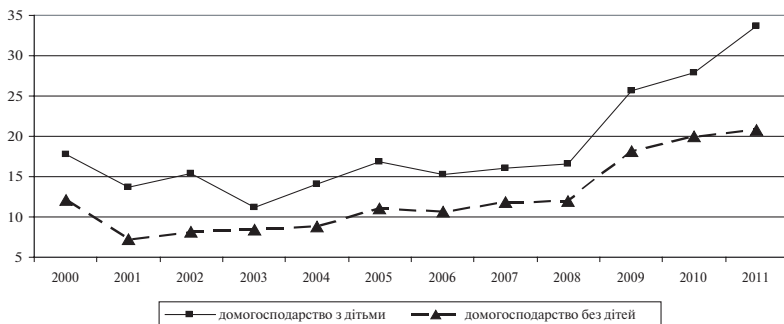

Рис. 4. Динаміка рівня комфортності житла домогосподарств з дітьми та без дітей по сільській місцевості, %, 2000–2010 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Для широких верств населення з кожним роком стає все менше можливостей для покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва. Поліпшити свої житлові умови населення може також за рахунок власних коштів, але загальний низький рівень його доходів призводить до того, що лише незначна кількість населення має можливість інвестувати у будівництво житла. А за високих відсотків іпотечного кредитування і цей спосіб поліпшення житлових умов залишається малодоступним.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ЗМЕНШЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Напрями державної політики щодо пом'якшення впливу кризових явищ на становище населення

Після всесвітньої економічної кризи 2008 р. уряди усіх країн, незалежно від рівня економічного розвитку, зосередили свою увагу на розробці заходів, програм, планів тощо з пом'якшення її наслідків. Оцінюючи підходи до антикризових заходів, необхідно визнати, що, незважаючи на широку палітру суджень та рекомендацій, однозначним є висновок: єдиного шаблонного рецепту щодо виходу з кризової ситуації для країн немає. І жодна з теорій, на яких базувались сценарії запобігання та подолання кризових явищ в минулому столітті, не змогла стати «панaceaю» від можливої сучасної загрози країні.

Криза фінансова, економічна, соціальна, ідеологічна, духовна та будь-якого іншого характеру незалежно від її проявів, у решті-решт, позначається на рівні життя населення. В цілому заходи щодо подолання будь-якої кризи дуже різноманітні, оскільки враховують специфіку її прояву, ізолюваність чи інтегрованість країни до світових організацій, матеріально-технічні можливості, швидкість реагування на ситуацію та ряд інших факторів. Попри усі тонкощі та різноманіття існуючих антикризових планів, вихід із зазначеної ситуації зводиться до двох основних сценаріїв.

Перший — *підтримка національної економіки*. Зокрема йдеться про перегляд витратної частини державного бюджету в напрямі зменшення соціальних виплат, фінансування державних програм соціальної спрямованості (будівництва житла, доріг, розвиток інфраструктури та ін.), скорочення робочих місць, зменшення чисельності пільгових категорій, послаблення державного контролю за ціноутворенням, реформування податкової, пенсійної систем тощо за одночасного зосередження зусиль на підтримці й розвитку банківського та реального секторів.

Другий — *підтримання рівня життя населення*. Він передбачає, що усі засоби та зусилля держава спрямовує на те, щоб за будь-яких умов

зберегти докризовий рівень розвитку соціальної сфери, насамперед та простимулювати її зайнятість, усі соціальні виплати залишити у тому ж обсязі та розмірі, зберегти своєчасність та стабільність щодо виплат заробітних плат, пенсій, соціальних допомог тощо, зберегти кількість пільгових категорій, державний контроль за цінами на основні продукти споживання (не тільки продукти харчування, а й на газ, воду, електроенергію), стимулювати населення до заощаджень (не стільки накопичення грошей у період кризи та після неї, скільки недопущення вилучення населенням з банків раніше відкладених грошей), за деяких умов, навіть збільшити відрахування у фонди соціального страхування, знизити окремі податки, активізувати інвестування в інфраструктуру, зберегти старі та створити нові робочі місця тощо.

А в цілому, пріоритетною метою подолання економічних криз та пом'якшення їх наслідків фахівці визначають підтримку національної економіки. Підтримання життєвого рівня населення розглядається тільки як похідне.

Проведені авторами дослідження щодо передумов та проявів кризових явищ, зокрема їх впливу на рівень життя населення, дали можливість виокремити вісім основних проявів системної кризи по сферах суспільного життя, а саме: бюджетна, матеріальне виробництво, фінансово-кредитна, монетарна, інвестиційна, соціально-трудова, соціальна та зовнішньоекономічна (про особливості та специфіку їх проявів докладніше йшлося в першому розділі). Виходячи з цієї градації, можна визначити основні «заходи — цілі», які знайдуть своє місце в будь-якому антикризовому плані.

Отже, підсумуємо: якщо держава обирає для себе пріоритетним напрямком підтримку національної економіки, то усі зусилля буде зосереджено на шести сферах з восьми (враховуючи особливості кризи чи на кожній окремо, чи одразу в усіх, чи в якихось певних). А в разі спрямування державою зусиль на підтримку рівня життя населення — першочерговості набувають заходи з підтримки соціально-трудової та соціальної сфер.

В умовах фінансової кризи весь державний бюджет слід розглядати як стабілізаційний фонд економіки. «Реабілітація» *бюджетної сфери* в першу чергу передбачає відновлення рівноваги між витратною та дохідною частинами, за одночасної оптимізації структури витрат. А наявний дефіцит зведеного бюджету повинен бути якомога меншим. Основоположним кроком має стати відмова від прийняття дефіцитного бюджету.

Витрати доцільно переорієнтувати на реалізацію життєво необхідних комплексних загальнодержавних програм, що спрямовані на вирі-

шення проблем охорони здоров'я людей, житлово-комунального господарства, продовольчого забезпечення, соціального захисту населення, розвитку фундаментальних наукових досліджень. Також позитивні результати має принести спрямування державних коштів на інвестування в інфраструктуру та соціальні об'єкти. Це породжуватиме попит на металопродукцію, будівельні матеріали, робочу силу різної кваліфікації, не потребуючи при цьому продажу побудованих об'єктів. Цей антикризовий крок сприятиме також укріпленню позицій і бюджетної сфери, і матеріального виробництва та соціально-трудової сфери.

Зрозуміло, що структурний зсув у бік інвестиційних витрат призведе до зменшення частки соціальних бюджетних виплат. Такі заходи можуть негативно вплинути на рейтинги політичних сил, які відповідатимуть за антикризові заходи, і підняти хвилю незадоволеності в суспільстві. Однак правильно побудована інформаційна кампанія щодо реалізації антикризової політики може знизити рівень суспільного незадоволення.

Заходи зі скорочення непродуктивних державних витрат, а саме: з утримання адміністративного апарату, особливо центрального рівня, з соціального забезпечення чиновників (матеріальна допомога, безоплатне оздоровлення та лікування, відпочинок тощо), витрат на оборону, утримання громадських організацій тощо, знаходять підтримку у широкого кола суспільства і дають змогу зрівноважити держбюджет.

З метою мінімізації скорочення бюджетних доходів можуть практикувати підвищення ставок акцизного збору на тютюнові, лікеро-горілчані напої, бензин та дизельне паливо, запровадження чи підвищення податку на нерухоме майно, збільшення ставок податку для власників транспортних засобів та інше. А також реформування усієї податкової системи.

Як захід з покриття бюджетного дефіциту держава може випустити облігації незначного номіналу, які можна розміщувати у населення на умовах вільного обігу, що надає можливість їх швидкого обміну чи повернення за бажанням власника. Використання такого виду збереження заощаджень є також привабливим для населення особливо в умовах нестабільності банківських структур, спричиненої фінансовою кризою.

У результаті комплекс означених заходів сприятиме зменшенню бюджетного дефіциту та, за ефектом ланцюга, різниці між державними видатками та доходами, скоротить державний борг.

Заходи з пом'якшення наслідків економічної кризи у *сфері матеріального виробництва*, насамперед, спрямовують на підтримку окремих галузей виробництва (машинобудівна, гірничодобувна, житлового бу-

дівництва, транспортної інфраструктури, енергетики тощо), які орієнтовані на внутрішній попит і забезпечують внутрішню зайнятість.

Сприяє забезпеченню зайнятості і підтримка малого та середнього бізнесу, зокрема розробка компенсаційних програм для роботодавців та укладання домовленостей із ними щодо недопущення вивільнення працівників, можливостей підвищення їх професійного та кваліфікаційного рівня, збереження старих та створення нових робочих місць із забезпеченням можливостей працевлаштування.

В обмін на гарантії зайнятості держава може надавати підприємствам чи навіть окремим галузям (будівництво, машинобудування, металургія тощо) податкові канікули чи інші пільги (наприклад, відстрочка з виплати окремих податків). При цьому держава зможе не тільки заощадити на виплатах допомоги по безробіттю, а підприємства — залишити незмінним фонд оплати праці, що сприятиме «реабілітації» усієї сфери, а паралельно матиме позитивний вплив на функціонування соціально-трудової сфери, загальний добробут та рівень життя населення.

Німеччина. Антикризова програма передбачала введення податкових пільг на суму 8,95 млрд. євро упродовж двох років для підприємств, а також надання їм кредитних гарантій у розмірі 100 млрд. євро, інвестицій в інфраструктурні і соціальні проекти — 18 млрд. євро. У разі, якщо підприємство опиниться на межі банкрутства, передбачалася можлива часткова націоналізація підприємств реального сектору економіки.

Наступний антикризовий захід — введення пільг для підприємств, що впроваджують новітні технології, також справить позитивний ефект на сферу матеріального виробництва. І, навпаки, фірми, що не роблять інноваційних кроків, обкладаються збільшеним податком. В результаті перші матимуть подвійний вигравш від впроваджених інновацій: по-перше, від підвищення ефективності свого розвитку, по-друге, від економії фінансових ресурсів, які вони не сплачують державі і можуть спрямувати на техніко-технологічне оновлення та розширення виробництва. А держава матиме оновлену та сучасну сферу матеріального виробництва.

Для «утримання на плаву» матеріального виробництва має бути розроблено та реалізовано ряд заходів з підвищення конкурентоспроможності продукції та підвищення ефективності галузей матеріального виробництва через надання кредитних гарантій підприємствам.

У жодному разі в період подолання наслідків кризи не можна погіршувати, а тим паче зробити недосяжними, існуючі умови страхування та кредитування чи проводити жорстку монетарну політику. Недотри-

мання цих умов може призвести до подальшої руйнації національного виробництва. Пріоритет слід надати фінансуванню реальних проектів й інвестуванню в національне виробництво, збільшенню чи, принаймні, збереженню робочих місць.

Підтримка *фінансово-кредитної сфери* передбачає насамперед заходи, які сприяли б уникненню масової паніки й дестабілізації національної кредитно-банківської системи. З цією метою здійснюють рекапіталізацію банків, реструктуризацію банківської системи (включаючи сприяння об'єднанню банків чи їх націоналізації), надають стабілізаційні кредити, гарантії по внесках фізичних осіб, з проблемних активів. А концентрація та розподіл фінансово-інвестиційного капіталу, можливість банківської системи оперувати коштами населення та керувати кредитами є значущим в наборі інструментів з подолання наслідків кризи і вимагає, за певних умов, надання державної підтримки окремим банкам, чи навіть усій банківській системі.

Для цього передбачають розробку механізмів щодо погашення наявних кредитних зобов'язань, що в цілому сприятиме зниженню загальної кількості випадків з несвоечасної виплати заборгованостей (як серед установ, так і серед населення) та дасть змогу зменшити кількість безнадійних платежів. Уникнення ситуації із затримкою розрахунків та наростанням боргів небанківських фінансових установ підкріпить платіжну систему, зменшить частку проблемних банків, дозволить уникнути її «обвалу».

США. Наприкінці першого десятиліття XXI ст. в епіцентрі американської кризи опинився житловий сектор. У міру охолодження ринку житла продажі нових будинків у США в період кризи різко скоротилися, а ціни на нерухомість впали. Програма HARP стала основною і ключовою частиною «Плану щодо забезпечення фінансової стабілізації» для нової адміністрації, оскільки була націлена на захист мільйонів американських сімей. Її механізми були спрямовані на різні групи домовласників.

Перша підпрограма під назвою «Програма забезпечення доступності рефінансування житла для платоспроможних домовласників» (Home Affordable Refinance Program for Responsible Homeowners Suffering from Falling Home Prices, HARP) спрямовувалася на підтримку власників будинків, які сумлінно виконували зобов'язання за своїми іпотечними договорами. Її мета полягала в запобіганні різкого зростання відмов від житла внаслідок неможливості обслуговувати іпотечний кредит під час кризи. Передбачалося, що в даній програмі братиме участь від 4 до 5 млн. домовласників. Вони отримували можливість рефінансувати свої іпотечні договори і сплачувати більш низькі процентні ставки по своїх кредитах.

В результаті дії підпрограми HARP майже 4 млн. домовласників змогли ре-фінансувати свої іпотечні кредити, близько мільйона домовласників дістали можливість знизити платежі за кредитами в середньому на 500 дол. на місяць.

Друга підпрограма HARP під назвою «Модифікована програма забезпечення доступності житла» спрямовувала свої механізми на підтримку домовласників, які в кризу виявилися не в змозі обслуговувати свої іпотечні договори та могли позбутися своїх будинків, що призвело б до подальшого зниження цін на житло й погіршення ситуації в фінансово-кредитній сфері взагалі. Відповідно до HARP, власники будинків насамперед могли знизити свої щомісячні платежі по іпотечному кредиту до рівня в 31% від своїх місячних доходів. Таке співвідношення доходів і платежів мало запобігти втраті житла.

Досвід деяких країн довів необхідність створення аналогів так званих суверенних фондів, або фондів майбутніх поколінь. Головною умовою успіху таких установ є преференційна регуляторна політика, а також більш низькі витрати на забезпечення необхідним капіталом. Першим кроком до цього є державний банк довгострокового інвестування і кредитування. Такі установи є інструментом державної структурної політики з використанням кредитів з пільговими ставками, зокрема, нульовими, адресними позиками для підприємств певних галузей або регіонів. Але розвиток фондів потребує окремого законодавчого забезпечення, відмінного від регулювання діяльності комерційних банків, що дають змогу зосередитися на фінансуванні проєктів особливого суспільного значення, і які не мають зацікавленості суб'єктів приватного сектору.

Зрештою, означений комплекс дій або дасть можливість уповільнити темпи переходу до збиткової моделі економіки, розповсюдження паніки серед населення та банків, зупинить, або ж хоча б сповільнить, ланцюгову реакцію щодо їх збанкрутіння, дозволить знизити масштаби падіння курсу цінних паперів, або ж навіть стабілізувати ситуацію та взагалі уникнути цих процесів.

Антикризові заходи в монетарній сфері мають бути спрямовані на уникнення ситуації, коли інфляція переростає в хронічну форму, коли різко та не прогнозовано розпочинається процес девальвації національної валюти, відбувається скорочення золотовалютних резервів при паралельному стрімкому впровадженні до внутрішнього обігу іноземної валюти. Досягнення поміркованої девальвації національної валюти в рамках зменшення дефіциту торговельного балансу країни потребує забезпечення прогнозованої динаміки обмінного курсу. Деякі країни, в тому числі й Україна, щоб уникнути занепаду монетарної сфери, обрали шлях зниження курсу національної валюти.

Чехія. Програмою Конвергенції для Чеської Республіки, розрахованої на короткострокову перспективу, в рамках реалізації монетарної політики Центральним Банком було продовжено політику інфляційного таргетування²⁴. З січня 2009 р. цільовий рівень інфляції становив 3% на рік і мав знизитися до 2% у 2010 р. (допускається відхилення на 1%).

Крім того, валютне регулювання в монетарній сфері, щоб забезпечити вільне залучення іноземних кредитів, інвестицій, рівні правові умови для операцій (кредитування, депонування, конвертування, перекази, трансферти, міжнародні платежі тощо) в банках, повинно оперативного реагувати на нові потреби відповідними нормативно-законодавчими актами.

Державна підтримка *інвестиційної сфери*, враховуючи обмеженість державного бюджету та скорочення витратної його частини, має бути «розумною». Основні канали інвестування, фінансових і кредитних ресурсів повинні бути зосереджені на створенні нових робочих місць у пріоритетних галузях економіки: житловій сфері (наприклад, «зелена позика» для житлових комплексів, що облаштовуються поновлювальними джерелами енергії), на розбудові інфраструктури, на освіті, медицині, енергетиці нового покоління та ін.

Для реалізації запланованих заходів у цій частині необхідно не тільки віднайти нові джерела інвестування, а, перш за все, запроваджувати стимули для збільшення внутрішніх інвестицій, створити сприятливий клімат для розміщення іноземного капіталу, сприяти підвищенню інвестиційної активності й збільшенню обсягів інвестування в недалекому майбутньому. Але насамперед слід взагалі «створити» в країні інвестиційну сферу та зробити її відкритою для населення, і тільки потім робити кроки з укріплення її позицій.

Далекоглядним антикризовим заходом є розробка плану залучення інвестицій у дослідницьку діяльність приватного сектору, в тому числі у створення промислових та технологічних парків, для підтримки переходу у масштабі всієї економіки на сучасні технології, що сприяють підвищенню продуктивності виробництва.

Підтримка зовнішньоекономічної сфери, зазвичай, відбувається в напрямі зміцнення та повернення позицій на зовнішніх ринках, шляхом підвищення конкурентоспроможності експортованого товару. А отже, очікуваним результатом є, по-перше, укріплення, стабільність та зростання валютних надходжень від експорту до національної економіки, по-друге, покращення платіжного балансу держави. До того ж, уникнувши перевищення імпорту над експортом, можна досягти стабільності в регіональній структурі експорту, зберегти чисельність суб'єктів зо-

внiшньоекономiчної дiяльностi, пiдтримати нацiональну сферу матерiального виробництва.

Китай. Подолання наслідків фінансово-економічної кризи складається з п'яти частин, спрямованих на підтримку високотехнологічних галузей, орієнтованих на внутрішній ринок, за рахунок низькотехнологічних галузей, які працюють на експорт. Саме тільки на високотехнологічну продукцію поширюється нульова ставка ПДВ при експорті, тоді як експорт сировини чи напівфабрикатів оподатковується ставкою 5, 10 чи 15%, плюс високий експортний збір.

Уряди деяких країн у рамках проведення антикризової політики в сфері зовнішньоекономічної торгівлі запровадили пільги для експортерів, в тому числі й для посередників. Але ключовим заходом, що сприятиме розвитку експорту, може стати укладання договорів про вільну торгівлю з іншими державами.

Соціально-трудова сфера є чи не найбільш чутливою до впливу кризових явищ. Про її вразливість свідчить поширення масштабів безробіття та наявність випадків несвочасної виплати заробітної плати, пенсій, соціально-страхових виплат тощо, а в подальшому накопичення заборгованостей перед працівниками, погіршення рівня матеріального забезпечення та зниження рівня життя населення. Тому заходи зі стабілізації функціонування соціально-трудової сфери мають, насамперед, запобігти чи хоча б пом'якшити можливі негативні наслідки.

Зупинити чи загальмувати процеси вивільнення працівників, поширення безробіття можна, зокрема, переведенням ряду підприємств в режим скороченого робочого дня, а вже потім шляхом укладання домовленостей між державою та бізнесом про не скорочення робочих місць в обмін на пільгове оподаткування, державне інвестування, націоналізацію виробництва тощо.

Але якщо все ж таки не вдається уникнути вивільнення працівників, то слід докласти зусиль, аби контролювати цей процес, забезпечивши повноцінне дотримання чинного трудового законодавства щодо їх соціального захисту, забезпечення прогнозованості та керованості процесу їх вивільнення. Для цього варто зосередити зусилля на розробці державної програми зайнятості, що якнайшвидше сприятиме адаптації ринку праці до структурних змін в економіці, розвитку кадрового потенціалу, оптимізації використання трудового потенціалу регіонів та країни в цілому, стимулюванню економічної активності населення. З тією ж метою можна збільшити інвестиційні потоки в освіту, за умови врахування нагальних та майбутніх потреб у кадрах відповідної спеціальності та кваліфікації.

Франція. З метою захисту вивільнених працівників та пошуку шляхів їх працевлаштування під час дії кризи роботодавці на вимогу громадських організацій запровадили «контракти про зміну роду діяльності», що охоплюють 25 груп працівників. Їх метою є забезпечення створення компенсаційного резерву для працівників у розмірі 80% їх заробітної плати терміном на один рік, під час якого вони будуть проходити навчання для отримання нової спеціальності. До кризи 2008 р. такий захід застосовувався тільки для компаній, які налічували 1000 і більше працівників, з 2009 р. і до сьогодні – для будь-яких.

Зберегти робочі місця також можна забезпечивши більшу конкурентоспроможність вивільнених працівників за рахунок підвищення їх кваліфікації, перепідготовки по найбільш затребуваних спеціальностях, переїзду в регіони з дефіцитом робочої сили відповідної кваліфікації. Крім того, на досягнення поставленої мети працюватиме захід із реального забезпечення першим робочим місцем на строк не менше 2-х років працездатної молоді після закінчення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної служби, яким найскладніше знайти роботу в умовах кризи. Для підприємств таке запровадження також можна обернути на користь шляхом використання «податкових канікул» на обов'язкові платежі, наприклад, до Фонду загально-обов'язкового державного соціального страхування, але тільки на час дії кризи та подолання її наслідків.

Такі наслідки кризи, як поширення безробіття ще більше наражають на небезпеку погіршити рівень життя вразливих категорій населення, серед яких є інваліди. Тому, для підтримки їх добробуту та рівня життя, варто вжити заходів зі збереження і створення робочих місць для інвалідів. Зокрема, шляхом надання державної підтримки установам, організаціям та підприємствам, які зберігатимуть робочі місця для людей з обмеженими можливостями, а також створюватимуть нові. В цією ж метою, а також задля вирішення інших важливих для суспільства соціально-економічних проблем, слід стимулювати розвиток соціальної відповідальності бізнесу та поглиблення стосунків державно-приватного партнерства. Взагалі державі варто зосереджувати якомога більше зусиль та уваги на розробці та запровадженні спеціальних заходів, які стимулювали б самозайнятність безробітних громадян, а також сприяли розвитку малого та середнього бізнесу із створенням нових робочих місць.

Означені заходи матимуть подвійний ефект, оскільки їх можна застосовувати й для налагодження функціонування сфери матеріального виробництва, зовнішньоекономічної чи соціально-трудової сфер.

Відновлення балансу державних фінансів, наявність нових джерел кредитування та інвестування економіки, скорочення податків для окремих галузей чи підприємств відкриває перед державою можливість збільшити як фінансування політики зайнятості, так і обсяги відрахувань у фонди соціального страхування. В свою чергу, це дасть змогу стабілізувати та згодом збільшити розмір виплат різного роду соціальних допомог, подовжити термін дії окремих соціальних програм, зокрема по безробіттю, спрямувати кошти на розвиток інфраструктури країни, реалізацію освітніх, медично-оздоровчих та інших програм соціального характеру.

Ряд заходів має бути спрямовано на сприяння офіційному працевлаштуванню та припиненню поширення масштабів неформальної зайнятості. Саме офіційна зайнятість дає можливість вирішити ряд питань щодо стабільного функціонування соціально-трудої сфери. Зазначені заходи сприятимуть: підвищенню ефективності соціального захисту осіб працездатного та пенсійного віку, підвищенню ефективності соціальної допомоги для тих, хто її справді потребує, а отже, врешті-решт, масштаби бідності будуть скорочуватися, знижуватиметься ступінь розшарування у суспільстві, рівень добробуту зростатиме.

У період економічної кризи і скорочення працівників на виробництвах, питання податкової політики належать до найгостріших в економічному, соціальному, навіть політичному контекстах. За умов кризи підвищення податкового навантаження часто пов'язують з необхідністю залучення коштів на виконання соціальних зобов'язань держави. Однак у різних країнах в частині підтримання рівня життя населення уряди йдуть на зниження податкового навантаження, ввівши «податкові канікули» для тих працівників, розмір заробітної плати яких не перевищує певного рівня, наприклад, офіційної межі бідності чи прожиткового мінімуму. Водночас для осіб, які отримують дохід вище визначеного рівня, запроваджують додаткові норми податку на прибуток. Тут не мається на увазі впровадження податкової шкали, а йдеться про запровадження тимчасових податкових ставок лише на час подолання кризи та її наслідків. Такі заходи розглядаються як необхідні умови збереження реальних доходів населення і стимулюючих умов для бізнесу. Понад те, саме сприяння бізнесу може надати додаткові кошти до бюджету.

Німеччина. У рамках подолання наслідків економічної кризи ввела «податкові канікули» для тих осіб, розмір заробітної плати яких становив 8 004 євро та менше. Вони були повністю звільнені від оподаткування.

Франція. З метою зниження витрат виробництва уряд країни переглянув бізнес-податок, зокрема з бази оподаткування було видалено вартість інвестицій.

Великобританія. Тимчасово впроваджено з метою зменшення впливу економічного спаду додаткову норму податку на прибуток у 45% для осіб з прибутками вище за 150 тис. фунтів стерлінгів (37,5% — для дивідендного доходу). Водночас заборонено звільнення від податку на прибуток людей з прибутками понад 100 тис. фунтів стерлінгів, але здійснювалась соціальна підтримка пенсіонерів, сімей з дітьми та інших платників податків (в тому числі підприємств) із середнім та нижче середнього розміром доходів.

Чехія. Антикризовою Програмою Конвергенції для Чеської Республіки передбачено реформування податкової політики, що включало такі заходи:

- зниження ставки податку на доходи корпорацій;
- відміна запланованого раніше зниження ставки податку на доходи фізичних осіб з 15% до 12,5% (незмінність ставки податку на рівні 15% дозволила збільшити державні надходження на 10 млрд. чеських крон);
- зниження ставки на соціальне страхування на 1,5% (відтепер сумарна ставка податку у пенсійний фонд, на соціальне страхування та у фонд зайнятості складатиме 31,5%);
- спрощення механізму сплати податків через скорочення формальних процедур оподаткування.

Певний позитивний ефект в частині підтримки діяльності соціально-трудової сфери в умовах кризи та пом'якшення її впливу на рівень життя населення мають заходи з реформування пенсійної системи. Найбільш популярними на тлі останньої кризи для багатьох країн виявилися підвищення віку виходу на пенсію, відміна можливості паралельного отримання пенсії та заробітної плати після досягнення пенсійного віку, зниження ставки податку до пенсійного фонду, стимулювання розвитку недержавних пенсійних фондів та попиту на їх послуги серед населення тощо. Їх запровадження дає змогу дещо скоротити навантаження на державний бюджет та фонди соціального страхування, а отже, вивільнити кошти на інші нагальні потреби, урівноважити державні доходи та видатки.

Чехія. Впродовж економічної кризи зосередила свою увагу на реформуванні пенсійної системи, зокрема запроваджуючи такі заходи:

- зміна пенсійного віку в бік зростання (наприклад, для чоловіків та жінок з однією дитиною, які народилися після 1968 р., встановлено пенсійний вік 65 років);
- відмінено зарахування терміну навчання в університеті до робочого стажу;
- відмінено можливість паралельного отримання пенсії та заробітної плати після досягнення пенсійного віку;
- скорочено розмір пенсій по інвалідності.

Венесуела. Внаслідок пенсійної реформи на державному пенсійному забезпеченні залишилися тільки військовослужбовці, державні службовці та працівники бюджетної сфери, оскільки саме вони здійснюють найбільші відрахування до бюджету та є повністю від нього залежними.

Заходи з підтримки соціальної сфери багато в чому перетинаються із заходами підтримки інших семи сфер суспільного життя. Але найбільш дієвим щодо пом'якшення проявів кризи в соціальній сфері є такий запобіжний засіб, як недопущення «згорання» будь-яких соціальних програм. Наступним чи паралельним кроком повинно і може стати посилення захисту соціально вразливих верств населення та тих груп, які найбільше наражаються втратити характерний для них рівень та спосіб життя через кризу. Стабільність виплат пенсій, стипендій, соціальних допомог та інших соціальних трансфертів забезпечить позитивний ефект від реалізації обраних заходів.

Захисним механізмом у боротьбі зі зниженням життєвого рівня населення може стати законодавче обмеження на період економічної кризи зростання тарифів на житлово-комунальні послуги, або ж їх «прив'язка» до підвищення соціальних стандартів та гарантій. Не останню роль у цьому процесі відіграють соціальні програми, спрямовані на перешкоджання зростання заборгованості населення перед комунальними службами (за типом програми субсидій на житлово-комунальні послуги).

Державні антикризові заходи з підтримки населення та належного рівня життя зосереджені також на підвищенні гарантій по внесках, аби завадити вилученню населенням з банків коштів, а також стимулювати подальші заощадження. Тут також спостерігатиметься подвійний ефект від реалізації цього заходу, оскільки він сприятиме укріпленню позиції ще й фінансової сфери.

Як захід зі стабілізації економіки в країні, зокрема щодо підтримання рівня життя населення, за певних умов, доцільно провести націоналізацію пенсійних фондів. Задля підвищення купівельної спроможності населення слід збільшити державну допомогу найбільш вразливим верствам населення, а також тим, які найбільш страждають від кризи. На період дії економічної кризи держава може сприяти реалізації заходів щодо реструктуризації заборгованості по іпотечному кредитуванню житла тим особам, які втратили роботу, а також надати їм тимчасове житло. Наприклад, як варіант рішення проблеми доступного чи тимчасового житла можна запровадити так звані «дохідні будинки», для яких орендодавцем виступатиме місцева влада. При цьому орендна плата буде нижчою від ринкової. Водночас такий захід сприятиме створенню додаткового джерела доходів до місцевих бюджетів.

Щоб досягти підвищення рівня життя населення, не слід забувати про розробку та запровадження програм з підвищення ефективності, безпеки та якості громадської інфраструктури, в тому числі житла, об'єктів комунальної сфери та транспорту, енергетичної інфраструктури, підвищення ефективності енергоспоживання, диверсифікації джерел енергопостачання (включно зі широкомасштабним переходом до використання альтернативних джерел енергії).

Зрештою, ці та інші кроки сприятимуть запобіганню різкій диференціації у суспільстві, забезпеченню стабільності та в подальшому закладатимуть підвалини для стабільного й сталого розвитку суспільства, особливо його стрижня — середнього класу.

Наголосимо, що кожен уряд при виборі стратегії щодо побудови економіки в період економічного спаду має сам визначитися, впродовж якого терміну мають діяти обрані заходи: в короткостроковий чи середньостроковий період. Але в жодному разі не слід забувати, що вирішення сьогоденних поточних проблем, навіть у найближчі часи, має неабияке значення для майбутнього розвитку країни, визначає добробут наступних поколінь.

На особливу увагу при плануванні заходів з подолання наслідків кризи та пом'якшення їх дії заслуговує частина, що стосується оцінки їх результативності й ефективності. Кожна антикризова програма повинна містити не тільки перелік самих заходів, а й оцінку їх вартості, джерела фінансування, перелік показників та індикаторів щодо оцінки ефективності обраних заходів та, звісно, методику їх обрахунку. Відомо, що рівень життя є вищим там, де більш ефективна економіка, то про ефективність / неефективність реалізації заходів із пом'якшення наслідків кризи та економічний підйом свідчитимуть соціальні показники.

Крім того, як національна політика з підвищення економічної ситуації в країні, так і усі процедури, етапи, результати з її реалізації та засоби з оцінки й моніторингу показників щодо реалізації обраного антикризового курсу мають бути зрозумілими для населення, мати інформаційну підтримку. Це є важливим елементом у механізмі успішної реалізації антикризових заходів, оскільки саме інформаційна підтримка обраного урядом плану дій сприятиме зниженню паніки серед населення, підвищенню розуміння щодо ситуації, її наслідків та виходу з неї, і навіть може забезпечити підвищення довіри до уряду та обраного шляху подолання кризи.

Будь-яке рішення щодо реалізації окремого антикризового заходу чи запровадження комплексного плану дій потребує, насамперед, зваженості. Ефективне виконання відповідних рішень, чітка розстановка пріоритетів й розподіл сфер впливу можливі тільки тоді, якщо чітко поділити антикризові заходи на групи відповідно до вживаного інструментарію, термінів застосування і функціонального принципу. А правильно побудована антикризова політика з пом'якшення наслідків кризи будь-якого характеру, навіть ставлячи на перше місце втілення у життя заходів зі стабілізації економіки країни, врешті-решт, все одно дасть змогу забезпечити населенню стабільність добробуту та підвищити рівень життя. До того ж, помірні реформи навряд чи зможуть змінити поточну незадовільну ситуацію в соціально-економічному середовищі. Реформи мають «балансувати», щоб привести до суттєвих та сталих трансформацій з позитивним ефектом.

3.2. Прогнозування рівня життя населення України за різними сценаріями розвитку економічних процесів

3.2.1. Вибір результуючої змінної для мікромодельовання

Традиційно при прогнозуванні рівня життя населення в якості результуючої змінної використовують показники доходів. Проте все частіше дослідники відзначають, що доходи далеко не завжди точно відображають зміни рівня життя, зокрема споживчі можливості домогосподарств. Коригування доходів на індекс інфляції для зіставлення показників в динаміці не вирішує проблему, оскільки індекс споживчих цін, к середньозважена цін покупок, не може врахувати всіх специфічних моментів зміни споживчої поведінки.

Необхідно визначити такий показник, який був би чутливим до змін реалізованих споживчих можливостей і напряду залежав би від ресурсів домогосподарств. Виходячи з аналізу рівня життя населення України з 1999 року, можна визначити частку витрат на харчування як саме такий індикатор, адже він найбільш чутливий до змін купівельної спроможності доходів домогосподарств та до динаміки споживчих уподобань.

Відповідно до законів Енгеля, частка витрат на харчування в загальному обсязі споживання тим вища, чим нижчим є рівень доходів населення. Такі закономірності в структурі бюджетів сімей були сформульовані у XIX ст. німецьким економістом та статистиком Ернстом Енгелем. Він описав залежність змін витрат на харчування, житло, одяг тощо від рівня доходів та довів, що зростання доходів призводить до:

- 1) скорочення частки витрат на харчування;
- 2) частка витрат на одяг лишається незмінною;
- 3) частка витрат на житло, включно з опаленням та освітленням, також лишається незмінною;
- 4) частка витрат на освіту та медичні послуги зростає.

Підтвердженням цих законів Енгеля є те, що в сучасному світі в найбідніших країнах домогосподарства витрачають на продовольчі товари до трьох чвертей доходів. А у розвинутих країнах частка витрат на харчування значно менша. Наприклад, за оцінками Міністерства сільськогосподарства США, протягом 2000-х рр. американське домогосподарство в середньому витрачало на харчування 6–7% своїх ресурсів²¹. При цьому спостерігається тенденція до постійного скорочення цієї частки – у середині XX ст. американці витрачали на харчування 28% ресурсів. В Японії витрати на харчування та безалкогольні напої складають 15%, у країнах Західної Європи – 12–13% від споживчих витрат, у країнах Східної Європи – 15–20%²². Частка витрат на одяг у цих країнах також є невеликою. І навпаки, частка витрат на освіту, відпочинок, розваги постійно зростає.

В Україні частка витрат на харчування в структурі сукупних витрат домогосподарств протягом 1999–2011 рр. зменшилась з 65,2% до 53,1% (найнижчого значення вона досягла у 2008 р. – 50,8%, після чого ця тенденція перервалась внаслідок світової кризи). Одночасно з цим поступово зростала частка витрат на послуги. Ці тенденції, разом зі зростанням грошових доходів населення, підтверджують основну тезу закону

²¹ <http://www.golos-ameriki.ru/content/food-money/1455402.html>

²² <http://datamarket.com/data/set/1an7/final-consumption-expenditure-of-households-by-consumption-purpose-coicop-3-digit-aggregates-at-current-prices#!display=line&ds=1an7!103c=6:103d=z.p:103e=14.h:16>

Енгеля, згідно з якою поведінка споживачів пов'язана з розміром отриманого доходу, і у міру збільшення доходів, споживання населенням різних благ зростає непропорційно: витрати на харчування зростають менше, ніж витрати на платні послуги, освіту, відпочинок тощо.

Отже, частка витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарств може бути показником, що характеризує рівень життя населення: скорочення цієї частки означає покращення рівня життя, а збільшення – навпаки, погіршення.

Однак, слід враховувати, що дія законів Енгеля, тобто характер та ступінь зміни частки витрат на харчування та на потреби вищих рівнів залежно від зростання доходів та загального рівня добробуту в різних країнах, у різних суспільствах проявляється неоднаково, перебуваючи під впливом цілої низки факторів, а саме:

- ментальність, національні традиції;
- історичні особливості розвитку економіки та споживчих характеристик;
- рівень добробуту населення та середні життєві стандарти, що склались у суспільстві;
- стан ринку товарів та послуг і тенденції його розвитку;
- особливості державної політики, векторів її спрямування (наприклад, в більшості країн сільське господарство субсидує держава, але неоднаковою мірою та з різними пріоритетами);
- національні та територіальні особливості та культура харчування;
- ставлення людей до традицій, спрямування суспільства на збереження традицій або на відкритість, глобалізацію;
- рівень цін та тарифів на житлово-комунальні товари і послуги;
- різноманітність платних послуг, які надають населенню;
- розповсюдженість закладів сфери послуг, рівень охоплення ними населених пунктів різних типів тощо.

Протягом останнього десятиріччя рівень доходів домогосподарств України постійно зростає, одночасно зростали і витрати на харчування та на послуги (рис. 3.1). Але відносно зростання цих статей витрат відбувалось неоднаково: частка витрат на харчування по відношенню до рівня загального доходу скорочувалась, тоді як частка витрат на послуги поступово зростала. Таким чином, підтверджується основне положення законів Енгеля про обернену залежність між зростанням доходів та скороченням частки витрат на продовольчі товари.

Рис. 3.1. Динаміка загального доходу і витрат на харчування та послуги домогосподарств України, 2002–2011 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обмеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Більше того, коли у 2009 р., внаслідок дії світової кризи зростання доходів призупинилось, це призвело до збільшення частки витрат на харчування, що спостерігалось вперше з початку десятиріччя.

Структура витрат змінюється залежно від рівня добробуту домогосподарств. Найбідніші домогосподарства (1-а децильна група) на харчування витрачають понад 60% від усіх витрат, а послуги – лише близько 10% (рис. 3.2). Це зумовлено їх обмеженими ресурсами, які спрямовуються насамперед на задоволення найнагальніших потреб, відповідно, для задоволення потреб вищих порядків (таких, як освіта, дозвілля, театри тощо) коштів не вистачає.

Зі зростанням рівня добробуту спостерігається чітка тенденція до поступового скорочення частки витрат на харчування та зростання частки витрат на послуги. Характерно, що при цьому залишається практично однаковою частка витрат на непродовольчі товари. Слід зазначити, що за структурою споживання особливо відрізняються домогосподарства найзаможнішої, 10-ої, децильної групи – частка їх витрат на харчування на 8,5 в.п. менша порівняно з попередньою групою, в той час як різниця між іншими сусідніми групами не перевищує 2 в.п. Це дає нам можливість говорити, що для заможної частини населення притаманний якісно інший рівень споживання.

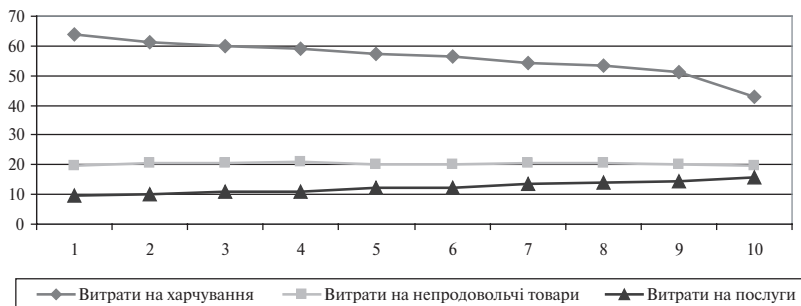

Рис. 3.2. Частка основних статей витрат за децильними групами, 2011 р., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Найбільш багата частина суспільства, що за своїми доходами та стилем життя радикально відрізняється від решти та, за оцінками експертів, складає близько 5%, недоохоплюється офіційною статистикою. На основі дооцінки²³ даних обстеження умов життя домогосподарств України виявлено, що для кількох верхніх персентильних (5%-х) груп населення притаманне відносно незначне збільшення середньомісячних витрат на харчування, а для двох останніх (найбагатших) груп вони виявляються однаковими, при цьому витрати на послуги зростають швидше, ніж у попередніх групах (рис. 3.3).

Особливо стрімко зростають витрати на непродовольчі товари в трьох останніх 5%-х групах, що може бути пов'язано з тим, що саме багаті можуть дозволити собі придбання дорогих товарів тривалого використання. Нарешті, остання, найбагатша група, особливо вирізняється великою сумою коштів, що спрямовуються на заощадження та придбання нерухомості – порівняно з попередньою групою їх величина більша у 4 рази.

Аналіз структури витрат показує, що частка витрат на харчування, починаючи з 15-ї групи скорочується чим далі швидше – якщо поріг у 40% долають домогосподарства 17-ї групи, у 30% – 19-ї групи, то для найбагатших 5% ця частка складає лише 19% (рис. 3.4).

²³ Дооцінку здійснено співробітниками відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

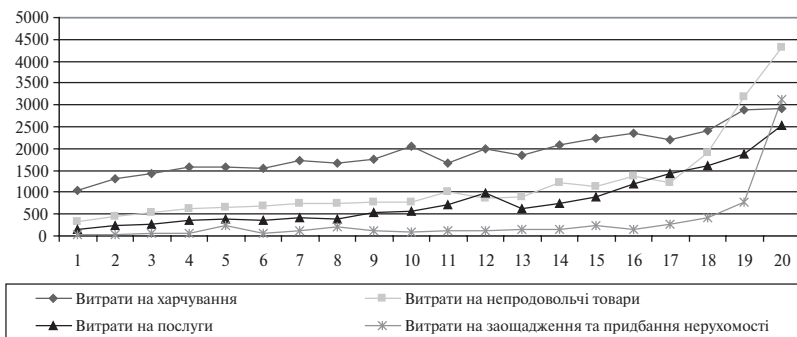

Рис. 3.3. Витрати за основними напрямками у розрізі персентильних груп (2010 р., змодельований ряд), грн. на місяць

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

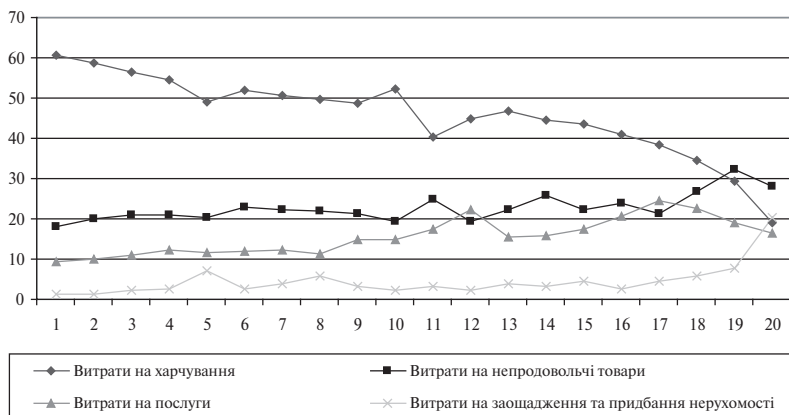

Рис. 3.4. Структура витрат домогосподарств за основними статтями у розрізі персентильних груп (2010 р., змодельований ряд), %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Деяке скорочення частки витрат на послуги у верхніх персентильних групах можна пояснити тим, що найбагатшим притаманна істотно більша частка витрат на високовартісні непродовольчі товари та значно активніше заощадження й придбання нерухомості, що різко вирізняє їх від більшості менш заможних домогосподарств.

Тим не менш, слід зауважити, що особливість споживання українських домогосподарств проявляється у високій частці витрат на харчування, притаманній навіть для найбільш заможних. Якщо в США найбідніші 10% населення витрачають на харчування 30% своїх доходів, у Великобританії – 25%, у Росії – половину²⁴, то в Україні перша децильна група витрачає на харчування понад 60% своїх ресурсів. Частково це можна пояснити ментальними особливостями і традиціями харчування, проте у будь-якому разі висока частка продовольчих витрат є свідченням загального низького рівня життя в країні.

Важливо зазначити, що закони Енгеля повністю спрацьовують у сучасній Україні – при зростанні рівня доходів частка витрат на харчування скорочується, частка витрат на послуги зростає. Отже, частка витрат на харчування досить чітко відображає рівень життя домогосподарств України. Це дає змогу припустити, що зазначений показник є комплексним індикатором рівня життя населення України в сучасних соціально-економічних умовах. Його зміни під впливом різних факторів у майбутньому будуть адекватно характеризувати зміни й у рівні життя.

3.2.2. Розробка сценаріїв прогнозу та варіантів розвитку подій

Для моделювання залежності рівня життя населення, а точніше частки витрат на харчування, від впливаючих факторів використовувалася лінійна регресійна модель, що досить вдало реалізована у статистичному пакеті SPSS. Найбільш придатним є метод покрокового включення показників. На першому кроці вводять змінну, кореляція якої з модельованим показником найбільша, знак кореляції не має значення. На наступних кроках вводять змінну з другою за значенням частковою кореляцією. На кожному кроці перевіряють гіпотезу про відповідність нулю коефіцієнта при введенні нової змінної. Для цього використовують F-критерій, який обчислюється як квадрат ділення значення коефіцієнта на його стандартну похибку. Процедура зупиняють, коли ця умова перестає виконуватися.

Метою такого моделювання був вибір найбільш значущих показників для подальшого їх використання при прогнозуванні частки витрат на харчування на середньострокову перспективу. Найбільш значущими, за нашими розрахунками, виявилися індекс споживчих цін та темп зростання загальних доходів домогосподарств.

²⁴ http://largo.ru/blog/economic/post/raskhody_semeynogo_byudzheta_statistika_raznykh_stran-489/

Нелінійність і нестационарність показників, що відібрані у якості предикатів, змушує використовувати сценарний підхід. Прогноз, що спирається на цей підхід дає змогу не тільки чітко визначити верхню та нижню межі можливих значень прогнозованих характеристик, а і пучок траєкторій, найбільш вірогідні з яких будуть знаходитися у місці найбільшого скупчення прогнозних варіантів. Присутність експертної думки в прогнозі призводить до підвищення вірогідності системної похибки. З метою її уникнення, а також отримання надійніших результатів при прогнозуванні, розробляється якомога більша кількість сценаріїв, до того ж, кожний сценарій повинен бути представлений не одним варіантом. За умови взаємно незалежних сценаріїв, прогнозні характеристики мають високий ступінь вірогідності та невелику похибку.

Для прогнозування частки витрат на харчування як інтегрального показника рівня життя населення, було сформовано сім сценаріїв, що охоплюють практично всі можливі варіанти розвитку подій. Основними чинниками, що впливають на тенденцію відібраних для прогнозування показників, є тенденції економічного розвитку країни, рівень втручання держави в економіку та вплив світових політико-економічних факторів на економічну ситуацію в країні. (рис. 3.5., додаток В, табл. В.1)

Перший сценарій передбачає значне скорочення реальних доходів населення, тому цей варіант отримав назву песимістичний. Він містить сім варіантів оскільки існує суттєва вірогідність розвитку подій саме у цьому напрямі. За першим варіантом передбачається стрімке зростання індексу споживчих цін на тлі стабільних темпів збільшення номінальних доходів населення. За другим варіантом індекс інфляції дещо нижчий, проте темпи зростання доходів населення повільно зменшуються. Третій варіант передбачає стабільно високі рівні інфляції на тлі стабільно низьких темпів зростання доходів. Четвертий варіант відрізняється від попереднього тим, що у ньому передбачається зниження темпів зростання доходів громадян у останньому періоді (2017–2020 рр.). За п'ятим варіантом індекс споживчих цін майже такий самий, як у третьому та четвертому, проте у останні роки прогнозного періоду спостерігатиметься стрімке збільшення доходів населення. За шостим варіантом індекс споживчих цін вище, ніж у трьох попередніх, хоча тенденції його змін майже однакові, а темпи зростання доходів населення стабільні. Сьомий варіант передбачає збільшення загальних доходів населення у 2017–2020 рр. на тлі стабільних, дуже високих рівнів інфляції (рис. 3.5., додаток В, табл. В.2).

За другим сценарієм передбачається, що середній темп зростання індексу споживчих цін буде трохи більшим за середній темп зростання загальних доходів громадян, тобто їх реальні доходи зменшуватимуться. Цей

сценарій можна назвати помірно песимістичним. Перший варіант цього сценарію ґрунтується на припущенні, що нестабільна економічна ситуація викличе істотне, порівняно з минулим роком, зростання споживчих цін, тоді як темп зростання доходів зменшиться. Протягом прогнозного періоду річні темпи інфляції та темпи зростання доходів будуть скорочуватися майже однаково. За другим варіантом немає такої чіткої тенденції: темпи зміни як інфляції, так і доходів будуть коливатися рік від року. Третій варіант відрізняється від другого тільки тим, що індекс споживчих цін матиме нижчі темпи зростання. Четвертий варіант передбачає, що річні темпи зростання індексу споживчих цін будуть майже сталими на рівні 10%, в той час як темпи зростання номінальних доходів громадян не матимуть чіткої тенденції. Ще однією відмінністю цього варіанта є те, що у 2015–2017 роках темпи зростання доходів будуть перевищувати індекс споживчих цін, тобто у цей період спостерігатиметься зростання реальних доходів населення. За п'ятим варіантом цього сценарію передбачається, що на першому етапі відбудеться зниження темпів зростання доходів населення, після цього доходи населення значно зростуть, але ця тенденція не буде тривалою, і в кінці прогнозного періоду знов матимемо їх зниження. Все відбуватиметься на фоні майже сталих рівнів інфляції (рис. 3.5., додаток В, табл. В.3).

За третьім сценарієм середні за період індекс споживчих цін та темп зростання доходів громадян будуть однаковими. Тобто реальні доходи громадян за період не зростуть. Цей варіант сценарію дістав назву нейтральний. За першим варіантом у 2013–2016 рр. спостерігатиметься зростання реальних доходів населення, але воно буде компенсоване низькими темпами зростання доходів у 2017–2020 рр. на тлі значних темпів інфляції. За другим варіантом реальні доходи зростатимуть лише у 2013–2014 рр., після чого аж до 2019 р. реальні доходи населення будуть зменшуватись, у 2019 р. відбудеться незначне їх зростання, але вже у наступному році ця тенденція буде зламана. Третій варіант відрізняється лише тим, що темпи інфляції та зростання доходів будуть вищими, а також у 2019 році не відбудеться збільшення реальних доходів населення. Четвертий варіант передбачає дуже високі темпи зростання як індексу споживчих цін, так і загальних доходів населення. У 2013 році передбачається істотне збільшення реальних доходів, після чого вони не зростатимуть аж до 2019 року, в якому і відбудеться злам негативної тенденції. За п'ятим варіантом передбачаються доволі низькі темпи інфляції, але темпи зростання доходів будуть ще нижчими; збільшення реальних доходів громадян буде зафіксовано лише у 2013 році (рис. 3.5., додаток В, табл. В.4).

Четвертий сценарій передбачає незначне збільшення реальних доходів населення, тому він отримав назву реалістичний. За першим ва-

ріантом цього сценарію індекс споживчих цін буде коливатися у межах від 9,5% у 2013 році до 11,7% у 2020, тоді як темпи зростання загальних доходів будуть повільно підвищуватися, але реальні доходи, за весь прогностичний період, зростуть лише у 2019–2020 рр. За другим варіантом індекс споживчих цін зростатиме до 2015 року, потім зменшуватиметься у 2016–2017 рр., після чого він почне знов збільшуватися. Темпи змін доходів будуть дуже низькими: у 2013–2014 рр. спостерігатиметься навіть скорочення рівня номінальних доходів громадян. Третій варіант відрізняється від попереднього лише більшим значенням індексу споживчих цін та темпу зростання загальних доходів населення. За четвертим варіантом індекс споживчих цін та темпи зростання доходів населення не матимуть чіткої тенденції та будуть майже однаковими, на відміну від попередніх варіантів, зростання реальних доходів буде зафіксовано у чотирьох роках прогностичного періоду. П'ятий варіант передбачає високі й зростаючі значення темпів інфляції та низькі темпи збільшення загальних доходів населення (рис. 3.5., додаток В, табл. В.5).

П'ятий сценарій передбачає підвищення реальних доходів населення в середньому за прогнозований період. Цей варіант дістав назву помірно-оптимістичний. За першим варіантом цього сценарію індекс споживчих цін буде збільшуватися протягом всього прогностичного періоду, темпи зростання доходів не матимуть такої чіткої тенденції, проте їх величина значно випереджатиме темпи інфляції. Другий варіант передбачає нижчі темпи зростання доходів населення та дещо вищий, ніж у попередньому варіанті рівень інфляції. За третім варіантом цього сценарію індекс споживчих цін буде стрімко зростати протягом всього прогностичного періоду. Темпи збільшення доходів не матимуть такої чіткої тенденції, проте вирізнятимуться високими значеннями, що перевищуватимуть темп інфляції. Четвертий варіант передбачає повільне зростання індексу споживчих цін на тлі стабільних, дуже високих темпів підвищення номінальних доходів громадян. У п'ятому варіанті індекс споживчих цін збільшуватиметься швидкими темпами, а темп зростання загальних номінальних доходів буде значно нижче, ніж у четвертому варіанті, проте протягом всього прогностичного періоду спостерігатиметься збільшення реальних доходів населення (рис. 3.5., додаток В, табл. В.6).

Шостий сценарій прогнозу передбачає велике зростання реальних доходів громадян, він отримав назву оптимістичний. За першим варіантом цього сценарію передбачаються стабільні високі рівні інфляції та повільно зростаючі дуже високі темпи змін загальних доходів населення. За другим варіантом передбачається зростання як індексу споживчих цін, так і номінальних доходів громадян. Тем-

пи зростання доходів будуть набагато перевищувати темп зміни цін. Третій варіант передбачає стабільно дуже високі темпи зростання цін та стабільно дуже високі темпи зростання загальних доходів населення. Четвертий варіант – високий, постійно зростаючий рівень інфляції та тлі стабільних, високих темпів зростання доходів населення. П'ятий варіант відрізняється від третього повільнішими темпами зростання загальних доходів населення. За шостим варіантом передбачається постійне збільшення індексу споживчих цін, яке досягне свого максимуму у 2020 році – 13,6%, доходи населення будуть зростати у 2013–2016 роках дуже швидко, потім темп їх зростання стабілізується на рівні 20% (рис. 3.5., додаток В, табл. В.7).

Сьомий сценарій прогнозу має найменшу вірогідність реалізації, оскільки за ним передбачається значне зростання реальних доходів населення, яке на тлі світової фінансово-економічної кризи та нестабільної політичної й економічної ситуації в країні виглядає нереалістично. Тому цей варіант дістав назву – дуже оптимістичний. За першим варіантом цього сценарію високі та постійно зростаючі значення індексу споживчих цін та ще більш високі та швидше зростаючі загальні доходи населення. За другим варіантом індекс інфляції коливатиметься у межах 5,7–8,2%, темпи зростання номінальних доходів населення будуть дещо нижчими, ніж у попередньому варіанті, а тенденція до їх збільшення така ж сама. Третій варіант передбачає поступове скорочення індексу споживчих цін на тлі високих значень темпів зростання номінальних доходів населення, тобто реальні доходи населення будуть швидко збільшуватися. Четвертий варіант передбачає достатньо високий (найменше значення 9,5%) рівень інфляції у поєднанні з високими та постійно зростаючими номінальними доходами населення. П'ятий варіант відрізняється від попереднього нижчим рівнем індексу споживчих цін (найбільше значення 7,9%) та меншими значеннями темпів зростання номінальних доходів населення (рис. 3.5., додаток В, табл. В.8).

Розроблені варіанти прогнозу охоплюють весь спектр можливих змін показників-предикатів, що дає можливість побудувати пучок прогнозів частки витрат на харчування, який дозволить чітко визначити, що відбуватиметься з рівнем життя населення країни у середньостроковій перспективі.

3.2.3. Узагальнені результати прогнозу рівня життя населення до 2020 року

Прогнозування частки витрат на харчування у структурі доходів домогосподарств України здійснено за допомогою методу мікромоделювання на основі бази даних Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України та з використанням сценаріїв розвитку соціально-економічного становища України на період до 2020 р.

Мікромоделювання (або мікросимуляція, від англ. *microsimulation*) є методом моделювання соціально-економічних явищ та процесів, за якого увага зосереджується на окремих характеристиках явища або на деяких частинах процесу. Метод мікросимуляцій є відносно новим у світовій економічній науці і набуває поширення для моделювання різноманітних соціально-економічних процесів.

Метод мікросимуляцій використовують для аналізу та моделювання мікроданих, тобто даних про індивідуальних економічних агентів (домогосподарства, громадян, платників податків тощо). На основі наявної інформації складається профіль кожного агента, що включає його персональні характеристики та вагу агента даного типу в сукупності усіх агентів. Інституціональне оточення описується як низка обмежень та зовнішніх факторів, які впливають на профіль агента. Будь-які зовнішні для агента впливи моделюють шляхом зміни параметрів інституціонального оточення. З врахуванням параметрів зовнішнього середовища, які змінились, здійснюється симуляція нових, змінених відповідно до нових умов, значень параметрів, що входять у профіль агентів. Таким чином, наслідки будь-яких змін проявляються в змінах, що відбуваються з кожним з агентів. Для оцінки наслідків змін використовують як агреговані дані, так і дані за окремими групами агентів, що мають спільні характеристики.

Використання мікроданих має перевагу перед використанням агрегованих даних, яке полягає в тому, що враховується спільний імовірнісний розподіл індивідуальних характеристик агентів. Використання індивідуальних даних дає змогу також отримати результати не лише в середньому за певною категорією агентів, а й імовірнісний розподіл характеристик агентів.

Метод мікросимуляцій має такі можливості:

- прогнозувати зміни в бюджетних витратах всієї країни та окремо за регіонами;
- фокусувати увагу на групах населення, які виокремлені за різними ознаками, наприклад, за рівнем доходу, статтю, віком,

місцем проживання, отриманням пільг, соціальних допомог тощо;

- оцінити наслідки змін, здійснюваних за різними сценаріями;
- виявити існуючі проблеми, проаналізувати особливості розподілу добробуту, визначити, які сфери потребують впливу та реформування;
- порівняти наслідки змін, здійснюваних за різними сценаріями, та оцінити відповідність цих змін цілям, які були поставлені.²⁵

Моделювання змін у рівні життя населення виходило з таких гіпотез:

- частка витрат на харчування змінюється відповідно до зміни рівня реальних доходів домогосподарств. Враховуючи особливості споживчої поведінки, притаманні для найбільш заможної частини населення, розроблювана модель передбачає, що у випадку, коли частка витрат на харчування перевищує 45%, то на кожні 10% приросту реального доходу частка витрат на харчування буде скорочуватись на 1%; якщо частка витрат на харчування складає 25–45%, то буде скорочуватись на 1% на кожні 20% приросту реального доходу; нарешті, якщо частка витрат на харчування менша 25%, то її скорочення на 1% відбуватиметься на кожні 50% приросту реального доходу;
- варіанти зміни частки витрат на харчування розраховуються відповідно до низки сценаріїв зміни реальних доходів домогосподарств України на період до 2020 р., що побудовані виходячи з можливих змін номінальних доходів та індексу споживчих цін та охоплюють широкий спектр варіантів – від дуже песимістичних, за умовами яких реальні доходи будуть постійно скорочуватись, до дуже оптимістичних, за яких реальні доходи зростатимуть швидкими темпами.

В результаті здійсненого моделювання зміни частки витрат на харчування у структурі сукупних витрат отримано пучок прогнозів, об'єднаних у 4 сценарних групи (рис. 3.6).

За першим, песимістичним, сценарієм, частка витрат на харчування зростатиме, в найбільш критичному варіанті досягаючи 55,6% у 2020 р.

²⁵ Наталья Волчкова, Екатерина Горшкова, Сергей Лобанов, Наталья Турдыева, Юлия Халева, Ксения Юдаева Микросимуляционный анализ последствий монетизации льгот в России. / Препринт #WP/2006/063 – М., Российская экономическая школа, 2006 – С. 5.

Нейтральний сценарій та відповідні варіанти прогнозу передбачають незначні коливання частки витрат, при цьому в перспективі вона залишатиметься практично на існуючому рівні.

Помірно-оптимістичний сценарій об'єднує низку прогнозів найбільш імовірного розвитку подій, виходячи із загальної тенденції зміни цього показника протягом останнього десятиріччя. В цьому випадку частка витрат на харчування буде поступово скорочуватись відповідно до зростання реальних доходів населення і в найкращому варіанті до 2020 р. досягне рівня у 42,8%.

Нарешті, останній сценарій — оптимістичний — посилює залежності, закладені у попередньому сценарії. В цьому випадку частка витрат на харчування буде скорочуватись більш швидкими темпами. На наш погляд, такий розвиток подій хоча і є найбільш бажаним, однак менш імовірним.

Незважаючи на те, що окремі варіанти прогнозу реальних доходів мали нерівномірний характер з різним порічним ступенем змін, прогнозні лінії частки витрат на харчування, навпаки, практично прямі. Можна вважати (враховуючи закладений у модель характер залежності між змінами у реальних доходах та у частці витрат на харчування), що в перспективі річні коливання згладжуються, призводячи до рівномірних тенденцій.

ВИСНОВКИ

Кризу, що охопила нині усі сфери життєдіяльності населення України, дослідники характеризують як системну, непередбачувану та мало чутливу до цілеспрямованих впливів. Її часто пов'язують із розпадом радянської системи та трансформаційними змінами в економічному укладі. Однак коріння кризових явищ лежить значно глибше: вже на початку 70-х рр. минулого століття в радянській економіці почали проявлятися перші проблеми, які досягли свого піку наприкінці 80-х рр. Криза ідеології розпочалась ще раніше, проте важко визначити, якою мірою саме економічні негаразди вплинули на цей процес.

Одним із ключових факторів, що спричинив кризові явища у житті країни, була невідповідність напряму економічної політики держави сподіванням населення. На цьому тлі погіршився загальний стан економіки, що було викликано різкими змінами правил економічного життя та перенесенням основного тягаря реформ на населення. Під впливом трансформаційних процесів останніх двох десятиріч в українському суспільстві сформувались новітні тенденції у рівні життя населення. Змін зазнали усі складові рівня життя: величина та джерела доходів, споживання товарів і послуг, умови проживання, майнові характеристики домогосподарств тощо.

Глибока затяжна криза в соціально-економічній сфері України, що розпочалась на межі 1980—1990-х рр., призвела до значних трансформацій у дохідних можливостях українців. Радянська споживча модель, за якої тотальний дефіцит товарів практично нівелював значимість високих чи низьких доходів населення, змінилась на ринкову, коли можливості споживання стали обмежуватись лише розміром отримуваних доходів. Відповідно, під час гіперінфляції 1992—1994рр. реальні доходи населення дуже істотно скоротились, і лише на початку XXI ст. вони почали зростати, тим самим збільшуючи споживчі можливості.

Ринкові перетворення 1990-х рр. призвели до кардинальних змін у державній політиці стосовно зобов'язань щодо працюючих: держава перестала виступати гарантом обов'язкового надання оплачуваної роботи, а тому значна частина населення втратила важливе джерело існування — заробітну плату. Іншим наслідком ринкових перетворень стали радикальні зміни у структурі доходів. Якщо раніше головним джерелом доходів була заробітна плата, то на межі 1980—1990-х рр. з'явилась можливість отримувати легальні доходи від підприємницької та індивідуальної

діяльності, а також від власності. Необхідність підтримки найменш захищених верств населення в умовах глибокої соціально-економічної кризи призвела до розширення системи соціальної підтримки, через що соціальні трансферти стали відігравати важливу роль у формуванні доходів домогосподарств.

Лібералізація економічної сфери зумовила, серед іншого, формування нового типу соціальної структури, яка характеризувалась, насамперед, різкою поляризацією суспільства – протягом кількох років з'явилась нечисленна група з надвисокими доходами, а з другого боку, виникла категорія населення, що мешкала на межі зuboжіння. Значна більшість населення утворила проміжну групу, рівень диференціації всередині якої є неістотним. Ця структура суспільства в цілому зберігається, стримуючи процес формування середнього класу.

Системна криза 1990-х рр. спричинила серйозні зміни у ставленні людей до власного майбутнього – якщо раніше більшість радянських громадян мала високий ступінь впевненості в тому, що їх очікує в професійному та матеріальному плані, то з початком ринкових перетворень ця впевненість практично зникла. Поширеною стала непевність у можливостях покращення добробуту, а з другого боку – різко зросла частка осіб, які покладали відповідальність за власне матеріальне благополуччя на державу. При цьому з подальшим покращенням соціально-економічного становища в країні рівень утриманських настроїв в українському суспільстві не знизився.

Відчутні трансформації відбулись і у сфері споживання населення. За останні два десятиріччя принципово змінилась сама модель споживчої поведінки, суспільство перейшло від проголошеного радянською владою соціалізму до суспільства споживання з усіма характерними для нього ознаками.

Негаразди в економіці України на початку 1990-х рр. призвели до того, що «левову» частку коштів населення змушене було витратити на найнеобхідніше – придбання продуктів харчування та оплату житлово-комунальних послуг, а решта витрат здійснювалась, виходячи із залишку коштів. Крім того, більш ніж удвічі зросла частка витрат на оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів. Відповідно, для придбання непродовольчих товарів та інших послуг залишалось набагато менше можливостей.

Поряд з кількісними, змінились і якісні характеристики споживання: в раціоні українців з'явилося багато нових харчових продуктів, які раніше не вживались взагалі або були мало поширеними. Відчутні трансформації відбулись передовсім у структурі споживання м'яса та

м'ясопродуктів: якщо раніше у раціоні переважали свинина та яловичина, то з 2000-х і дотепер населення віддає перевагу курятині. Основним чинником, що викликав такі зміни, є ціновий. Через високу вартість у раціоні українців не вистачає риби, фруктів та ягід, овочів (за винятком картоплі), особливо сезонних.

З початком трансформаційного періоду у 1990-х рр. принципових змін зазнали канали доступу до послуг соціальної сфери. На сьогодні більшість послуг є платними, а перелік безкоштовних та гарантованих державою постійно скорочується. В першу чергу, це стосується освітніх та медичних послуг.

Суттєво погіршилась доступність послуг культурної сфери, особливо для сільського населення: в багатьох сільських населених пунктах немає бібліотек, будинків культури, спортивних споруд тощо. А діючі заклади значно підвищили ціни на послуги.

Проблеми трансформаційного періоду негативно відобразились і на житловій сфері. Держава перестала бути головним інвестором та забудовником на ринку житла, а нових механізмів залучення коштів та схем будівництва житла не було створено. Відтак, сфера житлового будівництва на десяток років потрапила у глибоку кризу. Різке скорочення частки державного фінансування будівництва житла ще більше загострило житлову проблему. Якщо пільгові категорії громадян (багатодітні сім'ї, чорнобильці, ветерани тощо) інколи отримують житло повністю або частково безоплатно, то для переважної більшості сімей державне житло стало недоступним.

Можливості самостійно поліпшити житлові умови має невелика частина населення. Невиправдано висока вартість житла, невідповідність між цією вартістю та рівнем доходів пересічних громадян, разом із надто дорогими кредитами, призводять до того, що у багатьох сімей (особливо у молодих сімей з дітьми) практично немає можливостей для придбання окремого житла.

Із набуттям Україною незалежності чи не найвагоміші трансформації відбулись у майновому забезпеченні домогосподарств. Основними трансформаціями майнового забезпечення населення України в сучасних умовах є: поява та домінування нових форм власності на нерухоме майно, інтенсивне зростання забезпеченості товарами тривалого користування домогосподарств на тлі зниження інвестиційного потенціалу населення, а також зміни пріоритетів витрачання додаткових коштів на майно. Найбільш відчутними є зміни в структурі власності житлового фонду з тенденцією до повного його переходу у власність громадян. У зв'язку із проведенням в країні земельної реформи, близько 90 %

всіх сільськогосподарських земель України розпайовані та перейшли у приватну власність. Протягом 1990–2010 рр. рівень володіння та розміри земельних наділів істотно зросли. Принципово покращився рівень забезпеченості домогосподарств України товарами тривалого користування, хоча він і залишається низьким за європейськими стандартами.

Важливим джерелом стабільного розвитку домогосподарств та їх майнового забезпечення є заощадження, що зростали за усі останні роки, хоча їх динаміка залежала від макроекономічної ситуації в країні, змін валютного курсу гривні та ступеня довіри господарюючих суб'єктів і населення до банківської системи. Очевидними є орієнтири домогосподарств на формування заощаджень як в національній, так й іноземній валюті, що пов'язано здебільшого з фінансовою нестабільністю. Залишаються значними заощадження населення, що зберігаються поза межами банківської системи.

Закономірним результатом трансформаційних процесів мав би стати інтенсивний розвиток інститутів спільного інвестування в Україні, що дало б змогу здійснювати перерозподіл грошових ресурсів, зацікавлювати населення в інвестуванні, узгоджувати інтереси інвесторів, знижувати ризики інвестиційної діяльності в різних сферах суспільного буття. Проте населення країни залишається пасивним інвестором, не зацікавленим у вкладанні коштів у національну економіку.

У життєвих орієнтирах домогосподарств країни посилюється пріоритетність підвищення майнової забезпеченості. Це відображається у зміні пріоритетів витрачання додаткових коштів — у випадку значного підвищення доходів, серед пріоритетів вкладання коштів є: житло, збільшення заощаджень, придбання автомобілів, розвиток підприємництва. Наразі фінансово-економічна криза обмежує ці можливості через падіння ділової активності, прискорення процесів вивільнення робочої сили, а відтак, і зниження рівня реальних доходів населення.

Нова історія відзначена кризами різного роду, масштабів, характерів та проявів. І так само різні країни намагаються розробити заходи, реалізувати програми, віднайти механізми, аби здолати та пом'якшити їх наслідки, а в перспективі запобігти їх повторенню.

Вивчаючи історію криз й оцінюючи підходи та заходи з їх подолання, необхідно визнати, що кризи дуже швидко «мутують», і тому кожна наступна криза є за своєю суттю унікальною. І саме тому, попри широку палітру суджень та рекомендацій, однозначним є висновок: єдиного шаблонного рецепта щодо виходу з кризової ситуації для кожної країни немає. І жодна з теорій, на яких базувались сценарії запобігання та подолання кризових явищ в минулому столітті чи тепер, не змогли стати і

не стануть «панацеєю» від можливої загрози. Єдиною характерною рисою для усіх кризових ситуацій в будь-якій країні є наявність впливів на рівень життя населення.

Історія доводить, що обраний план заходів з подолання наслідків економічної кризи має бути багатовекторним, враховувати (наскільки це можливо) усі чинники, від яких залежить його реалізація, мати чіткий, послідовний, збалансований та системний характер. Дослідження зв'язку рівня життя населення з кризовими явищами, зокрема системного характеру, дають змогу виділити вісім основних сфер суспільного життя, що підпадають під найбільший вплив, та визначити заходи, які мають бути в будь-якому антикризовому плані.

Однак, попри усі тонкощі та різноманіття існуючих антикризових планів, вихід із зазначеної ситуації зводиться до двох основних сценаріїв: перший – підтримка національної економіки, другий – підтримка рівня життя населення. В більшості випадків фахівці, щодо подолання економічних криз та пом'якшення їх наслідків, пріоритетною метою визначають підтримку національної економіки, а підтримання життєвого рівня населення розглядають як похідне.

Україна під час останньої кризи для стабілізації економічної ситуації та недопущення падіння рівня життя населення вжила таких же заходів та застосувала такі ж механізми, що й більшість європейських країн. Однак стабілізація ситуації в фінансово-кредитній сфері, залучення інвестицій не справили відчутного впливу на рівень життя переважної більшості населення.

Будь-яке рішення щодо реалізації окремого антикризового заходу чи запровадження комплексного плану дій, насамперед, потребує зваженості. Реформи мають бути «збалансовані», щоб привести до суттєвих та сталих трансформацій з позитивним ефектом. Рівень життя є вищим там, де економіка – більш ефективна, отже, про ефективність / неефективність реалізації заходів із пом'якшення наслідків кризи та економічний підйом краще свідчитимуть соціальні показники.

Необхідним інструментом для розробки виваженої державної соціальної політики є прогноз життєвого рівня населення на середньотривалу та довгострокову перспективу. В дослідженні доведено, що в сучасній Україні зміни у рівні життя найбільш адекватно відображає показник питомої ваги витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарства. Обґрунтовано залежність питомої ваги витрат на харчування від зміни реальних доходів домогосподарств, що дало змогу розробити низку сценаріїв, які охоплюють різні варіанти розвитку подій.

Використання сценарного підходу при моделюванні частки витрат на харчування було обумовлено нелінійністю та нестационарністю показників, що відібрані у якості предикатів. Найбільшою перевагою сценарного підходу є те, що він дає змогу не тільки чітко визначити верхню та нижню межі можливих значень прогнозованих характеристик, а й пучок траєкторій, найвірогідніші з яких будуть знаходитися у місці найбільшого скупчення прогнозних варіантів.

У результаті моделювання отримано пучок прогнозів з горизонтом до 2020 року, об'єднаних у 4 сценарних групи. Різні сценарії прогнозу передбачають, що частка витрат на харчування як індикатор рівня життя населення може змінюватись залежно від соціально-економічного розвитку країни, від найбільш песимістичного варіанта, який передбачає збільшення цієї частки у структурі сукупних витрат, до оптимістичного, що передбачає істотне її скорочення. Однак найбільш реалістичний сценарій, виходячи з попередньої тенденції зміни цього показника та можливостей його зміни у майбутньому, передбачає незначне скорочення частки витрат на харчування у найближчі роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. — СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. — 832 с.
2. Антология экономической классики. Предисловие И.А. Столярова. — М.: МП «ЭКОНОВ-КЛЮЧ», 1993. — 475 с.
3. Антология экономической классики: собр. соч. / [Т. Р. Мальтус, Дж. М. Кейнс, Ю. Ларин и др.]. — М.: «ЭКОНОВ-КЛЮЧ», 1993. — 486 с.
4. Аристотель. Политика / Сочинения: В 4 т. — М., 1984. — Т.4. — С. 381.
5. Бабурина О. Н. Модификация федерализма в контексте императив глобальной экономики / О. Н. Бабурина // Региональная экономика: теория и практика. — 2008. — № 32 (89). — С. 7–13.
6. Баланда А. Доходи населення в контексті безпечного розвитку особи та суспільства / А. Баланда // Україна: аспекти праці. — 2006. — №5. — С. 3–8.
7. Бандур С. І. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика: [монографія] / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, І. В Терон. — К.: РВПС України НАН України, ТОВ „ПРИНТ ЕКСПРЕС”, 2002. — 250 с.
8. Бутовский А.И. Опыт о народном богатстве, или О началах политической экономии. — СПб., 1847. — Т.2. — С. 325, 334, 397–398.
9. Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1996. — 115 с.
10. Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1997. — 121 с.
11. Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1998. — 50 с.
12. Венецкий И.Г., Венецкая В.И. Основные математико-статистические понятия и формулы в экономическом анализе. — М.: Статистика, 1974. — 278 с.
13. Відчуття наслідків економічної кризи населення України / Київський міжнародний інститут соціології. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>

14. Волчкова Наталья, Горшкова Екатерина, Лобанов Сергей, Турдыева Наталья, Халеева Юлия, Юдаева Ксения. Микросимуляционный анализ последствий монетизации льгот в России. / Препринт #WP/2006/063 – М.: Российская экономическая школа, 2006 – С. 5.
15. Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008–2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 5–15.
16. Головач А.В., Ерина А.М., Трофимов В. П. Критерии математической статистики в экономических исследованиях. – М.: Статистика. – 1973. 135 с.
17. Деев Г. Модель распределения по доходам // Вопросы статистики. – 1995. – №5. – С.3–7.
18. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі XX–XXI століття: нові пріоритети / М. І. Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с.
19. Досвід країн центральної Європи щодо подолання кризи і стабілізації економіки. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vzhdtu_econ/2011_2_2/35.pdf
20. Дубішев В. П. Перспективи розвитку іпотечних земельних відносин в регіонах України / В. П. Дубішев, Л. А. Свистун // Економіка і регіон. – 2005. – № 1 (4). – С. 124–128.
21. Егоров Н. Е. Инновационные кластеры в развитии экономики региона / Н. Е. Егоров // Региональная экономика: теория и практика. – 2010. – № 16 (151). – С. 46–53.
22. Економіка зарубіжних країн: підручник / [А. С. Філіпенко, І. В. Бураковський та ін.]; за ред. А. С. Філіпенка. – К.: КНДУ, 1999. – 384 с.
23. Економічна активність населення України 2008: стат. зб. – К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 234 с.
24. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 864 с.
25. Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України: теоретико-методологічні основи дослідження / [за ред. Б. М. Данилишина]. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 220 с.
26. Ерина А.М. Статистичне моделювання та прогнозування. Навч. посібник. – К., 2001. – 170 с.
27. Закон України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», від 31.10.2008 р. № 639–VI. Електронне джерело: Інтернет ресурс – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/639-17>

28. Заходи щодо пом'якшення наслідків фінансово—економічної кризи у Рівненській області. — <http://www.rv.gov.ua/sitenew/demydivsk/ua/catalog/item/1108.htm>
29. Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua/activities/annual>
30. Капсамун І. Про нереалізований проект — Україна / І. Капсамун // День. — 2009. — 12 вересня.
31. Кара-Мурза С. Г. Потерянный разум. — М.: Алгоритм, 2005.
32. Кирута А., Шевяков А. Дифференцированный баланс доходов и потребления населения: новые аспекты теории и практических применений // Вопросы статистики. — 1995. — №7. — С.3—13.
33. Коргунюк Ю.Г., Заславский С.Е. Российская багатопартийность (становление, функционирование, развитие). — М., 1996.
34. Лібанова Е.М. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні / Е.М.Лібанова, Л.М.Черенько, В.Г.Саріогло // Програма розвитку ООН. — К., 2010. — 62 с.
35. Лібанова Е.М. Глобальна економічна криза 2008-2011 років: світовий досвід та шляхи подолання в Україні: [колективна монографія] / за заг. ред. В.І.Ляшенка. — Донецьк: Інститут економіки промисловості, Юго-Восток, 2010, С. 279—285.
36. Лібанова Е.М. Модернізація українського суспільства: спроба оцінки реальних можливостей / Е.М.Лібанова // Spoleczno-ekonomiczne problemy gospodarowania w warunkach transformacji, Warszawa, 2011. — С. 67—87.
37. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1(17). — С. 5—22.
38. Лібанова Е.М. Яку кризу переживає Україна на початку III тисячоліття? / Е.М.Лібанова // «Національна безпека: український вимір». — №5 (24). — 2009. — С.5—11.
39. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — М.; Л., 1952. — Т.6. — С. 401—402.
40. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. Монографія. — К.: Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ, 2002. — 124 с.
41. Милуков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформы Петра Великого. — СПб., 1995. — С. 399.

42. Молина Е. В. Инвестиционный потенциал населения и механизмы его реализации: [монография] / Е. В.Молина. — Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2007. — 102 с.
43. Мукомель В., Паин Э., Попов А. Союз распался — межнациональные конфликты остались // Независимая газета. — 1992. — 10 января.
44. Мюллер П. и др. Таблицы по математической статистике / Пер. с нем. В.М. Ивановой. — М.: Финансы и статистика. — 1982. — 278 с.
45. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — Москва: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1911. — Т. XIV. — 320 с.
46. Народне господарство Української РСР (1985—1990 рр.). Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак (1991—1998 рр.).
47. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. — К.: Техніка, 1991. — 495 с.
48. Народное хозяйство СССР в 1975 г. Статистический ежегодник. — М., 1976. — С. 534.
49. Народное хозяйство СССР в 1990 г. — М.: Финансы и статистика, 1991. — С. 50.
50. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2001. — 234 с.
51. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2009. — 186 с.
52. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2011. — 186 с.
53. Новіков В.М., Ситнікова Н.П., Мусіна Л.А., Семенов В.В. Соціальні трансформації: міжнародний та вітчизняний досвід. — К. — 2003. — 253 с.
54. Павлов В. Остановил инфляцию, недели на три // Журнал «Власть». — № 5 (55) от 28.01.1991 — <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=265644>
55. Попова Г. Х. «С точки зрения экономиста». — Наука и жизнь. — № 4. — 1987.
56. Посошков И.Т. Книга о скудности и богатстве и другие сочинения. — М., 1951. — С. 178.
57. Рабкина Н.Е., Римашевская Н.М. Основы дифференциации заработной платы и доходов населения. Методы экономико-математического прогнозирования. — М.: Экономика, 1972. — 288 с.

58. Сільське господарство України за 2008 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 369 с.
59. Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — 384 с.
60. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. — К.: Port-Royal, 2001. — 594 с.
61. Социальное развитие СССР. 1989. — М., 1991.
62. Социально-экономические ориентации / Київський міжнародний інститут соціології. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>.
63. Социальный менеджмент: Учебник для вузов / С.Д. Ильенкова, В.Н.Журавлева, Л.Л. Козлова и др.; Под ред. С.Д. Ильенковой. — М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. — 271 с.
64. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2001. — 598 с.
65. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 566 с.
66. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К.: «Август Трейд», 2011. — 559 с.
67. Суворов А. В. Проблема анализа дифференциации доходов и построения дифференцированного баланса денежных доходов и расходов населения // Проблемы прогнозирования. — 2000. — №3. — С. 58–74.
68. Суринов А. Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. — М.: Финансы и статистика, 2000. — 432 с.
69. Татищев В.Н. Представление о купечестве и ремеслах. Избранные произведения. — Л., 1979. — С. 392, 396.
70. Федоренко Н.П., Римашевская Н.М. Система экономико-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни. — М.: Наука. — 1986. — 264 с.
71. Хастингс Н., Пикок Дж. Справочник по статистическим распределениям / Пер. с англ. А.К. Звонкина. — М.: Статистика. — 1980. — 95 с.
72. Хома І. Б. Тенденції розвитку фінансового ринку в умовах інтеграції України у світовий простір / І. Б. Хома, І. М. Новачук // Фінансова система України: [зб. наук. праць]. — Острого: Вид-во Націон. ун-ту «Острозька академія», 2008. — Вип. 10, ч. 3. — С. 425-432.

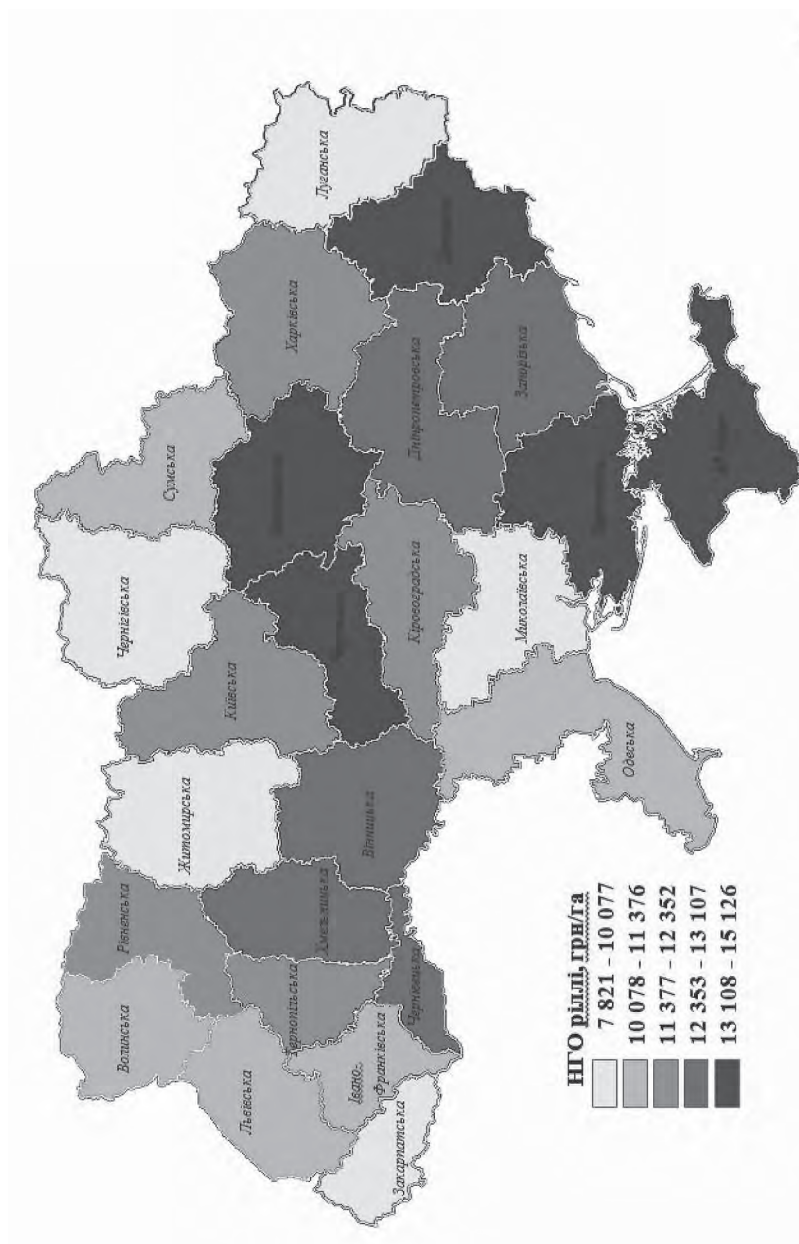
73. Чернявський Ю. П. Модель розподілу домогосподарств України за рівнем доходів // Проблеми статистики. — 36. наук. пр. — К., 2004. — №6. — С.190–195.
74. Четыркин Е.М. Статистические методы прогнозирования. Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Статистика. — 1977. — 200 с.
75. Шлык В.В. Американская разведка о советских военных расходах.
76. Шторх Г. Курс политической экономии. Или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие/ Переведена И.В. Вернадским. — СПб., 1881. — Т.1. — С. 14–15.
77. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века. — М., 1959. — С. 245–247.
78. Alcock, P.Understanding Poverty.— London: MacMillan, 1993. — 237 p.
79. Assessment of the Quality in Statistics. Draft Quality Measurement and Reporting Framework. / Eurostat, Luxembourg, 2002.; «Quality in Statistics», Sevens meeting.
80. Atkinson A.B., Rainwater L., Smeeding T. Income Distribution in OECD Countries. The Evidence from the Luxembourg Income Study (LIS), OCDE. — 1995.
81. Atkinson A. B. On the Measurement of Inequality // Journal of Economic Theory. — 1970. — Vol. 2, No 3. — P. 244–263.
82. Callan T., Nolan B., Whelan C. Resources, Deprivation and the Measurement of Poverty // Journal of Social Policy. — 1993. — 22 (2). — P. 141–172.
83. Eliminating World Poverty: A Challenge for the 21st Century // A summary. Department For International Development — HMSO Publications Center, 1997. — 247 p.
84. Furster M., Mira d'Ercole M. Income Distribution and Poverty in OECD Countries in the Second Half of the 1990s. — OECD Social, Employment and Migration Working Papers.
85. Foster J. E. Absolute Versus Relative Poverty // American Economic Review. — 1998. — Vol. — No 2. — P. 335–341.
86. Global Review. Handbook in International Poverty Research. — Oslo: Scandinavian University Press, 1996. — P. 325–353.
87. Household Budget Surveys in the EU. Methodology and Recommendation or Harmonization. — Eurostat, Luxemburg, 1997. — 123 p.
88. Jenkins S. P., Lambert P. J. Ranking Income Distributions When Needs Differ // Review of Income and Wealth. — 1993. — Vol. 39. — No 4. — P. 337–356.

89. Libanova E.M. The Global Economic Crisis and Ukraine // Problems of Economic Transition, June 2010, Vol.53, №2, 3–24 p.
90. Lillard L., Willis R. Dynamic Aspects of Earning Mobility // Econometrica. – 1978. – Vol. – No 5. – P. 985–1012.
91. Nolan B., Whelan C.T. Deprivation and the Measurement of Poverty. – Oxford, Clarendon Press Ressources, 1996. – 153 p.
92. <http://datamarket.com/data/set/1an7/final-consumption-expenditure-of-households-by-consumption-purpose-coicop-3-digit-aggregates-at-current-prices#!display=line&ds=1an7!103c=6:103d=z.p:103e=14.h.16>
93. http://largo.ru/blog/economic/post/raskhody_semeynogo_byudzheta_statistika_raznykh_stran-489/
94. http://ref.co.ua/25018-Kul_turnoe_stroitelstvo_v_SSSR_v_20_30_gody.html
95. http://ref.co.ua/25018-Kul_turnoe_stroitelstvo_v_SSSR_v_20_30_gody.html
96. <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/wlapin/crisis.html>
97. <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/wlapin/crisis.html>
98. <http://www.bibliotekar.ru/mihail-gorbachev/63.htm>
99. <http://www.dissertation.com.ua/node/673392>
100. <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/15/294948/>
101. <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/18/295443/>
102. <http://www.golos-ameriki.ru/content/food-money/1455402.html>
103. <http://www.info-library.com.ua/books-text-3000.html>
104. <http://www.ukrstor.com/ukrstor/mirosnicenko-novist.html>
105. <http://www.ukrstor.com/ukrstor/mirosnicenko-novist-05.html>
106. <http://www.viche.info/journal/1521/>
107. <http://zet.in.ua/state/upadok/g-kryuchkov-vverx-po-lestnice-vedushhej-vniz-ekonomika-ukrainy-za-gody-nezavisimosti/>
108. <http://zet.in.ua/state/ussr-ekonomika/chego-dostigla-ukraina-za-dva-desyatiletiya-suvereniteta/>
109. <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/11/28/260527>
110. Офіційний сайт Державного агентства земельних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=124412&cat_id=36903
111. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

ДОДАТКИ

Додаток А.

Групування областей України за нормативною грошовою оцінкою ріллі на 01.01.2011 року, грн/га

Додаток В.

Сценарії прогнозування рівня життя населення до 2020 р.

Таблиця В.1.

Сценарії прогнозу та варіанти розвитку подій

Номер та назва сценарію	Варіанти сценарію
Сценарій 1. Песимістичний	Варіант 1.1. Високі та зростаючі темпи скорочення реальних доходів населення
	Варіант 1.2. Темпи скорочення реальних доходів повільно зменшуються протягом всього прогнозного періоду
	Варіант 1.3. Стабільно високі темпи скорочення реальних доходів населення
	Варіант 1.4. Стабільно високі темпи скорочення реальних доходів населення, вищі ніж у варіанті 1.3
	Варіант 1.5. Поступове зменшення темпів падіння реальних доходів населення
	Варіант 1.6. Поступове зменшення темпів падіння реальних доходів населення, темпи зменшення вищі, ніж за варіантом 1.5
	Варіант 1.7. Поступове зменшення темпів падіння реальних доходів населення, темпи зменшення нижчі, ніж за варіантом 1.5
Сценарій 2. Помірно-песимістичний	Варіант 2.1. Повільне зменшення реальних доходів населення
	Варіант 2.2. Зниження реальних доходів протягом всього періоду за відсутності чіткої тенденції
	Варіант 2.3. Повільне зменшення реальних доходів за відсутності чіткої тенденції
	Варіант 2.4. Зростання реальних доходів у середині прогнозного періоду
	Варіант 2.5. Зростання реальних доходів наприкінці прогнозного періоду
Сценарій 3. Нейтральний	Варіант 3.1. Зростання реальних доходів у першій половині прогнозного періоду
	Варіант 3.2. Зростання реальних доходів лише у перші два роки прогнозного періоду та у 2019 р.
	Варіант 3.3. Зростання реальних доходів лише у перші два роки прогнозного періоду, темп зростання значно вищий, ніж у варіанті 3.2
	Варіант 3.4. Істотне зростання реальних доходів лише у 2013 та 2019–2020 роках.
	Варіант 3.5. Зростання реальних доходів відбудеться лише у перший рік прогнозного періоду

Номер та назва сценарію	Варіанти сценарію
Сценарій 4. Реалістичний	Варіант 4.1. Зростання реальних доходів відбудеться лише наприкінці прогнозного періоду
	Варіант 4.2. Скорочення темпів падіння реальних доходів населення
	Варіант 4.3. Тенденція як і у варіанті 4.2, проте темпи скорочення падіння реальних доходів вищі
	Варіант 4.4. Реальні доходи будуть зростати у 2014, 2016 та 2019–2020 рр.
	Варіант 4.5. Падіння реальних доходів населення
Сценарій 5. Помірно-оптимістичний	Варіант 5.1. Збільшення реальних доходів населення протягом всього прогнозного періоду
	Варіант 5.2. Збільшення реальних доходів протягом всього прогнозного періоду, темпи зростання вищі ніж у варіанті 5.1
	Варіант 5.3. Відсутність чіткої тенденції до зростання реальних доходів
	Варіант 5.4. Високі темпи зростання реальних доходів, що мають тенденцію до скорочення
	Варіант 5.5. Загальна тенденція, як у варіанті 5.4, проте темпи зростання реальних доходів значно нижчі.
Сценарій 6. Оптимістичний	Варіант 6.1. Повільне збільшення високих темпів зростання реальних доходів населення
	Варіант 6.2. Стабільні темпи зростання реальних доходів населення
	Варіант 6.3. Стабільні темпи зростання реальних доходів населення, значення нижче, ніж за варіантом 6.2
	Варіант 6.4. Поступове скорочення темпів зростання реальних доходів населення
	Варіант 6.5. Тенденції аналогічні варіанту 6.3, проте темп зростання номінальних доходів нижче
	Варіант 6.6. Істотне збільшення темпів зростання реальних доходів населення у першій половині прогнозного періоду та їх поступове скорочення у другій половині
Сценарій 7. Дуже оптимістичний	Варіант 7.1. Стабільні та високі темпи зростання реальних доходів населення
	Варіант 7.2. Стабільні темпи зростання реальних доходів населення, але їх значення вище, ніж у варіанті 7.1
	Варіант 7.3. Стрімке збільшення темпів зростання реальних доходів населення за рахунок низької інфляції
	Варіант 7.4. Стабільні темпи зростання реальних доходів на тлі високої інфляції
	Варіант 7.5. Високі темпи зростання реальних доходів на тлі скорочення інфляції

Продовження додатку В.
Таблиця В.2.

Перший сценарій прогнозу (песимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5		Варіант 6		Варіант 7	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008
2013	1,187	1,088	1,173	1,081	1,178	1,039	1,182	1,045	1,174	1,032	1,178	1,051	1,182	1,057
2014	1,191	1,091	1,176	1,084	1,191	1,052	1,192	1,054	1,190	1,049	1,190	1,063	1,191	1,066
2015	1,201	1,094	1,193	1,087	1,196	1,057	1,196	1,059	1,196	1,055	1,198	1,068	1,198	1,070
2016	1,202	1,092	1,196	1,084	1,204	1,071	1,203	1,073	1,205	1,070	1,204	1,077	1,203	1,079
2017	1,219	1,081	1,217	1,062	1,207	1,036	1,206	1,026	1,208	1,047	1,211	1,058	1,211	1,047
2018	1,233	1,086	1,229	1,067	1,218	1,044	1,215	1,032	1,221	1,055	1,225	1,065	1,222	1,054
2019	1,232	1,089	1,236	1,070	1,208	1,047	1,208	1,035	1,208	1,059	1,216	1,069	1,216	1,057
2020	1,251	1,090	1,259	1,072	1,216	1,051	1,214	1,039	1,218	1,064	1,229	1,073	1,227	1,060
Середнє значення показників за період	1,200	1,080	1,196	1,068	1,189	1,045	1,189	1,041	1,189	1,049	1,193	1,059	1,193	1,055

Продовження додатку В.
Таблиця В.3.

Другий сценарій прогнозу (помірно-песимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,097	1,075	1,112	1,079	1,107	1,063	1,102	1,080	1,025	1,066
2014	1,094	1,072	1,111	1,078	1,105	1,061	1,100	1,078	1,088	1,077
2015	1,088	1,066	1,089	1,056	1,089	1,045	1,088	1,099	1,106	1,095
2016	1,085	1,063	1,123	1,067	1,110	1,066	1,098	1,109	1,101	1,123
2017	1,083	1,061	1,137	1,080	1,119	1,097	1,101	1,112	1,093	1,038
2018	1,079	1,057	1,164	1,106	1,136	1,113	1,107	1,052	1,089	1,035
2019	1,076	1,054	1,161	1,103	1,133	1,110	1,104	1,049	1,096	1,041
2020	1,073	1,052	1,153	1,095	1,126	1,104	1,100	1,045	1,093	1,038
Середнє значення показників за період	1,076	1,066	1,117	1,084	1,103	1,083	1,089	1,079	1,077	1,067

Продовження додатку В.
Таблиця В.4.

Третій сценарій прогнозу (нейтральний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,098	1,109	1,032	1,088	1,138	1,162	1,133	1,192	1,062	1,082
2014	1,095	1,106	1,057	1,124	1,143	1,169	1,157	1,103	1,065	1,063
2015	1,092	1,103	1,086	1,021	1,148	1,139	1,172	1,127	1,065	1,065
2016	1,089	1,100	1,105	1,050	1,151	1,145	1,180	1,135	1,065	1,064
2017	1,086	1,053	1,115	1,070	1,151	1,113	1,165	1,130	1,059	1,028
2018	1,083	1,051	1,098	1,065	1,144	1,110	1,152	1,156	1,055	1,030
2019	1,079	1,047	1,084	1,097	1,137	1,115	1,144	1,147	1,050	1,026
2020	1,075	1,043	1,075	1,058	1,132	1,102	1,142	1,168	1,047	1,027
Середнє значення показників за період	1,078	1,078	1,073	1,073	1,127	1,127	1,138	1,138	1,053	1,053

Продовження додатку В.
Таблиця В.5.

Четвертий сценарій прогнозу (реалістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,095	1,022	1,085	0,995	1,088	1,002	1,093	1,015	1,117	1,078
2014	1,098	1,018	1,088	0,998	1,091	1,003	1,096	1,123	1,120	1,062
2015	1,101	1,034	1,091	1,027	1,094	1,029	1,099	1,032	1,135	1,051
2016	1,103	1,059	1,082	1,031	1,088	1,038	1,098	1,108	1,137	1,032
2017	1,107	1,087	1,064	1,036	1,075	1,049	1,096	1,074	1,152	0,987
2018	1,112	1,107	1,068	1,044	1,079	1,060	1,101	1,091	1,157	1,027
2019	1,115	1,118	1,071	1,052	1,082	1,069	1,104	1,105	1,171	1,068
2020	1,117	1,125	1,073	1,067	1,084	1,082	1,106	1,111	1,173	1,099
Середнє значення показників за період	1,095	1,073	1,070	1,037	1,076	1,046	1,089	1,083	1,129	1,054

Продовження додатку В.

Таблиця В. 6.

П'ятий сценарій прогнозу (помірно-оптимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,011	1,113	1,055	1,080	1,062	1,129	1,020	1,166	1,094	1,136
2014	1,042	1,135	1,063	1,102	1,090	1,151	1,043	1,189	1,119	1,158
2015	1,058	1,158	1,058	1,080	1,102	1,165	1,051	1,196	1,129	1,167
2016	1,074	1,156	1,074	1,112	1,119	1,171	1,067	1,207	1,146	1,176
2017	1,076	1,147	1,072	1,134	1,120	1,168	1,068	1,209	1,147	1,178
2018	1,089	1,159	1,079	1,159	1,132	1,183	1,078	1,227	1,159	1,194
2019	1,095	1,141	1,081	1,141	1,138	1,164	1,083	1,208	1,164	1,176
2020	1,103	1,164	1,083	1,137	1,145	1,182	1,089	1,222	1,170	1,190
Середнє значення показників за період	1,061	1,140	1,063	1,115	1,101	1,156	1,056	1,190	1,125	1,162

Продовження додатку В.

Таблиця В. 7.

Шостий сценарій прогнозу (оптимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5		Варіант 6	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,098	1,201	1,128	1,231	1,125	1,232	1,056	1,156	1,106	1,208	1,060	1,164
2014	1,101	1,204	1,131	1,235	1,128	1,236	1,073	1,169	1,116	1,217	1,085	1,182
2015	1,104	1,208	1,134	1,238	1,131	1,240	1,083	1,182	1,123	1,225	1,098	1,200
2016	1,105	1,214	1,135	1,248	1,131	1,242	1,092	1,188	1,128	1,235	1,111	1,202
2017	1,106	1,222	1,138	1,255	1,131	1,252	1,095	1,186	1,132	1,236	1,113	1,196
2018	1,111	1,233	1,143	1,263	1,136	1,266	1,104	1,194	1,139	1,243	1,124	1,207
2019	1,114	1,225	1,146	1,255	1,139	1,259	1,108	1,181	1,143	1,232	1,130	1,191
2020	1,116	1,233	1,148	1,260	1,141	1,269	1,113	1,194	1,147	1,240	1,136	1,209
Середнє значення показників за період	1,095	1,203	1,123	1,230	1,118	1,231	1,081	1,171	1,115	1,213	1,095	1,182

Продовження додатку В.

Таблиця В.8.

Сьомий сценарій прогнозу (дуже оптимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,101	1,200	1,079	1,179	1,057	1,190	1,095	1,202	1,074	1,159
2014	1,104	1,203	1,082	1,183	1,060	1,193	1,098	1,205	1,077	1,162
2015	1,107	1,207	1,085	1,186	1,063	1,196	1,101	1,209	1,079	1,184
2016	1,109	1,220	1,076	1,183	1,076	1,202	1,101	1,209	1,076	1,190
2017	1,113	1,224	1,057	1,184	1,004	1,204	1,099	1,220	1,044	1,216
2018	1,118	1,230	1,062	1,190	1,009	1,210	1,104	1,237	1,049	1,225
2019	1,121	1,222	1,065	1,193	1,012	1,207	1,107	1,229	1,052	1,240
2020	1,123	1,224	1,067	1,195	1,014	1,209	1,109	1,242	1,054	1,267
Середнє значення показників за період	1,100	1,202	1,064	1,176	1,033	1,189	1,091	1,204	1,057	1,192

ТОМ 2

**РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ
ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПОДОЛАННЯ**

ЗМІСТ

ВСТУП	177
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИМІРЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	180
1.1. Розвиток методології оцінювання людського розвитку (від міжнародних підходів до сучасної методики)	180
1.2. Принципи побудови показників для вимірювання регіонального людського розвитку	189
1.3. Методика вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.	196
Додатки до розділу 1	212
Розділ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИСПРОПОРЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (ЗА ОКРЕМИМИ АСПЕКТАМИ)	246
2.1. Відтворення населення	247
2.2. Соціальне середовище	255
2.3. Комфортне життя	265
2.4. Добробут	274
2.5. Гідна праця	285
2.6. Освіта	298
Додатки до розділу 2	313
Розділ 3. ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ЛЮДСЬКОМУ РОЗВИТКУ	325
3.1. Підходи до визначення пріоритетів та цільових орієнтирів людського розвитку	325
3.2. Оцінка перспектив та можливостей досягнення цільових орієнтирів регіонального людського розвитку	335
3.3. Шляхи подолання регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку	386
Додатки до розділу 3	419
ВИСНОВКИ	426

ВСТУП

Досвід країн із розвинутою економікою доводить надзвичайну важливість виваженої регіональної політики для підвищення добробуту населення та створення рівних умов розвитку незалежно від місця проживання. Тому забезпечення сталого людського розвитку в регіонах та вирівнювання наявних регіональних диспропорцій має бути ключовим пріоритетом України, а питання наукового обґрунтування, методичного та інформаційного забезпечення стратегій розвитку регіонів набувають особливої актуальності.

Проблематика оцінки людського розвитку досить давно перебуває в колі інтересів провідних науковців світу. Експерти Програми розвитку ООН сформулювали в останнє десятиріччя XX ст. концепцію людського розвитку, згідно з якою розвиток людини — це процес розширення спектра вибору. Здоров'я, матеріальне благополуччя та освітній рівень є основними вимірами людського розвитку. У Звіті про людський розвиток, починаючи з 1990 р., щороку публікується відповідний міжнародний індекс. З того часу методика його розрахунку неодноразово зазнавала змін, доповнювалась уточненням понять та обґрунтуванням ключових принципів.

Наступним кроком розвитку методичних підходів до оцінки людського розвитку окремих країн стала ідея вимірювання рівня людського розвитку на регіональному рівні. Побудова регіонального індексу та рейтингу регіонів має як науковий, так і практичний інтерес, з точки зору можливості його використання при формуванні регіональної політики людського розвитку, оскільки мають місце значні відмінності у рівні соціально-економічного та демографічного розвитку окремих регіонів. Безумовно, індекс, побудований за міжнародною методикою, акумулює всі аспекти людського розвитку, однак для цілей аналізу окремих чинників необхідна ширша система показників.

Національну методику вимірювання регіонального людського розвитку було затверджено у 2001 р. спільною Постановою Колегії Державного комітету статистики України та Президії Національної академії наук України (далі — НАН України). Методика містила велику кількість показників, що віддзеркалювали 9 основних аспектів людського розвитку: умови проживання населення, його демографічний розвиток та матеріальний добробут, стан та охорону здоров'я, соціальне середовище та екологічну ситуацію, рівень освіти населення та його становище на ринку праці, а також фінансування людського розвитку. Результати розрахунків індексу регіонального людського розвитку (далі — ІРЛР) що-

року оприлюднює Державна служба статистики України (далі – Держстат України).

На відміну від міжнародної, національна методика принципово не змінювалась жодного разу. Проте за десятирічний період її використання відбулись значні зміни у соціально-економічній ситуації, в інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Тому назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків, так і методичних підходів. У результаті відповідних наукових пошуків колектив учених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України (далі – ІДСД) та фахівці Держстату України розробили підходи до побудови оновленої Методики вимірювання регіонального людського розвитку, що були представлені на обговорення серед експертів протягом 2012 р. і затверджені спільним Рішенням Президії НАН України та Колегії Держстату України від 13.06.2012 р. № 123-м.

Другий том цього річного видання «Людський розвиток в Україні» ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України присвячений висвітленню основних теоретико-методологічних підходів до розрахунку ІРЛР як інструменту оцінки регіональних диспропорцій у країні, визначення основних чинників, що зумовлюють відмінності в окремих аспектах людського розвитку регіонів, та формування ефективної регіональної політики держави. У дослідженні показано розвиток методології оцінювання рівня людського розвитку від міжнародних підходів до сучасної методики, обґрунтовано принципи побудови показників для його вимірювання на рівні регіонів, сформульовано підходи до визначення пріоритетів та цільових орієнтирів розвитку.

Основну увагу в роботі приділено аналітичним дослідженням – оцінці тенденцій і диспропорцій людського розвитку в регіонах України за окремими складовими, включаючи: можливості повноцінного відтворення населення, доступу до освіти усіх рівнів та забезпечення гідних умов праці, покращання стану соціального середовища, комфортності умов проживання та рівня добробуту населення. Аналіз відповідних тенденцій за оновленою методикою дав змогу оцінити стабільність та прогрес в окремих сферах людського розвитку, а також окреслити перспективи з точки зору досягнення цільових орієнтирів.

Результати дослідження регіональних диспропорцій за даними оновленого аналітичного забезпечення було використано для розробки основних принципів та напрямів політики людського розвитку, які обґрунтовуються на основі ранжування загальних пріоритетів людського розвитку, а також формулювання практичних рекомендацій для реалізації політики у контексті певних аспектів людського розвитку.

Авторський колектив другого тому цього наукового видання: академік НАН України, д.е.н. Е.М.Лібанова (1.3), д.е.н. О.В.Макарова (вступ, 1.1, 1.2, 1.3, 3.1, 3.2, 3.3, висновки), д.е.н. О.І.Цимбал (2.5, 3.3, висновки), к.е.н. Г.В.Герасименко (вступ, 2.4, 3.2, 3.3, висновки), к.е.н. Т.М.Калашнікова (1.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, висновки), к.е.н. С.В.Ничипоренко (2.1, 2.2, 3.2, 3.3, висновки), к.е.н. О.М.Хмелевська (1.2, 2.6, 3.2, 3.3, висновки), В.В.Вихор (2.5, 3.3), Ю.В.Горемикіна (2.2, 3.3), М.В.Откидач (1.3, 2.6, 3.2).

У другому томі монографії використано результати науково-дослідної роботи «Людський розвиток в умовах нестабільності процесів відтворення населення» (№ держреєстрації: 0109U008249), виконаної за участю авторів у ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України протягом 2010–2012 рр.

У розробці Методики вимірювання регіонального людського розвитку брали участь д.е.н. О.М.Гладун (реалізація статистичних процедур розрахунків) та д.е.н. Ш.І.Ібатуллін (розробка індексу екологічної складової).

Вагому інформаційну та експертну підтримку досліджень надали фахівці Держстату України: Н.С.Власенко, д.е.н. І.В.Калачова, І.В.Сеник.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИМІРЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Розвиток методології оцінювання людського розвитку (від міжнародних підходів до сучасної методики)

Наприкінці минулого століття експерти Програми розвитку ООН сформулювали концепцію людського розвитку (або розвитку людського потенціалу), за якою він становить процес розширення спектра вибору та можливостей його реалізації. Становлення цієї концепції тісно пов'язане із переосмисленням ролі самої людини та її взаємодії із все-світом. Протягом тривалого історичного періоду розвитку людства переважали моделі, в основу яких було покладено прагнення до економічного зростання як передумови суспільного прогресу. Проте на рубежі віків стало зрозуміло, що можливості людини мають визначатися не лише тим, що вона може придбати, а й тим, що вона може зробити. Тому найбільш привабливою стала концепція розвитку людського потенціалу. Разом з цим постала проблема виміру людського розвитку, оскільки така інформація мала стати базою для наукового обґрунтування політики, її моніторингу та прогнозування майбутнього.

Основні виміри людського розвитку — це здоров'я, матеріальне благополуччя та освітній рівень. Із 1990 р., міжнародний індекс такого розвитку щорічно публікується у Звіті про людський розвиток. Відтоді неодноразово змінювалась методика його розрахунку. Крім основного індексу людського розвитку (далі — ІЛР), було розроблено додаткові індекси, що дають змогу акцентувати увагу на окремих важливих аспектах людського розвитку: індекс злиденності, індекс з урахуванням гендерного фактора, показник розширення можливостей жінок. Останній раз у 2010 р., було суттєво скориговано основний індекс, і, на додаток до нього, з'явилися три нових: індекс людського розвитку, скоригований із урахуванням соціально-економічної нерівності; індекс гендерної нерівності та індекс багатовимірної бідності. У доповіді 2010 р. було доповнено саме поняття «розвитку людини», зокрема, як ключові його принципи визначено соціальну справедливість, сталість і повагу до прав людини.

Як правило, доповіді доповнюються аналізом додаткових показників, що дає змогу або проілюструвати окремі проблеми, або глибше їх зрозуміти.

З 1992 р. почали готувати Національні доповіді про людський розвиток, де застосовували той самий підхід, що й у глобальних доповідях, але адаптований до національних особливостей.

Піонером у цій діяльності серед країн Центральної та Східної Європи стала Україна. У той же час виникла ідея вимірювання рівня людського розвитку регіонів країни. Враховуючи істотні відмінності у рівні соціально-економічного та демографічного розвитку окремих регіонів, побудова регіонального індексу та рейтингу регіонів становить і науковий, і практичний інтерес щодо можливості його використання при формуванні регіональної політики людського розвитку. Індекс, побудований за міжнародною методикою, акумулює всі аспекти людського розвитку, та для аналізу окремих його чинників варто використовувати більш розгорнуту систему показників.

Крім того, необхідність використання іншої методології обумовлювалася причинами статистичного характеру. Наприклад, оцінки ВВП на рівні регіонів позначені неточністю — облік ведеться за місцем реєстрації головного офісу компанії, а реально продукцію часто виробляють в іншому регіоні, де забезпечуються, відповідно, зайнятість і доходи населення, а також надходження до місцевих бюджетів.

З другого боку, вітчизняна статистична база дає можливість точніше врахувати різноманіття проявів людського розвитку, ніж це дає змогу міжнародна методика, яка вимушена орієнтуватися на найбільш бідні у статистичному сенсі країни. Отже, до складу показників для розрахунку ІРЛР було взято як показники-стимулятори, так і показники-дестимулятори та значно розширено перелік показників, включених до розрахунку.

Основні відмінності національної методики від методики ПРООН полягають у такому:

- завдяки можливостям національної статистичної бази значно розширено перелік характеристик людського розвитку, які віддзеркалюють його різноманітні аспекти;
- до розрахунку включені не лише позитивні характеристики (стимулятори), а й негативні (дестимулятори);
- для врахування взаємозв'язків між різними характеристиками людського розвитку запропоновано використання різних ваг;
- побудова індексу передбачена у два етапи: I) побудова узагальнюючих індексів за окремими аспектами людського розвитку (кожному аспекту відповідає свій блок показників) та II) побудова інтегрального ІРЛР. Такий підхід дає кращі аналітичні можливості для порівняння регіонів не лише за узагальнюючим показником, а й за окремими аспектами людського розвитку.

Повертаючись до історії створення національної методики, слід зауважити, що перша спроба розрахунку ІРЛР належить академіку НАН України С.І.Пирожкову та члену-кореспонденту НАН України О.С.Власюку. Ще у 1995 р.²⁶ вони запропонували п'ятирівневу ієрархічну схему оцінки стану людського розвитку з використанням 32-х первинних показників, які віддзеркалюють 12 основних його характеристик: 1) перебіг процесів відтворення; 2) мобільність населення; 3) зайнятість; 4) стан здоров'я; 5) духовність суспільства; 6) розвиток науки; 7) освіченість; 8) розвиток інформаційних комунікацій; 9) життєвий рівень; 10) розвиток соціальної інфраструктури; 11) правоохоронна діяльність; 12) соціальний захист. Ці характеристики формують такі 3 основних аспекти: забезпеченість людськими ресурсами; інтелектуальний розвиток суспільства та соціально-правову захищеність.

У 2000 р. науковцями НАН України, під керівництвом Е.М.Лібанової, академіка НАН України, була розроблена трирівнева ієрархічна Методика побудови індексу людського розвитку.²⁷ Вже у 2001 р., за безпосередньою участю фахівців Держстату України, набула офіційного статусу Національна методика вимірювання регіонального людського розвитку²⁸ (далі — Методика 2001 р.). Використання її авторами широких можливостей національної статистичної бази дало змогу врахувати найбільш значущі аспекти людського розвитку в регіонах України. Методика 2001 р. містить близько 100 первинних показників, об'єднаних у 9 блоків (табл. 1.1). Її впровадження дало можливість здійснити науково-обґрунтоване порівняння соціально-економічного розвитку регіонів України (починаючи з даних за 1999 р.), виконувати методологічно коректні зіставлення як за інтегральним індексом, так і за кожним з 9 індексів окремих аспектів людського розвитку.²⁹ Щорічне оприлюднення результатів розрахунків ІРЛР здійснює Держстат України.

На відміну від практики ООН, коли методику обчислення ІЛР по країнах коригують раз на 3—4 роки, національна методика обчислення регіональних індексів принципово не змінювалася жодного разу (за винятком коригування кількості показників у окремих блоках ІРЛР, на-

²⁶ Власюк О.С., Пирожков С.І. Індекс людського розвитку: досвід України / Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1995. — 84 с.

²⁷ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ; UNDP ПРООН. — К. : «СПД Савчина», 2002. — 123 с.

²⁸ Спільна Постанова Колегії Держкомстату України та Президії НАН України від 05.04.2001 р. та 14.03.2001 р. № 186/76 «Методика вимірювання людського розвитку регіонів України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf

²⁹ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск І.В.Калачова. — Державний комітет статистики України. — К., 2010. — 43 с.

самперед, через запровадження нової методології їх обчислення³⁰). Але з часу впровадження Методики 2001 р. відбулися значні зміни у соціально-економічній ситуації, інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби, у т. ч. при розробці відповідних заходів регіональної політики. Назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків ІРЛР, його складових та первинних індикаторів (табл. 1.1), так і запровадження нових методологічних і методичних підходів. Тому за ініціативою фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України у 2010 р. розпочалася робота щодо удосконалення Методики 2001 р. Результатом трирічної праці науковців стало затвердження у 2012 р. оновленої Методики вимірювання регіонального людського розвитку³¹ (далі — Методика 2012 р.). Її детальному опису присвячено п. 1.3 даного видання.

Таблиця 1.1.

**Узагальнена характеристика складових індексів
регіонального людського розвитку**

Методика 2001 р.			Методика 2012 р.		
№	Назва блоку	Кількість показників у блоці	№	Назва блоку	Кількість показників у блоці
1	Демографічний розвиток	8	1	Відтворення населення	5
2	Стан та охорона здоров'я	10			
3	Соціальне середовище	11	2	Соціальне середовище	6
4	Умови проживання населення	20	3	Комфортне життя	6
5	Екологічна ситуація	6			
6	Матеріальний добробут населення	12	4	Добробут	5
7	Фінансування людського розвитку	8			
8	Розвиток ринку праці	9	5	Гідна праця	6
9	Рівень освіти населення	8	6	Освіта	5

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

³⁰ Наприклад, у блоці «Екологічна ситуація» відбулися зміни у методології розрахунку деяких показників: «Кількість промислових токсичних відходів у сховищах організованого складування» (2005 р.), «Викиди шкідливих речовин, кг, від пересувних джерел забруднення» (2007 р.).

³¹ Затверджена Рішенням Президії НАН України та Колегії Держстату України від 13 червня 2012 р. № 123-м «Про Методику вимірювання регіонального людського розвитку».

Серед основних обмежень Методики 2001 р. є неможливість виміряти прогрес людського розвитку, оскільки нормування показників кожного року здійснюється на розмах варіації за регіонами (станом на період розрахунку). Тобто аналітичні можливості інтегрального індексу обмежуються лише оцінкою змін рейтингів регіонів. Це означає: якщо за певний період часу у певному регіоні не відбулось жодних позитивних змін, а інші регіони погіршили показники людського розвитку, то цей регіон автоматично може пересунутись на кілька позицій «вгору», і отримати кращий рейтинг без жодних зусиль.

Набагато кориснішим з точки зору об'єктивної оцінки реальності є перехід від простої констатації досягнутого рівня до оцінювання прогресу людського розвитку. Для оцінки прогресу потрібно визначитись із цільовими орієнтирами, у якості яких пропонується використовувати кращі європейські стандарти, або (за їх відсутності) – національні цільові індикатори. Національні індикатори можна визначити логічним шляхом як такі значення, що теоретично можна досягнути в осяжному майбутньому.³² Тут слід зазначити, що не можна безмежно нарощувати споживання матеріальних благ, і в якості цільових індикаторів обирати максимально можливі, наприклад, максимально можливий дохід, максимальне споживання товарів та послуг. Забезпечення інтересів людини не повинно обмежуватися нинішніми поколіннями. Людський розвиток має сприяти збереженню довкілля, а не його знищенню, підвищувати відповідальність людей за власне життя та життя прийдешніх поколінь. Такий розвиток сприятиме соціальному залученню, справедливості і соціальній згуртованості суспільства.

Чимало зауважень стосується статистичної коректності складу первинних показників. По-перше, Методика 2001 р. є дещо переобтяженою кількістю показників, тим більше, що частина з них значно корелює між собою, а це означає, що вони характеризують сутність одного й того самого явища. Крім того, застосовуються показники, які не є прямими характеристиками стану людського розвитку.

Блоки «Демографічний розвиток» і «Стан та охорона здоров'я» у Методиці 2012 р. представлені одним блоком – «Відтворення населення». Склад показників цього блоку пропонується визначити не лише за кількісними характеристиками, а й за якісними, включаючи здоров'я населення, відповідно до того розгорнутого розуміння здоров'я, що міститься у статуті ВООЗ, тобто «здоров'я – це не відсутність хвороби як такої або фізичних вад, а стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя».

³² Як покаже практика, зміни у методиці доцільно вносити не рідше, ніж кожні 10 років, тому можна спробувати оцінити досягні результати саме у межах цього періоду.

Суттєвих змін зазнало змістовне наповнення блоку *«Соціальне середовище»*. Так, вилучено індикатор «Питома вага тяжких злочинів у загальній кількості злочинів», оскільки пропонується використовувати показник «Коефіцієнт злочинності», який уже включає і тяжкі злочини. Частину показників блоку вилучено у зв'язку з тим, що вони більшою мірою характеризують стан ринку праці, ніж стан соціального середовища (наприклад, «Питома вага безробітних понад рік у загальній чисельності», «Заборгованість з заробітної плати в розрахунку на одного працюючого»). Індикатори нестабільності шлюбності та народжених поза шлюбом дітей, на думку експертів, також не є інформативними для аналізу стану соціального середовища регіонів. Крім того, неприйнятним для використання у блоці «Соціальне середовище» є показник кількості ДТП, оскільки його значення зумовлені не лише станом соціального середовища, а й іншими факторами, зокрема станом дорожнього покриття та розвитком відповідної інфраструктури у населених пунктах тощо.

Демонстративними у контексті аналізу стану соціального середовища є показник соціального сирітства та коефіцієнт підліткової народжуваності. Не викликає сумніву те, що у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, порівняно з дітьми, які мають підтримку батьків, значно менше можливостей для інтелектуального, духовного, особистісного і фізичного розвитку. Зростання народжуваності серед підлітків є досить негативним явищем для людського розвитку країни: так, матері-підлітки часто відмовляються від новонароджених дітей, вони не здатні самостійно виховувати своїх дітей та забезпечувати їх повноцінний розвиток. Крім того, можливості матерів-підлітків, пов'язані з навчанням, працевлаштуванням та реалізацією у соціумі, в цьому випадку стають обмеженими.

Блок *«Умови проживання населення»* має відобразити комфортність проживання у регіонах: якість житлових умов, доступність інфраструктури, чистота довкілля. Тому до складу відповідного блоку вирішено ввести показники, що характеризують і вплив довкілля на здоров'я населення. Тобто у новій методиці блоки *«Умови проживання населення»* та *«Екологічна ситуація»* доцільно об'єднати. Назва новоутвореного блоку — *«Комфортне життя»* — краще відображає настанови людського розвитку в цій сфері.

Треба зауважити, що відображення реального стану комфортності проживання населення викликає певні труднощі, бо кількісні й інфраструктурні показники цього аспекту людського розвитку не є інформативними щодо якості послуг, міри задоволення потреб населення та відповідності ідеям сталого розвитку. На жаль, наявна статистика стосовно доступності інфраструктури для населення недостатня. Адже усеред-

нені показники (наприклад, кількість лікарень, шкіл, дитячих садків у розрахунку на певну кількість населення) не відображають міру реальної доступності послуг. Тому у майбутньому доцільно було б використати дані спеціальних обстежень.

У 2009 р. комісія Стігліца—Сена—Фетусі у «Доповіді про вимір економічного розвитку та соціального прогресу»³³ сформулювала рекомендації, основна ідея яких полягає у необхідності якомога повніше використовувати наявну інформацію, а також впроваджувати у практику інновації. Зокрема, у рекомендаціях підкреслюється необхідність спрямування зусиль на розробку та впровадження надійних і достовірних вимірників соціальних зв'язків, громадської думки, участі у громадському й політичному житті. Справді, розуміння таких характеристик людського розвитку, як свобода вибору, справедливість, соціальне включення, позбавлення доступу до певних благ неможливо виміряти без дослідження суб'єктивної думки населення. На сьогоднішній день перспективною є можливість ширше використовувати дані спеціальних модулів, які приєднуються до Обстеження умов життя домогосподарств³⁴ (далі — ОУЖД), а саме «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги» і «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг». Однак для практичного застосування треба забезпечити необхідну періодичність збирання даних та проведення таких опитувань на постійній основі.

Більше уваги в оновленому ІРЛР приділено екологічному аспекту людського розвитку, а для екологічних індикаторів було змінено ідеологію їх добору. Так, у Методиці 2001 р. показники дібрано за принципом оцінки забруднення окремими токсикантами (сірка, азот, свинець, важкі метали), однак сам цей перелік — доволі обмежений. У зв'язку з тим, що доцільність оцінювання забруднення за окремими видами речовин викликала сумнів серед експертів і дослідників, відповідні показники вилучено. Перевагу було надано відносним показникам, що враховують екологічне навантаження на всі середовища довкілля (атмосферу, гідросферу та ґрунти), й обчислюються на 1 кв. км території регіону.

З метою більш повного та адекватного врахування впливу середовища на людський розвиток, запропоновано використання узагальненого індексу екологічного стану, який розробили фахівці Інституту природокористування та сталого розвитку НАН України. Індекс включає три основних компоненти екологічного стану: стан земельних ресурсів,

³³ Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress / Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.-P., and oth. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr

³⁴ Проводить Держстат України на постійній основі.

стан водних ресурсів і стан атмосферного повітря. Докладніше ця методика розглядається у п. 1.3 даної монографії.

Щодо блоку *«Матеріальний добробут населення»*, то ідея удосконалення методики полягає у тому, щоб економічний добробут показати не тільки з погляду економічних можливостей регіону, а й з точки зору можливостей людини, а саме — оцінити, якою є реальна купівельна спроможність доходів населення, яким є рівень бідності за відносним критерієм, наскільки населення забезпечене базовими благами (зокрема, товарами тривалого вжитку), чи має воно можливість задовольняти «розширені» економічні потреби — купувати нерухомість або робити заощадження. В оновленому варіанті методики пропонується більш лаконічна назва даного блоку — *«Добробут»*.

До складу Методики 2001 р. входив блок показників *«Фінансування людського розвитку»*, що охоплював ряд індикаторів соціальних видатків місцевих бюджетів. Механізм фінансування видатків соціального спрямування на місцевому рівні є не лише цілком виправданим, а й украй необхідним для підтримання належного рівня людського розвитку в регіонах. Проте застосування перерозподільного принципу до асигнування коштів між регіонами за допомогою дотацій вирівнювання робить недоцільним подальший регулярний моніторинг та оцінку даних показників, оскільки передбачає створення рівних «стартових» умов для мешканців усіх областей. Низький рівень регіональної варіації показників соціальних видатків місцевих бюджетів, використання нормативного підходу до визначення обсягів необхідного фінансування, відсутність безпосереднього зв'язку між розміром видатків та якістю суспільних послуг — це фактори, що обумовили потребу у відмові від включення блоку *«Фінансування людського розвитку»* до складу оновленої методики.

Однією із найважливіших сфер, де формуються умови, що характеризують людський розвиток регіонів та визначають людський потенціал України, є ринок праці. Підсумовуючи результати проведеного аналізу показників блоку *«Розвиток ринку праці»*, зазначимо, що більшість з них не відповідає вимогам репрезентативності, теоретичної обґрунтованості й належної статистичної коректності з таких основних причин: наявності автокореляції; надмірної багатоаспектності обраних показників; надмірного рівня варіативності та високої кон'юнктурності.

У Методиці 2001 р. деякі показники представлені лише за одним типом місцевості. До них, зокрема, належать і 4 індикатори ринку праці: рівень економічної активності, рівень зайнятості, рівень безробіття та середня тривалість пошуку роботи, що розраховуються лише для міського населення. Розробники тоді виходили з того, що названі показники (які визначаються за результатами Обстеження економічної актив-

ності населення України,³⁵ далі – ОЕАН) на час розробки методики не були надійними для сільської місцевості регіонів, але відтоді відбулися зміни у дизайні вибірки (обстеження стало щомісячним, змінилася схема ротації обстежуваних осіб, збільшилась кількість територіальних одиниць, що обстежуються, зріс обсяг вибірки, було удосконалено процедури оцінювання показників), що забезпечило вищу надійність показників, особливо у сільській місцевості. Крім того, перші три показники мають дуже сильну кореляційну залежність (понад 0,85), і тому доцільно залишити лише один з них, а саме рівень зайнятості населення, збережений в цілому за регіоном.

Пошук та обґрунтування нових показників, які краще відображають стан та передумови регіонального людського розвитку, зумовили включення до блоку *«Гідна праця»* і таких індикаторів, як «Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати», «Рівень охоплення соціальним страхуванням».

Щодо блоку *«Рівень освіти населення»*: авторами Методики 2001 р. було запропоновано комплекс показників, які мали б відображати всі рівні освіти (охоплення дошкільною, початковою, базовою та повною загальною середньою освітою, а також вищою). Однак більшість з цих показників на сьогодні виявилися інформаційно-обмеженими. По-перше, не враховується можливість здобуття повної середньої освіти у професійно-технічних навчальних закладах (далі – ПТНЗ) або вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ). По-друге, жоден показник не є інформативним з точки зору відображення якості освітніх послуг. По-третє, деякі показники мають досить виражене «інфраструктурне» забарвлення.

Так, виключно від специфіки розміщення ВНЗ різних рівнів акредитації залежить кількість студентів у регіоні. Отже, регіони з більшою концентрацією ВНЗ завжди будуть вигравати за відповідними показниками, і це є нормальним явищем, оскільки один заклад може обслуговувати потреби кількох прилеглих регіонів. Адже якісні послуги вищої освіти мають надавати у потужних, технічно обладнаних закладах з високою концентрацією науково-педагогічних кадрів, що відповідає сучасним потребам модернізаційної економіки та суспільства. А такі заклади не можуть бути рівномірно розміщені по всій території країни.

Тому пропонується у новому блоці *«Освіта»* відображати показники, що характеризують доступ населення регіонів до дошкільної та загальної середньої освіти, тим паче удосконалена державна статистична інформація наразі дає можливості більш повного врахування окремих аспектів охоплення як дошкільною, так і загальною середньою осві-

³⁵ Проводить Держстат України на постійній основі.

тою. У блоці доцільно було б подати показники, що характеризували б якість освітніх послуг, які створюють вкрай сприятливі можливості для подальшого розвитку людини. Як певний індикатор якості загальноосвітньої підготовки можна запропонувати середній бал Зовнішнього незалежного оцінювання, за результатами якого визначають рівень знань випускників шкіл та його достатність для подальшого навчання у ВНЗ.

Підсумовуючи вищевикладене, треба зауважити, що історія розрахунку міжнародних ІЛР, так само, як і історія розрахунку ІРЛР, демонструє значний інтерес з боку суспільства, політиків, місцевих керівників до їх результатів. Незважаючи на певні обмеження щодо сутнісної інтерпретації інтегральних індексів, викликає зацікавленість побудова рейтингів та аналіз чинників впливу на узагальнюючий показник розвитку. Особливо важливим питанням є забезпечення більших аналітичних можливостей для оцінки політики. Для цього необхідно постійно працювати над удосконаленням якості первісної інформації, інструментарію для оцінювання та використання отриманих результатів.

1.2. Принципи побудови показників для вимірювання регіонального людського розвитку

Оцінка — це упорядковане дослідження досвіду минулого для прогнозування та покращення результатів майбутнього. Оцінювання відрізняється від інших видів соціальних досліджень не їх побудовою чи методикою збирання даних, а проблемами, що підлягають розв'язанню. Проблеми, а не побудова чи методика, визначають особливості оцінювання.³⁶ Процес оцінювання дослідники розглядають як «...систематичне застосування методів дослідження суспільних наук для оцінки основних понять, проектів, здійснення та корисності програм соціального втручання».³⁷ Тобто оцінювання має слугувати для вибору найкращого або бажаного напрямку дії. Оцінювання як сукупність методів вибору спирається на раціональну модель ухвалення рішень, основними елементами якої є мета, альтернативи, впливи, критерії та моделі. Разом з цим від самого свого зародження раціональну модель відкинули як нереалістичну, а замість неї дослідники запропонували

³⁶ Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / Пер. з англ. В.Шульга. — К.: Всеуито, 2003. — С. 115.

³⁷ Peter H. Rossi and Howard E. Freeman, *Evaluation: A Systematic Approach*, 4th ed. (Newbury Park, Calif.: Sage, 1989). — P. 18.

альтернативну прирісну модель вироблення політики,³⁸ яка могла б краще описати емпіричну реальність, пов'язану з діяльністю уряду.³⁹

Вісім головних проблем оцінювання можна висловити у формі запитань:⁴⁰

1. *Проблема мети*: заради яких загальних цілей починається оцінювання?

2. *Проблема організації (оцінника)*: хто повинен здійснювати оцінювання і як воно має бути організоване?

3. *Проблема аналізу дій*: як має бути охарактеризоване і описане оцінювання (тобто урядовий захід, політика, програма, компоненти політики або програми, надання послуг і товарів)? Оцінювання вважається засобом чи самодостатньою одиницею?

4. *Проблема перетворення*: як виглядає виконання у проміжку між офіційним початком дій і остаточними результатами?

5. *Проблема результатів*: якими є продукція і наслідки (негайні, проміжні і остаточні) діяльності?

6. *Проблема впливу*: які непередбачені чинники (казуальні чинники, діючі причинні сили), включно з діями, пояснюють результат?

7. *Проблема критерію*: за якими критеріями цінності повинні оцінюватися переваги діяльності? За якими стандартами дієвості критерію цінності можна судити про успішність, неуспішність або задоволеність діяльністю? Якими є фактичні достоїнства діяльності?

8. *Проблема корисності*: як будуть використовуватись результати оцінювання? Як вони застосовуються на практиці?

Перше та друге питання стосуються оцінювання дій, третє—сьоме питання — самих дій, восьме питання — процесу зворотного зв'язку, або застосування результатів оцінювання. Дослідникам з проблем оцінювання рекомендується звернутися до всіх або деяких із перелічених проблем.

³⁸ У найкращому випадку раціональна модель може допомогти розв'язати невелику за масштабами проблему за наявності згоди щодо цілі та обмеженої кількості змінних величин. Однак зазвичай при ухваленні рішень покладаються на інтелектуальний метод «послідовних обмежених порівнянь». Прирісне порівняння роблять із статусом-кво, а не між усіма доступними альтернативами, як передбачає раціональна модель; перелік можливих наслідків теж може бути навмисне обмеженим. Крім цього, прирісна модель містить також організаційну складову — часткова координація діяльності урядових і неурядових учасників (переговори, лобіювання тощо).

³⁹ Пал, Леслі А. Аналіз державної політики / Пер. з англ. Іван Дзюб. — К.: Основи, 1999. — С. 74–77.

⁴⁰ Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / Пер. з англ. В.Шульга. — К.: Всеуито, 2003. — С. 116.

Якщо скористатися запропонованим планом для проблемно-орієнтованого аналізу підходів до процесу оцінювання регіонального людського розвитку, можна дійти таких висновків:

- починаючи процес оцінювання людського розвитку за удосконаленою метрикою, автори цього дослідження ставлять за мету необхідність актуалізації існуючої методики розрахунку індексу людського розвитку, зміщення акцентів процесу оцінювання на визначення прогресу в людському розвитку в регіонах, у т. ч. шляхом постановки цільових орієнтирів людського розвитку;
- оцінювання проводиться за участю Держстату України й ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України;
- результати оцінювання можна розглядати як самодостатню одиницю наукової інформації, яку використовують для регіональних зіставлень рівня людського розвитку у конкретному році або динамічних змін за ряд років (за дотримання умови незмінності методики розрахунку первинних показників). З другого боку, оцінювання проводять заради того, щоб його результати стали надбанням широкого загалу з метою інформування громадськості та зацікавлених інституцій про стан людського розвитку в Україні;
- серед факторів, які непередбачувано можуть вплинути на результат оцінювання регіонального людського розвитку, можна назвати вади вибірки при використанні даних вибіркових обстежень домогосподарств та неповноту інформації про стан окремих сфер життєдіяльності регіону через їх неврахування при узагальненні статистичної інформації (зокрема діяльність «тіньового» сектору економіки в показниках валового регіонального продукту, далі – ВРП, доходів населення тощо);
- оцінювання регіонального людського розвитку має принести пряму користь, створивши інформаційне підґрунтя для вивчення феномену людського розвитку в Україні, здійснення міжрегіональних порівнянь та формування соціальної політики в сфері людського розвитку. Результати розрахунків ІРЛР за попередньою методикою активно використовувалися в практичній діяльності центральних органів влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, тому у авторів дослідження є всі підстави вважати, що і удосконалена методика активно послугується цілям державного управління.

Для цілей інтегрального оцінювання регіонального людського розвитку методика оцінки має відповідати ряду умов:

- відображати специфіку того, що об'єктом дослідження є саме регіональна система;
- відповідати цілям і задачам сталого людського розвитку регіону;
- враховуючи попередню умову, на нашу думку, регіональну систему слід розглядати як соціо-еколого-економічну систему, тобто враховувати всі аспекти розвитку регіону, що впливають на його людський розвиток.

За своїм складом методика оцінки повинна включати систему показників, які описували б стан окремих аспектів людського розвитку в регіоні, а також містити інтегральну оцінку людського розвитку в регіоні, що забезпечила б методологічну єдність системи часткових показників та однозначну оцінку рівня і динаміки процесу людського розвитку. З цієї системи слід виділити показники, які можна вважати стратегічними та індикаторами сталого розвитку регіону.

Первинною ланкою при оцінюванні є визначення системи показників. Попри те, що термін «система показників» широко розповсюджений у соціально-економічних дослідженнях, формування збалансованої системи показників є нетривіальною задачею, оскільки далеко не кожен сукупність показників можна вважати системою. Порівняно з практикою використання в аналітичній роботі окремих статистичних показників або їх певного набору, звертання до роботи з системою показників (як якісно нового утворення) дає змогу отримати додаткове знання і завжди є більш значущим. Оскільки, крім відомостей про характеристики складових частин, система показників несе певну інформацію про те нове, що з'являється в результаті їх взаємодії, тобто інформацію про розвиток системи в цілому.

У зв'язку з цим при доборі показників потрібно виходити з необхідності широкого охоплення частковими показниками всіх сторін явища, яке досліджується, враховувати взаємозв'язок цих показників. Тому логіка побудови системи показників повинна спиратися на врахування структури, будови, взаємозв'язку складових первинного явища, що досліджується.

Добір показників, використаних для опису досягнутого стану в сфері людського розвитку, має ґрунтуватися на таких принципах:

- адекватності при описі відповідних процесів;
- деревоподібності структури показників;
- достовірності інформаційної бази.

Принцип адекватності, по-перше, виявляється у вимогах комплексності системи показників. Показники, які використовують для оцінки відповідного явища, повинні якомога повно відбивати ситуацію стосовно всіх сфер прояву людського розвитку на регіональному рівні. Їх добір має виходити з єдиної концепції регіонального людського розвитку, одноманітності визначень основних понять і категорій, однозначності класифікацій явищ. По-друге, повноту охоплення аспектів людського розвитку необхідно поєднувати з відносною простотою системи показників, тобто при їх доборі необхідно обмежитися тільки найбільш важливими і здатними ілюструвати якісні процеси у досліджуваній сфері.

Деревоподібність структури передбачає наявність у системі показників певної ієрархії, коли сукупність окремих часткових показників може бути зведена до одного або кількох узагальнюючих показників, а ті, в свою чергу, можуть бути відповідним чином згорнуті в інтегральний показник. Водночас узагальнюючі та інтегральні показники не є заміниками окремих показників, не повинні розглядатися ізольовано від останніх, а тільки в системі з ними. Логіка вибору ієрархічної моделі виходить з того, що в реальному світі велика кількість зв'язків є за своїм змістом ієрархіями, в яких один об'єкт виступає по відношенню до частини інших підлеглих об'єктів як батьківський.

За визначенням С.А.Айвазяна⁴¹ інтегральний індикатор властивості, що досліджується, являє собою певного виду згортку оцінок більш часткових властивостей і критеріїв, що достатньо повно описують оцінювану категорію, які, в свою чергу, можуть бути представлені або у вигляді комбінації звітних статистичних показників, або у вигляді відповідних експертних оцінок.

Схема оцінювання за запропонованою методикою включає три рівні ієрархії. На першому (найнижчому рівні ієрархії) подано сукупність базових показників, які характеризують окремі блоки в складі оцінки регіонального людського розвитку і репрезентовані розрахунково-аналітичними статистичними показниками. На другому рівні представлено сукупність інтегральних оцінок за окремими блоками, так звані інтегральні характеристики 2-го рівня, на третьому рівні — інтегральну оцінку регіонального людського розвитку як інтегральну характеристику вищого (1-го) рівня.

Вкрай важливою вимогою до системи показників є забезпечення їх достовірності, шляхом інформаційного наповнення правдивою інформацією. Показники повинні бути порівнянними в часі і просторі. Для цього дослідження ґрунтується на наявній статистичній звітності (переважно) або обстежень, які проводяться на регулярній основі.

⁴¹ Айвазян С.А. К методологии измерения синтетических категорий качества жизни населения // Экономика и математические методы. — 2003. — № 2. — С. 33–53.

Відібрані за вищенаведеними критеріями показники мають відповідати ще низці принципів:

- показник повинен бути придатним для щорічних розрахунків;
- показник має бути забезпечений наявною інформацією Держстату України;
- показник повинен бути забезпечений надійною оцінкою на регіональному рівні;
- показник повинен відповідати специфіці проблем людського розвитку в Україні (диференціація окремих показників за віком, статтю та типом місцевості);
- показник має однозначно трактуватися в контексті впливу на людський розвиток;
- кореляційний зв'язок між окремими показниками повинен бути відсутнім або невеликим;
- показник повинен характеризуватися достатністю статичної та динамічної варіації.

Система інформаційного забезпечення наукових досліджень включає три компоненти:

- 1) інформацію як сукупність відомостей;
- 2) органи інформаційного забезпечення, які відповідають за збереження та поширення інформації;
- 3) програмно-методичні засоби (інструменти), що забезпечують доступ до інформації. Інформаційні ресурси — це сукупності інформаційних матеріалів — документів і масивів інформації у формі публікацій, наукових звітів, електронних записів (баз даних).⁴²

Інформаційною базою даного дослідження є поточні статистичні дані Держстату України, а також відомості, отримані в ході ОУЖД та ОЕАН, які проводить Держстат України на постійній основі.

Основні концепції та визначення, що використовуються в ОУЖД, у цілому узгоджені з аналогічними концепціями та визначеннями, що застосовуються в системі національних рахунків та в таких галузевих статистиках, як демографічна статистика, статистика праці, соціальна статистика, статистика сільського господарства, цін, торгівлі, послуг. Методологія формування вибірок та оцінювання показників ОУЖД у цілому узгоджена з ОЕАН та обстеженням сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості. Крім того, в зазначених трьох обстеженнях вимірюється система гармонізованих (за змістом, мето-

⁴² Методологія наукових досліджень: Навчальний посібник. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — С. 30.

логією оцінювання) показників, що включає, зокрема, такі показники, як статеві-вікові характеристики, шлюбний стан, освітній рівень членів домогосподарств, розмір та склад домогосподарств тощо. Результати ОУЖД використовують як джерела інформації у системі національних рахунків, у таких статистиках, як соціальна статистика, статистика сільського господарства, цін, торгівлі, послуг, а також є інформаційною базою для моніторингу бідності, який координується Міністерством соціальної політики України. При формуванні вибірки, а також при обробці даних та оцінюванні показників, в ОУЖД використовують дані демографічної статистики, перепису населення, соціальної статистики та статистики сільського господарства.⁴³

Таким чином, дані ОУЖД здатні забезпечити достатньо широкою інформацією стосовно доходів, параметрів споживання, отримання соціальних виплат та умов життя домогосподарств.

Метою ОЕАН є одержання інформації про склад та структуру робочої сили, вимірювання зайнятості та напрямів діяльності населення, визначення реального рівня безробіття.

Показники економічної активності населення використовують для:⁴⁴

- аналізу соціально-економічної ситуації в країні, зокрема для характеристики стану ринку праці;
- здійснення розрахунків макроекономічних показників, а також міжнародних порівнянь;
- забезпечення вимог спеціального стандарту поширення даних, розробленого МВФ;
- моніторингу ефективності реалізації державної політики на ринку праці;
- розробки й оцінки виконання державних програм зайнятості та програм соціально-економічного розвитку й ін.

Деякі критерії зайнятості та безробіття, передбачені міжнародними стандартами, можливо застосувати лише під час особистого опитування, тобто обстеження домашніх господарств. Обстеження домашніх

⁴³ Про затвердження Методологічних положень з підготовки стандартних звітів щодо якості результатів державних вибірових обстежень населення (домогосподарств): Наказ Державного комітету статистики України від 05.06.2008 р. № 178 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=%76%30%31%37%38%32%30%32%2D%30%38>

⁴⁴ Про затвердження Методологічних положень щодо класифікації та аналізу економічної активності населення: Наказ Державного комітету статистики України від 19.01.2011 р. № 12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodologichnih-polozhen-shodo-klasifikac-doc47664.html>

господарств — це найбільш гнучкий інструмент збору статистичної інформації, який дає змогу задовольнити потреби різноманітних користувачів у необхідній інформації та здійснювати міжнародні порівняння.⁴⁵

Використання статистичних даних уможливорює дотримання якості інформаційного забезпечення процесу оцінювання регіонального людського розвитку, оскільки діяльність національної служби статистики ґрунтується на додержанні таких параметрів якості статистичної інформації, як релевантність, надійність, своєчасність, пунктуальність, доступність та якість, порівнянність, узгодженість.

Таким чином, при формуванні методології розрахунку інтегрального ІРЛР автори методики дотримувалися чітких і прозорих принципів побудови системи показників та вимог до якості інформації.

1.3. Методика вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.⁴⁶

За оновленою методикою до розрахунку ІРЛР включено 33 показники, об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку (загальну схему подано у додатку 1.1):

- 1) Відтворення населення;
- 2) Соціальне середовище;
- 3) Комфортне життя;
- 4) Добробут;
- 5) Гідна праця;
- 6) Освіта.

Блок 1 «**Відтворення населення**». Населення є суб'єктом і водночас головною рушійною силою всього суспільного розвитку, а сучасні параметри його відтворення виступають тією базисною детермінантою, від якої залежать як темпи та пропорції економічного поступу, так і можливості й пріоритети людського розвитку в країні.

Водночас певні демографічні показники можна розглядати і як кінцеві критерії-індикатори результативності розвитку — як власне соціально-економічного, так і людського. До таких, передусім, відносять показники народжуваності та смертності. Показники народжуваності як характеристика людського розвитку, акумулюють у собі вплив чи не найбільш широ-

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Затверджена Рішенням Президії НАН України та Колегії Держстату України від 13 червня 2012 р. № 123-м «Про Методику вимірювання регіонального людського розвитку».

кого кола чинників людської життєдіяльності — соціально-психологічних, економічних, соціально-культурних та багатьох інших — і віддзеркалюють можливості самореалізації особистості в одній із найважливіших сфер людського буття — у царині материнства/батьківства. Показники смертності (тривалості життя, ймовірність дожиття) також є інтегрованою характеристикою умов, у яких проходить життя та розвиток людини. Вони акумулюють у собі вплив стану медичного та соціального благополуччя у країні, умов праці, екологічної ситуації тощо.

До блоку «Відтворення населення» входять такі показники:

- Сумарний коефіцієнт народжуваності. *Характеризує середню кількість дітей, яких народжує одна жінка за увесь дітородний період, як найбільш коректний індикатор рівня дітородної активності та процесу заміщення поколінь у країні (для простого відтворення населення одна жінка повинна народжувати в середньому 2,10–2,15 дитини).*
- Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰. *Характеризує рівень дитячої смертності та вимірюється ймовірністю померти до досягнення 5 років, є загально визнаним і доволі чутливим показником впливів медико-демографічного й соціального благополуччя в країні.*
- Середня очікувана тривалість життя при народженні, років. *Інтегральний і найбільш вживаний як результативний індикатор стану здоров'я, умов життя та праці населення; показує кількість років, які проживе новонароджений/а за умови, якщо протягом його/її життя у кожній віковій групі інтенсивність смертності залишатиметься такою ж, як у рік народження.*
- Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років.
- Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років. *Показує ймовірність дожити до 65 років для 20-річної особи, тобто ймовірність для неї повністю прожити цей (трудоактивний) період життя; залежить від широкого кола факторів, серед яких провідними є фактори способу життя та умов життя і праці, і характеризує загальну ситуацію з життєзбереженням поколінь людей у найбільш продуктивному віці. В Україні є значні відмінності щодо передчасної смертності за статтю.*

Блок 2 «**Соціальне середовище**». Соціальна ситуація є доволі складним та комплексним поняттям, при дослідженні якого виокремлюють різні компоненти відповідно до мети аналізу. Складовими цього блоку є стан суспільного здоров'я, соціальне самопочуття, соціальна напруженість та безпека. Посилення соціальної нестабільності та напруженості

у суспільстві обумовлено обмеженням можливостей значних верств населення у задоволенні їхніх потреб на охорону здоров'я, освіту, культуру, інші соціальні послуги (особливо житлово-комунальні) тощо. Це провокує погіршення фізичного, духовного та психічного здоров'я людей.

Посилення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві обумовлює поширення таких негативних явищ, як злочинність, проституція, соціальне сирітство, а також соціально-небезпечних хвороб: туберкульоз, залежність від психоактивних речовин (алкоголізм, наркоманія). Виходячи з таких міркувань і сформовано перелік показників цього блоку.

Важливим аспектом людського розвитку та людської безпеки є захист від фізичного насильства; злочинність, зокрема, посягає на життя, здоров'я, основні права та гідність особи.

Туберкульоз є асоціальною хворобою, на розповсюдження якої безпосередньо впливають несприятливі побутові умови, низький рівень добробуту, поширення асоціального способу життя (що, в т. ч., впливає на захворюваність на алкоголізм і алкогольні психози, розлади психіки і поведінки внаслідок вживання наркотиків й інших психоактивних речовин) та має різко негативний вплив на розвиток особистості. Епідемія цієї хвороби спричиняє руйнівний вплив на людський розвиток, існує жорстка взаємозалежність швидкості розповсюдження туберкульозу від епідемії ВІЛ/СНІДу та поширення наркоманії.

Соціальне сирітство тісно пов'язане з розповсюдженням девіантної поведінки серед батьків, внаслідок чого вони нездатні виконувати свої батьківські обов'язки. Крім того, соціальні сироти переважно є соціально виключеними особами.

Одним із проявів девіантності є ранній сексуальний досвід. Незважаючи на вільний доступ до сучасних засобів контрацепції, рівень підліткової народжуваності залишається досить високим, такі молоді матері складають одну з груп ризику, вони все більше відчужуються від сім'ї, школи, суспільства у цілому.

Поширення девіантної поведінки, асоціальних хвороб та соціального сирітства, в свою чергу, впливає на зростання рівня злочинності.

До блоку «Соціальне середовище» входять такі показники:

- Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення). *Характеризує загальну криміногенну ситуацію.*
- Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення). *Характеризує інтенсив-*

ність розгортання епідемії туберкульозу та ефективність протидії її розповсюдженню.

- Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення). *Характеризує інтенсивність розповсюдженості захворюваності, обумовленої вживанням психоактивних речовин (до яких належить і алкоголь). Враховуючи руйнівний вплив психоактивних речовин на стан психіки людини, є також однією з загальних характеристик психічного стану населення.*
- Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0–17 років). *Характеризує поширеність соціального сирітства та, певною мірою, ефективність дії соціальних програм щодо його зменшення.*
- Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку). *Характеризує рівень підліткової народжуваності, яка становить певні загрози здоров'ю дитини та матері, призводить до проблем (затримки) соціальної адаптації дівчат і догляду та виховання дітей. Є наслідком незастосування методів контрацепції, що збільшує ризик захворювань, спричинених інфекціями, які передаються статевим шляхом.*
- Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення). *Характеризує психічне здоров'я населення.*

Блок 3 **«Комфортне життя»**. Комфортність проживання у регіоні характеризується забезпеченістю населення житлом (враховуючи рівень його обладнання), розвитком соціальної інфраструктури та станом навколишнього природного середовища.

Здоров'я та добробут людини значною мірою залежать від середовища, в якому вона живе, — чистоти повітря, води та землі. Загальний рівень забруднення навколишнього середовища в деяких регіонах є дуже високим і становить серйозну загрозу для здоров'я людей. Для України дуже гострими є проблеми, пов'язані з викидами забруднюючих речовин у повітря, накопиченням токсичних відходів, збереженням значної питомої ваги неочищених стоків, що потрапляють у водні об'єкти. Стан навколишнього природного середовища характеризується інтегрованим показником, який враховує стан окремих середовищ довкілля.

Основна мета розвитку соціальної інфраструктури — надання максимальній кількості мешканців регіону благ і послуг високої якості відповідно до науково обґрунтованих нормативів або фактичних потреб

(відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та соціальні гарантії»). З цих міркувань, логічним є включення до блоку показників планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів та обсягу реалізованих населенню послуг (як інтегральної характеристики розвитку соціальної інфраструктури, в т. ч. соціально-побутової сфери).

Якщо стан навколишнього середовища і соціальної інфраструктури виступають в якості певних суспільних благ, то важливим індивідуальним фактором комфортності проживання є забезпеченість житлом та рівень його благоустрою. При цьому в умовах України, де житлова проблема далека від вирішення, цей показник є одним з головних стимуляторів людського розвитку.

До блоку «Комфортне життя» входять такі показники:

- *Забезпеченість житлом у міських поселеннях (загальна площа на 1 особу), кв. м. Характеризує комфортність проживання в аспекті забезпеченості житловою площею. Враховуючи складність із забезпеченістю житлом саме у містах, для вимірювання людського розвитку взято показник, розрахований по міських поселеннях.*
- *Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %.*
- *Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %. Характеризують комфортність проживання в аспекті обладнання квартир базовими зручностями. Враховуючи, що більшість житла у містах обладнано цими зручностями, для вимірювання людського розвитку використовуються показники по сільській місцевості.*
- *Інтегральний показник стану навколишнього середовища. Характеризує комфортність проживання стосовно стану навколишнього природного середовища; є інтегрованою оцінкою показників стану земельних ресурсів, водних ресурсів та атмосферного повітря.*
- *Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення). Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів характеризується кількістю відвідувань у змiну лікарських закладів (поліклініки, амбулаторії, диспансери, поліклінічні відділення лікарняних закладів, лікарські пункти охорони здоров'я тощо), що надають відповідну медичну допомогу населенню; характеризує доступність до медичних послуг.*

- Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу), грн. *Показує обсяги спожитих населенням соціальних і соціально-побутових послуг (за винятком торгівлі та ресторанного господарства). Певною мірою характеризує як доступність послуг, так і можливість населення скористатись ними.*

Блок 4 «Добробут». Рівень добробуту населення є тією матеріальною основою, яка не тільки забезпечує якісний його розвиток, а й дає змогу обирати напрям цього розвитку.

Бідність як соціально-економічна категорія нерозривно пов'язана з різними аспектами людського розвитку, зокрема з низькою тривалістю життя, низьким рівнем освіти і, відповідно, з низькими можливостями ефективної реалізації своєї трудової активності, психологічними аберациями. Застосування різних критеріїв бідності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм зниження бідності. Одна з основних характеристик рівня бідності — відносна бідність. Іншою характеристикою рівня бідності є можливість людини забезпечити себе та свою родину найнеобхіднішим — продуктами харчування хоча б на рівні фізіологічного мінімуму.

Важливою характеристикою рівня добробуту в країні є наявність у домогосподарств вільних коштів, які вони можуть спрямувати на заощадження в тій чи іншій формі (депозити в банках, придбання цінних паперів) або купівлю нерухомості.

Наявність у домогосподарствах базових товарів тривалого користування характеризує певний рівень добробуту і комфортності життя. У сучасному українському суспільстві найбільш поширеними є три таких товари: телевізор, холодильник, пральна машина. Тому можна вважати, що наявність у домогосподарстві всіх цих трьох товарів одночасно означає включеність домогосподарства у притаманний суспільству спосіб життя.

ВРП є одним з найважливіших показників розвитку економіки регіону, економічним підґрунтям для підвищення рівня доходів населення і, відповідно, рівня його добробуту.

До блоку «Добробут» входять такі показники:

- Рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, чий еквівалентні сукупні витрати не перевищують 75% медіанного рівня), %. *Характеризує рівень бідності населення. Особливістю є те, що розрахунки сукупних витрат здійснюються на одного умовного дорослого виходячи з шкали еквівалентності: 1,0 (перший дорослий) : 0,7 (інші дорослі) : 0,7 (діти); при цьому бідними вважаються ті, чий еквівалентні сукупні витрати не перевищують 75% медіанного рівня таких витрат.*

- *Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %. Характеризує рівень добробуту населення, тому що робити заощадження або купувати нерухомість можуть собі дозволити члени домогосподарств, які задовольнили свої базові потреби щодо харчування, забезпечення умов проживання тощо.*
- *Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід. Характеристика рівня добробуту щодо можливості забезпечення продовольчими товарами. Особливостями розрахунку цього показника є: розрахунок складу мінімального продуктового кошика (у кг) в середньому по Україні виходячи з кількості продуктів харчування, що споживаються 30% найбіднішого населення; використання регіональних цін на продукти харчування.*
- *Валовий регіональний продукт (на 1 особу), тис. грн. Характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва; є одним з найважливіших показників розвитку економіки регіону і, відповідно, підґрунтя добробуту населення.*
- *Питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %. Показує питому вагу домогосподарств, які досягли рівня комфортності життя (в частині побуту), що склався в Україні.*

Блок 5 «Гідна праця». Зайнятість, як основна форма реалізації економічної активності населення і засіб для забезпечення його добробуту, є однією з головних характеристик людського розвитку у регіоні. Рівень зайнятості характеризує ступінь використання працюючого населення у сфері суспільно корисної праці і є індикатором стимулів людського розвитку в сфері праці. З другого боку, доступність ринку праці як інституту забезпечення умов сталого людського розвитку висвітлює рівень безробіття. На його підставі визначається як рівень незадоволеності пропозиції робочої сили, так і рівень економічної активності населення, яке не має роботи.

З погляду впливу зайнятості на стан людського розвитку мають значення не тільки її обсяги, а й якісні параметри. Головними серед тих, що впливають на можливості людського розвитку, є поширеність зайнятості, яка не дає змоги забезпечити умови якісного відтворення робочої сили, а також відносний рівень ціни праці з точки зору відстані від мінімальних державних стандартів.

Захищеність зайнятого населення характеризується як умовами його праці, що повинні відповідати санітарно-гігієнічним нормам, так і рівнем охоплення соціальним страхуванням. Якщо перший індикатор вказує на поширеність у регіоні робочих місць, які спотворюють умови людського розвитку, другий фіксує стан більш широкого контексту – рівня публічності соціально-трудова відносин, їх захищеності з боку держави.

До блоку «Гідна праця» входять такі показники:

- Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), %. *Характеризує рівень доступу населення до даної форми самореалізації та доходу в регіоні. Для працездатного населення працездатного віку є найбільш прийнятним способом включення у економічно-суспільні відносини.*
- Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %. *Характеризує можливості задоволення пропозиції робочої сили, вказує на рівень реалізації трудового потенціалу та ступінь проблематичності включення до відносин зайнятості; розраховується як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (робочої сили) відповідного віку.*
- Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %. *Показує відсоток працівників підприємств, установ та організацій, заробітну плату яких, з урахуванням кількості членів домогосподарств, можна вважати недостатньою для простого фізичного відтворення. Поширеність подібних умов праці в регіоні вказує на глибину проблем економічного забезпечення людського розвитку.*
- Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %. *Характеризує стан безпеки, гігієни та сприятливих умов праці працівників підприємств, установ та організацій, які безпосередньо впливають на можливості самореалізації людини та збереження її здоров'я; розраховується на підставі атестації робочих місць відповідно до стану санітарно-гігієнічних умов здійснення трудових функцій.*
- Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, одиниць. *Показує у скільки разів регіональна середньомісячна заробітна плата перевищує мінімальну і, таким чином, характеризує відносний рівень стимулюючої і відтворювальної функцій доходів від праці в регіоні; розраховується як відношення регіональної середньомісячної заробітної плати до офіційної мінімальної.*
- Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %. *Характеризує як рівень*

охоплення соціальним захистом працюючого населення регіону, так і рівень публічності та юридичної захищеності зайнятості; розраховується як частка працівників підприємств, установ та організацій, а також фізичних осіб, які сплачують внески у фонди державного страхування, до всього зайнятого населення.

Блок 6 «**Освіта**». Освіта є ключовим елементом забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Саме освіта готує людину до складнощів сучасного життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. Охоплення дітей дошкільною, початковою та базовою середньою освітою дає змогу комплексно охарактеризувати їх можливості здобути повну середню, професійно-технічну та вищу освіту у закладах освіти різних рівнів.

Рівень освіченості населення в регіоні та охоплення населення освітніми програмами різних ступенів комплексно характеризується часткою осіб із вищою освітою серед дорослого населення та середньою тривалістю навчання. Ці показники можна також розглядати як вимірники освітнього потенціалу регіону.

Важливий аспект освітньої діяльності — якість здобутої середньої освіти, індикатором якої є середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (далі — ЗНО).

До блоку «Освіта» входять такі показники:

- Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3—5 років, %. *Характеризує рівень соціалізації дошкільнят, що сприяє їх фізичному та психічному розвитку, надає досвід спілкування, забезпечує вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання; розраховується як відношення чисельності вихованців дошкільних навчальних закладів (далі — ДНЗ) віком від 3 до 6 років до загальної чисельності дітей цього віку.*
- Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6—18 років), %. *Показує рівень виконання державою гарантії на отримання дітьми повної середньої освіти, характеризує загальний розвиток дітей, їх здатність до професійного самовизначення та подальшого розвитку; розраховується як відношення кількості дітей віком від 6 до 19 років, які станом на 1 вересня відповідного року навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах (далі — ЗНЗ) усіх ступенів, у ПТНЗ, на основних відділеннях ВНЗ усіх рівнів акредитації, для здобуття повної загальної середньої освіти, до загальної чисельності дітей цього віку.*

- Частка осіб із вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища) серед населення 25 років і старше, %. *Характеризує рівень освітньо-кваліфікаційної підготовки населення, є важливою складовою людського розвитку.*
- Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років. *Найбільш узагальнена характеристика освітньої складової людського розвитку; розраховується як сума кількості років навчання (або загальна тривалість навчання впродовж життя) населення у віці від 25 років і старше у навчальних закладах, що забезпечують отримання відповідного ступеня освіти, починаючи з початкової освіти.*
- Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах). *Характеризує загальний рівень якості шкільної освіти; розраховується як середній бал по всіх предметах та всіх учасниках тестування.*⁴⁷

Слід зазначити, що для цілей оцінювання регіонального людського розвитку використання ряду показників характеризується певними особливостями. Так, «Інтегральний показник стану навколишнього середовища» (блок 3 «Комфортне життя»), розраховується за окремою методикою, розробленою ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України (додаток 1.2).

Вартісні показники «Обсяг реалізованих населенню послуг (у розрахунку на 1 особу)» (блок 3 «Комфортне життя») та «Валовий регіональний продукт (у розрахунку на 1 особу)» (блок 4 «Добробут»), з метою зняття впливу інфляційної складової, модифікуються у відносні шляхом ділення значення показника по регіону на середнє значення показника (додаток 1.3).

Всі інші показники використовують без перетворень.

Перелік усіх показників по блоках та їх характеристики наведено в додатку 1.4.

У цілому розрахунки регіонального людського розвитку здійснюються за дворівневою схемою:

1-й рівень: побудова індексів за окремими блоками показників;

2-й рівень: побудова інтегрального індексу.

Розрахунок індексу регіонального людського розвитку. Процедура розрахунку інтегрального ІРЛР складається з 5 етапів:

⁴⁷ Відповідно до даних щорічних Офіційних звітів про проведення ЗНО навчальних досягнень випускників ЗНЗ України, які виявили бажання вступити до ВНЗ (Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України).

- 1) нормування показників;
- 2) калібрація показників;
- 3) визначення ваг показників у блоках;
- 4) розрахунок індексу по кожному блоку показників;
- 5) розрахунок інтегрального індексу регіонального людського розвитку.

1. Нормування показників. Нормування здійснюється за формулою 1.1 для показників-стимуляторів та за формулою 1.2 для показників-дестимуляторів:

$$z_{ijr} = \frac{x_{ijr}}{x_{st\ ij}}, \quad (1.1)$$

$$z_{ijr} = \frac{x_{st\ ij}}{x_{ijr}}, \quad (1.2)$$

де z_{ijr} — нормоване значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону;

x_{ijr} — фактичне значення j -го показника у i -му блоці показників по r -му регіону;

$x_{st\ ij}$ — стандартне значення j -го показника у i -му блоці показників;

i — номер блоку показників ($i = 1, 2, \dots, 6$);

j — номер показника у i -му блоці показників ($j = 1, \dots, k_i$; k_i — кількість показників у i -му блоці показників);

r — регіон ($r = 1, \dots, 25$).

Стандартні значення показників визначено експертним шляхом і наведено в додатку 1.4 (графа № 5 «Стандартне значення» у таблиці цього додатку). При визначенні стандартного значення показника враховували такі чинники: розмах варіації та середнє значення показника по регіонах, тенденції зміни показника за 2004–2010 рр., необхідність зменшення впливу процедури стандартизації на подальші розрахунки в середині блоку. Стандартне значення є постійним протягом усіх років дії методики.

2. Калібрація показників. Калібрацію нормованих показників здійснюють з метою елімінування впливу процедури нормування на узагальнюючий показник по блоку. Мета калібрації полягає у забезпеченні в середньому рівного представлення нормованих показників у індексі блоку до проведення процедури зважування. Калібрацію проводять у такій послідовності:

- розраховується структура представлення кожного показника в індексі блоку для кожного регіону (формула 1.3);
- розраховується середнє значення показника структури по кожному показнику (формула 1.4);
- розраховується середнє значення показника структури по кожному блоку (формула 1.5);
- розраховуються калібрувальні коефіцієнти для кожного показника (формула 1.6);
- розраховуються відкалібровані значення нормованих показників (формула 1.7):

$$b_{ijr} = \frac{z_{ijr}}{\sum_{j=1}^{k_i} z_{ijr}}, \quad (1.3)$$

$$\bar{b}_{ij} = \frac{\sum_{r=1}^{25} b_{ijr}}{25}, \quad (1.4)$$

$$\bar{b}_i = \frac{\sum_{j=1}^{k_i} \bar{b}_{ij}}{k_i}, \quad (1.5)$$

$$c_{ij} = \frac{\bar{b}_i}{\bar{b}_{ij}}, \quad (1.6)$$

$$z_{ijr}^c = z_{ijr} \cdot c_{ij}, \quad (1.7)$$

де b_{ijr} — питома вага j -го нормованого показника у загальному індексі i -го блоку показників для регіону r ;

\bar{b}_{ij} — середнє значення питомої ваги j -го нормованого показника у i -му блоці показників;

\bar{b}_i — середнє значення питомої ваги нормованих показників у i -му блоці показників;

c_{ij} — калібрувальний коефіцієнт для j -го показника у i -му блоці показників;

z_{ijr}^c — калібровані нормовані значення j -го показника у i -му блоці показників по регіону r .

3. Визначення ваг показників у блоках. Ваги показників визначають методом попарних порівнянь з використанням експертних оцінок. Метод застосовується для кожного блоку показників окремо; його описання наведено нижче та у додатку 1.5 (табл. 1.5.1–1.5.4).

Ваги показників є постійними протягом усіх років дії методики і наведені у додатку 1.4 (графіа № 6 «Вага» у таблиці цього додатку).

Метод попарних порівнянь застосовується для кожного блоку показників окремо і реалізується у чотири кроки:

- 3.1) заповнення експертами спеціальних таблиць;
- 3.2) формування матриці попарних порівнянь;
- 3.3) розрахунок ваг показників по кожному експерту;
- 3.4) розрахунок узагальнюючих ваг показників.

3.1. Заповнення експертами спеціальних таблиць. При методі попарних порівнянь, як впливає з його назви, показники блоку порівнюються попарно. Наприклад, якщо блок налічує п'ять показників, то порівняння здійснюються таким чином: спочатку перший показник по черзі порівнюють з показниками 2–5, потім другий показник по черзі порівнюють з показниками 3–5, і так далі. Всього буде здійснено десять попарних порівнянь.

При порівнянні менш важливий, на думку експерта, показник у парі завжди отримує оцінку 1, а більш важливий – від 2 до 9, залежно від ступеня важливості. За однакової важливості показників обидва отримують оцінку 1.

При порівнянні використовують шкалу оцінок, що наведена у табл. 1.2.

У додатку 1.5, табл. 1.5.1 наведено приклад заповнення таблиці для попарного порівняння показників блоку «Відтворення населення».

3.2. Формування матриці попарних порівнянь. Після виставлення експертом усіх попарних оцінок, складається матриця А попарних порівнянь. Матриця є квадратною, а графи та строки відповідають назвам показників. При заповненні матриці оцінку першого у порівнянні показника («Показник 1» у табл. 1.5.1) записують по рядку, а другого у порівнянні показника («Показник 2» у табл. 1.5.1) – по графі. Діагональні елементи матриці дорівнюють одиниці. Матрицю А попарних порівнянь, яку сформовано згідно з даними табл. 1.5.1, наведено у табл. 1.5.2 цього ж додатку 1.5.

Таблиця 1.2.

Шкала оцінок, що застосовується при попарних порівняннях

Оцінка	Експертне судження
1	Обидва показники однаково важливі
3	Незначна, помірна перевага, дещо більша значимість цього показника над іншим у порівнювальній парі
5	Показник має суттєву перевагу, значимість порівняно з іншим
7	Показник має значну перевагу, значимість у порівнянні з іншим
9	Показник має дуже суттєву перевагу, значимість (майже абсолютну) порівняно з іншим
2, 4, 6, 8	Проміжні значення між сусідніми судженнями

Після цього елементи матриці A модифікуються таким чином (формула 1.8):

$$a_{ij}^* = \begin{cases} 1/a_{ji}, & \text{якщо } a_{ij} = 1, \\ a_{ij}, & \text{якщо } a_{ij} \neq 1 \end{cases} \quad (1.8)$$

Модифіковану матрицю A^* наведено в табл. 1.5.3 додатку 1.5.

3.3. Розрахунок ваг показників по кожному експерту. Розрахунок ваг здійснюється за ітераційною процедурою, що дає змогу отримати ваги показників з певною точністю.

Спочатку модифікована матриця попарних порівнянь множитьса сама на себе (формула 1.9):

$$A^l = A^* \cdot A^*. \quad (1.9)$$

Далі по кожному рядку розраховується сума елементів матриці (формула 1.10):

$$S_i = \sum_j a_{ij}^l, \quad (1.10)$$

Також розраховується загальна сума елементів матриці (формула 1.11):

$$S = \sum_i S_i, \quad (1.11)$$

На базі розрахунків за відповідними формулами визначають ваги показників на першому кроці (формула 1.12):

$$w_i^1 = \frac{S_i}{S}. \quad (1.12)$$

Після цього матриця A^1 також множиться сама на себе (формула 1.13):

$$A^2 = A^1 \cdot A^1, \quad (1.13)$$

Повторюються розрахунки за формулами 1.10–1.12. У підсумку отримуємо другий набір ваг w_i^2 .

Після проведення двох ітерацій знаходять різницю між відповідними вагами, отриманими на першій та другій ітераціях (формула 1.14):

$$\Delta w_i = w_i^1 - w_i^2. \quad (1.14)$$

Якщо всі $|\Delta w_i| < \varepsilon$ (де ε — точність, з якою необхідно отримати ваги), то процедура розрахунку закінчується, якщо ні, то здійснюється наступна ітерація.

У цій методиці встановлено точність $\varepsilon = 0,0001$, тобто точність ваг забезпечується на рівні четвертого знаку після коми. При цьому сума всіх ваг дорівнює одиниці з визначеною точністю.

Приклад застосування ітераційної процедури розрахунку ваг блоку показників «Відтворення населення» наведено в додатку 1.5, табл. 1.5.4 (при цьому для спрощення ілюстрації розрахунків замість назв показників використовуються їх номери).

Розрахунок ваг проводять по кожному експерту окремо для кожного блоку.

3.4. Розрахунок узагальнюючих ваг показників. Після розрахунку ваг по кожному експерту, за формулою 1.15 здійснюють розрахунок узагальнюючих ваг як простої середньої з ваг усіх експертів:

$$\overline{w}_{ij} = \frac{\sum_{l=1}^L w_{ij}^l}{L}, \quad (1.15)$$

де \overline{w}_{ij} — середня вага j -го показника у i -му блоці показників;

w_{ij}^l — вага j -го показника у i -му блоці показників, розрахована для l -го експерта;

L — кількість експертів.

Усереднення ваг проводиться окремо по кожному блоку. Сума ваг після усереднення у кожному блоці дорівнює одиниці.

4. Розрахунок індексу по кожному блоку показників. Індекс по блоку показників розраховується за формулою 1.16:

$$I_{ir} = \sum_{j=1}^{k_i} \bar{w}_{ij} z_{ijr}^c, \quad (1.16)$$

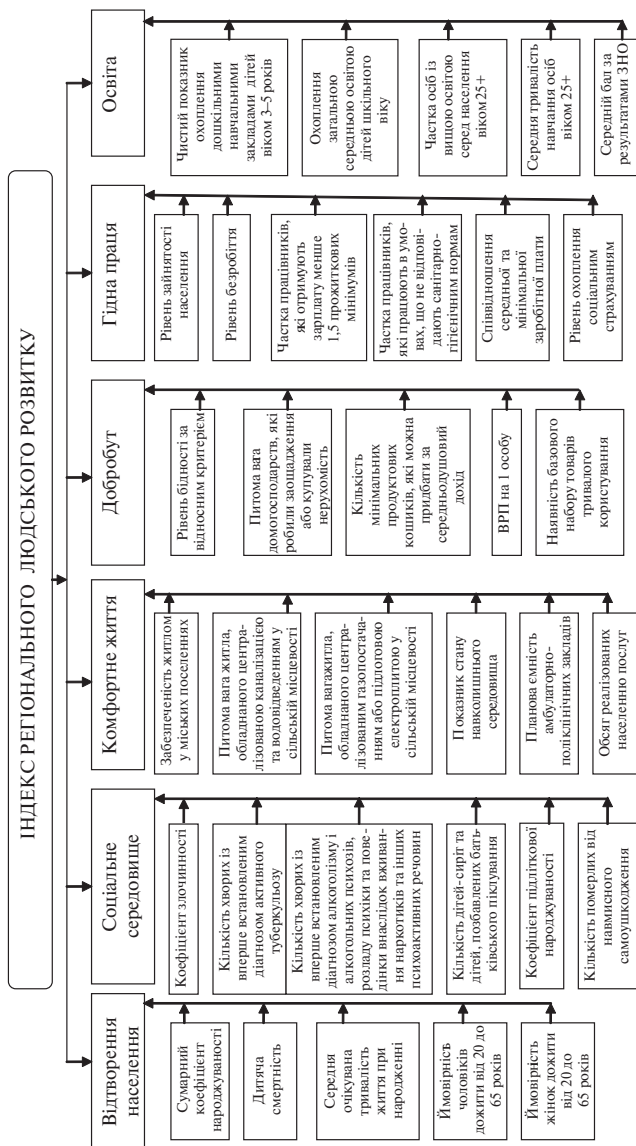
5. Розрахунок інтегрального індексу регіонального людського розвитку. Інтегральний ІРЛР розраховується як сума індексів по всіх шести блоках показників (формула 1.17):

$$I_r = \sum_{i=1}^6 I_{ir}. \quad (1.17)$$

Інтегральні ІРЛР протягом 2004–2011 рр. та ранги регіонів наведено у додатках 1.6–1.19.

Таким чином, репрезентована методика дає змогу розширити аналітичні можливості отриманих оцінок рівня регіонального людського розвитку, характеризується більшою адекватністю стосовно оцінювання поточної соціально-економічної ситуації в регіонах, перспектив досягнення цільових орієнтирів людського розвитку, дозволяє удосконалити інформаційне забезпечення державного управління та широкого кола зацікавлених осіб.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Загальна схема блоків та показників, що характеризують людський розвиток регіонів України

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Методика розрахунку інтегрального показника стану навколишнього природного середовища ⁴⁸

Метою розрахунку є оцінка стану навколишнього середовища (далі — інтегральний показник), що визначається за показниками стану атмосферного повітря, земельних та водних ресурсів через антропогенне навантаження і природний стан екосистем регіонів України.

Інтегральний показник є абсолютним і визначається об'єктивними результатами моніторингу стану довкілля в певному регіоні України та не залежить від його місця відносно інших регіонів.

Інформаційною базою розрахунку є щорічна державна статистична звітність.

Інтегральний показник коливається в діапазоні від 0 до 1,0: вище значення свідчить про більш сприятливий екологічний стан. При цьому використовується така шкала оцінки стану навколишнього природного середовища залежно від значення інтегрального показника:

Значення інтегрального показника	Стан середовища
0,000–0,200	Кризовий
0,201–0,400	Критичний
0,401–0,600	Напружений
0,601–0,800	Задовільний
0,801–1,000	Сприятливий

1. Загальна форма розрахунку

Інтегральний показник ($I_{\text{інтеграл}}$) розраховується як середнє геометричне показників стану земельних, водних ресурсів та атмосферного повітря (формула 1; табл. 1 цього додатку):

$$I_{\text{інтеграл}} = \sqrt[3]{I_{\text{зр}} I_{\text{вр}} I_{\text{атм}}}, \quad (1)$$

де $I_{\text{зр}}$, $I_{\text{вр}}$, $I_{\text{атм}}$ — показники стану земельних ресурсів, водних ресурсів та атмосферного повітря відповідно.

⁴⁸ Розроблена у 2012 р. ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

2. Розрахунок показника стану земельних ресурсів

Показник стану земельних ресурсів ($I_{зр}$) визначається за формулою 2 (табл. 2 цього додатку):

$$I_{зр} = K_{стаб}^{0,85} K_{відх}^{0,15}, \quad (2)$$

де $K_{стаб}$ – коефіцієнт екологічної стабільності території;

$K_{відх}$ – коефіцієнт наявності небезпечних відходів.

Коефіцієнт екологічної стабільності території ($K_{стаб}$) розраховується за формулою 3:

$$K_{стаб} = \frac{\sum K_i S_i}{\sum S_i}, \quad (3)$$

де S_i – площа угіддя i -го виду;

K_i – коефіцієнт екологічної стабільності угіддя i -го виду.

Коефіцієнт екологічної стабільності визначається залежно від виду земельного угіддя:

Вид земельних угідь*	Коефіцієнт екологічної стабільності
Забудовані землі (гр. 34)	0,00
Інші сільськогосподарські землі (гр. 3 – гр. 4)	0,09
Відкриті землі без рослинного покриву (гр. 67)	0,11
Рілля та перелоги (гр. 5 + гр. 6)	0,14
Багаторічні насадження та чагарники (гр. 7 + гр. 28)	0,42
Сіножаті (гр. 11)	0,62
Пасовища (гр. 12)	0,68
Відкриті заболочені землі та води (гр. 63 + гр. 72)	0,73
Лісові землі (гр. 22)	1,00

Примітка: * угіддя визначено згідно з графами звітності з обліку земель за формою № 6-зем Державного агентства земельних ресурсів України.

Коефіцієнт наявності небезпечних відходів ($K_{відх}$) розраховується за формулою 4:

$$K_{відх} = 0,8^{0,2F_{небезп}}, \quad (4)$$

де $F_{небезп}$ — наявність відходів I-III класу небезпеки на кінець звітнього року, т/км².

3. Розрахунок показника стану водних ресурсів

Показник стану водних ресурсів ($I_{вр}$) визначається за формулою 5 (табл. 3 цього додатку):

$$I_{вр} = \sqrt[3]{(1 - K_{забруд})0,9^{0,2K_{госпнит}}(1 - K_{водосп})}, \quad (5)$$

де $K_{забруд}$ — частка забруднених вод у загальному об'ємі скидання стічних вод у водні об'єкти;

$K_{госпнит}$ — питоме річне споживання води на побутово-питні потреби, м³/особу;

$K_{водосп}$ — коефіцієнт співвідношення водоспоживання із наявністю водних ресурсів.

Частка забруднених вод у загальному об'ємі скидання стічних вод у водні об'єкти ($K_{забруд}$) розраховується за формулою 6:

$$K_{забруд} = \frac{W_{бо} + W_{но}}{W_{відв}}, \quad (6)$$

де $W_{бо}$ — відведено (скинуто) стічних вод без очищення, млн. м³;

$W_{но}$ — відведено (скинуто) недостатньо очищених стічних вод, млн. м³;

$W_{відв}$ — усього відведено (скинуто) стічних вод, млн. м³.

Питоме водоспоживання ($K_{госпнит}$) визначається за формулою 7:

$$K_{госпнит} = \frac{1000W_{госпнит}}{P}, \quad (7)$$

де $W_{госпнит}$ — використання свіжої води на побутово-питні потреби, млн. м³;

P — чисельність наявного населення, тис. осіб.

Коефіцієнт співвідношення водоспоживання із наявністю водних ресурсів ($K_{водосп}$) розраховується за формулою 8:

$$K_{водосп} = \frac{W_{спож}}{W_{забір}}, \quad (8)$$

де $W_{спож}$ — об'єм спожитої води (без урахування морської води), млн. м³;

$W_{забір}$ — об'єм забраної води з природних водних об'єктів (без урахування морської води), млн. м³.

4. Розрахунок показника стану атмосферного повітря

Індекс екологічного стану атмосферного повітря ($I_{атм}$) визначається за формулою 9 (табл. 4 цього додатку):

$$I_{атм} = 0,7^{0,2K_{атм}}, \quad (9)$$

де $K_{атм}$ — навантаження території викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, т/км², що розраховується за формулою 10:

$$K_{атм} = \frac{F_{атм}}{S_{заг}}, \quad (10)$$

де $F_{атм}$ — викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря за всіма джерелами, тис. т;

$S_{заг}$ — територія регіону, тис. км².

Позначення показників, які використовуються у розрахунках інтегрального показника навколишнього природного середовища, наведено у табл. 5 цього додатку.

Таблиця 1 (до додатку 1.2)

Розрахунок інтегрального показника навколишнього природного середовища

Регіон	$I_{зр}$	$I_{вр}$	$I_{атм}$	$I_{інтеграл}$
АР Крим	0,271	0,434	0,679	0,431
Вінницька	0,383	0,424	0,607	0,462
Волинська	0,620	0,509	0,817	0,636
Дніпропетровська	0,307	0,283	0,078	0,189
Донецька	0,068	0,480	0,014	0,077
Житомирська	0,583	0,511	0,811	0,623
Закарпатська	0,745	0,520	0,614	0,620
Запорізька	0,044	0,198	0,425	0,154
Івано-Франківська	0,639	0,414	0,316	0,437
Київська	0,448	0,416	0,505	0,455
Кіровоградська	0,334	0,564	0,811	0,534
Луганська	0,337	0,591	0,202	0,342
Львівська	0,568	0,489	0,447	0,499
Миколаївська	0,327	0,349	0,786	0,448
Одеська	0,377	0,533	0,678	0,515
Полтавська	0,392	0,416	0,651	0,474
Рівненська	0,637	0,462	0,819	0,622
Сумська	0,282	0,273	0,766	0,389
Тернопільська	0,395	0,388	0,719	0,479
Харківська	0,388	0,288	0,528	0,389
Херсонська	0,378	0,409	0,830	0,504
Хмельницька	0,402	0,490	0,748	0,528
Черкаська	0,420	0,430	0,623	0,483
Чернівецька	0,553	0,456	0,675	0,554
Чернігівська	0,518	0,355	0,806	0,529
Середнє	0,356	0,493	0,469	0,435

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 2 (до додатку 1.2)

Розрахунок індексу екологічного стану земельних ресурсів

Регіон	$S_{\text{заг}}$	$S_{\text{вод}}$	$S_{\text{ліс}}$	$S_{\text{аер}}$	$S_{\text{гр}}$	$S_{\text{біолог}}$	$S_{\text{ан}}$	$S_{\text{нас}}$	$S_{\text{екоб}}$	$S_{\text{іс}}$	$K_{\text{туб}}$	$F_{\text{побит}}$	$K_{\text{іс}}$	$I_{\text{гр}}$
АР Крим	26,08	110,2	59,4	125,3	1 279,3	87,0	2,0	437,7	216,4	290,8	0,382	72,84	0,039	0,271
Вінницька	26,49	106,9	49,2	25,1	1 728,8	63,2	50,7	186,5	72,4	366,4	0,324	0,01	0,999	0,383
Волинська	20,14	59,2	32,7	15,0	674,3	42,1	160,1	204,4	162,1	664,5	0,570	0,07	0,997	0,620
Дніпропетровська	31,92	192,5	69,0	42,1	2 126,2	58,0	17,3	317,2	181,7	188,3	0,279	14,63	0,521	0,307
Донецька	26,52	198,4	50,9	101,3	1 656,1	62,4	42,5	287,5	52,5	199,6	0,278	238,92	0,000	0,068
Житомирська	29,83	88,4	72,9	37,5	1 177,1	76,4	127,7	187,4	149,8	1 065,5	0,536	1,35	0,941	0,583
Закарпатська	12,75	46,9	18,1	14,8	199,9	73,6	94,8	130,5	19,2	677,5	0,708	0,03	0,999	0,745
Запорізька	27,18	93,3	56,5	26,5	1 905,2	40,0	83,5	216,6	178,4	118,2	0,276	304,61	0,000	0,044
Івано-Франківська	13,93	62,2	14,4	22,3	402,2	42,6	83,2	129,8	26,3	609,7	0,609	3,96	0,838	0,639
Київська	28,12	126,6	129,1	17,4	1 368,8	60,7	117,2	135,2	225,1	632,0	0,429	12,38	0,575	0,448
Кіровоградська	24,59	88,8	46,7	13,2	1 762,0	36,3	24,0	226,6	87,1	174,1	0,276	0,61	0,973	0,334
Луганська	26,68	127,9	47,0	190,6	1 329,7	47,3	86,4	464,2	38,4	335,7	0,362	33,79	0,221	0,337
Львівська	21,83	111,7	28,6	30,7	797,1	53,6	187,7	257,7	52,2	663,8	0,521	1,72	0,926	0,568
Миколаївська	24,59	97,9	48,0	32,0	1 701,3	37,7	4,0	267,3	149,8	120,5	0,279	4,71	0,810	0,327
Одеська	33,31	129,1	68,2	33,3	2 099,6	96,3	50,6	353,2	283,9	217,0	0,317	0,03	0,999	0,377
Полтавська	28,75	117,7	58,4	12,7	1 776,8	42,2	162,1	202,0	233,8	269,3	0,336	1,10	0,952	0,392
Рівненська	20,05	55,8	32,7	33,2	661,6	24,0	127,7	131,2	148,3	790,6	0,591	0,68	0,970	0,637
Сумська	23,83	84,1	40,6	5,8	1 227,6	35,9	280,8	167,0	93,8	447,4	0,420	79,06	0,029	0,282
Тернопільська	13,82	62,5	27,6	17,9	860,7	21,9	28,0	144,8	24,9	194,1	0,335	0,01	1,000	0,395
Харківська	31,42	121,7	60,2	33,7	1 941,0	63,1	120,0	308,0	91,8	402,3	0,339	4,04	0,835	0,388
Херсонська	28,46	71,0	63,0	113,5	1 777,2	29,6	10,5	155,6	460,7	149,3	0,320	0,70	0,969	0,378
Хмельницька	20,63	84,6	36,2	24,2	1 255,6	49,1	134,6	136,6	62,6	279,4	0,343	0,22	0,990	0,402
Черкаська	20,92	84,0	36,2	15,5	1 280,3	35,6	65,2	78,6	166,3	329,9	0,361	0,06	0,997	0,420
Чернівецька	8,10	39,4	11,9	9,8	333,0	33,0	41,1	68,3	20,0	253,1	0,498	0,00	1,000	0,553
Чернігівська	31,90	99,8	56,4	28,2	1 453,2	73,9	308,1	283,8	198,3	688,6	0,461	0,11	0,995	0,518
Усього	601,85	2 460,6	1 213,9	1 021,6	32 774,6	1 285,5	2 409,8	5 477,7	3 395,8	10 127,6	x	x	x	x
Середнє	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0,389	34,20	0,217	0,356

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 3 (до додатку 1.2)

Розрахунок індексу екологічного стану водних ресурсів

Регіон	$W_{\text{бо}}$	$W_{\text{го}}$	$W_{\text{еко}}$	$K_{\text{вибр}}$	$W_{\text{еколат}}$	P	$K_{\text{еколат}}$	$W_{\text{еколат}}$	$W_{\text{вибр}}$	$K_{\text{вибр}}$	$I_{\text{ор}}$
АР Крим	43,0	53,0	202,0	0,475	110,0	1 963,5	56,022	760,0	1 543,0	0,493	0,434
Вінницька	0,0	2,0	69,0	0,029	33,0	1 641,2	20,107	110,0	125,0	0,880	0,424
Волинська	1,0	3,0	47,0	0,085	24,0	1 037,2	23,139	72,0	94,0	0,766	0,509
Дніпропетровська	133,0	371,0	1 176,0	0,429	243,0	3 336,5	72,831	1 361,0	1 667,0	0,816	0,283
Донецька	17,0	533,0	1 503,0	0,366	231,0	4 433,0	52,109	584,0	1 227,0	0,476	0,480
Житомирська	0,0	6,0	151,0	0,040	27,0	1 279,0	21,110	159,0	203,0	0,783	0,511
Закарпатська	0,0	7,0	41,0	0,171	14,0	1 247,4	11,223	33,0	42,0	0,786	0,520
Запорізька	4,0	68,0	837,0	0,086	106,0	1 801,3	58,846	1 099,0	1 132,0	0,971	0,198
Івано-Франківська	0,0	15,0	91,0	0,165	19,0	1 379,8	13,770	86,0	97,0	0,887	0,414
Київська	1,0	14,0	810,0	0,019	46,0	1 717,6	26,782	902,0	1 036,0	0,871	0,416
Кіровоградська	0,0	24,0	42,0	0,571	23,0	1 010,0	22,772	40,0	123,0	0,325	0,564
Луганська	26,0	70,0	322,0	0,298	78,0	2 291,3	34,042	192,0	482,0	0,398	0,591
Львівська	2,0	57,0	230,0	0,257	78,0	2 544,7	30,652	175,0	250,0	0,700	0,489
Миколаївська	0,0	29,0	88,0	0,330	49,0	1 183,3	41,410	184,0	217,0	0,848	0,349
Одеська	56,0	88,0	291,0	0,495	119,0	2 388,7	49,818	311,0	2 176,0	0,143	0,533
Полтавська	0,0	5,0	183,0	0,027	53,0	1 487,8	35,623	205,0	243,0	0,844	0,416
Рівненська	1,0	9,0	111,0	0,090	24,0	1 152,5	20,824	159,0	191,0	0,832	0,462
Сумська	57,0	20,0	113,0	0,681	32,0	1 161,5	27,551	101,0	114,0	0,886	0,273
Тернопільська	62,0	2,0	124,0	0,516	16,0	1 084,1	14,759	61,0	73,0	0,836	0,388
Харківська	298,0	7,0	588,0	0,519	143,0	2 755,1	51,904	287,0	337,0	0,852	0,288
Херсонська	78,0	0,0	153,0	0,510	40,0	1 088,2	36,758	770,0	1 103,0	0,698	0,409
Хмельницька	50,0	2,0	101,0	0,515	33,0	1 326,9	24,870	97,0	164,0	0,591	0,490
Черкаська	4,0	7,0	207,0	0,053	34,0	1 285,4	26,451	244,0	286,0	0,853	0,430
Чернівецька	5,0	2,0	50,0	0,140	10,0	904,3	11,058	68,0	79,0	0,861	0,456
Чернігівська	0,0	18,0	118,0	0,153	31,0	1 098,2	28,228	142,0	157,0	0,904	0,355
Усього	838,0	1 412,0	7 648,0	x	1 616,0	47 598,5	x	8 202,0	13 161,0	x	x
Середнє	x	x	x	0,294	x	x	37,936	x	x	0,623	0,493

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 4 (до додатку 1.2)

Розрахунок індексу екологічного стану атмосферного повітря

Регіон	$F_{атм}$	$S_{заг}$	$K_{атм}$	$I_{атм}$
АР Крим	141,4	26,08	5,4	0,679
Вінницька	185,1	26,49	7,0	0,607
Волинська	57,2	20,14	2,8	0,817
Дніпропетровська	1 140,5	31,92	35,7	0,078
Донецька	1 589,9	26,52	60,0	0,014
Житомирська	87,5	29,83	2,9	0,811
Закарпатська	87,1	12,75	6,8	0,614
Запорізька	326,1	27,18	12,0	0,425
Івано-Франківська	224,9	13,93	16,1	0,316
Київська	269,0	28,12	9,6	0,505
Кіровоградська	72,2	24,59	2,9	0,811
Луганська	599,2	26,68	22,5	0,202
Львівська	246,3	21,83	11,3	0,447
Миколаївська	83,2	24,59	3,4	0,786
Одеська	181,2	33,31	5,4	0,678
Полтавська	172,7	28,75	6,0	0,651
Рівненська	56,2	20,05	2,8	0,819
Сумська	88,9	23,83	3,7	0,766
Тернопільська	63,9	13,82	4,6	0,719
Харківська	281,4	31,42	9,0	0,528
Херсонська	74,2	28,46	2,6	0,830
Хмельницька	83,8	20,63	4,1	0,748
Черкаська	138,6	20,92	6,6	0,623
Чернівецька	44,6	8,10	5,5	0,675
Чернігівська	96,7	31,90	3,0	0,806
Усього	6 391,8	601,85	х	х
Середнє	х	х	10,6	0,469

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 5 (до додатку 1.2)

**Показники, які використовуються у розрахунках інтегрального показника
навколишнього природного середовища**

Показник	Позначення
Інтегральний показник стану навколишнього середовища	$I_{\text{інтеграл}}$
Індекс екологічного стану земельних ресурсів	$I_{\text{зр}}$
Індекс екологічного стану водних ресурсів	$I_{\text{вр}}$
Індекс екологічного стану атмосферного повітря	$I_{\text{атм}}$
Коефіцієнт екологічної стабільності території	$K_{\text{стаб}}$
Коефіцієнт наявності небезпечних відходів	$K_{\text{відх}}$
Територія, тис. км ²	$S_{\text{заг}}$
Площа забудованих земель (гр. 34)*, тис. га	$S_{\text{заб}}$
Площа інших сільськогосподарських земель (гр. 3 – гр. 4)*, тис. га	$S_{\text{інс}}$
Площа відкритих земель без рослинного покриття (гр. 67) *, тис. га	$S_{\text{вбр}}$
Площа ріллі та перелогів (гр. 5 + гр. 6) *, тис. га	$S_{\text{рп}}$
Площа багаторічних насаджень та чагарників (гр. 7 + гр. 28) *, тис. га	$S_{\text{бнчаг}}$
Площа сіножатей (гр. 11) *, тис. га	$S_{\text{сін}}$
Площа пасовищ (гр. 12) *, тис. га	$S_{\text{пас}}$
Площа відкритих заболочених земель та води (гр. 63 + гр. 72) *, тис. га	$S_{\text{взаб}}$
Площа лісових земель (гр. 22) *, тис. га	$S_{\text{ліс}}$
Наявність відходів I–III класу небезпеки на кінець звітного року, т/км ²	$F_{\text{небезп}}$
Частка забруднених вод у загальному обсязі скидання стічних вод у водні об'єкти	$K_{\text{забруд}}$
Питоме річне споживання води на побутово-питні потреби, м ³ /особу	$K_{\text{госпит}}$
Коефіцієнт співвідношення водоспоживання із наявністю водних ресурсів	$K_{\text{водосп}}$
Відведено (скинуто) стічних вод без очищення**, млн. м ³	$W_{\text{бо}}$

Продовження таблиця 5 (до додатку 1.2)

Показник	Позначення
Відведено (скинуто) недостатньо очищених стічних вод**, млн. м ³	$W_{но}$
Всього відведено (скинуто) стічних вод**, млн. м ³	$W_{відв}$
Використання свіжої води на побутово-питні потреби**, млн. м ³	$W_{госпит}$
Чисельність населення, тис. осіб	P
Об'єм спожитої води (без урахування морської води), млн. м ³	$W_{спож}$
Об'єм забраної води з природних водних об'єктів (без урахування морської води), млн. м ³	$W_{забір}$
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря за усіма джерелами, тис. т	$F_{атм}$
Навантаження території викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, т/км ²	$K_{атм}$

Примітки: * за даними Державного агентства земельних ресурсів України; ** за даними Державного агентства водних ресурсів України.

Джерело: розроблено фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Модифікація вартісних показників

	Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу)		Валовий регіональний продукт (на 1 особу)	
	грн.	відношення до середнього	грн.	відношення до середнього
АР Крим	1808	2,58	16507	0,90
Вінницька	518	0,74	14332	0,78
Волинська	563	0,80	13916	0,76
Дніпропетровська	1013	1,45	34709	1,88
Донецька	737	1,05	28986	1,57
Житомирська	469	0,67	14616	0,79
Закарпатська	449	0,64	12278	0,67
Запорізька	862	1,23	23657	1,28
Івано-Франківська	505	0,72	14814	0,80
Київська	814	1,16	26140	1,42
Кіровоградська	499	0,71	15533	0,84
Луганська	490	0,70	19788	1,07
Львівська	960	1,37	16353	0,89
Миколаївська	644	0,92	20276	1,10
Одеська	1266	1,81	22544	1,22
Полтавська	605	0,86	29652	1,61
Рівненська	507	0,72	13785	0,75
Сумська	610	0,87	15711	0,85
Тернопільська	398	0,57	11713	0,64
Харківська	1108	1,58	23639	1,28
Херсонська	579	0,83	14346	0,78
Хмельницька	440	0,63	13602	0,74
Черкаська	651	0,93	17325	0,94
Чернівецька	508	0,73	10939	0,59
Чернігівська	512	0,73	15406	0,84
Середнє	700,6	х	18423	х

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Перелік показників по блоках, їх стандартні значення та ваги

№	Блоки та показники	Джерело інформації	Характер впливу на людський розвиток	Стандартне значення	Вага
1	2	3	4	5	6
Блок 1 «Відтворення населення»					
1.1	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Поточна статистика	Стимулятор	2,1	0,1426
1.2	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	Поточна статистика	Дестимулятор	1,6	0,1956
1.3	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Розрахунки за даними поточної статистики	Стимулятор	82,0	0,2834
1.4	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	Розрахунки за даними поточної статистики	Стимулятор	0,7500	0,2160
1.5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	Розрахунки за даними поточної статистики	Стимулятор	0,9500	0,1624
Блок 2 «Соціальне середовище»					
2.1	Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	400	0,2186
2.2	Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	40,0	0,2210
2.3	Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	50,0	0,1778
2.4	Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0–17 років)	Поточна статистика	Дестимулятор	400	0,1708

Продовження додатку 1.4

1	2	3	4	5	6
2.5	Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку)	Поточна статистика	Дестимулятор	6,0	0,0728
2.6	Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	7,0	0,1390
Блок 3 «Комфортне життя»					
3.1	Забезпеченість житлом у міських поселеннях(загальна площа на 1 особу), кв. м	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	25,0	0,2455
3.2	Питома вага квартир (одно-квартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	55,0	0,1804
3.3	Питома вага квартир (одно-квартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	100,0	0,1534
3.4	Інтегральний показник стану навколишнього середовища	Спеціальна методика за даними точної статистики	Стимулятор	1,000	0,2239
3.5	Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення)	Поточна статистика	Стимулятор	300,0	0,1176
3.6	Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу)	Поточна статистика	Стимулятор	3,0	0,0792
Блок 4 «Добробут»					
4.1	Рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня), %	Обстеження умов життя домогосподарств	Дестимулятор	11,0	0,2842

Продовження додатку 1.4

1	2	3	4	5	6
4.2	Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	55,0	0,1298
4.3	Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати за середньодушовий дохід	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	3,75	0,2747
4.4	Валовий регіональний продукт (на 1 особу)	Поточна статистика	Стимулятор	2,00	0,1658
4.5	Питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	100,0	0,1454
Блок 5 «Гідна праця»					
5.1	Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), %	Обстеження економічної активності населення	Стимулятор	85,0	0,1596
5.2	Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %	Обстеження економічної активності населення	Дестимулятор	4,0	0,1926
5.3	Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %	Поточна статистика	Дестимулятор	15,0	0,2127
5.4	Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %	Поточна статистика	Дестимулятор	10,0	0,1489
5.5	Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, одиниць	Поточна статистика	Стимулятор	4,0	0,1560
5.6	Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %	Поточна статистика	Стимулятор	90,0	0,1303

Продовження додатку 1.4

1	2	3	4	5	6
Блок 6 «Освіта»					
6.1	Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років, %	Поточна статистика	Стимулятор	99,9	0,1057
6.2	Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6–18 років), %	Поточна статистика	Стимулятор	99,9	0,2733
6.3	Частка осіб із вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища) серед населення 25 років і старше, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	65,0	0,2094
6.4	Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	15,0	0,2445
6.5	Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах)	Офіційний звіт про проведення Зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників ЗНЗ України, які виявили бажання вступити до ВНЗ	Стимулятор	180	0,1671

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 1.5
Таблиця 1.5.1.

Приклад заповнення таблиці для попарного порівняння показників блоку «Відтворення населення»

№	Показник 1	Оцінка 1	Показник 2	Оцінка 2
1	Сумарний коефіцієнт народжуваності	3	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	1
2	Сумарний коефіцієнт народжуваності	1	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	5
3	Сумарний коефіцієнт народжуваності	5	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1
4	Сумарний коефіцієнт народжуваності	5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1
5	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	1	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	4
6	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	5	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1
7	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1
8	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	7	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1
9	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	7	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1
10	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

*Продовження додатку 1.5**Таблиця 1.5.2.***Матриця попарних порівнянь (матриця А)**

Показники	1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1.2. Дитяча смертність	1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років
1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1	3	1	5	5
1.2. Дитяча смертність	1	1	1	5	5
1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	5	4	1	7	7
1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1	1	1	1	1
1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1	1	1	1	1

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.*Таблиця 1.5.3.***Модифікована матриця попарних порівнянь (матриця А*)**

Показники	1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1.2. Дитяча смертність	1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років
1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1,00	3,00	0,20	5,00	5,00
1.2. Дитяча смертність	0,33	1,00	0,25	5,00	5,00
1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	5,00	4,00	1,00	7,00	7,00
1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	0,20	0,20	0,14	1,00	1,00
1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	0,20	0,20	0,14	1,00	1,00

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Продовження додатку 1.5
Таблиця 1.5.4.

Розрахунок ваг показників

Крок 1									
Матриця $A^1 = A^* A^*$									
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	w_i	Δw_i	
1.1	5,00	8,80	2,58	31,40	31,40	79,18	0,23907	-	-
1.2	3,92	5,00	2,00	18,42	18,42	47,75	0,14416	-	-
1.3	14,13	25,80	5,00	66,00	66,00	176,93	0,53422	-	-
1.4	1,38	1,77	0,52	5,00	5,00	13,67	0,04128	-	-
1.5	1,38	1,77	0,52	5,00	5,00	13,67	0,04128	-	-
S	x	x	x	x	x	331,20	1,00000	x	x
Крок 2									
Матриця $A^2 = A^1 A^1$									
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	w_i	Δw_i	
1.1	182,63	265,77	75,91	803,25	803,25	2130,82	0,22618	0,01289	
1.2	118,23	176,19	49,15	530,92	530,92	1405,41	0,14918	-0,00502	
1.3	424,67	616,20	181,37	1908,94	1908,94	5040,12	0,53498	-0,00076	
1.4	34,98	52,10	14,87	160,21	160,21	422,38	0,04483	-0,00356	
1.5	34,98	52,10	14,87	160,21	160,21	422,38	0,04483	-0,00356	
S	x	x	x	x	x	9421,11	1,00000	x	x

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Продовження таблиці 1.5.4.

Крок 3							
Матриця $A^3 = A^2 \cdot A^2$							
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	Δw_i
1.1	153213	225846	64590	690093	690093	1823835	0,22703
1.2	100443	148079	42344	452460	452460	1195786	0,14885
1.3	360992	532119	152207	1626165	1626165	4297648	0,53497
1.4	30074	44338	12680	135490	135490	358072	0,04457
1.5	30074	44338	12680	135490	135490	358072	0,04457
S	x	x	x	x	x	8033414	1,00000
Крок 4							
Матриця $A^4 = A^3 \cdot A^3$							
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	Δw_i
1.1	110983364626	163609085835	46791125562	499953094111	499953094111	1321289764245	0,22704
1.2	72763154401	107265744399	30677299292	327780333778	327780333778	866266865648	0,14885
1.3	261513180654	385516627263	110255227626	1178053348685	1178053348685	3113391732914	0,53497
1.4	21788112807	32119527512	9185974216	98150155428	98150155428	259393925391	0,04457
1.5	21788112807	32119527512	9185974216	98150155428	98150155428	259393925391	0,04457
S	x	x	x	x	x	5819736213589	1,00000

Примітка: всі $|\Delta w_i| < \varepsilon = 0,0001$, тому ваги, отримані на четвертому кроці, є вагами відповідних показників.
Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2004 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комп'ютерне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРП, 2004 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,6998	13	0,3581	18	0,7812	1	0,4256	18	0,6262	7	0,7725	8	3,6633	2
Вінницька	0,7472	7	0,4640	9	0,4421	23	0,4709	9	0,6058	9	0,7576	11	3,4877	13
Волинська	0,7557	3	0,5311	7	0,5277	11	0,3575	24	0,5633	17	0,7007	22	3,4360	19
Дніпропетровська	0,6625	24	0,3203	22	0,5723	7	0,5379	3	0,6810	1	0,7872	4	3,5612	9
Донецька	0,6407	25	0,3324	21	0,4405	24	0,6210	1	0,6744	2	0,8118	1	3,5209	11
Житомирська	0,6912	17	0,4179	14	0,5012	15	0,4417	13	0,5688	15	0,7361	17	3,3569	22
Закарпатська	0,7649	1	0,6239	5	0,7795	2	0,4158	21	0,6101	8	0,6959	23	3,8900	1
Запорізька	0,6897	18	0,3396	19	0,5113	14	0,5121	5	0,6533	5	0,7557	13	3,4618	15
Івано-Франківська	0,7546	4	0,6429	4	0,3995	25	0,4322	16	0,5619	18	0,6943	24	3,4854	14
Київська	0,7033	12	0,4488	12	0,5392	9	0,4946	6	0,6320	6	0,7810	5	3,5989	6
Кіровоградська	0,6845	19	0,3618	17	0,5257	12	0,4367	15	0,5418	21	0,7528	14	3,3033	23
Луганська	0,6667	23	0,3055	24	0,4940	20	0,4417	12	0,5824	12	0,7705	9	3,2607	24
Львівська	0,7510	5	0,6957	2	0,4522	22	0,4411	14	0,5676	16	0,7337	18	3,6412	4
Миколаївська	0,6844	20	0,3131	23	0,5249	13	0,5783	2	0,6601	3	0,7568	12	3,5177	12
Одеська	0,6760	21	0,3376	20	0,5829	6	0,4160	20	0,6561	4	0,7756	6	3,4442	18
Полтавська	0,7334	10	0,4463	13	0,5979	4	0,5168	4	0,5725	13	0,7753	7	3,6423	3
Рівненська	0,7583	2	0,5583	6	0,5317	10	0,3520	25	0,5322	23	0,7225	20	3,4549	17
Сумська	0,6979	14	0,4611	11	0,4969	19	0,4597	10	0,4897	25	0,7523	15	3,3577	21
Тернопільська	0,7446	8	0,7205	1	0,4969	18	0,3634	23	0,5587	19	0,6900	25	3,5741	7
Харківська	0,6921	16	0,3886	16	0,5917	5	0,4941	7	0,6035	10	0,8039	2	3,5740	8
Херсонська	0,6948	15	0,2799	25	0,6420	3	0,4438	11	0,5545	22	0,7664	10	3,3812	20
Хмельницька	0,7422	9	0,5116	8	0,4969	17	0,4320	17	0,5363	22	0,7419	16	3,4610	16
Черкаська	0,7259	11	0,4624	10	0,5518	8	0,4871	8	0,5303	24	0,7883	3	3,5458	10
Чернівецька	0,7496	6	0,6632	3	0,4983	16	0,4160	19	0,6010	11	0,7065	21	3,6346	5
Чернігівська	0,6698	22	0,4113	15	0,4638	21	0,3940	22	0,5708	14	0,7315	19	3,2412	25

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2005 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2005 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7029	12	0,3992	18	0,7670	1	0,4346	20	0,6375	8	0,8009	4	3,7422	5
Вінницька	0,7146	8	0,5399	9	0,4511	24	0,5831	5	0,5719	14	0,7658	15	3,6264	11
Волинська	0,7404	4	0,5830	7	0,5424	10	0,3623	25	0,5298	24	0,6941	25	3,4521	21
Дніпропетровська	0,6660	20	0,3794	21	0,5570	9	0,5413	8	0,7457	1	0,7916	7	3,6810	9
Донецька	0,6400	25	0,3661	22	0,4520	23	0,6061	2	0,6978	2	0,8330	1	3,5951	14
Житомирська	0,6820	16	0,4879	14	0,5092	14	0,4607	13	0,5352	22	0,7461	18	3,4211	22
Закарпатська	0,7124	9	0,6960	5	0,7610	2	0,4545	17	0,6627	4	0,7031	24	3,9898	1
Запорізька	0,6754	17	0,3915	19	0,5036	15	0,5494	6	0,6424	7	0,7868	11	3,5492	17
Івано-Франківська	0,7216	7	0,7027	4	0,3999	25	0,6120	1	0,5600	16	0,7039	23	3,7000	7
Київська	0,7047	11	0,5129	12	0,5745	7	0,4550	16	0,6582	5	0,7620	16	3,6673	10
Кіровоградська	0,6470	23	0,3887	20	0,5337	12	0,4385	19	0,5496	19	0,7667	14	3,3243	25
Луганська	0,6470	24	0,3625	23	0,4977	18	0,5189	9	0,6045	12	0,7894	9	3,4200	23
Львівська	0,7753	1	0,7362	3	0,4917	21	0,4791	11	0,5426	20	0,7480	17	3,7728	4
Миколаївська	0,7000	14	0,3587	24	0,5320	13	0,5957	3	0,6105	11	0,7959	6	3,5927	15
Одеська	0,6749	18	0,4020	17	0,5990	4	0,4761	12	0,6789	3	0,7840	12	3,6148	13
Полтавська	0,7083	10	0,5126	13	0,5985	5	0,5921	4	0,6147	9	0,7914	8	3,8176	2
Рівненська	0,7412	3	0,6114	6	0,5338	11	0,3778	24	0,5302	23	0,7061	22	3,5007	18
Сумська	0,6676	19	0,5251	10	0,5033	16	0,4591	14	0,5515	17	0,7726	13	3,4791	19
Тернопільська	0,7706	2	0,7889	1	0,5013	17	0,3981	23	0,5248	25	0,7062	21	3,6899	8
Харківська	0,6872	15	0,4708	16	0,5941	6	0,5472	7	0,6562	6	0,8313	2	3,7868	3
Херсонська	0,6638	21	0,3239	25	0,6455	3	0,4565	15	0,5654	15	0,7998	5	3,4550	20
Хмельницька	0,7313	5	0,5704	8	0,4955	19	0,4519	18	0,5500	18	0,7888	10	3,5879	16
Черкаська	0,7007	13	0,5182	11	0,5618	8	0,4879	10	0,5375	21	0,8133	3	3,6194	12
Чернівецька	0,7303	6	0,7489	2	0,4946	20	0,4269	21	0,6121	10	0,7293	20	3,7420	6
Чернігівська	0,6621	22	0,4851	15	0,4681	22	0,3990	22	0,5749	13	0,7424	19	3,3316	24

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2006 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2006 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7076	17	0,4038	17	0,7805	2	0,4718	16	0,6812	5	0,8060	5	3,8509	3
Вінницька	0,7409	9	0,5036	8	0,4468	24	0,5689	6	0,5932	13	0,7807	12	3,6340	13
Волинська	0,7707	2	0,4951	9	0,5666	9	0,3643	25	0,5421	24	0,7290	21	3,4678	19
Дніпропетровська	0,6847	21	0,3473	23	0,5489	13	0,5493	7	0,7562	1	0,7902	7	3,6767	9
Донецька	0,6620	24	0,3612	22	0,4695	23	0,5917	4	0,7156	2	0,8383	1	3,6384	12
Житомирська	0,6867	20	0,4143	16	0,4891	21	0,4626	17	0,5599	22	0,7586	18	3,3713	25
Закарпатська	0,7414	7	0,6050	5	0,7854	1	0,5280	11	0,6697	6	0,7255	22	4,0549	1
Запорізька	0,7137	12	0,3688	20	0,5045	17	0,5999	3	0,6612	8	0,7734	13	3,6216	14
Івано-Франківська	0,7602	4	0,6615	3	0,3936	25	0,6357	2	0,5771	15	0,7010	24	3,7289	6
Київська	0,6963	18	0,4275	14	0,5852	7	0,4213	22	0,6866	4	0,7701	15	3,5870	16
Кіровоградська	0,6651	23	0,3854	18	0,5574	11	0,4341	21	0,5681	17	0,7807	11	3,3909	24
Луганська	0,6573	25	0,3361	25	0,5107	15	0,4806	15	0,6183	12	0,7982	6	3,4012	23
Львівська	0,7926	1	0,7202	1	0,5055	16	0,5312	10	0,5630	20	0,7526	19	3,8650	2
Миколаївська	0,7085	16	0,3658	21	0,5594	10	0,6763	1	0,6280	10	0,7837	9	3,7216	7
Одеська	0,6840	22	0,3708	19	0,6228	4	0,4435	20	0,7037	3	0,7897	8	3,6145	15
Полтавська	0,7529	6	0,4520	13	0,6005	5	0,5713	5	0,6315	9	0,8094	4	3,8175	5
Рівненська	0,7628	3	0,5882	6	0,5528	12	0,5092	12	0,5459	23	0,7056	23	3,6645	11
Сумська	0,7263	11	0,5050	7	0,5114	14	0,4919	13	0,5613	21	0,7821	10	3,5780	17
Тернопільська	0,7537	5	0,6819	2	0,4995	19	0,3840	23	0,5407	25	0,6861	25	3,5460	18
Харківська	0,7409	8	0,4706	11	0,5960	6	0,5376	9	0,6695	7	0,8165	3	3,8311	4
Херсонська	0,7116	15	0,3424	24	0,6500	3	0,3772	24	0,5757	16	0,7724	14	3,4294	21
Хмельницька	0,7122	14	0,4649	12	0,4947	20	0,4606	18	0,5661	19	0,7675	16	3,4660	20
Черкаська	0,7126	13	0,4706	10	0,5710	8	0,5377	8	0,5674	18	0,8168	2	3,6763	10
Чернівецька	0,7312	10	0,6295	4	0,5027	18	0,4525	19	0,6264	11	0,7426	20	3,6849	8
Чернігівська	0,6908	19	0,4178	15	0,4858	22	0,4837	14	0,5801	14	0,7674	17	3,4258	22

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2007 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комп'ютерне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРІР, 2007 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,6978	16	0,3806	17	0,7656	1	0,5159	13	0,7078	4	0,8140	6	3,8817	2
Вінницька	0,7228	10	0,4857	10	0,4492	25	0,5483	7	0,6100	13	0,7616	17	3,5776	18
Волинська	0,7801	2	0,5015	7	0,5654	9	0,3945	25	0,5611	24	0,7335	20	3,5361	20
Дніпропетровська	0,6789	20	0,3424	23	0,5413	14	0,5700	5	0,7457	2	0,7996	10	3,6779	13
Донецька	0,6409	25	0,3509	20	0,4576	24	0,5182	4	0,7483	1	0,8551	1	3,6709	14
Житомирська	0,6947	17	0,4116	15	0,5262	15	0,4476	22	0,5828	20	0,7321	21	3,3951	24
Закарпатська	0,7171	11	0,6314	5	0,7580	2	0,5214	11	0,7070	6	0,7015	24	4,0364	1
Запорізька	0,6774	22	0,3430	22	0,4910	23	0,6839	2	0,6693	8	0,7838	12	3,6484	15
Івано-Франківська	0,7296	7	0,6490	3	0,5414	13	0,5480	8	0,5997	15	0,6984	25	3,7661	6
Київська	0,7035	15	0,4137	14	0,5851	7	0,5144	14	0,7073	5	0,7692	15	3,6933	11
Кіровоградська	0,6755	23	0,3762	18	0,5430	12	0,4082	23	0,5826	21	0,7910	11	3,3766	25
Луганська	0,6565	24	0,3274	24	0,5082	18	0,4998	16	0,6439	11	0,7771	14	3,4131	23
Львівська	0,7595	3	0,6817	1	0,4993	20	0,4841	18	0,5873	17	0,7540	18	3,7659	7
Миколаївська	0,7061	14	0,3502	21	0,5573	10	0,6532	3	0,6273	12	0,8087	7	3,7029	9
Одеська	0,6892	18	0,3736	19	0,6162	4	0,4720	19	0,7416	3	0,8039	9	3,6966	10
Полтавська	0,7256	9	0,4356	13	0,5965	6	0,5486	6	0,6509	10	0,8040	8	3,7611	8
Рівненська	0,7415	4	0,5611	6	0,5515	11	0,5225	10	0,5715	23	0,7309	22	3,6790	12
Сумська	0,7292	8	0,4993	8	0,5097	17	0,4936	17	0,5855	19	0,8163	5	3,6356	16
Тернопільська	0,7921	1	0,6737	2	0,5004	19	0,4015	24	0,5475	25	0,7121	23	3,6273	17
Харківська	0,7101	12	0,4785	11	0,5995	5	0,5412	9	0,6988	7	0,8278	3	3,8559	3
Херсонська	0,6874	19	0,3204	25	0,6425	3	0,4478	21	0,5859	18	0,8318	2	3,5158	21
Хмельницька	0,7328	6	0,4891	9	0,4953	21	0,4656	20	0,5761	22	0,7828	13	3,5418	19
Черкаська	0,7078	13	0,4515	12	0,5766	8	0,6993	1	0,5910	16	0,8217	4	3,8480	4
Чернівецька	0,7413	5	0,6408	4	0,5143	16	0,5071	15	0,6549	9	0,7527	19	3,8111	5
Чернігівська	0,6778	21	0,4052	16	0,4941	22	0,5174	12	0,6060	14	0,7653	16	3,4658	22

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2008 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Ціна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2008 р.	
	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг
АР Крим	0,7188	17	0,3838	17	0,7678	1	0,5898	11	0,6895	7	0,7927	14	3,9425	4
Вінницька	0,7470	9	0,4633	11	0,4641	24	0,5656	14	0,6166	13	0,7937	13	3,6504	19
Волинська	0,7876	1	0,5008	7	0,5636	10	0,4002	25	0,5596	25	0,7304	23	3,5422	23
Дніпропетровська	0,6940	22	0,3439	22	0,5501	12	0,6724	3	0,7114	3	0,7997	9	3,7716	9
Донецька	0,6640	25	0,3512	21	0,4654	23	0,6279	8	0,7067	5	0,8678	1	3,6829	16
Житомирська	0,7318	11	0,3930	16	0,5347	15	0,4731	20	0,5870	21	0,7647	20	3,4842	24
Закарпатська	0,7379	10	0,6005	5	0,7638	2	0,6473	6	0,7302	2	0,7378	21	4,2174	1
Запорізька	0,7290	14	0,3529	20	0,5138	19	0,6743	2	0,6576	8	0,7701	18	3,6976	15
Івано-Франківська	0,7678	6	0,6538	3	0,4258	25	0,5892	12	0,5935	17	0,7127	25	3,7428	11
Київська	0,7541	8	0,4082	14	0,5959	7	0,6712	4	0,7113	4	0,8042	7	3,9447	3
Кіровоградська	0,6751	23	0,3627	19	0,5436	14	0,4473	23	0,5891	19	0,7730	16	3,3908	25
Луганська	0,6683	24	0,3238	25	0,5230	18	0,6170	9	0,6383	12	0,8004	8	3,5708	20
Львівська	0,7840	2	0,6855	1	0,5334	16	0,5288	18	0,5991	15	0,7677	19	3,8984	6
Миколаївська	0,7180	18	0,3419	23	0,5852	8	0,7546	1	0,6395	11	0,8050	6	3,8442	7
Одеська	0,7223	16	0,3696	18	0,6258	4	0,4931	19	0,7356	1	0,7993	10	3,7457	10
Полтавська	0,7311	12	0,4298	13	0,5459	13	0,5726	13	0,6485	10	0,7986	11	3,7265	12
Рівненська	0,7736	4	0,5556	6	0,5743	9	0,4686	21	0,5775	23	0,7770	15	3,7265	13
Сумська	0,7088	20	0,4995	8	0,5059	20	0,5332	17	0,5937	16	0,8238	2	3,6649	18
Тернопільська	0,7833	3	0,6831	2	0,5503	11	0,4013	24	0,5676	24	0,7260	24	3,7117	14
Харківська	0,7307	13	0,4870	9	0,5975	6	0,6544	5	0,6925	6	0,8088	4	3,9710	2
Херсонська	0,6989	21	0,3306	24	0,6513	3	0,4666	22	0,5890	20	0,8186	3	3,5551	22
Хмельницька	0,7637	7	0,4662	10	0,5057	21	0,5580	16	0,5859	22	0,7938	12	3,6733	17
Черкаська	0,7159	19	0,4523	12	0,5989	5	0,6365	7	0,5892	18	0,8074	5	3,8002	8
Чернівецька	0,7695	5	0,6406	4	0,5303	17	0,5962	10	0,6561	9	0,7319	22	3,9245	5
Чернігівська	0,7226	15	0,3959	15	0,4983	22	0,5636	15	0,6112	14	0,7716	17	3,5632	21

Примітка: СКЗ* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2009 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2009 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7719	10	0,3826	18	0,7686	1	0,6031	10	0,6298	2	0,8210	3	3,9770	3
Вінницька	0,7907	7	0,4800	10	0,4667	23	0,5612	14	0,5373	21	0,7994	12	3,6353	15
Волинська	0,8202	4	0,5232	7	0,5610	10	0,4197	24	0,5231	24	0,7768	19	3,6239	17
Дніпропетровська	0,7523	17	0,3355	23	0,5509	11	0,6370	5	0,6252	3	0,8294	2	3,7302	10
Донецька	0,6951	25	0,3576	20	0,4577	24	0,6130	8	0,6204	8	0,8333	1	3,5772	19
Житомирська	0,7559	14	0,4023	15	0,5380	15	0,4639	20	0,5492	18	0,7953	14	3,5046	23
Закарпатська	0,7452	18	0,5943	5	0,7603	2	0,5982	11	0,6247	4	0,7028	25	4,0255	1
Запорізька	0,7622	11	0,3680	19	0,5135	19	0,6901	2	0,5877	11	0,8014	9	3,7229	13
Івано-Франківська	0,8066	5	0,6555	2	0,4259	25	0,5005	17	0,5544	16	0,7346	24	3,6775	14
Київська	0,8034	6	0,4098	14	0,6032	5	0,6155	6	0,6224	6	0,7995	11	3,8538	6
Кіровоградська	0,7197	23	0,3490	21	0,5406	14	0,4602	21	0,5566	15	0,7710	20	3,3971	25
Луганська	0,7156	24	0,3230	25	0,5173	18	0,6032	9	0,5887	10	0,7976	13	3,5454	20
Львівська	0,8300	2	0,7036	1	0,5364	16	0,4726	19	0,5714	12	0,7946	15	3,9086	5
Миколаївська	0,7358	20	0,3351	24	0,5855	8	0,6576	4	0,6012	9	0,8088	7	3,7239	11
Одеська	0,7433	19	0,3840	17	0,6303	4	0,5289	16	0,6571	1	0,8150	5	3,7587	8
Полтавська	0,7868	9	0,4452	12	0,5448	13	0,5748	13	0,5701	13	0,8014	10	3,7230	12
Рівненська	0,7868	8	0,5537	6	0,5753	9	0,4339	23	0,5288	23	0,7453	23	3,6239	18
Сумська	0,7528	16	0,4569	11	0,5042	21	0,4868	18	0,5370	22	0,8034	8	3,5411	21
Тернопільська	0,8311	1	0,6518	3	0,5509	12	0,4429	22	0,5164	25	0,7619	21	3,7549	9
Харківська	0,7609	12	0,5200	8	0,6015	6	0,6148	7	0,6232	5	0,8205	4	3,9409	4
Херсонська	0,7227	22	0,3416	22	0,6474	3	0,4152	25	0,5683	14	0,7912	16	3,4863	24
Хмельницька	0,7569	13	0,4808	9	0,5058	20	0,5493	15	0,5544	17	0,7865	17	3,6337	16
Черкаська	0,7550	15	0,4386	13	0,6006	7	0,7012	1	0,5411	20	0,8111	6	3,8477	7
Чернівецька	0,8229	3	0,5968	4	0,5268	17	0,6636	3	0,6219	7	0,7573	22	3,9894	2
Чернігівська	0,7245	21	0,3918	16	0,4997	22	0,5913	12	0,5463	19	0,7812	18	3,5348	22

Примітка: СКЗ* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2010 р.

	Блок 1 «Відтворення на- селення»		Блок 2 «Соціальне се- редовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2010 р.	
	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг
АР Крим	0,7916	12	0,3854	18	0,7574	1	0,5669	14	0,6026	4	0,7927	16	3,8966	6
Вінницька	0,8133	6	0,4849	10	0,4924	23	0,5250	16	0,5211	22	0,8076	11	3,6442	18
Волинська	0,8066	10	0,5426	8	0,5961	7	0,4319	24	0,5098	24	0,7547	23	3,6418	19
Дніпропетровська	0,7521	22	0,3391	25	0,5496	16	0,6438	5	0,6021	5	0,8354	1	3,7222	14
Донецька	0,7118	25	0,3772	20	0,4398	25	0,6602	4	0,6036	3	0,8342	2	3,6268	22
Житомирська	0,7573	20	0,4122	15	0,5336	17	0,4395	22	0,5433	15	0,7586	22	3,4446	25
Закарпатська	0,7940	11	0,5738	6	0,7554	2	0,5217	17	0,6116	2	0,6876	25	3,9441	3
Запорізька	0,7573	21	0,3838	19	0,5182	19	0,7088	1	0,5721	11	0,8080	10	3,7482	11
Івано-Франківська	0,8067	9	0,6660	2	0,5010	22	0,4868	18	0,5381	17	0,7412	24	3,7398	12
Київська	0,8074	8	0,4169	14	0,6128	5	0,6662	3	0,5945	7	0,8185	7	3,9163	4
Кіровоградська	0,7479	23	0,3551	21	0,5598	14	0,4604	21	0,5393	16	0,8027	13	3,4653	24
Луганська	0,7443	24	0,3425	24	0,5244	18	0,6392	6	0,5778	10	0,8112	9	3,6393	20
Львівська	0,8086	7	0,6776	1	0,5809	10	0,4722	19	0,5630	12	0,7891	17	3,8913	7
Миколаївська	0,7583	19	0,3480	22	0,5714	12	0,6274	8	0,5877	9	0,8117	8	3,7045	15
Одеська	0,7648	17	0,3910	17	0,6478	3	0,5982	12	0,6329	1	0,8202	6	3,8549	8
Полтавська	0,8225	4	0,4493	13	0,5941	8	0,6210	10	0,5528	13	0,8045	12	3,8442	9
Рівненська	0,8215	5	0,5781	5	0,5709	13	0,4674	20	0,5241	20	0,7630	20	3,7250	13
Сумська	0,7631	18	0,4538	12	0,5077	21	0,6147	11	0,5157	23	0,8330	3	3,6879	16
Тернопільська	0,8412	1	0,6601	3	0,5573	15	0,4150	25	0,5088	25	0,7743	19	3,7568	10
Харківська	0,7818	13	0,5510	7	0,5919	9	0,6223	9	0,5888	8	0,8300	4	3,9658	2
Херсонська	0,7745	15	0,3470	23	0,6319	4	0,4345	23	0,5519	14	0,7931	15	3,5329	23
Хмельницька	0,8346	2	0,4916	9	0,4748	24	0,5375	15	0,5359	18	0,8018	14	3,6762	17
Черкаська	0,7780	14	0,4718	11	0,5973	6	0,6915	2	0,5290	19	0,8291	5	3,8967	5
Чернівецька	0,8295	3	0,6169	4	0,5807	11	0,5871	13	0,5980	6	0,7588	21	3,9710	1
Чернігівська	0,7685	16	0,4033	16	0,5142	20	0,6337	7	0,5230	21	0,7873	18	3,6301	21

Примітка: СКЗ* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Пуги НАН України.

Блок 1 «Відтворення населення»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 1, 2011 р.

	1.1*		1.2*		1.3*		1.4*		1.5*		по блоку 1	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,1191	8	0,1564	12	0,2269	15	0,1703	14	0,1293	15	0,8021	11
Вінницька	0,1165	11	0,1316	22	0,2203	6	0,1830	5	0,1332	6	0,7946	17
Волинська	0,1378	3	0,1579	11	0,2273	13	0,1688	15	0,1313	9	0,8232	9
Дніпропетровська	0,1098	17	0,1442	20	0,2231	24	0,1615	24	0,1259	24	0,7645	22
Донецька	0,0968	22	0,1277	23	0,2231	23	0,1604	25	0,1260	22	0,7341	24
Житомирська	0,1261	4	0,1513	15	0,2238	19	0,1624	23	0,1276	19	0,7911	18
Закарпатська	0,1426	2	0,1208	24	0,2273	12	0,1824	6	0,1286	17	0,8017	12
Запорізька	0,1042	19	0,1487	18	0,2273	14	0,1719	13	0,1307	13	0,7827	20
Івано-Франківська	0,1182	10	0,1637	10	0,2348	1	0,1932	1	0,1366	1	0,8466	4
Київська	0,1203	7	0,2010	3	0,2247	17	0,1665	18	0,1290	16	0,8415	6
Кіровоградська	0,1153	12	0,1008	25	0,2223	25	0,1640	20	0,1269	21	0,7293	25
Луганська	0,0965	23	0,1495	17	0,2243	18	0,1650	19	0,1275	20	0,7628	23
Львівська	0,1135	14	0,1524	14	0,2234	3	0,1905	4	0,1355	3	0,8260	8
Миколаївська	0,1122	15	0,1729	5	0,2234	22	0,1638	21	0,1260	23	0,7982	13
Одеська	0,1232	5	0,1449	19	0,2235	21	0,1682	16	0,1234	25	0,7832	19
Полтавська	0,1013	21	0,2190	1	0,2276	11	0,1721	12	0,1306	14	0,8505	3
Рівненська	0,1517	1	0,1502	16	0,2289	8	0,1777	9	0,1336	5	0,8422	5
Сумська	0,0954	24	0,1700	8	0,2282	10	0,1735	11	0,1310	12	0,7981	14
Тернопільська	0,1108	16	0,1778	4	0,2348	2	0,1922	2	0,1364	2	0,8519	2
Харківська	0,0950	25	0,1640	9	0,2294	7	0,1781	8	0,1312	10	0,7976	15
Херсонська	0,1149	13	0,1384	21	0,2238	20	0,1668	17	0,1283	18	0,7721	21
Хмельницька	0,1186	9	0,2032	2	0,2306	5	0,1789	7	0,1329	7	0,8641	1
Черкаська	0,1047	18	0,1725	6	0,2283	9	0,1757	10	0,1322	8	0,8136	10
Чернівецька	0,1204	6	0,1543	13	0,2339	4	0,1907	3	0,1352	4	0,8344	7
Чернігівська	0,1034	20	0,1711	7	0,2262	16	0,1629	22	0,1312	11	0,7947	16

Примітка: * назви показників блоку 1 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Блок 2 «Соціальне середовище»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 2, 2011 р.

	2.1*		2.2*		2.3*		2.4*		2.5*		2.6*		по блоку 2	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,0488	25	0,0877	19	0,0880	8	0,0676	14	0,0397	4	0,0551	11	0,3869	19
Вінницька	0,1197	7	0,1218	6	0,0802	13	0,0907	9	0,0330	14	0,0523	14	0,4977	9
Волинська	0,1136	8	0,1289	2	0,0866	9	0,1100	6	0,0452	2	0,0783	8	0,5625	7
Дніпропетровська	0,0656	23	0,0700	24	0,0735	19	0,0516	23	0,0317	18	0,0525	13	0,3448	24
Донецька	0,0675	21	0,0912	18	0,0886	7	0,0573	20	0,0356	9	0,0535	12	0,3938	17
Житомирська	0,1113	9	0,0928	17	0,0739	16	0,0585	17	0,0320	17	0,0477	19	0,4162	16
Закарпатська	0,1605	3	0,1171	9	0,0791	15	0,1066	7	0,0151	25	0,0898	7	0,5682	6
Запорізька	0,0603	24	0,1013	15	0,0854	10	0,0584	18	0,0326	15	0,0471	20	0,3851	20
Івано-Франківська	0,2185	1	0,1018	14	0,0739	16	0,1516	2	0,0346	11	0,1139	3	0,6942	2
Київська	0,0915	14	0,1188	8	0,0457	25	0,0749	12	0,0346	10	0,0597	10	0,4253	14
Кіровоградська	0,0755	18	0,0841	20	0,0899	6	0,0445	25	0,0256	24	0,0428	23	0,3624	21
Луганська	0,0668	22	0,0833	21	0,0634	23	0,0601	16	0,0311	19	0,0523	14	0,3569	23
Львівська	0,1439	4	0,1035	13	0,0937	3	0,1521	1	0,0358	1	0,1618	1	0,7109	1
Миколаївська	0,0807	17	0,0747	23	0,0626	24	0,0460	24	0,0257	23	0,0502	18	0,3398	25
Одеська	0,0873	16	0,0762	22	0,0934	4	0,0580	19	0,0272	22	0,0504	17	0,3925	18
Полтавська	0,0906	15	0,1207	7	0,0739	16	0,0813	10	0,0335	13	0,0459	21	0,4459	13
Рівненська	0,1439	4	0,1070	12	0,0694	20	0,1338	4	0,0366	8	0,0932	6	0,5838	5
Сумська	0,1019	13	0,1165	10	0,0842	12	0,0668	15	0,0379	7	0,0392	24	0,4466	12
Тернопільська	0,1884	2	0,1234	4	0,0678	21	0,1481	3	0,0385	6	0,1242	2	0,6904	3
Харківська	0,0719	20	0,1225	5	0,1465	1	0,0759	11	0,0393	5	0,1008	4	0,5569	8
Херсонська	0,0747	19	0,0678	25	0,0911	5	0,0536	22	0,0272	21	0,0434	22	0,3579	22
Хмельницька	0,1073	11	0,1272	3	0,0661	22	0,0914	8	0,0323	16	0,0668	9	0,4912	10
Черкаська	0,1059	12	0,1165	10	0,0852	11	0,0726	13	0,0340	12	0,0521	16	0,4662	11
Чернівецька	0,1392	6	0,1371	1	0,1078	2	0,1308	5	0,0275	20	0,1000	5	0,6424	4
Чернігівська	0,1080	10	0,1004	16	0,0797	14	0,0568	21	0,0416	3	0,0369	25	0,4234	15

Примітка: * назви показників блоку 2 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Блок 3 «Комфортне життя»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекси для блоку 3, 2011 р.

	3.1*		3.2*		3.3*		3.4*		3.5*		3.6*		по блоку 3	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,1354	19	0,2183	2	0,1030	1	0,1233	18	0,0559	22	0,1156	1	0,7515	2
Вінницька	0,1511	3	0,0457	21	0,0867	15	0,1309	16	0,0512	25	0,0344	17	0,4999	23
Волинська	0,1362	18	0,1172	7	0,0846	19	0,1802	1	0,0556	23	0,0364	15	0,6101	6
Дніпропетровська	0,1417	7	0,1084	13	0,0920	9	0,0556	23	0,0888	2	0,0659	5	0,5524	16
Донецька	0,1354	19	0,1284	5	0,0537	25	0,0227	25	0,0610	18	0,0483	8	0,4495	25
Житомирська	0,1370	16	0,0326	25	0,0863	16	0,1767	3	0,0790	4	0,0308	21	0,5423	17
Закарпатська	0,1331	21	0,2708	1	0,0826	21	0,1737	4	0,0706	8	0,0289	24	0,7596	1
Запорізька	0,1417	7	0,1172	7	0,0938	7	0,0446	24	0,0646	14	0,0594	6	0,5213	19
Івано-Франківська	0,1385	12	0,0749	19	0,0863	16	0,1224	19	0,0535	24	0,0325	20	0,5082	21
Київська	0,1370	16	0,1279	6	0,1017	2	0,1371	12	0,0685	10	0,0493	7	0,6214	5
Кіровоградська	0,1644	1	0,0404	23	0,0854	18	0,1459	9	0,0908	1	0,0379	13	0,5648	15
Луганська	0,1440	6	0,1099	12	0,0744	24	0,0989	22	0,0673	11	0,0331	19	0,5276	18
Львівська	0,1323	22	0,1148	9	0,0872	14	0,1409	10	0,0612	17	0,0671	4	0,6034	7
Миколаївська	0,1401	11	0,1109	10	0,0941	6	0,1248	17	0,0636	15	0,0402	10	0,5738	13
Одеська	0,1315	23	0,1400	4	0,0918	10	0,1492	7	0,0655	13	0,0925	2	0,6706	3
Полтавська	0,1378	14	0,1055	16	0,0951	4	0,1362	14	0,0826	3	0,0378	14	0,5949	9
Рівненська	0,1284	24	0,0934	17	0,0806	22	0,1777	2	0,0665	12	0,0305	22	0,5770	12
Сумська	0,1385	12	0,0622	20	0,0831	20	0,1076	21	0,0761	5	0,0397	11	0,5073	22
Тернопільська	0,1581	2	0,0904	18	0,0950	5	0,1329	15	0,0615	16	0,0270	25	0,5650	14
Харківська	0,1417	7	0,1065	14	0,0900	13	0,1088	20	0,0726	7	0,0715	3	0,5911	10
Херсонська	0,1409	10	0,1439	3	0,1011	3	0,1383	11	0,0598	20	0,0390	12	0,6230	4
Хмельницька	0,1143	25	0,0331	24	0,0925	8	0,1473	8	0,0608	19	0,0290	23	0,4769	24
Черкаська	0,1479	5	0,1065	14	0,0907	11	0,1363	13	0,0738	6	0,0412	9	0,5963	8
Чернівецька	0,1378	14	0,1104	11	0,0904	12	0,1564	5	0,0596	21	0,0348	16	0,5893	11
Чернігівська	0,1495	4	0,0413	22	0,0769	23	0,1494	6	0,0697	9	0,0338	18	0,5207	20

Примітка. * назви показників блоку 3 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 1.16
Блок 4 «Добробут»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 4, 2011 р.

	4.1*		4.2*		4.3*		4.4*		4.5*		по блоку 4	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,1617	12	0,0695	10	0,1415	19	0,0793	15	0,0869	5	0,5390	14
Вінницька	0,1872	6	0,0885	9	0,1480	15	0,0727	17	0,0765	17	0,5728	12
Волинська	0,1338	15	0,0442	19	0,1451	17	0,0684	22	0,0684	24	0,4599	20
Дніпропетровська	0,1310	16	0,0682	11	0,1592	7	0,1739	1	0,0838	8	0,6162	8
Донецька	0,1801	8	0,0410	20	0,1732	2	0,1566	2	0,0917	1	0,6426	5
Житомирська	0,1016	22	0,0380	21	0,1487	14	0,0716	18	0,0780	13	0,4379	23
Закарпатська	0,1234	19	0,1004	6	0,1394	20	0,0608	24	0,0826	10	0,5067	18
Запорізька	0,2753	1	0,1605	1	0,1658	3	0,1169	6	0,0836	9	0,8021	1
Івано-Франківська	0,1508	14	0,0152	25	0,1393	21	0,0768	16	0,0706	22	0,4526	21
Київська	0,1674	10	0,0476	18	0,1479	16	0,1378	4	0,0773	15	0,5779	11
Кіровоградська	0,1035	21	0,0907	8	0,1635	4	0,0801	13	0,0756	19	0,5135	16
Луганська	0,1292	17	0,1068	5	0,1616	5	0,1038	8	0,0888	4	0,5903	9
Львівська	0,1064	20	0,0365	22	0,1368	22	0,0836	11	0,0869	6	0,4502	22
Миколаївська	0,2657	2	0,0647	14	0,1739	1	0,0990	9	0,0914	2	0,6948	2
Одеська	0,1279	18	0,0528	17	0,1537	9	0,1088	7	0,0857	7	0,5289	15
Полтавська	0,1929	5	0,0660	12	0,1605	6	0,1436	3	0,0715	21	0,6346	6
Рівненська	0,0950	24	0,0563	16	0,1353	24	0,0686	21	0,0759	18	0,4310	24
Сумська	0,1638	11	0,0946	7	0,1514	10	0,0811	12	0,0800	12	0,5709	13
Тернопільська	0,0955	23	0,0307	23	0,1343	25	0,0618	23	0,0755	20	0,3978	25
Харківська	0,2483	4	0,0651	13	0,1506	11	0,1206	5	0,0902	3	0,6748	3
Херсонська	0,1809	7	0,0231	24	0,1502	12	0,0712	19	0,0822	11	0,5076	17
Хмельницька	0,0931	25	0,1141	4	0,1437	18	0,0701	20	0,0700	23	0,4910	19
Черкаська	0,2620	3	0,0615	15	0,1586	8	0,0871	10	0,0778	14	0,6470	4
Чернівецька	0,1596	13	0,1521	3	0,1357	23	0,0542	25	0,0772	16	0,5790	10
Чернігівська	0,1711	9	0,1556	2	0,1500	13	0,0794	14	0,0619	25	0,6180	7

Примітка: * назви показників блоку 4 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 1.17
Блок 5 «Гідна праця»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 5, 2011 р.

	5.1*		5.2*		5.3*		5.4*		5.5*		5.6*		по блоку 5	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,0948	2	0,1494	2	0,1249	9	0,0829	13	0,0898	10	0,0710	13	0,6127	6
Вінницька	0,0912	14	0,0917	21	0,1089	20	0,0837	12	0,0811	18	0,0706	14	0,5272	22
Волинська	0,0913	12	0,1091	11	0,1039	22	0,0692	18	0,0780	21	0,0706	15	0,5221	23
Дніпропетровська	0,0953	7	0,1342	5	0,1431	3	0,0473	23	0,1091	2	0,0975	1	0,6265	4
Донецька	0,0931	7	0,1122	9	0,1800	1	0,0432	24	0,1198	1	0,0852	4	0,6335	3
Житомирська	0,0913	13	0,0887	22	0,1195	14	0,0897	8	0,0810	19	0,0705	16	0,5406	17
Закарпатська	0,0881	23	0,0975	20	0,1257	7	0,1622	1	0,0809	20	0,0608	25	0,6152	5
Запорізька	0,0944	3	0,1260	7	0,1350	4	0,0516	22	0,1020	5	0,0838	5	0,5928	10
Івано-Франківська	0,0826	25	0,1049	13	0,1184	15	0,0725	17	0,0866	12	0,0700	19	0,5350	19
Київська	0,0920	9	0,1368	4	0,1274	6	0,0868	9	0,1080	3	0,0877	3	0,6386	2
Кіровоградська	0,0907	18	0,1046	14	0,1173	16	0,0868	9	0,0827	16	0,0724	12	0,5545	14
Луганська	0,0895	21	0,1394	3	0,1504	2	0,0378	25	0,1072	4	0,0792	8	0,6036	8
Львівська	0,0904	19	0,1165	8	0,1125	18	0,0807	14	0,0878	11	0,0691	20	0,5570	13
Миколаївська	0,0933	6	0,1115	10	0,1229	11	0,0929	7	0,0957	7	0,0705	17	0,5869	11
Одеська	0,0908	17	0,1520	1	0,1233	10	0,1193	3	0,0934	9	0,0804	7	0,6591	1
Полтавська	0,0923	8	0,0983	19	0,1332	5	0,0646	20	0,0970	6	0,0891	2	0,5746	12
Рівненська	0,0916	10	0,0863	23	0,1221	12	0,0618	21	0,0865	13	0,0679	21	0,5163	24
Сумська	0,0910	16	0,0989	18	0,1159	17	0,0687	19	0,0851	14	0,0739	10	0,5334	20
Тернопільська	0,0838	24	0,0854	25	0,0978	25	0,1016	6	0,0732	25	0,0664	23	0,5082	25
Харківська	0,0935	5	0,1308	6	0,1253	8	0,0856	11	0,0941	8	0,0812	6	0,6105	7
Херсонська	0,0916	11	0,1001	16	0,1009	24	0,1114	4	0,0770	24	0,0671	22	0,5481	16
Хмельницька	0,0903	20	0,1005	15	0,1105	19	0,0804	15	0,0812	17	0,0701	18	0,5329	21
Черкаська	0,0939	4	0,0999	17	0,1198	13	0,0797	16	0,0843	15	0,0725	11	0,5501	15
Чернівецька	0,0882	22	0,1072	12	0,1089	20	0,1554	2	0,0776	22	0,0608	24	0,5981	9
Чернігівська	0,0911	15	0,0863	24	0,1012	23	0,1063	5	0,0772	23	0,0772	9	0,5392	18

Примітка: * назви показників блоку 5 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Додаток 1.18
Блок 6 «Освіта»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 6, 2011 р.

	6.1*		6.2*		6.3*		6.4*		6.5*		по блоку 6	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,0798	18	0,2203	23	0,1768	11	0,1988	14	0,1331	23	0,8088	17
Вінницька	0,0883	12	0,2217	12	0,1682	16	0,1925	21	0,1351	14	0,8057	18
Волинська	0,0734	22	0,2226	4	0,1510	20	0,1932	20	0,1393	2	0,7795	20
Дніпропетровська	0,0894	11	0,2212	19	0,1920	6	0,1991	13	0,1339	20	0,8356	7
Донецька	0,0943	7	0,2215	14	0,1921	5	0,2025	7	0,1342	19	0,8445	6
Житомирська	0,0958	5	0,2212	19	0,1133	25	0,1853	25	0,1352	13	0,7508	23
Закарпатська	0,0794	19	0,2228	2	0,1152	24	0,1891	24	0,1324	25	0,7390	25
Запорізька	0,0911	10	0,2208	22	0,1953	3	0,2050	3	0,1352	12	0,8475	4
Івано-Франківська	0,0565	25	0,2228	2	0,1429	22	0,1905	23	0,1374	6	0,7501	24
Київська	0,0981	4	0,2226	4	0,1772	10	0,2015	10	0,1354	10	0,8348	9
Кіровоградська	0,0869	14	0,2203	23	0,1933	4	0,2006	11	0,1343	17	0,8354	8
Луганська	0,0813	17	0,2210	21	0,2063	1	0,2107	1	0,1325	24	0,8517	2
Львівська	0,0693	24	0,2215	14	0,1753	13	0,2038	4	0,1398	1	0,8096	16
Миколаївська	0,0957	6	0,2203	23	0,1764	12	0,2019	8	0,1338	22	0,8281	11
Одеська	0,0746	21	0,2221	7	0,1773	9	0,2017	9	0,1351	15	0,8108	14
Полтавська	0,0935	8	0,2221	7	0,1919	7	0,2027	5	0,1353	11	0,8455	5
Рівненська	0,0706	23	0,2217	12	0,1506	21	0,1960	17	0,1381	4	0,7769	21
Сумська	0,1041	1	0,2215	14	0,1724	15	0,2004	12	0,1356	9	0,8340	10
Тернопільська	0,0767	20	0,2230	1	0,1666	17	0,1943	19	0,1381	3	0,7987	19
Харківська	0,0874	13	0,2219	10	0,2040	2	0,2083	2	0,1343	18	0,8560	1
Херсонська	0,0920	9	0,2219	10	0,1659	18	0,1982	15	0,1339	21	0,8119	13
Хмельницька	0,1028	2	0,2221	7	0,1653	19	0,1974	16	0,1370	7	0,8247	12
Черкаська	0,1013	3	0,2223	6	0,1856	8	0,2027	6	0,1380	5	0,8499	3
Чернівецька	0,0860	15	0,2215	14	0,1410	23	0,1912	22	0,1344	16	0,7741	22
Чернігівська	0,0855	16	0,2215	14	0,1725	14	0,1947	18	0,1360	8	0,8102	15

*Примітка.** назви показників блоку 6 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2011 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комп'ютерне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІНІР, 2011 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,8021	11	0,3869	19	0,7515	2	0,5390	14	0,6127	6	0,8088	17	3,9008	9
Вінницька	0,7946	17	0,4977	9	0,4999	23	0,5728	12	0,5272	22	0,8057	18	3,6980	18
Волинська	0,8232	9	0,5625	7	0,6101	6	0,4599	20	0,5221	23	0,7795	20	3,7573	14
Дніпропетровська	0,7645	22	0,3448	24	0,5524	16	0,6162	8	0,6265	4	0,8356	7	3,7400	15
Донецька	0,7341	24	0,3938	17	0,4495	25	0,6426	5	0,6335	3	0,8445	6	3,6980	19
Житомирська	0,7911	18	0,4162	16	0,5423	17	0,4379	23	0,5406	17	0,7508	23	3,4790	25
Закарпатська	0,8017	12	0,5682	6	0,7596	1	0,5067	18	0,6152	5	0,7390	25	3,9904	3
Запорізька	0,7827	20	0,3851	20	0,5213	19	0,8021	1	0,5928	10	0,8475	4	3,9314	7
Івано-Франківська	0,8466	4	0,6942	2	0,5082	21	0,4526	21	0,5350	19	0,7501	24	3,7866	13
Київська	0,8415	6	0,4253	14	0,6214	5	0,5779	11	0,6386	2	0,8348	9	3,9395	6
Кіровоградська	0,7293	25	0,3624	21	0,5648	15	0,5135	16	0,5545	14	0,8354	8	3,5599	24
Луганська	0,7628	23	0,3569	23	0,5276	18	0,5903	9	0,6036	8	0,8517	2	3,6928	20
Львівська	0,8260	8	0,7109	1	0,6034	7	0,4502	22	0,5570	13	0,8096	16	3,9571	4
Миколаївська	0,7982	13	0,3398	25	0,5738	13	0,6948	2	0,5869	11	0,8281	11	3,8216	11
Одеська	0,7832	19	0,3925	18	0,6706	3	0,5289	15	0,6591	1	0,8108	14	3,8451	10
Полтавська	0,8505	3	0,4459	13	0,5949	9	0,6346	6	0,5746	12	0,8455	5	3,9460	5
Рівненська	0,8422	5	0,5838	5	0,5770	12	0,4310	24	0,5163	24	0,7769	21	3,7273	16
Сумська	0,7981	14	0,4466	12	0,5073	22	0,5709	13	0,5334	20	0,8340	10	3,6902	21
Тернопільська	0,8519	2	0,6904	3	0,5650	14	0,3978	25	0,5082	25	0,7987	19	3,8121	12
Харківська	0,7976	15	0,5569	8	0,5911	10	0,6748	3	0,6105	7	0,8560	1	4,0869	1
Херсонська	0,7721	21	0,3579	22	0,6230	4	0,5076	17	0,5481	16	0,8119	13	3,6206	23
Хмельницька	0,8641	1	0,4912	10	0,4769	24	0,4910	19	0,5329	21	0,8247	12	3,6809	22
Черкаська	0,8136	10	0,4662	11	0,5963	8	0,6470	4	0,5501	15	0,8499	3	3,9231	8
Чернівецька	0,8344	7	0,6424	4	0,5893	11	0,5790	10	0,5981	9	0,7741	22	4,0172	2
Чернігівська	0,7947	16	0,4234	15	0,5207	20	0,6180	7	0,5392	18	0,8102	15	3,7063	17

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИСПРОПОРЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (ЗА ОКРЕМИМИ АСПЕКТАМИ)

Для визначення головних тенденцій різноманітних аспектів людського розвитку протягом 2004–2011 рр., перш за все, звернемося до даних рядів динаміки інтегральної оцінки регіонального людського розвитку та відповідного розподілу рейтингових місць по всіх 25 регіонах⁴⁹ України (додатки 2.1, 2.2).⁵⁰ Проведений аналіз дає змогу виокремити загальну тенденцію зростання значення інтегральної оцінки за всіма регіонами, що свідчить про їх наближення до цільових орієнтирів людського розвитку і прогрес у цій сфері (додаток 2.3).

До групи лідерів, які були у верхніх рядках рейтингу протягом ряду років, слід віднести Закарпатську, Чернівецьку, Харківську, Львівську, Полтавську, Київську та Черкаські області, а також АР Крим (додаток 2.2). За підсумками 2011 р. очолює рейтинг Харківська область, друге місце — у Чернівецькій, третє — у Закарпатській, четверте — у Львівської, п'яте — у Полтавської області.

Стабільно низькі індекси за весь період, що досліджується, у Житомирській, Кіровоградській, Херсонській, Луганській, Чернігівській та Сумській областях (додаток 2.1). За результатами 2011 р. замикають рейтинг Луганська (20 місце), Сумська (21 місце), Хмельницька (22 місце), Херсонська (23 місце), Кіровоградська (24 місце) та Житомирська (25 місце) області (додаток 2.2).

Для виявлення основних чинників, що зумовили неоднозначні рангові коливання упродовж 2004–2011 рр. (додаток 2.3), проаналізуємо детальніше не тільки рейтинги регіонів за основними складовими ІРЛР, а й динаміку первинних показників, що призвели до кількісних та якісних зрушень у відповідних сферах людського розвитку.

⁴⁹ За винятком м. Києва та Севастополя, які не розглядаються за оновленою Методикою 2012 р.

⁵⁰ Відповідні аналітичні розрахунки по блоках показників за досліджуваний період містяться у додатках 1.6–1.19.

2.1. Відтворення населення

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як демонструє додаток 2.4, у 2011 р. за цим блоком рейтинг очолили такі області: Хмельницька (1 місце), Тернопільська (2 місце), Полтавська (3 місце), Івано-Франківська (4 місце), Рівненська (5 місце).

Всі із зазначених областей, окрім Рівненщини (рейтинг якої знизився з 2 до 5 місця), покращили свої позиції, порівняно з 2004 р. Особливо помітні позитивні зрушення в Хмельницькій області, яка піднялася з 9 на 1 місце.

Водночас стабільно низький рейтинг за блоком «Відтворення населення» займають Кіровоградська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Херсонська області. Серед цих областей погіршення особливо помітне в Кіровоградській (з 19 на 25 місце) та Херсонській (з 15 на 21 місце) областях.

Слід особливо відмітити значне погіршення ситуації на Закарпатті, де рейтинг упав у 2011 р. порівняно з 2004 р. на 11 відміток (з 1 на 12 місце), а в 2009 р. ця область займала навіть 18 місце.

У деяких регіонах відмічаються значні коливання рейтингів протягом 2004–2011 рр. (насамперед по Київщині), що потребує детального аналізу первинних показників для більш повного розуміння демографічної ситуації, що склалася в окремих областях.

Сумарний коефіцієнт народжуваності (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1426, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. зростання сумарного коефіцієнта народжуваності спостерігається у Рівненській (1,99), Закарпатській (1,87), Волинській (1,81), Житомирській (1,65) та Одеській (1,62) областях. У 10 областях значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське (1,46). Так, у 2011 р. він становив: у Тернопільській – 1,45; Дніпропетровській – 1,44; Запорізькій та Черкаській – 1,37; Полтавській – 1,33; Чернігівській – 1,36; Луганській та Донецькій областях – по 1,27 (рис. 2.1). Найгірша ситуація складається наразі на Харківщині та Сумщині (по 1,25).

Аналіз інтенсивності зміни цього показника засвідчив, що найбільший темп росту (129,1%) зафіксовано у Кримській автономії (сумарний коефіцієнт народжуваності зріс з 1,21 у 2004 р. до 1,56 у 2011 р.). Також високі темпи росту у 2011 р. мають Луганська (127,8%), Київська (126,2%), Одеська (125,3%), Полтавська (124,1%) та Донецька (123,3%) області. Найбільше дивує, що такі традиційно позитивні для народжуваності області, як Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська, мають найнижчі темпи росту показника (108,4%, 108,6%, 110,0% відповідно).

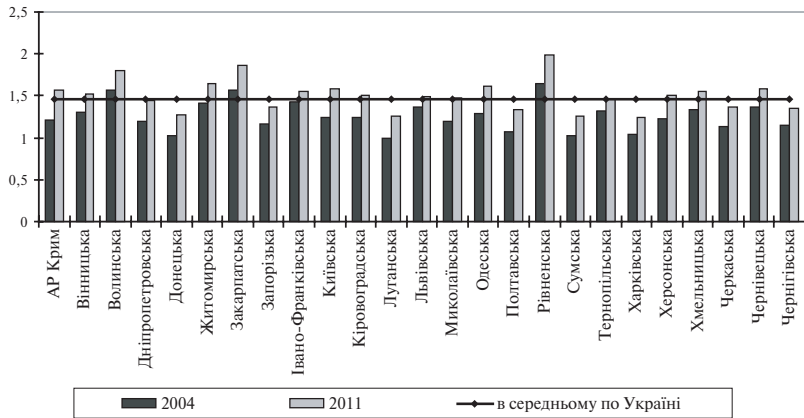

Рис. 2.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

В цілому ситуація з народжуваністю по всіх регіонах України упродовж 2004–2011 рр. покращилася, що видно як з абсолютних, так і відносних показників. Водночас, якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 13,72%, то у 2011 р. – 12,31%, що вказує на зменшення регіональних диспропорцій.

Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰. Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1956, або 3 місце за значущістю серед експертів. Найнижчий рівень дитячої смертності у 2011 р. було зафіксовано в Полтавській (1,53‰), Хмельницькій (1,65‰) та Харківській (1,67‰) областях. Найгірші показники – в Кіровоградській (3,33‰), Закарпатській (2,78‰) та Донецькій (2,63‰) областях.

Аналіз інтенсивності зміни цього показника засвідчив, що майже у всіх регіонах ситуація з дитячою смертністю протягом 2004–2011 рр. поліпшилась. Так, більш ніж на третину її рівень знизився на Тернопільщині та Хмельниччині, що говорить про підвищення якості медичної допомоги населенню. Однак залишається 3 області, де дитяча смертність значно перевищила показники попередніх років. Особливо зросла дитяча смертність на Кіровоградщині (123,3%); також негативні тенденції спостерігаються в Закарпатській (115,8%) та Вінницькій (110,9%) областях.

У цілому ситуація по всіх досліджуваних регіонах є позитивною, однак збільшення коефіцієнта варіації за цим показником з 10,23% в 2004 р. до 16,93% у 2011 р. вказує на зростання регіональних диспропорцій.

Середня очікувана тривалість життя при народженні, років. Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2834 та займає 1 місце за значущістю серед експертів. У 2011 р. найвищі значення показника було зафіксовано в Івано-Франківській, Тернопільській (по 73,3 року), Львівській (73,1), Чернівецькій (73,0) та Хмельницькій (72,0) областях (рис. 2.2). Таку ситуацію можна пояснити кращою екологічною ситуацією та вищим рівнем суспільного здоров'я в західних регіонах України. Найгірша ситуація щодо середньої очікуваної тривалості життя спостерігалася у 2011 р. в Кіровоградській (69,4 року), Дніпропетровській, Донецькій (по 69,6), Миколаївській (69,7), Одеській та Херсонській (по 69,8 року) областях.

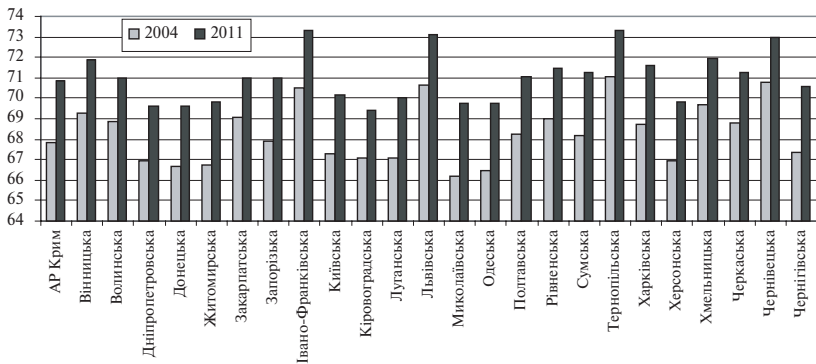

Рис. 2.2. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Динамічні зрушення значень даного показника протягом 2004–2011 рр. характеризуються позитивними тенденціями, оскільки у всіх областях України зросла середня очікувана тривалість життя при народженні. Найвищі темпи росту мали місце в Миколаївській (105,3%), Одеській (105,0%), Чернігівській (104,8%) та Житомирській (104,7%) областях; найнижчі – у Закарпатській (102,7%), Волинській та Тернопільській (103,1%) областях, однак ці області мають стабільно високі абсолютні значення показника, про що йшлося вище.

Позитивна динаміка показника дає підстави стверджувати про зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні, а не високі значення коефіцієнта регіональної варіації (1,67–2,15%), що характеризується загальною тенденцією до подальшого зниження, – про відсутність помітної регіональної диференціації цього аспекту відтворення населення.

Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2160 та займає 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі значення показника були в Івано-Франківській (0,6686), Тернопільській (0,6649), Чернівецькій (0,6597) та Львівській (0,6591) областях. Найнижчі значення – в Донецькій (0,5551), Дніпропетровській (0,5589), Житомирській (0,5618), Чернігівській (0,5637), Миколаївській (0,5666) та Кіровоградській (0,5674) областях.

За аналізом інтенсивності зміни цього показника найбільший темп росту (127,3%) зафіксовано на Житомирщині (коефіцієнт зріс з 0,4415 у 2004 р. до 0,5618 у 2011 р.). Також високими були темпи росту у 2011 р., порівняно з 2004 р., у Миколаївській (126,7%), Київській (125,6%), Кіровоградській та Сумській (обидві по 125,0%) областях. Найнижчі темпи – у Чернівецькій (112,0%), Тернопільській (112,5%) та Закарпатській (112,6%) областях.

За останні роки спостерігається стійка тенденція до збільшення ймовірності чоловіків дожити від 20 до 65 років. Позитивна динаміка даного показника у всіх без винятку регіонах України дає підстави припустити, що однією із причин цього є покращання якості медичної допомоги та безпечніші умови проживання і праці. Окрім того, показник ймовірності чоловіків дожити від 20 до 65 років став єдиним аспектом відтворення населення, регіональна диференціація якого характеризується суттєвим скороченням протягом 2004–2011 рр. (відповідний коефіцієнт варіації зменшився з 9,49% до 5,79%).

Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1624, або 4 місце за значущістю серед експертів). В Україні є значні відмінності щодо передчасної смертності за статтю – серед жінок така ймовірність є менш вірогідною (рис. 2.3).

У 2011 р. найвищі значення коефіцієнта ймовірності жінок дожити від 20 до 65 років зафіксовано (як і по чоловіках) у Івано-Франківській (0,8801), Тернопільській (0,8791), Львівській (0,8728) та Чернівецькій (0,8714) областях. Найнижчими є значення в Одеській (0,7951), Дніпропетровській (0,8114), Миколаївській (0,8120), Донецькій (0,8122) областях.

Динамічні коливання у 2004–2011 рр. несуттєві, водночас демонструють стабільне зростання значень показника. Найвищі темпи росту показника мали місце в Закарпатській (107,1%), Чернігівській (106,9%), Київській та Житомирській (по 106,8%) областях; найнижчі – у Тернопільській – 103,6%, Хмельницькій – 103,8%, Львівській – 104,1%, Волинській – 104,2%.

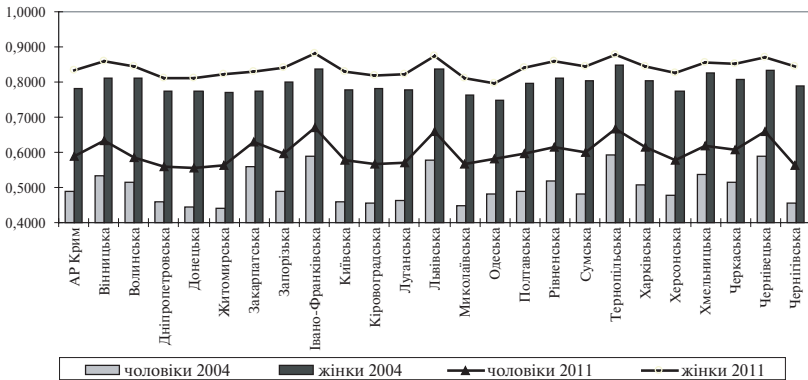

Рис. 2.3. Ймовірність чоловіків та жінок дожити від 20 до 65 років

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

Регіональний коефіцієнт варіації за цим показником незначний та коливається в межах 2,66–3,39%, що є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, а рівень регіональних диспропорцій (диференціації) – низький.

Як показав аналіз тенденцій людського розвитку за блоком «Відтворення населення», рівень регіональної диференціації є середнім або низьким, що говорить про вирівнювання демографічної ситуації у всіх досліджуваних регіонах. Найбільший внесок у формування диспропорцій між областями країни належить такому показнику, як дитяча смертність. Окрім того, лише цей показник є дестимулятором у даному блоці.

Хоча значних зрушень не відбувалося, всі показники блоку мають позитивні тенденції протягом досліджуваного періоду. Потрібно зауважити, що незмінно високі позиції як у загальному рейтингу, так і за окремими показниками стабільно займають західні регіони країни. Зокрема, постійними лідерами є Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська і Рівненська області. Аутсайдерами за цим блоком виступають східні та південні регіони (несприятлива ситуація складається, насамперед, у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Одеській областях). На фоні інших найгірше виглядає Кіровоградщина, яка має стабільно низький рейтинг за всіма показниками. Становище ускладнюється погіршенням екологічної ситуації та високим рівнем захворюваності у цих регіонах. Крім того, в Донецькій та Луганській областях знаходяться найбільш травмонезбезпечні та шкідливі для здоров'я галузі виробництва.

Незважаючи на незначне відставання низки регіонів, демографічна ситуація в Україні останніми роками значно покращилася, особливо щодо збільшення тривалості життя, зростання народжуваності та зниження дитячої смертності.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Як показує аналіз коефіцієнтів варіації рангів за блоком «Відтворення населення» (рис. 2.4), у більшості регіонів протягом 2004–2011 рр. відмічалася нестабільність рейтингових значень. Безперечним лідером за рейтингами є захід України, зокрема Волинська, Закарпатська, Львівська, Тернопільська та Хмельницька області, які хоча б один раз протягом досліджуваного періоду займали в рейтингу 1 місце (однак всі вони мали нестабільну позицію впродовж досліджуваного періоду). Так, Волинь у 2004–2009 рр. займала домінуючі позиції, але починаючи з 2010 р. вона опустилась до 9–10 місць. Така ж ситуація на Львівщині та Закарпатті, де рейтинг протягом вказаних років знижувався.

Зворотна ситуація спостерігається в Тернопільській та Хмельницькій областях, які спочатку займали середні позиції, а в останні два роки перемістились на вищі щаблі. Стабільно найнижчі позиції рейтингу займають Луганська, Донецька та Кіровоградська області, які в досліджуваному періоді не піднімалися вище 23 місця (за винятком Кіровоградської, яка в 2004 р. посіла 19 місце).

Рис. 2.4. Коефіцієнт варіації рангів за блоком «Відтворення населення» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як демонструє табл. 2.1, значна частина регіонів мають умовно-стабільні значення рейтингів, нестабільно зростає рейтинг лише у 3 областях, спад рейтингів за досліджуваний період мав місце в 3 регіонах, різноспрямовані коливання рангів спостерігалися у 5 областях України.

Таблиця 2.1.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Відтворення населення» протягом 2004–2011 рр.

Стабільні позиції	Лідери	Аутсайтери	Умовно-стабільні значення
	Тернопільська, Хмельницька	Луганська, Донецька, Кіровоградська	АР Крим, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Харківська, Черкаська, Одеська, Рівненська, Чернівецька
Нестабільні позиції	Нестабільне зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різноспрямовані коливання рейтингів
	Миколаївська, Полтавська, Чернігівська	Вінницька, Закарпатська, Херсонська	Волинська, Сумська, Івано-Франківська, Львівська, Київська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Зважаючи на значну нестабільність рейтингових позицій, розглянемо значення індексів за цим блоком у регіональному розрізі. За значенням інтегральної оцінки безперечними лідерами є Хмельницька (у 2011 р. вона дорівнює 0,8641) та Тернопільська (відповідно 0,8519) області.

Як видно з додатку 2.5, області майже рівномірно розподілилися відносно середньоукраїнського значення індексу відтворення населення, який у 2011 р. зафіксовано на рівні 0,8040. До підгрупи регіонів, індекс яких вищий за середній (за даними 2011 р.), увійшли Полтавська (інтегральний індекс за блоком дорівнює 0,8505), Івано-Франківська (0,8466), Рівненська (0,8422), Київська (0,8415), Чернівецька (0,8344), Львівська (0,8260), Волинська (0,8232) та Черкаська (0,8136) області. Всі інші регіони розташувалися нижче середньоукраїнського значення. Аутсайдерами у цьому списку є Донецька (інтегральний індекс за блоком становить 0,7341) та Кіровоградська (0,7293) області.

Разом з тим графік у додатку 2.5 демонструє зростання індексу за всіма регіонами, що говорить про позитивні демографічні зміни. Виходячи з даної ситуації та враховуючи тенденції зростання середньоукраїнського індексу, можемо передбачити подальше покращення демогра-

фічної ситуації практично у всіх областях України. Особливо зріс індекс за досліджуваний період у Київській, Чернігівській, Миколаївській, Хмельницькій та Полтавській областях, тобто можемо припустити, що в найближчій перспективі ситуація в цих регіонах буде і далі поліпшуватися. З огляду на стабільно високі показники у західних регіонах України, вважаємо, що позитивні демографічні тенденції збережуться в подальшому, а показники на південному сході країни в перспективі стабілізуються та будуть поступово зростати.

Загалом демографічна ситуація залежить від низки чинників, і тому можна сподіватися на різні сценарії її розвитку. Так, як вже зазначалося в аналізі, сумарний коефіцієнт народжуваності помітно зріс у всіх без винятку регіонах країни. Тому передбачається, що в найближчі роки спостерігатиметься подальша динаміка, яка буде пов'язана з дією стимулювання народжуваності. Окрім того, така ситуація пов'язана з вступом у дітородний період осіб, які були народжені в середині 1980-х років, коли відбувалось аналогічне зростання народжуваності, пов'язане з тимчасовими стимулюючими виплатами в 1983–1985 рр. Спеціальні соціально-демографічні обстеження, які провів ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України у 2008, 2009 і 2010 рр., також виявили зорієнтованість значної частини населення репродуктивного віку на дводітну сім'ю. Щодо загальноукраїнського показника, то згідно з прогнозом фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України, одним із можливих сценаріїв розвитку є подальше зростання сумарного коефіцієнта народжуваності та досягнення його значення у 2025 р. на рівні 1,62 (рис. 2.5).

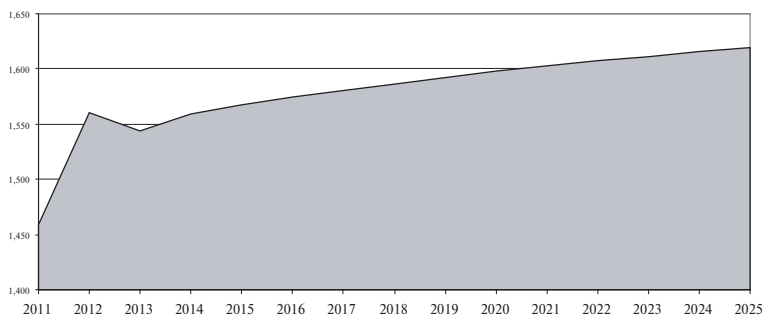

Рис. 2.5. Прогноз сумарного коефіцієнта народжуваності

Примітка: 2011 р. — факт; 2012–2025 рр. — прогнозовані значення.

Джерела: 2011 р. — дані Держстату України; 2012–2025 рр. — прогнозовані розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Дитяча смертність у всіх областях, за винятком Кіровоградської, має тенденцію до зниження. Відповідно до стану досягнення Цілей розвитку тисячоліття (2010 р.), показник зменшення дитячої смертності в Україні є цілком задовільним. Причинами покращання становища є охоплення допологовим та післяпологовим доглядом основної частини матерів, проведення пологів у лікувальному закладі з кваліфікованим медичним персоналом. У зв'язку зі значними позитивними зрушеннями передбачається подальше стабільне зниження смертності дітей у віці до 5 років у всіх регіонах країни.

Як показав аналіз, показники середньої очікуваної тривалості життя при народженні почали стрімко зростати паралельно у всіх регіонах, починаючи з 2008 р. Аналогічні тенденції мали місце у індексах ймовірності дожити від 20 до 65 років за обома статтями.

Слід зазначити, що високий рівень смертності зумовлений катастрофічним зростанням смертності населення у сільській місцевості, зокрема, низький рівень життя в поєднанні із низькою культурою окремих верств населення (пияцтво, небезпечна для себе й оточуючих поведінка тощо). Поряд з тим, через подальше покращення медичного обслуговування та рівня життя в наступні десятиліття темпи зростання тривалості життя зростатимуть. Водночас, з огляду на динаміку та досягнуті рівні коефіцієнтів, можливими є вірогідність стабілізації зазначених показників та помірне їх зростання у всіх регіонах України.

2.2. Соціальне середовище

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. У 2011 р. за цим блоком рейтинг очолили такі області: Львівська (1 місце), Івано-Франківська (2 місце), Тернопільська (3 місце), Чернівецька (4 місце), Рівненська (5 місце), Закарпатська (6 місце), Волинська (7 місце).

Протягом 2004–2011 рр. усі зазначені області стабільно займали верхні щаблі загальноукраїнського рейтингу (додаток 2.6). Однак, на жаль, незмінною є ситуація і на найнижчих його сходинках, де постійно перебувають Миколаївська, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська та Кіровоградська області.

За досліджуваній період значних рейтингових зрушень у блоці «Соціальне середовище» практично не відбувалося (лише по деяких областях спостерігалися коливання рейтингів у межах 2–3 позицій). Тому для більш поглибленого аналізу ситуації доцільно розглянути відповідні індикатори, що характеризують цю сферу людського розвитку.

Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення). Показник-дестимулятор, що характеризує загальну криміногенну ситуацію (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2186, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищий рівень злочинності зафіксовано у АР Крим (1913 випадків на 100 тис. населення). Високі коефіцієнти демонструють південно-східні регіони, як-от: Запорізька (1546 випадків), Дніпропетровська (1422), Луганська (1397) та Донецька (1381) області. Найбезпечніша криміногенна ситуація в 2011 р. відмічалась у західних регіонах України: Івано-Франківській (427 випадків), Тернопільській (495), Закарпатській (581), Львівській та Рівненській (по 648), Чернівецькій (670) областях.

З аналізу інтенсивності зміни цього показника видно, що найвищий темп росту (145,7%) знову ж таки мав місце в АР Крим (коефіцієнт злочинності збільшився з 1313 випадків на 100 тис. населення у 2004 р. до 1913 випадків у 2011 р.). Незважаючи на те, що Автономія залишає далеко позаду всі інші регіони за рівнем злочинності, високі темпи росту вказаного показника спостерігаються ще у 9 областях, серед яких вирізняються Кіровоградщина (132,9%) та Київщина (122,0%).

В усіх інших регіонах рівень злочинності за відносним критерієм знижувався, що забезпечило покращання рейтингів цих областей за даним показником. Своєрідними рекордсменами стали Івано-Франківська (показник 2011 р. склав 76,1% показника 2004 р.) та Луганська (відповідно 81,8%) області. Також поліпшилась криміногенна ситуація у Львівській (86,6%), Полтавській (88,9%) та Вінницькій (90,1%) областях.

Та незважаючи на покращання криміногенної ситуації у деяких регіонах, негативною тенденцією залишається високий рівень регіональної варіації за цим показником (30,13–35,16%), який з роками зростає, що вказує на значне посилення регіональних диспропорцій за рівнем злочинності.

Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2210 та займає 1 місце за значущістю серед експертів. Найкращою ситуацією щодо захворюваності на туберкульоз у 2011 р. була в Чернівецькій (48,8 випадків на 100 тис. населення), Волинській (відповідно 51,9), Хмельницькій (52,6), Тернопільській (54,2), Харківській (54,6) та Вінницькій (54,9) областях.

У більшості регіонів кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу коливалася навколо середньоукраїнського значення (67,3), однак у 9 областях⁵¹ відповідні показники були

⁵¹ У 2011 р. значення цього показника становило: у Житомирській області – 72,1; Донецькій – 73,3; в АР Крим – 76,3; Кіровоградській – 79,5; Луганській – 80,3; Одеській – 87,8; Миколаївській – 89,5; Дніпропетровській – 95,6.

гіршими (рис. 2.6). Найвищі значення показника кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу зафіксовано на Херсонщині (98,7 випадків).

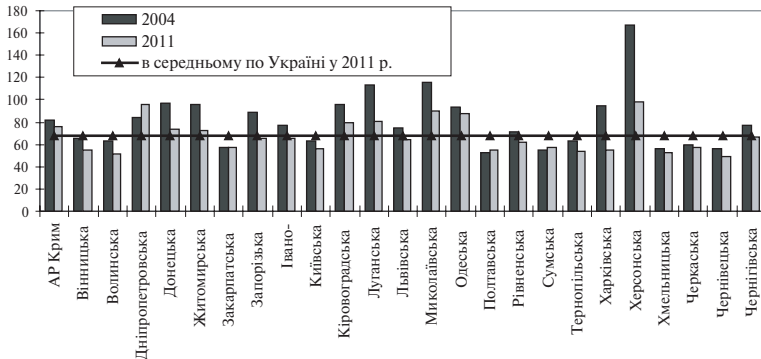

Рис. 2.6. Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Динамічні зрушення значень даного показника протягом 2004–2011 рр. характеризуються позитивними тенденціями, оскільки в більшості областей України зменшилася кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу. Найвищі темпи зниження показника спостерігаються в Харківській (у 2011 р. його значення зменшилося майже вдвічі та склало 57,9% від рівня 2004 р.) та Херсонській (відповідно 59,1%) областях. Зростання показника в 2011 р. щодо 2004 р. зафіксовано лише в 4-х областях: Закарпатській (100,4%), Сумській (103,6%), Полтавській (105,3%) та Дніпропетровській (113,0%).

Отже, у цілому ситуація щодо кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу по досліджуваних регіонах упродовж 2004–2011 рр. покращилася, про що свідчать як абсолютні, так і відносні показники. Спостерігається високий рівень коефіцієнта варіації, який разом з тим має тенденцію до зниження (з 31,12% до 21,13%), що також вказує на поступове зменшення регіональних диспропорцій.

Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1778, або 3 місце за значущістю серед експертів. Найменше таких хворих у 2011 р. було зафіксовано у

Харківській (57,6 випадків на 100 тис. населення), Чернівецькій (відповідно 78,3), Львівській (90,1), Одеській (90,4), Херсонській (92,7) та Кіровоградській (93,9) областях. Найвищі значення показника — 184,6 випадків — зафіксовано на Київщині. Разом з тим негативна ситуація спостерігається у Миколаївській (134,8), Луганській (133,2), Хмельницькій (127,6) і Тернопільській (124,5) областях.

Аналіз інтенсивності зміни показника демонструє, що найвищі темпи росту мали місце в Київській (144,9% — кількість випадків зростає з 127,4 у 2004 р. до 184,6 у 2011 р.), Хмельницькій (109,2%) та Тернопільській (109,0%) областях. У всіх інших регіонах за період 2004–2011 рр. становище поліпшилося, абсолютними рекордсменами є Херсонщина та Харківщина, де значення показника знизилися більше ніж в 2 рази (41,6 та 45,3 випадків відповідно). Слід зауважити, що у всіх регіонах протягом досліджуваного періоду спостерігалися суттєві коливання. Так, особливо значне відхилення зафіксовано в 2005 р., коли значення показника знизилися більше ніж удвічі по всій території України.

Позитивна динаміка даного показника у переважній більшості регіонів України дає підстави стверджувати про зменшення таких асоціальних проявів, як алкоголізм та наркоманія, а стабільні значення коефіцієнта регіональної варіації — про відсутність помітної регіональної диференціації цього аспекту соціального середовища.

Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0–17 років). Показник-дестимулятор, що характеризує насамперед поширеність соціального сирітства та, певною мірою, ефективність дії соціальних програм щодо його зменшення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1708, або 4 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найменша чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, була у західних регіонах України, зокрема: у Львівській (590 випадків на 100 тис. дітей), Івано-Франківській (592), Тернопільській (606), Рівненській (671), Чернівецькій (686), Волинській (816) та Закарпатській (842) областях. Порівняно з середнім по Україні значенням (1204 випадків на 100 тис. дітей), найбільшу кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, було зафіксовано у 12 областях, серед яких найвищі значення показників мали місце в Кіровоградській (2019), Миколаївській (1953), Дніпропетровській (1740), Херсонській (1673) та Чернігівській (1580) областях (рис. 2.7).

Протягом досліджуваного періоду були помітні динамічні коливання, коли у більшості регіонів у 2005–2009 рр. спостерігалось зростання значень показника, а у 2010–2011 рр. — його зниження. Водночас найнижчі темпи росту показника мали місце на Донеччині (90,2%) та у Криму (93,1%). По всіх інших регіонах — зростання значень показника; особливо високі темпи росту (більше, ніж у 2,2 рази) в Житомирській, Чернігівській та Кіровоградській областях.

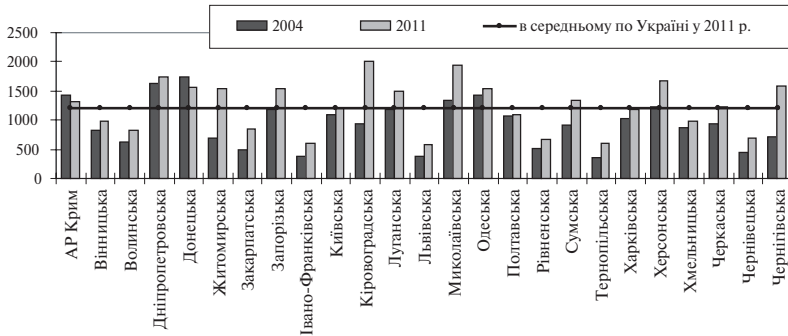

Рис. 2.7. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 100 тис. дітей у віці 0–17 років

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Загалом ситуація в Україні за кількістю дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, погіршується. Водночас має місце тенденція до зниження рівня регіональної варіації: якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 41,73%, то у 2011 р. – 34,39%, що вказує на послаблення регіональних диспропорцій.

Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,0728 та займає 6 місце за значущістю серед експертів. Найнижчий рівень підліткової народжуваності у 2011 р. зафіксовано у Львівській (6,90 дітей на 10 тис. дівчат), Волинській (8,52), Чернігівській (9,25) та Харківській (9,80) областях, а також АР Крим (9,71). Найвищий коефіцієнт підліткової народжуваності спостерігався в Закарпатській (25,47), Кіровоградській (15,03), Миколаївській (15,00), Одеській (14,14), Херсонській (14,13) та Чернівецькій (14,00) областях.

Вагомих динамічних зрушень у регіональних показниках підліткової народжуваності протягом 2004–2011 рр. не відбулось. Разом з тим найвищі темпи росту показника мали місце в Чернівецькій (129,5%) та Закарпатській (124,6%) областях; найнижчі – в Чернігівській (61,5%), Тернопільській (73,2%) та Івано-Франківській (79,3%) областях.

Загалом абсолютні та відносні значення даного показника в регіонах України протягом останніх 8 років знижуються. Досить високі коефіцієнти регіональної варіації показника залишалися стабільними, змінюючись у межах 28–33%.

Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1390, або 5 місце за значущістю серед експертів. За даними 2011 р., найменшу кількість померлих від навмисного самоушкодження було зафіксовано у Львівській (7,6 випадків на 100 тис. населення), Тернопільській (9,9), Івано-Франківській (10,8), Харківській (12,2) та Чернівецькій (12,3) областях. Однак, як видно з рис. 2.8, майже в 2/3 регіонів (а саме у 16-ти) значення показника є вищим за середньоукраїнське (19,6 випадків на 100 тис. населення),⁵² серед усіх найгірша ситуація спостерігається на Чернігівщині (33,3 випадки).

Аналіз інтенсивності зміни цього показника засвідчив, що практично у всіх регіонах темпи росту показника знизилися, особливо у Харківській (52,7%), Луганській (71,5%), Сумській (77,8%), Київській (78,6%) областях та АР Крим (77,3%). Лише 3 області демонструють зростання значень показника, це – Житомирська (104,3%), Тернопільська (103,3%) та Львівська (101,7%) області.

Динамічний аналіз виявив позитивну тенденцію до загального зниження кількості померлих від навмисного самоушкодження. Водночас залишаються досить високими коефіцієнти регіональної варіації, коливаючись у межах 32,7–35,8% протягом восьмирічного періоду.

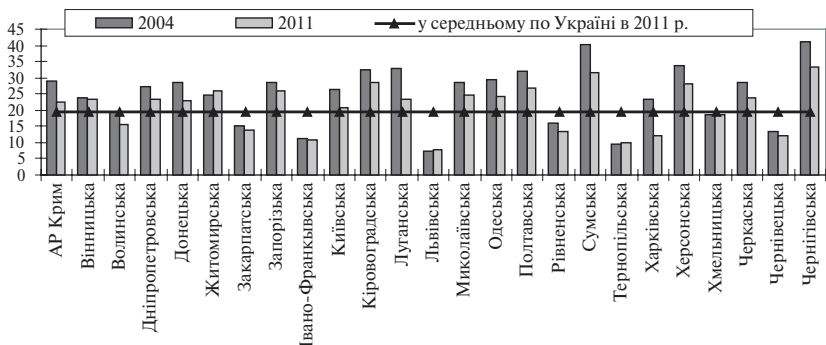

Рис. 2.8. Кількість померлих від навмисного самоушкодження, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

⁵² У 2011 р. значення цього показника становило: в Сумській області – 31,4; Кіровоградській – 28,7; Херсонській – 28,3; Полтавській – 26,8; Запорізькій – 26,1; Житомирській – 25,8; Миколаївській – 24,5; Одеській – 24,4; Черкаській – 23,6; Луганській – 23,5; Вінницькій – 23,5; Дніпропетровській – 23,4; Донецькій – 23,0; АР Крим – 22,3; Київській – 20,6.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що найбільш сприятливе для людського розвитку соціальне середовище – на заході України, зокрема у Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Тернопільській областях. Ці регіони є лідерами за всіма показниками досліджуваного блоку. Проте, незважаючи на певні позитивні тенденції, Закарпатська та Чернівецька області демонструють високі темпи росту щодо рівня підліткової народжуваності, кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Незмінною залишається ситуація з аутсайдерами за індексом соціального середовища. Найгірший стан показників даного блоку протягом досліджуваного періоду спостерігається на півдні України, що підтверджує і структурний аналіз блоку. Найнебезпечніша ситуація майже за всіма показниками – у Миколаївській, Одеській, Херсонській та Кіровоградській областях (особливо щодо захворюваності на алкоголізм та наркоманію, зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування).

Рівень регіональної диференціації за всіма показниками блоку є високим, що вказує на істотне посилення регіональних диспропорцій. Найбільший внесок у формування диспропорцій між областями країни належить такому показнику, як кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. І саме за цим показником ситуація в усіх областях є найбільш несприятливою. Водночас певного прогресу досягнуто у напрямках зниження захворюваності на активний туберкульоз та виявлення хворих з діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Відповідно до аналізу статистичних параметрів рангів за блоком «Соціальне середовище» у 2004–2011 рр., практично всі регіони зберігали стабільні позиції в рейтингу. Безперечними лідерами протягом досліджуваного періоду є 3 регіони (Тернопільщина, Львівщина та Івано-Франківщина), які протягом всього періоду займали домінуючі позиції. Так, починаючи з 2006 р. 1 місце незмінно займає Львівська область, а Івано-Франківська та Тернопільська по черзі знаходились на другій і третій позиціях.

Постійними аутсайдерами є такі регіони – Луганщина, Миколаївщина, Херсонщина, Дніпропетровщина, для яких також характерні незначні коливання рейтингових позицій. Ці переміщення мали місце в межах двох–трьох позицій (наприклад, у 2010 р. Миколаївська область посідала 22 місце, а вже у 2011 р. – 25). Зазначимо, що аналогічно до рейтингових позицій регіонів-лідерів та регіонів-аутсайдерів, області з

середніми значеннями показників теж характеризуються стабільністю, тобто їх переміщення відбувалось у межах однієї—двох позицій.

Незважаючи на відносну стабільність рейтингу регіонів за блоком «Соціальне середовище», серед них можна виділити такі, зростання чи спад рейтингу яких виявились більш помітними на загальному фоні, оскільки ці явища мали місце впродовж кількох років. Наприклад, помітне зростання рейтингу було у 4 областях, а спадання рейтингу – також у 4 регіонах країни (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Розподіл регіонів України за особливостями рейтингових позицій у рейтингах блоку «Соціальне середовище» протягом 2004–2011 рр.

Основні рейтингові позиції	Лідери	Аутсайтери	Середні значення
	Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська, Рівненська	Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Луганська, Запорізька	Київська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька, Житомирська, Волинська, АР Крим, Полтавська, Хмельницька
Найбільш істотні зміни у рейтингу	Зростання рейтингу	Спад рейтингу	
	Харківська, Донецька, Одеська	Кіровоградська, Сумська області	

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналіз коефіцієнта варіації індексів блоку «Соціальне середовище» (рис. 2.9) у регіональному розрізі протягом 2004–2011 рр. свідчить про незначні його коливання. У регіонів-лідерів значення індексу практично не змінилося, однак слід відмітити покращання ситуації протягом 2004–2011 рр. на Харківщині, де значення індексу зросло з 0,3886 у 2004 р. до 0,5569 – у 2011 р.

Стабільність рейтингу регіонів за блоком «Соціальне середовище» дає можливість припустити, що зазначені вище тенденції залишаться без істотних змін наступними роками. Це пов'язано з історичним розвитком регіонів та частково їх географічним розташуванням. Зокрема, в західних областях України, які традиційно є лідерами рейтингу, більш поширені релігійні, сімейні та моральні цінності, що позитивно впливають на всі показники блоку.

Рис. 2.9. Коефіцієнт варіації значень індексів за блоком «Соціальне середовище» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Водночас у непростих економічних та історичних умовах свого розвитку південні та східні регіони України закономірно стали аутсайдерами рейтингу. За радянських часів на сході країни та у деяких центральних областях було розміщено значну частину промислових виробництв, які зазнали значного занепаду протягом 1991–2004 рр. Таким чином, проблеми, що виникли у соціальному середовищі Луганської, Дніпропетровської, Кіровоградської областей, здебільшого є результатом промислового спаду, наслідки якого негативно впливали на економіку України протягом двох останніх десятиріч.

Низький рівень життя, розшарування суспільства на багатих і бідних, труднощі, що постають перед молоддю при спробі самореалізації та одержання суспільного визнання, обмеження соціально прийнятних способів отримання гідного заробітку тощо – все це формує соціальну нерівність та є підґрунтям виникнення девіантності в соціумі, показниками якої є зростання рівня злочинності, частки хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, збільшення кількості дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Джерелом девіантної поведінки є сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, що детермінують непристосованість людини до конкретних умов соціально корисної діяльності. Основними причинами є зміни звичного устрою життя та етично-ціннісних орієнтацій населення, послаблення виховних можливостей сім'ї та системи освіти. Зниження рівня життя значної частини населення зіграло істотну роль у виникненні глибоких деформацій в соціальному середовищі, в т. ч., дезінтеграція родинних зв'язків, поширення соціального сирітства, безпритульності, зростання безробіття. Така ситуація є украй аномальною та набуває в країні усе більш загрозливих масштабів. Надзвичайно загострюються проблеми алкоголізму, наркоманії, асоціальної поведінки.

Відповідно до статистичних даних, показники кількості хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин останніми роками знижуються. Водночас, за оцінками експертів, їх частка набагато більша, і ситуація не є такою позитивною, як її показує офіційна статистика. Причини високого рівня алкоголізації та наркоманії — доступність алкогольних напоїв та наркотичних засобів в умовах низького рівня життя населення, омоложення контингенту тих, хто вживає алкоголь і наркотики. Така ситуація обумовлює підвищений ризик для життя й здоров'я населення, тому потребує особливої уваги суспільства та проведення цілеспрямованої державної політики.

Водночас, враховуючи переважно позитивні значення офіційної статистики, можемо сподіватися в найближчі роки на:

- стабільність лідерських позицій західних регіонів України за рахунок позитивної динаміки усіх показників;
- незначне зростання рейтингу східних областей (Донецької, Луганської, Харківської) за рахунок поступової позитивної динаміки деяких показників: зменшення кількості самогубств, зменшення кількості хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольного психозу, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу;
- незначний спад рейтингу Кіровоградської та Сумської областей через зростання рівня злочинності та кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Чітко окресленою тенденцією на найближчу перспективу є зменшення значень більшості показників. Однак, зауважимо, що зменшення кількості

кості хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин може бути більшою мірою пов'язане з проблемою реєстрації таких випадків, ніж з реальною ситуацією у регіонах.

У той же час прогнозується підвищення рівня злочинності, однією з основних причин чого є зниження рівня життя населення, що пов'язано з наслідками економічної кризи 2008–2009 рр. Окрім того, на нашу думку, слід очікувати зростання соціального сирітства. Головними чинниками такого зростання є економічна нестабільність (об'єктивний чинник) і асоціальна поведінка деяких батьків (суб'єктивний). Разом з тим, починаючи з 2005 р., в країні зросла допомога при народженні дитини, тому мають місце випадки народження дитини з метою отримання матеріальної вигоди, що призводить до недбалого ставлення до дитини і, як наслідок, позбавлення батьківських прав (зазвичай після досягнення дитиною трирічного віку, коли виплати закінчуються).

2.3. Комфортне життя

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. У 2011 р. рейтинг за цим блоком очолюють Закарпатська область (1 місце) і АР Крим (2 місце), які, до речі, були основними лідерами протягом 2004–2011 рр. (додаток 2.7). Херсонщина у 2004–2009 рр. стабільно утримувала 3 місце, і тільки за останні два роки перемістилася на 4 місце, уступивши попередню сходинку сусідній Одеській області. З 2009 р. на 5-ій позиції «закріпилася» Київська область. Щодо нижньої частини списку, то найчастіше тут фігурують Вінницька й Донецька області, а в останні два роки до них «приєдналася» й Хмельниччина.

Досліджуючи найбільш істотні переміщення в рейтингах, слід виділити показники Івано-Франківщини, коефіцієнт варіації інтегральної оцінки комфортності проживання якої дорівнював 12% (на фоні варіації 1–6% для інших регіонів). У рейтингових місцях це мало вигляд переміщення з 25 місця (2004–2006 рр.) на 13 місце (2007 р.), знову на 25 місце (2008–2009 рр.), далі – на 22 місце (2010 р.) і 21 місце (2011 р.).

Серед областей, що покращили свої показники, – Львівська (22 місце у 2004 р. – 7 місце у 2011 р.), Чернівецька (відповідно з 16 на 11 місце), а також Тернопільська (з 18 на 14 місце). В той же час знизився рейтинг Дніпропетровщини (з 7 позиції до 16). Погіршенням комфортності проживання характеризувалися також Хмельницька, Запорізька, Харківська та Полтавська області.

Проаналізуємо детальніше, за рахунок яких показників відбувалися якісні зрушення за блоком «Комфортне життя».

Забезпеченість житлом у містах (загальна площа у розрахунку на 1 особу), кв. м (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2455, або 1 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищу забезпеченість житлом у містах було зафіксовано у Кіровоградській (21 кв. м), Тернопільській (20,2), Вінницькій (19,3), Чернігівській (19,1) та Черкаській (18,9) областях. Найгірша ситуація спостерігається у Закарпатській (17,0), Львівській (16,9), Одеській (16,8), Рівненській (16,4) та Хмельницькій (14,6) областях. Загалом диференціація регіонів України за даним показником складає 1,3–1,4 разу. При цьому у 14 областях⁵³ значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське, яке у 2011 р. дорівнювало 17,9 кв. м.

Аналіз інтенсивності динаміки цього показника свідчить, що загалом він змінюється досить повільно, найбільший темп росту (117,6% у 2011 р. до рівня 2004 р.) зафіксований у Волинській області. У ряді регіонів забезпеченість міського населення житлом знизилася. Так, для Хмельниччини вона становила лише 78,9% від рівня 2004 р., у Київській, Чернівецькій та Дніпропетровській областях – відповідно 95–96%.

Та в цілому ситуація із забезпеченням житловою площею у містах покращувалася, про що свідчить зростання середнього по Україні показника забезпеченості житлом. Проте швидкість таких перетворень є досить повільною, а деякі з регіонів залишаються осторонь цього процесу – відповідні показники погіршуються або залишаються на тому ж самому рівні.

Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1804, або 3 місце за значущістю серед експертів). **Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %** (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1534, або 4 місце за значущістю серед експертів).

Обладнання зручностями осель, особливо у сільській місцевості, є важливим елементом комфортності проживання. У 2011 р. найкращу забезпеченість такими зручностями мали жителі Криму (додаток 2.8), оскільки Автономія перебуває на 1 місці щодо забезпеченості осель газопостачанням або підлоговою електроплитою (в середньому 96,7%) і на 2 місці щодо забезпеченості каналізацією і водовідведенням (44,9%).

⁵³ До цього переліку слід віднести АР Крим, Волинську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Івано-Франківську, Київську, Львівську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Хмельницьку та Чернівецьку області.

Закарпатська область у 2011 р. посіла 1 місце щодо забезпеченості сільських мешканців базовими зручностями – водовідведенням та централізованою каналізацією (55,7%).

Загалом, якщо забезпеченість газопостачанням і підлоговими електроплитами перебуває на рівні 84% в середньому по Україні (відповідно коефіцієнт варіації дорівнює близько 11,5% за весь період дослідження), а диференціація показника у 2004–2011 рр. роках зафіксована на рівні 1,9 разу), то забезпеченість каналізацією є значно нижчою – 21,8% в середньому по Україні за результатами 2011 р. (при значенні коефіцієнта варіації за регіонами, що дорівнює 50%). При цьому як позитивну тенденцію слід виокремити зменшення диференціації регіонів (рис. 2.10) стосовно забезпеченості каналізацією у 2004–2011 рр. з 30,8 до 8,3 разів (або динаміку коефіцієнта варіації від 72,5% до 49,9%).

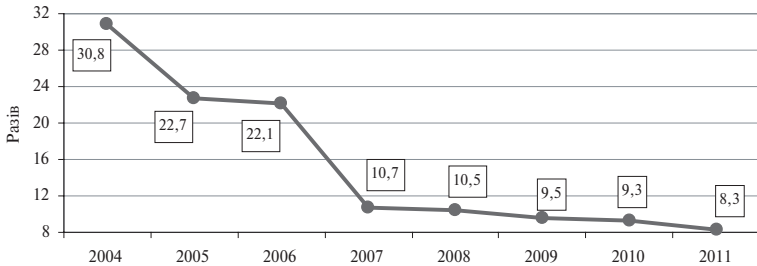

Рис. 2.10. Диференціація показника «Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості» за регіонами України, *разів*

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналіз інтенсивності змін показника забезпеченості підлоговими електроплитами та газопостачанням у сільській місцевості показує, що у багатьох регіонах він перебуває на межі насичення. Тому за цим параметром комфортності проживання не слід очікувати значних динамічних змін. На противагу йому, рівень досягнень у сфері обладнання централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості далекий від повного задоволення потреб населення, тому відповідний показник демонструє значну позитивну динаміку, відбувається зменшення міжрегіональних диспропорцій.

Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2239, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найкращим екологічним ста-

ном характеризувалася Волинська область, на другому місці в рейтингу – Рівненська область, на третьому – Житомирська. Найгірший екологічний стан у Донецькій (25 місце), Запорізькій (24 місце) та Дніпропетровській (23 місце) областях.

Ситуація щодо стану навколишнього середовища вирізняється тим, що розподіл рейтингів залишився практично незмінним стосовно результатів 2004 р. Однак значно покращила свою позицію Одещина, перемістившись з 17 місця у 2004 р. на 7 – у 2011 р. Аналогічне «переміщення» здійснила й Київщина – з 21 на 12 місце. Негативними тенденціями позначилися екологічні процеси в Тернопільській (з 8 на 15 місце) та Херсонській (з 4 на 11 місце) областях. Загалом по Україні коефіцієнт варіації відповідного індексу у 2011 р. склав 30,11%. Щодо диференціації цього показника за регіонами, то у 2004 р. було зафіксовано значення – 23 рази, а у 2011 р. – на рівні 8 разів (рис. 2.11).

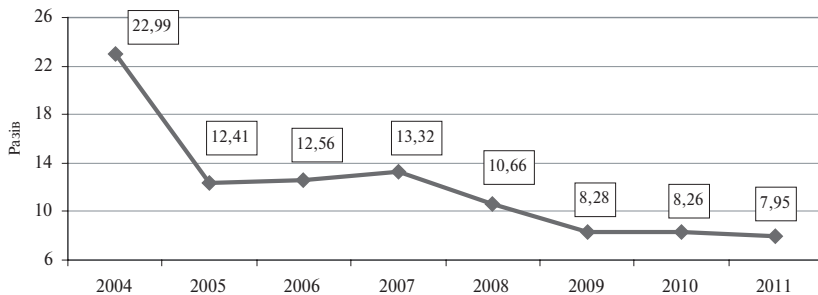

Рис. 2.11. Диференціація показника «Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення» за регіонами України, разів

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Екологічна ситуація щодо стану окремих територій і в країні загалом характеризується істотною інерційністю, оскільки на стан довкілля суттєво впливають специфіка і обсяги промислового виробництва та сільськогосподарського природокористування, а також обсяги вже накопичених відходів (що змінюються досить повільно).

Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, відвідувань на 10 тис. населення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1176, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищу забезпеченість амбулаторно-поліклінічними закладами було зафіксовано у Кіровоградській (288,1 відвідувань відповідних закладів на 10 тис. населення), Дніпропетровській (281,7), Полтавській (262,0), Житомирській

(250,6) та Сумській (241,3) областях. Найменший доступ до такого вкрай необхідного виду соціальної інфраструктури мало населення Волинської (176,3), Івано-Франківської (169,9) та Вінницької (162,4) областей. При цьому у 14 областях⁵⁴ значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське, яке у 2011 р. дорівнювало 213,20 відвідувань на 10 тис. населення. Диференціація показника за регіонами у 2004–2011 рр. склала 1,8 разу.

Аналіз інтенсивності зміни цього показника показав, що найбільший темп росту (114,8% у 2011 р. до рівня 2004 р.) зафіксований у Івано-Франківській області, а також у Кіровоградській (114,6%) і Черкаській (114,5%). На Луганщині й Одещині відбулося зниження рівня забезпеченості – до 95,3% і 95,8% відповідно.

У цілому ситуація із забезпеченням амбулаторно-поліклінічними закладами поліпшувалася, про що свідчить зростання середнього по Україні показника. Коефіцієнт варіації наближався до рівня 5% у переважній більшості областей (за винятком Рівненщини, де він становив 12%).

Обсяг реалізованих населенню послуг (у розрахунку на 1 особу), грн. (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,0792, або 6 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищий обсяг послуг реалізовано населенню Кримської автономії (1 місце), Одеської (2 місце), Харківської (3 місце), Львівської (4 місце) та Запорізької (5 місце) областей. Замикають рейтинг Хмельницька (23 місце), Закарпатська (24 місце) і Тернопільська (25 місце) області. При цьому у 17 областях⁵⁵ значення цього показника у 2011 р. є нижчим за середньоукраїнське. Загалом, ситуація стосовно реалізації послуг є практично стабільною, значення за окремими регіонами варіюють дуже слабо. Диференціація показника, зваженого на середньоукраїнське значення, за досліджуваний період складає 1,8 разу.

Отже, в цілому між регіонами України зберігається досить високий рівень диференціації за рівнем комфортності проживання, групи регіонів лідерів і аутсайдерів демонструють стабільність при повільних темпах зближення, але як позитив треба виділити загальну тенденцію зростання показників у напрямі наближення до цільових значень.

⁵⁴ До цього переліку слід віднести АР Крим, Вінницьку, Волинську, Донецьку, Запорізьку, Івано-Франківську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Рівненську, Тернопільську, Херсонську, Хмельницьку та Чернівецьку області.

⁵⁵ До цього переліку слід віднести Вінницьку, Волинську, Житомирську, Закарпатську, Івано-Франківську, Кіровоградську, Луганську, Миколаївську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку та Чернігівську області.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Дослідження регіональної диференціації в сфері комфортності проживання у регіонах України показують наявність двох беззаперечних лідерів – АР Крим (індекс за блоком дорівнює 0,7515) і Закарпатську область (індекс за блоком дорівнює 0,7596), (додаток 2.9).

Характеризуючись певним відставанням за значенням інтегральної оцінки, інші області утворюють досить згуртовану групу, показники якої практично навіпіл розділилися симетрично до середньоукраїнського значення індексу комфортності проживання (який у 2011 р. зафіксовано на рівні 0,5759). До підгрупи показників, індекс яких вищий за середній (за даними 2011 р.), увійшли Одеська (індекс за блоком дорівнює 0,6706), Херсонська (0,6230), Київська (0,6214), а також Волинська, Львівська, Черкаська, Полтавська, Харківська, Чернівецька, Рівненська (перелік складено за убаванням значення індексу і, відповідно, рангу).

Друга підгрупа регіонів, індекс яких менший за середній, складається з Миколаївської, Тернопільської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Житомирської, Луганської, Запорізької, Чернігівської, Івано-Франківської, Сумської, Вінницької, Хмельницької та Донецької (перелік складено за убаванням значення індексу і, відповідно, рангу).

Безпосередньо середньоукраїнське значення поступово зростає (рис. 2.12), але дуже повільно, його коефіцієнт варіації дорівнює 2,2%, тобто процес практично стабільний. З $R^2=0,993$ даний процес апроксимується лінійним трендом, який описується рівнянням виду $y = 0,0052x + 0,5336$, ґрунтуючись на якому можна спрогнозувати значення середньоукраїнського показника у 2015 р. на рівні 0,5958.

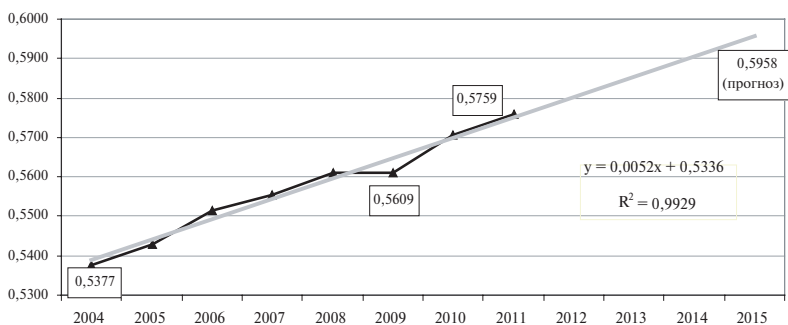

Рис. 2.12. Динаміка середньоукраїнського значення індексу за блоком «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр. та його лінія тренду, продовжена до 2015 р.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Спостерігаючи тенденцію сходження значень інтегральної оцінки практично у всіх регіонах до середньої, можна стверджувати, що саме цей тренд відображає перспективи людського розвитку в сфері комфортності проживання.

Це припущення підтверджує той факт, що значення інтегральної оцінки за блоком «Комфортне життя» все менше диференціюється за регіонами: у 2004 р. коефіцієнт варіації складав 16,64%, а у 2011 р. — 12,62%, рівномірно убуваючи весь період дослідження. Тому в подальшій перспективі слід очікувати збереження цієї тенденції, яка відбилася навіть на показниках Закарпаття і Криму, зберігаючи 1–2 позиції в рейтингу, значення їх інтегральних оцінок зазнали зниження, особливо це стосується Автономії.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр. подано у табл. 2.3.

Таблиця 2.3.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр.

	Лідери	Аутсайтери	Умовно-стабільні значення
Стабільні позиції	АР Крим, Закарпатська, Херсонська, Волинська	Донецька, Запорізька, Сумська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька	Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська
Нестабільні, динамічні позиції	Зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різностямовані коливання рейтингів
	Львівська, Чернівецька, Одеська, Київська	Харківська, Дніпропетровська, Хмельницька	Івано-Франківська, Житомирська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як бачимо, стабільні значення рейтингів мають 18 регіонів. Відповідно, і в майбутньому можна очікувати, що вони будуть займати аналогічні позиції, зважаючи, що у попередній період показники за окремими областями варіювали незначним чином (рис. 2.13).

Як видно з наведених даних, у 2011 р. ситуація стосовно умов проживання поліпшилася практично в усіх регіонах за винятком, який стосується Донеччини, Хмельниччини, а також Харківщини і Дніпропетров-

щини. Передбачити розвиток ситуації на майбутнє у цій сфері людського розвитку для цих областей досить важко, оскільки стійку тенденцію зростання інтегральної оцінки можна спрогнозувати лише для Житомирщини (рис. 2.14).

Рис. 2.13. Коефіцієнт варіації значень індексів за блоком «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Зважаючи на істотний економічний потенціал Дніпропетровщини, можна сподіватися на покращення ситуації і повернення на таку траєкторію розвитку відповідних процесів, які дадуть можливість їй піднятися до середньоукраїнського рівня, проте це потребуватиме поліпшення екологічної ситуації в регіоні. Аналогічний комплекс заходів необхідно здійснити і в Донецькій області, прогнозувати розвиток ситуації стосовно покращення показників і наближення до середньоукраїнського рівня в якій досить важко. Хмельниччина істотно знизилася свій рейтинг в останні роки, повернення на траєкторію, якої вона дотримувалася у 2004–2009 рр., є можливим і вписується в оптимістичний сценарій розвитку. Дослідження показників Івано-Франківщини виявляє тенденцію до значного покращення ситуації, у якій область перебувала у 2004–2005 рр., і входження до групи стабільних регіонів.

Загалом, екологічна ситуація в регіонах істотно впливає на їхні рейтинги за умовами проживання. Промислово розвинені області із задо-

вільними показниками забезпеченості житлом та його облаштуванням зручностями, перебувають на останніх місцях за станом екології. Так, Донецчина є двадцять п'ятою, а Дніпропетровщина – двадцять третьою за індексом впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення. За період 2004–2011 рр. коефіцієнт варіації цього показника по Донецькій області склав 28,73% – це саме високе значення серед регіонів, при цьому екологічний показник поліпшувався, але і цього виявилося недостатньо для перелому ситуації. Станом на кінець 2011 р. диференціація регіонів за індексом впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення складала 8 разів.

Рис. 2.14. Динаміка індексу за блоком «Комфортне життя» окремих областей протягом 2004–2011 рр.

Примітки: * лінія тренду середньонаціонального значення індексу описується рівнянням $y=0,0052x+0,5334$ ($R^2=0,9768$); ** лінія тренду для Житомирщини описується рівнянням $y=0,0053x+0,4904$ ($R^2=0,5177$).

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Таким чином, узагальнюючи перспективи розвитку процесів регіонального людського розвитку в сфері комфортності проживання, слід зазначити їх істотну інерційність. Як окремі показники, що входять до складу блоку «Комфортне життя», так і інтегральна оцінка за блоком загалом, варіює дуже мало (для більшості регіонів). Щодо явищ диференціації рівня комфортності проживання, то вони безперечно

пом'якшуються, при цьому загальною тенденцією є зближення регіональних показників з середнім по Україні. Наближення до середнього значення властиве для областей, що знаходяться як «зверху», так і «знизу» відповідного рейтингу. Тому можна стверджувати, що «поведінка» середньоукраїнського показника характеризує процеси в сфері комфортності проживання загалом.

2.4. Добробут

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як видно з додатку 2.10, у 2011 р. рейтинг за цим блоком очолили такі області: Запорізька (1 місце), Миколаївська (2 місце), Харківська (3 місце), Черкаська (4 місце), Донецька (5 місце), Полтавська (6 місце) та Чернігівська (7 місце). За винятком Чернігівщини, якій вдалося значно покращити рейтингову позицію порівняно з 2004 р. (з 22 на 7 місце), саме ці регіони посідали найвищі шаблі протягом 2004–2011 рр. Разом з тим у межах цієї групи спостерігалися несуттєві різноспрямовані коливання рейтингових позицій; дещо погіршився рейтингна Донеччині (з 1 місця в 2004 р. до 8 – в 2009 р. та 5 – в 2011 р.).

Серед регіонів, у яких спостерігалось покращання інтегрального показника добробуту населення протягом даного періоду, виокремлюються АР Крим (з 18 на 14 місце) та Чернівецька область (з 19 на 10 місце). Водночас істотне погіршення рейтингів мало місце на Житомирщині (з 13 на 23 місце), Львівщині (з 14 на 23 місце) та Івано-Франківщині (з 16 на 21 місце), тоді як в інших західних регіонах ситуація залишалася несприятливою протягом всього періоду дослідження.

У деяких областях (наприклад, в Київській, Кіровоградській та Закарпатській) спостерігалися істотні коливання рейтингових позицій протягом 2004–2011 рр., що мали різноспрямований характер. Відповідно, є потреба в більш детальному аналізі якісних зрушень у складі первинних показників, що використані для загальної оцінки добробуту населення.

Рівень бідності за відносним критерієм,⁵⁶ % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2842, завдяки чому він посів 1 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найнижчий рівень бідності населення було зафіксовано у Запорізькій (13,8%), Миколаївській (14,3%), Черкаській (14,5%), Харківській (15,3%) та Полтавській (19,7%) облас-

⁵⁶ Питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня.

тях. Однак у 11 областях⁵⁷ значення цього показника є вищим за середньоукраїнське (26,3%), серед них найгірша ситуація спостерігається на Хмельниччині (40,8%).

Аналіз інтенсивності зміни цього показника показав, що найвищі темпи росту (128%) мали місце на Житомирщині: рівень бідності за відносним критерієм збільшився з 29,4% у 2004 р. до 37,4% у 2011 р. (рис. 2.15). Поряд з цим, високі темпи росту бідності за даний період спостерігалися у Кіровоградській (122,7%), Львівській (121,1%), Донецькій (121,1%), Тернопільській (121,0%), Дніпропетровській (117,4%), Закарпатській (116,9%) та Хмельницькій (110,3%) областях.

В інших регіонах рівень бідності за відносним критерієм знижувався, що забезпечило покращання рейтингів цих областей за даним показником. Абсолютним рекордсменом за скороченням рівня бідності стала Запорізька область – більше ніж у 2 рази (з 28,2% в 2004 р. до 13,8% в 2011 р.). Істотні темпи зниження рівня бідності мали місце в Харківській (показник 2011 р. склав 60,9% показника 2004 р.), Миколаївській (відповідно 61,8%), Черкаській (65,8%), Чернігівській (67,9%) областях та АР Крим (69,2%).

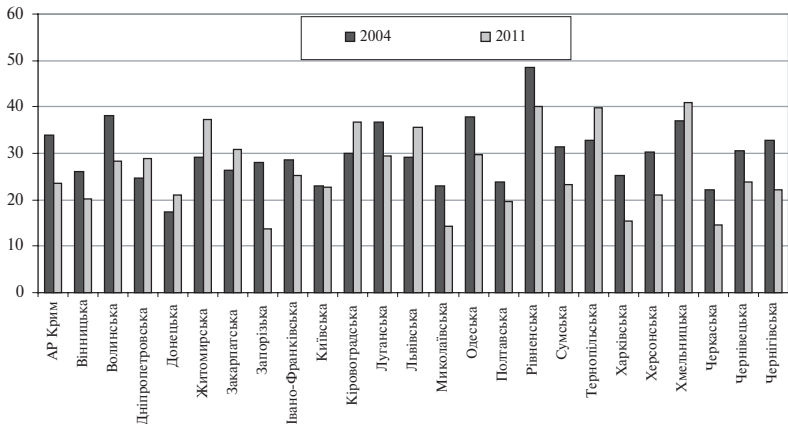

Рис. 2.15. Рівень бідності за відносним критерієм, %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

⁵⁷ У 2011 р. значення цього показника становило: у Рівненській області – 40,0%; Тернопільській – 39,8%; Житомирській – 37,4%; Кіровоградській – 36,7%; Львівській – 35,7%; Закарпатській – 30,8%; Одеській – 29,7%; Дніпропетровській – 29,0%; Луганській – 29,4%; Волинській – 28,4%.

Отже, незважаючи на зростання рівня відносної бідності населення в деяких областях, в більшості регіонів України відбулось певне скорочення цього показника протягом 2004–2011 рр. Проте негативною тенденцією є зростання рівня регіональної варіації за рівнем бідності в Україні: якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 21,60%, то у 2011 р. – 31,34%, що вказує на суттєве посилення регіональних диспропорцій у рівні добробуту населення, зростанні майнової нерівності в суспільстві.

Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1298, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найбільшу частку домогосподарств, які робили заощадження, зафіксовано в Запорізькій (46,3%), Чернігівській (44,8%), Чернівецькій (43,8%), Хмельницькій (32,9%) та Луганській (30,8%) областях (рис. 2.16). У більшості регіонів країни питома вага таких домогосподарств не перевищувала 30%, при цьому майже в двох третинах областей⁵⁸ значення цього показника було нижчим за середньоукраїнське (21,2%). Найгірша ситуація щодо можливості населення вкладати «вільні» кошти шляхом заощаджень або купівлі нерухомості спостерігалася в Івано-Франківській (4,4%), Херсонській (6,6%) та Тернопільській (8,9%) областях.

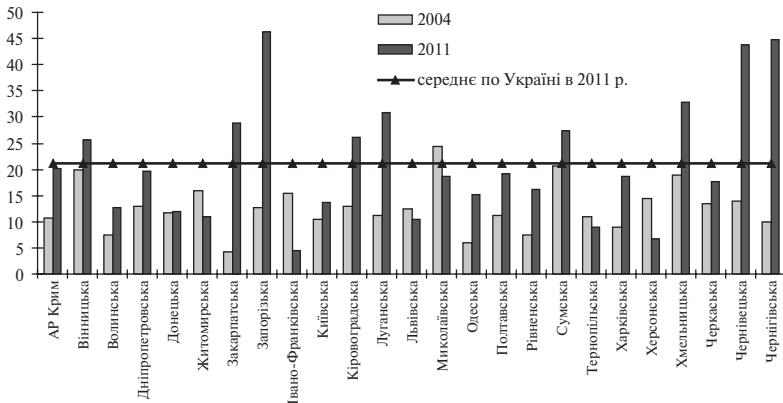

Рис. 2.16. Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

⁵⁸ У 2011 р. значення цього показника становило: у АР Крим – 20,0%; Дніпропетровській – 19,7%; Полтавській – 19,0%; Харківській – 18,8%; Миколаївській – 18,6%; Черкаській – 17,7%; Рівненській – 16,2%; Одеській – 15,2%; Київській – 13,7%; Волинській – 12,7%; Донецькій – 11,8%; Житомирській – 11,0%; Львівській області – 10,5%.

Аналіз динамічних змін цього показника протягом 2004–2011 рр. засвідчив, що в більшості областей України зростала частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість. Найвищі темпи росту (більше ніж в 6 разів) мали місце на Закарпатті (питома вага таких домогосподарств збільшилася з 4,3% у 2004 р. до 28,9% у 2011 р.), у Чернігівській, Чернівецькій та Запорізькій областях (темпи росту перевищили 300%). Поряд з цим, в окремих областях скоротилася частка даної категорії домогосподарств; зокрема, це стосується населення Херсонської (46,3%), Житомирської (68,4%), Миколаївської (76,2%), Тернопільської (80,7%) та Львівської (84,9%) областей. Найбільше зменшення мало місце на Івано-Франківщині, де відповідна частка домогосподарств зменшилась з 15,5% в 2004 р. до 4,4% в 2011 р.

У цілому динамічний аналіз виявив позитивну тенденцію до загального зростання частки домогосподарств, що мали достатньо «вільних» коштів, які могли бути використані для заощаджень або купівлі нерухомості, що свідчить про поступове зростання загального добробуту населення країни. Водночас рівень регіональних диспропорцій за цим показником залишається високим. Більш того, за рахунок скорочення відповідної частки домогосподарств в деяких західних та південних регіонах протягом 2004–2011 рр. відбувалось подальше зростання коефіцієнта регіональної варіації за цим показником (з 35,95% у 2004 р. до 53,59% у 2011 р.).

Кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2747, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі значення показника були зафіксовані в Миколаївській (2,73), Донецькій (2,72), Запорізькій (2,60) та Кіровоградській (2,57) областях. У більшості регіонів кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні, коливалася навколо середньоукраїнського значення (2,37), однак у 9 областях⁵⁹ відповідні показники були нижчими. Найгірша ситуація щодо купівельної спроможності середнього доходу населення регіону спостерігалася у Тернопільській області (2,11 мінімальних продуктових кошиків).

Динамічні зрушення значень цього показника протягом 2004–2011 рр. характеризувалися позитивними тенденціями, оскільки

⁵⁹ У 2011 р. значення цього показника становило: у Вінницькій області – 2,32; Волинській – 2,28; в АР Крим – 2,22; Закарпатській та Івано-Франківській областях – по 2,19; Львівській – 2,15; Рівненській та Чернівецькій – по 2,13; Тернопільській – 2,11.

у всіх областях України, за винятком Закарпаття,⁶⁰ зростала кількість мінімальних продуктових кошиків, що їх можна придбати на середньодушовий дохід населення. Найвищі темпи росту були в Одеській (125,2%), Волинській (121,4%) та Чернігівській (121,1%) областях; найнижчі темпи росту — в Херсонській (102,8%), Харківській (106,0%), Миколаївській (106,9%) та Житомирській (108,7%) областях.

Позитивна динаміка даного показника у переважній більшості регіонів України дає підстави стверджувати про зростання купівельної спроможності доходів населення, а невисокі значення коефіцієнта регіональної варіації, що характеризується загальною тенденцією до подальшого зниження, — про відсутність помітної регіональної диференціації цього аспекту матеріального добробуту (рис. 2.17).

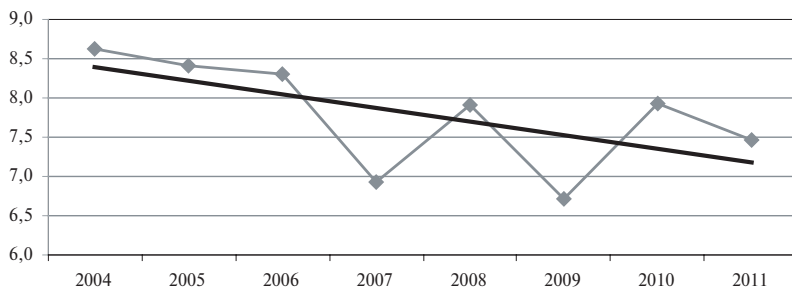

Рис. 2.17. Динаміка коефіцієнта регіональної варіації показника кількості мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід, та його лінія тренду

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

Валовий регіональний продукт, в розрахунку на душу населення, щодо середньоукраїнського значення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1658, або 3 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі обсяги ВРП на душу населення були вироблені на Дніпропетровщині та Донеччині, завдяки чому саме в цих областях співвідношення даних показників до середньоукраїнських значень склало відповідно 1,87 та 1,68. Серед інших областей, що характеризувалися високими значеннями ВРП на душу населення, — Полтавська (співвідношення до середньоукраїнського значення — 1,54), Київська (відповідно 1,48) та Харківська (1,30). Суттєво нижчими за середнього по Україні показни-

⁶⁰ У Закарпатській області протягом 2004–2011 рр. кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід, зменшилась з 2,21 до 2,19.

ка ВРП на душу населення (19,3 тис. грн.) залишалася величина ВРП у 16 областях,⁶¹ при цьому найнижчі значення мали місце в Чернівецькій (співвідношення до середньоукраїнського значення –0,58), Закарпатській (відповідно 0,65) та Тернопільській (0,66) областях.

Попри те, що вагомим динамічних зрушень у регіональних показниках ВРП на душу населення по відношенню до середнього значення протягом 2004–2011 рр. не відбулось, можна виокремити певні закономірності. Так, найвищі темпи росту показника мали місце в Київській (127,6%) та Дніпропетровській (124,4%) областях; найнижчі – у західних регіонах (Рівненській – 87,7%, Волинській – 88,3%, Закарпатській – 88,4%), а також Запорізькій області (88,9%). У решті регіонів спостерігалися несуттєві коливання навколо середнього по країні значення, якому найбільшою мірою відповідали Полтавщина, Сумщина та Житомирщина.

Незважаючи на прискорене зростання абсолютних значень ВРП в розрахунку на душу населення протягом 2004–2011 рр., відносні значення даного показника в регіонах України, що оцінені по відношенню до середньоукраїнського значення, демонструють досить сталі тенденції. Високі коефіцієнти регіональної варіації показника також залишалися стабільними, змінюючись у межах 28–33% протягом періоду дослідження.

Наявність базового набору товарів тривалого користування,⁶² % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1454, або 4 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі рівні забезпеченості населення базовим набором товарів тривалого користування спостерігалися в Донецькій (91,8% домогосподарств), Миколаївській (відповідно 91,6%) та Харківській (90,3%) областях. У межах 80–90% домогосподарств володіли базовими наборами відповідних товарів в таких областях, як Дніпропетровська, Запорізька, Закарпатська, Луганська, Львівська, Одеська, Херсонська, та АР Крим. Порівняно з середнім по Україні показником (79,71%), нижчі частки домогосподарств, у яких наявні всі товари базового набору, були зафіксовані в 13 областях,⁶³ серед яких найнижчі значення показників мали місце на Чернігівщині (62,0%), Волині (68,5%), Івано-Франківщині (70,7%) та Хмельниччині (70,1%).

⁶¹ Співвідношення ВРП на душу населення до середньоукраїнського значення становило в 2011 р.: у Волинській області – 0,73; Рівненській – 0,74; Хмельницькій – 0,75; Херсонській – 0,76; Житомирській – 0,77; Вінницькій – 0,78; Івано-Франківській – 0,82; АР Крим та Чернігівській області – по 0,85; Кіровоградській – 0,86; Сумській – 0,87; Львівській – 0,90; Черкаській – 0,93.

⁶² Питома вага домогосподарств, у яких були наявні всі товари базового набору товарів тривалого користування.

⁶³ У 2011 р. до цієї групи областей належали: Полтавська (71,6%); Тернопільська (75,6%); Кіровоградська (75,7%); Рівненська (76,0%); Вінницька (76,6%); Київська та Чернівецька (по 77,4%); Черкаська (77,9%); Житомирська (78,1%).

Протягом 2004–2011 рр. у всіх регіонах України зріс рівень забезпеченості домогосподарств базовим набором товарів тривалого користування (рис. 2.18). При цьому найвищі темпи росту були у Вінницькій (158,4%), Сумській (157,7%), Житомирській (154,3%) та Чернігівській (150,4%) областях, тобто у тих регіонах, що на початку досліджуваного періоду характеризувалися найнижчими значеннями відповідних показників (в 2004 р. в цих областях базовим набором товарів були забезпечені лише від 40% до 50% домогосподарств). А найнижчі темпи росту продемонстрували області з уже досить високими показниками забезпеченості товарами тривалого користування – Київська (116,8%), Запорізька (118,3%), Луганська (119,9%).

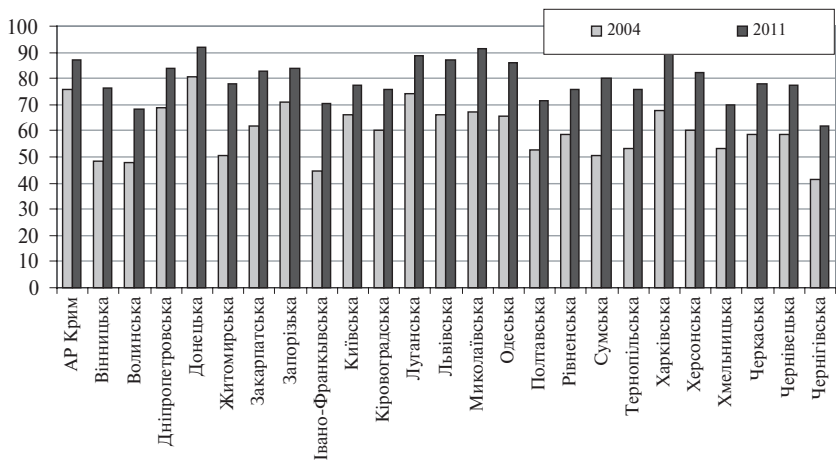

Рис. 2.18. Питома вага домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

Внаслідок цього наявність базового набору товарів тривалого користування стала єдиним аспектом добробуту населення, регіональна диференціація якого характеризувалася істотним скороченням протягом 2004–2011 рр. (відповідний коефіцієнт варіації зменшився з 16,63% до 9,50%).

У цілому високий рівень регіональної диференціації населення за рівнем матеріального добробуту залишається актуальною проблемою для України. Незважаючи на певні позитивні тенденції абсолютних по-

казників добробуту у переважній більшості регіонів України (зокрема, зростання ВРП в розрахунку на душу населення, розширення купівельної спроможності доходів та збільшення частки домогосподарств, які володіють базовим набором товарів тривалого користування, або мають «вільні» кошти, за рахунок яких здатні робити заощадження та купувати нерухомість), суттєвого вирівнювання у становищі населення різних регіонів не відбувається. Необхідно звернути увагу й на іншу негативну тенденцію: в окремих випадках регіональна диференціація зростає не за рахунок більш швидкого покращання ситуації в одних областях порівняно з іншими, а й за рахунок зниження окремих показників, що характеризують добробут населення, скорочення їх значень в абсолютному виразі. Зокрема, це стосується зниження частки домогосподарств, які робили заощадження в окремих західних та південних областях, прискореного зростання рівня бідності у цілому ряді регіонів, що відбулося в 2011 р.

Найбільший внесок у формування диспропорцій між областями країни належить такому показнику, як частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; дещо меншим є вплив рівня відносної бідності та ВРП в розрахунку на душу населення, що обумовлює нерівні передумови економічного становища мешканців різних регіонів. Водночас регіональна варіація таких показників, як кількість мінімальних продуктових кошиків, яку населення може придбати за середньодушовий дохід, та частка домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, перебуває в межах статистично «нормальних» значень. Ці особливості дають підстави для висновків про однорідність розподілу «базового» рівня матеріального добробуту населення на території України, який, проте, супроводжується високою регіональною диференціацією «розширених» економічних можливостей населення, що спрямовані на задоволення потреб вищого рівня.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Як показують тенденції індикаторів матеріального добробуту населення протягом 2004–2011 рр., у рейтинговому розподілі регіонів України виділяються групи з порівняною стабільністю позицій (табл. 2.4). Так, сукупність областей, які представляли лідерів рейтингу, залишалася стабільною протягом всього періоду дослідження, включаючи Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаївську, Харківську та Черкаську області. Незважаючи на певне переміщення рейтингових позицій у межах першої «десятки» та різноспрямовані зрушення в абсолютних значеннях індексів добробуту, саме у цих регіонах спостерігалися найвищі рівні як інтегральних, так і окремих первинних показників.

Таблиця 2.4.

**Розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень
у рейтингах добробуту протягом 2004–2011 рр.**

Стабільні позиції	Лідери	Аутсайтери	Середні значення
	Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Миколаївська, Харківська, Черкаська	Волинська, Рівненська, Тернопільська	Вінницька, Одеська, Хмельницька, Сумська
Нестабільні, динамічні позиції	Зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різноспрямовані коливання рейтингів
	АР Крим, Луганська, Чернівецька, Чернігівська	Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Херсонська	Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Полтавська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналогічні особливості характеризують і групу «аутсайдерів» рейтингу добробуту в регіонах країни: протягом 2004–2011 рр. вони були представлені Волинською, Рівненською та Тернопільською областями, де фіксувалися найнижчі значення більшості індикаторів, що характеризують різні аспекти рівня життя населення. Нарешті, певна сукупність областей стабільно посідала середні позиції в загальноукраїнському рейтингу, незважаючи на зрушення, які відбувалися довкола них: Вінниччина, Одещина та Хмельниччина.

Зважаючи на сталість позицій цих регіонів, можна припустити, що відповідні тенденції зберігатимуться й у найближчій перспективі внаслідок як об'єктивних передумов, так і завдяки ефекту інерційності, що притаманний економічним процесам. Поряд з цим, методологічні особливості первинних показників, що формують систему індикаторів матеріального добробуту (обмеження 100%-им значенням таких показників, як рівень забезпечення базовим набором товарів тривалого користування, частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість, – з одного боку, прив'язка до середньоукраїнського рівня значення ВРП в розрахунку на душу населення – з другого), визначають певні «межі» варіації цих показників і, зокрема, наявність максимально можливого значення. В цьому контексті необхідно враховувати, що високий рівень досягнень у цих регіонах та сталість їх позицій зумовлюють поступове уповіль-

нення темпів росту, внаслідок чого до групи високого рівня добробуту можуть потрапити більш «активні» регіони, яким властиві вищі темпи розвитку, витіснивши традиційних лідерів.

Так, поряд з групою «стабільних» регіонів, тенденції яких видаються досить чітко окресленими на найближчу перспективу, простежується друга група областей, динамічні зрушення у рейтингових позиціях яких характеризуються досить високою нестабільністю. В цій категорії можна виокремити такі групи:

- 1) регіони, рейтингові позиції яких зростали протягом 2004–2011 рр. (АР Крим, Луганська, Чернівецька та Чернігівська області);
- 2) області, рейтингові позиції яких знизилися за цей час (Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Херсонська);
- 3) області, рейтинги яких коливалися з певною невизначеністю (Закарпатська, Київська, Кіровоградська і Полтавська області).

Регіони першої «нестабільної» групи, тобто області, в яких спостерігався інтенсивний приріст рейтингів, мають високі шанси увійти до складу першої «шістки», зважаючи на вичерпання потенціалу росту та стабілізацію становища традиційних лідерів, про що йшлося раніше. Високий динамізм, у цьому контексті, властивий для АР Крим (проте обмежуючим чинником у цьому регіоні може виступати нижчий рівень купівельної спроможності середнього доходу завдяки підвищеним цінам курортно-рекреаційного регіону).

Друга «нестабільна» група регіонів, у якій відбувається спрямоване погіршення рейтингів, має стати об'єктом першочергової уваги державної політики соціально-економічного розвитку. Актуальність цього завдання зумовлена не лише нижчими темпами прогресу у рівні життя населення даних областей, а й негативною динамікою окремих первинних показників добробуту – зменшення частки населення, що здатне робити заощадження або купувати нерухомість, підвищенням рівня відносної бідності тощо. Наголосимо, що у цілісній системі індикаторів людського розвитку саме показники блоку «Добробут» найкраще піддаються впливу регуляторних заходів, таких як підвищення соціальних гарантій або розширення охоплення системою соціальної допомоги, зниження фіскального навантаження тощо. Тому завдання обґрунтованої регіональної політики полягають у попередженні зростання розриву в рівні життя населення цих областей із середньоукраїнськими стандартами.

Водночас найбільший науковий інтерес щодо оцінки перспектив подальшого людського розвитку становить остання група регіонів «різноспрямованих коливань», що характеризується високою потенційною чутливістю до заходів політичного впливу, зважаючи на невизна-

ченість тенденцій розвитку. Як показують прогностичні оцінки, побудовані для цієї групи за даними загальних трендів, у найближчій перспективі слід очікувати на певне зростання абсолютних значень індексів добробуту даних областей. Водночас темпи зростання індексів будуть суттєво відрізнятися, що зумовить певні переміщення позицій у межах групи (рис. 2.19). Зокрема, ймовірно, що значення індексу матеріального добробуту на Київщині зростатиме швидшими темпами, завдяки чому цей регіон випередить Полтавщину, де протягом 2004–2008 рр. спостерігалися вищі значення індексу добробуту. Значення індексу на Кіровоградщині залишатиметься низьким, сприяючи зростанню відриву від решти регіонів.

Рис. 2.19. Динаміка індексів добробуту в окремих «нестабільних» областях та лінії відповідних трендів на період до 2015 р.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Оцінюючи перспективи тенденцій добробуту населення в регіонах України, слід також проаналізувати «рухливість» окремих складових показників: найбільш чутливим видається рівень бідності, що демонструє високу залежність від дієвості заходів соціальної допомоги. Поряд з цим, значення такого показника, як частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, перебувають під впливом ряду чинників – обсягу доходу, який мають домогосподарства, ринкової кон'юнктури, рівня довіри до банківської системи, нарешті, інди-

відуальних настанов громадян. Аналогічні особливості характеризують і показник купівельної спроможності середніх доходів, що безпосередньо залежить не лише від їх розміру, а й від рівня регіональних цін, регулятивних заходів місцевих органів влади, що визначають розмір тарифів на суспільні послуги тощо.

Досить складно отримати швидкі позитивні результати в динаміці ВРП — диспропорції економічного розвитку зумовлюються особливостями територіально-галузевої структури господарства, рівнем індустріального розвитку регіону, його історичною специфікою. З очевидністю можна стверджувати лише про поступове зростання частки домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, у всіх регіонах країни — як внаслідок поступового «насичення» відповідних потреб, так і в результаті невідворотності суспільного прогресу, розширення асортименту та підвищення цінової доступності цих товарів.

На нашу думку, регіональні особливості складових показників блоку «Добробут» характеризуватимуться такими загальними тенденціями:

- рівень бідності за відносним критерієм: поступове зниження регіональної варіації;
- частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість: незначне зростання регіональної варіації;
- кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні: поступове зниження регіональної варіації;
- ВРП на душу населення: збереження нинішнього рівня регіональної варіації;
- забезпечення домогосподарств базовим набором товарів тривалого користування: зниження регіональної варіації.

2.5. Гідна праця

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як видно з додатку 2.11, у 2011 р. за цим блоком рейтинг очолили такі області: Одеська (1-е місце), Київська (2-е), Донецька (3-е), Дніпропетровська (4-е), Закарпатська (5-е місце). Однак шлях до своїх рейтингових позицій у цих регіонів був різний. Якщо Закарпатська, Одеська та Київська покращили свої позиції відносно інших регіонів, то Донецька і Дніпропетровська — погіршили. Слід зазначити, що для Київської області зафіксоване покращення є більшою мірою результатом останнього року

(2011 р.). В цілому за період 2004–2011 рр. її рейтингова позиція демонструвала суттєву волатильність, і за останні роки була, наприклад, нижчою за позицію АР Крим. Таким чином, позитивні зрушення в Київській області не набули ознак стабільної тенденції.

Нижні позиції рейтингу протягом 2004–2011 рр. стабільно займав ряд таких областей України, як Волинська, Сумська, Рівненська, Тернопільська та Хмельницька. Однак, як і для регіонів з вищими рейтингами, тенденції формування відносної позиції були різні. Волинська та Тернопільська області, значно погіршивши свою рейтингову позицію у 2005 р., далі так і не змогли принципово вирівняти своє становище. Рівненська на нижчих щаблях рейтингу продемонструвала майже показову стабільність. Сумська і Хмельницька області демонстрували змінність періодів погіршення та покращення, однак середній рівень їх рейтингу за увесь період залишався низьким із загальним спадним трендом. У Вінницькій області, яка протягом 8 років скотилася із 9 місця на 23, падіння відбувалося стабільно і неухильно.

З огляду на це, можна зробити висновок, що низький рівень гідності праці в цих регіонах є не випадковим чи ситуативним, а реальним фактом, що свідчить про стабільне відставання цих регіонів у досягненні прогресу людського розвитку за напрямом «Гідна праця».

Найбільшу позитивну динаміку покращення свого рейтингу продемонстрували області, позиція яких в цілому може бути оцінена як «середня» (до них можна віднести Кіровоградську, Луганську, Херсонську та Черкаську). Причому не тільки рівень зростання в них був більший за середній, позитивна динаміка сама по собі була неухильною та стабільною. Судячи із загальної ситуації та досягнутих позицій, згадані регіони, крім Луганщини, мають і потенціал подальшого покращення рейтингу.

Невизначений характер формування гідних умов праці демонструють такі регіони, як Київщина, Житомирщина, Івано-Франківщина, Миколаївщина та Харківщина, де спостерігалися істотні коливання рейтингових позицій протягом 2004–2011 рр., що мали різноспрямований характер. Причому тільки в Харківській області загальний тренд був позитивний, хоча і його було досягнуто за рахунок позитивного стрибка рейтингової позиції у 2005 р., після чого мала місце значна волатильність. Очевидно, що ситуація у зазначених регіонах потребує детальнішого аналізу щодо якісних зрушень у складі первинних показників, які використані для загальної оцінки гідної праці.

Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2127, або 1 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найменші значення

показника було зафіксовано в Донецькій (21,3%), Луганській (25,5%) та Дніпропетровській (26,8%) областях. У більшості регіонів даний показник коливався навколо середньоукраїнського значення (32,0%). Серед таких регіонів можна виділити Запорізьку (28,4%), Київську (30,1%), Закарпатську (30,5%), АР Крим (30,7%), Харківську (30,6%), Миколаївську (31,2%), Одеську (31,1%), Полтавську (28,8%), Рівненську (31,4%) та Черкаську (32,0%) області. Найгірша ситуація щодо працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, спостерігалася у Волинській (36,9%), Тернопільській (39,2%), Херсонській (38,0%) та Чернігівській (37,9%) областях (рис. 2.20).

Загальноукраїнська тенденція щодо часової динаміки досліджуваного показника характеризується нестійким та статистично малозначущим спадним трендом незначного нахилу ($y = -0,6x + 35,4$; $R^2 = 0,15$; $F = 2,7$). Однак волатильність даного показника не можна назвати хаотичною.

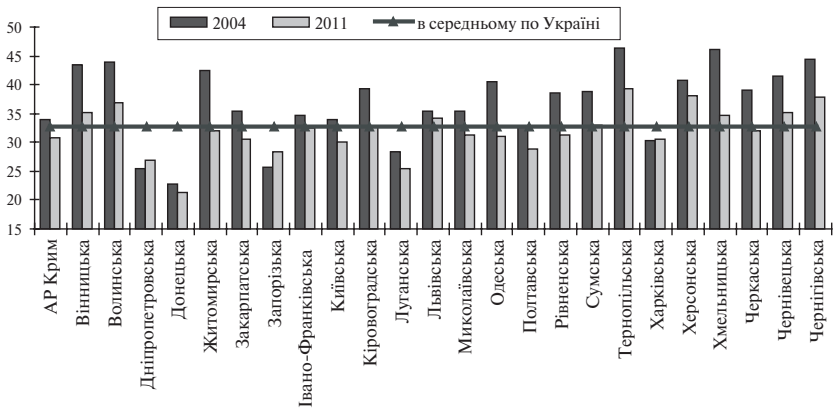

Рис. 2.20. Розподіл частки працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, за регіонами, %

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Досліджуваний період його динаміки чітко поділяється на етап до кризи 2008 р. (коли частка малооплачуваних працівників знижувалася по Україні взагалі) та етап після кризи (коли вона зростала). Причому середня інтенсивність зростання цього показника була меншою, але більш впевненою та стійкою. Така ситуація дає можливість менш оптимістично оцінити часову динаміку міжрегіональної нерівномірності формування частки малооплачуваних працівників, ніж про це свід-

чить міжрегіональний коефіцієнт варіації, взятий окремо. Так, на фоні загальної тенденції до зменшення міжрегіональної нерівномірності можна бачити, що розбіжності між регіонами швидко скорочувалися на етапі загального зниження частки малооплачуваних працівників у 2004–2008 рр., тоді як у кризовий період диференціація регіонів за цим показником стабілізувалася, а у 2011 р. навіть дещо зросла. Отже, можна сказати: щодо негативної динаміки зростання частки малооплачуваних працівників усі регіони проявили зовсім небажану єдність.

Динамічні зрушення значень цього показника протягом 2004–2011 рр. характеризувалися позитивними тенденціями, оскільки майже в усіх регіонах України (крім Дніпропетровської, Запорізької та Харківської областей) зменшилася частка працівників, які отримують зарплату нижче 1,5 прожиткових мінімумів. Найбільш суттєве скорочення було у Вінницькій, Волинській, Житомирській Одеській, Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Як можна бачити з рис. 2.20, переважно значніші темпи скорочення мали місце в регіонах, які входили до складу із найвищими рівнем досліджуваного показника у 2004 р. Таким чином, можна припустити, що на даному рівні економічного розвитку регіонів України має місце поріг, нижче якого не вдається скоротити частку малооплачуваних працівників (він знаходиться приблизно на рівні 21–26%). Зменшення цього порогу і згладжування відповідно регіональних диспропорцій наразі виявляється однією із головних задач соціальної політики.

Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1926, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найбільшу частку безробітних було зафіксовано в Тернопільській (10,8%), Чернігівській (10,7%), Житомирській (10,4%), Вінницькій (10,1%) та Рівненській (10,7%) областях, а найменшу в АР Крим, Дніпропетровській, Київській, Луганській та Одеській областях, де вона не перевищувала 7%. Переважно у регіонах країни рівень безробіття був близьким до середнього (менше одного середньоквадратичного відхилення), однак у більшості регіонів значення цього показника було вищим за середнє.

Така ситуація склалася в результаті двох різноспрямованих тенденцій. У більшості регіонів протягом досліджуваного періоду рівень безробіття знизився, причому істотно в таких областях, як Дніпропетровська, Київська, Луганська, Полтавська, Харківська, Сумська та Чернівецька. Головну роль у покращенні ситуації на ринках праці регіонів відігравали процеси у 2005–2007 рр., тоді як наявний рівень безробіття є результатом певного вирівнювання кризових явищ. Зростання безробіття відбулося у третині регіонів, але загальний його рівень за модулем був помітно меншим за зниження.

До регіонів, які істотно погіршили свої позиції, слід віднести Вінниччину (де також зафіксовано один з найбільших рівнів варіативності показника в динаміці) та Житомирщину (яка є аутсайдером не тільки у 2011 р., а й за даними середнього рівня безробіття за період 2004–2011 рр.). Також до групи аутсайдерів (і за даними 2011 р., і усього досліджуваного періоду) належать Рівненська, Тернопільська та Чернігівська області.

Аналіз міжрегіональної диференціації рівня безробіття свідчить, що на фоні зниження загального рівня безробіття, яке відбувалося хвилею із сплеском у кризовий 2009 р., мало місце поступове згладжування розбіжностей, пік якого, однак, був ще до кризи – у 2007 р. Та міжрегіональна варіативність рівня безробіття була помітно меншою за динамічну, взятую для одного регіону за період 2004–2011 рр. Це свідчить про те, що кон'юнктура регіональних ринків праці, не зважаючи на випадкові факти і чинники, в цілому розвивалася за єдиною логікою, яка демонструє тяжіння до узгодження. Такі результати дають можливість точніше прогнозувати структуру співвідношення та диференціації регіонів, ніж точне значення показника в кожному із них.

Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1596, завдяки чому він посів 3 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найнижчий рівень зайнятості населення було зафіксовано у Закарпатській (61,5%), Івано-Франківській (57,7%), Тернопільській (58,5%) та Чернівецькій (61,6%) областях. Ці області, крім Закарпатської, мали також найнижчий середній рівень зайнятості за весь досліджуваний період. Характерною рисою формування зайнятості в Івано-Франківській та Тернопільській областях було те, що максимальний рівень зайнятості в них мав місце у 2004 р. У наступний рік він різко знизився, і після млявого підвищення у передкризові 2005–2008 рр. знов повернувся до мінімальних значень. Більш продуктивними були тенденції формування зайнятості у Закарпатській та Чернівецькій областях. Вони досить виразно збільшували зайнятість населення у докризові роки, досягнувши максимуму на передодні кризи. Але якщо Чернівецька область після кризового падіння зайнятості у 2009 р. продемонструвала відновлююче зростання, то Закарпатська залишилася в стагнаційному режимі.

На критично низькому рівні формувалася зайнятість у Львівській та Хмельницькій областях. Для Львівщини весь досліджуваний період був характерний низьким середнім рівнем зайнятості (причому він був би ще ближче до показників найнижчої групи, якби не високий рівень зайнятості у 2004 р.). Проблеми Хмельниччини більше пов'язані з тим, що в ній не вдалося забезпечити відновлюваного зростання у 2010–2011 рр.

До регіонів, що віднесені до вищої групи (визначеної як група, рівень зайнятості якої перевищує середньорегіональне значення досліджуваного показника більше, ніж на одне стандартне відхилення), можна зарахувати АР Крим, Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Харківську та Черкаську області. Всі вони (крім Миколаївщини) мають не тільки найбільше значення рівня зайнятості у 2011 р., а й найвищі середні значення за весь досліджуваний період. Характерною рисою динаміки рівня зайнятості у регіонах цієї групи є те, що протягом 2004–2008 рр. вони мали середні та високі темпи збільшення зайнятості, а у кризовий період змогли утримати падіння рівня зайнятості на мінімальному рівні та швидко відновитися. Варто відзначити динаміку розвитку зайнятості і в таких областях, як Київська, Полтавська та Сумська. По-перше, ці області потрапили до групи регіонів, в яких спостерігалось найбільше зростання зайнятості протягом досліджуваного періоду (разом із Закарпатською, якій не вдалося вийти із групи найнижчої зайнятості, а також Харківською, яка стабільно належить до лідерів за даним показником). По-друге, на етапі загального економічного зростання у 2004–2008 рр. вони відзначилися надзвичайними темпами збільшення зайнятості – від 7 до 14,5 в. п., що в разі перевищує середні міжрегіональні темпи зростання (4,2 в. п.) у цей період.

Взагалі сукупність регіонів протягом досліджуваного періоду продемонструвала тенденцію до зростання зайнятості. Серед них у 15 регіонах показник підвищився, а середній рівень збільшення за модулем перевищував середній рівень зменшення зайнятості. Крім того, як позитивну тенденцію можна відзначити зменшення міжрегіонального рівня диференціації, а також те, що такі області, як Київська, Полтавська, Сумська та Харківська покинули групу аутсайдерів, до якої вони входили у 2004 р. Разом з тим не може не насторожувати, що регресійний тренд, побудований на середньорегіональних значеннях показника зайнятості населення, має від'ємний нахил. Враховуючи низький рівень детермінації підібраного тренду, його оцінка не може відмінити оцінку щодо загального зростання зайнятості, винесену на основі аналізу середніх значень, однак, вимагає врахування високого рівня невизначеності досліджуваних процесів. Це означає, що позитивні тенденції в сфері зайнятості мають нестійкий та зворотний характер, хоча й демонструють певний потенціал до формування позитивних стійких тенденцій.

Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1489, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р., як і в 2004 р., беззаперечними лідерами щодо найгірших умов праці залишаються Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська об-

ласті (рис. 2.21). До областей, де рівень безпеки та гідності умов праці є найкращим, належать Закарпатська, Одеська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька та Чернігівська (Закарпатська, Одеська, та Чернівецька займали найкращі позиції і в 2004 р.; Миколаївська, Тернопільська за цей час погіршили стан безпеки та гідності умов праці, а Херсонська і Чернігівська – дещо покращили).

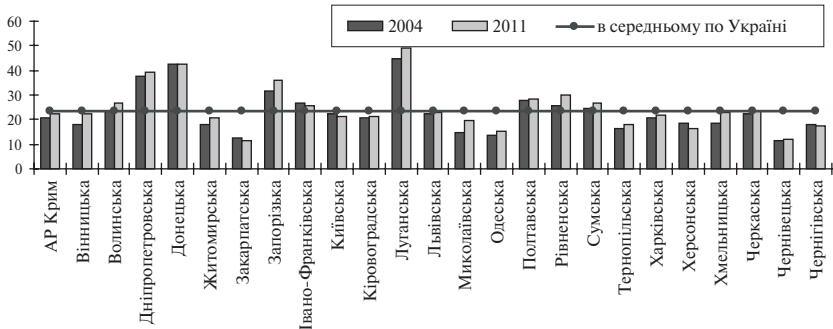

Рис. 2.21. Розподіл частки працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Динаміка показника – частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, протягом 2004–2008 рр. взагалі була негативною. Збільшився цей показник з 22,9% до 24,5%. Причому найбільше зростання відбулося як у регіонах, які й без того є лідерами за даним показником, так і в багатьох регіонах, що мали низький та помірний рівень несприятливості умов праці. Позитивні зрушення відбулися лише у 5 регіонах, але їх рівень був за модулем нижче, ніж середні темпи міжрегіональних змін. Отже, можна обґрунтовано говорити про те, що в сфері умов праці в регіонах України має місце в цілому негативна тенденція, яка безпосередньо не пов'язана ні з економічним зростанням періоду 2004–2008 рр., ні кризою.

Не менш негативною рисою формування гідних умов праці в регіонах України є те, що міжрегіональний рівень диференціації за відповідним показником є найбільшим серед інших показників, які увійшли до блоку «Гідна праця». Протягом 2004–2011 рр. коефіцієнт варіації частки працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, зменшився на 1,3 в. п., що, враховуючи загальний розмах варіації показника, можна оцінити як несуттєву зміну. Таким чи-

ном, за єдиного законодавчо-нормативного простору регулювання праці в Україні, жителі далеко не усіх регіонів мають рівні можливості у реалізації власного конституційного права щодо безпечних та сприятливих умов праці. З огляду на це, а також з урахуванням вагомості тієї шкоди, що завдають людині несприятливі та шкідливі умови праці, даний показник можна вважати найбільш критичним для забезпечення умов людського розвитку.

Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1560, або 4 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищий рівень співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати спостерігався у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській та Луганській областях. Найнижчий рівень зафіксовано у 8 регіонах, а близький до середньоукраїнського — у 12. Отже, в цілому розподіл регіонів за шкалою від найбільших значень заробітної плати до найменших є асиметричним на користь регіонів із рівнем показника менше середнього значення. Не можна не помітити, що такий тип розподілу є характерний і для розподілу населення України за рівнем доходу, відповідно до якого є незначна частка населення з надвисокими доходами і переважна більшість лінійно спадних значень середніх доходів та нижчих. Привертає увагу й те, що найбільший рівень заробітної плати, зваженої за мінімальним стандартом, мають регіони домінування видобувної та важкої промисловості, продукція якої утворює базовий експортний потенціал України. Схоже, що порівняно високий рівень регіональної заробітної плати та найнижчий відсоток працівників, які отримують менше 1,5 мінімальної заробітної плати, характерний для них, є платою за низький рівень безробіття, найгірші умови праці. Складається враження, що на рівні зайнятості та ринку праці економічне зростання відбувається за рахунок та всупереч соціальному і людському розвитку.

Аналіз динамічних зрушень у регіональних показниках співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної свідчить, що його усереднений міжрегіональний рівень протягом 2004–2011 рр. зменшився, причому як за кількістю регіонів, де були негативні тенденції (у 16 регіонах мало місце зниження показника), так і за обсягами зниження (–3,1 проти +0,4 кумулятивно). Як позитивну тенденцію можна відзначити скорочення розмаху варіації показника протягом досліджуваного періоду. Однак якість диференціації протягом 2004–2011 рр. погіршилася. Так, якщо у 2004 р. до регіонів із найвищим відносним рівнем зваженої заробітної плати належало 10, а до найнижчої — 7, то у 2011 р. — відповідно 5 та 8 регіонів.

Меншим був рівень волатильності динаміки досліджуваного показника у регіонах протягом 2004–2011 рр. порівняно із варіативністю міжгалузевої диференціації. При цьому найвищі рівні варіативності динаміки були характерні для регіонів, які мають найнижчий рівень досліджуваного показника, але в яких він збільшився порівняно із 2004 р. Схоже, що відповідні регіони (Волинська, Житомирська, Тернопільська та Хмельницька області) мають реальний потенціал для покращення своєї позиції.

Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1303, завдяки чому він посів 6 місце за значущістю серед експертів). Рівень охоплення соціальним страхуванням по регіонах є доволі низьким. У 2011 р. найвищі значення цього показника зафіксовано у Дніпропетровській (82,6%), Донецькій (72,1%), Запорізькій (70,9%), Київській (74,2%), Луганській (67,1%), Одеській (68,1%), Полтавській (75,5%) та Харківській (68,7%) областях; найнижчий рівень охоплення соціальним страхуванням мають помітно менше областей – Закарпатська (51,4%), Рівненська (57,5%), Тернопільська (56,3%), Херсонська (56,8%) і Чернівецька (51,5%). Враховуючи, що при цьому у 12 регіонах⁶⁴ значення показника у 2011 р. було нижчим за середньоукраїнське (63,2%), можна сказати, що розподіл регіонів є суттєво асиметричним, де невелика кількість областей належать до окремого кластера із незначним рівнем неформальної зайнятості, тоді як переважна більшість регіонів (17) мають рівень неформальності менший за середній по країні.

Відсутність точних даних щодо ретроспективної динаміки досліджуваного показника протягом періоду 2004–2008 рр. не дає можливості встановити чітку тенденцію щодо його змін. Здійснена ретроспективна оцінка (яка базується на комбінації ретроспективної екстраполяції, експертних оцінках та даних соціологічних досліджень щодо поширення неформальної зайнятості) дає змогу говорити лише про наближені оцінки. Однак, якщо для даних щодо окремого регіону не вистачає точності в цілому, структуру та загальну логіку розвитку тенденції із поширенням соціального страхування зайнятого населення можна вважати достатньо обґрунтованою. Можна стверджувати, що загальним трендом у сфері соціального страхування зайнятого населення є те, що його рівень невинно скорочується. Це пов'язано як зі зменшенням кількості класичних підприємств – суб'єктів господарювання, які мають організаційно-правову форму підприємства із правом найму, зростанням так званого неформального сектору, так і збільшенням прошар-

⁶⁴ До цього переліку слід віднести АР Крим, Вінницьку, Волинську, Івано-Франківську, Кіровоградську, Львівську, Миколаївську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Херсонську та Хмельницьку області.

ку підприємців — фізичних осіб. Найбільшого зниження рівень соціального страхування зазнав у 2009–2010 рр., хоча мало місце й певне його збільшення на етапі післякризової стабілізації. Однак в цілому усі базові чинники поширення неформальної зайнятості залишаються, тому розраховувати на кардинальний злам тенденції не варто.

Слід також зазначити, що структура зниження рівня соціального страхування трансформувалася нерівномірно. Хоча диференціація регіонів за даним показником взагалі зменшувалася, чітко вирізняються регіони, де зниження рівня соціального страхування мало характер падіння — від (-8,8 в. п.) до (-14,9 в. п.). І лише в одній області — Сумській — збільшився рівень соціального страхування зайнятості. Характерною ознакою структурних зрушень було те, що майже усі регіони, де мало місце зниження рівня соціального страхування зайнятості, демонстрували високий рівень варіативності річної динаміки. Та загалом, чітких тенденцій у процесах структурної трансформації міжрегіональної диференціації не спостерігалось, що свідчить про певну хаотичність процесу або низьку точність даних. Можна сказати, що специфіка тенденцій до загального скорочення частки застрахованих осіб у зайнятому населенні виявляє те, що соціальна страхова система (як і система захисту трудових прав громадянина) є недостатньо адекватною, раціональною і демонструє в даному показникові як свої внутрішні вади, так і загальні економічні, правові та соціальні проблеми в регіонах України.

У цілому в Україні зберігається досить високий рівень диференціації за блоком «Гідна праця», групи регіонів лідерів і аутсайдерів демонструють стабільність при повільних темпах зближення, але як позитив слід виділити загальну тенденцію зростання показників у напрямі наближення до цільових значень по більшості індикаторів. Відсутність структурних реформ в економіці справляє значний вплив на тенденції у сфері зайнятості. Незважаючи на зростаючу кількість робочих місць, їх якість погіршується; структура зайнятості характеризується великою часткою натурального господарства та невідповідністю кваліфікації робочої сили потребам ринку праці. Рівень економічної активності населення у віці 18–65 років залишається все ще низьким, що пояснюється рядом факторів, серед яких: націленість молоді на здобуття вищої освіти, низький пенсійний вік, поширеність дострокових пенсій (останній фактор стосується переважно чоловіків), нерозвинутість інфраструктури по догляду за дітьми (цей фактор стримує активність жінок).

Протягом 2004–2011 рр., через скорочення кількості робочих місць в офіційному секторі економіки в Україні, спостерігалось значне зростання безробіття. Однак слід зауважити, що порівняно низький рівень безробіття в Україні пов'язаний з поширенням трудових міграцій, не-

формальної зайнятості (зокрема, в натуральному сільському господарстві) та часткового безробіття. Все це вимагає перегляду функцій фондів соціального страхування — з метою уникнення їх дублювання та виключення їх підтримки з державного бюджету. З метою мінімізації навантаження на фонд оплати праці та розширення бази страхових нарахувань має відбуватися не тільки детінізація заробітної плати, а й повинні підвищуватися її рівень по відношенню до мінімальної, та зменшуватися кількість осіб, які є зайнятими неформально. Особливої уваги потребують проблеми неналежних умов праці. Саме вони є найбільш болючим чинником зниження якості та тривалості життя населення працездатного віку. Крім того, якщо немає прогресу в царині умов праці, то це є достовірним свідченням відсутності інноваційних змін у системі робочих місць. Без вирішення цієї проблеми розраховувати на створення гідних умов праці та зайнятості, що сприятимуть людському розвитку населення України, неможливо.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Як показують тенденції індикаторів гідної праці протягом 2004–2011 рр., у рейтинговому розподілі регіонів України виділяються групи з порівняною стабільністю позицій (табл. 2.5). Так, сукупність регіонів, які представляли лідерів рейтингу, залишалася стабільною протягом всього періоду дослідження — Одеська, Київська, Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська області та АР Крим. Незважаючи на певне переміщення рейтингових позицій у межах першої «шістки» та різноспрямовані зрушення в абсолютних значеннях індексів гідної праці, саме у цих регіонах спостерігалися найвищі рівні як загальних, так і окремих первинних показників.

Таблиця 2.5.

Розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах гідної праці протягом 2004–2011 рр.

	Лідери	Аутсайдери	Середні значення
Стабільні позиції	Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Київська, Одеська	Волинська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька	Івано-Франківська, Миколаївська, Черкаська, Луганська, Полтавська
Нестабільні, динамічні позиції	Покращання рейтингу	Погіршення рейтингу	Різноспрямовані коливання рейтингів
	Житомирська, Кіровоградська, Львівська	Вінницька, Запорізька, Чернігівська	АР Крим, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналогічні особливості характеризують і групу «аутсайдерів» рейтингу гідної праці в регіонах країни: протягом 2004–2011 рр. вони були представлені Волинською, Рівненською, Тернопільською та Хмельницькою областями, де фіксувалися найнижчі значення більшості індикаторів, що характеризують різні аспекти рівня життя населення. Нарешті, певна сукупність областей стабільно посідала середні позиції в загальноукраїнському рейтингу, попри зрушення, які відбувалися довкола них: Івано-Франківська, Миколаївська, Черкаська, Луганська, Полтавська.

Зважаючи на сталість позицій цих регіонів, можна припустити, що відповідні тенденції зберігатимуться й у найближчій перспективі внаслідок як об'єктивних передумов, так і завдяки ефекту інерційності, притаманного економічним процесам. Поряд з цим, методологічні особливості первинних показників, що формують систему індикаторів гідної праці (обмеження 100%-им значенням таких показників, як частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, – з одного боку, прив'язка до середньоукраїнського рівня значення – з другого), визначають певні «межі» варіації цих показників і, зокрема, наявність максимально можливого значення. В цьому контексті необхідно зважати на те, що високий рівень досягнень у цих регіонах та сталість їх позицій зумовлюють поступове уповільнення темпів росту, внаслідок чого до групи високого рівня гідної праці можуть потрапити більш «активні» регіони, яким властиві вищі темпи розвитку, витіснивши традиційних лідерів.

Справді, поряд з групою «стабільних» регіонів, тенденції яких видаються чітко окресленими на найближчу перспективу, простежується інша група областей, динамічні зрушення в рейтингових позиціях яких характеризуються досить високою нестабільністю. В цій категорії можна виокремити такі групи:

- 1) регіони, рейтингові позиції яких покращилися протягом 2004–2011 рр. (Житомирська, Кіровоградська, Львівська області);
- 2) області, рейтингові позиції яких знизилися за цей час (Вінницька, Запорізька, Чернігівська);
- 3) області, рейтинги яких коливалися з певною невизначеністю (АР Крим, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька).

Регіони першої «нестабільної» групи (тобто області, в яких спостерігався інтенсивний приріст рейтингів) мають високі шанси увійти до складу першої «шістки» рейтингу, зважаючи на вичерпання потенціалу росту та стабілізацію становища традиційних лідерів, про що йшлося

раніше. Високий динамізм у цьому контексті властивий для Житомирщини (проте обмежуючим чинником у цьому регіоні може виступати високий рівень частки працівників, які працюють у умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам).

Друга «нестабільна» група регіонів, у якій відбувається спрямоване погіршення рейтингів, має стати об'єктом першочергової уваги державної політики соціально-економічного розвитку. Актуальність цього завдання зумовлена не лише нижчими темпами прогресу у рівні життя населення даних областей, а й негативною динамікою окремих первинних показників гідної праці — зменшенням рівня зайнятості населення, підвищенням рівня безробіття тощо. Тому завдання обґрунтованої регіональної політики полягають у попередженні зростання розриву в рівні життя населення цих областей із середньоукраїнськими стандартами.

Водночас найбільший науковий інтерес щодо оцінки перспектив подальшого людського розвитку становить остання група регіонів «різноспрямованих коливань», що характеризується високою потенційною чутливістю до заходів політичного впливу, зважаючи на невизначеність тенденцій розвитку. Як показують прогностичні оцінки, побудовані для цієї групи за даними загальних трендів, у найближчій перспективі слід очікувати на певне зростання абсолютних значень індексів гідної праці даних областей. Водночас темпи зростання індексів будуть істотно відрізнятися, що зумовить певні переміщення позицій у межах групи. Зокрема, ймовірно, що значення індексу гідної праці на Кіровоградщині зростатиме більш швидкими темпами, завдяки чому цей регіон випередить Одещину, де протягом 2004–2008 рр. спостерігалися вищі значення індексу гідної праці. Значення індексу на Тернопільщині залишатиметься низьким, сприяючи зростанню відриву від решти регіонів.

Оцінюючи перспективи тенденцій гідної праці населення в регіонах України, слід також проаналізувати «рухливість» окремих складових показників: найбільш чутливим видається показник частки працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, що демонструє високу залежність від дієвості заходів державної політики. Поряд з цим, значення такого показника, як рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні) перебувають під впливом ряду чинників — зацікавленості роботодавців в обов'язковості страхування, рівня довіри до системи соціального страхування тощо. Аналогічні особливості характеризують і показник співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, який перебуває у безпосередній залежності не лише від їх розміру, а й регулятивних заходів місцевих та державних органів влади, що визначають розмір тарифів на суспільні послуги тощо.

Досить складно отримати швидкі позитивні результати в динаміці рівня зайнятості — диспропорції економічного розвитку зумовлюються особливостями територіально-галузевої структури національного господарства, рівнем індустріального розвитку регіону, його історичною специфікою.

На нашу думку, регіональні особливості показників блоку «Гідна праця» характеризуватимуться такими загальними тенденціями:

- рівень зайнятості населення: поступове зниження регіональної варіації;
- рівень безробіття: незначне зростання регіональної варіації;
- частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів: поступове зниження регіональної варіації;
- частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам: збереження наявного рівня регіональної варіації;
- співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної: зниження регіональної варіації;
- рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні): збереження існуючого рівня регіональної варіації.

2.6. Освіта

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як видно з додатку 2.12, у 2011 р. за блоком «Освіта» рейтинг очолили такі області: Харківська (1 місце), Луганська (2 місце), Черкаська (3 місце), Запорізька (4 місце), Полтавська (5 місце), Донецька (6 місце), Дніпропетровська (7 місце). Якщо протягом 2004—2010 рр. Донецька, Дніпропетровська, Харківська та Черкаська області займали найвищі шаблі рейтингу за цим блоком, то у 2011 р. Запорізька, Полтавська та Луганська області значно покращили власні позиції.

Разом з тим протягом 2004—2011 рр. ряд областей України стабільно «замикав» рейтинговий розподіл, на підставі чого можна зробити висновок про постійне відставання цих регіонів у досягненні прогресу людського розвитку за напрямом «Освіта». Насамперед це стосується Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей.

Проаналізуємо детальніше, за рахунок яких показників стимулюють рів відбувалися якісні зрушення за блоком «Освіта».

Чисті показники охоплення дошкільними навчальними закладами дітей 3–5 років (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1057, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р.⁶⁵ найвищий рівень охоплення ДНЗ дітей 3–5 років був у Сумській (98,0%), Хмельницькій (96,8%), Черкаській (95,4%), Київській (92,4%), Житомирській (90,2%) та Миколаївській (90,1%) областях. Однак у 10 областях⁶⁶ значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське (81,0%), а найгірша ситуація спостерігається на Івано-Франківщині (53,2%).

Згідно з результатами аналізу інтенсивності зміни цього показника, найбільший темп росту (170,0%) зафіксовано на Рівненщині (рівень охоплення ДНЗ зріс з 39,1% у 2004 р. до 66,5% у 2011 р.). Також високі темпи росту у 2011 р. мають Житомирська (159,7%), Закарпатська (158,9%), Івано-Франківська (153,2%), Чернівецька (152,0%), Львівська (150,1%) та Волинська (139,3%) області. Однак це не знімає з порядку денного питання щодо істотного покращення охоплення дітей дошкільною освітою у перелічених областях (за винятком Житомирської області). Найнижчі темпи росту були у Запорізькій (111,1%), Дніпропетровській (111,0%) та Донецькій (110,8%) областях.

Отже, у цілому ситуація з охопленням ДНЗ дітей 3–5 років упродовж 2004–2011 рр. поліпшилася, про що свідчать як абсолютні, так і відносні показники. Якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 20,89%, то у 2011 р. – 13,25%, що також вказує на зменшення регіональних диспропорцій у охопленні дітей дошкільною освітою.

Охоплення повною загальною середньою освітою дітей шкільного віку (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2733, завдяки чому він посів 1 місце за значущістю серед експертів). Рівень охоплення загальною середньою освітою по регіонах є доволі високим та найбільш стабільним серед усіх показників блоку «Освіта». Такі високі значення забезпечує диверсифікація «джерел» здобуття повної загальної середньої освіти, адже молодь України може здобувати її в ЗНЗ, і в ПТНЗ, і на основних відділеннях ВНЗ.

У 2011 р. найвищі значення цього показника зафіксовано у Тернопільській (99,6%), Закарпатській та Івано-Франківській (по 99,5%), Волинській та Київській (по 99,4%) областях; найнижчий рівень охоплення середньою освітою молоді у АР Крим (98,4%).

⁶⁵ Дані попередні

⁶⁶ У 2011 р. значення цього показника становило: у Чернігівській області – 80,5%; Луганській – 76,5%; АР Крим – 75,1%; Закарпатській – 74,8%; Тернопільській – 72,2%; Одеській – 70,2%; Волинській – 69,1%; Рівненській – 66,5%; Львівській – 65,2%; Івано-Франківській – 53,2%.

Протягом 2004–2011 рр. принципів зрушень (значного погіршення або покращення) у динаміці цього показника на регіональному рівні не спостерігалось, а в цілому по Україні його значення залишається досить стабільним (у 2004 р. – 98,8%, упродовж 2005–2011 р. – 98,9%). Однак у регіональному розрізі можна умовно виокремити 5 груп регіонів, у яких протягом досліджуваного періоду ситуація:

1) покращувалася (10 областей: Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Харківська, Херсонська, Хмельницька);

2) залишалася доволі стабільною (6 областей: Волинська, Київська, Луганська, Одеська, Полтавська, Черкаська);

3) погіршала лише за останні 1–2 роки (3 області: Вінницька, Донецька, Житомирська);

4) поступово погіршувалася протягом усього періоду, але зберігала ознаки «стабільності» (3 області: Сумська, Тернопільська, Чернівецька);

5) мала невпинну тенденцію до зменшення значення цього показника (3 регіони: АР Крим, Рівненська та Чернігівська області).

Рівень регіональних диспропорцій за цим показником можна охарактеризувати як низький, оскільки коефіцієнт варіації по 25 регіонах у 2004 р. становив 0,56%, а у 2011 р. – лише 0,34%.

Частка осіб з вищою освітою в населенні 25 років і старше (повна, базова та незакінчена вища): вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2094, або 3 місце за значущістю серед експертів. Враховуючи методичні особливості обчислення цього показника (за даними ОУЖД) та його певну залежність від стану та розвитку соціально-економічної інфраструктури регіону, аналіз первинних показників доцільно розпочати з характеристики загальної ситуації в цілому по Україні. Частка осіб з вищою освітою мала досить позитивну тенденцію: у 2004 р. – 39,6%; 2005 р. – 41,6%; 2006 р. – 41,0%; 2007 р. – 41,5%; 2008 р. – 42,0%; 2009 р. – 43,2%; 2010 р. – 43,8%; 2011 р. – 45,4%.

Аналіз усередненого значення цього показника протягом 2004–2011 рр. у регіональному розрізі показав, що найкраща ситуація спостерігається на Донеччині (48,2%) та Харківщині (47,1%), а найгірша – на заході країни, зокрема на Закарпатті (28,8%) (рис. 2.22).

Однак треба взяти до уваги, що майже половину чисельності осіб з вищою освітою становлять випускники ВНЗ, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст» (табл. 2.6). Якщо здійснити ранжування за часткою осіб, які мають повну та базову вищу освіту (тобто освітньо-кваліфікаційні рівні «магістр», «спеціаліст» і «бакалавр»), то рейтинги більшості регіонів суттєво змінюються.

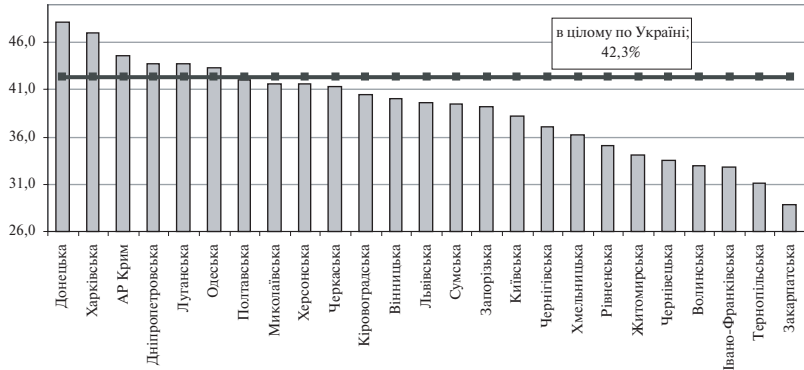

Рис. 2.22. Частка осіб з вищою освітою (повна, базова та незакінчена)* серед населення 25 років і старше, %

Примітка: * побудовано за усередненими регіональними даними за період 2004–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

Так, Донецька область «переміщується» з першою позиції (див. рис. 2.22) на восьму (рис. 2.23), а Львівська, навпаки, — з тринадцятої позиції на четверту. Але останню сходинку у обох випадках посідає Закарпатська область.

Таблиця 2.6.

Частка осіб з вищою освітою в населенні 25 років і старше в цілому по Україні, %

Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Повна, базова та неповна</i>								
(магістри, бакалаври, молодші спеціалісти)	39,6	41,6	41,0	41,5	42,0	43,2	43,8	45,4
<i>Повна та базова</i>								
(магістри й бакалаври)	18,8	19,9	19,6	20,2	20,7	22,1	23,3	24,4
<i>Повна</i>								
(магістри)	17,8	19,2	18,9	19,5	20,1	21,3	22,5	23,7

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

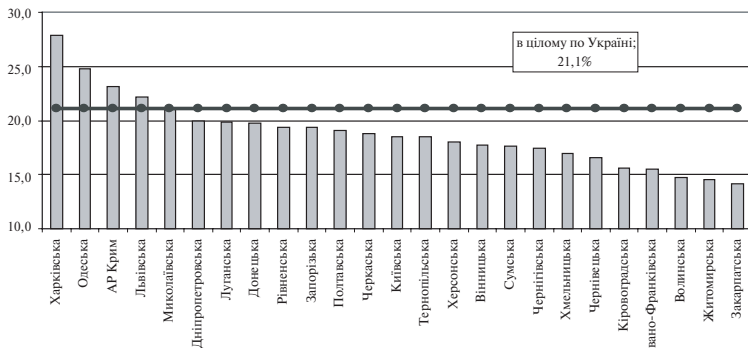

Рис. 2.23. Частка осіб з вищою освітою (повна та базова)* в населенні 25 років і старше, %

Примітка: * побудовано за усередненими регіональними даними за період 2004–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

Коефіцієнт варіації по 25 регіонах за показником «Частка осіб з вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища)» становить близько 13%, що свідчить про середній рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій.

Отже, збільшення частки осіб з вищою освітою буде важливим критерієм подальшого людського розвитку у більшості регіонів України. При цьому слід звернути увагу на розширення можливостей молоді щодо здобуття більш високих освітніх рівнів, адже вимоги «економіки знань» невинно зростають.

Середня тривалість навчання у віці 25 років і старше (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2445, або 2 місце за значущістю серед експертів). Цей показник в цілому по Україні має позитивну тенденцію: у 2004 р. – 11,2 років; 2005 р. – 11,4; 2006 р. – 11,4; 2007 р. – 11,5; 2008 р. – 11,5; 2009 р. – 11,7; 2010 р. – 11,8; 2011 р. – 11,9 років. Така ж позитивна тенденція спостерігається майже в усіх регіонах (окрім Житомирщини).

Як видно з рис. 2.24, найбільшого прогресу досягнуто у 6 областях, а саме: Волинській (2004 р. – 10,3 років, 2011 р. – 11,3 років), Запорізькій (відповідно 10,9/12,0 років), Луганській (11,4/12,4), Сумській (10,6/11,8), Тернопільській (10,3/11,4) та Хмельницькій (10,5/11,6). Найменше зростання цього показника у 2011 р. (по відношенню до 2004 р.) – до 0,6 років – зафіксовано у 7 регіонах (АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Одеській та Херсонській областях).

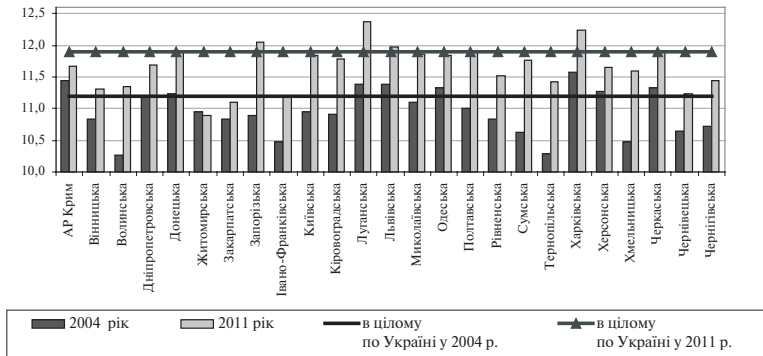

Рис. 2.24. Середня тривалість навчання населення у віці 25 років і старше, років

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

У 2011 р. значення цього показника: перевищувало середньоукраїнське значення (11,9 років) лише у 4 областях (Луганській, Харківській, Запорізькій та Львівській); дорівнювало значенню в цілому по Україні у 4 областях (Полтавській, Черкаській, Донецькій, Миколаївській); найменші значення зафіксовано у Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській та Житомирській областях.

Регіональний коефіцієнт варіації за цим показником становить у середньому близько 3%, що є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, а рівень регіональних диспропорцій є низьким.

Середній бал Зовнішнього незалежного оцінювання (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1671, або 4 місце за значущістю серед експертів).

ЗНО знань випускників шкіл України, які вирішили стати студентами, проводиться на постійній основі з 2009 р., тому при розрахунку ІРЛР за 2004–2008 рр. було використано середні значення цього показника протягом 2009–2011 рр. (за всіма предметами).⁶⁷ Інформаційною базою для його обчислення є Офіційні звіти про проведення ЗНО знань випускників ЗНЗ України (за 2009 р., 2010 р. та 2011 р. відповідно), що підготовлені Українським центром оцінювання якості освіти та розміщені на офіційному сайті Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

⁶⁷ У 2009–2010 рр. – 11 предметів (українська мова та література, історія України, математика, фізика, хімія, біологія, географія, англійська, французька, німецька та іспанська мови); у 2011 р. – 12 предметів (до цього переліку додається ще й російська мова).

Як видно з рис. 2.25–2.26, найвищі позиції протягом 2009–2011 рр. (як за усередненими значеннями цього показника за три роки, так і безпосередньо у 2011 р.) займають такі області: Львівська, Волинська, Тернопільська, Рівненська, Черкаська, Івано-Франківська, Хмельницька та Чернігівська. Постійно «замикають» рейтинговий розподіл 3 регіони – Крим, Луганщина і Закарпаття, що може свідчити про недостатню якість підготовки учнів (насамперед старшокласників) у цих регіонах.

Регіональний коефіцієнт варіації за цим показником становить у середньому близько 1,5%, що є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, а рівень регіональної диференціації є низьким.

Незважаючи на те, що в цілому за всіма показниками блоку «Освіта» рівень регіональної диференціації є середнім або низьким, а більшість показників цього блоку мають позитивні тенденції протягом досліджуваного періоду, однак ряд регіонів має певні проблеми у забезпеченні сталого розвитку освітнього потенціалу та розширенні освітніх можливостей населення. Необхідно звернути увагу, що за окремим показниками одна група областей постійно «очолює» рейтингові розподіли, а інша, навпаки, – постійно їх «замикає», що може свідчити про системний характер проблем у сфері освіти у цих регіонах.

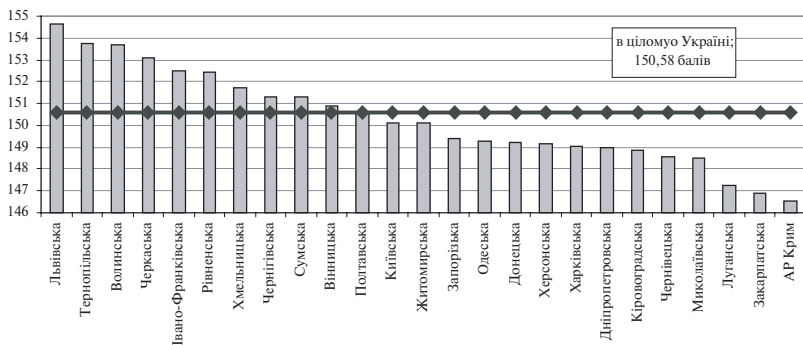

Рис. 2.25. Середній бал ЗНО* (по всіх предметах), балів

Примітка: * побудовано за усередненими регіональними даними за період 2009–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними: Офіційні звіти про проведення ЗНО знань випускників ЗНЗ України у 2009, 2010 та 2011 роках / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Український центр оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>

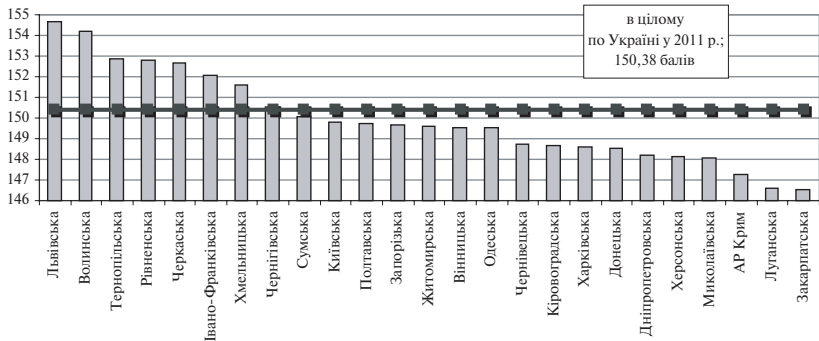

Рис. 2.26. Середній бал ЗНО у 2011 р. (по всіх предметах), балів

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними: «Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України у 2011 р.» / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Український центр оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>

Так, аналіз загального регіонального рейтингу за блоком «Освіта» виявив досить стійкі тенденції щодо «відставання» окремих регіонів (зокрема: Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей), що підтверджує і структурний аналіз майже за всіма показниками блоку. Особливе занепокоєння викликає ситуація з освітою у Криму — маючи достатній освітній потенціал населення та ненайгірші показники інфраструктурного забезпечення закладами освіти, «відставання» Автономії за такими показниками, як охоплення дошкільною та шкільною освітою, середній бал за результатами ЗНО, зумовило досить нестійку та у підсумку — вкрай негативну тенденцію у загальному регіональному рейтингу: 2004 р. — 8 місце; 2008 р. — 14 місце; 2011 р. — 17 місце.

Безперечно, особливості забезпечення освітньою інфраструктурою регіонів України та потреби регіональних ринків праці у висококваліфікованих кадрах опосередковано «відбиваються» на значеннях показників блоку «Освіта», однак більшість областей змогли досягти прогресу у певних напрямках (як-от: збільшення охоплення дошкільною та загальною середньою освітою, середньої тривалості навчання тощо).

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Аналіз коефіцієнтів варіації рангів за блоком «Освіта» (рис. 2.27) показав нестабільну позицію рейтингових значень більшості регіонів України протягом 2004–2011 рр. До беззаперечних лідерів за рейтингами можна віднести

лише 3 області (Харківську, Донецьку та Черкаську), хоча жодна з них не змогла утримати стабільну позицію протягом досліджуваного періоду (додаток 2.12). Так, Донеччина упродовж 2004–2009 рр. займала найвищий рейтинг, у 2010 р. вона посіла 2 місце, а у 2011 р. – вже 6 місце. Харківщина, навпаки, поступово зменшувала свій рейтинг (з 2 на 4 місце), але у 2011 р. посіла 1 місце. Майже аналогічна динаміка рейтингу спостерігалася й на Черкащині, однак у 2011 р. вона знов зайняла 3 місце (як у 2004–2005 рр.).

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень в рейтингах блоку «Освіта» протягом 2004–2011 рр. подано у табл. 2.7. Як бачимо, умовно-стабільні значення рейтингів мають лише 4 області, «аутсайдерами» є 5 областей, нестабільне зростання рейтингу спостерігається для 2 областей, постійний спад рейтингів мають лише 2 регіони, а от різноспрямовані коливання рангів спостерігаються у 9 областях.

Тому для оцінювання перспектив людського розвитку проаналізуємо безпосередньо значення індексів за блоком «Освіта» у регіональному розрізі протягом 2004–2011 рр., тим паче методичні можливості для цього закладені через застосування стандартних значень відповідних показників блоку, що є постійними протягом усіх років дії оновленої Методики.

Рис. 2.27. Коефіцієнт варіації рангів за блоком «Освіта» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Таблиця 2.7.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Освіта» протягом 2004–2011 рр.

Стабільні позиції	Лідери	Аутсайтери	Умовно-стабільні значення
	Харківська, Донецька, Черкаська	Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Рівненська, Волинська	Вінницька, Львівська, Хмельницька, Чернігівська
Нестабільні, динамічні позиції	Нестабільне зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різномісний коливання рейтингів
	Запорізька, Тернопільська	АР Крим, Житомирська	Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

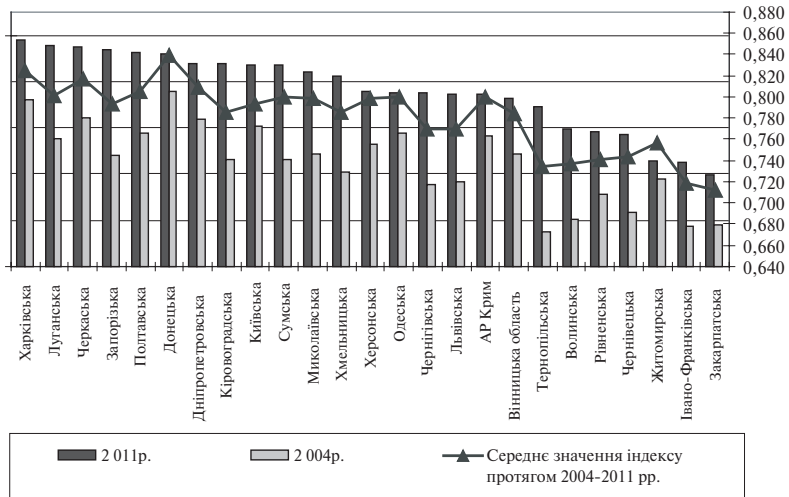

Рис. 2.28. Значення індексу за блоком «Освіта»

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як видно з рис. 2.28, у 2011 р. ситуація у сфері освіти покращилася в усіх регіонах. Майже половина з них мають високий індекс за цим блоком, а саме: Хмельницька (0,825), Миколаївська (0,828), Сумська (0,834), Київська і Кіровоградська (по 0,835), Дніпропетровська (0,836), Донецька (0,845), Полтавська (0,846), Запорізька (0,847), Черкаська (0,850), Луганська (0,852) та Харківська (0,856) області.

Найсуттєвіше покращання ситуації протягом 2004–2011 рр. спостерігалось у Тернопільській області (значення індексу зросло з 0,690 – 25 місце – у 2004 р. до 0,799 – 19 місце – у 2011 р.), а також у Волинській, Рівненській, Сумській, Запорізькій та Львівській областях (рис. 2.29).

Однак найбільш стабільний приріст значення індексу протягом досліджуваного періоду відбувався лише по кількох областях (Дніпропетровській, Львівській, Івано-Франківській та Чернігівській); в інших регіонах досить позитивні тенденції змінювалися періодами різкого спаду значень індексів (рис. 2.30).

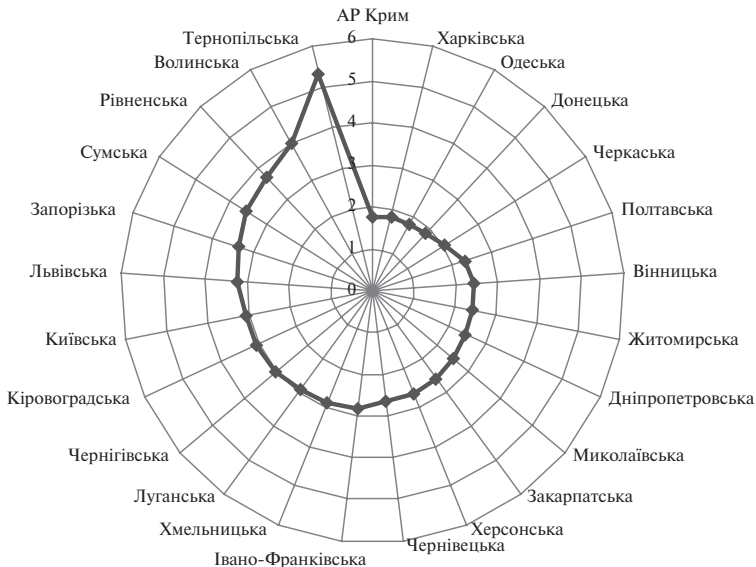

Рис. 2.29. Коефіцієнт варіації значень індексів за блоком «Освіта» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

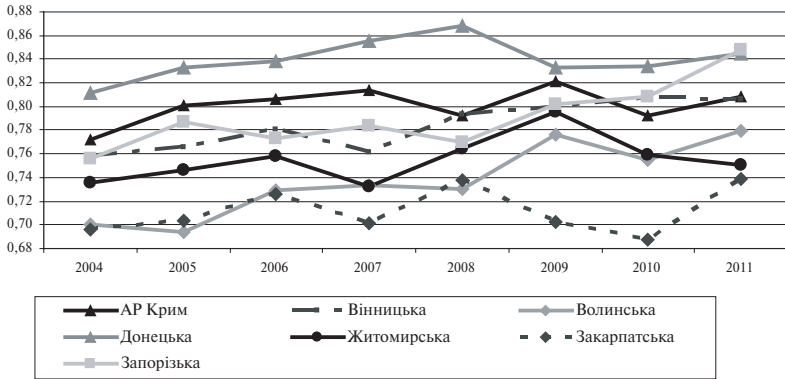

Рис. 2.30. Значення освітнього індексу по деяких регіонах України

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як показав аналіз, «найгірша» ситуація складається у ряді західних регіонів країни, а саме у Волинській (значення індексу за 2011 р. — 0,779), Рівненській (0,777), Чернівецькій (0,774), Івано-Франківській (0,750) та Закарпатській (0,739) областях (рис. 2.28). До т. зв. «аутсайдерів» належить наразі і Житомирщина, яка у 2009 р. посідала 14 місце (значення індексу 0,795), а протягом двох наступних років потрапила майже у кінець рейтингової шкали (2010 р. — 22 місце з індексом 0,759; 2011 р. — 23 місце з індексом 0,751).

Оцінюючи перспективи людського розвитку, треба взяти до уваги, що зростання рівня освіти населення дослідники вважають «процесом з насиченням», тому він може сповільнюватися при високих значеннях окремих показників.

Насамперед, це стосується показника «Охоплення повною загальною середньою освітою дітей шкільного віку», і саме цим можна частково пояснити, що окремі регіони не потрапили до лідерів за темпами росту. Однак подальше зростання цього показника означатиме не тільки підвищення освітнього потенціалу населення регіонів, а й реалізацію права для кожного громадянина України здобути повну загальну середню освіту.

Що стосується досить сприятливих тенденцій темпів зростання показника «Середня тривалість навчання у віці 25 років і старше», то, незважаючи на позитивні зміни у освітній мобільності та освітній структурі населення, цей вимір людського розвитку не завжди адекватно відображає якісні зміни у змісті отриманих знань. Також є гендерні та між-

поселенські відмінності (у 2011 р. середня тривалість навчання в цілому по Україні становила: у чоловіків — 12,0 років, жінок — 11,74 роки; у міських поселеннях — 12,47 років, сільській місцевості — 10,58 років).⁶⁸ Крім того, досягнутий рівень людського розвитку у даній сфері (як по досліджуваних регіонах, так і по Україні в цілому) поки що не відповідає сьогоденним викликам «економіки знань».

Проте регіональні відмінності «освітніх» індексів формуються під впливом й інших чинників — доступності навчальних закладів різних рівнів освіти, типу місцевості проживання, якості шкільної освіти, а також статеві-вікової структури населення, особливостями регіональних ринків праці, у т. ч. галузевої структури економіки регіону.

Так, відмінності в освітньому рівні населення за ознакою типу місцевості зумовлені переважно соціально-економічними чинниками, зокрема наявністю проблеми доступу населення (насамперед сільського) до якісних освітніх послуг (навіть на початкових рівнях освіти). Найчастіше це пов'язано не тільки і не стільки з нижчим рівнем матеріального добробуту населення, скільки з фізичною недосяжністю таких об'єктів соціальної інфраструктури. Та відносно низький освітній рівень сільського населення України зумовлений не лише обмеженістю доступу до закладів повної загальної середньої та вищої освіти, а й постійними міграційними втратами найактивнішої частини молоді, яка виїздить у міста для здобуття професійно-технічної та вищої освіти і після закінчення навчання намагається там залишитися.

Наявна мережа сільських ЗНЗ фізично неспроможна забезпечити належне охоплення сільських дітей повною середньою освітою. На початок 2011/2012 навчального року у 9 регіонах кількість денних сільських загальноосвітніх закладів I та I–II ступенів перевищує кількість закладів I–III ступеня (наприклад, у Тернопільській області — у 2,9 разу, Львівській області — 2,4 разу, Закарпатській — у 1,8 разу), при цьому на всю країну налічується лише 5 сільських закладів II–III ступеня. З випускників 9-х класів у сільській місцевості продовжують навчання в 10-му класі денних ЗНЗ 55,0%, тоді як у містах — 64,1%.⁶⁹

Проблематичність здобуття повної загальної середньої освіти за місцем проживання спонукає сільських дітей вступати після 9-го класу до інших навчальних закладів. Загалом сільські діти вступають частіше до навчальних закладів, що знаходяться поблизу від місця проживання батьків (насамперед до ПТНЗ, ВНЗ I–II рівнів акредитації), значні

⁶⁸ Розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі з 1999 р.

⁶⁹ Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2011/2012 навчального року: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — К.: 2012. — С. 18, 23.

їх контингенти налічуються також в індустріальних регіонах – у Харківській області та м. Києві, Одеській, Дніпропетровській та Донецькій областях.

На думку дослідників, переважно незворотний характер таких «освітніх» міграцій сільської молоді зумовлений не лише привабливістю міського способу життя. Вочевидь, це передусім пов'язано з можливостями реалізації людського потенціалу, зокрема через участь у ринку праці.⁷⁰

Підвищення освітнього рівня населення (зокрема частки осіб з вищою освітою в населенні 25 років і старше) виступає передумовою інших видів соціальних зрушень (професійних, галузевих тощо).⁷¹ Однак неоднозначною виглядає динаміка як у повікових показниках, так і у міжпоселенському розрізі.⁷² На противагу цьому, наразі в Україні не спостерігається жодних гендерних обмежень у доступі до всіх рівнів освіти, а серед населення, охопленого вищою освітою, навіть є гендерний дисбаланс на користь жінок.⁷³

Аналіз регіональної варіації розподілу населення за рівнем освіти доводить наявність істотних розбіжностей (протягом 2004–2011 рр. максимальна частка осіб з вищою освітою перевищує мінімальну більше ніж у 1,7 разу), обумовлених передусім різною урбанізацією регіонів країни та стану регіональних ринків праці.⁷⁴

Зважаючи на рейтинговий розподіл регіонів за блоком «Освіта», можливо припустити, що у найближчій перспективі внаслідок об'єктивних передумов основна група лідерів (7–10 областей) не знає суттєвих змін, однак відбуватиметься постійна «боротьба» за пальму першості (1–3 місця). Більшість регіонів України з різноспрямованими коливаннями рейтингів мають великі шанси закріпити за собою назву «регіонів зі стабільним людським розвитком у сфері освіти». Покращання ситуації з освітою у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Рівненській та Волинській областях безумовно позитивно

⁷⁰ Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – С. 203.

⁷¹ Результати розрахунків радянських часів свідчать, що у середині кожного покоління активність у подальшому поповненні знань тим вища, чим вищий рівень досягнутої освіти (Джерело: Никитенко В.В. Демографический анализ поколений. – М.: Статистика, 1979. – С. 116).

⁷² Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осуаленко О.Г. та ін.; Наук. ред.: акад. Кураса І.Ф., акад. Пирожкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558 с.

⁷³ Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення. – UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. – К. – С. 17.

⁷⁴ Див. також: Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Держкомстат України. – К., 2003. – 218 с.

позначиться на їх інтегральному ІРЛР, зважаючи на досить впевнені позиції протягом останніх років, зокрема Чернівецької (2 місце у ІРЛР за підсумками 2011 р.) та Закарпатської (3 місце відповідно) областей. Найбільшу стурбованість дослідників викликає ситуація на Житомирщині, яка не тільки «пасе задніх» у інтегральному ІРЛР протягом 2004–2011 рр., а також практично невпинно (за винятком 2009 р.) втрачає позиції за блоком «Освіта».

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Додаток 2.1

Інтегральна оцінка регіонального людського розвитку

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	3,6633	3,7422	3,8509	3,8817	3,9425	3,9770	3,8966	3,9008
Вінницька	3,4877	3,6264	3,6340	3,5776	3,6504	3,6353	3,6442	3,6980
Волинська	3,4360	3,4521	3,4678	3,5361	3,5422	3,6239	3,6418	3,7573
Дніпропетровська	3,5612	3,6810	3,6767	3,6779	3,7716	3,7302	3,7222	3,7400
Донецька	3,5209	3,5951	3,6384	3,6709	3,6829	3,5772	3,6268	3,6980
Житомирська	3,3569	3,4211	3,3713	3,3951	3,4842	3,5046	3,4446	3,4790
Закарпатська	3,8900	3,9898	4,0549	4,0364	4,2174	4,0255	3,9441	3,9904
Запорізька	3,4618	3,5492	3,6216	3,6484	3,6976	3,7229	3,7482	3,9314
Івано-Франківська	3,4854	3,7000	3,7289	3,7661	3,7428	3,6775	3,7398	3,7866
Київська	3,5989	3,6673	3,5870	3,6933	3,9447	3,8538	3,9163	3,9395
Кіровоградська	3,3033	3,3243	3,3909	3,3766	3,3908	3,3971	3,4653	3,5599
Луганська	3,2607	3,4200	3,4012	3,4131	3,5708	3,5454	3,6393	3,6928
Львівська	3,6412	3,7728	3,8650	3,7659	3,8984	3,9086	3,8913	3,9571
Миколаївська	3,5177	3,5927	3,7216	3,7029	3,8442	3,7239	3,7045	3,8216
Одеська	3,4442	3,6148	3,6145	3,6966	3,7457	3,7587	3,8549	3,8451
Полтавська	3,6423	3,8176	3,8175	3,7611	3,7265	3,7230	3,8442	3,9460
Рівненська	3,4549	3,5007	3,6645	3,6790	3,7265	3,6239	3,7250	3,7273
Сумська	3,3577	3,4791	3,5780	3,6336	3,6649	3,5411	3,6879	3,6902
Тернопільська	3,5741	3,6899	3,5460	3,6273	3,7117	3,7549	3,7568	3,8121
Харківська	3,5740	3,7868	3,8311	3,8559	3,9710	3,9409	3,9658	4,0869
Херсонська	3,3812	3,4550	3,4294	3,5158	3,5551	3,4863	3,5329	3,6206
Хмельницька	3,4610	3,5879	3,4660	3,5418	3,6733	3,6337	3,6762	3,6809
Черкаська	3,5458	3,6194	3,6763	3,8480	3,8002	3,8477	3,8967	3,9231
Чернівецька	3,6346	3,7420	3,6849	3,8111	3,9245	3,9894	3,9710	4,0172
Чернігівська	3,2412	3,3316	3,4258	3,4658	3,5632	3,5348	3,6301	3,7048

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

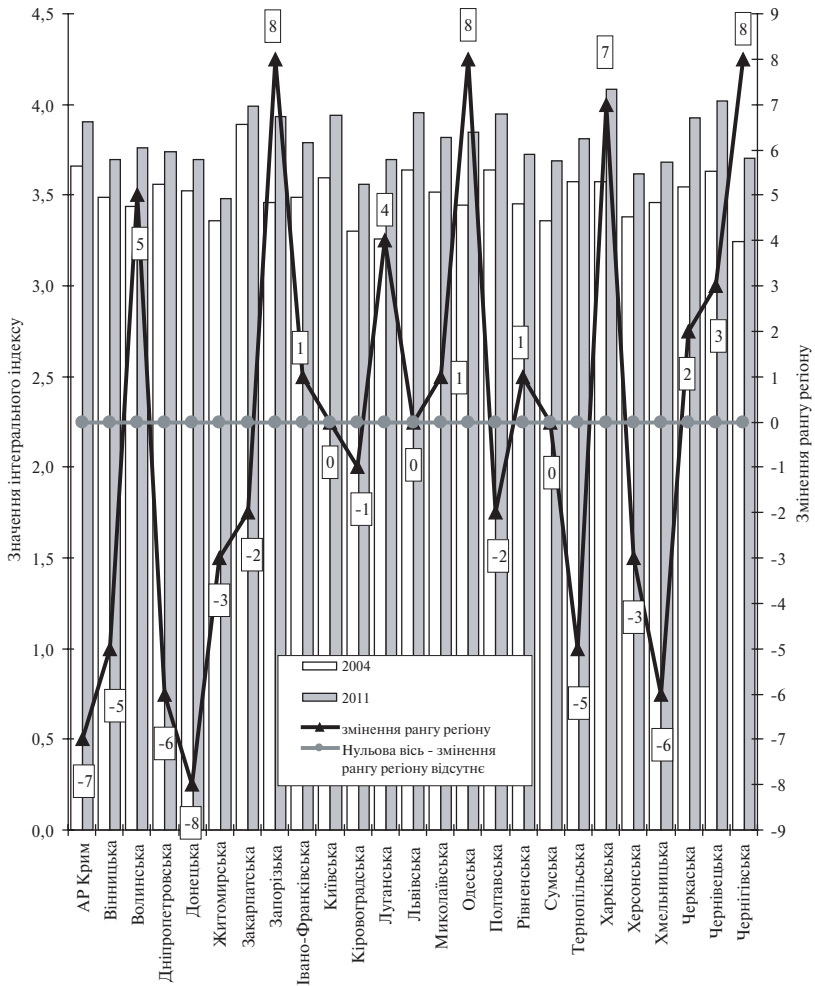
Додаток 2.2

Ранги регіонів за інтегральною оцінкою регіонального людського розвитку

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	2	5	3	2	4	3	6	9
Вінницька	13	11	13	18	19	15	18	18
Волинська	19	21	19	20	23	17	19	14
Дніпропетровська	9	9	9	13	9	10	14	15
Донецька	11	14	12	14	16	19	22	19
Житомирська	22	22	25	24	24	23	25	25
Закарпатська	1	1	1	1	1	1	3	3
Запорізька	15	17	14	15	15	13	11	7
Івано-Франківська	14	7	6	6	11	14	12	13
Київська	6	10	16	11	3	6	4	6
Кіровоградська	23	25	24	25	25	25	24	24
Луганська	24	23	23	23	20	20	20	20
Львівська	4	4	2	7	6	5	7	4
Миколаївська	12	15	7	9	7	11	15	11
Одеська	18	13	15	10	10	8	8	10
Полтавська	3	2	5	8	12	12	9	5
Рівненська	17	18	11	12	13	18	13	16
Сумська	21	19	17	16	18	21	16	21
Тернопільська	7	8	18	17	14	9	10	12
Харківська	8	3	4	3	2	4	2	1
Херсонська	20	20	21	21	22	24	23	23
Хмельницька	16	16	20	19	17	16	17	22
Черкаська	10	12	10	4	8	7	5	8
Чернівецька	5	6	8	5	5	2	1	2
Чернігівська	25	24	22	22	21	22	21	17

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Додаток 2.3

Динаміка інтегральної оцінки регіонального людського розвитку та рангів регіонів

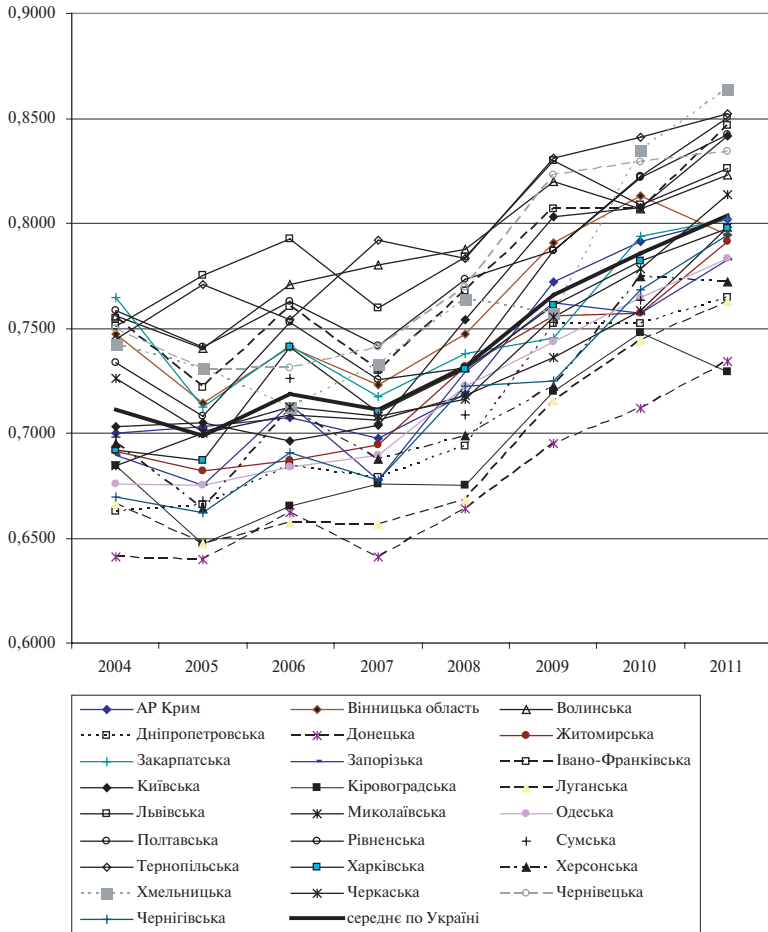
Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком 1 «Відтворення населення»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	13	12	17	16	17	10	12	11
Вінницька	7	8	9	10	9	7	6	17
Волинська	3	4	2	2	1	4	10	9
Дніпропетровська	24	20	21	20	22	17	22	22
Донецька	25	25	24	25	25	25	25	24
Житомирська	17	16	20	17	11	14	20	18
Закарпатська	1	9	7	11	10	18	11	12
Запорізька	18	17	12	22	14	11	21	20
Івано-Франківська	4	7	4	7	6	5	9	4
Київська	12	11	18	15	8	6	8	6
Кіровоградська	19	23	23	23	23	23	23	25
Луганська	23	24	25	24	24	24	24	23
Львівська	5	1	1	3	2	2	7	8
Миколаївська	20	14	16	14	18	20	19	13
Одеська	21	18	22	18	16	19	17	19
Полтавська	10	10	6	9	12	9	4	3
Рівненська	2	3	3	4	4	8	5	5
Сумська	14	19	11	8	20	16	18	14
Тернопільська	8	2	5	1	3	1	1	2
Харківська	16	15	8	12	13	12	13	15
Херсонська	15	21	15	19	21	22	15	21
Хмельницька	9	5	14	6	7	13	2	1
Черкаська	11	13	13	13	19	15	14	10
Чернівецька	6	6	10	5	5	3	3	7
Чернігівська	22	22	19	21	15	21	16	16

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Додаток 2.5

Динаміка індексу за блоком «Відтворення населення»

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком 2 «Соціальне середовище»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	18	18	17	17	17	18	18	19
Вінницька	9	9	8	10	11	10	10	9
Волинська	7	7	9	7	7	7	8	7
Дніпропетровська	22	21	23	23	22	23	25	24
Донецька	21	22	22	20	21	20	20	17
Житомирська	14	14	16	15	16	15	15	16
Закарпатська	5	5	5	5	5	5	6	6
Запорізька	19	19	20	22	20	19	19	20
Івано-Франківська	4	4	3	3	3	2	2	2
Київська	12	12	14	14	14	14	14	14
Кіровоградська	17	20	18	18	19	21	21	21
Луганська	24	23	25	24	25	25	24	23
Львівська	2	3	1	1	1	1	1	1
Миколаївська	23	24	21	21	23	24	22	25
Одеська	20	17	19	19	18	17	17	18
Полтавська	13	13	13	13	13	12	13	13
Рівненська	6	6	6	6	6	6	5	5
Сумська	11	10	7	8	8	11	12	12
Тернопільська	1	1	2	2	2	3	3	3
Харківська	16	16	11	11	9	8	7	8
Херсонська	25	25	24	25	24	22	23	22
Хмельницька	8	8	12	9	10	9	9	10
Черкаська	10	11	10	12	12	13	11	11
Чернівецька	3	2	4	4	4	4	4	4
Чернігівська	15	15	15	16	15	16	16	15

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

*Додаток 2.7***Ранги регіонів за блоком 3 «Комфортне життя»**

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	1	1	2	1	1	2	1	2
Вінницька	23	24	24	25	24	24	23	23
Волинська	11	10	9	9	10	10	7	6
Дніпропетровська	7	9	13	14	11	12	16	16
Донецька	24	23	23	24	22	23	25	25
Житомирська	15	14	21	15	21	19	17	17
Закарпатська	2	2	1	2	2	1	2	1
Запорізька	14	15	17	23	18	18	19	19
Івано-Франківська	25	25	25	13	25	25	22	21
Київська	9	7	7	7	7	5	5	5
Кіровоградська	12	12	11	12	14	14	14	15
Луганська	20	18	15	18	17	17	18	18
Львівська	22	21	16	20	15	15	10	7
Миколаївська	13	13	10	10	8	8	12	13
Одеська	6	4	4	4	4	4	3	3
Полтавська	4	5	5	6	13	13	8	9
Рівненська	10	11	12	11	9	9	13	12
Сумська	19	16	14	17	19	21	21	22
Тернопільська	18	17	19	19	12	11	15	14
Харківська	5	6	6	5	6	6	9	10
Херсонська	3	3	3	3	3	3	4	4
Хмельницька	17	19	20	21	20	20	24	24
Черкаська	8	8	8	8	5	7	6	8
Чернівецька	16	20	18	16	16	16	11	11
Чернігівська	21	22	22	22	23	22	20	20

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

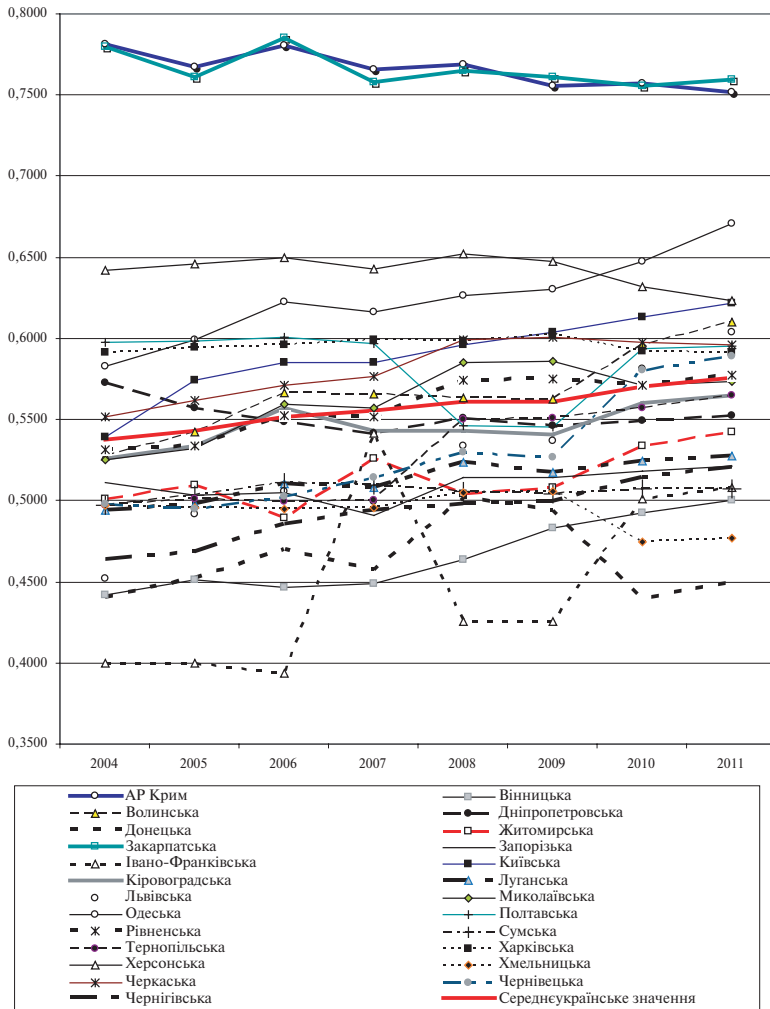
Додаток 2.8

**Забезпеченість зручностями квартир (одноквартирних будинків)
у сільській місцевості**

Регіон	Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %			Регіон	Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %		
	Рангове місце у 2004 р.	Рангове місце у 2011 р.	Динаміка рангів		Рангове місце у 2004 р.	Рангове місце у 2011 р.	Динаміка рангів
АР Крим	2	2	0	АР Крим	24	19	5
Вінницька	20	21	-1	Вінницька	9	3	6
Волинська	15	7	8	Волинська	25	18	7
Дніпропетровська	4	13	-9	Дніпропетровська	1	7	-6
Донецька	4	5	-1	Донецька	12	19	-7
Житомирська	22	25	-3	Житомирська	3	16	-13
Закарпатська	1	1	0	Закарпатська	22	21	1
Запорізька	8	7	1	Запорізька	13	7	6
Івано-Франківська	25	19	6	Івано-Франківська	17	12	5
Київська	9	6	3	Київська	5	16	-11
Кіровоградська	19	23	-4	Кіровоградська	2	1	1
Луганська	10	12	-2	Луганська	11	6	5
Львівська	17	9	8	Львівська	23	22	1
Миколаївська	13	10	3	Миколаївська	20	11	9
Одеська	11	4	7	Одеська	19	23	-4
Полтавська	6	16	-10	Полтавська	8	14	-6
Рівненська	14	17	-3	Рівненська	20	24	-4
Сумська	16	20	-4	Сумська	15	12	3
Тернопільська	18	18	0	Тернопільська	9	2	7
Харківська	7	14	-7	Харківська	16	7	9
Херсонська	3	3	0	Херсонська	18	10	8
Хмельницька	21	24	-3	Хмельницька	3	25	-22
Черкаська	12	14	-2	Черкаська	13	5	8
Чернівецька	22	11	11	Чернівецька	5	14	-9
Чернігівська	24	22	2	Чернігівська	7	4	3

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Додаток 2.9

Динаміка індексу за блоком «Комфортне життя»

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком 4 «Добробут»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	18	20	16	13	11	10	14	14
Вінницька	9	5	6	7	14	14	16	12
Волинська	24	25	25	25	25	24	24	20
Дніпропетровська	3	8	7	5	3	5	5	8
Донецька	1	2	4	4	8	8	4	5
Житомирська	13	13	17	22	20	20	22	23
Закарпатська	21	17	11	11	6	11	17	18
Запорізька	5	6	3	2	2	2	1	1
Івано-Франківська	16	1	2	8	12	17	18	21
Київська	6	16	22	14	4	6	3	11
Кіровоградська	15	19	21	23	23	21	21	16
Луганська	12	9	15	16	9	9	6	9
Львівська	14	11	10	18	18	19	19	22
Миколаївська	2	3	1	3	1	4	8	2
Одеська	20	12	20	19	19	16	12	15
Полтавська	4	4	5	6	13	13	10	6
Рівненська	25	24	12	10	21	23	20	24
Сумська	10	14	13	17	17	18	11	13
Тернопільська	23	23	23	24	24	22	25	25
Харківська	7	7	9	9	5	7	9	3
Херсонська	11	15	24	21	22	25	23	17
Хмельницька	17	18	18	20	16	15	15	19
Черкаська	8	10	8	1	7	1	2	4
Чернівецька	19	21	19	15	10	3	13	10
Чернігівська	22	22	14	12	15	12	7	7

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

*Додаток 2.11***Ранги регіонів за блоком «Гідна праця»**

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	7	8	5	4	7	2	4	6
Вінницька	9	14	13	13	13	21	22	22
Волинська	17	24	24	24	25	24	24	23
Дніпропетровська	1	1	1	2	3	3	5	4
Донецька	2	2	2	1	5	8	3	3
Житомирська	15	22	22	20	21	18	15	17
Закарпатська	8	4	6	6	2	4	2	5
Запорізька	5	7	8	8	8	11	11	10
Івано-Франківська	18	16	15	15	17	16	17	19
Київська	6	5	4	5	4	6	7	2
Кіровоградська	21	19	17	21	19	15	16	14
Луганська	12	12	12	11	12	10	10	8
Львівська	16	20	20	17	15	12	12	13
Миколаївська	3	11	10	12	11	9	9	11
Одеська	4	3	3	3	1	1	1	1
Полтавська	13	9	9	10	10	13	13	12
Рівненська	23	23	23	23	23	23	20	24
Сумська	25	17	21	19	16	22	23	20
Тернопільська	19	25	25	25	24	25	25	25
Харківська	10	6	7	7	6	5	8	7
Херсонська	20	15	16	18	20	14	14	16
Хмельницька	22	18	19	22	22	17	18	21
Черкаська	24	21	18	16	18	20	19	15
Чернівецька	11	10	11	9	9	7	6	9
Чернігівська	14	13	14	14	14	19	21	18

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком «Освіта»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	8	4	5	6	14	3	16	17
Вінницька	11	15	12	17	13	12	11	18
Волинська	22	25	21	20	23	19	23	20
Дніпропетровська	4	7	7	10	9	2	1	7
Донецька	1	1	1	1	1	1	2	6
Житомирська	17	18	18	21	20	14	22	23
Закарпатська	23	24	22	24	21	25	25	25
Запорізька	13	11	13	12	18	9	10	4
Івано-Франківська	24	23	24	25	25	24	24	24
Київська	5	16	15	15	7	11	7	9
Кіровоградська	14	14	11	11	16	20	13	8
Луганська	9	9	6	14	8	13	9	2
Львівська	18	17	19	18	19	15	17	16
Миколаївська	12	6	9	7	6	7	8	11
Одеська	6	12	8	9	10	5	6	14
Полтавська	7	8	4	8	11	10	12	5
Рівненська	20	22	23	22	15	23	20	21
Сумська	15	13	10	5	2	8	3	10
Тернопільська	25	21	25	23	24	21	19	19
Харківська	2	2	3	3	4	4	4	1
Херсонська	10	5	14	2	3	16	15	13
Хмельницька	16	10	16	13	12	17	14	12
Черкаська	3	3	2	4	5	6	5	3
Чернівецька	21	20	20	19	22	22	21	22
Чернігівська	19	19	17	16	17	18	18	15

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ЛЮДСЬКОМУ РОЗВИТКУ

3.1. Підходи до визначення пріоритетів та цільових орієнтирів людського розвитку

Спинимось докладніше на аналізі пріоритетних напрямів людського розвитку. Для цього звернемося до результатів опитування експертів, яке здійснили науковці ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України в рамках розробки Методики розрахунку регіонального індексу людського розвитку 2012 р. та з метою визначення ваг показників у його блоках-характеристиках. Логіка добору показників у блоках, окрім іншого, полягала в тому, що відібрані індикатори повинні характеризувати відповідний аспект людського розвитку якомога повніше. Тобто в ідеальному випадку набір показників — це складові певного аспекту людського розвитку. Виходячи з цього, проаналізуємо експертні відповіді.

Оскільки результати експертного опитування отримані за допомогою використання методу попарного порівняння, який є ядром методу аналізу ієрархій Томаса Сааті, то звернемося саме до цього інструментарію для аналізу пріоритетів людського розвитку.

Постановка задачі. Ієрархія, що будується, в якості вершини має генеральну ціль — забезпечення людського розвитку (E_0), а також проміжні рівні — окремі сфери, в яких необхідно забезпечити людський розвиток (E_j^j , $j=1...6$), критерії визначення пріоритетів (K) щодо окремих альтернатив (A), репрезентованих показниками, за якими оцінювався людський розвиток в регіонах і, відповідно, напрямів забезпечення людського розвитку, що формують нижній ієрархічний рівень. Має місце ієрархія з шістьма окремими гілками — блоками людського розвитку (додаток 3.1).

Значення пріоритетів (I), отримані при розрахунку ІРЛР, дають можливість сформулювати підходи до ранжування цілей щодо забезпечення людського розвитку. Розглянемо докладніше, які альтернативи було виділено експертами.

За узагальненою думкою експертів, найбільшим пріоритетом демографічних процесів (рис. 3.1) є забезпечення продовження загальної тривалості життя населення.

Рис. 3.1. Ранжування пріоритетів у блоці «Відтворення населення»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

З цього погляду, логічним виглядає визначення другим за важливістю пріоритетом — подовження тривалості життя чоловіків працездатного віку, оскільки саме ця соціально-демографічна проблема є однією з найгостріших для України. Також логічно пов'язаною з першим пріоритетом є мета зменшення дитячої смертності, що несе в собі, окрім зрозумілого гуманістичного аспекту, й певний інституційний зміст, виступаючи як індикатор цивілізованості країни. Четвертим за рангом пріоритетом експерти визначили необхідність забезпечення процесу заміщення поколінь. І це також є зрозумілим, оскільки попри важливість цієї проблеми, держава вже давно нею опікується, запровадивши кілька років тому ряд стратегічно важливих і деякою мірою революційних для української соціальної політики кроків щодо стимулювання народжуваності (виплати на новонароджених тощо), тобто ці заходи діють і мають певні позитивні результати.

Аналізуючи компоненти соціального середовища, що на сьогодні є найбільш важливими для людського розвитку (рис. 3.2), експерти як найвищий пріоритет виділили проблему розповсюдження туберкульозу і подолання епідемії цієї соціально-небезпечної хвороби. Важливим є контроль розповсюдження й інших асоціальних хвороб — ВІЛ/СНІДу, венеричних захворювань тощо.

Рис. 3.2. Ранжування пріоритетів у блоці «Соціальне середовище»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Другою проблемою, що викликала занепокоєння експертів, є криміногенна ситуація, яка потребує покращення. На третє місце експерти вивели проблематику розгортання серед населення епідемії вживання психоактивних речовин (таких як алкоголь, наркотики), що виявляється у зростанні кількості осіб з діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, наркоманії, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання.

Порівнюючи перший і другий пріоритети серед виділених, можна зробити висновок, що експерти, перш за все, наголосили на необхідності захисту суспільства загалом від соціально-небезпечних хвороб і девіантної поведінки, тобто ці цілі спільні за своїм внутрішнім змістом — захист «мирних» громадян, суспільний спокій і комфорт.

Зіставляючи перший і третій пріоритети, за всієї їх близькості, слід зауважити, що перша група проблем пов'язана з розповсюдженням хвороб, які є небезпечними для всього населення: заразитися цими хворобами може практично кожен, а не тільки ті особи, які входять до груп ризику. В той час як алкоголізм і наркоманія (а також і тютюнопаління) багато в чому є власним вибором особистості, хоча при цьому дуже важливим є питання про те, що підштовхує людину до вживання психоактивних речовин (особисті схильності, у т. ч. генетична схильність, і особисті проблеми, або мода, нав'язлива реклама, стереотипи поведінки тощо).

Дуже часто через вживання алкоголю і наркотиків людина поводить себе безвідповідально перед своїми родинами і дітьми, і, як наслідок, не

може або не бажає виконувати свої батьківські обов'язки, а це веде до поширення соціального сирітства, що було виділено як четверта проблема.

П'ятим за важливістю індикатором стану соціального середовища експерти визначили розповсюдження навмисних самоушкоджень. Відповідно проблема поширення такої поведінки лежить у площині як психічного здоров'я особистості, так і її соціального самопочуття. Безумовно, концепція людського розвитку опікується останнім. І якщо перший і другий пріоритети говорять про необхідність захисту особистості в соціумі, то цей напрям несе в собі проблематику створення внутрішнього комфорту особистості.

Останнім – шостим – серед запропонованих напрямів, експерти виділили поширення підліткової народжуваності. При тому, що таке негативне явище існувало завжди, сьогодні в умовах розгортання епідемій венеричних хвороб і СНІДу на фоні поширення ранніх статевих відносин, воно особливо небезпечно. Ця проблема тісно пов'язана з соціальним сирітством, оскільки саме діти без адекватного батьківського нагляду і виховання рано розпочинають статеве життя, не знайомі з методами контрацепції або їх ігнорують і найчастіше стають молодими батьками-підлітками, тобто сироти народжують сиріт.

Дослідження пріоритетів у сфері забезпечення комфортності проживання населення в регіоні (рис. 3.3) показує, що експерти на перше місце вивели проблематику забезпечення житловою площею.

Другим за важливістю пріоритетом було названо екологічний стан довкілля. Потім експерти наголошують на важливості відповідного обладнання осель централізованою каналізацією та водовідведенням (третій пріоритет) та централізованим газопостачанням або підлоговими електроплитами (четвертий за рангом пріоритет).

П'ятий і шостий пріоритети утворюють інфраструктурні фактори комфортності проживання – доступність медичних закладів та інших видів послуг загалом.

Щодо ранжування пріоритетів у блоці «Добробут» (рис. 3.4), то експерти як найважливіший пріоритет назвали зменшення рівня бідності. Відповідно другим пріоритетом було названо достатню забезпеченість продовольчими товарами. Третій пріоритет – підвищення рівня економічного розвитку регіону. Далі експерти знову повертаються до проблеми задоволення матеріальних потреб населення – четвертий пріоритет – забезпечення наявності у домогосподарствах базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина). А п'ятий – збільшення частки домогосподарств, які вже задовольнили свої базові потреби і у поточному році робили заощадження або купували нерухомість.

Рис. 3.3. Ранжування пріоритетів у блоці «Комфортне життя»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Рис. 3.4. Ранжування пріоритетів у блоці «Добробут»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Ранжування пріоритетів у блоці «Гідна праця» (рис. 3.5) починається з визначення в якості найважливішого – гідну оплату праці, відхід від політики мінімальної оплати – і як індикатор цього процесу – зменшення питомої ваги працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів. Далі експерти вважають за необхідне наголосити на необхідності зниження рівня безробіття. Третій пріоритет – збільшення рівня зайнятості. Четвертий – збільшення співвідношення (перевищення) регіональної середньомісячної заробітної плати до мінімальної, тобто йдеться про ще один індикатор гідної оплати праці. П'ятий і шостий пріоритети зорієнтовані на захист працівників – покращення санітарно-гігієнічних умов праці та збільшення рівня охоплення працівників соціальним страхуванням.

Рис. 3.5. Ранжування пріоритетів у блоці «Гідна праця»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Оцінюючи найважливіші аспекти освіти населення в контексті людського розвитку (рис. 3.6), на перше місце експерти виводять охоплення населення середньою освітою. Далі – вважають важливим підвищення рівня загальної освіченості населення. Третій пріоритет лежить у сфері покращення рівня освітньо-кваліфікаційної підготовки населення. Наступним пріоритетом названо підвищення якості шкільної освіти, а останнім – збільшення охоплення освітою дітей дошкільного віку.

Отже, аналіз пріоритетів у забезпеченні людського розвитку в Україні свідчить, що їх ранжування було досить логічним і несуперечливим. При цьому можна виявити певну орієнтовну структуру пріоритетів усередині блоку і в ієрархії загалом. Враховуючи ранжування пріоритетів, запропоноване в експертному опитуванні, синтезуємо «дерево цілей» людського розвитку в Україні.

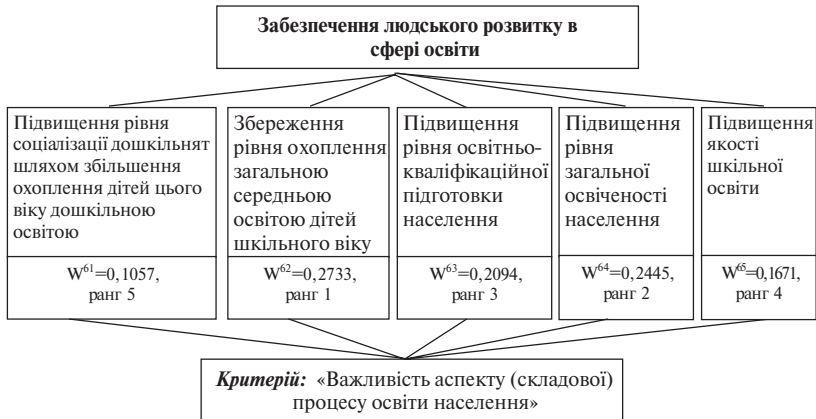

Рис. 3.6. Ранжування пріоритетів у блоці «Освіта»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Спочатку докладно спинимосся на визначенні пріоритетів усередині блоків (додаток 3.2). При цьому слід зауважити, що для задачі формування соціальної політики, на відміну від розрахунку синтетичного ІРЛР (де всі блоки мають однакову вагу), логіка ранжування блоків повинна бути дещо іншою. Основним моментом при вибудовуванні ієрархії забезпечення людського розвитку є врахування можливості безпосереднього впливу на той або інший аспект людського розвитку, який в даному разі можна розглядати як його фактор. За цією логікою найважче безпосередньо впливати на відтворення населення, тому, задля врахування цієї обставини, необхідно позиціонувати цей комплекс цілей як певний результат реалізації заходів щодо покращення умов життя, медичного забезпечення, профілактичної роботи в соціальному середовищі.

У даному випадку постає задача синтезу ієрархії цілей-пріоритетів людського розвитку, де на її самому нижчому щаблі знаходиться цілі, що є керованими, тобто на них можна впливати безпосередньо, і для яких можливо розробити заходи політики їх реалізації.

На рис. 3.7–3.8 синтезоване загальне «дерево цілей» людського розвитку. Для зручності наочного сприйняття (за браком місця на одній сторінці) схему поділено на дві частини. На схемі штрих-пунктирною лінією позначено належність до блоку комфортного проживання, елементи якого виявилися розпорошеними. Пунктиром і курсивом написано найменування блоків, цілі яких належать до нижчих шаблів схеми, тому назви блоків не вбудовано в ієрархію безпосередньо. Стрілками позначено горизонтальні зв'язки між елементами схеми.

Властивістю дерева цілей є його ієрархічність, а це означає, що на нижніх шаблях ієрархії знаходяться цілі, які є основою для формування відповідних заходів з їх реалізації. Враховуючи складність поставленої мети, її важко буде реалізувати, орієнтуючись на низку одиничних заходів. Тому легко припустити, що повинно йти про комплекси науково обґрунтованих системних та разових заходів, які можна об'єднати поняттям політики. Слід зауважити, що політика забезпечення людського розвитку не тотожна соціальній політиці у її класичному розумінні, це більш об'ємне поняття, яке включає підтримку соціально-побутової, медичної, освітньої, інженерної інфраструктури, поселенської мережі загалом.

Це і підтримка медицини за визначеними напрямками (боротьба з асоціальними хворобами, розбудова інфраструктури медичних закладів, їх підтримання в належному стані тощо). Оскільки інститути страхової медицини в Україні практично не розвинуті, фінансовими «донорами» медичної галузі ще певний час будуть держава і безпосередньо населення, яке звертається за медичною допомогою, через фінансування платних медичних послуг. Необхідною є підтримка мережі освітніх закладів, зокрема дошкільної, середньої та професійної освіти.

Вкрай актуальним напрямом політики людського розвитку є розбудова і утримання в належному стані інженерних мереж та доріг. Незважаючи на те, що частина цих об'єктів вже передана у приватну власність, їх нові власники зорієнтовані на одержання прибутку, недостатньо інвестують у модернізацію через відсутність ефективних механізмів стимулювання їх до цієї діяльності. В той же час рівень розвитку інженерної та дорожньої мережі не відповідає сучасним потребам.

Підвищення рівня оплати працівників бюджетної сфери та виплата інших соціальних трансфертів є важливим напрямом забезпечення людського розвитку, що безпосередньо покладений на державний бюджет.

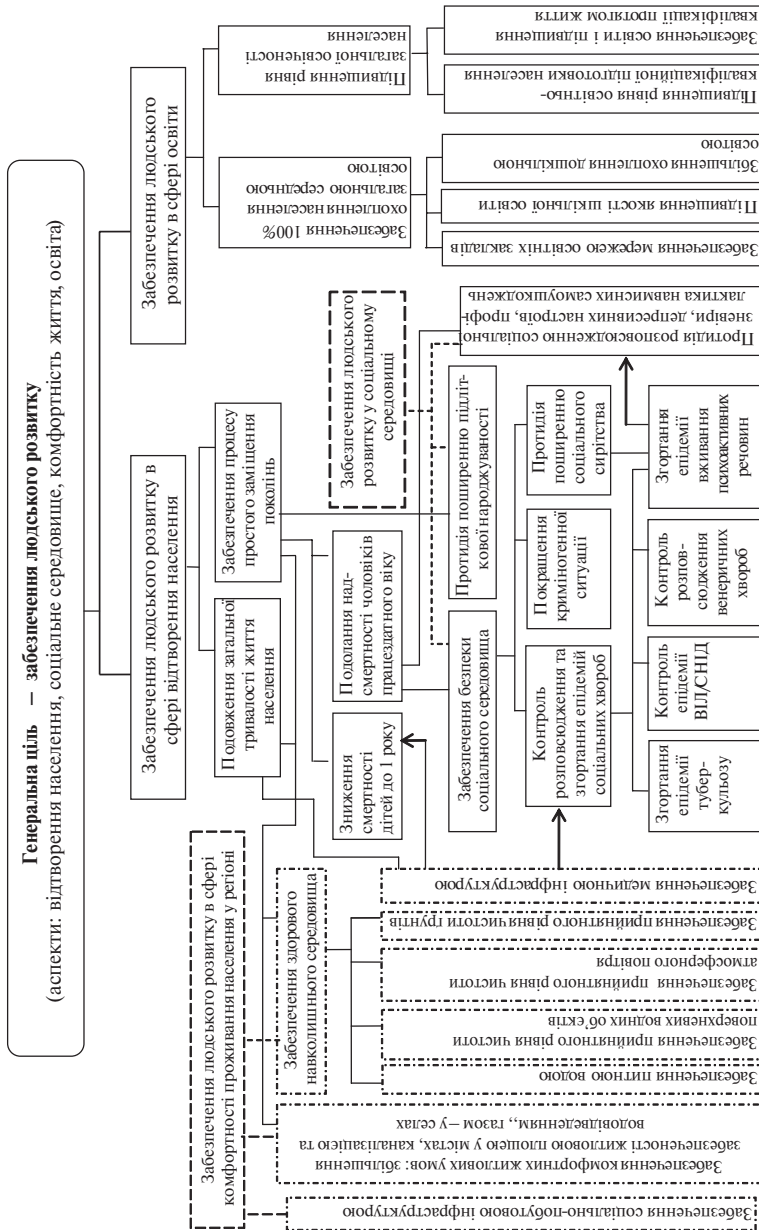

Рис. 3.7. «Дерево цілей» людського розвитку
Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

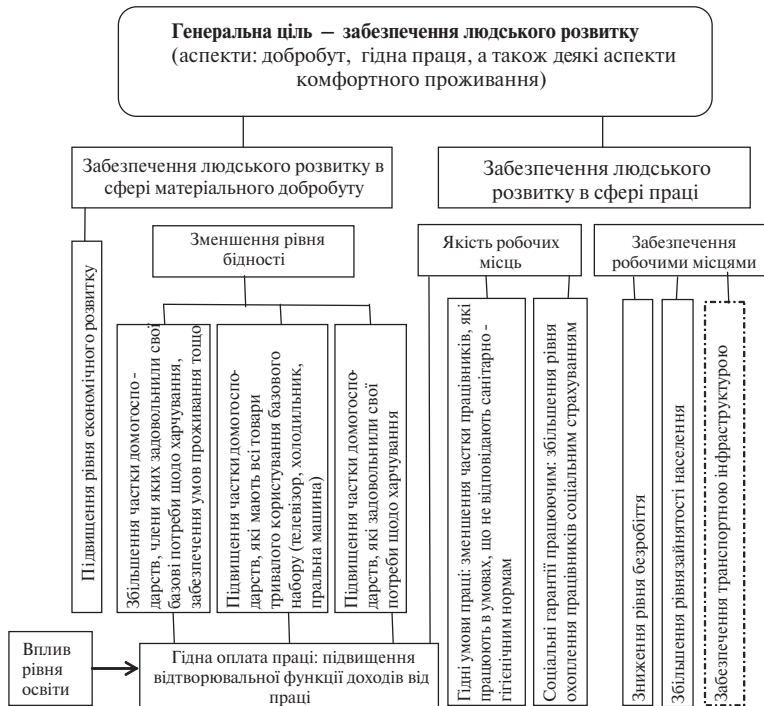

Рис. 3.8. «Дерево цілей» людського розвитку (продовження)

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Часто неможливо вирішити певні екологічні проблеми, у т. ч. забезпечення якісною питною водою, ліквідації токсичних відходів, звалищ без залучення бюджетного фінансування і створення спеціальних програм щодо ліквідації екологічних катастроф.

3.2. Оцінка перспектив та можливостей досягнення цільових орієнтирів регіонального людського розвитку

Дослідження регіональних диспропорцій у рівні людського розвитку потребує не лише аналізу минулих тенденцій та визначення чинників впливу, що зумовлюють ті чи інші зрушення окремих показників. Набагато кориснішим, з точки зору об'єктивної оцінки реальності, було б перейти від констатації досягнутого рівня до оцінювання прогресу людського розвитку. Для оцінки прогресу потрібно визначитись із цільовими орієнтирами: пропонується використовувати кращі європейські стандарти або (за їх відсутності) — національні цільові індикатори. Національні індикатори можна визначити логічним шляхом як такі значення, які теоретично можна досягнути в осяжному майбутньому.

Саме тому в даному розділі можливості досягнення цільових орієнтирів за окремими складовими людського розвитку в регіонах України обґрунтовуються не лише порівняно з найвищими по країні показниками, а й щодо певних «ідеальних» значень, які характеризують максимально можливі рівні даних показників у вітчизняних реаліях. Прирівнення найвищих можливих значень індексів до одиниці за всіма блоками, що входять до системи розрахунку регіонального людського розвитку, дає змогу окреслити певний «ідеальний регіон», у порівнянні з яким проблемні аспекти людського розвитку в реальних регіонах проявляються з усією наочністю. Нижче наведено оцінки можливостей досягнення цільових орієнтирів розвитку для всіх регіонів України, що дозволяє сфокусувати увагу на найбільш проблемних аспектах людського розвитку в кожному регіоні і, відповідно, запропонувати пріоритетні напрями регіональної політики (параметри людського розвитку в Україні, розраховані як середнє по 25 регіонах, наведено у додатку 3.3).

1. Автономна Республіка Крим у 2011 р. зайняла 9 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,650$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку в Автономії показує, що порівняно зі значеннями показників, що властиві «ідеальному», з точки зору людського розвитку, регіону, та найвищими результатами по Україні, найбільш проблемними сферами в Криму залишаються соціальне середовище та рівень добробуту (табл. 3.1).

Якщо прийняти максимально можливі, «ідеальні» значення індексу соціального середовища в Україні за одиницю, то показник АР Крим дорівнює лише 0,387, тоді як найвищий індекс серед усіх регіонів України складає 0,711, тобто перевищує значення по Криму більше ніж у 1,5 рази. Розрив у рівні добробуту є не таким істотним — за найвищого по Україні показника 0,802, оцінка цього аспекту в АР Крим становить 0,539 (рис. 3.9).

Детальний аналіз складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку в Криму, показує, що основну роль у його відставанні від інших областей відіграє вплив таких показників:

- блок «Соціальне середовище»: коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення) та порівняно висока кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу. Відповідно, заходи регіональної політики мають зосереджуватися на запобіжній діяльності щодо цих асоціальних проявів, застосуванні превентивних заходів для зменшення випадків порушення закону, підвищенні ефективності роботи правоохоронних органів — з одного боку, та профілактиці розповсюдження інфекційних хвороб, розвитку ранньої діагностики, оснащенні медичних закладів обладнанням та забезпеченні кваліфікованим персоналом, а також належного обсягу фінансування галузі охорони здоров'я — з другого;
- блок «Добробут»: несприятлива ситуація в регіоні зумовлена низьким значенням показника кількості мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід, що характеризує купівельну спроможність населення регіону, та невисоким обсягом ВРП на душу населення порівняно з середньоукраїнським значенням. Тому основну увагу місцеві органи управління мають зосереджувати на економічному розвитку регіону, формуванні сприятливого бізнесового та інвестиційного клімату, регулюванні політики ціноутворення (контроль над рівнем цін, які часто можуть бути завищені з огляду на курортну специфіку регіону).

Водночас найкращі результати щодо можливостей людського розвитку в регіоні забезпечує блок «Комфортне життя», ранг оцінки якого є другим серед інших регіонів України, переважно завдяки безперечному лідерству в обсязі реалізованих населенню послуг та рівні обладнання сільських помешкань централізованим газопостачанням або підлоговою електроплатією, так само як і каналізацією та водовідводом.

Добре представлені в АР Крим і показники блоку «Гідна праця», значення інтегральної оцінки якого перебуває в групі високих показників, особливо за рівнем зайнятості населення, що поступається лише Дніпропетровській області.

Таблиця 3.1.

Параметри людського розвитку в АР Крим, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	АР Крим	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,650	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,802	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,387	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,751	3
Добробут	1,000	0,802	0,539	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,613	4
Освіта	1,000	0,856	0,809	1

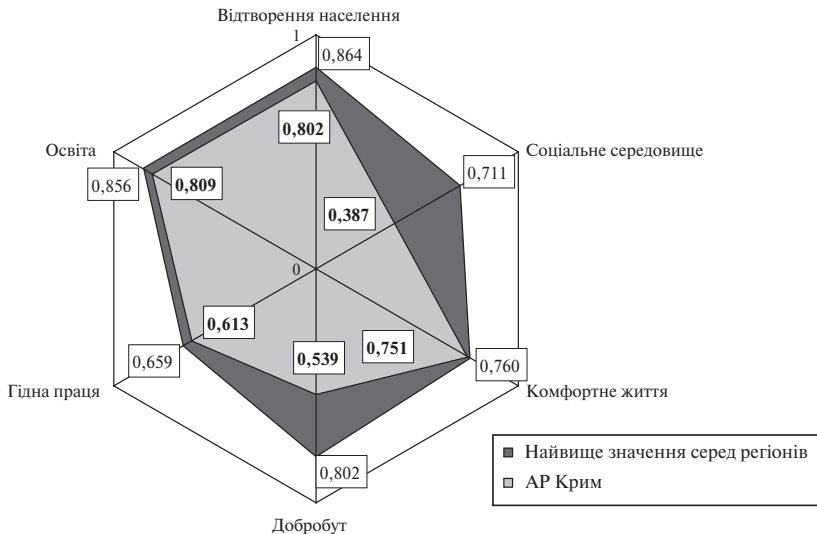

Рис. 3.9. Виміри людського розвитку АР Крим, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

2. Вінницька область за підсумками 2011 р. зайняла 18 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,616$). Порівняння результатів людського розвитку, яких вдалося досягти області, зі значеннями «ідеального регіону» та максимальними значеннями індексів окремих блоків по Україні засвідчує, що найгіршим на Вінниччині є становище в сфері соціального середовища та комфортно-го життя (табл. 3.2).

За умови прийняття максимально можливих показників цих блоків за одиницю, індекс соціального середовища Вінницької області становить 0,498 (найвище значення відповідного індексу по Україні – 0,711), індекс комфортності життя – 0,500 (відповідно, найвище значення – 0,760) (рис. 3.10).

Детальний аналіз внутрішніх тенденцій блоків показників, які належать до найбільш проблемних аспектів людського розвитку Вінницької області, показує, що вони обумовлені такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: порівняно з іншими регіонами, в області спостерігаються підвищені значення таких показників, як кількість померлих від навмисного самоушкодження та коефіцієнт підліткової народжуваності. Відповідно, основна увага регіональної політики в даній області має спрямовуватися на активізацію соціальної роботи з цільовими групами населення, реалізацію широких превентивних кампаній щодо попередження цих асоціальних проявів, реалізацію просвітницьких заходів щодо підвищення рівня обізнаності молоді з можливих шляхів попередження небажаної вагітності та планування сім'ї;
- блок «Комфортне життя»: порівняно низькими залишаються значення планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів та обсягу реалізованих населенню послуг відносно середньоукраїнського показника. Тому заходи регіональної політики мають зосереджуватися на розвитку соціальної інфраструктури регіону, зокрема в частині організації діяльності мережі медичних закладів, забезпечення їх доступності для сільського населення. Посилену увагу в області слід приділяти й розвитку сегмента ринку послуг, що також формує передумови для соціального виключення мешканців. Це потребуватиме не лише створення в регіоні сприятливої для розвитку бізнесу ситуації, а й певних заходів політики доходів, що має на меті підвищення платоспроможності населення.

Найкращі результати щодо рівня людського розвитку Вінницької області забезпечують блоки «Освіта» та «Відтворення населення», оскільки значення відповідних індексів наближаються до найвищих по Україні. Високими залишаються й значення переважної більшості складових показників відповідних блоків, що свідчить про вагомі надбання

регіону. Тому підтримання цих досягнень, використання наявного потенціалу задля просування інших аспектів людського розвитку має бути серед пріоритетів місцевих органів управління.

Таблиця 3.2.

Параметри людського розвитку у Вінницькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Вінницька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,616	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,795	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,498	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,500	5
Добробут	1,000	0,802	0,573	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,527	4
Освіта	1,000	0,856	0,806	1

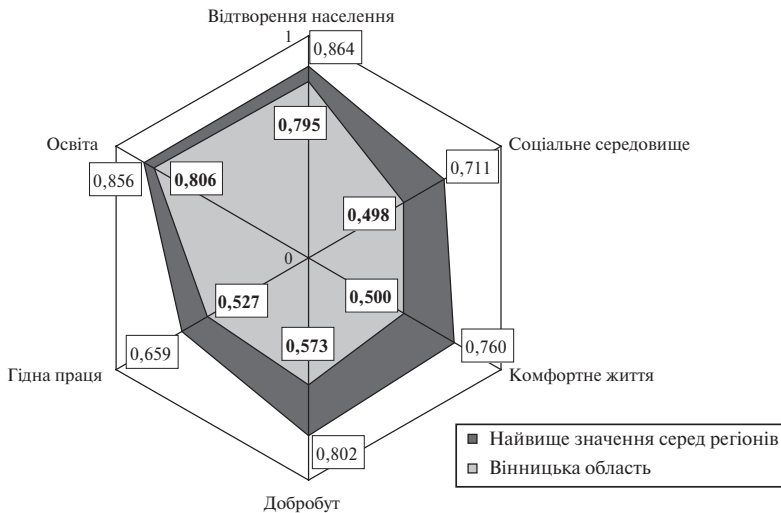

Рис. 3.10. Виміри людського розвитку Вінницької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

3. Волинська область наразі займає 14 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,626$). Аналіз основних аспектів її людського розвитку демонструє, що порівняно з «ідеальним регіоном» та найвищими інтегральними результатами окремих блоків серед регіонів України, найгірша ситуація характеризує становище в сфері добробуту та стану ринку праці (табл. 3.3).

У системі регіональних індексів блоку «Добробут» значення Волинської області становить 0,460 (найвище значення по Україні – 0,802), серед індексів блоку «Гідна праця» – 0,522 (найвищий показник по Україні – 0,659) (рис. 3.11).

Аналіз внутрішніх тенденцій у блоках, які характеризують найбільш проблемні критерії людського розвитку, свідчить, що відставання регіону обумовлюється такими показниками:

- блок «Добробут»: в області спостерігаються найнижчі в Україні значення таких показників, як наявність базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина) та ВРП на душу населення у співвідношенні з середньоукраїнським показником. Порівняно з іншими регіонами, низькою залишається й частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість протягом року, що свідчить про обмеженість не лише базових, а й «розширених» економічних потреб населення. Відповідно, основна увага регіональної політики в даній області має спрямовуватися на розбудову економічного потенціалу, реалізацію вираженої політики доходів та стимулювання купівельної спроможності населення, забезпечення доступності товарів тривалого користування, відсутності яких сьогодні є проявом соціального виключення в суспільстві;
- блок «Гідна праця»: порівняно з іншими регіонами, область виділяється часткою низькодоходних працівників (які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів) та в цілому низьким рівнем заробітної плати (співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної). Тому пріоритетним напрямом заходів регіональної політики має бути політика регулювання заробітної плати населення, що передбачатиме також розвиток ринку праці та створення нових, високооплачуваних робочих місць, підвищення рівня кваліфікації працівників тощо.

Водночас позитивні результати для області забезпечують блоки «Відтворення населення» та «Освіта», індекси яких належать до одних з найвищих на території України. Зокрема, за значенням середнього балу за результатами ЗНО Волинська область поступається лише Львівській; рівень охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку є також чи не найвищим в країні. У сфері освіти проблемою залишається лише недостатній рівень охоплення дітей ДНЗ. Тому розвиток ме-

режі дитсадків (насамперед у сільській місцевості) має постати ще одним пріоритетом для місцевих органів управління, особливо зважаючи на високі показники народжуваності, що обумовлюють певну перевагу регіону в рейтингу людського розвитку.

Таблиця 3.3.

Параметри людського розвитку у Волинській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Волинська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,626	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,823	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,563	4
Комфортне життя	1,000	0,760	0,610	3
Добробут	1,000	0,802	0,460	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,522	5
Освіта	1,000	0,856	0,779	2

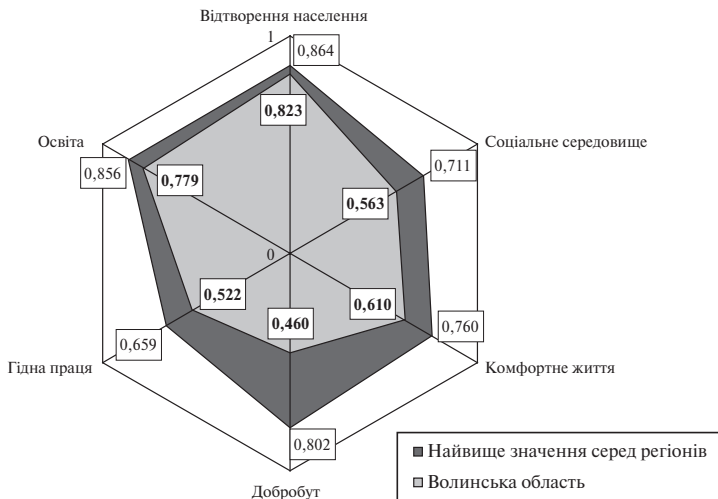

Рис. 3.11. Виміри людського розвитку Волинської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

4. Дніпропетровська область займає 15 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,623$). Рівень людського розвитку області показує, що, порівняно з найвищими результатами регіонів України, найгірша ситуація характеризує розвиток соціального становища та можливості комфортного життя (табл. 3.4).

Значення індексу соціального середовища на Дніпропетровщині дорівнює 0,345, що в 2 рази нижче, ніж найвище значення відповідного індексу по Україні (0,711). Значним є й відставання від найвищого значення індексу комфортності життя: за найкращого українського показника на рівні 0,760, в даній області відповідний показник становить лише 0,552 (рис. 3.12).

Аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які наразі мають проблемні аспекти людського розвитку, показує, що вони обумовлені такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: незадовільним становищем характеризуються такі показники, як коефіцієнт злочинності; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Отже, основна увага регіональної політики Дніпропетровській області має спрямовуватися на протидію розгортанню асоціальних явищ — розвиток своєчасної діагностики соціально-детермінованих захворювань та забезпечення достатнього обсягу фінансування мережі відповідних закладів; підвищення ефективності роботи правоохоронних органів; активізація соціальної роботи з неблагополучними сім'ями, посилення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- блок «Комфортне життя»: найбільше відставання області зумовлюється наявною екологічною ситуацією, що виражається одним з найгірших у країні значенням індексу впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення. Відповідно, заходи регіональної політики мають зосереджуватися на поліпшенні екологічного становища регіону, зниженні обсягів шкідливих викидів та забруднення територій, впровадженні сприятливих для довкілля технологій на виробництві та зменшенні негативного впливу промислових об'єктів на здоров'я населення, реалізації широких природоохоронних заходів.

Водночас найкращі результати в області забезпечує блок «Освіта», оцінка якого наближається до найвищого значення по Україні; добре представлені результати за блоками «Відтворення населення» та «Гідна праця». Хоча вони досить далекі від «ідеальних» цільових орієнтирів, у порівнянні з іншими регіонами країни вони демонструють досить високі

надбання. Тому завдання регіональної політики полягають не лише в підтримці досягнутих результатів, а й у просуванні подальшого прогресу в цих сферах людського розвитку.

Таблиця 3.4.

Параметри людського розвитку в Дніпропетровській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Дніпропетровська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,623	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,765	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,345	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,552	5
Добробут	1,000	0,802	0,616	4
Гідна праця	1,000	0,659	0,626	3
Освіта	1,000	0,856	0,836	1

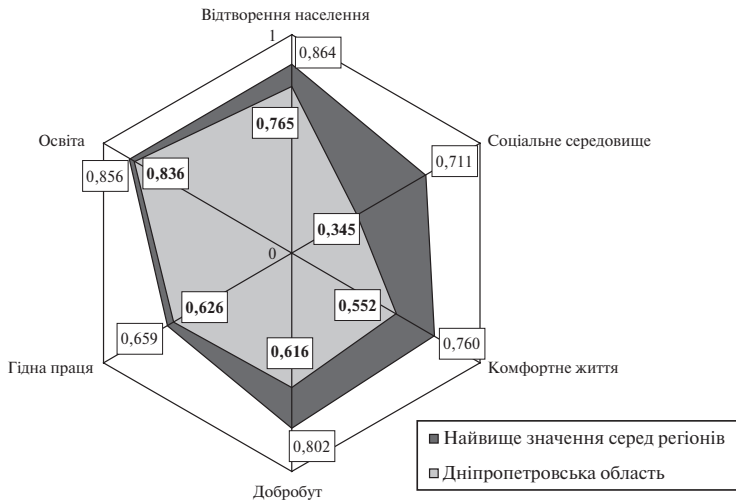

Рис. 3.12. Виміри людського розвитку Дніпропетровської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

5. Донецька область у 2011 р. зайняла 19 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,616$). Дослідження проблем людського розвитку у цій області показує, що порівняно із показниками «ідеального регіону», а також відносно найкращих результатів по Україні, найгірша ситуація характеризує стан соціального середовища та можливості комфортного життя в області (табл. 3.5).

У системі цільових індикаторів людського розвитку індекс стану соціального середовища Донецької області дорівнює 0,394 (за максимального значення – 0,711), індекс комфортності життя – 0,449 (при максимальному значенні в 0,760) (рис. 3.13).

Відставання Донеччини обумовлено насамперед такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: більшість складових показників характеризуються несприятливими тенденціями, порівняно з іншими регіонами, проте особлива увага регіональної політики має приділятися вирішенню проблем високої злочинності, що вимірюється показником кількості зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення, та значної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів та соціальних служб має стати одним з найважливіших пріоритетів місцевих органів влади, так само як розширення превентивної роботи з групами підвищеного ризику;
- блок «Комфортне життя»: основним проблемним аспектом є незадовільна екологічна ситуація, що оцінюється за допомогою інтегрального індексу впливу навколишнього середовища на стан здоров'я – значення даного показника є найгіршим серед усіх регіонів країни. Відповідно, іншим важливим пріоритетом регіональної політики мають стати заходи, спрямовані на скорочення обсягів забруднюючих викидів в атмосферу та водні ресурси, вирішення проблеми поводження зі шкідливими відходами, забруднення ґрунтів, зниження негативного впливу забрудників на здоров'я населення, реалізацію широких природоохоронних заходів та переоснащення виробництва на користь сприятливих для довкілля технологій.

Водночас найкращі результати в області забезпечує блок «Освіта», що характеризується високими значеннями всіх складових показників та наближається до найвищих значень відповідного індексу. Доступність закладів дошкільної та середньої освіти в результаті поширення міського способу життя, концентрація ВНЗ широкого профілю, ви-

сокі оцінки успішності навчання учнів – важливі надбання регіону, що мають зберегтися та забезпечити передумови для покращання ситуації на ринку праці, в рівні матеріального добробуту населення.

Таблиця 3.5.

Параметри людського розвитку в Донецькій області, 2011 р.

	«Ідеаль- ний регі- он»	Найвище зна- чення серед ре- гіонів	Донецька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,616	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,734	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,394	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,449	5
Добробут	1,000	0,802	0,643	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,634	4
Освіта	1,000	0,856	0,845	1

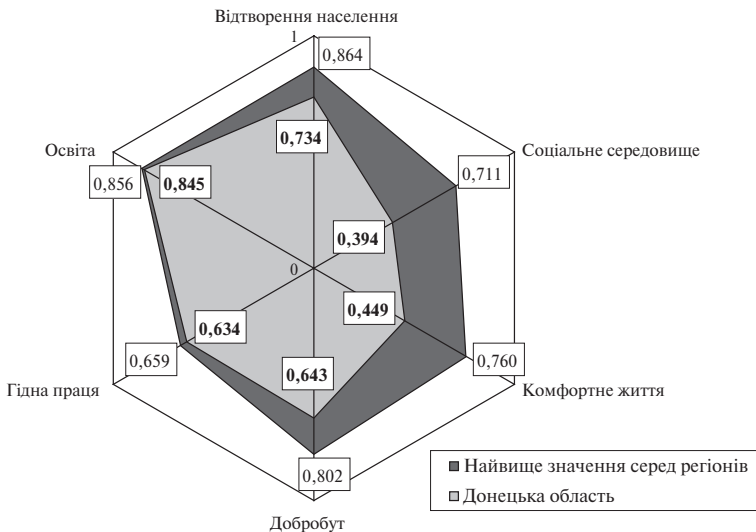

Рис. 3.13. Виміри людського розвитку Донецької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

6. Житомирська область у 2011 р. замкнула рейтингову таблицю інтегрального індексу, зайнявши 25 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,580$). Як показує дослідження параметрів людського розвитку цієї області, порівняно із показниками «ідеального регіону» та найвищими значеннями «блокових» індексів по Україні, найбільше відставання регіону спостерігається насамперед у сфері соціального середовища та добробуту населення (табл. 3.6).

За умови порівнювання ідеальних значень стану соціального середовища та добробуту населення до одиниці, індекс Житомирщини за блоком «Соціальне середовище» становить 0,416 (найвище значення по Україні – 0,711), за блоком «Добробут» – лише 0,438 (найвище значення – 0,802) (рис. 3.14).

Найбільше відставання регіону зумовлено такими індикаторами:

- блок «Соціальне середовище»: порівняно з іншими регіонами, в області фіксується значна кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; несприятливі показники підліткової народжуваності, рівня самогубств, кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно, превентивна робота щодо скорочення асоціальних явищ, активізація діяльності соціальних служб та центрів медичного обслуговування населення мають перебувати під особливою увагою місцевих органів управління;
- блок «Добробут»: досить несприятливі тенденції характеризують показники рівня бідності населення та ВРП на душу населення по відношенню до середньоукраїнського значення; низькою залишається й частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість. Тому як пріоритети регіональної політики підвищення рівня життя населення мають розглядатися активний розвиток економічного потенціалу області, створення сприятливих можливостей для ділової активності та заохочення інвестицій – з одного боку, та протидія поширенню бідності мешканців регіону за допомогою реалізації цільових заходів соціальної політики, розширення дохідних можливостей мешканців, що спрямовані на реалізацію потреб вищого рівня – з другого боку.

Наразі найкращі результати області (табл. 3.6, рис. 3.14) забезпечуються блоками «Відтворення населення» (зокрема, через високе значення сумарного коефіцієнта народжуваності) та «Освіта» (регіон посідає 5 місце серед інших за рівнем охоплення дітей ДНЗ). Однак за підсумками 2011 р. на Житомирщині зафіксовано найнижче значення по-

казників «Частка осіб із вищою освітою» та «Середня тривалість навчання», тому регіональна влада має зосереджувати особливу увагу на складних питаннях якісного відтворення населення області.

Таблиця 3.6.

Параметри людського розвитку в Житомирській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Житомирська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,580	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,791	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,416	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,542	3
Добробут	1,000	0,802	0,438	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,541	4
Освіта	1,000	0,856	0,751	2

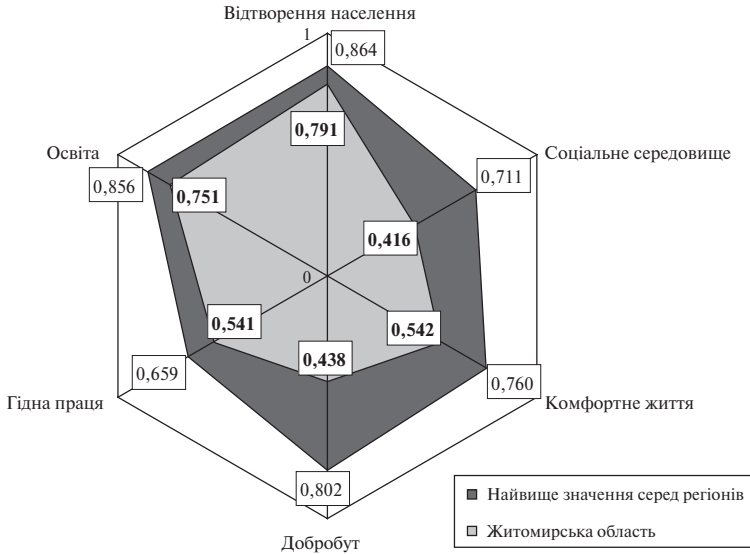

Рис. 3.14. Виміри людського розвитку Житомирської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

7. Закарпатська область є одним з лідерів загальноукраїнського рейтингу (3 місце; стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,665$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку області показує, що порівняно із показниками «ідеального регіону», а також найвищими результатами за індексами окремих блоків в цілому по Україні, несприятливим є становище в сфері добробуту та соціального середовища (табл. 3.7).

Якщо максимально можливий стан добробуту населення взяти за одиницю, то показник Закарпатської області дорівнює 0,507, при цьому найкращий індекс серед регіонів України — 0,802. Щодо оцінки стану соціального середовища, то за найкращого показника по Україні — 0,711, оцінка Закарпатської області — 0,568 (рис. 3.15).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що основна роль у цьогорічному «відставанні» регіону від лідерів загальноукраїнського рейтингу належить таким показникам:

- блок «Добробут»: рівень відносної бідності населення, ВРП у розрахунку на душу населення у співвідношенні з середньоукраїнським показником, кількість мінімальних продуктових наборів, які можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні. Отже, регіональна політика в даній області має, насамперед, спрямовуватися на розвиток економічного потенціалу, подолання бідності населення та підвищення купівельної спроможностей доходів;
- блок «Соціальне середовище»: коефіцієнт підліткової народжуваності (серед дівчат віком 15–17 років) та порівняно високий рівень первинної захворюваності на розлади психіки, пов'язані з алкоголізмом і наркоманією. Відповідно, заходи регіональної політики мають зосереджуватися на превентивній діяльності щодо цих асоціальних проявів, проведенні роз'яснювальної роботи з молоддю щодо засобів попередження небажаної вагітності та планування сім'ї.

Водночас найкращі результати в області забезпечують блок «Комфортне життя», оцінка якого є найвищою серед регіонів України, а також блок «Відтворення населення», значення індексу за яким наближається до найвищих показників по Україні. Такі результати є важливим надбанням регіону, тому підтримка цих високих досягнень має бути серед пріоритетів місцевих органів управління.

Привертає увагу те, що основні параметри людського розвитку на Закарпатті (рис. 3.15) відрізняються від інших західних областей України: Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької (рисунки п. 3.2 по відповідних областях). Це, вочевидь, зумовить використання особливих інструментів та заходів при здійсненні політики забезпечення сталого людського розвитку в Закарпатській області.

Таблиця 3.7.

Параметри людського розвитку в Закарпатській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значен- ня серед регіонів	Закарпат- ська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,665	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,802	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,568	5
Комфортне життя	1,000	0,760	0,760	2
Добробут	1,000	0,802	0,507	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,615	4
Освіта	1,000	0,856	0,739	3

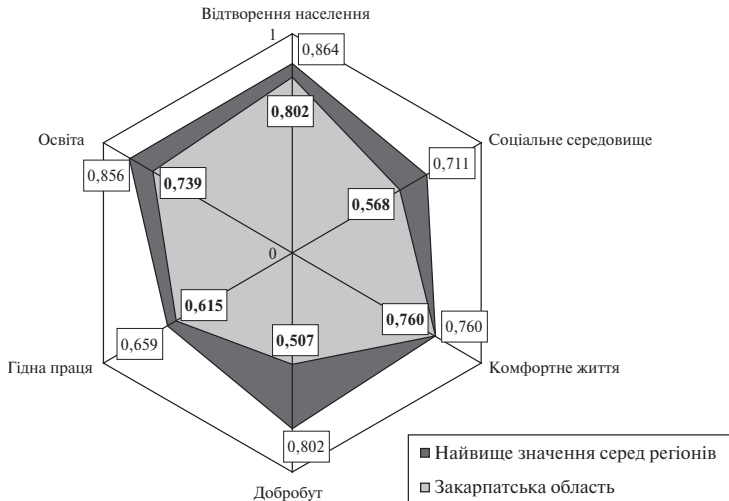

Рис. 3.15. Виміри людського розвитку Закарпатської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

8. Запорізька область. Дослідження окремих аспектів людського розвитку в Запорізькій області, яка у 2011 р. зайняла досить високе, 7 місце у загальноукраїнському рейтингу,⁷⁵ показує, що найбільш проблемними сферами цього регіону є стан соціального середовища та комфортність життя населення (табл. 3.8, рис. 3.16).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то показник Запорізької області дорівнює 0,385 (найкращий індекс по Україні – 0,711). Щодо оцінки комфортного життя населення області, то за найкращого загальноукраїнського показника 0,760, оцінка Запорізької становить 0,521.

Охарактеризуємо детальніше показники, що зумовлюють виникнення найбільш проблемних аспектів людського розвитку цієї області:

- блок «Соціальне середовище»: оскільки показники рівня злочинності, самоушкоджень, кількостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є вищими за середньоукраїнські, то заходи, спрямовані на покращення ситуації в цих проблемних сферах, мають бути в центрі уваги регіональної політики людського розвитку;
- блок «Комфортне життя»: незадовільні показники екологічного стану довкілля знижують оцінку умов проживання, тому головні зусилля регіональної політики мають і надалі зосереджуватися на поліпшенні екологічної ситуації. Область є передостанньою у рейтингу за станом екології, при цьому, на відміну від Донецчини, яка в останні роки покращувала відповідні показники, Запорізька область не може похвалитися значною позитивною динамікою в природоохоронній сфері. З 2005 р. цей регіон на останньому місці за станом земельних та водних ресурсів. Посідає четверте з кінця списку місце за станом атмосферного повітря. Зрозуміло, що специфіка регіону полягає в наявності на його території розвинутого гірничо-металургійного комплексу, що здійснює величезний тиск на довкілля, проте з технологічного боку у світовій практиці накопичено ряд ефективних рішень задля зменшення обсягів забруднень, які зазнає довкілля в процесі видобутку та збагачення руд, а також виплавки металів. Тобто це справа вибору стратегії розвитку виробництва, якого дотримуються їх власники в екологічній сфері.

У той же час інтегральна оцінка добробуту Запорізької області є найвищою (0,707), а оцінки блоків «Освіта», «Відтворення населення» та «Гідна праця» – близькі до найвищих значень по Україні. Вагомі здобутки в означених сферах характеризують успішні сторони людського

⁷⁵ Стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,655$.

розвитку, а нарощування досягнутих результатів є необхідною умовою збереження та покращання рейтингу області серед інших регіонів.

Таблиця 3.8.

Параметри людського розвитку в Запорізькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Запорізька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,655	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,783	3
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,385	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,521	5
Добробут	1,000	0,802	0,802	2
Гідна праця	1,000	0,659	0,593	4
Освіта	1,000	0,856	0,847	

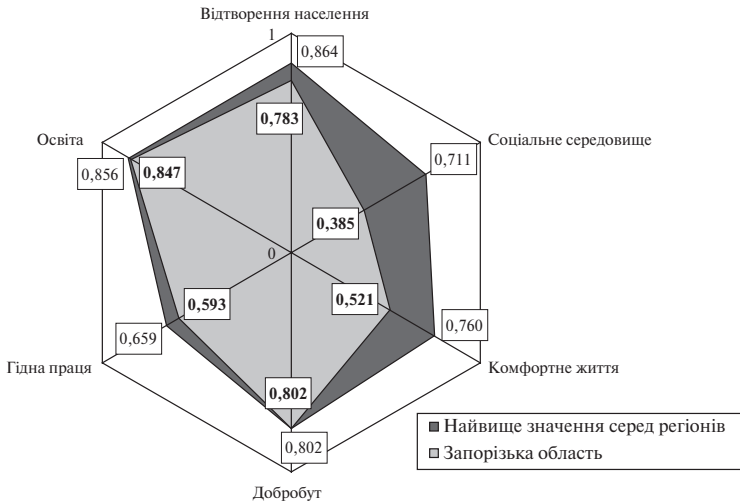

Рис. 3.16. Виміри людського розвитку Запорізької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

9. Івано-Франківська область зайняла 13 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,631$), завдячуючи насамперед таким складовим людського розвитку, як «Відтворення населення» (4 місце блоку у загальноукраїнському рейтингу) та «Соціальне становище» (2 місце відповідно). Однак найбільш проблемними сферами для області є стан добробуту та комфортного життя населення (21 місце у загальноукраїнських рейтингах блоків). За підсумками 2011 р. значення освітнього індексу при вимірі людського розвитку регіону є одним з найвищих (табл. 3.9), але при ранжуванні досягнень у цій сфері в цілому по Україні (додаток 2.12) займає передостанню сходинку (24 місце).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що «відставання» регіону обумовлюють такі показники:

- блок «Добробут»: у області найнижчим по Україні є показник питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; є досить низькими показники кількості мінімальних продуктових наборів, які можна придбати на середньодушовий дохід в регіоні, а також ВРП в розрахунку на душу населення у співвідношенні з середньоукраїнським показником. Нижча за середню по Україні питома вага домогосподарств, у яких були наявні всі товари базового набору: телевізор, холодильник, пральна машина. Стан цих індикаторів добробуту разом з досить низькими оцінками за блоком «Гідна праця» вказує на необхідність здійснення комплексу заходів щодо поживлення економічних процесів у регіоні, створення робочих місць з пристойним рівнем оплати праці. Окрему увагу необхідно приділити подоланню бідності населення;
- блок «Комфортне життя»: всі показники комфортності проживання, окрім екологічних, в області є нижчими за середньоукраїнські. Через природні особливості цього регіону (наявність гірських територій) значно нижчими виявилися показники забезпеченості каналізацією і водовідведенням та амбулаторнополіклінічними закладами. Тому вкрай нагальним є здійснення комплексу заходів щодо покращення стану соціальної інфраструктури населених пунктів.

Як вже зазначалося, високі значення інтегральних оцінок блоків «Відтворення населення» та «Соціальне середовище» (рис. 3.17) впритул наблизили Івано-Франківщину до лідерів-регіонів за цими аспектами людського розвитку (Хмельницької та Львівської областей відповідно). Однак без значного нарощування прогресу в інших сферах зберег-

ти досить впевнені позиції області у загальноукраїнському рейтингу буде проблематично.

Таблиця 3.9.

Параметри людського розвитку в Івано-Франківській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Івано-Франківська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,631	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,847	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,694	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,508	5
Добробут	1,000	0,802	0,453	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,535	4
Освіта	1,000	0,856	0,750	2

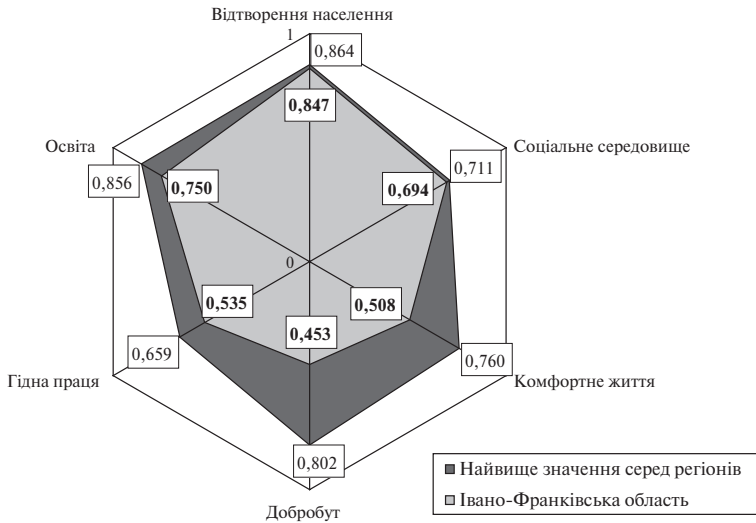

Рис. 3.17. Виміри людського розвитку Івано-Франківської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

10. Київська область посіла досить високе, 6 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,657$). Маючи беззаперечні переваги серед інших регіонів у таких сферах людського розвитку, як забезпечення гідної праці (2 місце відповідного блоку у загальноукраїнському рейтингу), відтворення населення (6 місце) та освіти (9 місце), Київщина має певні проблеми щодо стану соціального середовища та добробуту населення (табл. 3.10, рис. 3.18).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то значення відповідного індексу по Київській області у 2011 р. дорівнює лише 0,425 (найкращий індекс – 0,711 – належить Львівщині). Щодо добробуту населення, то за найвищого значення у Запорізькій області (0,802), оцінка Київської майже у 1,4 разу нижча (0,578).

При вирішенні найбільш проблемних аспектів людського розвитку Київщині насамперед треба звернути увагу на такі індикатори:

- блок «Соціальне середовище»: у області спостерігається найвищий в країні рівень первинної захворюваності на розлади психіки, пов'язані з алкоголізмом та наркоманією (прояв усіх інших негативних соціальних явищ, що досліджувалися, перебуває на рівні близькому до середньоукраїнського). Тому стратегічним пріоритетом у сфері покращення стану соціального середовища є комплексні медико-соціальні заходи щодо «груп ризиків», виховна робота з молоддю, пропаганда здорового способу життя, розширення можливостей здорової самореалізації особистості;
- блок «Добробут»: стан трьох індикаторів добробуту населення (з шести, що включені до цього блоку) має викликати занепокоєння регіональної влади: 1) рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня); 2) питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; 3) показник наявності базового набору товарів тривалого користування у домогосподарствах (телевізора, холодильника, пральної машини). Ці показники є нижчими за середньоукраїнський рівень, що, в загальному підсумку, веде до зниження оцінки людського розвитку в цій сфері. Підтримка вразливих верств населення, боротьба з бідністю має покращити стан справ в області.

Таблиця 3.10.

Параметри людського розвитку в Київській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Київська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,657	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,842	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,425	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,621	4
Добробут	1,000	0,802	0,578	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,639	3
Освіта	1,000	0,856	0,835	2

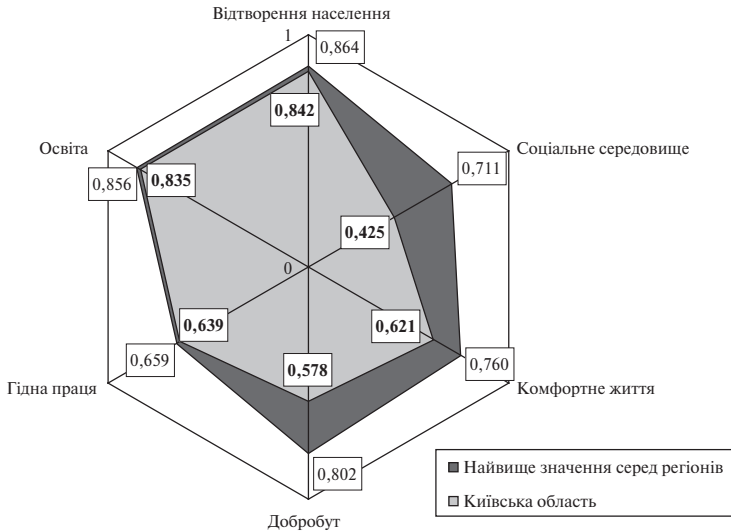

Рис. 3.18. Виміри людського розвитку Київської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

11. Кіровоградська область. Дослідження аспектів людського розвитку області (яка посіла передостаннє, 24 місце у загальноукраїнському рейтингу, а її стандартизований рівень ІРЛР дорівнює 0,593) показує, що найбільше поки що досягнуто у сфері освіти населення: 8 місце відповідного блоку у загальноукраїнському рейтингу та 1 ранг у структурі власного інтегрального індексу (табл. 3.11).

Якщо звернутися до рейтингів блоків по Україні в цілому, то найбільш проблемними аспектами Кіровоградщини у 2011 р. були відтворення населення (25 місце) та стан соціального середовища (21 місце). Однак аналіз структури власного ІРЛР дає змогу виокремити ще й незадовільний рівень добробуту населення (табл. 3.11, рис. 3.19).

Проведений аналіз показав, що значне відставання Кіровоградської області насамперед пов'язано з такими аспектами:

- блок «Соціальне середовище»: вищими за середньоукраїнські показники в області є значення таких індикаторів: рівень злочинності; кількість померлих від навмисних самоушкоджень; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також коефіцієнт підліткової народжуваності (15–17 років). При аналізі наведеного переліку виникає думка, що всі перелічені явища є взаємопов'язаними: асоціальна поведінка може призвести до позбавлення волі або батьківських прав, а отже — сирітства при живих батьках — і так по колу. На нашу думку, ключовим елементом, здатним розірвати це коло, є виховна робота з молоддю, профілактика злочинів, пропаганда здорового способу життя і продуктивних зразків поведінки. Розвиток культурної сфери і робота щодо підвищення загального культурного рівня населення мають покращити стан справ у соціальному середовищі області;
- блок «Добробут»: в області є високим рівень відносної бідності населення, нижчий за середнє значення ВРП в розрахунку на душу населення, а також забезпеченість базовим набором товарів тривалого користування. Таким чином, боротьба з бідністю, покращення матеріального забезпечення працюючого населення, а також якості робочих місць мають стати магістральним напрямом соціальної політики у регіоні.

Як зазначалося вище, у 2011 р. на Кіровоградщині найкращим є індекс за блоком «Освіта» (рис. 3.19). Це беззаперечне досягнення має стати надійним підґрунтям, на якому відбуватиметься подальше нарощування людського потенціалу та поживлення економічної діяльності у цій області.

Таблиця 3.11.

Параметри людського розвитку в Кіровоградській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Кіровоградська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,593	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,729	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,362	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,565	3
Добробут	1,000	0,802	0,514	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,554	4
Освіта	1,000	0,856	0,835	

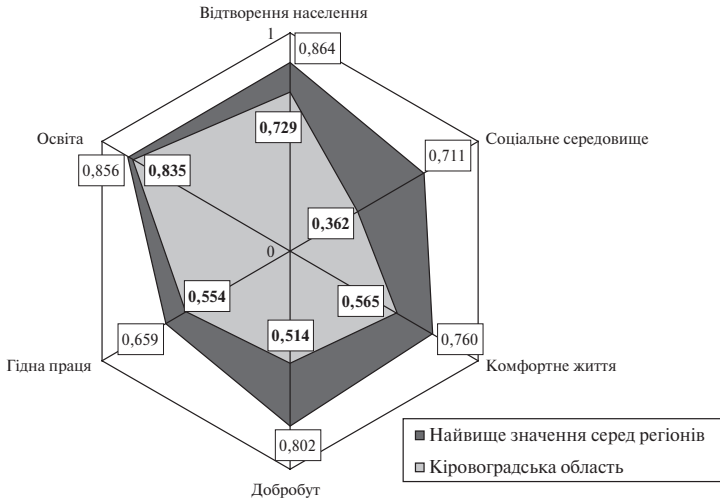

Рис. 3.19. Виміри людського розвитку Кіровоградської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

12. Луганська область у 2011 р. зайняла 20 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,615$).

Найбільших досягнень у загальноукраїнському вимірі поки що досягнуто у сферах освіти населення (2 місце відповідного блоку серед інших регіонів; 1 ранг у структурі власного інтегрального індексу) та гідної праці (8 місце та 3 ранг відповідно).

Як показав аналіз, найбільш проблемною сферою людського розвитку Луганщини є стан соціального середовища (табл. 3.12, рис. 3.20). Значення індексу за цим блоком (0,357) майже у 2 рази нижче від найвищого значення по Україні (0,711).

Значне відставання Луганської області зумовлено такими чинниками:

- блок «Соціальне середовище»: стан практично всіх індикаторів соціального середовища, що використовувалися у цьому дослідженні, є гіршим за середні показники по Україні.

Поширення безробіття, важкі умови праці, ментальні стереотипи провокують зловживання різними психотропними речовинами, підвищують небезпеку самоушкоджень і асоціальної поведінки. Тому для виправлення ситуації необхідно здійснити комплекс як короткострокових, так і довготривалих заходів щодо покращення соціального клімату в області;

- блок «Комфортне життя»: незадовільні показники екологічного стану, а також обсягів реалізованих населенню послуг, знижують оцінку умов проживання.

Головні зусилля регіональної політики мають зосереджуватися на покращенні екологічної ситуації. Пожвавлення економічної ситуації, стимулювання підприємництва і самозайнятості має підвищити обсяги послуг, що споживаються населенням.

Таблиця 3.12.

Параметри людського розвитку в Луганській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Луганська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,615	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,763	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,357	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,528	5
Добробут	1,000	0,802	0,590	4
Гідна праця	1,000	0,659	0,604	3
Освіта	1,000	0,856	0,852	1

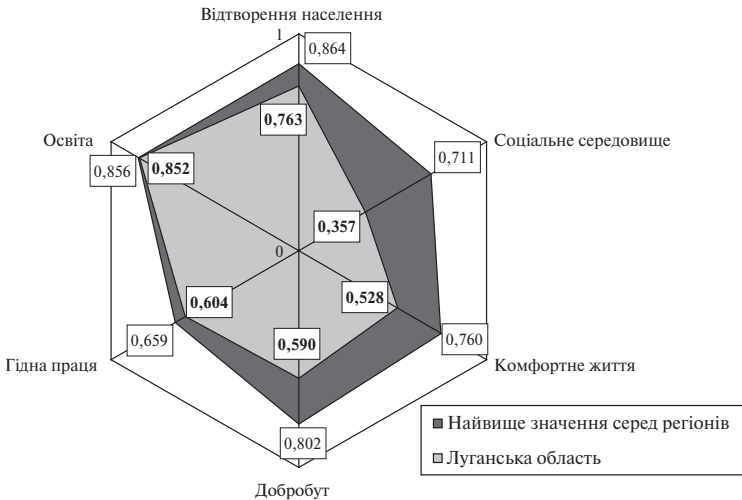

Рис. 3.20. Виміри людського розвитку Луганської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

13. Львівська область у загальноукраїнському рейтингу посіла високе 4 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,660$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку області демонструє, що найбільш проблемним виявився стан добробуту населення: у структурі власного ІРЛР його ранг найнижчий (табл. 3.13), порівняно з іншими регіонами, значення блоку «Добробут» Львівщини за підсумками 2011 р. знаходиться на 22 місці. Якщо максимально можливий стан добробуту населення взяти за одиницю, то показник Львівської області дорівнює лише 0,450 (рис. 3.21).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують проблемні аспекти людського розвитку Львівської області, показує, що покращання потребують такі показники:

- блок «Добробут»: високим є рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня); відповідно невеликою є питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, а також кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні. Дещо нижчий за середній по Україні є ВРП на душу населення. Отже, заходи соціальної політики мають бути спрямовані на підтримку вразливих верств населення, подолання явищ бідності. Підвищенню добробуту населення області має послуговуватися активізація економічних процесів у регіоні, використання його значного туристичного та промислового потенціалів;
- блок «Комфортне життя»: знижують оцінку умов проживання у області дещо низькі показники забезпеченості житлом у міських поселеннях, централізованим газопостачанням у сільській місцевості, а також амбулаторно-поліклінічними закладами. Тому основні зусилля регіональної політики мають зосереджуватися на покращенні забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури та інженерних мереж;
- блок «Гідна праця»: знижують оцінку стану ринку праці у регіоні в основному показники, які характеризують рівень оплати праці та її купівельну спроможність, а також умови праці. Відповідно, для покращення ситуації в цій сфері людського розвитку необхідно звернути увагу на заходи щодо підвищення рівня оплати праці в регіоні, детінізації економіки і зайнятості. Необхідне загальне підвищення економічної активності населення, стимулювання підприємництва і самозайнятості.

Львівська область досягла значного прогресу у певних сферах людського розвитку (рис. 3.21), насамперед це стосується блоку «Соціальне середовище», де вона виявилася беззаперечним лідером. При цьому значення індексів блоків «Відтворення населення» і «Освіта» наближа-

ються до найвищих показників по Україні. Тому подальше нарощування людського потенціалу дасть можливість Львівщині надовго утримати лідерство серед інших регіонів.

Таблиця 3.13.

Параметри людського розвитку в Львівській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Львівська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,660	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,826	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,711	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,603	4
Добробут	1,000	0,802	0,450	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,557	5
Освіта	1,000	0,856	0,810	2

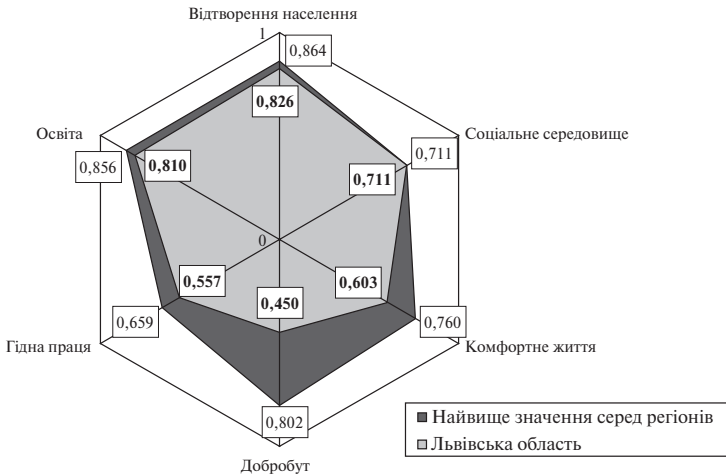

Рис. 3.21. Виміри людського розвитку Львівської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

14. Миколаївська область у 2011 р. зайняла 11 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,637$). Проаналізувавши аспекти людського розвитку по країні в цілому та Миколаївщині, можна констатувати, що найгірший стан соціального середовища зафіксовано саме у цій області (25 місце відповідного блоку серед інших регіонів; останній ранг у структурі власного ІРЛР). Якщо максимально можливий показник соціального середовища регіону взяти за одиницю (т. зв. «ідеальний регіон»), то показник Миколаївської області дорівнює лише 0,340 (табл. 3.14, рис. 3.22).

Отже, основні заходи регіональної політики мають зосереджуватися на покращанні багатьох негативних тенденцій, що склалися у сфері соціального середовища. Так, Миколаївщина посіла 24 місце за такими двома показниками, як: кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. 23 місце (при регіональному порівнянні значень окремих показників блоку) належить їй за такими індикаторами, як коефіцієнт підліткової народжуваності та кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу.

Також треба додати, що такі показники блоку «Комфортне життя», як індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення та планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, є найгіршими серед показників комфортності проживання Миколаївської області, проте їх значення є близькими до середніх значень індексів по Україні.

Загальноукраїнський вимір показав, що блоки «Комфортне життя» та «Відтворення населення» по Миколаївській області за підсумками 2011 р. зайняли практично середину рейтингу – 13 місця. Значних результатів на Миколаївщині досягнуто і у сфері освіти та гідної праці (11 місця відповідних блоків), але найвагоміші здобутки – у сфері добробуту населення (інтегральна оцінка цього блоку відповідає другому місцю по Україні).

Таблиця 3.14.

Параметри людського розвитку в Миколаївській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Миколаївська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,637	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,798	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,340	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,574	5
Добробут	1,000	0,802	0,695	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,587	4
Освіта	1,000	0,856	0,828	1

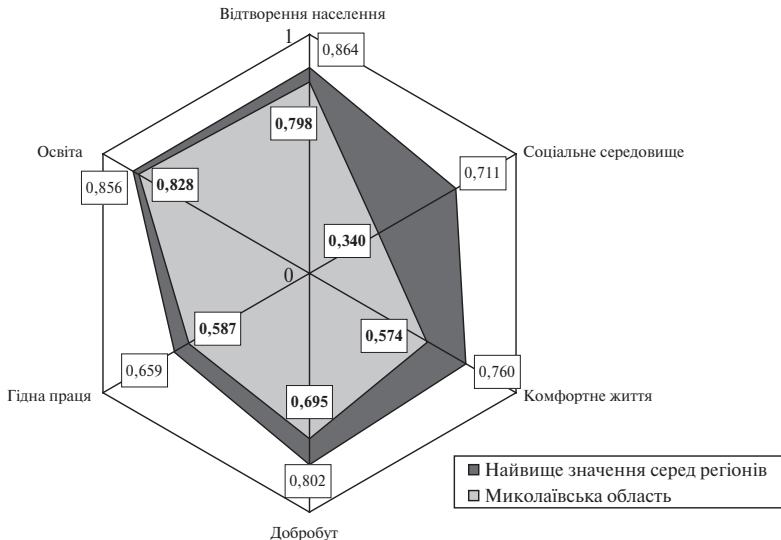

Рис. 3.22. Виміри людського розвитку Миколаївської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

15. Одеська область у 2011 р. зайняла 10 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,641$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку Одещини показує, що найбільш проблемними сферами для області є стан соціального середовища та добробут населення (табл. 3.15, рис. 3.23).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то показник Одеської області дорівнює лише 0,392 (найкращий індекс по Україні у 1,8 разу вищий). Оцінка добробуту населення Одещини (індекс 0,529) показала, що він також значно поступається найвищому значенню 0,802 (по Запорізькій області).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що відставання регіону від основних лідерів зумовлюється такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; коефіцієнт підліткової народжуваності (15–17 років); кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Тому профілактика розповсюдження інфекційних хвороб, розвиток ранньої діагностики, оснащення медичних закладів обладнанням, забезпечення належного обсягу фінансування галузі охорони здоров'я є вкрай необхідними. Також треба підвищити ефективність діяльності соціальних служб, в першу чергу з метою припинення поширення соціального сирітства;
- блок «Добробут»: низькими є показники рівня бідності за відносним критерієм та питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, що свідчить про обмеженість не лише базових, а й «розширених» економічних потреб населення та недостатню адресну спрямованість при проведенні заходів щодо протидії поширенню бідності.

Інтегральна оцінка блоку «Освіта» по Одеській області дорівнює 0,811, значення блоку «Відтворення населення» – 0,783, отже, вони є близькими до найвищих показників по Україні. Також у 2011 р. Одещина має найвище серед інших регіонів значення за блоком «Гідна праця» (0,659), випередивши Київську (0,639) та Донецьку (0,634) області.

Таблиця 3.15.

Параметри людського розвитку в Одеській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Одеська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,641	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,783	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,392	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,671	3
Добробут	1,000	0,802	0,529	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,659	4
Освіта	1,000	0,856	0,811	1

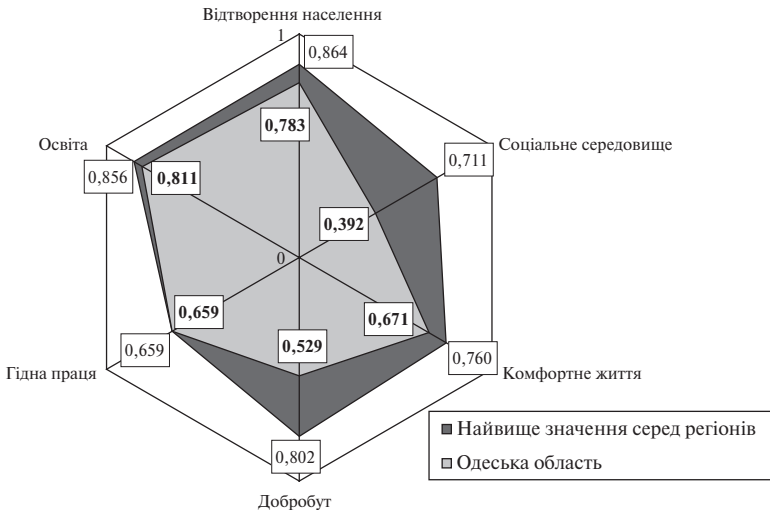

Рис. 3.23. Виміри людського розвитку Одеської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

16. Полтавська область є одним з лідерів загальноукраїнського рейтингу (5 місце; стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,658$).

Аналіз аспектів людського розвитку Полтавщини показує, що найбільш проблемною сферою для області є стан соціального середовища (табл. 3.16, рис. 3.24).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то цей показник у Полтавській області дорівнює 0,446 (найкращий індекс серед регіонів України дорівнює 0,711, або в 1,6 разу вищий). Щодо забезпечення гідної праці, то відставання від найкращого значення по Одещині (0,659) не є зовсім «критичним» для Полтавської області (0,575), хоча цей блок посідає передостаннє місце за рейтингом усередині власного ІРЛР (табл. 3.16). На противагу цьому, відставання від найкращих значень по блоках «Комфортне життя» та «Добробут» є більш вагомим — у 1,28 разу та 1,26 разу відповідно (рис. 3.24).

Привертає увагу певна тотожність основних параметрів людського розвитку Полтавщини із загальноукраїнськими тенденціями у 2011 р. (рис. 3.24 та додаток 3.3), але з «відставанням» за блоком «Соціальне середовище»⁷⁶ та максимальним наближенням до найвищих значень за блоками «Відтворення населення» (0,851 у цій області проти 0,864) та «Освіта» (0,846 проти 0,856).

Отже, основну увагу слід зосередити на покращанні соціального середовища як цільового орієнтиру людського розвитку у Полтавській області. Насамперед необхідно посилити виховну роботу з молоддю, розширити профілактику суїцидальних проявів, пропаганду здорового способу життя та можливості соціальної самореалізації особистості.

⁷⁶ За показником «Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення)» Полтавщина займає 21 місце серед інших регіонів.

Таблиця 3.16.

Параметри людського розвитку в Полтавській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Полтавська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,658	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,851	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,446	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,595	4
Добробут	1,000	0,802	0,635	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,575	5
Освіта	1,000	0,856	0,846	2

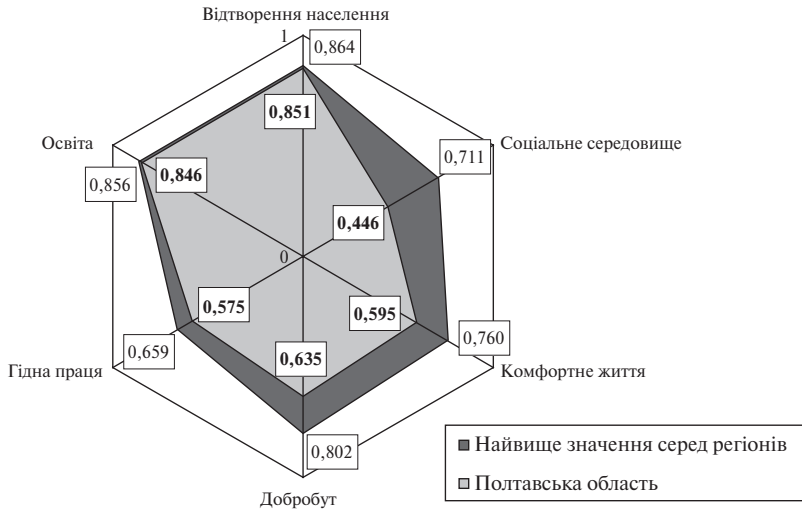

Рис. 3.24. Виміри людського розвитку Полтавської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіренні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

17. Рівненська область у 2011 р. посіла 16 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,621$), а найбільш проблемним аспектом людського розвитку виявився добробут її населення (табл. 3.17, рис. 3.25).

Цей показник майже у 2 рази менший, ніж найвищий досягнутий рівень добробуту у Запорізькій області (0,431 проти 0,802). Нагадаємо також, що за підсумками 2011 р. за блоком «Добробут» Рівненщина посіла передостаннє 24 місце у загальноукраїнському рейтингу.

У області серед одних з найнижчих по Україні є такі показники:

- рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня) – 24 місце;
- кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні – 24 місце;
- ВРП у розрахунку на душу населення – 21 місце.

Тому покращання добробуту населення Рівненщини має стати беззаперечним та довгостроковим пріоритетом регіональної політики.

У 2011 р. інтегральна оцінка блоку «Відтворення населення» по Рівненській області (0,842) майже впритул наблизилася до найвищих значень, які мають наразі такі сусідні області, як Хмельницька (0,864) та Тернопільська (0,852). Це дало можливість Рівненщині зайняти 5 місце за регіональним рейтингом цього блоку, випередивши інші області, що межують з нею: Львівську (8 місце за блоком «Відтворення населення»), Волинську (9 місце) та Житомирську (18 місце).

Таблиця 3.17.

Параметри людського розвитку в Рівненській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Рівненська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,621	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,842	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,584	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,577	4
Добробут	1,000	0,802	0,431	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,516	5
Освіта	1,000	0,856	0,777	2

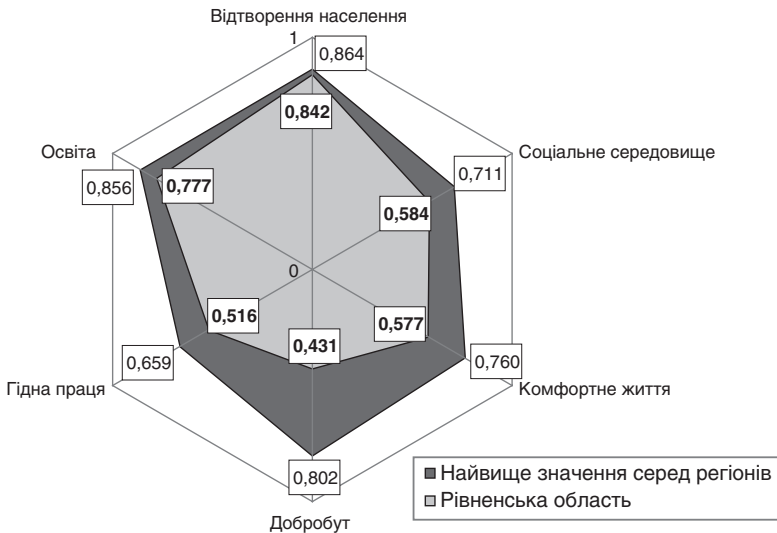

Рис. 3.25. Виміри людського розвитку Рівненської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

18. Сумська область. У 2011 р. ця область зайняла 21 місце⁷⁷ в загальноукраїнському рейтингу, що зумовлене досить значним відставанням у таких сферах людського розвитку, як забезпечення гідної праці (20 місце відповідного блоку у загальноукраїнському рейтингу) та комфортне життя населення (22 місце відповідно). У інших сферах область досягла досить впевнених результатів: блок «Освіта» — 10 місце серед інших регіонів; «Соціальне середовище» — 12 місце відповідно; «Добробут» — 13 місце; «Відтворення населення» — 14 місце.

Структура власного інтегрального індексу Сумщини за окремими вимірами людського розвитку (табл. 3.18) дещо відрізняється від вищенаведеного рейтингу, однак рис. 3.26 дає наочне уявлення про найбільш проблемні сфери для цієї області — стан соціального середовища та забезпечення комфортного життя. Так, параметри блоку «Соціальне середовище» (0,447) наразі істотно віддалені від найкращого значення по країні (0,711)⁷⁸, і, відповідно, від значення «ідеального регіону» (1,000).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що основна роль у відставанні регіону належить таким показникам:

- блок «Соціальне середовище»: оскільки за показником кількості померлих від навмисного самоушкодження у 2011 р. Сумщина посіла 24 місце серед інших регіонів, необхідно впровадити більш дієві заходи щодо комплексної профілактики суїцидальних проявів, розширення можливостей соціальної самореалізації людини та пропаганди активного громадського життя, особливо серед молоді;
- блок «Комфортне життя»: насамперед потребують уваги проблеми із забезпеченням жителів сільської місцевості базовими зручностями (централізованою каналізацією та водовідведенням, централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою). Для області є не менш важливим питання покращання стану навколишнього середовища.

⁷⁷ Стандартизований рівень ІРЛР в 2011 р.: $I^S = 0,615$.

⁷⁸ Яке у 2011 р. зафіксовано на Львівщині.

Таблиця 3.18.

Параметри людського розвитку в Сумській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Сумська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,615	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,798	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,447	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,507	5
Добробут	1,000	0,802	0,571	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,533	4
Освіта	1,000	0,856	0,834	1

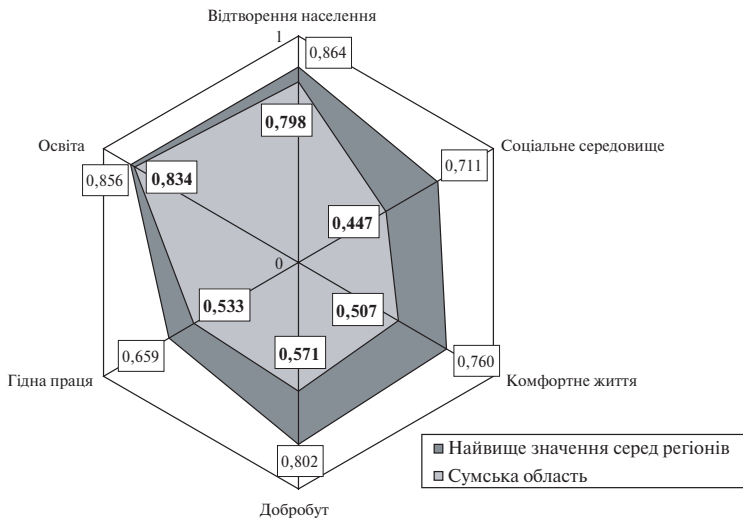

Рис. 3.26. Виміри людського розвитку Сумської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

19. Тернопільська область посіла 12 місце, а значення її стандартизованого рівня ІРЛР (0,635) навіть перевищує середньоукраїнське (0,633).

Привертає увагу майже повна тотожність параметрів людського розвитку 4 західних областей країни: Тернопільської (рис. 3.27), Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької (див. рисунки п. 3.2 по відповідних областях). У цих областях досягнуто вагомих результатів щодо відтворення населення, освіти та стану соціального середовища.⁷⁹

Як видно з рис. 3.27, у 2011 р. вкрай несприятлива ситуація на Тернопільщині склалася у сфері добробуту населення: значення індексу за цим блоком є найнижчим серед усіх інших регіонів (0,398). Однак необхідність виправлення цієї ситуації диктується й тим, що протягом 2004–2011 рр. область три рази перебувала на 23 місці у рейтингу за блоком «Добробут», два рази – на 24 місці, і останні два роки посідала найнижче, 25 місце (додаток 2.10).

У 2011 р. найгіршим серед інших «гірших» у Тернопільській області був показник кількості мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні (25 місце та, відповідно, найнижче значення по Україні). Тому покращання рівня добробуту населення має стати об'єктом особливої уваги органів виконавчої влади регіону, із застосуванням системного підходу та врахуванням комплексності відповідних заходів соціально-економічної політики.

⁷⁹ Нагадаємо, що Закарпаття має зовсім інші параметри ІРЛР (рис. 3.15), де комфортність проживання населення оцінюється як одне з найвищих по Україні протягом 2004–2011 рр.

Таблиця 3.19.

Параметри людського розвитку в Тернопільській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Тернопільська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,635	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,852	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,690	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,565	4
Добробут	1,000	0,802	0,398	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,508	5
Освіта	1,000	0,856	0,799	2

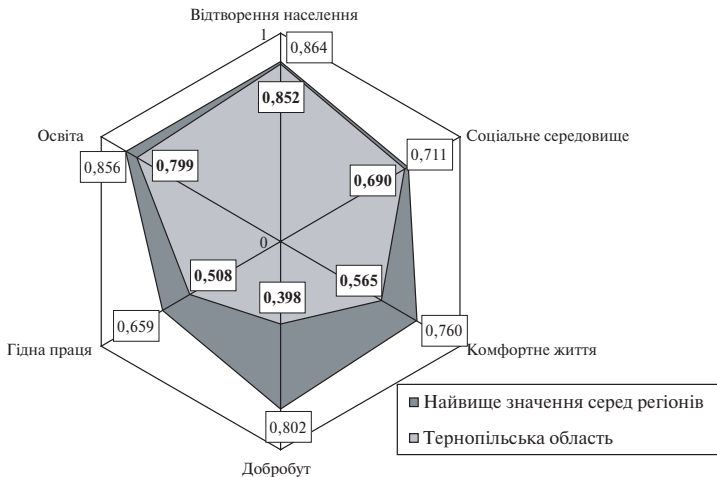

Рис. 3.27. Виміри людського розвитку Тернопільської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

20. Харківська область. Ця область посіла найвищу сходинку рейтингу ІРЛР (зі значенням його стандартизованого рівня $I^s = 0,681$).

У 2011 р. на Харківщині зафіксовано найкращі досягнення у сфері освіти населення: 1 ранг за блоком «Освіта» у середині власного інтегрального індексу (табл. 3.20) та 1 місце цього ж блоку у загальноукраїнському вимірі (рис. 3.28).

Як показує рис. 3.28, більшої уваги наразі потребують такі сфери людського розвитку, як забезпечення комфортного життя, покращання стану соціального середовища та добробуту населення Харківської області.

Проведений аналіз показав, що цьогорічний регіон-лідер має певні складнощі у інших сферах людського розвитку, зокрема й доволі низькі значення окремих індикаторів. Так, у 2011 р. показник «Сумарний коефіцієнт народжуваності» посів 25 місце (!) в цілому по Україні. Незадовільною є ситуація зі злочинністю (20 місце відповідного показника), а також зі станом навколишнього середовища (20 місце). Хоча Харківська область посіла 1 місце за блоком «Освіта», якість навчальної підготовки старшокласників (за результатами ЗНО) не є найкращою по Україні (лише 18 місце відповідного показника за загальноукраїнським рейтингом).

Однак досягнутий прогрес Харківщини у сфері людського розвитку є досить показовим для інших регіонів: область, яка у 2004 р. посіла лише 8 місце, протягом 2005–2010 рр. впевнено просувалася рейтинговими сходинками, а у 2011 р. отримала заслужену «пальму першості».

Таблиця 3.20.

Параметри людського розвитку в Харківській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Харківська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,681	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,798	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,557	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,591	5
Добробут	1,000	0,802	0,675	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,611	4
Освіта	1,000	0,856	0,856	1

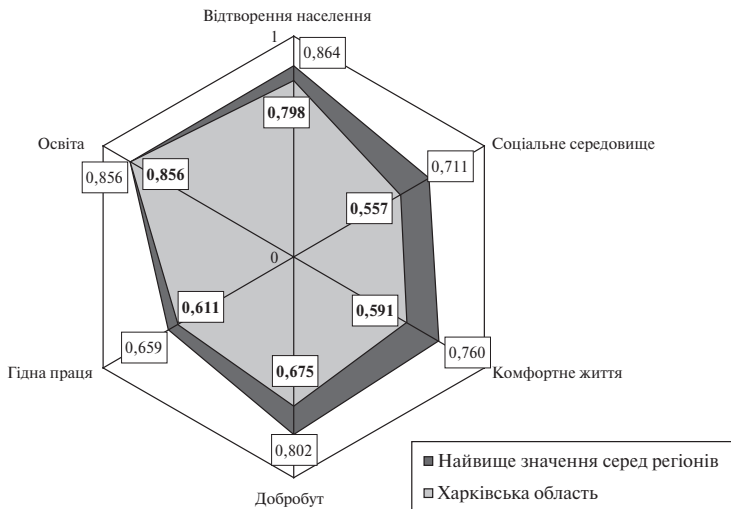

Рис. 3.28. Виміри людського розвитку Харківської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

21. Херсонська область. За підсумками 2011 р. область посіла одну з останніх сходинок рейтингу – 23 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,603$). Найближчою до кращих загальноукраїнських значень (0,856) є інтегральна оцінка блоку «Освіта» (0,812), однак у міжрегіональному вимірі досягнень у сфері освіти Херсонщина зайняла 13 місце.

Дослідження окремих аспектів людського розвитку Херсонщини показує, що найбільш проблемними сферами є стан соціального середовища та добробут населення (табл. 3.21, рис. 3.29).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то показник у Херсонській області дорівнює лише 0,358 (найкращий індекс серед інших регіонів – 0,711). Щодо вимірювання досягнень у сфері добробуту населення, то, за найкращого показника по Україні 0,802, оцінка Херсонської області становить 0,508.

Значення майже всіх показників блоку «Соціальне середовище» є незадовільними. У міжрегіональному вимірі найгірший стан за індикатором «Кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу» у 2011 р. зафіксовано саме у Херсонській області. Отже, вкрай актуальним для місцевих органів влади залишається питання профілактики запобігання розповсюдженню цієї та інших соціально-небезпечних хвороб. Особливу увагу слід зосередити на вирішенні проблем ранньої їх діагностики, розширення доступу населення до медичних закладів соціальної інфраструктури, створення належних умов для пацієнтів у лікарнях області, що, безперечно, залежатиме і від достатнього обсягу фінансування галузі охорони здоров'я. Адже у загальноукраїнському вимірі Херсонщина посіла лише 20 місце за показником «Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. населення». Щодо інших аспектів розвитку соціального середовища, то у діяльності правоохоронних органів та соціальних служб акцент має бути перенесено на превентивність багатьох заходів, особливо серед молоді та підлітків.

Порівняно невисокою на Херсонщині є частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Однак область займає передостанні місця за такими індикаторами, як «Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів» та «Співвідношення середньої зарплати до мінімальної». Така несприятлива ситуація щодо забезпечення гідної праці зумовлює виникнення проблем у сфері добробуту населення. Так, область має одне з найнижчих значень (24 місце) за показником «Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість».

Беззаперечним досягненням області є забезпечення комфортних умов проживання для населення (4 місце відповідного блоку у міжрегіональному вимірі), зокрема один з найвищих по Україні рівень облад-

нання базовими та основними зручностями будинків і квартир у сільській місцевості.

Таблиця 3.21.

Параметри людського розвитку в Херсонській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Херсонська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,603	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,772	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,358	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,623	3
Добробут	1,000	0,802	0,508	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,548	4
Освіта	1,000	0,856	0,812	1

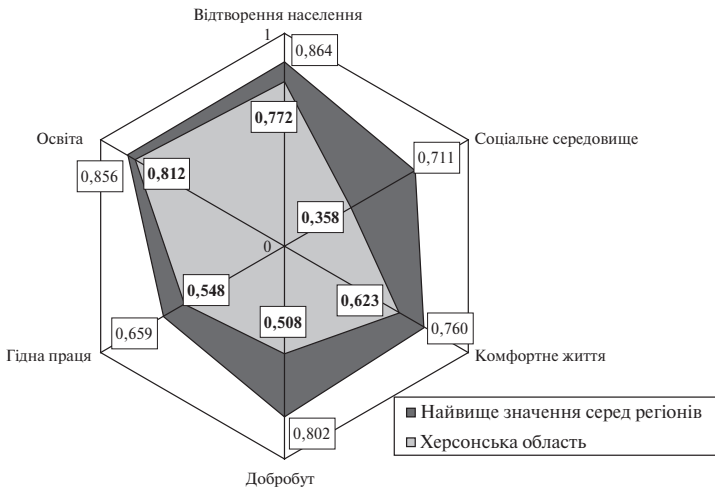

Рис. 3.29. Виміри людського розвитку Херсонської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

22. Хмельницька область у 2011 р. зайняла 22 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,613$), що зумовлено відставанням у таких сферах людського розвитку, як забезпечення комфортного життя населення (24 місце відповідного блоку), його добробуту (19 місце) та гідної праці (21 місце). У структурі власного ІРЛР Хмельниччини комфортність життя та добробут також виявилися найпроблемнішими (табл. 3.22, рис. 3.30).

У блоці «Комфортне життя» доволі низькі значення мають чотири показники (із шести). Особливо помітно відставання у забезпеченні населення житлом (25 місце у міжрегіональному вимірі), що свідчить про системний характер проблем у сфері житлового будівництва області.

Хмельниччина має найвищий рівень бідності (за підсумками 2011 р.); низьким є значення такого індикатора блоку «Добробут», як наявність базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина). Залишається невеликою й частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість протягом року (порівняно із середньоукраїнським значенням). Тому вкрай актуальними для області є питання щодо зниження рівня бідності, забезпечення продуктивної зайнятості, створення умов для працездатного населення, щоб гідно заробляти і забезпечувати себе та свою сім'ю. Важливим також є реалізація виваженої політики доходів та стимулювання купівельної спроможності населення.

У 2011 р. Хмельниччина демонструє найвищі результати у сфері відтворення населення (1 місце у міжрегіональному вимірі з індексом 0,864), досить впевнено випереджаючи Тернопільщину (0,852) та Полтавщину (0,851). Як видно з рис. 3.30, у сфері освіти Хмельниччина майже впритул наблизилася до найкращого значення індексу по Україні. Однак без значного покращання ситуації за іншими аспектами людського розвитку, регіону у найближчій перспективі не вдасться наблизитися до «середини» загальноукраїнського рейтингу.

Таблиця 3.22.

Параметри людського розвитку в Хмельницькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Хмельницька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,613	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,864	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,491	4
Комфортне життя	1,000	0,760	0,477	6
Добробут	1,000	0,802	0,491	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,533	3
Освіта	1,000	0,856	0,825	2

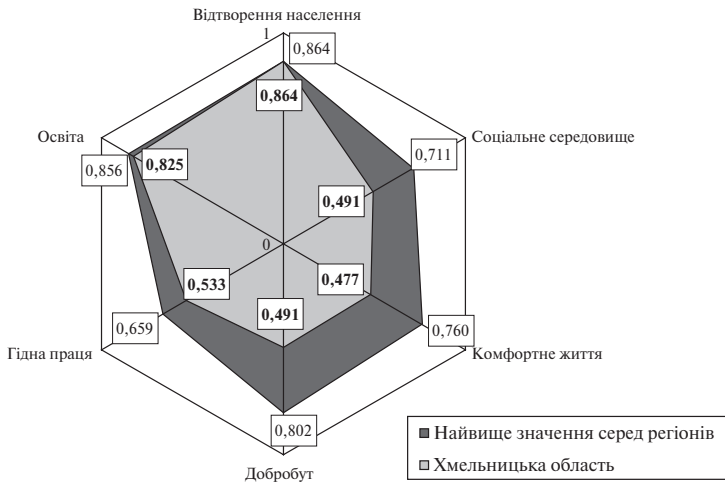

Рис. 3.30. Виміри людського розвитку Хмельницької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

23. Черкаська область у 2011 р. зайняла 8 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,654$), а її досягнення у всіх сферах людського розвитку є досить високими та стабільними. Так, блок «Освіта» посів 3 місце у міжрегіональному вимірі, блок «Добробут» – 4 місце відповідно, «Комфортне життя» – 8, «Відтворення населення» – 10, «Соціальне середовище» – 11, «Гідна праця» – 15 місце.

Аналіз структури ІРЛР Черкащини показує, що найбільш віддаленими від цільових орієнтирів «ідеального регіону» є значення блоків «Соціальне середовище» та «Гідна праця» (табл. 3.23, рис. 3.31).

Загалом область не є аутсайдером за яким-небудь з показників блоку «Соціальне середовище», однак слід продовжити роботу щодо удосконалення регіональної системи опіки та піклування. Задля зниження масштабів соціального сирітства, необхідними є превентивні заходи щодо вчасного виявлення дітей та сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (своєчасне проведення перевірок та обстежень умов життя дітей; виявлення проблемних асоціальних сімей, які недостатньо опікуються своїми дітьми; розширення напрямів соціальної роботи з сім'ями тощо). Найнижчий рейтинг у блоці «Соціальне середовище» має показник «Кількість померлих від навмисного самоушкодження» (16 місце по Україні), тому попередження різноманітних асоціальних проявів та пропаганда продуктивних зразків поведінки серед цільових груп населення залишаються вкрай актуальними.

Черкаська область характеризується відносно низьким рівнем заробітної плати (співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної) та відносно високим рівнем безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років). Тому необхідною є виважена регіональна політика регулювання заробітної плати населення, що визначатиме також розвиток ринку праці, створення нових робочих місць, підвищення рівня кваліфікації працівників тощо.

Як уже згадували, найкращі результати в області забезпечує блок «Освіта», оцінка якого наближається до найвищого загальноукраїнського значення. Досягнення за блоком «Відтворення населення» також характеризуються вкрай позитивною динамікою протягом останніх років (див. також рис. 3.31). Найкращими показниками цього блоку є низький, порівняно з іншими регіонами, рівень дитячої смертності та досить висока середньоочікувана тривалість життя населення.

Таблиця 3.23.

Параметри людського розвитку в Черкаській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище зна- чення серед ре- гіонів	Черкась- ка об- ласть	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,654	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,814	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,466	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,596	4
Добробут	1,000	0,802	0,647	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,550	5
Освіта	1,000	0,856	0,850	1

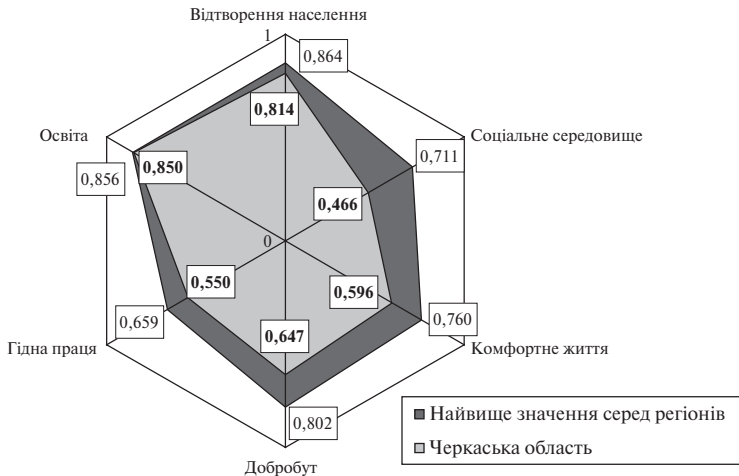

Рис. 3.31. Виміри людського розвитку Черкаської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

24. Чернівецька область є однією з найкращих щодо забезпечення сталого людського розвитку. У 2011 р. вона посіла 2 місце регіонального рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,670$). Разом з тим аналіз блоків показав, що область значно відстає за такими індикаторами, як освітньо-кваліфікаційний рівень дорослого населення (23 ранг) та середня тривалість його навчання (22 ранг), що і зумовило, у підсумку, лише 22 сходинку для блоку «Освіта» у загальноукраїнському вимірі. Ситуація, що склалася у цій та ряді інших областей, вкотре підіймає питання про необхідність подолання суттєвих регіональних деформацій освітньо-професійних структур населення та стимулювання соціально-економічного розвитку окремих регіонів України.

Дослідження інших аспектів людського розвитку Чернівецької області показує, що, порівняно із показниками «ідеального регіону», а також найвищими результатами по Україні, уважнішого «цілепокладання» з боку органів місцевої влади потребують сфери добробуту та комфортного життя населення (табл. 3.24, рис. 3.32).

За умови прийняття максимально можливих показників відповідних блоків за одиницю, індекс добробуту Чернівецької області становить 0,579 (найвище значення відповідного індексу серед регіонів України — 0,802), індекс комфортності життя — 0,589 (відповідно, найвище значення — 0,760). Наразі область займає останнє, 25 місце за показником «Валовий регіональний продукт у розрахунку на душу населення». Тому необхідно для регіону є політика підвищення рівня життя населення, реалізація цільових заходів соціальної політики, зокрема, створення нових робочих місць, підвищення заробітної плати, адресна соціальна підтримка нужденних.

У Чернівецькій області порівняно низькими залишаються значення планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів та обсягу реалізованих населенню послуг відносно середньоукраїнського показника. Тому необхідним є подальший розвиток соціальної інфраструктури регіону, в т. ч. забезпечення доступності закладів охорони здоров'я (особливо для сільського населення), покращання їх матеріально-технічної бази. Важливим є запровадження відповідних заходів політики доходів з метою підвищення платоспроможності населення.

Треба зазначити, що у 2011 р. область досягла досить значних результатів за такими індикаторами людського розвитку, як: зниження рівня розповсюдження активного туберкульозу (1 ранг у загальноукраїнському вимірі), алкоголізму та наркоманії (2 ранг); позитивна динаміка тривалості життя населення (4 ранг); висока ймовірність дожиття від 20 до 65 років як жінок (4 ранг), так і чоловіків (3 ранг); збільшення питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість (3 ранг). Разом з цим у 2004–2011 рр.⁸⁰ Чернівецька область не

⁸⁰ Розрахунки за оновленою Методикою 2012 р.

змогла жодного разу отримати «пальму першості» за окремим блоком інтегрального ІРЛР, що об'єктивно знижує її шанси утримати найвищі сходинки⁸¹ загальноукраїнського рейтингу впродовж наступних років.

Таблиця 3.24.

Параметри людського розвитку в Чернівецькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Чернівецька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,670	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,834	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,642	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,589	5
Добробут	1,000	0,802	0,579	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,598	4
Освіта	1,000	0,856	0,774	2

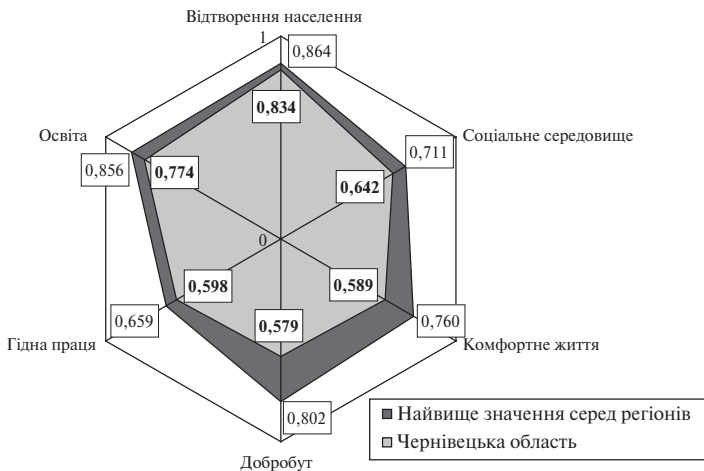

Рис. 3.32. Виміри людського розвитку Чернівецької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

⁸¹ За підсумками 2010 р. Чернівецька область посіла 1 місце (розрахунки ІРЛР за Методикою 2012 р.).

25. Чернігівська область у 2011 р. зайняла 17 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,618$), насамперед через високі значення блоку «Добробут» (7 місце у міжрегіональному вимірі). Значення одного з показників цього блоку — «Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість» — було одне з найвищих по Україні (поступаючись лише Запорізькій області).

Аналіз загальноукраїнських рейтингів блоків інтегрального індексу та структури власного ІРЛР Чернігівщини (табл. 3.25, рис. 3.33) показав, що найбільш проблемними наразі є комфортність проживання населення (20 місце відповідного блоку по Україні та його 5 ранг у ІРЛР) і стан соціального середовища (15 місце та 6 ранг).

Незадовільними є умови проживання насамперед сільського населення регіону: показник забезпечення централізованим водовідведенням та каналізацією посів 22 місце по Україні, а газопостачанням чи підлоговою електроплитою — 23 місце.

На жаль, у 2011 р. рівень безробіття серед населення 18–65 років на Чернігівщині впритул наблизився до найгірших значень по Україні (24 місце). Цим можна частково пояснити те, що область посіла останні, 25 сходинки і за показником «Забезпеченість населення базовим набором товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина)», і за показником «Кількість померлих від навмисного самоушкодження». Стурбованість викликає ситуація щодо соціального сирітства (21 місце), а також надвисокі темпи його поширення (кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, останніми роками зросла більше ніж удвічі). Отже, вирішення цих складних проблем потребує комплексного підходу. Необхідними насамперед є превентивні заходи, особливо щодо попередження самогубств, зниження загального рівня споживання алкоголю та наркотиків, формування у населення культури відповідальної поведінки, активізації соціальної роботи серед сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Як видно з рис. 3.33, найкращі результати щодо рівня людського розвитку забезпечують блоки «Освіта» та «Відтворення населення», оскільки значення відповідних індексів є близькими до найвищих показників по Україні. Використання наявного потенціалу задля покращання інших аспектів людського розвитку в Чернігівській області має бути пріоритетним для місцевих органів управління.

Таблиця 3.25.

Параметри людського розвитку в Чернігівській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище зна- чення серед ре- гіонів	Чернігів- ська об- ласть	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,618	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,795	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,423	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,521	5
Добробут	1,000	0,802	0,618	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,539	4
Освіта	1,000	0,856	0,810	1

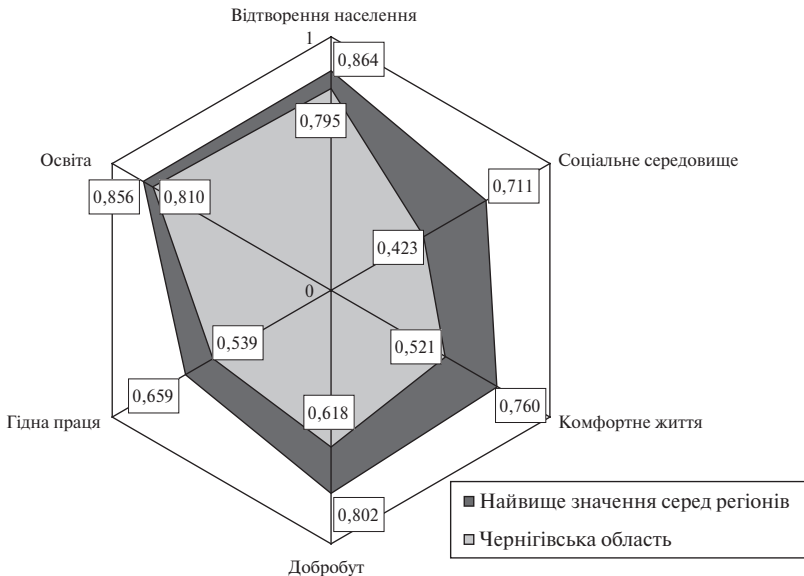

Рис. 3.33. Виміри людського розвитку Чернігівської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

3.3. Шляхи подолання регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку

Відтворення населення відіграє вагому роль в структурі ІРЛР. Протягом 2004–2011 рр. цей блок постійно займав домінуючі позиції у інтегральному індексі, випереджаючи в деяких областях індекси блоку «Освіта».

Життєздатність і розвиток держави тісно пов'язані зі стійким демографічним розвитком, що гарантує суспільству відтворення людських поколінь. На демографічну ситуацію впливають безліч чинників. Так, соціально-економічні, політичні, культурні перетворення радикально змінили демографічну поведінку українського населення. Одним з каталізаторів демографічних змін стала урбанізація, що сприяла трансформації репродуктивної поведінки від багатодітності до малодітності.

На формування репродуктивних установок населення впливає, зокрема, і підвищення рівня освіти. Здобуття освіти, придбання професійних знань змінює коло інтересів, підвищує поінформованість щодо засобів контрацепції. Потреба в дітях поступається місцем іншим потребам, народження дітей відкладається на пізніші терміни.

Одним з найважливіших чинників, що впливає на демографічну ситуацію, є рівень життя населення. Перехід до ринкових відносин супроводжувався зростанням диференціації доходів, істотно змінився і характер розподілу доходів між окремими групами населення. Такі прояви, як бідність працездатної частини населення, дитяча бідність, бідність молоді призвели в свій час до серйозних демографічних проблем.

Для України характерний значний розрив у тривалості життя між чоловіками і жінками, що є наслідком високої смертності чоловіків у працездатному віці. Остання ілюструє відмінність у ймовірності дожити до 65 років. Порівняно з жінками, у чоловіків набагато вищі шанси вмерти передчасно. Подібний гендерний розрив свідчить не лише про демографічне, а і про соціальне неблагополуччя. Серед причин чоловічої надсмертності в Україні – поширеність нездорового способу життя, несприятливих умов праці, алкоголізм, наркоманія тощо. Окремо слід відмітити значну регіональну диференціацію західних та східних регіонів. Найвищі показники очікуваної тривалості життя зафіксовані на заході країни, найгірші – на сході.

Можливості відтворення населення визначає, зокрема, рівень здоров'я. Останніми десятиліттями в Україні складною є медико-демографічна ситуація, спостерігаються переважно негативні тенденції за показниками стану здоров'я населення. Показники очікуваної трива-

лості життя при народженні в останні роки мають позитивну динаміку, однак є набагато нижчими порівняно з іншими країнами.

Погіршення демографічної ситуації і показників здоров'я населення України тісно пов'язане як з соціально-економічними змінами, так і з проблемами, що накопичилися в охороні здоров'я. Застаріла матеріально-технічна база, низька заробітна плата, структурні диспропорції, неефективне використання ресурсів стали характерними для системи охорони здоров'я.

Виходячи із багатофакторності впливу на відтворення населення, задля забезпечення сталого людського розвитку державна політика має містити заходи щодо зростання народжуваності, зменшення дитячої смертності, збільшення тривалості життя, враховуючи всі вищезазначені аспекти.

Одним із найпріоритетніших напрямів є стимулювання народжуваності, яке тісно пов'язане з формуванням репродуктивних настанов молодих громадян. Нагальним завданням є покращання репродуктивного здоров'я потенційних матерів та батьків (забезпечення повнішого використання сучасних медичних технологій лікування безпліддя, зростання якості медичних послуг стосовно вагітних жінок тощо). Молода сім'я з початку свого існування має бути під пильним наглядом центрів сімейної медицини (сімейних лікарів), центрів репродуктивного здоров'я тощо. Основними заходами щодо покращання репродуктивного здоров'я молодого покоління мають бути:

- розвиток служби планування сім'ї та охорона репродуктивного здоров'я сім'ї, надання соціальної-психологічної допомоги у вихованні дітей;
- формування (шляхом створення інформаційних і освітніх програм) відповідального ставлення до створення сім'ї та батьківських обов'язків на всіх етапах становлення особистості;
- поширення в засобах масової інформації соціальної реклами, спрямованої на формування здорового способу життя;
- пропаганда медичних знань з планування сім'ї та сучасних методів контрацепції;
- своєчасність профілактичних оглядів;
- посилення контролю за діяльністю приватних медичних установ у сфері репродуктивного здоров'я, їх ліцензування та акредитація.

Окрім того, для забезпечення стабілізації населення й подальшого демографічного зростання політика держави має включати:

- залучення батька для догляду за дитиною до 3-х років з метою створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї, зростання відповідальності з боку чоловіків щодо сімейних обов'язків та поліпшення відносин між подружжям;
- введення економічних стимулів і пільг, що підвищують зацікавленість організацій у прийомі на роботу громадян з високим сімейним навантаженням, у т. ч. на умовах неповного робочого часу, за графіком або вдома;
- безоплатну професійну перепідготовку або підвищення кваліфікації жінок, які мають перерви в трудовій діяльності, викликані відпустками у зв'язку з вагітністю та пологами.

Особливої уваги потребують проблеми дошкільного виховання дітей. Поєднання сімейного й суспільного виховання найбільше відповідає цілям всебічного розвитку дитини.

Рівень дитячої смертності дітей яскраво відображає стан здоров'я фертильної частини жіночого населення, якість надання медичних послуг, екологічний стан та стан соціального благополуччя в державі. Основними причинами смерті є травми, отруєння, новоутворення, хвороби нервової системи тощо. Значна частка смертей пов'язана з несприятливою екологічною ситуацією, спадковими хворобами та неякісним медичним обслуговуванням. Важливими чинниками є також зниження рівня життя, якості харчування тощо. Істотним фактором погіршення стану здоров'я жінок і дітей є відсутність економічних та правових механізмів, що стимулюють у населення інтерес до збереження здоров'я та здорового способу життя.

Основними цілями й завданнями в сфері безпечного материнства й охорони здоров'я дітей є зниження:

- дитячої смертності за рахунок зменшення рівня неонатальної смертності, постнеонатальної смертності, дитячої смертності від травм, отруєнь, нещасних випадків;
- материнської смертності за рахунок зменшення частоти ускладнень при пологах та під час вагітності;
- кількості абортів, зокрема, за рахунок забезпечення жінок фертильного віку сучасними видами контрацепції, розробки й впровадження освітніх та інформаційних програм для дітей, підлітків, сімей, медичних працівників тощо;
- інфекційної захворюваності дітей, що попереджається за допомогою вакцинації.

Подальше скорочення дитячої смертності повинно відбуватися через належне фінансування відповідних програм, зокрема, це: закупів-

ля реанімаційного обладнання та систем підтримки життєдіяльності немовлят, медичних препаратів, підготовка спеціалістів, створення спеціалізованих медичних центрів.

Інші показники блоку відбивають як стан здоров'я, рівень життя населення, екологічну ситуацію в країні, так і цілісно відображають загальне становище в різних сферах, що стосуються життя та діяльності людини. Зокрема, середня очікувана тривалість життя при народженні є одним з найосновніших показників рівня соціально-економічного розвитку, індикатором якості життя населення країн і регіонів. Україна за середньою тривалістю життя завжди відставала від розвинутих країн, а економічна криза ще більше посилила таке становище.

Тому основними завданнями демографічної політики в області зниження смертності, зміцнення здоров'я і збільшення очікуваної тривалості життя є:

- створення умов і формування мотивації для ведення здорового способу життя;
- протидія поширенню соціально-детермінованих хвороб;
- підвищення якості життя хворих, що страждають на хронічні захворювання, та інвалідів;
- профілактика та зменшення темпів розповсюдження інфекційних хвороб;
- вчасна діагностика та профілактика хвороб системи кровообігу та органів травлення, які є основними причинами смертності серед дорослого населення;
- поліпшення якості медицини, забезпечення кваліфікованим персоналом;
- поліпшення умов праці, контроль держави за виконанням норм в сфері охорони праці на підприємствах;
- покращення екологічної ситуації, зменшення об'ємів забруднення навколишнього середовища.

Підтримання здоров'я і його соціальних детермінант впродовж життя веде до зростання очікуваної тривалості здорового життя, що дає серйозні економічні та соціальні вигоди. Здорові діти краще встигають у школі і, ставши дорослими, здібні до більш продуктивної діяльності. Дорослі, що мають можливість керувати своїми життєвими обставинами, демонструють значний потенціал економічної і соціальної активності й здатність жити здоровим життям. Здорові люди літнього віку продовжують активно вносити корисний вклад до життя суспільства. Здорове старіння і активна старість, основи яких закладаються протя-

гом життя, — це один із стратегічних пріоритетів державної демографічної політики.

Соціальне середовище — це сукупність факторів, що справляють безпосередній вплив на суспільство, а отже, і на його людський розвиток. Негативні тенденції у соціальному середовищі здатні створювати значні перешкоди для суспільного прогресу, викликати соціальну напруженість та загрожувати безпеці громадян. З другого боку, позитивні тенденції розвитку соціального середовища свідчать про зміцнення добробуту та безпеки громадян, наявність змін у свідомості індивідів, які сприяють самореалізації особистості у суспільстві.

Незважаючи на спроби дотримуватись належних правил поведінки в суспільстві, соціальне середовище характеризується порушенням порядку та чинних норм. Тому на сьогоднішній день не викликає сумніву потреба у виваженій регуляторній політиці, яка забезпечувала б оптимальний стан соціального середовища. Необхідним є попередження зростання негативних явищ у соціумі, що здійснюють на нього руйнівний вплив та є перепонами на шляху до високого рівня людського розвитку в Україні. Асоціальні явища негативно впливають на відтворення населення, і є чинником зниження якості населення в цілому. Їх наслідком є висока смертність від зовнішніх причин та поглиблення соціальної диференціації стану здоров'я.⁸²

Показники блоку (коефіцієнт злочинності; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; коефіцієнт підліткової народжуваності; кількість померлих від навмисного самоушкодження) відображають основні загрози для соціального середовища України та потребують особливої уваги з боку центральних та місцевих органів влади.

Так, нині гостро стоїть проблема поширення алкоголізму та наркоманії в країні (особливо в сільській місцевості). Незважаючи на позитивну офіційну статистику, слід зазначити, що ситуація не є такою безхмарною. Однією із причин може бути поширення приватних наркологічних клінік, які надають анонімні послуги, що, в свою чергу, відображається на офіційній статистиці, яка не реєструє такі випадки.

Виняткової уваги потребує зростання алкогольної та наркотичної залежності серед молоді. Так, негативний вплив щодо поширення алкоголізації суспільства справляє і масова реклама спиртних напоїв.

⁸² Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. — С. 69.

Слід зазначити, що поширення різноманітних соціальних патологій зумовлює низку негативних наслідків. Зокрема, вони є першопричиною погіршення здоров'я та значного зростання рівня смертності. Зловживання алкоголем зумовлює негативні токсичні впливи на організм людини та підвищує ризик смерті від зовнішніх причин. Наслідками наркотизації є зростання рівня захворюваності на інфекційні хвороби (ВІЛ/СНІД, гепатити В і С, туберкульоз тощо), ризик передчасної смертності та зростання злочинності. Можна констатувати, що офіційна статистика не завжди відображає реальні масштаби поширення наркоманії, часто це скоріше є показником роботи правоохоронних органів та доступності відповідних медичних служб.⁸³

Тому необхідна політика держави щодо профілактики асоціальної поведінки, небезпечних захворювань та формування здорового способу життя (особливо серед молоді, яка першою потрапляє до групи ризику), що має включати:⁸⁴

- посилення відповідальності за продаж неповнолітнім алкогольної продукції, зокрема в збільшенні штрафів за такі порушення;
- підвищення адміністративної відповідальності за вживання алкогольної продукції в громадських місцях, насамперед на території навчальних закладів;
- поширення інформаційно-пропагандистської кампанії, що спрямована на інформування молоді про шкоду вживання алкоголю, наркотиків, профілактику захворювань, що передаються статевим шляхом (далі — ЗПСШ), ВІЛ/СНІДу;
- підтримку громадських організацій, що ефективно займаються антиалкогольною та антинаркотичною діяльністю;
- розробку та запровадження програм зі збереження їх психічного здоров'я, профілактичних та реабілітаційних програм з попередження поширення соціально небезпечних інфекцій (ВІЛ-інфекції, вірусних гепатитів, ЗПСШ тощо), спрямованих на залучення молоді до систематичних занять фізичною культурою й спортом;
- своєчасне виявлення хворих на алкоголізм та алкогольні психози, розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, надання таким хворим спеціалізованої медичної допомоги.

⁸³ Там само, С. 132–133, 152, 154.

⁸⁴ Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні: монографія. — Умань: Сочінський, 2011. — С. 172.

На поширення туберкульозу безпосередньо впливають несприятливі побутові умови, низький рівень добробуту, поширення асоціального способу життя. Епідемія цієї хвороби спричиняє руйнівний вплив на людський розвиток. Водночас існує жорстка взаємозалежність швидкості розповсюдження туберкульозу від епідемії ВІЛ/СНІДу та поширення наркоманії. Незважаючи на спад захворюваності на активну форму туберкульозу, частка осіб з вперше в житті встановленим діагнозом є стабільно високою.

Особливе занепокоєння викликає та обставина, що на фоні загострення загальної епідемічної ситуації зростає захворюваність на поєднану інфекцію туберкульозу та ВІЛ-інфекцію, за останні 10 років показники захворюваності та смертності від цієї інфекції зросли в 10 разів.⁸⁵ Задля зменшення кількості хворих на туберкульоз необхідними заходами є:

- збільшення кількості медичних закладів, у яких обслуговуються хворі на туберкульоз, та безперервне забезпечення цих закладів медикаментозними препаратами у достатній кількості;
- модернізація існуючих тубдиспансерів шляхом оновлення обладнання та матеріально-технічної бази;
- підвищення рівня обізнаності громадян з проблемою захворюваності на туберкульоз, факторами, що їй сприяють, можливостями лікування туберкульозу;
- підвищення контролю за санітарно-гігієнічними умовами перебування ув'язнених та санітарно-гігієнічними умовами в тубдиспансерах;
- посилення профілактичної роботи у місцях позбавлення волі, у т. ч. у слідчих ізоляторах, виправно-трудових установах та у закладах соціального обслуговування бездомних;
- організація мобільних пунктів, обладнаних флюорографом, де бажаючи громадяни можуть пройти обстеження.

Важливою проблемою є зростання соціального сирітства, до категорії якого відносять, перш за все, дітей з неблагополучних сімей. Причинами цього є: недостатньо цілеспрямована стратегія співпраці органів системи опіки та піклування щодо оперативного виявлення таких дітей, брак профілактики соціального сирітства, відсутність відповідальності за ненадання інформації про виявлених дітей, брак уваги, спрямованої на раннє виявлення асоціальної поведінки батьків, коли ще є можливість змінити становище на краще. Задля поліпшення ситу-

⁸⁵ Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М.Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – С. 140–141.

ації необхідним є вирішення цілої низки проблем, для розв'язання яких потрібно реалізувати спеціальні заходи, основними серед яких є:

- чітке розмежування обов'язків усіх органів, що входять до системи опіки та піклування, щодо взаємодії, взаємоінформування та відповідальності кожної зі сторін;
- робота з попередження потрапляння дітей в інтернатні заклади;
- розроблення спеціальних методик: раннього виявлення і попередження сімейного неблагополуччя, визначення потреб у послугах для сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, тощо;
- розвиток патронатних форм тимчасового перебування дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах та не мають статусу дітей, позбавлених батьківського піклування;
- розвиток прийомних сімей як професійної сфери діяльності з відповідними вимогами, стандартами, критеріями;
- розробка механізму компенсації батьками витрат за утримання дитини у інтернатному закладі (окрім спеціальних);
- примусове лікування батьків, які страждають на алкоголізм, наркоманію, соціальна робота з такими батьками;
- залучення та активізація ресурсів громади.

Одним із різновидів соціальної патології є навмисні самоушкодження (або самогубства), їх причини — найрізноманітніші, і тому найважливішими завданнями є профілактика та максимальне зменшення абсолютних та відносних значень цього показника. Нагальним є створення мережі кабінетів соціально-психологічної допомоги особам, які перебувають у депресивному стані та мають психологічні проблеми. Важливо забезпечити соціально-психологічний нагляд і допомогу особам, які здійснили спробу самогубства, задля попередження повторного суїциду, оскільки такий ризик є доволі високим.⁸⁶

Окрім цього, необхідно активізувати та забезпечити доступність культурно-просвітницьких заходів, які відволікали б осіб, схильних до суїцидальних настроїв, від думок такого характеру. Можливим є залучення волонтерів із числа осіб, які мали позитивний досвід роботи у цьому напрямі.

⁸⁶ Левчук Н.М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2011. — С. 442.

Задля попередження самогубств також пропонується створення системи швидкого реагування на скарги громадян, наприклад, он-лайн система (аналог співробітництва соціальної мережі Facebook з національним альянсом щодо попередження суїцидів у США), націлена на профілактику самогубств серед користувачів соціальних мереж.

Разом з тим слід виділити загальні для всіх показників напрями регіональної політики, спрямовані на покращення ситуації у регіонах. Зважаючи на тенденції розвитку соціального середовища України, першочерговими заходами державної політики мають стати:

- активізація соціальної роботи у регіонах (особливо у малих населених пунктах), насамперед серед жінок, які мають намір відмовитись від новонароджених дітей. Психолого-соціальна допомога таким жінкам передбачає створення розвиненої мережі спеціалізованих центрів, у яких жінки з новонародженими дітьми можуть отримати комплекс відповідних соціальних послуг. Особлива увага при цьому має приділятися роботі психолога з метою впливу на рішення матері відмовитись від дитини. Крім того, необхідною є і активізація соціальної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах, в яких виховуються діти. Ця робота сприятиме відповідальному батьківству, покращенню умов виховання дітей, а отже, зменшенню кількості дітей, позбавлених батьківського піклування;
- інший вектор соціальної роботи, який дасть змогу покращити стан соціального середовища — робота з громадянами, котрі повернулися з місць позбавлення волі. Для цієї категорії проведена з ними соціальна робота — можливість реінтегруватись у соціум та відмовитись від повторного вчинення злочинів. Слід зазначити, що у великих містах функціонує достатня кількість закладів, які можуть забезпечити надання соціальних послуг, тоді як у селах та малих населених пунктах проблема наявності таких закладів стоїть надзвичайно гостро;
- ще одним важливим напрямом є регулярне проведення акцій, орієнтованих на пропаганду здорового способу життя серед населення. Такі акції мають охоплювати весь контингент громадян. Пропагування здорового способу життя здебільшого здійснюється в навчальних закладах і спрямоване на учнівську та студентську молодь. Однак проблеми алкоголізму і наркоманії, захворюваності на туберкульоз стосуються не лише молодих людей, а й осіб середнього та старшого віку. Розробка ефективних програм поширення здорового способу життя, що спонукатимуть осіб різного віку відмовитись від шкідливих звичок і використовуватимуть індивідуальні для кожної вікової групи аргументи почати здоровий спосіб життя, сприятиме «оздоровленню» і безпеці соціального середовища.

Комфортне життя. Комфортність проживання у регіоні включає в себе дві складові: 1) стан екології в місцевості проживання та 2) стан селітебної системи щодо: наявності і доступності житла, його обладнання зручностями, наявності розгалуженої соціальної інфраструктури, стану транспортної інфраструктури, зручностей комунікації.

Відповідно, регіони України поділяються на такі: де стан селітебної системи задовільний, але не задовільний стан екології, або де стан селітебної системи незадовільний, але задовільний стан екології, або де незадовільний стан як селітебної системи, так і екологічної. Регіонів, які б не мали проблем, просто не існує, оскільки якщо диференціація за станом довкілля є яскраво виокремленою, то проблеми зі станом інженерних мереж характерні для держави в цілому.

Переважна більшість об'єктів житлово-комунального господарства, транспортної мережі, інженерної мережі, об'єктів соціальної інфраструктури дісталися Україні у спадок від колишнього Радянського Союзу. Враховуючи те, що за часів незалежності нашої держави вже виросло покоління молодих людей, ці об'єкти мають досить поважний вік. Підготовка до проведення чемпіонату по футболу «ЄВРО 2012» позначилася гострою проблематикою необхідності модернізації інфраструктури — транспортної мережі, розбудови аеропортів, залізничних вокзалів, стадіонів тощо. Цей епізод повернув нас до розгляду значного відставання України від розвинутих європейських країн у цій сфері.

Водночас чітко поставлене завдання модернізації дорожньої мережі та інженерних мереж має стати локомотивом поживлення економіки через мультиплікаційний ефект державного замовлення для вітчизняних виробництв, створення нових робочих місць. Залучення до цих проектів інвесторів здатне покращити інвестиційний клімат у державі. Слід зауважити, що Україна, яка має розвинутий металургійний комплекс, характеризується низьким внутрішнім попитом на металургійну продукцію (що складає близько 20% від загальних обсягів виробництва⁸⁷), в умовах постійного коливання світової кон'юнктури, збільшення такого попиту буде гарантією стабільної роботи основної бюджетоутворюючої галузі, яка, до того ж, забезпечує «левову» частину валютних надходжень до державної скарбниці.⁸⁸

⁸⁷ Кукин С. Внутренний выход / Сайт информационного агентства Минпром [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://minprom.ua/articles/84598.html>

⁸⁸ Там само: «...близько 60% з 571 млн. тонн загального металофонду України характеризується як «повністю зношений прокат». Інтенсивна заміна цих 337 млн. тонн, які відслужили своє, конструкцій дасть змогу гарантовано додати до портфелю замовлень наших металургів ще 10–12,5 млн. тонн щорічного виробництва і збуту сталеної продукції протягом 10–15 років. Такий розклад відразу ж змінить співвідношення продажів української сталі всередині країни і на експорт на користь першого каналу. І тим самим додасть стабільності в роботі підприємств чорної металургії України» (переклад з рос.).

Житло є одним із найважливіших аспектів людського розвитку. З якістю житла тісно пов'язана якість життя людини, воно захищає від несприятливих факторів зовнішнього середовища, є місцем відпочинку, відновлення сил. Відсутність у квартирі необхідних санітарно-гігієнічних умов негативно впливає на здоров'я, психічний та моральний стан, взаємини в родині. Зношеність житлового фонду ставить проблему щодо необхідності його оновлення.

В Україні неодноразово запроваджували програми, покликані збільшити доступність житла для певних верств населення — зокрема молоді, проте загальна висока вартість кредитів знижує привабливість іпотечних програм як для населення, так і для держави, яка має компенсувати виплату частини коштів. Серед останніх спроб зрушити проблему з місця — прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 25.04.2012 р. № 343⁸⁹ щодо порядку здешевлення вартості іпотечних кредитів для забезпечення доступним житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов. За цією Постановою передбачається відшкодування частини процентів за кредитами, отриманими на будівництво (реконструкцію) чи придбання в об'єктах незавершеного будівництва або нереалізованого замовниками (управителями) в об'єктах, прийнятих в експлуатацію після 2007 р. житла (квартири в багатоквартирних житлових будинках, індивідуальні житлові будинки або майнові права на них). До кредитів, за якими надається часткова компенсація процентів, установлені такі вимоги: 1) надання кредиту в гривнях; 2) строк кредитування — до 15 років з моменту укладення позичальником кредитного договору; 3) процентна ставка не перевищує 16% річних; 4) обов'язковий власний внесок позичальника не перевищує 25% вартості житла; 5) максимальний розмір кредиту, за яким може бути надана часткова компенсація процентів, визначається шляхом множення нормативної площі житла на його розрахункову вартість; 6) укладення договорів поруки з кожним дієздатним членом сім'ї, на якого розраховується відповідно до п. 7 цього Порядку часткова компенсація процентів. Позичальник може укладати договори поруки також з іншими поручителями та надавати додаткову заставу за кредитним договором. Платоспроможність позичальника може визначатися з урахуванням доходів його поручителів.

Проте практика реалізації даної постанови вже виявила ряд проблем — завищену вартість житла, яке виставляється для продажу, брак на ринку нерухомості квартир невеликої площі, які відповідають параметрам Програми. Та небагато банків готові кредитувати іпотеку під 16% річних в умовах, коли приблизно під такий самий відсоток вони розміщують депозити від населення.

⁸⁹ Про затвердження Порядку здешевлення вартості іпотечних кредитів для забезпечення доступним житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2012 р. № 343.

Загалом ринок нерухомості переобтяжений спекулятивними складовими, які виникають з моменту оформлення землевідведення до безпосереднього продажу. Тому заходи щодо декриміналізації, зниження корупційної складової, здешевлення вартості будівельних матеріалів та обмеження норми прибутку будівельних компаній здатні значно здешевити житло. До того ж, в арсеналі української фінансової системи практично відсутні інструменти, які запускають механізми «довгих грошей».

У житловому фонді України близько 10 млн. будинків загальною площею 1031 млн. кв. м. З них 4,8 млн. кв. м знаходилося в експлуатації з граничним ступенем зносу.⁹⁰ Зношеність наявного житлового фонду погіршує комфортність проживання його мешканців. А з економічного погляду, старий житловий фонд характеризується високою енергозатратністю в експлуатації, що збільшує витрати з його утримання як для населення, так і для держави. В котрий раз у суспільстві виникає дискусія стосовно того, яким чином вирішити цю проблему, — або реконструювати старе житло, або зносити і будувати на його місці нове. На перший погляд, варіант щодо нового будівництва виглядає більш привабливо, але справа гальмується через низьку довіру населення до подібних проєктів — люди бояться бути ошуканими, а 100% гарантію, що в процесі переселення (тому що їх потрібно кудись переселяти) вони не понесуть великих втрат, ніхто їм не береться гарантувати. Хоча переїзд — вже сам по собі стрес, особливо для літніх людей. З технічного погляду, реалізація таких проєктів потребує серйозних фінансових ресурсів, а також наявності фонду відселення (для постійного або тимчасового перебування).

Кожному об'єкту нерухомості відведено певний строк експлуатації: будь-який будинок колись було побудовано, він експлуатується певний час, а потім потребує капітального ремонту або реконструкції.⁹¹ Спроби здійснити реконструкцію зношеного житлового фонду мають певну іс-

⁹⁰ Орленко М.О. Санация зданий как решения проблемы модернизации жилищного фонда // Технично-аналитический журнал Оконные Технологии; № 28 от 2007 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.wt.com.ua/?act=magazine&id=16>

⁹¹ «Будівельними нормами передбачені типові терміни, які є свого роду гарантійним терміном служби відповідних елементів конструкції. Наприклад, система опалення в будинку потребує заміни через 30 років (коли використовуються металеві конвектори) або через 40 років (якщо чавунні радіатори). Водопровід і каналізація розраховані на 25 років служби, приблизно стільки ж служать дерев'яні підлоги, двері, рами та інші дерев'яні конструкції. Тому комплексний ремонт із заміною інженерних комунікацій у будинках усіх типів слід проводити кожні 30 років, а вибірковий — раз в 15–20 років. «Хрущовки», збудовані з тонкостінних панелей, розраховані на 40–50 років служби. Останні споруджувалися з 1959 р. по 1967 р. Як вважають фахівці, при нормальній експлуатації «хрущовки» простоять ще років 15–20, тому що, як показують дослідження, панелі «хрущовок» мають міцність, яка в півтора рази перевищує проєктну». (Джерело: В черном списке. Что делать, когда дом подлежит реконструкции / Сайт информационно-аналитического портала «СТОличная недвижимость» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://100reality.ua/archive-article/848>

торію, так ще у 1998 р. було прийнято державну Програму реконструкції житлових будинків перших масових серій.⁹² За нею передбачалося запровадження ряду пілотних проєктів, потім проведення масової реконструкції. Проте її реалізація зіткнулася з браком фінансування і знову з проблемою відселення мешканців, оскільки правове забезпечення цього процесу викликає багато питань, які не врегульовані.

Комплексну реконструкцію можна проводити двома способами. Перший передбачає відселення мешканців. Це зручніше в плані будівництва. Та виникають складнощі, пов'язані із забезпеченням людей, яких відселяють, новою житлоплощею. Адже якщо в квартирі прописано дві–три сім'ї, всім їм потрібно надати окреме житло. Інвестор погоджується на це лише за умови, що його витрати окупляться, а таке можливо далеко не завжди: в більшості випадків для того, щоб окупилася реконструкція будинку з відселенням мешканців, оновлена п'ятиповерхівка повинна мати 9–10 поверхів. Зрозуміло, що її фундамент такого навантаження не витримає.⁹³ Тому в останні роки спеціалісти і місцеве самоврядування схиляються до стратегії, за якою реконструкція має проводитися без відселення.

Близько 35% теплової енергії, що виробляється в країні, та 43% спожитого природного газу використовуються в житлово-комунальному секторі переважно для потреб опалення, гарячого водопостачання та вентиляції будівель. Ефективність використання цієї енергії вкрай низька, а собівартість її безперервно зростає у зв'язку зі зростанням цін на паливо та, в першу чергу, на природний газ. При цьому якість послуг теплопостачання в містах та населених пунктах залишається низькою. Причиною ситуації, що викладена вище, є значний фізичний та моральний знос систем теплопостачання, а також невідповідність огорожуваних конструкцій переважної більшості існуючих будівель та споруд сучасним вимогам з теплоізоляції. Виходом з цієї ситуації є проведення масової модернізації таких будівель і систем водо- та теплопостачання на основі використання сучасних енергозберігаючих технологій.⁹⁴

Неодноразово приймалися програми, спрямовані на запровадження енергозберігаючих технологій («Про енергозбереження» від 01.07.1994 р. № 74/94-ВР; «Про внесення змін до деяких законодав-

⁹² Про заходи щодо реконструкції житлових будинків перших масових серій: Кабінет Міністрів України; Постанова, Програма від 14.05.1999 р. № 820 // Офіційний вісник України від 04.06.1999 р. – 1999. – № 20. – С. 163, код акту 7535/1999.

⁹³ Дамаскин Б. Большинству киевских домов необходим капитальный ремонт / Сайт информационно-аналитического портала «СТОличная недвижимость» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://100realty.ua/archive-article/1131>

⁹⁴ Розроблення проєкту Закону України «Про енергоефективність у житлово-комунальному господарстві»: Звіт про науково-дослідну роботу за договором № Е3-15-1-07 від 27.11.2007 р. / ТОВ «АРНІКА-Центр». – К. – 2008. – С. 11.

чих активів України щодо стимулювання заходів з енергозбереження» від 16.03.2007 р. № 760-V; наказ Президента України № 679/2008 про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 30.05.2008 р. «Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів»). У 2006 р. було прийнято також Закон України «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду».⁹⁵ Зміст цих документів, в основному, орієнтується на знесення старого житлового фонду з будівництвом на його місці нових сучасних будівель. Щодо енергозбереження, то підвищення енергоефективності житлових будівель є завданням важливим з трьох боків: по-перше, через підвищення якості життя населення — в таких будинках тепліше, комфортніше проживати; по-друге, населення знижує свої витрати на оплату комунальних послуг; третім аспектом є екологічний ефект таких заходів.

Проблематика обладнання зручностями міських і сільських систем поселень має різну специфіку. Якщо для міських поселень проблемою є зношеність мережі і високе навантаження на неї, низька енергоефективність, то в сільській місцевості це проблема загалом низького або недостатнього рівня обладнання, зокрема гострою є проблема водозабезпеченості та наявності ефективних систем водовідведення і каналізації. Кричущою є проблема питної води.

Значно нижчою за показники розвинутих країн є забезпеченість транспортною інфраструктурою, зокрема мережею автомобільних доріг. Так, середньоукраїнський показник — приблизно 0,280 км/км², а в Німеччині 1,85 км/км², Франції 1,5 км/км², навіть у Польщі — 1,4 км/км². Темпи нового дорожнього будівництва є вкрай низькими на тлі автомобільного буму, який поширився Україною за роки незалежності. До такого збільшення навантаження виявилися не готовими як міська мережа доріг, так і дороги міжміського сполучення. Бурхливий розвиток автотранспорту позначився різким збільшенням викидів у атмосферне повітря.

Важливим аспектом людського розвитку є доступ до інфраструктури, оскільки створювати весь комплекс інфраструктурних об'єктів у кожному населеному пункті (особливо, якщо це сільська місцевість) не є доречним. Згідно з даними Обстеження умов життя домогосподарств за показником наявності регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою, регіони диференціюються досить істотно. Особливо актуальним є

⁹⁵ Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду: Закон України від 22.12.2006 р. № 525-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 2. — С. 18. — Ст. 64, код акту 38405/2007.

дотримання доступності мережі медичних закладів і забезпечення послугами термінової медичної допомоги.

Як вже зазначалося, окремою великою проблемою в контексті комфортності проживання є стан довкілля. Регіони України за екологічним станом значно диференціюються, навіть у межах однієї області стан довкілля різних місцевостей може радикально вирізнятися, характеризуватися комплексом індивідуальних проблем. Наявність певних видів екологічно небезпечних виробництв (збагачення вугілля, коксохімічне виробництво, збагачення руди, металургія, виробництво цементу, аміаку, нафтопереробка тощо — цей перелік досить довгий) провокує величезний тиск на окремі середовища довкілля та знижує його асиміляційний потенціал.

В той же час життєдіяльність пересічних громадян справляє екологічний тиск на довкілля, про який більшість з них навіть не замислюються. Зокрема, в останні роки досить гостро стала проблема забруднення поверхневих водних об'єктів фосфатами, джерелом якого є масове використання у побуті відповідних миючих засобів з поверхнево активними речовинами. Потрапляючи до каналізації, а потім у водойми, фосфати здійснюють евтрофікацію водойм — стимулюють активний ріст водоростей, планктону та інших мікроорганізмів, які, збільшуючи свою кількість, витрачають весь кисень у воді. У результаті помирають вищі річкові тварини (риби, раки), відбувається отруєння води продуктами розпаду органіки.

Темпи накопичення побутових відходів вражають і жахають, оскільки їх переробку на сучасному, екологічнобезпечному рівні не налагоджено, а переважає екстенсивна стратегія поводження з ними — складування на полігонах побутових відходів, де ступінь їх переробки практично нульовий. Такі полігони перетворюються на джерело забруднення довкілля і стають горем для населення, що мешкає поряд, підриваючи його здоров'я.

Підсумовуючи вищенаведене, окреслимо основні напрями політики забезпечення людського розвитку в сфері підвищення комфортності проживання населення за регіонами України:

- стосовно покращення стану житлового фонду:
 - 1) стимулювання нового житлового будівництва, орієнтоване на збільшення сегмента доступного житла. Цей процес має супроводжуватися спрощенням системи отримання дозволів на будівництво, відведення земельних ділянок;
 - 2) капітальний ремонт, санація, реконструкція старого житлового фонду, особливо будинків перших масових серій

забудови, що, залежно від обставин і схеми фінансування, може проводитися як з відселенням, так і без відселення мешканців;

- 3) модернізація та прокладання нових інженерних мереж з метою приведення у відповідність до сучасних норм і потреб їх технічного стану, а також показників енергоефективності і матеріалоемності;
 - 4) залучення громадян у якості інвесторів ремонту і санації власного житла (щодо міського житлового фонду) на умовах пільгового кредитування оплати цих робіт, а також за схемою пільгової оплати комунальних платежів;
 - 5) стимулювання запровадження нових екологозберігаючих технологій та екологобезпечних зразків поведінки у приватному житловому будівництві (використання нових видів енергії для опалення і гарячого водопостачання, вентиляції та кондиціювання повітря, інноваційних систем водозабезпечення, каналізації і водовідведення тощо) на умовах пільгового кредитування придбання та експлуатації таких установок;
- стосовно збільшення доступності житла:
 - 1) запровадження механізмів здешевлення кредитів на придбання житла (пільгового іпотечного кредитування; дольової участі держави у погашенні кредитів на певних умовах тощо);
 - 2) створення державного житлового фонду доступного житла економкласу, яке має надаватися громадянам на умовах довгострокової оренди;
 - підвищення щільності дорожньої мережі та якості дорожнього покриття, розбудова транспортної інфраструктури;
 - збільшення доступності соціальної інфраструктури шляхом підтримки і модернізації вже існуючих, побудови нових об'єктів при покращенні логістики їх розташування та можливості для громадян дістатися до них;
 - в екологічній сфері:
 - 1) проведення планомірної і наполегливої роботи зі зниження антропогенного тиску на довкілля в місцях дислокації екологічно небезпечних виробництв;
 - 2) запровадження інноваційних схем переробки сміття та інших небезпечних твердих відходів;

- 3) зменшення обсягів скидання у поверхневі водні об'єкти неочищених або слабо очищених вод;
- 4) підвищення якості питної води.

Добробут населення. Вирішення проблем регіональної диференціації рівня життя населення залишається одним з найважливіших напрямів соціальної політики держави, оскільки саме на цьому рівні формуються важливі ризики соціальної безпеки та згуртованості суспільства. Сучасна соціальна політика має ряд інструментів впливу на рівень матеріального добробуту населення — як загальнодержавного, так і цільового, адресного значення. Розширення базових соціальних гарантій, забезпечення підвищення та легалізації заробітної плати, можливостей продуктивної зайнятості як основного джерела доходів населення, регулювання цін і тарифів на суспільно значущі послуги, формування сприятливого фіскального клімату та бізнесового середовища, розвиток доступного ринку фінансових послуг, — все це заходи загального впливу, що забезпечуватимуть позитивні ефекти для широкого загалу. З другого боку, адресні заходи цільового впливу є неодмінною умовою протидії маргіналізації вразливих категорій населення та «підтягування» їх до середньоукраїнських стандартів.

Важливо враховувати, що проблема матеріального добробуту має комплексний характер, залежить як від «зовнішніх» детермінантів рівня життя, таких як економічний потенціал регіону або рівень його промислового розвитку, так і від інших чинників, що характеризують реальну купівельну спроможність наявних доходів, визначають можливості задоволення як «базових», так і розширених потреб домогосподарств. Відповідно, заходи соціальної політики мають спрямовуватися не лише на загальну підтримку доходів населення та захист вразливих верств суспільства, а й на регулювання політики цін і тарифів у регіонах, забезпечення доступності житла для різних категорій населення, сприяння підвищенню загальної комфортності умов проживання та доступності соціальних послуг. Пом'якшення регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку потребуватиме також вдосконалення системи міжбюджетних відносин, розширення витратних повноважень місцевих бюджетів та зміцнення їх власної дохідної бази, підвищення ефективності використання соціальних видатків та посилення адресності системи соціальної допомоги. Вирішення цих наукових завдань має становити підґрунтя майбутніх досліджень, результати яких повинні бути імplementовані у відповідних соціальних програмах та стратегіях регіонального розвитку.

Протягом минулих років основним цільовим інструментом впливу на рівень життя населення були заходи Стратегії подолання бідності на

період до 2010 року. Ця державна стратегія визначила значення терміна «бідність», єдиний відносний критерій віднесення різних верств населення до категорії бідних (національна межа бідності), основні напрями та етапи подолання бідності. Зазначимо, що в результаті реалізації відповідної державної програми вдалося досягти позитивних зрушень за всіма проголошеними напрямками державної політики, досягнуто основну мету Стратегії, а саме — стабілізовано рівень життя та усунуто найгостріші прояви бідності в країні та її регіонах.

Правонаступницею вищезазначеної Стратегії стала Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 року, затверджена Урядом України, комплексний характер якої дає можливість очікувати позитивних наслідків від її реалізації для економічного становища населення України та вирівнювання диспропорцій у рівні матеріального добробуту регіонів. Можна сподіватися, що виконання Програми сприятиме збільшенню доходів громадян, зниженню рівня бідності, насамперед серед працюючих громадян та сімей з дітьми, зменшенню розриву між показниками бідності у містах та сільській місцевості, розв'язанню соціальних проблем і підвищенню рівня життя населення.

Розв'язання проблеми передбачається за такими напрямками:

- відновлення виробництва та стимулювання економічного зростання;
- сприяння зайнятості населення та розвитку ринку праці;
- удосконалення механізму оплати праці та соціального діалогу як основних чинників створення умов для гідної праці;
- розвиток системи соціального страхування;
- удосконалення пенсійної системи;
- реформування системи соціального захисту;
- соціальна підтримка сімей, дітей та молоді;
- поліпшення медичного обслуговування населення;
- удосконалення методологічних підходів до оцінки бідності та проведення моніторингу ефективності виконання Програми.

Хоча переважна більшість цих напрямів політики має загальнодержавне значення (наприклад, розвиток системи соціального страхування та пенсійної системи, удосконалення механізму оплати праці тощо), значення окремих з них особливо актуалізується саме для областей, у яких спостерігаються найгірша ситуація щодо диспропорцій у рівні добробуту населення. Так, у західних областях країни традиційно фіксують високі показники безробіття, вони характеризуються нижчим рів-

нем загального економічного розвитку, відсутністю промислового потенціалу, а отже, й нижчою середньою заробітною платою. Менші обсяги валового продукту, що виробляється в цих регіонах, закономірно супроводжуються низьким рівнем власних доходів місцевих бюджетів та призводять до високої залежності від дотацій Державного бюджету. Вочевидь, це не сприяє покращенню ситуації з фінансуванням заходів соціальної політики, формує загрозу заборгованості з соціальних виплат або заробітної плати в бюджетному секторі.

З другого боку, особливості дітородних настанов населення цих регіонів та висока роль сімейних цінностей, що передбачають наявність великих родин, сприяють зростанню ризиків бідності, оскільки саме багатодітні сім'ї формують специфічну вразливу групу, та обумовлюють високу залежність добробуту цих сімей від рівня соціальних трансфертів.

З огляду на це, для підвищення рівня добробуту населення західних регіонів актуалізується роль обґрунтованої економічної політики, розвитку ринків праці та створення нових робочих місць. Особливо перспективним у цьому контексті видається розвиток сегмента послуг — бізнесових, інформаційних, фінансових, транспортних, соціальних тощо, що дасть змогу реструктуризувати переважно аграрну зайнятість населення, з її низькими продуктивністю та рівнем оплати праці, на користь робочих місць інноваційного характеру, що відповідатиме особливостям постіндустріального розвитку європейських країн. Потужна рекреаційна база регіону сформує передумови для успішного розвитку індустрії туризму.

Іншим важливим аспектом, який визначає наявність регіональних диспропорцій у рівні матеріального добробуту населення, залишаються відмінності у рівні цін, що обумовлюють нерівність реальної купівельної спроможності доходів. Оскільки чинний механізм ціноутворення в системі окремих суспільних послуг (наприклад, тарифи житлово-комунальних послуг, послуг громадського транспорту, розмір формальних платежів у системі охорони здоров'я або освіти, послуги, які надають заклади культури) перебуває під регулятивним впливом органів місцевого управління, необхідним є відповідний моніторинг цінової політики в регіонах, адвокативна робота з надавачами цих послуг щодо позиціонування економічно обґрунтованих цін та прямого їх дотування державою у випадку потреби. Вирівнювання регіональних диспропорцій у реальній «вартості» життя в різних регіонах є завданням нагальної необхідності, оскільки диспропорції досить часто зумовлені не тільки об'єктивними факторами, дією ринкового механізму, а й штучним завищенням цін, відсутністю конкуренції серед постачальників комунальних послуг, поширенням неформальних платежів населення в галузях охорони здоров'я та освіти.

Якщо заходи політики, спрямовані на вирівнювання диспропорцій щодо «базових» складових матеріального добробуту, є досить очевидними й цілком досяжними за допомогою запропонованих інструментів впливу, то подолання нерівності в «розширених» економічних потребах населення є більш складним завданням. До економічних потреб вищого рівня можна віднести можливість заощадження коштів та їх інвестування, здійснення вартісних покупок та придбання нерухомості населенням; очевидно, що забезпечити пом'якшення диспропорцій у цій сфері лише інструментами впливу, які є у розпорядженні центральних або місцевих органів управління, неможливо. На цьому рівні посилюється роль ринкових сил, співвідношення попиту та пропозиції на ринку нерухомості, розвиток програм житлового кредитування тощо. З огляду на незадовільний рівень забезпечення громадян житломі високу вартість комерційних житлових кредитів, важливим кроком можна вважати прийняття Концепції Програми будівництва доступного житла на 2009–2016 рр. Цей документ передбачає запровадження нових ефективних фінансово-інвестиційних механізмів державної підтримки будівництва, зокрема надання іпотечного кредиту за нижчими відсотковими ставками за гарантії Державної іпотечної установи, запровадження індивідуальних цільових авансових внесків на спеціальних банківських депозитах з наступним виділенням державою премії в розмірі 20% величини заощаджень у випадку нагромадження коштів, необхідних для першого внеску тощо. Проте реалізація Програми наразі відбувається дуже повільно, не засвідчуючи належного прогресу в розширенні можливостей доступу населення регіонів до купівлі нерухомості. Основні проблеми, що знижують ефективність передбачених заходів — брак бюджетних асигнувань, непрозорість схем та надмірна ускладненість організаційних процедур, недостатня мотивація приватних забудовників залучатися до участі в Програмі.

Важливе значення для забезпечення можливостей населення в інвестуванні заощаджених коштів має й розвиток банківської системи — розширення спектра фінансових послуг для приватних клієнтів, підвищення доступності програм комерційного кредитування та сприятливість їх умов для позичальників, фінансова політика банків щодо розміру відсоткових ставок за депозитами тощо. Проблемним аспектом залишається й низький рівень фінансової грамотності населення та загальної довіри до банківської системи, що визначає потребу в реалізації масштабних інформаційних кампаній, формування сектору консалтингових послуг у галузі фінансів з одного боку, посилення регуляторної функції держави на ринку банківських послуг — з другого.

У цілому, напрями можливого впливу на «розширені» економічні можливості населення відповідають стратегічним пріоритетам форму-

вання середнього класу в Україні. Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та ділової активності, спрощення дозвільних процедур, скорочення до економічно обґрунтованого рівня кількості видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, зниження фіскального навантаження та забезпечення доступу малих і середніх підприємств до фінансових ресурсів, зокрема регіональних фондів мікрокредитування, — це лише частина заходів, що забезпечать зниження рівня майнового розшарування населення, у т. ч. і у регіональному аспекті.

Гідна праця. Негативні тенденції у сфері зайнятості можуть зумовлювати істотні перешкоди для суспільного прогресу, викликати напруженість та загрожувати матеріальному добробуту громадян. Соціальна політика формування гідних умов праці та зайнятості населення має сприяти вирівнюванню регіональних диспропорцій шляхом подолання негативних тенденцій та активізації резервів кожного регіону в досягненні цільових рівнів критеріїв людського розвитку.

Основою для розробки рекомендацій щодо політики формування ефективної стратегії розвитку регіонів є врахування динаміки регіональних варіацій базових показників та загальних індексів. Найзначніші регіональні диспропорції, а також зони нестійкості і невизначеності потребують першочергової уваги і розробки відповідних заходів щодо поліпшення ситуації.

Найбільш узагальнюючим показником регіональної ситуації щодо сприятливості умов зайнятості та праці людському розвитку є рівень зайнятості. Він демонструє не тільки трудовий потенціал економічного розвитку регіону, а й визначає ступінь доступності легітимного способу отримання засобів життєснування, продуктивної форми реалізації творчої активності людини, її фізичного та ментального самовдосконалення, а також провідної форми загальної соціалізації. Підвищення рівня зайнятості має бути досягнуто за рахунок збільшення кількості робочих місць у реєстрованих суб'єктів господарювання; активізації виходу на ринок праці економічно неактивного населення працездатного віку та сприяння їм в отриманні першого робочого місця після тривалої перерви трудового стажу; посилення працевлаштування молоді, особливо в сільській місцевості, на гідні робочі місця; підвищення рівня попиту на працю та його відповідності професійно-технічній і вищій освіченості населення. Ця мета має бути досягнута за умов подолання наявної тенденції деформалізації зайнятості та забезпечення максимального охоплення соціальним захистом усього зайнятого населення.

Особливу актуальність за істотних відмінностей економічної спеціалізації регіонів набуває потреба відновлення дієвої системи професійної орієнтації взагалі та незайнятого й економічно неактивного на-

селення, в т. ч. молоді, яка навчається у закладах різних рівнів акредитації або здобула освіту, зокрема. Більшість регіонів, де рівень зайнятості є найнижчим, — це ті, що не знайшли свою нішу в економічному просторі. Професійна та підприємницька орієнтація в цих умовах може стати провідною ланкою інкубаційних систем зрощування нових видів економічної діяльності, що дасть поштовх створенню нових робочих місць.

Ефективним механізмом захисту зайнятості, що дасть змогу підвищити її рівень, є попереджувальна система підтримки працівників, які опинилися під загрозою вивільнення. На рівні регіонального соціального діалогу, активізації участі регіональних ланок державної влади тощо має бути створено відкриту для новацій та гнучку систему, яка у консультативному, правовому, організаційному та фінансовому режимах здатна відтермінувати звільнення та відшукати інші шляхи оптимізації економічних і соціальних інтересів. Перспективною складовою такої системи є розвиток оплачуваних громадських робіт для тимчасово незадіяного зайнятого населення, фінансова підтримка державних та недержавних фондів соціального страхування, розвиток систем аутсорсингу, лізингу, аутстафінгу персоналу тощо.

Регіональне безробіття — це проблема, подолання якої потребує комплексного підходу, в його межах збалансованість впливу різних чинників має виняткове значення. Це пов'язано з тим, що не лише рівень безробіття є негативним індикатором ситуації на ринку праці в регіоні. Мобільність робочої сили в різних проєкціях соціально-економічних відносин — обов'язкова умова гнучкості й адекватності ринку праці економічному та соціальному розвитку країни. Відповідно до цього, безробіття часто виступає транзитивним станом, що необхідний для ефективного працевлаштування. Таким чином, проблемою є не стільки безробіття, скільки його надмірність та невідповідність регіональній мобільності. Так, в АР Крим один з найнижчих рівнів безробіття забезпечується максимальним рівнем мобільності — у 2011 р. 77,8% працівників реєстрованих підприємств змінили робоче місце на інше або на стан незайнятості. В Київській, Луганській та Одеській областях, де рівень безробіття також був найменшим, рівень мобільності помітно перевищував середнє значення по країні. В той же час у Житомирській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській та Чернігівській областях, де рівні безробіття були найбільші, рівень мобільності був помітно меншим за середній по країні. Це означає, що перспективи цих областей у зниженні рівня безробіття, якщо ситуація не буде якісно змінена, є невисокими.

Враховуючи результати аналізу, державна соціально-економічна політика щодо зниження непродуктивного безробіття повинна бути

спрямована за двома напрямками: удосконалення системи сприяння пошуку нового робочого місця, усунення перешкод пошуку підходящої роботи, а також активізації механізмів створення та збереження робочих місць. Для цього необхідно удосконалити регіональні механізми мінімізації наслідків світової фінансової кризи у сфері зайнятості населення та загальнообов'язкового державного соціального страхування. Варто забезпечити розширення практики проведення професійного навчання безробітних на підприємствах, в установах, організаціях з одночасним забезпеченням можливості виплати заробітної плати особам, які пройшли навчання на підприємстві за рахунок коштів Державного центру зайнятості, або надання податкових пільг на час стажування. Досить дієвим засобом регіонального вирівнювання надмірного безробіття можна вважати надання на умовах аутсорсингу Державним центром зайнятості відповідних кадрових послуг підприємцям, визначення умов та вартості збереження робочих місць, отримання державних пільг та допомог для цього. Для найбільш проблемних регіонів може бути актуальним тимчасове покриття державою скорочення відрахувань до Пенсійного фонду для осіб, охоплених гнучкими формами зайнятості (неповний робочий день, тиждень тощо), а також введення допомоги з часткового безробіття особам, які перебувають у тривалих відпустках на вимогу адміністрації та через перехід підприємства на скорочений робочий час.

Найбільшу загрозу людині та можливостям її розвитку у період зайнятості створюють небезпечні та санітарно-гігієнічно неприйнятні умови праці. Слід зазначити, що рівень поширення відповідного явища в країні є надзвичайно високим навіть за офіційними даними, а якщо взяти до уваги, що подібним спостереженням охоплені лише статистично великі підприємства та офіційно зареєстровані, а також те, що рівень безпеки та якості умов праці у неформальному секторі значно поступається офіційним підприємствам, цілком логічно припустити, що реальна ситуація в сфері повної зайнятості ще гірша.

Цілком очікуваним є те, що частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, досягає найбільших значень у промислово розвинених регіонах. Вважаємо, що саме в цих регіонах слід зосередити увагу на поліпшенні загальних виробничих умов та конкретних умов праці. Для цього слід забезпечити узгодження політики безпеки та захисту праці із загальнодержавною екологічною політикою, і розглядати робоче середовище як повноцінну частину загального екологічного середовища. Це дасть можливість ввести увесь спектр напрацьованих та нових механізмів екологічного регулювання для покращення умов праці. Важливим напрямом підвищення

рівня прийнятності робочих місць є розширення страхових недержавних та змішаних механізмів попередження, фінансування та контролю. На сьогоднішній день відповідну функцію виконує лише один державний страховий фонд, що необґрунтовано монополізує та звужує область застосування визнаних у цивілізованому світі систем стимулювання створення робочих місць, безпечних та сприятливих для здоров'я людини. Стратегічним напрямом політики безпечної та гідної праці має стати поширення сфери стандартизації умов праці. У перспективі слід відмовитися від переважно промислового трактування робочого місця та умов праці на ньому. У сфері послуг, що постійно розширюється, є власні чинники небезпеки та негативного впливу на фізичне та психічне здоров'я людини. Виявлення їх та стандартизація — необхідне завдання вже сьогодні. Потребують приведення у відповідність із Конвенціями МОП положення закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», що стосуються повноважень державних інспекторів праці щодо режиму перевірки і доступу до будь-якої інформації на підприємстві. Це дасть змогу забезпечити належну прозорість соціально-трудових відносин у межах потенційних конфліктних зон, уникнути бюрократичного свавілля, упередити можливі соціальні конфлікти між суб'єктами соціального діалогу.

Викладені вище завдання неможливо виконати, якщо не відбудеться детінізації регіональної зайнятості. Показник рівня охоплення державним соціальним страхуванням є більш адекватним індикатором нелегітимної деформалізації зайнятості, ніж показник зайнятості у неформальному секторі. Це пов'язано тим, що зайнятість на основі усної домовленості або без ведення необхідного обліку достатньо розповсюджена на реєстрованих підприємствах та статистично малих підприємствах. Зайнятість подібного інституційного статусу концентрує в собі більшість негативів зайнятості взагалі та значно посилює їх вплив на процеси гальмування людського розвитку. Крім того, відсутність соціального страхування, як правило, означає і ухилення від інших податків з доходу людини, що очевидно не відповідає критеріям соціальної відповідальності та солідарної участі в фінансуванні заходів державної підтримки та захисту.

Головний напрям детінізації — уніфікація податково-облікових вимог до усіх суб'єктів господарювання, максимальне поширення реєстраційних автоматичних систем, ув'язування можливості співробітництва із державними інституціями тільки на основі повної прозорості підприємницької політики кадрів. У країні є потужні інституції фіскального, статистичного та фінансового нагляду, однак їх неузгодженість та орієнтація адміністрування переважно на великих юридичних осіб зумовлює не-

ефективність як виявлення та правової фіксації подібних порушень, так і здійснення заходів щодо їх припинення. Значною мірою не використовуються потенціал державних центрів зайнятості та державної інспекції праці. Між тим, конфліктна природа трудових відносин у межах неформальної зайнятості створює достатні стимули для активної співпраці населення, яке зайняте в таких умовах, та відповідних органів державної влади. Взагалі, для досягнення стійкого ефекту щодо детінізації зайнятості необхідне забезпечення комплексного впливу — не тільки через прямий облік та включення зайнятих у легітимні соціальні відносини, а й через непрямі механізми детінізації підприємницьких та трудових доходів.

Ефективність спрямування зусиль з детінізації зайнятості вимагають належної та швидкої інституціоналізації нових різновидів та форм зайнятості, розширення ринкового сектору її забезпечення, формування гнучкого економічно залежного та соціально-релевантного ціноутворення, прозорості механізмів визначення та обліку тривалості, інтенсивності, безпечності та фізіологічно-ергономічності трудових процесів; прозорості фінансових та управлінських аспектів зайнятості. Відповідно до цього, необхідно надати державну підтримку розвитку в Україні аутсорсінгу, надомній праці в сфері послуг, дистанційній зайнятості, законодавчо-нормативному забезпеченню тристоронніх трудових відносини типу аутстафінгу та лізингу персоналу, розширення використання строкових трудових договорів і неповної зайнятості. Принципом державної політики зайнятості тут мають стати невідворотність соціальної відповідальності та контролю за будь-якими нестандартними формами зайнятості, соціальної рівності їх індивідуальних і колективних трудових прав, які виключали б можливість погіршення умов праці й гарантій зайнятості, рівня виконання фінансових, страхових та арбітражних зобов'язань.

Основним чинником вибору людиною робочого місця на усіх регіональних ринках праці й досі залишається заробітна плата. Саме її розмір та гарантія виплати є базовими мотивами, що визначають привабливість як зайнятості взагалі, так і конкретної зайнятості. Якою мірою регіональна заробітна плата виконує свої функції, характеризують два показники: рівень регіональної заробітної плати в одиницях мінімальної заробітної плати та частка працівників регіону, які мають можливість за рахунок заробітної плати забезпечити прожитковий мінімум усередненому домогосподарству (із розрахунку в середньому 1,7 дорослих, які утримують 0,8 дитини або інших непрацездатних осіб). Для того, щоб використання цих показників могло стати елементом дієвої соціальної політики, треба принципово змінити сутність таких інструментів, як мінімальна заробітна плата та прожитковий мінімум. Якщо другий має визначати межу споживання особи,

яка є членом домогосподарства, має різні джерела доходу і потребує гарантій щодо можливості соціально повноцінного відтворення себе та інших незайнятих членів домогосподарства, то мінімальна заробітна плата має бути індикатором і регулятором продуктивної, реєстрованої та соціально прийнятної зайнятості, а також детінізації заробітної плати. Відповідно, мінімальна заробітна плата не повинна бути загальним соціальним стандартом, основним критерієм визначення якого є фінансові можливості державного бюджету. Варто дотриматися рекомендацій Ради Європи, згідно з якими співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (без податків) не має бути меншим 60%. Саме через мінімальну заробітну плату необхідно добитися того, щоб диференціація середньої заробітної плати за видами економічної діяльності була узгоджена з необхідними витратами енергії та групами фізичної активності працівників, рівнем складності і кваліфікації праці, результатами господарської діяльності та ринковою кон'юнктурою. Це дало б можливість принципово пом'якшити варіативність середньої заробітної плати за видами економічної діяльності, яка протягом 2005–2011 рр. за коефіцієнтом варіації збільшилася у 1,4 рази. В перспективі слід перейти до встановлення диференціальних галузевих та професійних мінімальних розмірів заробітної плати, а також диференціального регіонального й соціально-демографічного прожиткового мінімуму.

Регіональна соціальна політика зайнятості, здатна забезпечити соціальний розвиток, має бути узгоджена із загальною державною політикою доходів. Для цього остання, в кінцевому підсумку, має орієнтуватися на пріоритет підвищення доходів більшості населення від зайнятості. З цією метою необхідно розв'язати цілий комплекс завдань, які пов'язують державне регулювання оплати праці та витрати підприємців на робочу силу із політикою стандартизації умов праці й зайнятості, а також соціального страхування та оподаткування доходів від праці та витрат на робочу силу. В стратегічній перспективі платниками податків від трудових доходів та контрагентами соціального страхування мають стати самі працівники. Поки контрагентами податкових та соціально-страхових відносин, які формують фінансово-матеріальне підґрунтя соціально-трудових відносин, є роботодавці, ні державна влада, ні профспілки не керуватимуться інтересами працівників. Без фактичного включення працівників до складу повноважних суб'єктів фінансово-бюджетної взаємодії з приводу реалізації відносин зайнятості, активізація місцевої влади, громадських організацій, а також розширення системи соціального страхування неможливі.

Крім забезпечення загальних сприятливих умов формування регіональної зайнятості та гідних умов праці, соціальна політика має зосе-

реджувати увагу на спеціальній підтримці зайнятості окремих категорій громадян та підприємців: осіб з обмеженими можливостями, молоді, яка шукає перше робоче місце, осіб передпенсійного та пенсійного віку, осіб, які тривалий час не мають офіційної роботи, зневірених тощо, а також на проблемах зайнятості у небезпечних умовах, приховуванні випадків травматизму і професійних захворювань, нелегальної зайнятості, будь-яких випадках дискримінації, використанні дитячої праці, застошуванні штрафів, вилучень із заробітної плати, а також інших покарань, не передбачених законом.

Для того, щоб державна політика зайнятості була здатна забезпечити соціальний розвиток, вона не повинна бути прерогативою і задачею виключно органів державної влади. До активної взаємодії мають залучатися всі інституційні актори: громади, громадські організації, профспілки, організації та об'єднання роботодавців, міжгалузеві та галузеві об'єднання самозайнятих тощо. Стимулювання цієї активності потребує комбінації заходів державного сприяння та державного захисту свободи законодавчо-нормативної ініціативи, розробки стандартів щодо професій, кваліфікацій, тарифікації, умов праці, форм зайнятості, прогнозів тощо, а отже, й кардинального перегляду місця, призначення та методів державного нагляду й статистичного спостереження за відповідністю інституційних ініціатив та конкретних рішень вимогам Конституції України, спрощення процедури судочинства і розширення реальної доступності для індивідуального та колективного позивача.

Сфера освіти справляє помітний вплив на рівень людського розвитку в усіх регіонах України. У структурі інтегрального ІРЛР блок «Освіта» протягом 2004–2011 рр. займає одне з найперших місць, а по деяких регіонах навіть перевищує значення індексів по блоках «Відтворення населення» та «Комфортне життя».

Однак роль освіти не можна розглядати лише у контексті параметризації окремих її аспектів (що наразі включені у методику розрахунку ІРЛР) та намагання максимізувати їх значення. Треба пам'ятати, що людський розвиток відображає філософію, яка ставить людину у центр процесу розвитку, а поняття «людський розвиток» набагато ширше, ніж поняття «індекс людського розвитку». Тому значущість освіти визначається, принаймні, такими її пріоритетами, як: здатність формувати загальнолюдську систему цінностей суспільства та сприяти переходу нових поколінь на більш високий рівень освіти й культури; створення необхідних передумов для підвищення конкурентоспроможності громадян та особистісного їх саморозвитку; можливість реалізації освітніх переваг у високий рівень життя тощо.

Відправною точкою для розробки загальних політичних рекомендацій при формуванні ефективної стратегії розвитку регіонів є оцінювання прогресу у певній сфері людського розвитку як по регіонах країни (1), так і окремих складових індексів (2). Важливим аналітичним підґрунтям є також врахування динаміки регіональних варіацій за цими двома аспектами. Від характеру регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку залежатиме стратегія та тактика відповідних заходів політики — або повна відмова від них, або регулювання окремих параметрів, або здійснення комплексних (міжінституціональних чи інтерсекторальних) проектів.

Що стосується сфери освіти, то більшість індикаторів цього блоку має позитивні регіональні тенденції протягом досліджуваного періоду. Наразі найвищі коефіцієнти варіації зафіксовані лише за показниками щодо охоплення дітей ДНЗ⁹⁶ та досягнутим освітньо-кваліфікаційним рівнем дорослого населення,⁹⁷ проте їх динаміка в цілому досить позитивна, що свідчить про зниження диспропорцій освітнього розвитку регіонів України.

Однак для подальшого врегулювання наявних диспропорцій знадобляться різні рівні ініціації освітньої політики, її проектування та організаційного втілення, різні інструменти та канали впливу.

Оскільки регіональні відмінності за рівнем охоплення дошкільною освітою пов'язані з інфраструктурною доступністю дитячих закладів (насамперед за типом поселення у кожному регіоні), а повноваження, що забезпечують людський розвиток у цій сфері, делеговані на рівень місцевого самоврядування, то політику безпосередньо реалізують місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування.

У середньостроковій перспективі системне вирішення проблем щодо реалізації права на дошкільну освіту та створення рівних стартових можливостей дітей передшкільного віку вимагає значного розширення мережі ДНЗ різних типів і форм власності, запровадження різних форм залучення дітей до здобуття дошкільної освіти. Серед основних напрямів: будівництво дошкільних закладів (за новими типовими проектами, з урахуванням вимог розвиваючого та здоров'язбережувального середовища); вивільнення орендованих приміщень ДНЗ; відкриття дитячих закладів у пристосованих приміщеннях, у разі необхідності — переобладнання частини приміщень шкіл; реконструкція та проведення капі-

⁹⁶ Коефіцієнт варіації індикатора «Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей 3–5 років» по 25 регіонах становив: у 2004 р. — 20,89%; 2007 р. — 16,33%; 2011 р. — 13,25%.

⁹⁷ Коефіцієнт варіації індикатора «Частка осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше» по 25 регіонах становив: у 2004 р. — 12,69%; 2007 р. — 16,84%; 2011 р. — 13,94%.

тальних ремонтів будівель закладів; розвиток нових форм ДНЗ, у т. ч. при ВНЗ,⁹⁸ корпоративних приватних (крупних корпорацій, банків, агрофірм), міні-дитячих садків у житлових будинках, що споруджуються; утворення центрів розвитку дитини; поновлення груп у ДНЗ за місцем проживання для дітей шестирічного віку, які з різних причин не перейшли до шкільного навчання; відкриття груп для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку тощо.

Вочевидь, що вирішення таких складних завдань не може бути досягнуто у межах одного фінансового року та лише за рахунок місцевих бюджетів, оскільки за недосконалої системи місцевого самоврядування регіональна освітня ініціативність пов'язана «по руках і ногах» насамперед можливостями місцевих бюджетів.

Слід також зазначити, що у сфері дошкільної освіти проблеми накопичувалися ще з 1990-х років, однак комплексне їх вирішення розпочалося фактично з прийняттям Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». У 2011 р. вперше за роки незалежності було впроваджено Державну цільову соціальну програму розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року.⁹⁹

Отже, зменшення регіональних диспропорцій у охопленні дітей ДНЗ залежатиме не тільки від скоординованості дій місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а й додаткових субвенцій з державного бюджету, впровадження програмно-цільового методу, удосконалення механізму державно-приватного партнерства.

Регіональні відмінності освітньо-кваліфікаційного рівня дорослого населення тісніше пов'язані з економічним розвитком територій, рівнем їх урбанізації, станом регіональних ринків праці, оскільки для висококваліфікованих категорій населення значно більше можливостей знайти роботу (причому високооплачувану) у центрах індустріальних регіонів України. З другого боку, «концентрація» кількісного та якісного складу населення у таких центрах починає виступати самостійним фактором, який формує відповідний «імідж» регіону, забезпечуючи його економічну, соціальну та інвестиційну привабливість.

Завдання подолання регіональних деформацій освітньо-професійних структур населення не може бути розв'язано лише на регіональному рівні, таку проблему треба розглядати на національному рівні, із

⁹⁸ В Україні вже є досвід відкриття при ВНЗ дитсадків (з повним і короткотривалим перебуванням) та груп короткотривалого перебування (для дітей із студентських та викладацьких сімей).

⁹⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 р. № 629 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/>

застосуванням єдиного концептуального підходу щодо розвитку країни та її регіонів. Науково-обґрунтовані засади соціально-економічної політики є основою для створення інших типів програмних документів. Так, цільові програми щодо формування та використання людського капіталу можуть бути зорієнтовані на вирішення специфічних для регіону проблем: створення робочих місць для висококваліфікованих працівників; розширення вибору робочих місць через збільшення кількості інвестиційних програм регіону; вирівнювання можливостей працевлаштування осіб з вищою освітою, насамперед за рахунок розвитку соціальної сфери регіону тощо.

Тобто у даному разі регіональна політика потребує використання досить складних та виважених інструментів вирівнювання у поєднанні із обґрунтованими заходами стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів. Разом з цим при проведенні освітньої політики залишатиметься актуальним питання щодо розширення «освітнього простору» для кожної людини, незалежно від місця її проживання. Це, в свою чергу, безпосередньо торкається проблеми підвищення якості освітніх послуг, насамперед для середньої ланки освіти.

Серед науковців немає одностайної думки щодо визначення категорії «якість», оскільки вона є багатозначною та багатокомпонентною. Фахівці у сфері оцінки якості освіти пропонують таке її визначення: «Під якістю освіти розуміється характеристика системи освіти, що відображає ступінь відповідності освітніх результатів, що реально досягаються, нормативним вимогам, соціальним і особистісним очікуванням».¹⁰⁰ Отже, освітня система не може бути «закритою», вона зазнає впливу різнопланових чинників, зокрема постійної зміни вимог і очікувань основних «споживачів» та «замовників» освітніх послуг. Тому обґрунтування критеріїв для оцінки якості освіти (або якості освітніх послуг) може здійснюватися за різними підходами.

З управлінської точки зору, підвищення якості освітніх послуг може бути забезпечено тільки опосередковано, через цілеспрямований вплив на відповідні ресурси системи.¹⁰¹ Державна підтримка має бути спрямована на найбільш «проблемні місця» загальної середньої освіти, і, на наш погляд, наразі це питання щодо забезпечення реалізації повноцінної освітньої програми у кожній школі.

¹⁰⁰ Переклад з рос., джерело: Новиков А.М., Новиков Д.А. Как оценивать качество образования? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.anovikov.ru/artikle/kacth_obr.htm

¹⁰¹ Агранович М.Л., Кондрашов П.Е. Индикаторы оценки качества образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rcoikoit.ru/dld/hse/agran_indik_obraz.pdf

Надання у повному обсязі відповідних освітніх послуг передбачає, зокрема, забезпечення підручниками з усіх предметів учнів усіх класів, доступність інформаційно-комунікаційних технологій¹⁰² для учнів і вчителів, наявність учителів з усіх предметів та відповідний рівень їхньої кваліфікації,¹⁰³ повноцінне забезпечення приладами та обладнанням кабінетів-лабораторій з різних предметів,¹⁰⁴ проведення занять в одну зміну,¹⁰⁵ осучаснення інфраструктури навчального закладу, забезпечення архітектурної доступності шкільних приміщень для дітей з особливими потребами тощо.

Специфіка фінансування середньої ланки освіти в Україні, де домінує традиційний планово-нормативний підхід, а щорічне збільшення видатків відбувається переважно через підвищення рівня мінімальної заробітної плати та вартості енергоресурсів (при цьому обсягів фінансових ресурсів місцевих бюджетів не вистачає навіть на закупку необхідного шкільного оснащення), зумовили появу численних програм¹⁰⁶ для сприяння розв'язання проблем середньої осві-

¹⁰² На початок 2011/2012 навчального року, за даними Держстату України, 69,1% денних ЗНЗ мали підключення до Інтернет (у т. ч. 91,5% міських та 57,9% сільських шкіл).

¹⁰³ Залишається гострою проблема із забезпеченням шкіл, насамперед у сільській місцевості, вчителями іноземної мови, інформатики, вчителями предметів з природничого циклу. Наразі немає жодного шкільного предмета, на 100% забезпеченого вчителями з повною вищою освітою. Останніми роками безперервно підвищується частка педагогічних працівників пенсійного віку, які є носіями застарілого досвіду (Джерело: Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В.Г.Кременя. — К.: Пед. думка, 2011. — С. 91–92).

¹⁰⁴ Рівень забезпечення приладами та обладнанням кабінетів-лабораторій фізики, хімії та біології українських шкіл є занадто низьким. Так, у 2010 р. найнижчий рівень забезпечення кабінетів фізики зафіксований у Закарпатській області (17%), найвищий — у м. Києві (40%); кабінетів-лабораторій хімії — відповідно у Закарпатській і Львівській областях (по 18%) та Херсонській області (49%); кабінетів-лабораторій біології — у Луганській і Львівській областях (по 14%) та у Херсонській області (24%) (Джерело: Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В.Г.Кременя. — К.: Пед. думка, 2011. — С. 289–291).

¹⁰⁵ На початок 2011/2012 навчального року ще 823 денних ЗНЗ (4,3%) проводили заняття у дві зміни.

¹⁰⁶ Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» (1993–2005 pp.); Програма інформатизації загальноосвітніх навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл (2001–2003 pp.); Державна програма «Вчитель» (2002–2012 pp.); Програма «Шкільний автобус» (2003–2010 pp.); Державна програма розвитку і функціонування української мови (2004–2010 pp.); Комплексна програма забезпечення загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів сучасними технічними засобами навчання з природничо-математичних і технологічних дисциплін (2005–2011 pp.); Державна програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» (2006–2010 pp.); Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007–2017 pp.); Державна цільова соціальна програма «Школа майбутнього» (2007–2010 pp.); Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю (2007–2010 pp.); Державна програма розвитку українського села (2007–2015 pp.); Державна програма соціально-економічного розвитку Автономної республіки Крим (2007–2017 pp.) та ін.

ти (у т. ч. як істотного компонента капітальних інвестицій). Однак деякі програми так і не були профінансовані у повному обсязі, а процес оптимізації кількості бюджетних програм, який нещодавно розпочався в Україні, призвів до їх призупинення або закриття.

Нові програми також зберігають принцип обов'язковості фінансової підтримки за рахунок коштів державного бюджету. Так, у преамбулі нещодавно прийнятої державної цільової програми «Сто відсотків»¹⁰⁷ зазначається: «Можливі два варіанти розв'язання проблеми, що передбачають: перший (обмежений) — вирішення питань на рівні місцевих органів управління освітою без відповідної підтримки держави; другий (оптимальний) — розроблення і затвердження державної цільової програми з відповідною ресурсною та фінансовою підтримкою, виконання якої забезпечить послідовність, наступність, системність у вирішенні питань впровадження у навчально-виховний процес ЗНЗ нових технологій навчання. Найбільш ефективним є другий варіант».¹⁰⁸ Джерелами фінансування заходів цієї цільової програми є кошти: державного бюджету (70,31%); місцевих бюджетів (12,80%); інших джерел (16,89%).

На думку фахівців, «найвигіднішу» позицію сьогодні мають спеціалізовані школи (гімназії, ліцеї, колегіуми), оскільки вони здатні забезпечити значно вищу якість навчання та інтенсивнішу підготовку до вступу до ВНЗ.¹⁰⁹ Учні таких шкіл мають набагато більше шансів навчатися у престижних ВНЗ, що гарантують при здобутті вищої освіти успішне працевлаштування, швидке кар'єрне зростання та досягнення високого соціального статусу. Але кількість спеціалізованих шкіл в Україні незначна (1002 заклади, або 5,1% загальної кількості денних ЗНЗ), та й функціонують майже всі вони у міських поселеннях (92,3%).¹¹⁰ З позицій забезпечення освітньої рівності постає питання щодо обмеженого доступу до таких «елітних» закладів учнів з бідніших домогосподарств та шкілярів з сільської місцевості.

Запровадження в Україні ЗНО знань випускників шкіл, які вирішили стати студентами, мало на меті забезпечити рівні умови доступу до вищої освіти. Проте залежність його узагальнених (усереднених) результатів (по всіх предметах та по окремих дисциплінах) від виду школи,

¹⁰⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 494 «Про затвердження Державної цільової програми впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/>

¹⁰⁸ Див. розділ Програми «Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми на основі порівняльного аналізу двох варіантів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/494-2011-%D0%BF>

¹⁰⁹ Це підтверджують і узагальнені результати трьох ЗНО знань випускників шкіл України, які вирішили стати студентами (2009–2011 рр.).

¹¹⁰ Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2011/12 навчального року: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — К., 2012. — С. 20.

типу місцевості, і навіть регіону країни є досить очевидною. До цього треба додати можливість окремої групи учнів отримати додаткову дороговартісну підготовку (у репетиторів, на підготовчих курсах тощо), що взагалі підмінює «відбір обдарованих та найуспішніших» на «конкурс батьківських бюджетів».

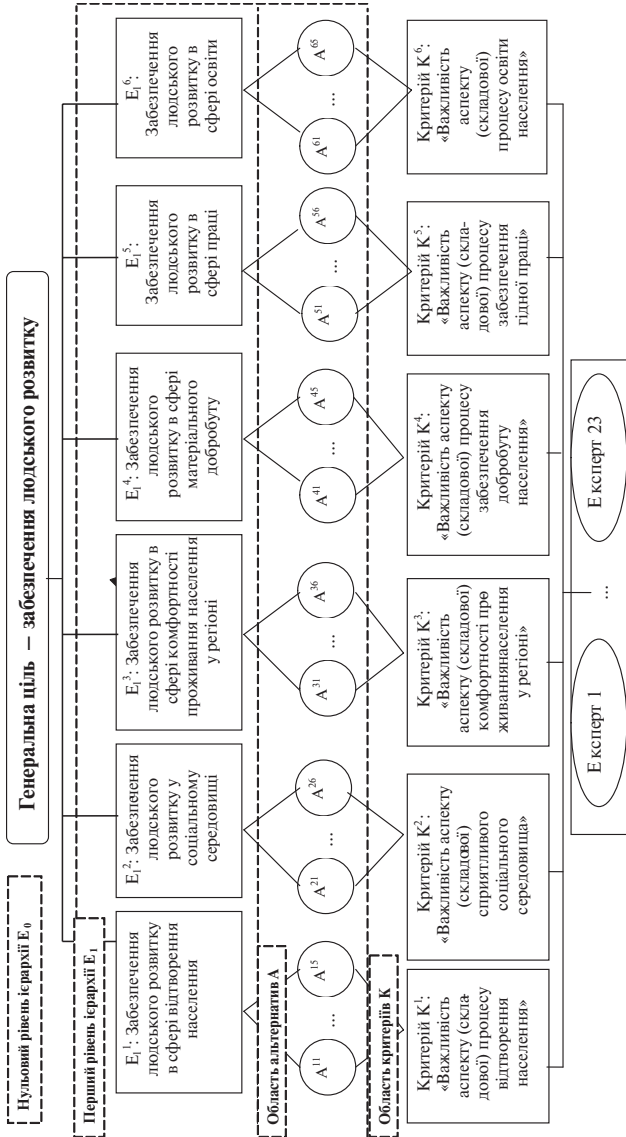
Треба зазначити, що освітні переваги, здобуті у школі (а саме висока якість підготовки), «проектуються» потім не тільки на сферу вищої освіти, а й сфери післядипломної та додаткової освіти. Сучасні міжнародні соціологічні дослідження показують, що висококваліфіковані та високодохідні групи населення більш активні у сфері інтенсивної професійної мобільності (перепідготовка, підвищення кваліфікації, здобуття другої освіти), вони зорієнтовані на самостійне поповнення професійних знань. Все це значно посилює їхні позиції на ринку праці.

Отже, забезпечення якості освітніх послуг ще на початкових рівнях освіти створює необхідні умови для «вільного» доступу (переходу) на наступні її рівні, підвищує конкурентоспроможність випускників навчальних закладів на ринку праці та збільшує перспективи покращання їх соціально-економічного статусу у майбутньому. Однак доступність та якість освітніх послуг була та залишається центральною проблемою вітчизняної системи освіти. Причому якщо аспект доступності наразі є найбільш актуальним для дошкільної освіти, то підвищення якості освітніх послуг потребують усі без винятку рівні освіти.

Завдання сучасної освіти — створити рівні освітні шанси та забезпечити свободу вибору для кожної людини, незалежно від її віку, статі, освітньої підготовки, соціального становища або місця проживання. Якщо людина буде мати свободу вибору щодо змісту та форми освітньої підготовки упродовж життя, вона зможе повністю реалізувати себе і на ринку праці, і в соціумі. Тому сфера освіти має залишатися одним з головних об'єктів регіональної політики людського розвитку.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Додаток 3.1

Постановка задачі щодо побудови ієрархії цілей забезпечення людського розвитку

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Пуги НАН України.

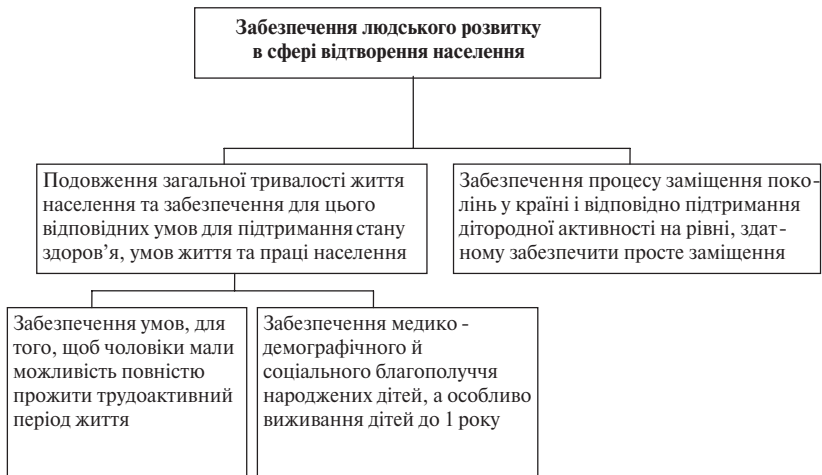

Рис. 3.2.1. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Відтворення населення»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

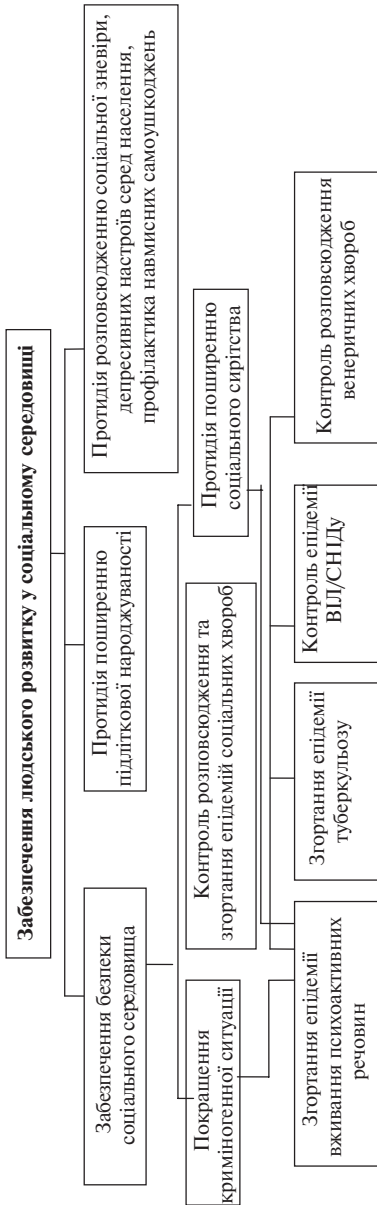

Рис. 3.2.2. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Соціальне середовище»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

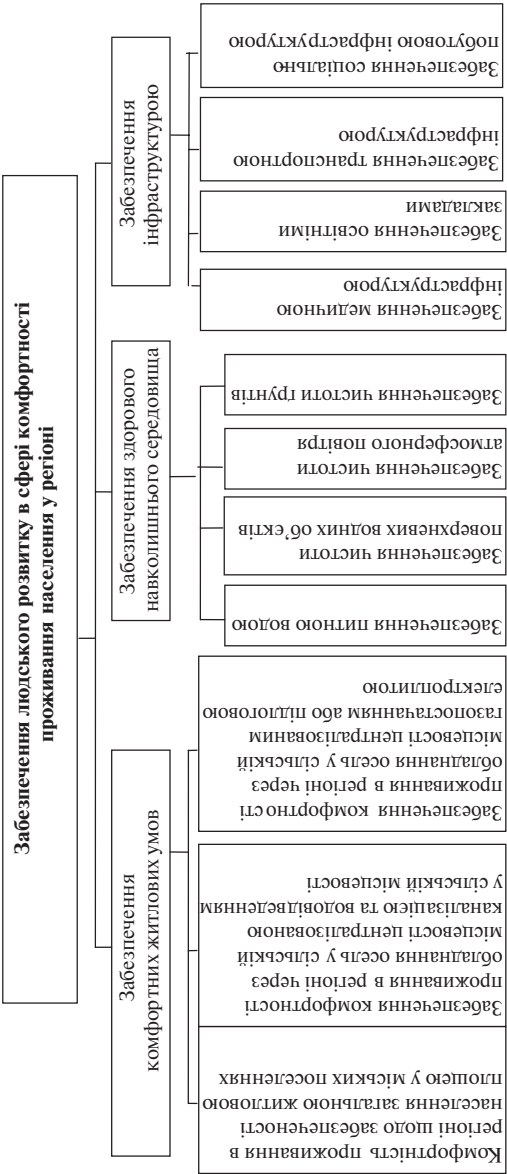

Рис. 3.2.3. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Комфортне життя»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Пуги НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

Рис. 3.2.4. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Добробут»

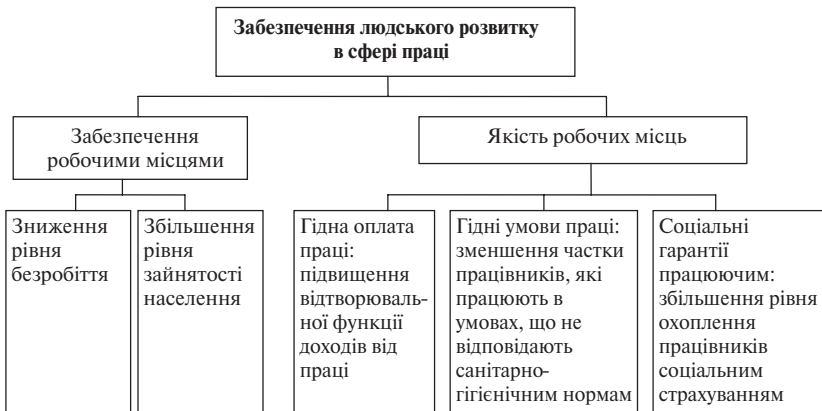

Рис. 3.2.5. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Гідна праця»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

Рис. 3.2.6. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Освіта»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.3

Таблиця 3.3.1

Параметри людського розвитку в Україні, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	В середньому по Україні (25 регіонів)
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,633
Блоки, що характеризують людський розвиток:			
Відтворення населення	1,000	0,864	0,804
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,478
Комфортне життя	1,000	0,760	0,576
Добробут	1,000	0,802	0,557
Гідна праця	1,000	0,659	0,573
Освіта	1,000	0,856	0,813

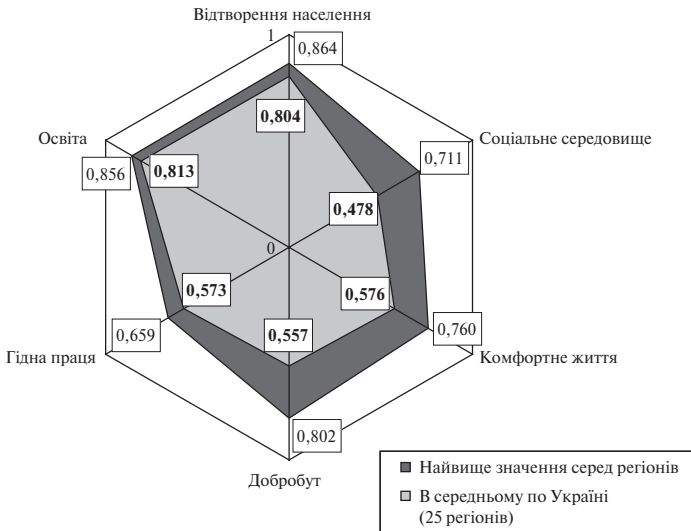

Рис. 3.3.1. Виміри людського розвитку України, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

ВИСНОВКИ

Досвід країн із розвинутою й перехідною економікою доводить надзвичайну важливість виваженої регіональної політики у підвищенні добробуту та створенні рівних умов для всього населення незалежно від місця проживання. Отже, забезпечення сталого людського розвитку регіонів має бути ключовим пріоритетом для України.

Сучасний стан людського розвитку більшості регіонів України є вкрай незадовільним і характеризується низькими показниками якості життя, несприятливою демографічною ситуацією, поганим станом здоров'я населення, значним поширенням асоціальних явищ, несприятливим соціально-психологічним кліматом у суспільстві. З огляду на це, особливої актуальності набувають питання наукового обґрунтування, методичного та інформаційного забезпечення стратегій розвитку регіонів.

Саме з цією метою ще у 2000 р. було створено національну методiku вимірювання регіонального людського розвитку. Однак за 11 років її використання відбулися значні зміни у соціально-економічній ситуації, інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Тому назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків, так і методичних підходів. Поглиблені наукові розробки проблем розвитку людського потенціалу у регіонах України зумовили оновлення існуючої методики, насамперед «перетворювання» її основних блоків на основі осучаснення відповідних статистичних індикаторів. При цьому застосування нової методології вимірювання ІРЛР дає змогу точніше дослідити регіональні тенденції за основними складовими людського розвитку, оцінити їх стабільність та прогрес з точки зору досягнення цільових орієнтирів, виявити суттєві регіональні диспропорції та сфокусувати увагу на найбільш проблемних аспектах людського розвитку в кожному регіоні, окреслити відповідні перспективи їх подолання, а отже — сформувати ефективну регіональну політику.

Метою регіональної **демографічної політики** має стати стабілізація чисельності населення за рахунок поєднання регулюючих заходів народжуваності/смертності. Пріоритетними напрямками у формуванні регіональної демографічної політики слід визначити зниження смертності у всіх вікових групах, формування здорового способу життя. Зміцнення сім'ї не має зводитися лише до зростання народжуваності, а й повинно

мати своїм результатом і зниження захворюваності, зменшення девіантних форм поведінки, тобто скорочення смертності і підвищення тривалості життя загалом.

Демографічна ситуація в Україні характеризується незначною регіональною диференціацією процесів відтворення населення, що їх визначають. Впродовж відносно невеликого інтервалу часу демографічні показники більшості регіонів мають певну стабільність (сумарний коефіцієнт народжуваності, середня очікувана тривалість життя при народженні, ймовірність дожити від 20 до 65 років). Водночас вони не є однорідними по країні в цілому, найбільш сприятливе становище складається на заході, де останніми роками спостерігається стабільне відтворення населення, перш за все, за рахунок перевищення народжуваності над смертністю.

Демографічні процеси розвиваються під впливом інших соціальних процесів: економічних, політичних тощо. У свою чергу, демографічні процеси мають значний вплив на всі суспільні процеси. Різде зниження народжуваності, зростання смертності, особливо людей працездатного віку спричиняє випереджаюче скорочення працездатного населення, збільшення частки пенсіонерів і, як наслідок, — небезпечне зменшення трудового потенціалу (тобто зростання навантаження на молоде покоління). В той же час коливання рівня народжуваності через певний час виявляються у відповідних коливаннях рівнів зайнятості та охоплення освітою тощо. Водночас на демографічну ситуацію в Україні істотно впливає і нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів.

Проявом соціально-демографічного неблагополуччя в регіонах є прогресуюче зростання смертності населення, тому поліпшенню демографічної ситуації у всіх регіонах країни сприятимуть стійкий розвиток економіки та ефективна соціальна політика. Необхідні якісні зміни в рівні життя населення, що передбачають реструктуризацію зайнятості і активізацію політики доходів населення, підвищення якості, розширення форм і видів медичного обслуговування, зміцнення інституту сім'ї, посилення охорони материнства і дитинства.

Важливим питанням залишається зниження рівня дитячої смертності, яка є показником якості життя населення та демонструє рівень його добробуту, розподіл соціальних і матеріальних благ у суспільстві, екологічна ситуація, стан здоров'я населення, в т. ч. рівень доступності та якості медичної допомоги. Для вирішення цього завдання необхідна цілеспрямована регіональна політика, що має базуватися на стратегічних напрямках розвитку служби охорони материнства й дитинства, що ґрунтуються на принципі єдності здоров'я дітей і забезпечення репро-

дуктивних потреб жінок, зокрема шляхом забезпечення пріоритетного розвитку служби охорони материнства й дитинства, у т. ч. на основі регіональних цільових програм. Першочерговими є інвестиції коштів державного та місцевих бюджетів насамперед у ті медичні технології, які спрямовані на збереження здоров'я матері і дитини та народження здорових дітей; надання гарантованих базових медичних послуг жінкам і дітям в усіх населених пунктах; розвиток системи охорони репродуктивного здоров'я сімей на регіональному рівні.

Для збереження стабільності **соціального середовища** необхідна розробка і реалізація ефективної соціальної політики, що забезпечує зменшення асоціальних проявів, зниження соціальної напруженості та агресії у населення, покращання суспільного здоров'я у всіх регіонах країни.

Ефективне вирішення соціальних проблем на регіональному рівні сприятиме підвищенню добробуту населення та всебічному розвитку особистості. Найбільш проблемними аспектами соціального середовища, на які слід звернути увагу, є поширення соціального сирітства та збільшення кількості хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Найнебезпечніша ситуація із соціальним сирітством має місце на півдні України; за цим показником відмічаються найбільші регіональні диспропорції. Тому необхідна цілеспрямована регіональна політика на своєчасне виявлення сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, та таких, де має місце насилля та жорстока поведінка щодо дітей. Пріоритетним напрямом політики стосовно дітей, які зазнають ризики соціального сирітства, є спрямування ресурсів на роботу з попередження потрапляння дітей в інтернатні заклади та допомогу сім'ям зі створення належних умов для виховання дітей у кровних родинях. Щодо дітей, які позбавлені батьківського піклування, мають вживатись активні заходи із влаштування їх у прийомні сім'ї. Прийомна сім'я має бути професійною сферою діяльності, з відповідними вимогами, стандартами, критеріями. Найважливішими напрямками для покращання ситуації в соціальному середовищі є повноцінна інтеграція таких дітей у життя суспільства та розвиток їхньої соціальної активності.

Наркоманія та алкоголізм руйнують накопичені навички діяльності та спілкування, виводять із ладу механізми взаємодії між людьми, що ставить під загрозу не лише існування окремих сімей, а й всього суспільства. Поширення хвороб, які мають соціально-небезпечний характер, є проблемою всіх регіонів країни. Така ситуація вимагає негайного пошуку ефективних підходів до їх профілактики та запобігання. Зважаючи на регіональні особливості поширення наркоманії та алкоголізму, необхід-

на диференційована політика держави щодо подолання цих явищ. Зокрема, західні області потребують посилення профілактичної діяльності щодо поширення пияцтва, а в південно-східному регіоні України необхідно більше акцентувати увагу на попередженні вживання наркотиків. Важливим напрямом є проведення належної інформаційної роботи та забезпечення доступу до отримання фахової психологічної допомоги для осіб та сімей, які опинились у складних життєвих ситуаціях.

Необхідна розробка й реалізація на державному рівні альтернативних поведінкових концептуально обґрунтованих інноваційних програм в області соціальної політики. Це стосується, насамперед, молодіжної політики, зокрема, в сфері дозвілля та зайнятості.

Досягнення цільових орієнтирів людського розвитку щодо **комфортності проживання** населення є надзвичайно важливим завданням, з огляду на те, що ця сфера синтезує в собі дві складові людського буття: довкілля у широкому розумінні, та безпосереднє оточення кожної людини — його житло й доступна інфраструктура.

Історично через нерівномірність розвитку промислового потенціалу регіони України доволі сильно відрізняються за екологічним станом. Покращення ситуації у місцях базування екологічно небезпечних виробництв та на прилеглих територіях безпосередньо пов'язано з підвищенням екологічної культури та проведенням природоохоронних заходів на цих виробництвах. Проте і зовсім невелике виробництво, на якому ігнорують принципи цивілізованого природокористування, може стати джерелом погіршення здоров'я населення і знизити комфортність проживання у відповідній місцевості. Прикладів цьому безліч.

«Кричущою» в Україні є проблема утилізації побутових відходів, а також проблема питної води. За висновками експертів, якщо будуть зберігатися поточні темпи забруднення поверхневих водних об'єктів, то вартість питної води — очищеної від забруднюючих речовин та доставленої до споживачів, буде перевищувати всі економічно обґрунтовані межі, вода стане воістину «золотою» для населення.

Настав час усвідомити, що екологічні проблем не вирішуються самі по собі. На сьогоднішній день масштаби втручання людини в природні процеси є такими, що довкілля практично втратило здатність до асиміляції забруднень. Порушені ландшафти втратили здатність до самоочищення. Забрудненість усіх середовищ відбивається на здоров'ї населення, оскільки людина є біологічною істотою, і її біологічна сутність невід'ємна від довкілля, руйнуючи яке, людство руйнує само себе.

Шлях покращення стану землі, вод і атмосферного повітря потребує наполегливих, послідовних і системних заходів. Ці заходи мають

жорстко визначену територіальну локалізацію, тому тут важко переоцінити роль територіальних громад і місцевих органів влади як суб'єктів, здатних безпосередньо впливати на екологічну ситуацію, ставлячи відповідні проблеми в центр уваги і організовуючи реалізацію необхідних заходів. З огляду на збіднілий стан більшості місцевих бюджетів України, досить часто, особливо в старопромислових регіонах, де екологічні проблеми накопичувалися десятиріччями, стан довкілля важко покращити, спираючись лише на місцеві фінанси, без істотних бюджетних вливань.

Зношеною в Україні є переважна більшість об'єктів житлово-комунального господарства, транспортної та інженерної мереж, об'єктів соціальної інфраструктури; в цій царині регіональна диференціація проявляє себе значно менше — це є справді загальнонаціональною проблемою. В більш економічно розвинутих регіонах темпи житлового будівництва вищі, проте зі збільшенням відстані до великого промислового міста убуває і забезпеченість базовими і основними зручностями. Проблеми сільської місцевості дуже часто виявляються лише локальними проблемами проживаючого там населення і, так історично склалося, ними значно менше прийнято опікуватися, оскільки, порівняно з міськими, ці проблеми виглядають менш концентрованими і, відповідно, менш нагальними.

Загалом, поза питанням регіональної диференціації, державі вкрай необхідно повернутися обличчям до сільської місцевості, оскільки її проблеми — це не тільки стан інфраструктури і забезпеченість зручностями, а і маса інших, через які сільські райони знелюднюються. В той же час соціологічні опитування показують, що через надшвидкий темп міського життя досить значна частка громадян хотіла би проживати у сільській місцевості, проте вони воліли б користатися звичними для місцевих мешканців зручностями. Слід зауважити, що, з погляду принципів сталого розвитку, надвисокий рівень урбанізації є шкідливим, оскільки концентрує екологічні та соціальні проблеми. Проживання у невеликих містах є більш «екологічним», але за умови, якщо це невелике містечко не є депресивним та забезпечує належну комфортність життя.

Повертаючись до тенденцій, виявлених у сфері комфортності проживання за допомогою індексу людського розвитку, слід зробити висновки, що окремі показники, а також інтегральна оцінка за блоком загалом, варіює незначним чином. Інерційність ситуації ставить під сумнів перспективу швидкого досягнення цільових орієнтирів людського розвитку в цій царині. Диференціація за рівнем комфортності проживання має стійку тенденцію пом'якшення та наближення регіональних показників до середнього по Україні, яке помірно зростає.

Підтримка **добробуту** населення є основним завданням соціальної політики держави у будь-якому цивілізованому суспільстві, важливою складовою соціально орієнтованої ринкової економіки. Як характеристики загального рівня життя населення, саме показники матеріального добробуту визначають можливості задоволення споживчих потреб, повноцінного соціального залучення. Іншими словами, рівень добробуту виступає як матеріальне підґрунтя високого рівня людського розвитку, і як його основний критерій, мірило оцінки суспільного прогресу. Проте високий рівень регіональної диференціації населення за рівнем добробуту залишається актуальною проблемою для України, що виражається в тому, що мають місце суттєві диспропорції у розподілі за областями країни таких показників, як рівень бідності населення, наявність вільних коштів, які можливо вкладати в нерухомість або заощаджувати. Значний внесок у формування регіональних диспропорцій належить і показнику ВРП на душу населення, що визначає нерівність передумов економічного становища мешканців різних регіонів. Водночас регіональна варіація таких показників, як кількість мінімальних продуктових кошиків, яку населення може придбати за середньодушовий дохід, та частка домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, перебуває в межах статистично «нормальних» значень. Ці особливості дають підстави для висновків про однорідність розподілу «базового» рівня матеріального добробуту населення на території України, проте є істотна регіональна диференціація «розширених» економічних можливостей населення, що спрямовані на задоволення потреб вищого рівня.

Пом'якшення надмірної регіональної диференціації рівня життя населення залишається одним з найважливіших напрямів соціальної політики держави, оскільки саме на цьому рівні формуються значні ризики соціальної безпеки та згуртованості суспільства. Важливо, щоб відповідні заходи політичного впливу мали комплексний характер, спрямовуючись не лише на «зовнішні» детермінанти рівня життя населення, такі як економічний потенціал регіону або рівень його промислового розвитку, а й інші складові добробуту, що характеризують реальну купівельну спроможність наявних доходів, визначають можливості задоволення як «базових», так і розширених потреб домогосподарств. Заходи соціальної політики мають спрямовуватися не лише на загальну підтримку доходів населення та захист вразливих верств суспільства, а й на регулювання політики цін і тарифів у регіонах, забезпечення доступності житла для різних категорій населення, сприяння підвищенню загальної комфортності умов проживання та доступності соціальних послуг.

Пом'якшення регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку потребуватиме також вдосконалення системи міжбюджетних відносин, розширення витратних повноважень місцевих бюджетів та зміцнення їх власної дохідної бази, підвищення ефективності соціальних видатків та посилення адресності системи соціальної допомоги. Вирішення цих наукових завдань має становити підґрунтя майбутніх досліджень, результати яких мають бути імplementовані у відповідних соціальних програмах та стратегіях регіонального розвитку.

Забезпечення гідної праці. Зайнятість виконує як мінімум дві важливі суспільні функції в процесах забезпечення людського розвитку. З одного боку, вона є провідною легітимною формою трудової самореалізації людини, яка не тільки дає змогу втілити набуті людиною здібності в соціально-економічні значущі результати, а й обумовлює її подальший розвиток, пов'язаний із оволодінням та удосконаленням соціальних і трудових компетенцій. З другого боку, зайнятість (в якості найманого працівника і в якості роботодавця чи самозайнятої особи) є найбільш продуктивним джерелом матеріального забезпечення людини та її родини. І, нарешті, легітимна зайнятість є основним джерелом формування соціальних фондів, які сприяють тому, щоб належним чином реалізувати державну політику соціального захисту. Зазначені функції є об'єктивними реаліями сьогодення. Однак, з державницько-суспільної точки зору, виняткове значення має те, що ці функції повинні виконуватися на рівні, який захищає гідність людини, забезпечує дотримання її базових прав і свобод, дає можливість розраховувати на позитивний розвиток, а не деградацію.

Саме виходячи із цих міркувань, нові показники та методологія їх інтеграції і загальний індекс людського розвитку визнано такими, що, з точки зору вимог науково обґрунтованого спрощення системи вимірювання людського розвитку, здатні краще репрезентувати цільовий рівень гідності умов праці регіонів.

У процесі дослідження встановлено, що запропоновані показники вдало балансують між вимогами і відображають найбільш суттєві та актуальні явища в сфері зайнятості та ринку праці, які мають певний запас інерційності, та вимогою щодо достатнього рівня варіативності, яка надає системі показників властивості достатньо чутливого інструменту вимірювання регіональної диференціації. В блоці індикаторів гідної праці було визначено, що згідно з переважною більшістю первинних показників спостерігалось неухильне зменшення загального рівня диференціації регіонів. Застосування цих даних, а також індексу за блоком дало змогу виявити нові тенденції формування регіонального розмаїття умов гідної праці України. Зокрема, перехід від початкових окремих показни-

ків до інтегральних оцінок дозволив встановити чітку синхронність досліджуваних процесів. Так, переважна більшість регіонів демонструвала наявність одномодальної вершини зростання загального індексу гідної праці регіонів у 2007–2008 рр., та одномодального мінімуму – у 2010 р. Саме ця синхронність утворює стрижневу загальну закономірність, яка дає можливість зрозуміти загальну логіку міжрегіональних процесів як єдиного, хоча і диференційованого соціально-економічного цілого.

Специфіка відхилень від зазначеної загальної тенденції регіонального розвитку гідності праці проявляє себе на двох рівнях. Перший рівень – це індекси за блоком «Гідна праця». В його межах чітко видно, що серед регіонів виокремлюються група лідерів та група аутсайдерів. Причому стійкість групи лідерів виявилася протягом 2004–2011 рр. більшою, ніж стійкість групи аутсайдерів. Склад першої змінився на третину, тоді як склад другої – на половину. Ще однією важливою тенденцією є те, що вихід регіонів із кризового стану швидше та інтенсивніше відбувався саме в середині лідерів регіонального індексу гідності праці та близьких до них представників середняків розвитку. В той час як затягнення посткризових стагнаційних тенденцій стало рисою регіонів, які, по-перше у 2004 р. входили до складу аутсайдерів, а по-друге, у 2005 р. мали локальний спад. Отже, застосування індексу дало змогу комплексно обґрунтувати визначення регіонів групи ризику та регіонів, що потребують невідкладної уваги, а також розкрити основні причини їх перебування в цьому стані.

Такі результати створюють належні наукові засади розроблення та обґрунтування напрямів та шляхів підвищення рівня гідності праці в регіоні у контексті виконання завдань сталого людського розвитку. А саме: збільшення робочих місць у реєстрованих суб'єктів господарювання; активізації виходу на ринок праці економічно неактивного населення працездатного віку та сприяння їм в отриманні першого робочого місця після тривалої перерви трудового стажу; активізація працевлаштування молоді, особливо в сільській місцевості; підвищення рівня професійно-технічної та вищої освіти населення та її відповідності попиту на працю; подолання наявної тенденції деформалізації зайнятості та забезпечення максимального охоплення соціальним захистом усього зайнятого населення тощо. Ефективна й усталена діяльність по цих напрямках державних та недержавних інституцій, а також локальних суб'єктів релевантних інтересів, за умови формування дієвих механізмів узгодження та скоординованості відповідних зусиль, дає підстави розраховувати на реальність підвищення регіональних рівнів гідності праці та зменшення між ними необґрунтованої та несправедливої диференціації.

Постановка проблеми щодо пом'якшення регіональних диспропорцій у **сфері освіти** та удосконалення освітнього простору в Україні набуває особливої актуальності у зв'язку з глибинними змінами у соціально-демографічних характеристиках населення та необхідністю врахування трансформаційних процесів у вітчизняній економіці, зокрема збільшення зайнятості у сфері високотехнологічних та інтелектуальних послуг.

Роль освіти у забезпеченні сталого людського розвитку визначається її здатністю впливати на якісні аспекти відтворення населення, у т. ч. розширювати можливості для успішної реалізації індивідуальних здібностей та професійно-кваліфікаційного потенціалу громадян, формувати якісні зрушення у способі життя, пріоритетах та світоглядних орієнтаціях населення, покращувати освітньо-професійні структури населення та сприяти висхідній соціальній мобільності, успішній інтеграції у соціум та активній участі у суспільному житті. На сьогодні взаємозумовленість високих освітніх здобутків науковці розглядають не лише у контексті забезпечення конкурентоспроможності на ринку праці, а й проектується на інші сфери життя індивіда та його сім'ї (переваги у рівні доходів, умовах проживання, стані здоров'я, а отже — у тривалості та якості життя). Тому питання доступності та якості освітніх послуг мають залишатися у центрі уваги центральних та місцевих органів влади.

Вирівнювання освітніх шансів та розширення освітніх можливостей на сьогодні вважаються найбільш перспективними напрямками освітньої політики. Вони дають змогу значно нівелювати впливи територіального, економічного та соціокультурного бар'єрів, які загострюють прояви освітньої нерівності у суспільстві. Адаже доступ різних груп та верств населення України до якісних освітніх послуг зумовлюється такими чинниками, як: місцевість проживання (місто або село); відмінності у соціально-економічному розвитку деяких територій; різні фінансові можливості домогосподарств; соціальний та культурний капітал сім'ї; обмеженість освітньої інфраструктури різних рівнів та особливості їх фінансування тощо. На загальнодержавному рівні не менш важливим питанням залишається гармонізація професійної освіти та ринку праці, зокрема встановлення відповідності між освітньою й професійною системами кваліфікацій в Україні. Тому для подальшого врегулювання наявних регіональних диспропорцій у сфері освіти знадобляться різні рівні ініціації освітньої політики, її проектування та організаційного втілення, різні інструменти та канали впливу.

Треба пам'ятати, що людський розвиток відображає філософію, яка ставить людину у центр процесу розвитку, а поняття «людський розвиток» набагато ширше, ніж поняття «індекс людського розвитку». Тому

значущість освіти визначається, принаймні, такими її пріоритетами, як: здатність формувати загальнолюдську систему цінностей суспільства та сприяти переходу нових поколінь на більш високий рівень освіти та культури; створення необхідних передумов для підвищення конкурентоспроможності громадян та особистісного їх саморозвитку; можливість реалізації освітніх переваг у високий рівень життя тощо. Завдання освіти — створити рівні освітні шанси та забезпечити свободу вибору для кожної людини, незалежно від її віку, статі, освітньої підготовки або соціального становища. Якщо людина буде мати свободу вибору щодо змісту та форми освітньої підготовки упродовж життя, вона зможе повністю реалізувати себе і на ринку праці, і в соціумі.

З метою досягнення цілей людського розвитку у регіонах України, забезпечення гармонійного та збалансованого соціально-економічного простору, у межах реалізації державної регіональної політики мають розроблятися регіональні програми людського розвитку. Основою для розробки регіональних програм мають слугувати результати досліджень існуючих диспропорцій людського розвитку, їх динаміки, чинників формування та можливих впливів.

Надто важливим для формування ефективної політики є глибинні дослідження та наукові обґрунтування, що базуються на якісній статистичній інформації, використовують сучасну методологію оцінки соціально-економічних явищ та процесів.

В організаційному плані реалізація політики потребує залучення висококваліфікованих фахівців для оцінки та моніторингу програм на всіх етапах їх розробки та реалізації, а також удосконалення системи управління і взаємодії всіх зацікавлених органів та інституцій.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ РІВНЯ ЖИТТЯ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ

(Колективна монографія у 2-х томах)

Том 1: Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи

Том 2: Регіональні диспропорції людського розвитку та можливості їх подолання

Дослідження виконано авторським колективом під керівництвом
академіка НАН України, доктора економічних наук, професора
Лібанової Е.М.

Редактор: Денисов А.Ф.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки: Тілікіна Н.В.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
(протокол №16 від 29.11.2012 року)

Підп. до друку 07.12.2012 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 24,41
Наклад 300 прим. Замовл. № 206

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60.
тел. (044) 486-62-38; e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК № 1997 від 29.10.2004 р.

Видавець та виготівник «Сочінський»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru

Свідцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК №2521 від 08.06.2006 р.

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

Л93

Рецензенти:

Новіков В.М. — д.е.н., професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу соціальної інфраструктури Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України;

Гнибіденко І.Ф. — д.е.н., професор, Заслужений працівник соціальної сфери України, професор кафедри управління персоналом та економіки праці Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України (протокол № 16 від 29 листопада 2012 р.).

Л93

Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черненко, О. В. Макарова, за ред. Е.М.Лібанової. — У 2-х томах. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. — 436 с.

ISBN 978-966-304-003-5

Том 1: Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи

У монографії досліджено вплив кризових явищ в економіці та суспільстві на рівень життя населення, оцінено трансформаційні зміни у цій сфері протягом останніх десятиріч (за джерелами формування та диференціації доходів населення, споживчими характеристиками населення, його майновим забезпеченням та житловими умовами) та визначено перспективи зменшення негативного впливу системної кризи на рівень життя населення з розробкою відповідних пропозицій та прогностичних оцінок щодо тенденцій зміни рівня життя населення країни.

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної економіки та регіональної політики, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

Том 2: Регіональні диспропорції людського розвитку та можливості їх подолання

У монографії розглянуто основні теоретико-методологічні підходи до вимірювання регіонального людського розвитку та обґрунтовано необхідність оновлення національної методики його вимірювання. Здійснено оцінку тенденцій та диспропорцій людського розвитку в регіонах України за такими складовими: можливість повноцінного відтворення населення, доступність освіти й забезпечення гідних умов праці, покращання стану соціального середовища, комфортності умов проживання та рівня добробуту населення. Обґрунтовано пріоритетність заходів регіональної політики для досягнення цільових орієнтирів людського розвитку в Україні, сформульовано практичні рекомендації щодо подолання регіональних диспропорцій за основними аспектами людського розвитку.

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної економіки та регіональної політики, працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

УДК 316.42 (477)

ББК 60.55

ISBN 978-966-304-003-5

© Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В.Птухи НАН України, 2012

ПЕРЕДМОВА

Монографія являє собою черговий випуск щорічної публікації Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України «Людський розвиток в Україні». Як і у попередніх випусках серії, основною темою дослідження обрані найбільш актуальні проблеми сучасного соціально-економічного розвитку України. Разом з тим, порівняно з попередніми виданнями, дане дослідження має більш комплексний характер завдяки поєднанню двох окремих, але взаємозумовлених напрямів — дослідження трансформацій рівня життя населення та тенденцій регіонального людського розвитку.

Нерівномірність розвитку є рисою, притаманною суспільству будь-якої країни, проте в умовах системної кризи, яка охоплює практично всі сфери людської життєдіяльності, значно посилюється нестабільність соціально-економічних процесів, що призводить до глибинних трансформацій, а подекуди — і виникнення небезпечних диспропорцій у розвитку окремих територій, регіонів, населених пунктів; загострює проблеми рівня життя населення, провокуючи надмірну нерівність у доступі до ресурсів та поширення соціального відторгнення.

Обрана авторами монографії тематика дослідження є вкрай актуальною як з точки зору розв'язання практичних завдань державної політики, так і в контексті розвитку теоретичних підходів до вивчення новітніх тенденцій та трансформаційних змін, а також розробки методологічних засад дослідження соціально-економічних явищ.

Виявлення природи та закономірностей трансформаційних змін, оцінювання диспропорцій та їх наслідків створює реальне підґрунтя для формування ефективної соціально-економічної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для людського розвитку, забезпечення більш справедливого розподілу ресурсів, захисту населення від найнебезпечніших ризиків, пов'язаних із поширенням кризових явищ. На погляд авторів монографії система державного управління має володіти належною інформацією щодо тенденцій та специфіки проявів нерівності та диспропорційності розвитку, мати науково обґрунтовані рекомендації щодо концепції та конкретних механізмів реагування на можливі виклики та загрози, пом'якшення впливу кризових явищ на становище населення.

ТОМ 1

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ**

ЗМІСТ

Вступ.....	7
Розділ 1. Вплив кризових явищ в економіці та суспільстві на рівень життя населення	9
1.1. Системна криза та трансформації в життєвому рівні.....	9
1.2. Сучасні тенденції формування рівня життя населення	16
Розділ 2. Трансформації в рівні життя населення впродовж двох останніх десятиріч	33
2.1. Рівень, джерела формування та диференціація доходів.....	33
2.2. Споживчі характеристики населення	50
2.3. Майнове забезпечення домогосподарств	89
2.4. Житлові умови: кількісні та якісні характеристики	106
Розділ 3. Перспективи зменшення негативного впливу системної кризи на рівень життя населення	123
3.1. Напрями державної політики щодо пом'якшення впливу кризових явищ на становище населення	123
3.2. Прогнозування рівня життя населення України за різними сценаріями розвитку економічних процесів.....	136
3.2.1. Вибір результатуючої змінної для мікромоделювання.....	136
3.2.2. Розробка сценаріїв прогнозу та варіантів розвитку подій	142
3.2.3. Узагальнені результати прогнозу рівня життя населення до 2020 року.....	147
Висновки	150
Література	156
Додатки.....	163

ВСТУП

Перший том монографії присвячено вивченню впливу системної кризи на рівень життя населення, аналізу трансформаційних змін життєвого рівня за останні два десятиріччя, в тому числі безпосередньо пов'язаних з кризовими явищами в економіці та суспільстві, а також розробці пропозицій щодо мінімізації негативного впливу на становище населення та прогнозу рівня життя на основі сценаріїв розвитку економічних подій.

У ході дослідження доведено, що основні ознаки нинішньої системної кризи з'явилися ще у першій половині 80-х рр. минулого століття, які разом з труднощами перехідного періоду на початку 90-х рр. стали основною причиною різкого погіршення матеріального становища переважної частини населення України та цілої низки трансформацій життєвого рівня.

Системна криза характеризується не стільки економічним занепадом, скільки кризою системи цінностей, руйнацією базових засад функціонування суспільства. Подібно ланцюговій реакції всі сфери суспільного життя приєднуються до формування системної кризи, а в період її повномасштабного розгортання вже зазнають під впливом кризи певних трансформацій.

Трансформації рівня життя за джерелом їх походження можна умовно поділити на три групи: 1) під впливом загальних процесів розвитку; 2) внаслідок кардинальної перебудови засад державотворення; 3) під впливом системної кризи. Всі трансформації, незважаючи на пріоритетні канали їх утворення, мали тією чи іншою мірою прямі або опосередковані зв'язки з системною кризою.

Дане дослідження базується на аналізі основних проявів та наслідків системної кризи у економічній та ідеологічній сферах, виявленні сучасних тенденцій життєвого рівня населення та визначенні в його складових глибинних динамічних зрушень, що набули впродовж двох останніх десятиріч ознак трансформації.

Основну увагу в роботі приділено аналітичним дослідженням — оцінці трансформаційних змін у складових життєвого рівня населення України. Визначено, що основними структурно-динамічними зрушеннями в рівні життя населення є: кардинальні зміни в джерелах формування доходів населення та зниження купівельної спроможності доходів переважної більшості населення; трансформації моделі споживання і споживчої поведінки; звуження інвестиційного потенціалу домогосподарств; принципові зміни майнових статусів та посилення дифе-

ренціації у майновому забезпеченні; поглиблення проблеми забезпечення населення країни належними житловими умовами; занепад соціальної інфраструктури населених пунктів і, як наслідок, звуження доступу до послуг соціальної сфери. Поглиблене дослідження окреслених трансформацій життєвого рівня дало змогу зрозуміти систему реалізованих раніше впливів та передбачити можливі варіанти розвитку кризових процесів.

Аналіз відповідних тенденцій дав змогу оцінити перспективи подолання економічної та соціогуманітарної кризи в контексті пом'якшення її негативного впливу на рівень життя населення. Розроблені рекомендації, що враховують світовий досвід запобігання та подолання кризових явищ, можуть бути дієвим інструментом державної соціальної політики як на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку, так і в майбутньому. Мультиваріантний прогноз рівня життя до 2020 року, побудований на основі мікроданих обстеження умов життя домогосподарств України, дає змогу оцінити перспективи покращення матеріального становища населення, виходячи з різних сценаріїв протікання економічних процесів та їх впливу на доходи різних за складом домогосподарств країни.

Результати дослідження можуть бути використані для підвищення ефективності державної соціальної політики, розробки рекомендацій щодо пом'якшення впливу системної кризи на становище населення в контексті нових глобалізаційних викликів, удосконалення засад управління реформами в економічній та соціальній сферах, пошуку нових шляхів запобігання та протидії кризовим явищам в майбутньому, покращення моніторингу бідності та системи соціальної підтримки, підвищення якості статистичної інформації та розширення її можливостей для досліджень соціально-економічних процесів.

Авторський колектив першого тому цього наукового видання: к.е.н. Л.М.Черенько (вступ, 1.1), к.е.н. С.В.Полякова (1.2, 2.2, виводки), к.е.н. В.С.Шишкін (2.4, 3.2.2), к.е.н. В.С.Заяць (2.3), к.г.н. Ю.Л.Когатько (2.3), О.А.Васильєв (2.1, 3.2.1, 3.2.3), А.Г.Реут (2.2, 3.1), Т.В.Новосільська (3.1), М.В.Демчук (2.1).

У першому томі монографії використано результати НДР «Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи» (№ держреєстрації: 0109U008252), виконаної за участю авторів у Інституті демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України протягом 2010–2012 рр.

Вагому інформаційну та експертну підтримку досліджень надали фахівці Державної служби статистики України: Н.С.Власенко, І.І.Осипова.

РОЗДІЛ 1

ВПЛИВ КРИЗОВИХ ЯВИЩ В ЕКОНОМІЦІ ТА СУСПІЛЬСТВІ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Системна криза та трансформації в життєвому рівні

Якщо раніше про кризу традиційно говорили лише в економічній площині, звужуючи її прояви до падіння темпів економічного росту, то сьогодні дедалі частіше згадується про поширення кризових явищ на всі сфери життєдіяльності суспільства. Виходячи з такого трактування, можна припустити, що системна криза — це криза базових цінностей, що може виникати внаслідок ряду факторів (як руйнація економіки або ідеології, а можливо, їх одночасного поступового «відмирання» в існуючому вигляді як життєздатної системи). Отже, за загальним визнанням криза перестає бути локалізованою, передбачуваною, чутливою до цілеспрямованих впливів, її ядро зміщується у бік ідеологічних та ціннісних факторів, вона не схожа на всі інші кризові прояви, з якими стикалося людство.

Руйнівна сила такої кризи зростає внаслідок призупинення прогресу філософської та економічної думки, відсутності бачення напрямку подальшого розвитку та виходу з тупикової ситуації. Кожна країна, яка опинилася у незвичайному кризовому стані, йшла до нього власним шляхом, але країни з різним економічним та політичним устроєм прийшли до схожих проблем та нерозуміння рецептів їх подолання.

Системна криза охоплює різні сфери життя суспільства і не може бути подолана традиційними методами, оскільки напрями впливу в бік одних проявів кризи можуть згубно діяти на інші складові, доводячи їх до критичного стану. Отже, пошук шляхів виходу з системної кризи має базуватися виключно на засадах системності.

Особливість цієї кризи полягає у тому, що не тільки прояви зміщуються від економічного вектора до ціннісного, а й пошук розуміння сутності та напрямів виходу переходить у площину філософської думки і вічного питання про сенс життя. Можливо, це певною мірою нагадує піраміду Маслоу: коли людство навчилося забезпечувати задоволення зростаючих споживчих потреб, які сягнули свого максимуму (принаймні, в окремих країнах чи в окремих суспільних групах), то стало шука-

ти чогось іншого, на більш високому рівні, чого досі не змогла запропонувати філософська думка. Тобто, світ перейшов у якісно новий шар формування та задоволення потреб, в якому вже не діє закон постійного їх зростання, оскільки потреби в традиційному розумінні дійшли свого максимуму.

Намагання окремих дослідників чи цілих наукових шкіл шукати коріння системної кризи в розпаді СРСР та переході колишніх союзних республік у самостійне плавання по ринковій економіці не базуються на об'єктивному розумінні суспільних процесів другої половини минулого сторіччя. Адже на початку 80-х років вже чітко простежувалася економічна криза; навіть за даними офіційної статистики спостерігалось зниження темпів росту, а зростання макропоказників у абсолютних значеннях забезпечувалося переважно за рахунок екстенсивних (ресурсних) факторів, які стрімко звужувалися, насамперед, через неможливість постійного збільшення чисельності трудових ресурсів. Отже, можна говорити про розгортання кризових явищ в економіці СРСР ще з 70-х років, з подальшим їх посиленням до середини 80-х та цілком очікуваного піку кризи наприкінці 80-х років. Ідеологічні руйнації почалися ще раніше, принаймні до 70-х років, але важко визначити, якою мірою підґрунтям розвалу ідеології були економічні чинники, і навпаки. Подальші події, зокрема розпад СРСР та перехід до ринкових засад, здебільшого були викликані саме системною кризою, що охопила все суспільство.

Якщо можна теоретично побудувати схему формування системної кризи у вигляді нашарування сніжного кому з різних критичних станів різних сфер життєдіяльності суспільства, то цей механізм не допомагає дати відповіді на запитання щодо виходу з неї. Поетапне розмотування клубка проблем — означає починати з кінця, тобто з системи цінностей, а це суперечить базовим принципам формування держави як інституції, що має обмежене поле впливів.

Як могло статися, що дві антагоністичні системи (капіталізм та соціалізм) майже одночасно прийшли до стану системної кризи й розуміння такого стану як системної кризи? Західний світ основне коріння кризи вбачає у глобалізації, коли небажані події в одній країні переносять негативний вже кумульований ефект на інші¹ через:

- втрату загальних соціальних цінностей та загальновизнаних економічних оцінок, втрату цінкових та валютних еталонів, пропорцій між реальними та віртуальними цінностями;
- різке зниження взаємної довіри між учасниками ринку, а також до органів управління та влади;

¹ <http://www.kleiner.ru/arpab/siskriz.html>

- поширення кризи на психологію учасників ринку та порожнення панічного ставлення до майбутнього;
- різке послаблення стійкості переважної більшості економічних організацій на всіх рівнях — від держави до дрібних підприємств.

Найбільш значимим фактором економічної складової системної кризи є сприйняття людьми економічної ситуації та її оцінювання з власних позицій. Таким чином, основні риси економічної кризи переходять з площини економіки у площину мислення економічних агентів, що проявляється насамперед через зниження рівня довіри. Як наслідок, відбуваються системні трансформації соціально-економічного простору, за яких змінюється психологія індивідів, поведінка економічних агентів, характер взаємодії та основні риси економічного середовища, зокрема стосовно поширення інформації в економіці та суспільстві.

Всі ці події та чинники можна визнати такими, що цілком стосуються і України, яка йшла шляхом системної кризи з часів СРСР. Єдине, що сьогодні відрізняє розвинуті західні країни від країн Східної Європи, це накопичений економічний потенціал і, відповідно, національне багатство. Але сьогодні ніхто не може дати відповіді на те, в яких позиціях опиняться різні країни в наступній стадії системної кризи, чи стануть накопичення певним буфером і на який період їх вистачить, адже ця криза руйнує будь-яку систему зсередини, запускаючи механізм саморуйнації. В такій ситуації передбачення майбутнього виходить за рамки формальної логіки.

Системна криза неминуче призводить до цілого спектра трансформацій у різних сферах суспільного життя. В даному контексті під трансформацією слід розуміти особливі зміни, які характеризуються стрімкістю розгортання та поширення або означають глибинні перетворення, що змінюють характер процесу чи явища. При цьому відмінність трансформації від кардинальних змін тенденції полягає у виникненні якісно нових ознак, що можуть супроводжуватися змінами чи заміною елементів системи та зв'язків між ними.

Чи може системна криза спонукати трансформації в рівні життя, адже і сам рівень життя стає учасником та каталізатором кризових процесів. Як за ланцюгової реакції, всі сфери суспільного життя включаються до кризового процесу і виступають учасниками формування системної кризи. З початком масштабного розгортання такої кризи різні сфери починають підпадати під її дію і зазнають під її впливом трансформацій.

Найбільш помітними і відчутними для населення одразу стають трансформації рівня життя. Це те, що можна спостерігати на власному

досвіді, те, що вимірюється кількісно і підлягає емпіричному аналізу. На відміну від трансформації ідеології, цінностей, моралі, які змінюються повільніше і менш помітно (до того ж, є менш доказовими), трансформації в рівні життя виокремлюються в самостійний блок дослідження і можуть розглядатися як комплекс принципових змін під впливом певної системи факторів. При цьому важливо довести, що трансформація була зумовлена дією певної системи факторів, натомість можна проігнорувати, як саме фактори утворили зазначену систему.

Розгортання системної кризи, а саме її піковий стан, у часі збіглося зі зміною соціально-економічної формації та переходом до ринкових відносин, що сплело в один клубок різні проблеми, наприклад, масового збідніння і розшарування. Певний позитив у формуванні трансформацій життєвого рівня внесли загальноосвітні процеси науково-технічних проривів та, відповідно, розширення можливостей доступу до інформаційного середовища та певних життєвих благ. Проте стрімкий розвиток технологічних новацій мав побічні ефекти для суспільного середовища, незалежно від країни. Такі ефекти в Україні лягли на специфічний ґрунт, створений в умовах перехідних процесів та системної кризи.

Трансформації рівня життя за джерелом їх походження можна умовно поділити на три групи (рис. 1.1):

- зміни під впливом загальних процесів розвитку, характерні будь-якому суспільству за умови неповної ізоляції в світовому просторі;
- під впливом кардинальної перебудови засад державотворення;
- як наслідок розгортання системної кризи

Рис. 1.1. Фактори-канали трансформацій життєвого рівня, що виникли за останні два десятиріччя

Такий умовний поділ не означає, що трансформації можна чітко розрізнити за походженням або джерелом впливу, адже в більшості випадків важко ідентифікувати та розділити самі процеси, які спонукали до тих чи інших трансформацій. Тим паче, коли процеси протікають одночасно, підсилюючи дію один одного, створюючи нові ефекти. Отже, більшість трансформацій рівня життя пов'язано не лише з кризовими явищами, а й напряду із переходом до ринкових відносин на початку 90-х років, а також з розвитком суспільства у вузьконаціональному та глобальному розумінні (насамперед, модернізація споживчих характеристик, зміни системи цінностей, традицій та життєвих стандартів, переосмислення світоглядних орієнтирів).

Певні процеси, які розпочалися в суспільстві ще до повномасштабного розгортання кризи, легко було пояснити загальносвітовими тенденціями, але їх дія тією чи іншою мірою була посилена руйнівними явищами в економіці і суспільстві. В першу чергу це стосується процесів постаріння населення внаслідок зниження показників народжуваності, які намітилися задовго до 90-х років, але потім різко набули сили. Як наслідок зміни вікової структури населення, стрімко почала зростати роль соціальних трансфертів у доходах домогосподарств та, відповідно, фінансове навантаження на бюджет. Другий масштабний процес, що активно розгортався в країні з 60-х років минулого століття – відтік сільського населення до міст. Намагання штучно пригальмувати процес урбанізації різними шляхами, в тому числі за рахунок розвитку соціальної інфраструктури сіл, не давало відчутних результатів. Криза не зупинила відтік сільського населення, проте сприяла деградації колись розвинутої інфраструктурної мережі, поставивши сільське населення практично в умови соціального виключення.

Окремої уваги потребують світові тенденції, що різко увійшли в наше суспільство на тлі системної кризи. Гостра проблема недоспоживання переважної більшості населення впродовж 90-х років та відсутність ідеологічної доктрини створили підґрунтя для максимізації поточного споживання як національної ідеї. Західні суспільства, просуваючи ідеологію максимізації споживання, зайшли в глухий кут, прийшовши також до системної кризи, але принципово відмінним від нашого шляхом.

У суспільствах з невисоким рівнем життя, до яких належить Україна, виникає небезпека підміни системи цінностей споживчими потребами та вподобаннями. За таких умов виникає відчуття постійного невдоволення власним життям, заниження самооцінки та масового поширення утриманських настроїв в суспільстві. Надвисокі масштаби суб'єктивної бідності та невідповідність самооцінки матеріального стану об'єктивно визначеним параметрам стали ознакою незалежної України.

Виокремлення фактора кризи та фактора переходу до ринкових відносин при дослідженні формування трансформацій рівня життя свідчить на користь гіпотези настання піку системної кризи в останні роки 80-х – перші роки 90-х. Саме на цей період припадає фаза повного злиття кризи ідеології з економічною кризою, що набула всіх ознак системної кризи.

Виходячи з поданої структуризації, чітко простежується тяжіння трансформацій рівня життя до фактора системної кризи, хоча більшою мірою у поєднанні з іншими чинниками (рис. 1.2).

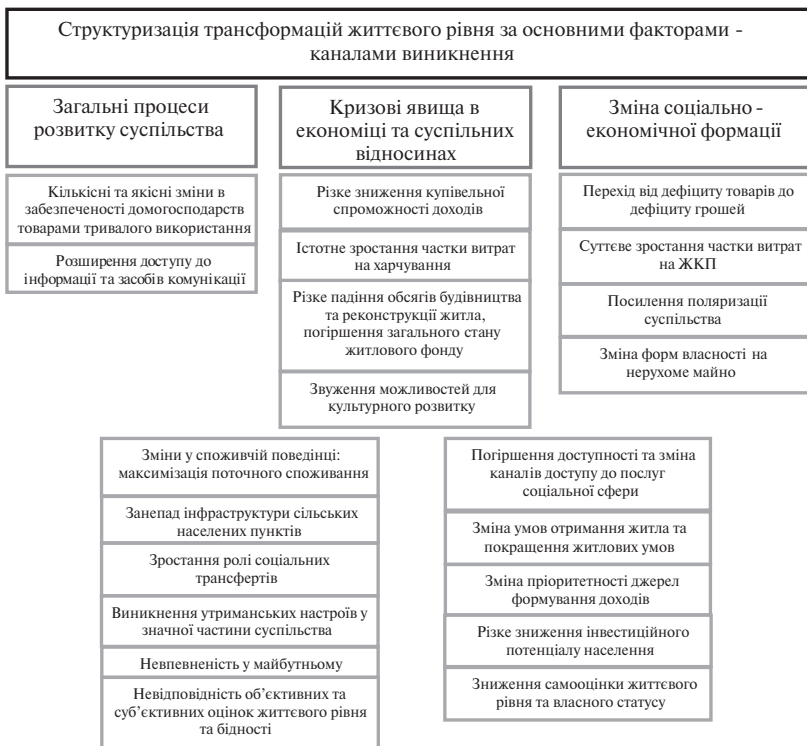

Рис. 1.2. Структуризація трансформацій життєвого рівня за основними факторами-каналами впливу

Що ж можна вважати прямим наслідком системної кризи, і які трансформації могли виникнути, незалежно від протікання кризових процесів? Безумовними прямими наслідками системної кризи можна вважати:

- різке падіння реальних доходів домогосподарств та звуження базових споживчих можливостей;
- значне зростання питомої ваги витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств (за рахунок мінімізації інших витрат) внаслідок різкого падіння купівельної спроможності доходів;
- обвальне падіння обсягів введення в експлуатацію житла як індикатора зниження загальних показників життєвого рівня; відповідно поступове погіршення стану житлового фонду та його фактичне зношення;
- мінімізація можливостей для культурного розвитку населення як такого, що фінансується за залишковим принципом державою і самими домогосподарствами.

Трансформації, що безпосередньо були пов'язані з системною кризою, але паралельно підпадали під вплив загальних процесів суспільного розвитку, охоплюють більш широкий спектр проблем не тільки в суто економічній, а і в гуманітарній та етичній сферах. Це: максимізація поточного споживання за рахунок розвитку; деградація інфраструктурної мережі сільських населених пунктів; принципове зростання ролі соціальних трансфертів у бюджетах сімей та у державних видатках; поширення утриманських настроїв на різні верстви населення; невпевненість у майбутньому тощо.

Наслідком одночасної дії чинника кризи та зміни соціально-економічної формації стали трансформації, які набували вирішального начення серед характеристик життєвого рівня, проте не могли бути усунені автоматично після подолання економічної кризи 1990-х років:

- звуження доступу до послуг соціальної сфери (насамперед, медичних та освітніх), погіршення якості послуг та зміна пріоритетності каналів їх доступу;
- зміна умов отримання житла та покращення житлових умов, практично повне переведення схеми отримання житла в площину ринкових відносин;
- різке зниження інвестиційного потенціалу населення; відмова від старих каналів інвестування і надто повільний розвиток нових;
- зниження самооцінки населенням свого рівня життя та соціального статусу.

Проте в рівні життя відбулися певні трансформації, які могли не бути пов'язаними з системною кризою, принаймні, через прямі кана-

ли впливу. До трансформацій позитивного характеру належать: загальне покращення доступу до інформації та засобів комунікації, а також підвищення кількісних та якісних характеристик забезпеченості населення товарами тривалого користування.

Трансформації, напряду пов'язанні зі зміною соціально-економічної формації, мали здебільшого негативний характер, принаймні, з огляду на традиційне сприйняття цих змін населенням, народженим в СРСР і вихованим на інших цінностях. Насамперед, це стосується різкої поляризації суспільства; кардинальної зміни форм власності на нерухоме майно, а також значного підвищення розміру та частки витрат на житлово-комунальні послуги та паливо в бюджетах сімей внаслідок поступової відмови від державних дотацій. На зміну зростаючого у 1980-х роках дефіциту товарів у наступне десятиріччя стрімко увірвався дефіцит грошей, що сприймалося неоднозначно різними верствами населення.

Всі розглянуті трансформації, незважаючи на пріоритетні канали їх утворення, мали тією чи іншою мірою прямі або опосередковані зв'язки з системною кризою. Поглиблене дослідження окреслених трансформацій життєвого рівня дасть змогу зрозуміти не тільки систему реалізованих раніше впливів, а й передбачити можливі варіанти розвитку кризових процесів з точки зору їх взаємозв'язку з характеристиками рівня життя населення.

1.2. Сучасні тенденції формування рівня життя населення

Трансформації, що відбуваються в українському суспільстві впродовж останніх двох десятиріч, сформували новітні тенденції у рівні життя населення. Змін зазнали усі без винятку складові рівня життя: величина та джерела доходів, споживання товарів і послуг, умови проживання, майнові характеристики домогосподарств тощо.

Однією з найвідчутніших трансформацій для населення стала зміна джерел формування доходів. У дореформений період (до 1990 р.) основним джерелом доходів переважної більшості громадян була заробітна плата та пов'язані з нею виплати. Так, заробітна плата складала 70–80% від сукупних грошових доходів, соціальні трансферти – 7–10%, доходи від особистого підсобного господарства – 1–4%. Однак вже на початку 90-х років ситуація докорінно змінилась: *частка заробітної плати значно скоротилась (аж до 40% у 1994 р.), натомість з'явилися нові, притаманні ринковій економіці, види доходів: від підприємницької діяльності, самозайнятості, доходи від*

власності. Крім того, зросла частка доходів від особистого підсобного господарства та різного роду соціальних допомог. Протягом усіх наступних років, включаючи і 2010 р., питома вага заробітної плати була у межах 50% сукупного доходу домогосподарств.

Структуру доходів населення можна вважати своєрідним індикатором економічної ситуації в країні: істотне зменшення питомої ваги заробітної плати із одночасним зростанням частки надходжень від особистого підсобного господарства є прямим наслідком негативних явищ у сфері зайнятості населення.

За радянських часів більшість городян мала дачні ділянки, які використовувала переважно для відпочинку, лише невелика частина — для вирощування овочів та фруктів. З появою таких явищ, як безробіття, затримка з виплатою заробітної плати, продукція, вирощена на дачній ділянці, була для городян вагомим додатком до сімейного бюджету. Для сільських жителів продукція особистого підсобного господарства завжди є одним з основних джерел доходів.

Зрозуміло, що за відсутності роботи, особливо в сільській місцевості, такого роду зайнятість є часто єдиним джерелом доходів. Однак якби населення мало змогу обирати, то такий вибір був би не на користь сільського господарства, яке в нашій країні завжди було неприбутковою галуззю, яку дотувала держава, були лише поодинокі випадки ефективного господарювання. А робота на присадибних ділянках та в особистому господарстві вважається прибутковою лише тому, що ніхто не враховує витрачений час та зусилля, необхідні для вироблення продукції рослинництва й тваринництва.

Ще одним джерелом доходів, що з'явилося із відкриттям кордонів, стала трудова еміграція. Спочатку це були поодинокі випадки, однак згодом і сама еміграція, і надходження коштів від трудових мігрантів набули значних масштабів. За даними Нацбанку, за 2011 рік обсяг приватних переказів з-за кордону зріс на 20% і сягнув понад 7 млрд. дол. США, що становило 4,3% ВВП України. Ця цифра є найбільшою за останні п'ять років, фахівці вважають це наслідком зростання чисельності українських заробітчан за кордоном. Здебільшого кошти надходять з Італії, Польщі, Португалії, Чехії, Греції, Росії. Крім офіційно зареєстрованих, є ще «тіньові» канали надходження грошей: часто гроші передають через «живі руки», тому їх майже неможливо облікувати. Таким чином, судячи з обсягів, *надходження від трудової міграції давно стали вагомим джерелом доходу для багатьох сімей, особливо прикордонних областей України.*

Безумовно, тут є і позитивні, і негативні сторони. Так, беззаперечним позитивом є те, що громадяни самі знаходять можливість забезпечувати

себе і свої сім'ї, а не чекають допомоги від держави. Крім того, зароблені кошти перераховуються в Україну, де витрачаються на купівлю товарів та оплату послуг, будівництво житла тощо. Негативними наслідками трудової міграції є те, що виїжджають, в основному, працездатні освічені молоді особи, які могли б працювати в країні. За кордоном, як правило, вони працюють на будівництві, у сільському господарстві, жінки — у якості домашньої прислуги, а тому втрачають кваліфікацію, трудові навички та знання. Також розпадаються сім'ї, без нагляду залишаються діти.

Появу деяких нових видів доходів можна вважати позитивним чинником, якби вона не відбувалась на тлі різкого зниження вагомості надходжень від найманої праці. За часів СРСР населення звикло до того, що задекларований в основних документах принцип соціальної справедливості щодо права на працю, розподілу доходів, соціальних благ тощо, хоча не в усіх сферах та не повною мірою, проте діяв. Так, праця була не тільки правом, а обов'язком кожного громадянина, а про таке явище, як безробіття, мова навіть не велась.

Втрата роботи на початку 90-х та неможливість її знайти для більшості громадян стала справжнім шоком. *Якщо раніше зайнятість гарантувала держава, то в нових умовах все, що може запропонувати держава — це тимчасово підтримати, виплачуючи певний час допомогу по безробіттю, та допомогти з пошуком роботи, якщо особі було надано статус безробітного.* Однак, як свідчить практика, роботу, яку пропонують державні центри зайнятості, дуже умовно можна назвати підходящою, в основному — це робочі місця із мінімальною заробітною платою, з непривабливими іншими умовами праці.

Одразу після запровадження обліку безробітних і виплат допомоги чисельність безробітних була невеликою: рівень зареєстрованого безробіття не перевищував 1%, хоча фактично залишилось без роботи значно більше населення. Частина працівників була переведена на умови неповного робочого часу, багатьом була надана відпустка без збереження заробітної плати, тобто теоретично такі працівники вважались зайнятими, а практично перебували у стані прихованого безробіття.

Однією з причин низького рівня зареєстрованого безробіття була наявність психологічного бар'єра — не працювати та йти за допомогою до соціальних служб було на той час неприйнятно з погляду суспільної моралі, непрацюючих сприймали або як хворих, або як дармоїдів. Крім того, доволі поширеною була думка, що процеси, які відбуваються в економіці, є тимчасовими, через певний час все повернеться «на свої місця» та підприємства і заклади працюватимуть у звичному режимі.

Доволі швидко серед населення сформувалось діаметрально протилежне ставлення до статусу безробітного та отримання допомоги від

держави. Багатьом вдавалось роками бути на обліку в центрах зайнятості, отримувати різні види допомоги від держави, і при цьому неофіційно працювати. Цьому сприяли недосконалість законодавства та корупційність працівників, відповідальних за прийняття рішень щодо надання статусу та виплати коштів. Як вже доведено, ефективність діючої і нині системи забезпечення зайнятості населення є низькою: коштів витрачається багато, а віддача є невеликою.

Найбільш підприємливі в середині 1990-х років заснували власний бізнес, швидкими темпами почала розвиватись «човникова» торгівля, яка теж з часом перейшла у малий бізнес. Назвати ці явища сто відсотково позитивними не можна, оскільки вимушено торгівлею стали займатись громадяни, які раніше не мали до неї ніякого відношення, крім того, не мали і бажання, однак у багатьох випадках альтернативи не було. Так до розряду «торгашів» перейшли вчителі, медики, інженери, висококваліфіковані робітники, відправлені у безстрокові відпустки або звільнені за скороченням штатів з державних підприємств, та інші категорії персоналу.

У 2000-х роках із розширенням переліку державних соціальних програм та видів допомог, дедалі більша частина населення стала претендувати на них. Це викликане не тільки і не стільки зміною вікової структури населення, скільки щорічним запровадженням все нових видів виплат для населення, збільшенням їх розмірів. Як наслідок — *в українському суспільстві набули значного поширення утриманські настрої*. Так, якщо на початку 90-х рр. відповідальність за власний добробут покладала на себе кожна шоста особа, то вже у 2010 р. — лише кожна десята. А якщо відповідальність перекладається на державу, то і держава, а не сама особа, має щось зробити для того, аби життя стало кращим, доходи — більшими. Зрозуміло, що за таких умов досягти відчутного покращення рівня життя населення навряд чи вдасться.

Хоча на початку реформ «на руках» у населення була значна сума коштів, купувати на неї було нічого: полиці магазинів були майже пустими, що змушувало населення відкладати зароблені кошти наощадні книжки, скористатися якими більшості так і не довелося.

Темпи зростання вкладів населення в установах Ощадного банку в середині та наприкінці 1980-х років значно перевищували темпи зростання обсягів виробництва товарів народного споживання. Так, за п'ять років (1986–1990 рр.) приріст виробництва товарів народного споживання склав 28,5%, тоді як вклади населення зросли на 70,8%. При цьому розрив у показниках збільшувався з кожним роком: з 8,5% у 1986 р. до 42,3% у 1990 р. (рис.1.3).

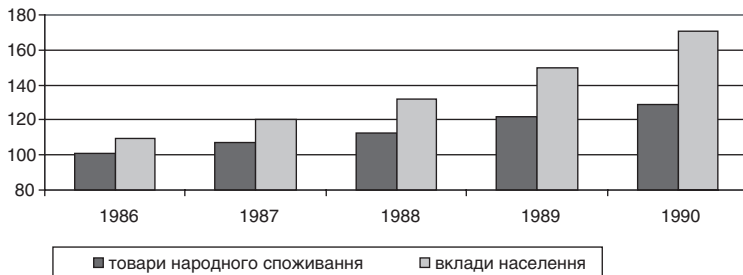

Рис. 1.3. Темпи зростання виробництва товарів народного споживання та вкладів населення в установах Ощадного банку, % до 1985 р.

Неможливість зняти кошти з рахунків та стрімке знецінення вкладів через гіперінфляцію на початку 1990-х рр. (тобто фактична втрата всіх заощаджень) стали ще одним «шоком перехідного періоду» для більшості населення. Це було однією з причин, через яку і нині населення націлене більше на споживання, аніж на заощадження.

Із відкриттям кордонів дефіцитний вітчизняний ринок дуже швидко заповнили імпортні товари. Населення, що звикло до постійного дефіциту, мало турбувалось про якість товарів — на початку 90-х рр. в Україні продавався будь-який товар, навіть самий низькосортний. Однак дуже швидко запас грошей, який швидше витрачався, ніж поповнювався, закінчився, а гіперінфляція, яка сягнула свого максимуму у 1993 р., остаточно «спустошила» гаманці переважної більшості населення. *На зміну дефіциту товарів прийшов дефіцит коштів, який компенсувати значно важче, а часто — і неможливо.*

Зростання цін, не співрозмірне зі збільшенням заробітної плати та інших доходів, призвело до того, що у 1995 р. порівняно з 1991 р. купівельна спроможність грошових доходів населення за сукупністю найнеобхідніших товарів та послуг знизилась майже у 6 разів. Якщо в 1992 р. мінімальна заробітна плата в Україні вдвічі перевищувала вартість мінімального споживчого кошика, то у 1998 р. дорівнювала лише 15% від його вартості².

Із стабілізацією ситуації в економіці у 2000-х рр. покращилась і купівельна спроможність доходів населення, проте багатьом зароблених грошей вистачало лише на найнеобхідніше. Передовсім, кошти

² Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Ред кол.: С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. — К.: Видавничий центр "Академія", 2000. — 864 с.

витрачали на купівлю продуктів харчування, в середньому на це на початку 2000-х рр. домогосподарства витрачали близько 60% своїх доходів, однак в окремих домогосподарствах (багатодітних та пенсіонерських) питома вага продовольчих витрат сягала 70%.

Покращення купівельної спроможності доходів населення відбувалось до 2008 р., однак із початком нової кризи ціни почали різко зростати, відповідно, фінансові можливості населення — зменшуватись. Темпи зростання цін значно перевищували темпи зростання доходів населення. Однак позитивним є те, що нині в Україні можна купити будь-який товар, при цьому діапазон цін є доволі широким.

Окремим питанням є якісні характеристики товарів, що реалізуються на українському ринку. Одним із аргументів виробників та експортерів є те, що якісна продукція коштує набагато дорожче, і українцям вона «не по кишені» через низьку купівельну спроможність доходів. Задля здешевлення продукції виробники економлять на всіх етапах виробничого процесу, використовують найбільш дешеві інгредієнти³. Однак поняття «дешева» та «шкідлива» продукція не повинні ототожнюватись, вони мають відрізнитись, наприклад, використанням дешевого пакування, дешевших, але не шкідливих сировини та матеріалів тощо.

Однією із ознак перехідного періоду стала *різка поляризація населення за рівнем доходів, поява багатих та бідних*. До початку 1990-х рр. диференціація доходів була зовсім незначною внаслідок того, що держава централізовано встановлювала посадові оклади та слідкувала за своєчасною виплатою заробітної плати, яка була основним джерелом доходів більшості громадян. Звичайно, зберігалась міжгалузева та територіальна диференціація в оплаті праці, проте було створено необхідні умови для забезпечення мобільності робочої сили. Так, при бажанні можна було переїхати на постійне місце проживання із сільської місцевості до міста, до іншої області. Більшість великих підприємств, які мали постійну потребу в робочій силі, забезпечували своїх працівників гуртожитком, а згодом — і квартирами.

На загальному фоні виділялась партійна еліта, представники якої займали керівні посади. Однак розрив у доходах був не настільки великим, до того ж часто не на користь управлінців: робітники окремих професій отримували доволі високу заробітну плату. Соціальна диференціація суспільства визначалась не стільки доходами, скільки такими чинниками, як нерівний доступ до окремих благ та цінностей, наявністю відомчих санаторіїв, лікарень, спеціалізованих магазинів тощо.

³ Електронний ресурс. Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/11/28/260527>

Вже на початку 1990-х рр. чітко почали виділятися «нові багаті» та бідні, причому багатство демонстративно виставлялось напоказ, що справедливо викликало в суспільстві обурення. Невдоволення посилювалось невисокою в середньому по країні заробітною платою, яка ще й не виплачувалась вчасно, практично повним занепадом окремих галузей, необґрунтованою диференціацією в оплаті праці залежно від видів економічної діяльності (наприклад, середня заробітна плата в сфері фінансування, кредитування та страхування у рази перевищувала аналогічний показник по сільському та лісовому господарству, освіті, культурі, мистецтву), яка зберігається і донині.

Крім міжгалузевої, *посилилась і регіональна диференціація в оплаті праці*. Так, якщо у 1985 р. різниця між найвищим та найнижчим рівнем середньомісячної заробітної плати становила 1,4 рази, у 1995 р. — 2 рази, то вже у 2000 р. — 3 рази. За даними 2010 р., розрив у рівні середньомісячної заробітної плати становив 2 рази, а «полярними» регіонами, як і у 2000 р., були м. Київ та Тернопільська обл. з середньомісячною заробітною платою 3431 грн. та 1659 грн. відповідно. З року в рік м. Київ різко виділяється на загальному фоні: тут рівень заробітної плати істотно перевищує середньо-українське значення. Це спричиняє постійний притік трудових мігрантів з усіх регіонів України (включаючи маятникову міграцію).

Дохід від оплати праці вносить найбільший вклад у формування розшарування населення за рівнем матеріальної забезпеченості. Так, за даними 2010 року, вклад оплати праці в Джині-коефіцієнт становив 54,7%. Суттєвий вплив має дохід від підприємницької та індивідуальної діяльності: він формує загальну нерівність на 10,5%, при цьому його частка в сукупному доході становить 6,3%.

Найбільшою мірою від неможливості «дотягтись» до забезпечених страждає молодь. Саме в молодіжному середовищі із його загальною низькою культурою спілкування особливо різко проявляється та підкреслюється різниця в рівні матеріальної забезпеченості (при цьому мається на увазі рівень, який можуть забезпечити молодій особі батьки, а не вона сама), а приводом для відмови у спілкуванні слугує відсутність дорогого мобільного телефону, «брендових» речей, автомобіля тощо. Раніше у молодіжному середовищі теж були неформальні групи, однак вони відрізнялись музичними уподобаннями, стилем одягу тощо, матеріальна забезпеченість не відігравала вирішальної ролі. *У сучасному українському суспільстві саме матеріальне становище є вирішальним чинником соціальної диференціації населення.*

Відчутні трансформації відбулись і у сфері споживання населення. За останні два десятиріччя принципово змінилась сама модель споживчої поведінки, *суспільство перейшло від проголошеного радянською вла-*

дою соціалізму до суспільства споживання з усіма характерними для нього ознаками.

У дореформений період у структурі промислового виробництва майже три чверті належало виробництву групи «А» (засоби виробництва), а на товари народного споживання припадало дещо більше 20%. Якщо врахувати, що імпорт товарів народного споживання був обмеженим, то за таких умов існування суспільства споживання було просто неможливим. Однак із відкриттям кордонів та появою великої кількості імпортних речей *до активного споживання долучились не лише багаті верстви населення, а й менш забезпечені, хоча різною мірою та в різних цінових сегментах ринку.* Ключові позиції зайняли великі торговельні центри: гіпермаркети та супермаркети, причому вони стали центрами не тільки торгівлі, а й проведення дозвілля та спілкування.

Вагому роль у формуванні споживчих смаків населення почала відігравати реклама, що стала, з одного боку, ключовим чинником ринкового успіху, а з другого — чи не одним з найпоширеніших феноменів масової культури та звичною і невід’ємною частиною життя суспільства. Новітні рекламні технології, які застосовують на телебаченні, радіо, у вуличній рекламі тощо, здатні не просто підвищити попит на конкретний товар, а й сформувані у людини потребу у цьому товарі.

Споживчі можливості населення визначаються та обмежуються наявними ресурсами. Негаразди в економіці України на початку 90-х рр. призвели до того, що «левову» частку коштів населення було змушене витратити на найнеобхідніше — придбання продуктів харчування та оплату житлово-комунальних послуг та товарів, а решта витрат здійснювалась, виходячи із залишку коштів. Якщо у 80-х рр. в середньому на харчування витрачалось до 40% сімейного бюджету, то у 1990-х рр. — 60%. Крім того, більш ніж вдвічі зросла частка витрат на оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів. Відповідно, для придбання непродовольчих товарів та інших послуг залишалось набагато менше можливостей. Протягом останніх років частка витрат на харчування залишається відносно стабільною та коливається в межах 50—55%.

Поряд з кількісними, змінилися і якісні характеристики споживання. В харчовому раціоні українців з’явилося багато нових продуктів, які раніше не вживали взагалі або вони були мало поширеними, до харчового раціону увійшли та швидко розповсюдилися блюда з італійської, корейської, японської та інших кухонь (наприклад, піца, суші). Змінились і пріоритети у споживанні такого традиційного та незамінного для українців продукту, як м’ясо: «лідером» за показниками виробництва та споживання стала курятина. Однак це було викликане, перш за все, ці-

новим чинником: серед видів м'яса саме куряче є найдешевшим, а отже, і найдоступнішим для населення.

Поява нових найменувань продуктів харчування значно розширила можливості вибору для населення. Слід зазначити, що з'явилися не лише імпортні продукти, яких не було раніше у продажу, а й відчутно урізноманітнівся асортимент продукції вітчизняних товаровиробників. Разом з тим, порівняно з дореформеним періодом, якість пропонованої продукції за багатьма параметрами явно погіршилась. Так, на ринку з'явилося багато продуктів, що містять генетично модифіковані організми, різного роду шкідливі добавки, а питома вага екологічно чистої продукції є зовсім невисокою.

Не сприяла підвищенню якості товарів і відміна норми у законодавстві, за якою фінансування досліджень якості покладалось на продавця товару. Відповідно до чинного нині законодавства, перевірку якості товарів і продуктів мають фінансувати з держбюджету. Протягом попередніх кількох років грошей на лабораторні дослідження взагалі не виділялось, лише у жовтні 2011 р. з бюджету виділили понад 1,5 млн. грн., а на 2012 р. уже передбачили 24 млн. грн.

Щодо імпортованих товарів, то їх якість теж бажає кращого. Так, в одній країні і на одному підприємстві виробляють окремо товари для розвинутих країн та країн, що розвиваються. Те, що не відповідає стандартам, наприклад, Німеччини чи Швеції, ввозять та реалізують в Україні без перешкод. Неякісний товар потрапляє як до менш заможних, так і до доволі забезпечених споживачів. Звичайно, купівельна спроможність доходів населення країни відіграє велику роль, однак в багатьох випадках споживачі товарів навіть не підозрюють про їх шкоду для здоров'я, а сформований ще за радянських часів стереотип, що «імпортний товар є якіснішим за вітчизняний», сприяє здійсненню покупки.

Якщо з виробництва складної побутової техніки, інших високотехнологічних товарів Україна відстала від світових лідерів безнадійно, то такий сегмент ринку, як виробництво продовольчих товарів, може стовідсотково належати українським підприємствам. А вироблене в країні значно легше контролювати, ніж те, що ввозять з-за кордону. Крім того, претензії країни щодо якості товарів часто уряд країни-експортера сприймає як «політичне замовлення» і це є приводом для початку торговельних конфліктів.

На думку фахівців «Укрметрестестстандарту», захистити споживачів може лише прийняття закону про відповідальність виробників, постачальників та імпортерів за випуск та ввезення неякісної продукції⁴. Потребують змін і нормативні документи (медико-біологічні вимоги та санітарні нор-

⁴ Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1521/>

ми від 1989 року), якими регламентуються стандарти безпечності харчових продуктів: «левова» частка прийнятих у світі показників у них просто відсутня, зокрема нові антибіотики, гормональні та ветеринарні препарати.

На відміну від України, в Європейському Союзі порушувати законодавство економічно не вигідно. Там у разі виявлення неякісної продукції виробник зобов'язаний відкликати її з торговельної мережі та перебуває під контролем протягом року. При повторному виявленні неякісної продукції виробника позбавляють права працювати в певній сфері. Крім того, в Євросоюзі щотижня друкують перелік вилученої з торгівлі чи зупиненої на митниці продукції. Щодо України, то навіть у спеціалізованих телепередачах, призначених для перегляду та інформування широкого кола споживачів, результати досліджень якості продукції надаються без оприлюднення назв фірм-виробників чи торговельних марок, тому цінність такої інформації для споживачів є невисокою, швидше — нульовою.

Поряд із новими продуктами харчування, на вітчизняному ринку з'явилися непродовольчі товари, які раніше для переважної більшості українських споживачів були недоступними через їх постійний дефіцит або повну відсутність. Бажання населення купити все й одразу стримувалося нестачею коштів. Попит на кредитні грошові ресурси спричинив бурхливий розвиток системи споживчого кредитування. На початку 2000-х років банки видавали кредити практично на все, що продавалось у магазинах техніки та електроніки, на автомобілі, квартири, будинки, меблі тощо.

Кредити видавались часто навіть без довідки про доходи, лише за наявності паспорта та ідентифікаційного коду. Під час розгортання фінансової кризи наприкінці 2008 р. банки зробили умови споживчого кредитування більш жорсткими, що призвело до зменшення кількості та загальної вартості виданих кредитів. Незважаючи на це, заборгованість населення за кредитами нині є доволі значною, часто у домогосподарств є по кілька кредитів у різних банках. До цього ще слід додати заборгованість за кредитними картками, які є у переважної більшості працюючих та пенсіонерів. Якщо інформацію про обсяги наданих споживчих кредитів банки ще оприлюднюють, то загальна сума коштів, знята населенням з кредитних карток, достеменно не відома та не доступна. Таким чином, населення доволі швидко звикло «жити у кредит», а накопичення нині здійснюють лише невелика частина домогосподарств, їх частка у структурі сукупних витрат, за даними 2011 р., становила лише 4,4%.

З початком трансформаційного періоду у 1990-х рр. *принципових змін зазнали канали доступу до послуг соціальної сфери*. На сьогодні більшість послуг є платними, а перелік безкоштовних та гарантованих державою постійно скорочується. Насамперед, це стосується освітніх та медичних послуг.

Офіційно медицина в Україні є безплатною, проте в реальності безкоштовними залишилися лише окремі її складові, до того ж, не в усіх закладах. Більшість послуг та медичних товарів населення вже давно звикло оплачувати. Нормою стала плата за ліжко-місце у відділенні, «подяка» лікарям та іншому медперсоналу за проведену операцію, незважаючи на те, що пацієнти змушені оплачувати вартість ліків та медичного приладдя, купувати страховий поліс та підписувати документи про те, що у разі невдалого проведення операції не матимуть претензій до лікарів тощо. Такі тенденції у сфері медицини значно погіршили її доступність для широких верств населення, а окремі послуги для багатьох стали взагалі недоступними.

До матеріального чинника — нестачі коштів — додався ще й територіальний. Нині фактично зруйновано сільську медицину, у багатьох селах немає не те що амбулаторій, а навіть пунктів первинної медичної допомоги. Більшість сільських мешканців позбавлені можливості в разі необхідності скористатись послугами швидкої медичної допомоги, оскільки часто швидка навіть не виїздить на виклик у сільську місцевість, або чекати на неї доводиться годинами. Через погані умови праці та низьку заробітну плату діючі сільські лікарняні заклади не забезпечені повною мірою фахівцями, відтак для того, щоб отримати консультацію спеціаліста, часто доводиться їхати до обласного центру, оскільки навіть у багатьох районних лікарнях є не всі спеціалісти.

Менш радикальні трансформації відбулися в освітній сфері. Попри всі негаразди, більша частина освітніх послуг в Україні залишаються безоплатними та доступними для широких верств населення. Звичайно, є й платні дитячі садки, школи, колегіуми, ліцеї, однак їх питома вага — невелика.

Дещо інша ситуація з вищою освітою: незважаючи на обов'язкову 50% частку бюджетних місць, у більшості вищих навчальних закладів переважають студенти-контрактники. Плата за навчання на стаціонарі є доволі високою, тому серед молоді все більшої популярності набуває заочне та дистанційне навчання. До того ж, такі форми дають змогу працювати і самостійно оплачувати здобуття освіти.

Незважаючи на постійне реформування освітньої галузі, фахівці відмічають, що з кожним роком погіршується якість знань випускників навчальних закладів різних рівнів. Особливо це стосується випускників сільських шкіл, які не можуть нарівні з учнями, що закінчили міські школи, конкурувати при вступі до вищих навчальних закладів, та майже усіх випускників вишів, які після закінчення закладів не можуть влаштуватися на роботу, оскільки рівень їхніх знань та компетентності не відповідає вимогам роботодавців. Тому нині склалася така ситуа-

ція, коли наявність навіть вищої освіти не убезпечує населення від безробіття та бідності.

Істотно погіршилась доступність послуг культурної сфери, особливо для сільського населення. Нині в багатьох сільських населених пунктах немає бібліотек, будинків культури, спортивних споруд тощо. А діючі заклади значно підвищили ціни на послуги. Якщо у докризовий період вартість квитків до музею або кінотеатру була майже символічною, то нині відвідування закладів культури потребує немалих витрат. Та й значна частина населення просто не бачить у цьому потреби, адже з кожним роком зростає рівень забезпеченості домогосподарств комп'ютерною технікою, охоплення мережею Інтернет, де можна переглянути фільм, виставку картин тощо.

Серед дітей та молоді найбільш популярним способом проведення дозвілля став комп'ютер: різного роду ігри та спілкування у соціальних мережах. Віртуальне дозвілля все більше проникає у реальне життя. Звичайно, у цьому є свої переваги, але все-таки, більше негативного.

Стосовно змін, що відбулись у сфері туризму, слід зазначити, що традиційний відпочинок у санаторіях та профілакторіях через різке подорожчання вартості путівок дуже швидко перетворився на недосяжну розкіш для основної частини працюючого населення. Протягом 90-х рр. значна частина відомчих оздоровниць перейшла у приватну власність. В умовах, коли коштів не завжди вистачало навіть на задоволення першочергових потреб, ні про який відпочинок навіть не йшлося.

Покращення економічної ситуації на початку 2000-х рр. дало поштовх розвитку закордонного туризму. Парадоксально, але відпочинок, скажімо, у Туреччині чи Єгипті часто коштує менше, ніж у Криму чи Карпатах. Частина населення, в основному молодь та особи 30–40 років, часто надають перевагу саме закордонним поїздкам. Ще одна частина відпочиває, користуючись послугами приватних осіб, однак значна частина населення, особливо сільського, не виїздить на відпочинок не те що за кордон, а навіть за межі свого регіону. Якщо раніше, за бажання, путівку в санаторій чи будинок відпочинку міг отримати і працівник великого заводу, і сільськогосподарського підприємства, то нині лише окремі організації мають змогу забезпечувати своїх працівників пільговими путівками.

Проблеми трансформаційного періоду негативно відобразились і на житловій сфері. Держава перестала бути головним інвестором та забудовником на ринку житла, а нових механізмів залучення коштів та схем будівництва житла не було створено. Відтак, сфера житлового будівництва на десяток років потрапила у глибоку кризу. Протягом 1991–2000 рр. загальні обсяги капіталовкладень у житлове будівництво знизи-

лись в 4,5 рази, фінансування будівництва з Державного бюджету зменшилось у 60 разів.

«Заморожені» об'єкти простоювали від кількох до десятка років, лише на початку 2000-х у будівельній галузі відбулось поживлення, однак через такий тривалий період вже потребувалось значно більше коштів для того, щоб їх добудувати. Внаслідок кризових явищ постраждали як будівельні компанії, так і пересічні громадяни, які вклали власні кошти у будівництво.

Різке скорочення частки державного фінансування будівництва житла призвело до ще більшого загострення житлової проблеми. Черги на отримання квартири, які і до того були величезними, майже повністю перестали «рухатись». Якщо у 1990 р. квартиру отримала кожна 12 сім'я, яка перебувала на черзі, то у 2000 р. — лише кожна 55-та. В основному квартири отримують пільгові категорії громадян (багатодітні сім'ї, чорнобильці, ветерани тощо), а громадяни, які не мають пільг, житла практично не отримують.

Майже повністю припинено будівництво відомчого житла, на сьогодні лише в окремих установах є на балансі житлові будинки та гуртожитки. Однак найближчим часом їх планують передати у власність територіальних громад. Навіть повне виконання запровадженої у 2009 р. Державної цільової соціально-економічної програми будівництва (придбання) доступного житла на 2010–2017 рр. навряд чи докорінно змінить ситуацію із житлом у країні.

Щодо можливостей самостійно поліпшити житлові умови, то вони також є лише у невеликій частини населення. Невиправдано висока вартість житла, невідповідність між цією вартістю та рівнем доходів пересічних громадян, разом із надто дорогими кредитами, призводять до того, що у багатьох сімей (особливо у молодих, сімей з дітьми) практично немає можливостей для придбання окремого житла. Відтак, доволі високою є частка сімей, які проживають на орендованих квартирах, в аварійних помешканнях, по два або три покоління в одному помешканні тощо. Про поширену у розвинутих країнах практику змінювати житло до восьми разів протягом усього життя, постійно покращуючи умови проживання, навіть не йде мова.

Окремо слід сказати про якість наявного житла. Оскільки більш ніж 60% житла побудоване до 1980 р., за діючими тоді стандартами, крім того, більш, ніж у половині житлових помешкань капітальний ремонт взагалі не проводився, то, відповідно, і якість житла є доволі низькою. У міських поселеннях вона зумовлена, передусім, недостатністю площі в розрахунку на одну особу, а в сільській місцевості — відсутністю навіть базових зручностей у багатьох помешканнях.

Така ситуація спричинена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Нині в Україні набуває все більшої актуальності проблема забезпеченості населених пунктів питною водою. Побудована ще за радянських часів система водогонів у багатьох поселеннях зруйнована та потребує повної заміни, у частині поселень — капітального ремонту та реконструкції. З кожним роком зростає кількість населених пунктів, де місцева вода є непридатною для споживання не лише у їжу, а й для технічних потреб. Досі значна частина населених пунктів залишаються не газифікованими, особливо в сільській місцевості. Зрозуміло, що лише за рахунок власних коштів територіальні громади не можуть вирішувати ці проблеми, необхідні доволі значні державні інвестиції.

Разом з тим у багатьох випадках, особливо в сільській місцевості, низький рівень обладнання житлових приміщень зручностями спричинений не тільки і не стільки відсутністю коштів, скільки усталеністю сільського способу життя, небажанням його змінювати.

Із набуттям Україною незалежності чи не найвагоміші трансформації відбулись у *майновому забезпеченні домогосподарств*. Передусім, з'явилась та доволі швидко стала домінуючою нова форма власності на нерухоме майно — приватна. За радянського періоду перевага надавалась суспільній власності у двох її основних формах — державній і колгоспно-кооперативній. Наприкінці 1991р. Верховна Рада України затвердила «Концепцію роздержавлення та приватизації майна державних підприємств, житлового фонду та землі». У березні 1992 р. було прийнято основні приватизаційні закони: «Про приватизацію майна державних підприємств», «Про приватизацію невеликих державних підприємств», «Про приватизаційні папери». У червні 1992 р. парламент затвердив першу державну програму приватизації. Отже, червень 1992 р. вважається початком легітимного процесу трансформації відносин власності в Україні.

Населення брало участь у приватизації через механізм застосування безоплатно-отриманих «приватизаційних грошей» обмеженого обігу — іменних приватизаційних сертифікатів. За двадцятирічний період населенням було приватизовано майже всі квартири та будинки, які підлягали приватизації відповідно до законодавства, земельні ділянки, що перебували у користуванні та призначались для обслуговування прибудинкових територій та ведення підсобного господарства, земельні частки, отримані внаслідок розпаювання майна сільськогосподарських підприємств.

Як і більшість трансформаційних процесів, зміна форм власності на нерухоме майно не пройшла без різного роду зловживань та несправедливості щодо окремих громадян, передовсім, що стосується розпаювання та приватизації землі. Ці питання ще і нині до кінця не вирішено.

Однак позитивним, безумовно, є те, що всі, хто мав бажання, практично безоплатно змогли реалізувати своє право на приватизацію житла, і нині переважна більшість житлового фонду країни перебуває у приватній власності громадян.

Ще однією вагомою трансформацією слід визнати *інтенсивне зростання забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування*. До товарів тривалого користування відносять велику та дрібну побутову техніку, аудіо-відео техніку, транспортні засоби, оргтехніку тощо. Наявність таких товарів не лише створює комфортні умови та виконує допоміжні функції при веденні домогосподарства, а й свідчить про рівень матеріального добробуту сімей.

У радянському суспільстві переважна більшість товарів тривалого користування була не необхідністю, а предметом розкоші. Так, наявність кольорового телевізора та магнітофона вважалась ознакою заможності та наявності відповідних «зв'язків» у сфері торгівлі. Такі товари, як пральні машини, холодильники були у користуванні переважно міських домогосподарств, в той час як сільські родини таких товарів звичай не мали.

Впродовж останніх років у цілому по країні частка домогосподарств, що не мають окремих товарів тривалого вжитку, поступово знижується, тобто рівень забезпеченості такими товарами покращується. Так, за даними 2010 р., частка домогосподарств, що мають холодильник та телевізор, сягає майже 100%. Пральні машини та мобільні телефони є у користуванні майже 85% домогосподарств, пирососи мають три чверті домогосподарств. Разом з тим рівень забезпеченості товарами, що порівняно недавно увійшли в обіг, є недостатнім. Так, персональний комп'ютер або ноутбук має тільки кожне третє домогосподарство, супутникову антену — одне з дев'яти, мікрохвильову піч — третина, відеокамеру — 5% домогосподарств.

Зростання рівня забезпеченості товарами тривалого користування можна пояснити, передовсім, тим, що протягом цих років український ринок побутової техніки стрімко розвивався за рахунок розширення асортименту товарів, розрахованих на домогосподарства з різним рівнем добробуту.

Хоча в середньому по країні частка домогосподарств, які не мають певних товарів тривалого вжитку, поступово зменшується, досі залишається залежність між забезпеченістю цими товарами та типом населеного пункту, в якому проживає домогосподарство: показники наявності окремих товарів тривалого вжитку в сільській місцевості нижчі за показники по містах. До того ж, позитивні зміни, що відбувались протягом останніх років, мають більш виражений характер саме в містах.

Окремо слід сказати про автомобілі. Нині, як і раніше, автомобіль є малодоступним для широких верств населення і залишається предметом розкоші, а не засобом пересування (рівень забезпеченості домогосподарств автомобілями майже не змінюється, — стабільно невисокий — близько 20%). Змінилися лише причини: якщо раніше це були черги на придбання нових авто та значне перевищення попиту над пропозицією на такі, що були у вжитку, то сьогодні — це низька платоспроможність населення.

Одним із варіантів, яким і користується більшість населення у розвинутих країнах, може бути купівля автомобіля в кредит. Однак умови кредитування, що сьогодні пропонують банки, є доволі жорсткими і в багатьох випадках — неприйнятними для громадян. Так, більшість банків вимагають від клієнтів сплатити аванс у розмірі 30% і більше від вартості авто, кредит видають на термін від 2 до 7 років під 25–30% річних. А це означає, що за 2 роки особа, що купила автомобіль у кредит, повинна виплатити банку додатково в середньому ще половину його вартості. До того ж, в умовах нестабільності, а тим більше кризи, виплата кредиту стає важким тягарем для більшості пересічних громадян.

У цілому населення України характеризується загальним невисоким рівнем поточних доходів. До того ж, середньостатистична сім'я більше половини своїх доходів витрачає на придбання продуктів харчування, ще близько 10% спрямовується на обов'язкові платежі, наприклад, оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів. За таких умов відкладати кошти на придбання якогось товару або на оплату кредиту на кілька місяців наперед, робити заощадження з метою їх подальшого використання як інвестиційних ресурсів, немає можливостей.

Взагалі за роки незалежності *інвестиційний потенціал населення істотно знизився*. Причиною цього були як втрата практично всіх заощаджень на початку 1990-х рр. та різке зниження поточних надходжень, так і зміна пріоритетів у використанні коштів. Так, за радянських часів переважна більшість населення була налаштована на накопичення коштів, доволі часто заощадження здійснювались на шкідливе поточному споживанню, нерідко обмеження поточного споживання набувало крайніх форм. Ощадні книжки мали практично всі, інша річ, що суми на них відрізнялись і доволі істотно: від 1000 крб. і до кількох десятків тисяч. Багато коштів вкладалось у купівлю державних облігацій (слід зазначити, що доволі часто продаж населенню облігацій внутрішнього займу здійснювався примусово). Такої форми інвестування, як купівля акцій, просто не було, оскільки у радянській економіці не було акціонерних товариств. Можливість проведення громадянами фі-

нансових операцій була штучно обмежена державою, яка зосередила у своїх руках всю власність та розпоряджалась доходами від неї.

Із початком трансформаційного періоду теоретично можливості населення здійснювати інвестиції значно збільшились, однак на практиці внаслідок дії низки чинників (втрата заощаджень, низький рівень поточних доходів, деформована структура споживання тощо) вони істотно обмежились.

Незважаючи на означені проблеми, частина населення все-таки здійснює заощадження і готова їх використовувати в якості інвестицій. Проте в Україні ще не створено дієвого механізму використання заощаджень населення, які суттєво впливають на формування інвестиційних ресурсів держави, звужують або розширюють споживчий ринок. У країнах з розвинутою ринковою економікою чверть національних заощаджень формується за рахунок домашніх господарств. Населення охоче вкладає вільні кошти у кредитно-фінансові установи, оскільки вони забезпечують не тільки збереження, а й приріст капіталу.

Фінансовий ринок в Україні перебуває лише на стадії формування, йому бракує налагоджених механізмів як акумулювання, так і інвестування ресурсів. Залучення коштів населення можливе лише за умови забезпечення, по-перше, гарантій повернення вкладів, по-друге, ефективного їх використання, по-третє, досягнення такого рівня прибутковості, який нівелював би ризики, що існують у вітчизняній економіці (ризики, що зумовлені нестабільною економічною та політичною ситуацією, правовою незахищеністю операцій населення з розміщення вільних коштів, відсутністю фінансової грамотності та мінімального досвіду у формуванні стосунків з фінансовим ринком тощо). На жаль, на даному етапі ані державні, ані комерційні структури не мають такого рівня довіри з боку населення, який дав би змогу повною мірою використовувати інвестиційний потенціал домогосподарств як рівноправних учасників фінансового ринку.

Про готовність населення (за умови створення відповідних умов) інвестувати кошти в довгострокові цілі свідчать і результати опитування в рамках обстеження умов життя домогосподарств. Попри усі негаразди, *населення нині більше націлене на заощадження та інвестування коштів у довгострокові цілі*, аніж ще кілька років тому. Так, якщо у 2004 р. у випадку значного збільшення доходів спрямували б їх на заощадження лише у кожному шостому домогосподарстві, то вже у 2010 р. — у кожному четвертому. Третина домогосподарств готова вкладати кошти у придбання житла, що теж можна вважати свого роду інвестиціями. Також зростає частка населення, яке спрямувало б кошти на розвиток власного бізнесу. Таким чином, за сприятливих умов населення може стати серйозним потенційним інвестором вітчизняної економіки.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЇ В РІВНІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ВПРОДОВЖ ДВОХ ОСТАННІХ ДЕСЯТИРІЧ

2.1. Рівень, джерела формування та диференціація доходів

Радикальні суспільно-економічні перетворення, що розпочалися в Радянському Союзі наприкінці 1980-х рр., призвели до суттєвих змін в усіх аспектах життя населення і, серед іншого, торкнулись джерел, способів та обсягів отримуваних доходів. Найбільш значні трансформації, що відбулись у сфері формування доходів населення, можуть бути сформульовані таким чином.

1. Різке зниження реальних доходів населення та їх купівельної спроможності. Перехід від дефіциту товарів до дефіциту грошей.

2. Зміна джерел формування доходів. Зайнятість перестала бути державною гарантією, внаслідок чого населення залишилось без гарантованого доходу у вигляді заробітної плати.

3. Доходи від зайнятості перестали відігравати вирішальну роль у бюджеті, сімей і з'явилися нові джерела доходів: дохід від підприємницької діяльності, від здачі нерухомості в оренду тощо. Зросла роль соціальних трансфертів, що пов'язане не лише зі зміною вікової структури населення, а і внаслідок трансформацій у соціальній політиці (необхідність пом'якшення «бідності працюючих»).

4. Різке посилення поляризації суспільства за рівнем доходів, майновим статусом (з'явилися надбагаті та маргінали). Основна ідеологічна посилка соціалістичного суспільства базувалась на тому, що всі рівні, а в 1990-і відбувся повний злам стратифікаційної складової, змінилась структура суспільства і з'явилося таке явище, як поляризація.

5. Виникнення утриманських настроїв у значній частини суспільства під час і після економічної кризи та їх закріплення в подальшому.

6. Перехід від впевненості в майбутньому з точки зору матеріального становища до зневіри у можливості його покращення у майбутньому.

За часів Радянського Союзу, у 1980-х рр., головним джерелом доходів населення України була заробітна плата, яка в сім'ях робітників та службовців забезпечувала 80% сукупного доходу; пенсії, стипендії, різні види допомог складали близько 10%, решта припадали на доходи від

ОПГ та інші джерела. Така структура зберігалась роками, з дуже незначними коливаннями. В сім'ях колгоспників оплата праці в колгоспі разом із заробітною платою членів сім'ї складала 55–60% сукупного доходу. Іншим важливим джерелом наповнення сімейного бюджету був дохід від ОПГ, частка якого дещо перевищувала 25%.

Абсолютний розмір середньодушового доходу в сім'ях робітників та службовців був більший, ніж у сім'ях колгоспників, однак мала місце тенденція до їх вирівнювання – дохід останніх зростав швидше. Так, протягом 1970-х рр. середньодушовий дохід у сім'ях робітників та службовців зріс на 40%, а в сім'ях колгоспників – на 55%, у 1980-х рр. – відповідно на 48% та 78% (при цьому значна частка приросту припала на два останні роки десятиліття). Таким чином, різниця у доходах протягом 20 років скоротилась з 42% до 6%. Однак таке зростання доходів саме по собі ще не свідчило про зростання добробуту, оскільки громадяни СРСР були обмежені у можливостях споживання. Непрямим свідченням цього є збільшення накопичень, характерне насамперед для сільських мешканців. Якщо протягом 1980-х рр. частка накопичень у сім'ях робітників та службовців збільшилась з 6,2% до 9,5% сукупного доходу, то у сім'ях колгоспників зростання було більш, ніж триразовим – з 6,3% до 21,1%.

Таким чином, дефіцит більшості товарів широкого вжитку, особливо характерний для другої половини 1980-х рр., спричинив ситуацію, коли навіть невеликі за розміром доходи населення не мало можливості витратити, через що збільшувалась маса наявних на руках грошей та збільшувались вклади в Ощадбанк. Так, протягом 1985–1990-х рр. кількість вкладів в установи Ощадбанку, здійснених міськими мешканцями України, зросла в 1,3 разу, сільськими – в 1,24 разу. При цьому середній розмір вкладу збільшився, відповідно, на 32% та 36%. Станом на 1990 р. середній вклад у сільських поселеннях (1944 крб.) майже дорівнював річному розміру середньодушового сукупного доходу колгоспників (2052 крб.).

Згідно з офіційними даними Держкомстату СРСР, протягом 1986–1990 рр. кількість грошей в готівковому обігу збільшилась вдвічі й складала на кінець 1990 р. 139 млрд. крб., а обсяг товарообігу та платних послуг за той же час зріс лише в 1,4 разу. Обсяг накопиченого незадоволеного попиту за цей час зріс з 60 до 238 млрд. крб. (тобто, у 4 рази), в тому числі за останній, 1990-й, рік приріст склав 55 млрд. крб. (30%)⁵.

З початку 1990-х років розпочалась гіперінфляція, яка сягнула максимуму у 1993 р., коли середньорічний темп росту цін склав 48,4 рази по відношенню до попереднього року. Це спричинило різке падіння рівня реальної заробітної плати – у 1991 р. вона становила 49% від рівня 1990 р.

⁵ Валентин Павлов остановил инфляцию. Недели на три // Журнал «Власть». – № 5 (55) от 28.01.1991 <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=265644>

(в цінах 1990 р.), у 1993 р. – 20,4%. В подальшому покращення ситуації не відбувалось аж до 2001 р.

У структурі сукупного доходу сімей у 1980-х рр. дохід від оплати праці складав понад 65%. На початку 1990-х рр. розпочалось скорочення частки цього доходу, протягом 1993–1994 рр. відбулося різке падіння – до 40% від сукупного доходу. Також скоротилась частка пенсій – з 17% до 10%. На цьому фоні значно зросла вагомість надходжень від особистого підсобного господарства – у 1994–1996 рр. їх частка перевищувала 30%, яка дещо зменшилась у наступні 2 роки.

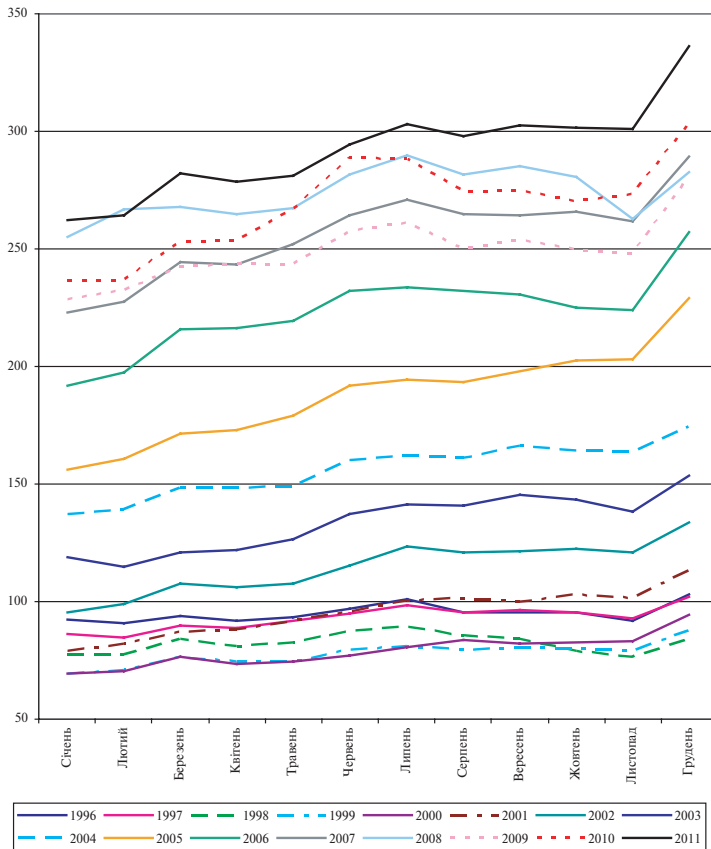

Рис. 2.1. Помісячна динаміка середньомісячного рівня заробітної плати в Україні, грн. в цінах 1990 р.

Джерело: розрахунки за даними Державної служби статистики України.

Гіперінфляція першої половини 1990-х рр. призвела до падіння рівня життя населення, що, серед іншого, проявилось у різкому скороченні реальної заробітної плати – у 1996–1999 рр. вона не перевищувала 30–40% від рівня 1990-го р., сягнувши найнижчих значень в останні 2 роки минулого століття (рис. 2.1).

Після цього почалось поступове і досить повільне її зростання – рівня 1990 р. середня заробітна плата досягла лише у 2007 р. Однак позитивні тенденції перервалися із початком нової кризи наприкінці 2008 р. Таким чином, спостерігається чітка залежність між кризовими явищами в економіці та рівнем реальних доходів населення.

Певні ознаки стабілізації у макроекономічному середовищі почали з'являтися у другій половині 1990-х рр. Наприклад, уповільнилось падіння розміру ВВП в розрахунку на душу населення. Якщо у першій половині 1990-х рр. його падіння складало 10–20% до попереднього року, то у 1997–1998 рр. скоротилось до 2%, а у наступному році вперше було зафіксовано зростання (на 0,6%).

Після гіперінфляції 1993–1994 рр., коли споживчі ціни протягом року зростали в десятки разів, значно випереджаючи підвищення заробітних плат, на зламі 1995–1996 рр. відбулись суттєві зміни – зростання номінальної зарплати зменшилось з 500% до 170%. В той же час реальна заробітна плата продовжувала скорочуватись аж до 2001 р. (рис. 2.2).

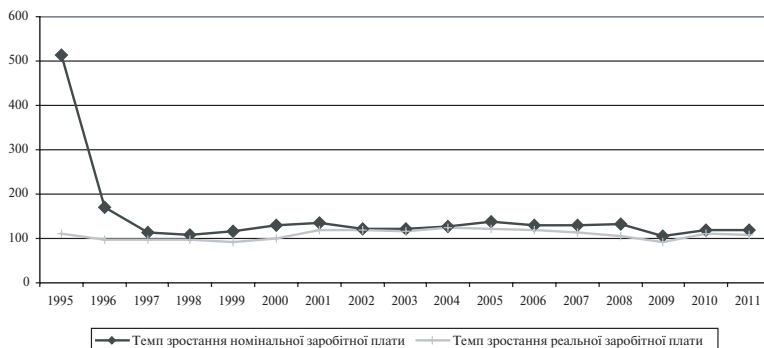

Рис. 2.2. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати, рік до року, %

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

Середній розмір заробітної плати лише у 1997 р. сягнув 2-разового перевищення розміру межі малозабезпеченості — соціального нормативу, що був введений в Україні «в умовах кризового стану економіки та спаду виробництва»⁶ та являв собою «фізіологічний прожитковий мінімум»⁷. Законом давно було встановлено, що «межа малозабезпеченості — це величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує **непрацездатному** громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством»⁸. Про те, наскільки низький рівень цього соціального нормативу, свідчить той факт, що мінімальна частка витрат на непродовольчі товари встановлювалась на рівні 15% від вартості продуктового набору, а при розрахунку його розміру витрати на житлово-комунальні послуги не враховувались. І хоча межа малозабезпеченості мала гарантувати мінімальний рівень споживання для непрацездатних осіб, розмір середньої пенсії у 1995 р. складав лише чверть від цього нормативу, а у 1997 р. збільшився тільки до 73%.

З огляду на характер межі малозабезпеченості як нормативу фізіологічного мінімуму, лише двократне перевищення його розміру середньою заробітною платою виявляється досить незначним. Інакше кажучи, протягом другої половини 1990-х рр. середній розмір заробітної плати не міг забезпечувати працездатній особі нормального рівня споживання.

Різке скорочення розмірів основних джерел доходу населення України призвело до того, що їх купівельна спроможність у 1990-рр. істотно зменшилась. Так, середньої місячної зарплати вистачало на придбання лише 2—2,5 наборів з 22 продуктів харчування (рис. 2.3). Тобто тільки на мінімально необхідну для підтримання життєдіяльності кількість продуктів харчування працюючі особи мусили витратити 40—50% зарплати. Середньої пенсії не вистачало навіть на один такий набір.

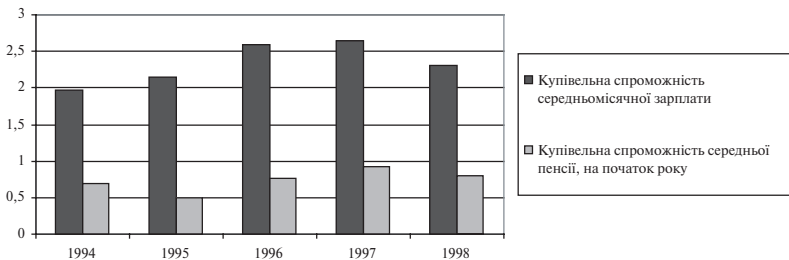

Рис. 2.3. Купівельна спроможність середньої зарплати та пенсії
(кількість наборів з 22 продуктів харчування, які можна придбати)

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Слід зазначити, що неможливо порівняти купівельну спроможність доходів населення часів незалежної України з радянськими часами і навіть не через відсутність достовірної інформації. 1980-і роки, насамперед друга їх половина, характеризувались дефіцитом практично усіх товарів — як продуктів харчування, так і непродовольчих товарів. І хоча ціни на продукти харчування порівняно із розмірами доходів населення були значно нижче, ніж у подальші часи, говорити про їх високу купівельну спроможність було б некоректно, оскільки придбати необхідну кількість продуктів все одно було неможливо. Переважна більшість населення мала достатню кількість грошей, однак не мала можливості витрачати їх на усе необхідне для нормального життя.

З початком кризи ситуація докорінно змінилась. Гроші швидко знецінювались, при тому, що дефіцит товарів зберігався. І певний час можливості населення обмежувались не лише нестачею товарів, а й нестачею грошей. Нарешті, з початком певної стабілізації, коли поступово почала розвиватись стихійна торгівля (завдяки «човникам»), ринок почав наповнюватись товарами загального вжитку, кількість яких перевищила обсяг наявних у населення грошей. Отже, можна стверджувати, що протягом першої половини 1990-х рр. відбувся перехід від дефіциту товарів до дефіциту грошей. *Радянська модель, за якою формально доходи населення були відносно високими, однак не могли забезпечити нормального рівня життя через нестачу товарів, які можна було б придбати, змінилась на ринкову — велика кількість та різноманітний асортимент товарів, однак рівень життя населення обмежується низькими доходами.*

Окрім низького рівня заробітної плати, слід згадати широке розповсюдження практики із затримкою підприємствами та організаціями виплати заробітної плати. Так, на кінець 1997 р. було не виплачено більше п'ятої частини від нарахованої за рік зарплати. Лише починаючи з 1999 р. частка не-виплаченої зарплати та загальна сума заборгованості набули тенденції до зменшення.

Крім того, приблизно кожен п'ятий працівник перебував протягом року у вимушеній адміністративній відпустці (без збереження зарплати), а кожен шостий — працював в умовах неповного робочого дня або тижня. У 1997 р. через вимушені адміністративні відпустки працівники не отримували зарплати в середньому за 553 робочі години, що складає приблизно 3 місяці, а ті, що працювали в умовах неповного робочого часу, втратили зарплату приблизно за 2 місяці (340 робочих годин). Переломним щодо розмірів вимушеної неповної зайнятості виявився тільки 2001 р., коли кількість працівників, що перебували у неоплачуваних адміністративних відпустках, скоротилась більш ніж удвічі порівняно з попереднім роком.

В подальшому ця ситуація закріпилась, правда у 2000-х рр. спостерігалось збільшення рівня доходів населення, що характеризувалось і зростанням їх купівельної спроможності.

У 2004 р. мінімальний розмір пенсійної виплати забезпечував можливість придбання лише одного продовольчого кошику, а мінімальна заробітна плата – тільки 1,4 кошика. Наступного року, із підвищенням розміру мінімальної пенсії, ситуація дещо покращилась, однак в подальші роки практично не змінювалась (рис. 2.4). Таким чином, мінімальні соціальні гарантії в Україні протягом останніх років забезпечують можливість придбання лише дещо більше одного мінімального продуктового кошика.

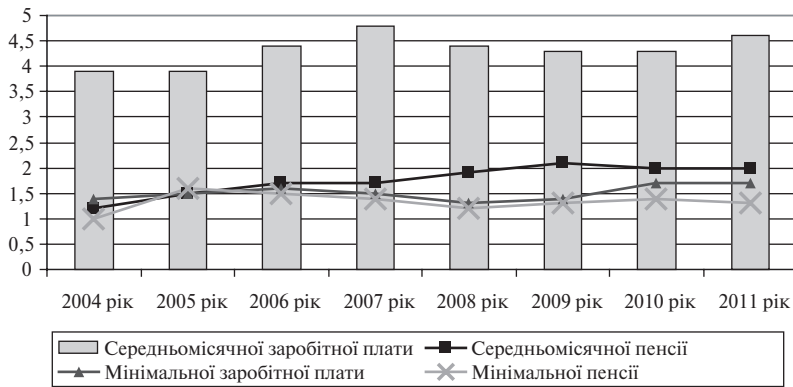

Рис. 2.4. Купівельна спроможність основних джерел доходу
(кількість мінімальних продуктових кошиків,
які можна придбати на одну заробітну плату та пенсію)

Примітка. Купівельну спроможність доходів, розраховану для 2000-х та 1990-х рр., не слід порівнювати, оскільки в основу розрахунку покладені різні набори продовольчих товарів: у 1990-х рр. – вартість офіційно затвердженого набору з 22 найважливіших продуктів харчування, у 2000-х рр. – вартість набору з 51 продукту харчування (включеного до ОУЖД), на основі фактичного середнього для населення 1–3 децильних груп обсягу споживання.

Джерело: вартість мінімального продуктового кошика розрахована за даними обстеження умов життя домогосподарств як середня вартість споживання продуктів харчування населенням 1–3 децильних груп.

Зростання середніх розмірів основних джерел доходу українських громадян протягом 2004–2011 рр. відбувалось в цілому більш швидкими темпами. Купівельна спроможність середньомісячної пенсії зроста майже вдвічі – якщо у 2004 р. на середню пенсію можна було придбати 1,2 мінімальних продуктових кошика, то у 2009 р. – 2,1; однак у наступні 2 роки купівельна спроможність середньої пенсії практично не

змінилась. Що стосується середньомісячної заробітної плати, то її купівельна спроможність зростала достатньо рівномірно.

Варто відмітити падіння купівельної спроможності мінімальних соціальних гарантій, а також середньої заробітної плати, що відбулось у 2008 р. і, напевне, пов'язане з впливом світової економічної кризи. В подальшому ситуація дещо виправилась, тим не менш, що купівельна спроможність мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії лишається на вкрай низькому рівні.

Отже, світова економічна криза 2008 р. негативним чином вплинула і на можливості забезпечення населення основними потребами за допомогою основних джерел доходів. І хоча в подальшому ситуація дещо виправилась, та докризового рівня купівельної спроможності досягнути не вдалось.

У Радянському Союзі конституційно було закріплено не тільки право кожного громадянина на працю, а й обов'язок. Відповідно, заробітна плата була єдиним джерелом офіційного доходу для працездатних осіб і складала близько 2/3 сукупного доходу сімей (рис. 2.5). З початком ринкових перетворень обов'язкова зайнятість перестала бути державною гарантією. Загальна соціально-економічна криза спричинила виникнення такого явища, як приховане безробіття (що проявлялось у вигляді переведення значної частини працівників на скорочений робочий час та введення так званих адміністративних відпусток, які не оплачувались). В результаті частка доходів населення від найманої праці почала поступово зменшуватись, а протягом 1993–1994 рр. відбулось різке падіння – з 59% до 41% сукупного доходу, тобто майже на третину.

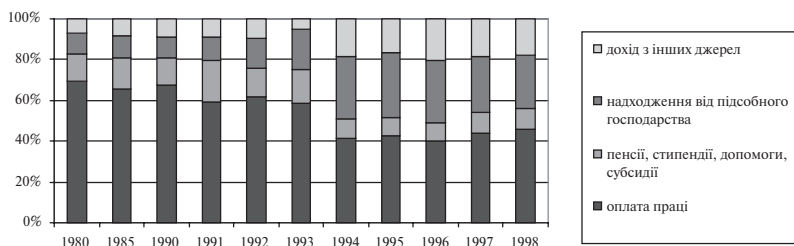

Рис. 2.5. Склад сукупного доходу сімей, %

Примітка. 1993 р. – дані за IV квартал

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Бюджетов сімей робочих, служачих и колхозників Украинской ССР (1980-1989рр.), Бюджетів сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1990-1998рр.).

Відсутність можливостей нового працевлаштування змусила значну частину населення самостійно шукати засоби насамперед для забезпечення найнагальнішої потреби – харчування. В цей час не лише для сільських, а й для міських мешканців важливим джерелом доходу стали натуральні надходження від особистого підсобного господарства. Якщо у 1980-х рр. їх частка у структурі сукупного доходу сімей складала близько 10%, то у 1994 р. зросла до 30%. А в селах вони стали головним джерелом доходів сімей.

Таким чином, коли в результаті ринкових перетворень, що супроводжувались соціально-економічною кризою, *держава зняла з себе відповідальність за обов'язкове забезпечення населення оплачуваною роботою, значна частина працездатних осіб втратила єдине гарантоване джерело існування – заробітну плату.*

З другого боку, становлення багатоукладної економіки та легалізація приватної власності сприяли появі альтернативних джерел доходу, які були відсутні у радянські часи. Саме тоді виникає прошарок населення, основним джерелом існування якого стає дохід від підприємницької діяльності. Масова приватизація житла та виникнення ринку житла дали змогу власникам здавати квартири та будинки в оренду, отримуючи від цього додатковий дохід.

Отже, якщо раніше головним видом доходу домогосподарств була заробітна плата працюючих, то тепер вона втратила своє вирішальне значення для сімейного бюджету. Доходи від найманої праці в структурі сукупного доходу сімей, хоча й залишились на першому місці за розміром, однак стали істотно доповнюватись доходами від підприємницької та індивідуальної діяльності та пенсіями, значення яких зросло.

Крім того, у другій половині 1990-х відбулась ще одна суттєва зміна в тому, що стосується доходів населення: почала створюватися розгалужена система соціальних допомог. З огляду на загалом низький рівень доходів, на різні види такої допомоги могло претендувати практично все населення. Виникла безпрецедентна ситуація, коли працюючі отримували заробітну плату, розмір якої не міг забезпечувати нормального відтворення їх та їхніх сімей, і тому вони користувались тою чи іншою програмою соціальної допомоги. Низький рівень заробітної плати супроводжувався заборгованістю з її виплати, яка у середині 1990-х рр. сягала катастрофічних розмірів – на початок 1997 р. було не виплачено 21,5% від суми нарахованої зарплати. Заробітну плату могли не виплачувати місяцями, а виплата окремих її частин була «заморожена» на кілька років. За таких обставин соціальні допомоги для частини сімей виявлялись чи не єдиним джерелом «живих» грошей, незалежно від наявності в них працюючих осіб.

Одним з варіантів виходу з цієї ситуації стало таке майже невідоме раніше явище, як неформальна зайнятість, що набула значного поширення у другій половині 1990-х рр. Про її масштаби свідчить те, що у 1999 р. сума здійснених населенням України грошових витрат майже в 1,5 рази перевищувала суму офіційно отриманих ними грошових доходів (за даними ОУЖД). Тобто, в середньому, третину доходів населення отримувало в «тіньовому» секторі економіки.

Таким чином, в середині та у другій половині 1990-х рр. відбулись *серйозні трансформаційні зміни у структурі отримуваних населенням доходів: оплата найманої праці перестала бути єдиним джерелом доходів для працездатних осіб, з'явилися нові джерела доходів — від підприємницької та індивідуальної діяльності, від власності. З другого боку, в умовах кризи суттєво зросло значення різного роду державних соціальних допомог, в тому числі і для працюючих, рівень заробітної плати яких не забезпечував нормальних умов життя.*

З початком економічної стабілізації структура доходів почала набувати більш прогресивних ознак (рис. 2.6).

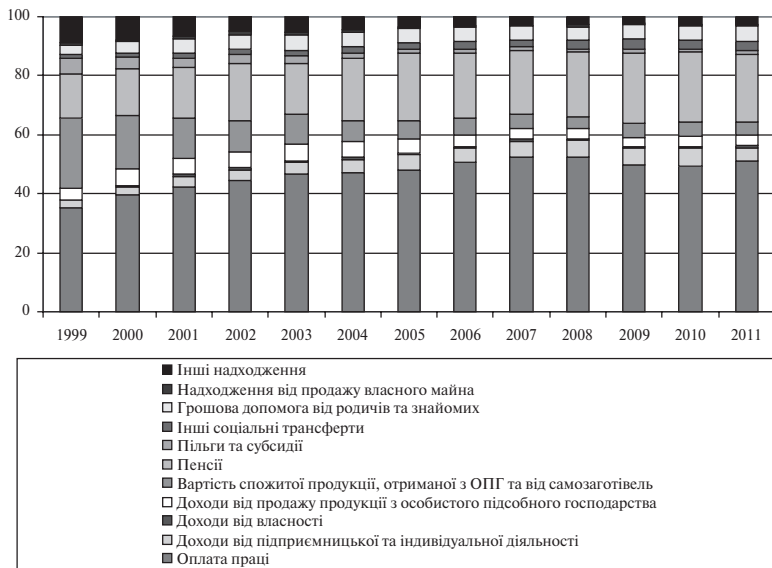

Рис. 2.6. Структура сукупного доходу домогосподарств, 1999–2011, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Спостерігалось поступове зростання частки доходів від найманої праці та від підприємницької діяльності за одночасного і досить істотного скорочення частки натуральних надходжень від ОПГ і частки пільг та субсидій. Економічна криза, що розпочалась наприкінці 2008 р. негативно вплинула насамперед на найманих працівників – рівень безробіття серед економічно активного населення підвищився з 6,4% у 2008 р. до 8,8% у 2009 р. Вперше з 2000 р. почала зростати заборгованість із виплати заробітної плати – протягом 2009 р. сума заборгованості збільшилась на 24%. Практично припинилось зростання середньої номінальної заробітної плати – якщо протягом 2000–2008 рр. щорічні темпи її приросту становили від 20% до 35%, то у 2009 р. – лише 6%.

Згідно з опитуванням щодо відчуття населенням наслідків кризи, яке здійснив Київський міжнародний інститут соціології у лютому 2009 р., 11% респондентів зазначили, що втратили роботу, 14% скаржились на затримки з виплатою заробітної плати та пенсії, 44% повідомили про скорочення своїх доходів, а 80% респондентів відмітили зростання цін та тарифів⁶.

Все це спричинило скорочення частки заробітної плати у структурі сукупного доходу домогосподарств – з 52,4% у 2008 р. до 49,2% у 2010 р. Тобто, хоч і у зменшеному масштабі, повторилась ситуація попередньої кризи, під час якої також спостерігалось падіння вагомості оплати найманої праці як найважливішого джерела доходів населення.

Побудова індексу Джині за згрупованими даними, виходячи з розподілу населення України за дохідними групами (за відсутності даних про частку доходу кожної групи населення у сукупному доході) є досить приблизною оцінкою ступеня нерівності, але чи не єдино доступним методом для 1980-х рр. Такі розрахунки показали, що протягом вказаного періоду часу значення індексу Джині було невисоким і складало 20–22%. Побудова індексу Джині за розміром заробітної плати дає дещо вищі результати, однак протягом 1970–1980-х рр. його розмір практично не змінювався (рис. 2.7).

Взагалі, в умовах соціалістичного суспільства пропагувалась соціальна рівність, тому значна більшість населення отримувала доходи, які не дуже істотно відрізнялись за розміром. Після початку кризи 1990-х рр. ситуація докорінно змінилась, держава перестала жорстко обмежувати розміри заробітної плати, насамперед у приватному секторі економіки, що суттєво вплинуло на підвищення рівня диференціації. Так, у

⁶ Відчуття наслідків економічної кризи населенням України / Київський міжнародний інститут соціології. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>

1999 р. індекс Джині за розміром заробітної плати становив 46,6%. З початком економічної стабілізації 2000-х рр. він поступово скоротився до 36–37%, однак і такий рівень приблизно в 1,5 рази перевищував значення 1980-х рр. (рис. 2.8).

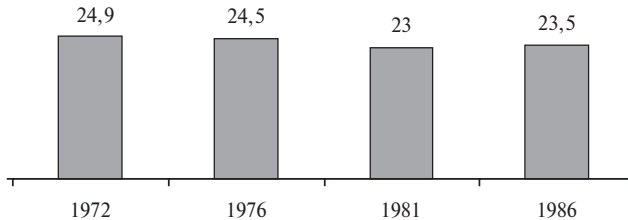

Рис. 2.7. Індекс Джині по заробітній платі, розрахований за згрупованими даними

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Бюджетов семей рабочих, служащих и колхозников Украинской ССР (1975-1989 рр).

Усі автори одностайні щодо того, що нерівність у розподілі доходів в СРСР була меншою, ніж у західних країнах. Наприклад, згідно із розрахунками Флеммінга та Майклрайта, коефіцієнт нерівності Джині в розподілі душевих доходів в СРСР за згрупованими даними у 1985 р. складав 0,24, а в країнах загального ринку — 0,30.

Рост и вес россиян сталинской эпохи. — <http://demoscope.ru/weekly/2003/0129/tema06.php>

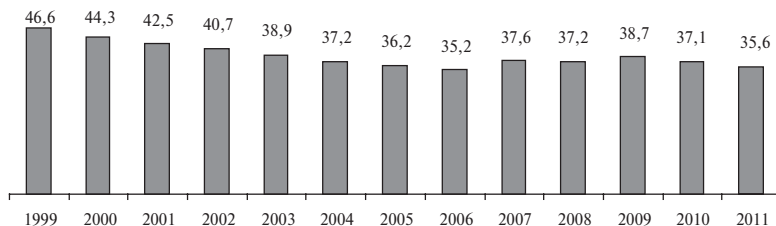

Рис. 2.8. Індекс Джині по заробітній платі

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

За часів Радянського Союзу були незначні відмінності у рівні оплати праці в різних галузях народного господарства. У 1985 р. різниця у середньому розмірі заробітної плати в найбільш та найменш високооплачуваних галузях не перевищувала двох разів. У 1990-х рр. рівень галузевої диференціації стрімко зріс до 7 разів у 1993 р., чому сприяло послаблення державного регулювання рівня та зростання заробітної плати (рис. 2.9).

В подальшому рівень галузевої диференціації дещо зменшився і складав переважно 4–5 разів.

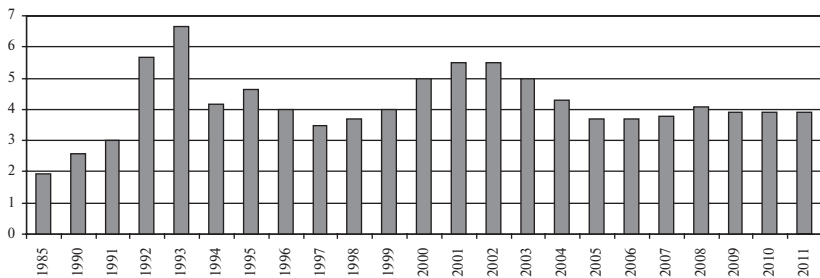

Рис. 2.9. Галузева диференціація у розмірі середньомісячної заробітної плати, разів (співвідношення максимального та мінімального розміру зарплати в галузях економіки)

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

Таким чином, початок економічної кризи здійснив трансформаційний вплив на ступінь диференціації населення за рівнем доходів. З одного боку, загалом зросла різниця в розмірі отримуваних доходів, з другого — різко посилилась різниця в рівні заробітної плати залежно від галузі — з'явилися галузі з дуже низьким рівнем оплати праці та інші галузі — з дуже високим.

Характер розшарування населення України набув такого вигляду — утворилась незначна частка забезпечених та багатих громадян, з одного боку, та дуже бідних — з другого. Значна більшість населення утворила середню групу, рівень диференціації всередині якої не дуже значний (рис. 2.10).

На рис. 2.10 чітко видно значну відмінність між часткою загальних доходів, які має населення 10-го, найбагатшого, децилю, та наступного. Різниця між 9-м та 8-м децилями значно менша, а решта децилів, аж до найбіднішого, йдуть тісною групою.

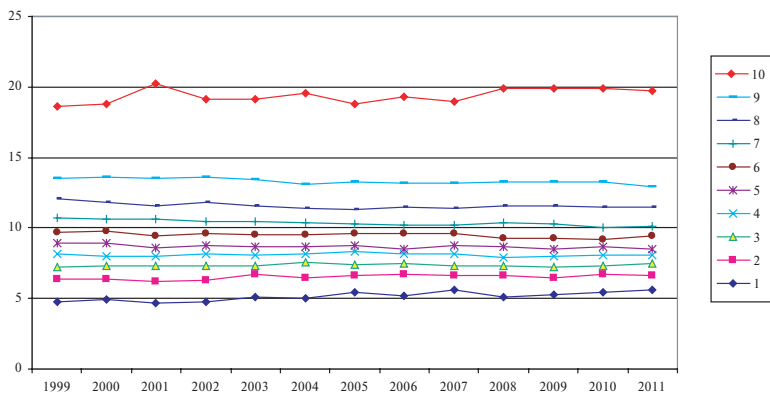

Рис. 2.10. Розподіл загальних доходів домогосподарств України за децильними групами, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

З початком економічних перетворень посилювалось майнове розшарування населення. Відносний дохід 20% найбіднішої частини населення скоротився з 10% від загального доходу населення часів Радянського Союзу до 5,3–5,5% у 1994–95 рр. В той же час доходи 20% найбільш багатих зросли з 33% до 47%. Доходи середнього класу, що складає третій та четвертий квінтيلي, також скоротились з 18% до 15% та з 23% до 21% відповідно.

Ордин О. Неравенство и экономический рост. Подходит ли кривая Кузнеця для российской экономики? — <http://www.finansy.ru/publ/ptacro003.htm>

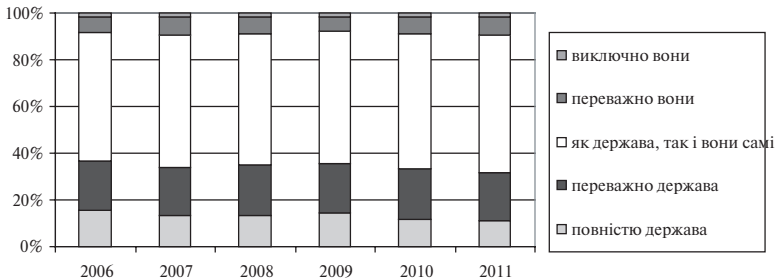
Отже, під час економічної кризи 1990-х рр. почала формуватись нова, відмінна від попередньої, соціальна структура українського суспільства, що характеризувалась насамперед його поляризацією — утворенням вкрай бідних та надбагатих страт населення.

Україні у спадок від Радянського Союзу дісталось відчуття людьми сильної залежності від держави. В ті часи держава була фактичним монополістом в економічній сфері, жорстко встановлювала розміри заробітної плати та обмежувала її максимальну величину. В умовах, коли заробітна плата була практично єдиним офіційним джерелом доходу, добробут населення напряму залежав від політики держави щодо рівня оплати праці. З другого боку, усі товари та послуги, необхідні для забезпечення належного рівня життя, населення також могло придбати лише в системі державної торгівлі.

З початком кризи залежність стала відчуватись ще більш гостро: протягом короткого періоду часу рівень реальних доходів громадян різко скоротився, а більша частина населення просто не встигла не тільки пристосуватись до нової ситуації, а навіть зрозуміти, що з'явилися нові можливості для покращення свого добробуту.

Згідно з соціологічними опитуваннями, які здійснив Київський міжнародний інститут соціології, у 1991 р. 16% опитаних вважали, що за забезпечення себе усім необхідним повинні нести відповідальність самі люди, 31% — держава, решта вважали, що відповідальність мають нести обидві сторони. Через 10 років ситуація дещо змінилась — збільшилась частка осіб, схильних до власної відповідальності — до 26%, за рахунок зменшення частки тих, що поділяють відповідальність порівну — до 45%⁷.

Інше опитування, що здійснює Держкомстат України на постійній основі, починаючи з 2006 р., дає дещо інші результати, однак в цілому підтверджує висновок про *сильні утриманські настрої в українському суспільстві* — менше десятої частини населення покладаються на себе в тому, щоб забезпечувати добробут своєї родини. Значна більшість, повністю або частково, покладається на державу (рис. 2.11).

**Рис. 2.11. Розподіл відповідей респондентів на питання
«За добробут домогосподарства має нести відповідальність»**

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

З роками такий розподіл практично не змінюється, що свідчить про те, що утриманські настрої, які виникли під час найглибшої кризи 1990-х рр., в подальшому не зникли, навіть незважаючи на економічне

⁷ Соціально-економічні орієнтації / Київський міжнародний інститут соціології. — Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>

зростання 2000-х рр., розвиток підприємництва та малого бізнесу, який мав би стимулювати ініціативу.

Однією з рис радянського суспільства була стабільність. Ціни на товари широкого вжитку та тарифи на платні послуги не змінювались роками, розмір заробітної плати поступово зростав залежно від стажу трудової діяльності. Кожна особа мала можливість отримати середню професійну або вищу освіту і була цілком впевнена у подальшому працевлаштуванні і гарантованому отриманні доходу. Відповідно, люди були цілком впевнені у власному матеріальному добробуті і мали можливість планувати його зростання на роки вперед.

З початком економічних перетворень ситуація докорінно змінилась, практично будь-які прояви соціально-економічного життя перестали бути стабільними. Вже у 1990-му р., згідно з результатами вибіркового опитування, більше двох третин опитаних песимістично ставились до змін їх матеріального стану у найближчому майбутньому (рис. 2.12). Ще майже 20% не змогли ніяк оцінити перспективи свого майбутнього.

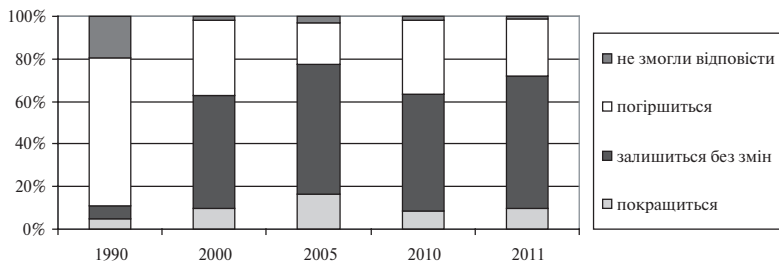

Рис. 2.12. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яким чином, за думкою домогосподарства, зміниться їх матеріальний стан за наступні 12 місяців»

Примітка. У 1990 р. під час одноразового вибіркового обстеження сім'ї запитували з приводу їх думки про перспективу матеріального становища сім'ї через 1–2 роки.

Джерела: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України, Народне господарство УРСР у 1990 році, с. 87.

На краще ситуація почала змінюватись лише у 2000-х рр., з початком економічного зростання. Хоча частка населення, що позитивно оцінює своє майбутнє, зросла не дуже значно, тим не менш, більша частина вважала свої перспективи стабільними — у 2005 р. 60% вважали, що протягом року їх матеріальний стан залишиться без змін. Відповідно іс-

тотно скоротилась частка тих, хто очікував погіршення власного добробуту. Однак з початком нової кризи очікування населення знову змінились на гірше – вдвічі скоротилась частка «оптимістів» та в півтора рази зросла частка «песимістів».

Подібним чином змінювався і характер оцінки населенням власного поточного матеріального стану – переважала думка про те, що змін не відбулось, поступово зростала частка тих, чий добробут покращувався. Однак з початком економічної кризи співвідношення знову змінилось на гірше: різко зменшилося частка тих, хто оцінив зміни на краще, та збільшилося частка тих, хто відмітив погіршення (рис. 2.13).

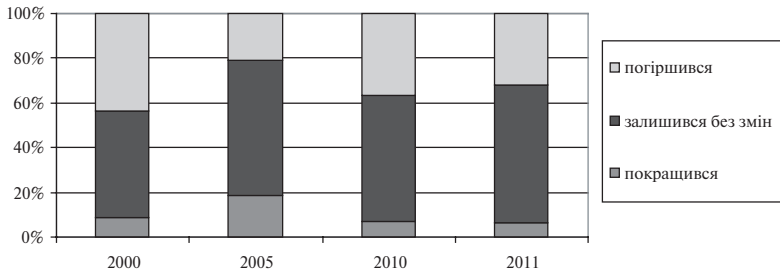

Рис. 2.13. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яким чином, за думкою домогосподарства, змінився їх матеріальний стан за останні 12 місяців»

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

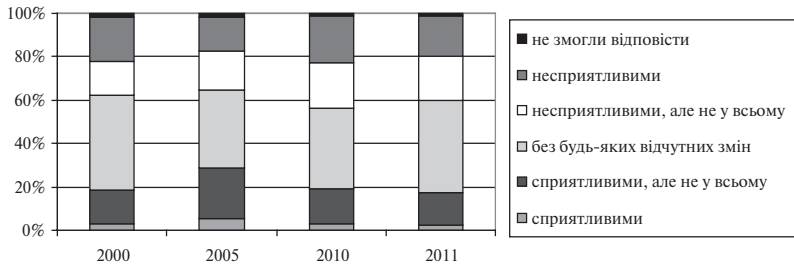

Рис. 2.14. Розподіл відповідей респондентів на питання «Якими, за думкою домогосподарства, будуть наступні 12 місяців для розвитку економіки України»

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Оцінка населенням перспектив розвитку економіки України досить тісно корелює з оцінкою власного добробуту (рис. 2.14), що свідчить про те, що люди відчувають сильну залежність свого матеріального становища від економічного розвитку держави.

Таким чином, економічна криза у 1990-х рр. спричинила *різкі трансформаційні зміни у ставленні людей до власного матеріального добробуту – від високого ступеня впевненості до зневіри у можливостях його покращення*. І хоча з початком економічного зростання у 2000-х рр. рівень впевненості у власному майбутньому поступово підвищувався, наступна криза знову різко погіршила сприйняття населенням найближчих перспектив зміни свого добробуту на краше.

2.2. Споживчі характеристики населення

Споживання є невід’ємною частиною життєдіяльності людини, однією з необхідних умов її відтворення. Процеси, які відбуваються в сфері споживання, співвідносяться з процесами в інших сферах суспільного життя – соціальній, економічній, культурній, екологічній. Відтак, і трансформації у цих сферах прямо чи опосередковано, відразу або з певним часовим лагом впливають на споживання населення. Тому зазнають змін сама модель споживчої поведінки, споживчі смаки та можливості населення.

За останні два десятиліття у сфері споживання відбулись доволі вагомі трансформації. Найбільш суттєва – це *зміна моделі споживчої поведінки* населення, що вплинуло як на кількісні (структурні), так і якісні характеристики.

Принципові перетворення стосуються споживання послуг. Так, якщо у радянські часи (коли народилась і виховувалась переважна більшість теперішнього населення України) сфера соціальних послуг була доступною усім, і їх надавали безоплатно або за символічну плату, то з 1990-х років *канали доступу до послуг соціальної сфери принципово змінилися*. На сьогодні більшість послуг є платними, а перелік безоплатних та гарантованих державою поступово, але постійно скорочується.

Ще однією доволі відчутною для населення зміною стало різке *підвищення житлово-комунальних послуг* та їх перетворення на домінуючу статтю у загальних витратах на послуги. Відтак, *можливості витратити кошти на інші види послуг значно обмежились*. Передовсім, це стосується товарів та послуг, пов’язаних із задоволенням духовних потреб населення.

Звісно з часом структура споживання повинна змінюватися під впливом різноманітних факторів, як то: підйом чи занепад світової та

національної економіки; вплив урбанізації та глобалізації; поява та поширення нових видів товарів та послуг; вільний доступ до імпортованих і вітчизняних товарів; розвиток транспортного сполучення, що надав можливість, наприклад, перевозити на далекі відстані продукти харчування, які швидко псуються, тим самим сприяв урізноманітненню щоденного раціону; зміна смаків, уподобань та потреб населення; можливість національної економіки забезпечити постачання продовольчих та непродовольчих товарів з врахуванням змінених потреб населення та орієнтуванням на прогрес й новітні технології тощо.

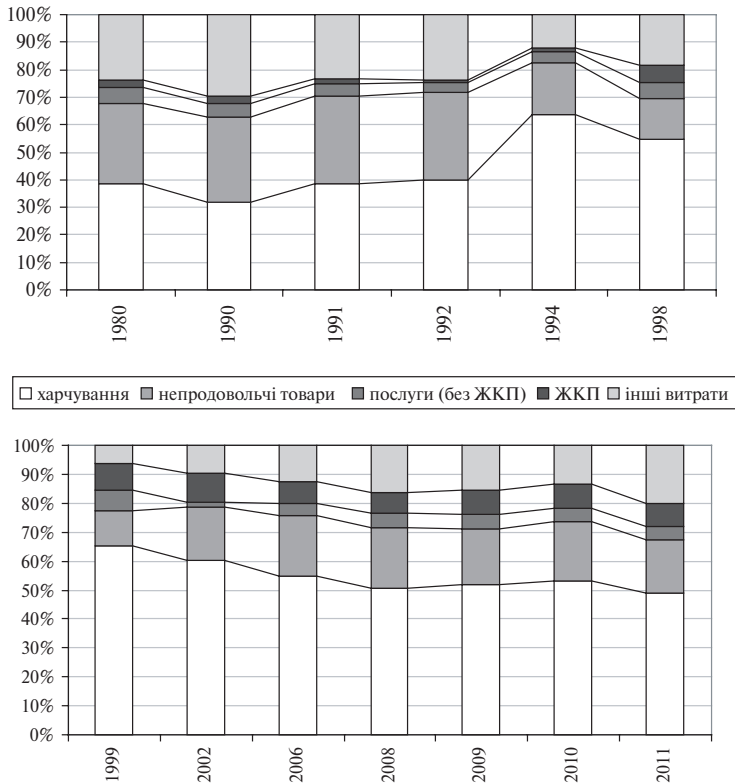

Рис. 2.15. Динаміка змін загальної структури витрат населення, Україна, 1985 – 2011 рр., %

Джерела: «Народне господарство України» (1980–1993 рр.), «Статистичний щорічник України» (1994–2010 рр.) / розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Структура споживання є, перш за все, чутливою до змін у матеріальному добробуті населення. Так, при зниженні матеріального добробуту домогосподарства зростає частка витрат на харчування, відповідно на придбання непродовольчих товарів та послуг — знижується (ця закономірність відома як закон Енгеля). При зростанні доходів процес проходить у зворотному напрямі.

Саме за такою класичною схемою в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років відбулася різка «деформація» загальної структури споживання з превалюванням частки на продукти харчування. Так, якщо упродовж 80-х років витрати населення на продовольчі товари були у межах 40%, то вже у 90-ті та 2000-ні роки — в межах 60% із несуттєвим відхиленням у той чи інший бік на 3–5 відсотків (рис. 2.15).

Внаслідок переходу до ринкової економіки та різкого зuboжіння значної частини населення знизилися його споживчі можливості, зокрема щодо забезпечення потреб у непродовольчих товарах та послугах. Досліджуваний період відзначається збільшенням витрат на купівлю продуктів харчування при одночасному істотному зменшенні частки витрат на непродовольчі товари і незначній зміні частки витрат на послуги.

За даними 2011 року, у структурі сукупних витрат домогосподарств з дітьми питома вага витрат на послуги становила 13,67%, а домогосподарств без дітей — 12,95%. Хоча у відносному вимірюванні різниці майже немає, у гривнях вона є суттєвою. Так, якщо домогосподарства з дітьми витрачали в середньому 157 грн. на оплату різного роду послуг, то без дітей — майже на 30% більше — 202 грн.

Близько третини від усіх витрат на послуги як сім'ї з дітьми, так і без дітей спрямовують на оплату транспортних послуг та зв'язку. У домогосподарствах з дітьми в середньому на місяць на одну особу витрачається 49 грн. на ці цілі, в домогосподарствах без дітей — 61 грн.

Наступною за вагомістю є стаття витрат на оплату житлово-комунальних послуг, пов'язаних з утриманням житла. Частина сімей не має власного житла, а тому вимушена його орендувати, що значно підвищує рівень витрат на житло. По домогосподарствах з дітьми частка витрат на послуги з утримання житла становила 3,2% від сукупних витрат, або 36,8 грн. на особу на місяць, а по домогосподарствах без дітей — 3,9%, тобто 60,3 грн. на особу.

Оскільки основні статті витрат домогосподарств з дітьми спрямовані на забезпечення харчування, купівлю одягу і взуття та оплату житлово-комунальних товарів і послуг, то досить мала частка залишається на охорону здоров'я, освіту, відпочинок і культуру тощо. Домогосподарства з дітьми витрачають на медицину 14 грн. на місяць на одну особу, на освіту — 20 грн., без дітей — 24 та 16 грн. відповідно. Витрати на проведення дозвілля є майже однаковими і становлять близько 14 грн. на місяць на 1 особу.

Зниження матеріального добробуту українських домогосподарств стало відправною точкою для трансформації загальної структури витрат, а також й усіх її складових. Характерні зміни для кожної зі складових доцільно розглянути окремо та детальніше.

Особливістю частки витрат на харчування, яка значно зросла за короткий проміжок часу, є те, що, на тлі значних коливань у споживанні одних продуктів, практично відсутня різниця у споживанні інших. Зниження рівня матеріального добробуту українських домогосподарств призвело до погіршення забезпечення щоденного раціону найбільш вартісними групами продуктів харчування: м'ясом та м'ясопродуктами, фруктами та овочами, рибою та рибопродуктами. А при зростанні доходів спостерігалися зворотні тенденції.

Так, впродовж 1990-х років незважаючи на те, що для української культури харчування притаманний раціон, насичений м'ясними стравами, відбувся різкий спад, порівняно до попереднього десятиріччя, у споживанні населенням продуктів цієї групи. Зокрема, якщо у 80-х роках м'яса та м'ясопродуктів споживали дещо більше 60 кг на особу на рік, то вже наприкінці 90-х цей показник зменшився майже вдвічі, склавши тільки 33 кг. Наступне десятиліття, а саме починаючи з 2002 р., відзначається стійкою тенденцією до поступового щорічного зростання кількості спожитих однією особою впродовж року м'яса та м'ясопродуктів. Виняток становив 2009 р., коли спостерігалось незначне зниження цього показника. У 2010 р. він знову зріс, однак за 2011 р. рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів знову низився на 1 кг (рис. 2.16).

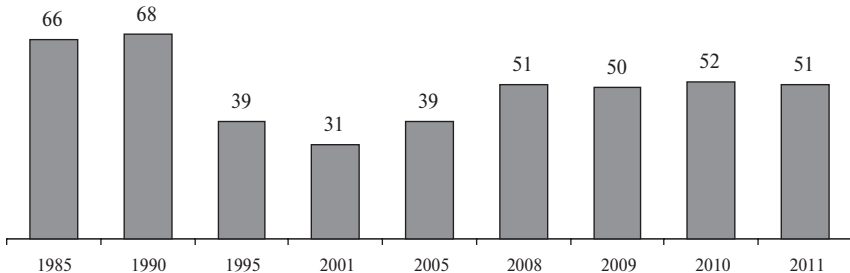

Рис. 2.16. Динаміка споживання населенням м'яса та м'ясопродуктів, Україна, 1980–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980-1990 рр.), «Народне господарство Української РСР» (1991-1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994-2011 рр.) / розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України. 1999 – 2011 рр.

Зауважимо, що за останні двадцять років відбулися трансформації й у структурі споживання м'яса та м'ясопродуктів: якщо у раціоні українців впродовж 80-х років переважали свинина, яловичина та телятина, то вже у 2000-их споживання курятини відтіснило на другий план ці види м'ясної продукції. З 1990 р. в країні щороку стрімко знижувалося виробництво свинини, яловичини та м'яса птиці, тоді ж, у відповідь на споживчі потреби населення, керівництво країни підписало угоду про імпорту курятини із США⁸. У результаті на усьому пострадянському просторі, в тому числі й в Україні, до раціону населення "впевнено увійшла" курятина й широкого розповсюдження набув термін "ніжки Буша". Але вже 2001 р. став переломним щодо імпорту та власного виробництва птиці, тоді як по свинині та яловичині спад продовжувався (рис. 2.17).

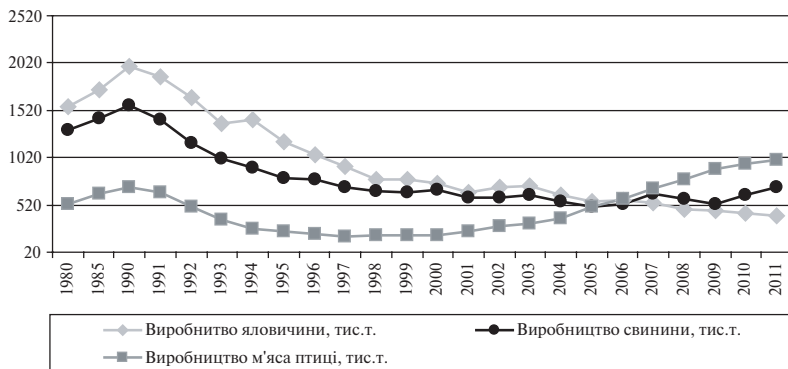

Рис. 2.17. Динаміка виробництва основних видів м'яса, Україна, 1980-2011 рр., кг на особу на рік

Джерело: «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.)

Щоденний раціон українців також важко уявити без яєць. Споживання цього продукту впродовж 1980-х — 2000-х років в цілому повторює загальну картину по інших групах продуктів: зниження кількісних показників впродовж 90-х та відновлення споживання на початку 2000-х рр. Спад споживання яєць, який продовжувався до 1997 р. включно, можна пояснити не лише їх здорожчанням чи зниженням рівня доходів населення, а передусім, скороченням поголів'я птиці, що мало місце в Україні з 1990 р., коли за сім років поголів'я скоротилося з 246104,2 тис. до 123340 тис.

⁸ За даними Інтернет ресурсу, США є найбільшим у світі імпортером курятини, якому у 2009 р. належало 74% квот на її продаж. — http://ru.wikipedia.org/wiki/Ножки_Буша

Аналогічна ситуація склалася зі споживанням риби та рибопродуктів. Впродовж 1980-х років продукти цієї групи вживали найбільше, тоді як на початку 90-х розпочався різкий спад, що тривав до середини десятиліття, сягнувши свого мінімуму у 1994 р. (3,5 кг на особу на місяць). З 1995 р. риба стала повертатися до раціону українських домогосподарств, про що свідчить повільне збільшення показника. У 2008 р. кількість спожитої риби навіть сягнула рівня 1990 р., проте вже у наступні три роки далася взнаки фінансова економічна криза, і споживання знов пішло на спад (рис. 2.18).

Окремо слід сказати про картоплю, хлібопродукти та молокопродукти в раціоні українців. Споживання продуктів цих трьох груп майже для ста відсотків домогосподарств є щоденним і домінує за кількістю порівняно з іншими основними групами продуктів. Кількісні показники споживання картоплі, хліба та молока є дуже чутливими до економічних підйомів та спадів, а об'єми їх вжитку напряму свідчать про зміни у рівні матеріального добробуту населення.

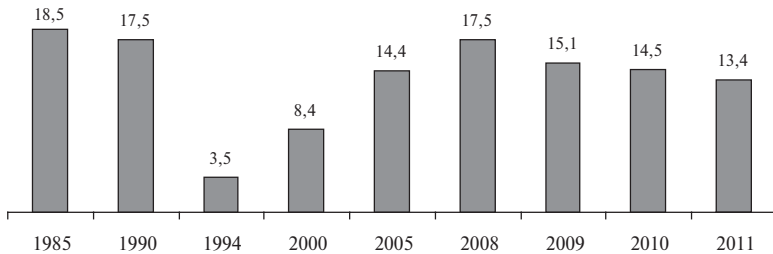

Рис. 2.18. Динаміка споживання населенням риби та рибопродуктів, Україна, 1985–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–199 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.).

Однак зниження кількісних показників вжитку хліба та хлібопродуктів у 1990-х роках не можна трактувати однозначно, оскільки їх високе значення у 1980-х було зумовлено тим, що дешевизна цього продукту давала змогу використовувати його як додатковий корм для домашньої худоби та птиці, а визначити, яка частина була використана власне на споживання населенням, не уявляється можливим. Тому можна тільки зробити припущення, що через істотне подорожання хліба та хлібопродуктів на початку 90-х рр. населення перестало використовувати його для підгодовування худоби, принаймні у тій кількості, що раніше, а фактичні дані відображають реальне споживання продукту саме населенням (рис. 2.19).

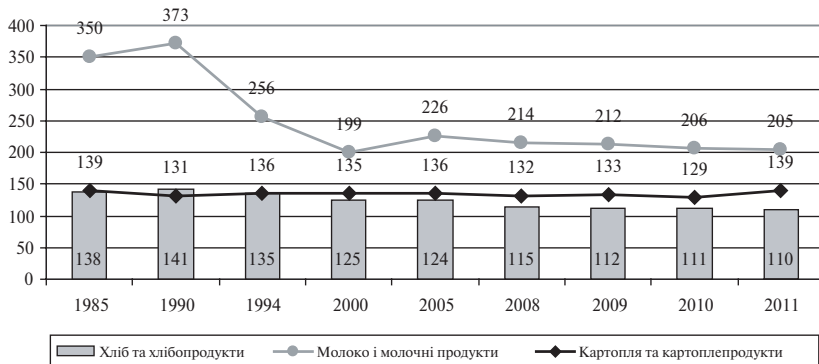

Рис. 2.19. Динаміка споживання населенням хліба, хлібопродуктів, картоплі, молока та молокопродуктів, Україна, 1985–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.).

Картоплю також використовують і як їжу для худоби, проте, на відміну від хліба, картопля коштує селянам, в основному, тільки їх працю, тобто готівкові гроші на неї майже не витрачають, а отже підвищення її вартості не повинно позначитися на загальних обсягах її вжитку. Взагалі у споживанні картоплі та хліба за останні двадцять років означився певний прогрес: щорічне вживання картоплі скоротилося на 10 кг на рік в розрахунку на особу, а хліба — аж на 27 кг, однак у 2011 р. споживання картоплі сягнуло 139 кг на особу, тобто повернулося до рівня 1985 р.

У щоденному раціоні українських домогосподарств витрати на овочі є п'ятою за розміром статтею витрат серед інших десяти основних груп продуктів (передують їй тільки м'ясо, хліб, молоко та цукор), тоді як витрати на фрукти та ягоди — є чи не найменшими. Динаміка їх споживання протягом 1980-х–2000-х років ідентична до споживання інших продуктів харчування: десятилітній спад впродовж 1985-1995 рр., повільне зростання в подальші п'ятнадцять років. За 2011 р. споживання овочів становило 163 кг на особу на рік, що більше порівняно з попереднім роком на 13% та з базовим, 1985 р. — на третину. Щодо фруктів, то рівень їх споживання теж щороку зростає, однак темпи є не такими високими, як по овочах (у 2011р. порівняно з 2010р. зростання становило 10%) (рис. 2.20).

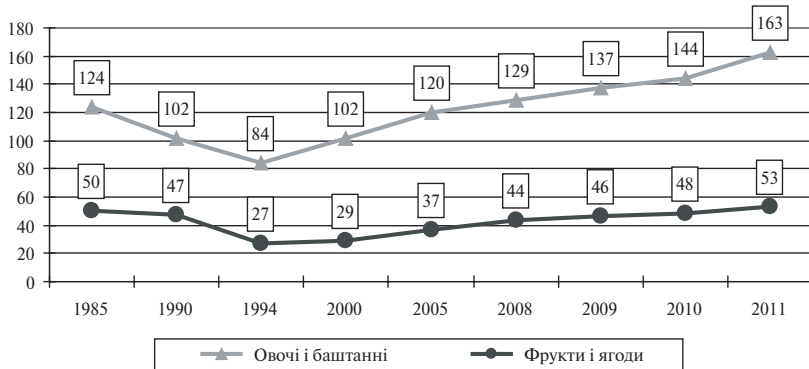

Рис. 2.20. Динаміка споживання населенням овочів та баштанних, фруктів та ягід, Україна, 1985–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2010 рр.).

Висока вартість фруктів та ягід, особливо сезонних чи імпортованих, істотно обмежує їх споживання для значної кількості домогосподарств: якщо двадцять відсотків найбідніших вживали у 2011 р. 2,4 кг на особу на місяць, то двадцять відсотків найзаможніших – у 3,6 рази більше. Розрив між споживанням овочів по крайніх дохідних групах складає 2 рази (5,6 кг на місяць на особу проти 11,9 кг), це можна пояснити не тільки більш дешевою вартістю продуктів цієї групи, а й відповідністю традиційним смакам населення, прагненням харчуватися здоровою їжею тощо.

Стосовно споживання продуктів харчування інших груп, зокрема таких, як цукор, олія та інші рослинні жири, зміни ледве помітні: в цілому рівень їх споживання значно знизився впродовж 90-х років, а зростання відновилося тільки у 2001 р. Спад споживання цукру та олії, що мав місце до 1994 р., можна пояснити не тільки низькою платоспроможністю населення, а й занепадом аграрного сектору економіки та спадом їх виробництва. Проте на відміну від олії, яка є недорогим, традиційним і майже незамінним продуктом для українського меню, наявність в раціоні українців цукру більше «залежить» від рівня доходів. Наприклад, зниження рівня доходів населення внаслідок світової економічної кризи у 2008 р. негативно позначилося на його вжитку вже в наступному році (рис. 2.21).

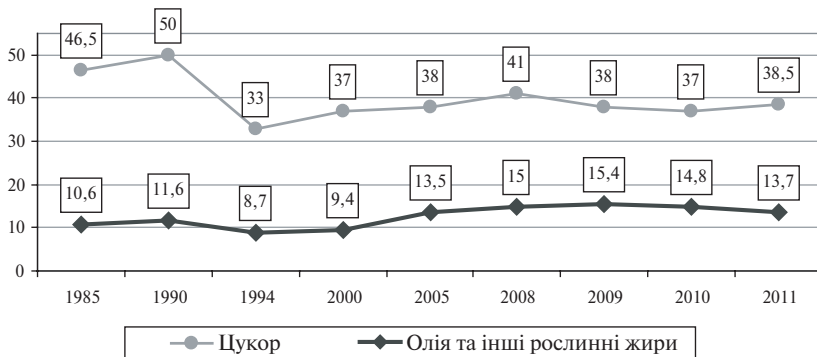

Рис. 2.21. Динаміка споживання населенням цукру, олії та інших рослинних жирів, Україна, 1980–2011 рр., кг на одну особу на рік

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), «Народне господарство України» (1991–1993 рр.), «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» (1994–2011 рр.).

Особливістю української ситуації є те, що з року в рік показники споживання по домогосподарствах з дітьми поступаються показникам по домогосподарствах без дітей з усіх без винятку груп продуктів. Так, серед домогосподарств, до складу яких входять діти, в середньому за місяць було спожито лише 4,3 кг м'яса та м'ясопродуктів на особу, тоді як у бездітних сім'ях споживання цих продуктів було на рівні 6,2 кг.

Рівень споживання риби та рибопродуктів у сім'ях з дітьми є меншим в 1,6 разу ніж у сім'ях, що складаються лише з дорослих, споживання молока та молочних продуктів – в 1,4 разу, плодів, ягід – в 1,2 разу, яєць – в 1,2 разу.

У домогосподарствах з дітьми споживання овочів становить 8 кг на особу, тоді як по домогосподарствах без дітей – 12,2 кг. Різниця у споживанні навіть хліба і хлібопродуктів сягає майже 50%, картоплі – 35%.

Серед домогосподарств з дітьми також помітною є різниця щодо споживчих можливостей. Так, найкраща ситуація у домогосподарствах з однією дитиною та у сім'ях, де всі дорослі працюють. З появою другої дитини різко скорочується споживання таких важливих продуктів, як овочі (на 1,2 кг), фрукти (на 0,6 кг), м'ясо (на 1 кг), молоко (на 1,2 кг), риба (0,3 кг), навіть картоплі та хліба споживається менше.

Найгірша ситуація з року в рік спостерігається в багатодітних родинах, де раціон переважно складається з картоплі і картоплепродуктів та хліба, а вжиток м'яса, яєць, молока, овочів та фруктів є меншим за середні показники по домогосподарствах з дітьми майже на третину.

Крім наявності в домогосподарстві дітей, кількість спожитих продуктів харчування залежить від місцевості проживання. Так, у 2011 році за споживанням основних груп продуктів місто значно випереджало село. Різниця у споживанні м'яса склала майже 1 кг на особу на місяць, риби 0,1 кг, баштанних — 0,3 кг, плодів, ягід, горіхів, винограду — 1,3 кг. В раціоні сільських домогосподарств з дітьми переважають хліб та хлібопродукти (9 кг проти 7 кг по містах), картопля та картоплепродукти (8,7 кг проти 5,6 кг).

За рівнем споживання усіх продуктів харчування бідні домогосподарства з дітьми поступаються небідним. Найбільша різниця — у, понад два рази — у споживанні фруктів: якщо у небідних домогосподарствах в середньому на одну особу споживають 4,1 кг плодів, ягід, горіхів та винограду, то по бідних — лише 1,8 кг.

М'яса та м'ясопродуктів бідні домогосподарства споживають менше на 2,2 кг, або в 1,8 разу, молока та молочних продуктів — на 6,6 кг, або 64% від рівня небідних сімей з дітьми, риби та рибопродуктів — менше в 1,6 разу. Навіть картоплі та хліба у бідних сім'ях споживають менше майже на 1 кг на особу в місяць. Отже, рівень споживчих можливостей бідних домогосподарств є набагато нижчим порівняно з небідними, що негативно позначається не лише на кількісних, а й на якісних показниках харчування.

Певні трансформації структури харчування, на думку фахівців із здорового способу харчування, відбуваються в суспільстві кожні п'ять — десять років, тому було розроблено на 1999—2004 рр. та 2005—2015 рр. норми щодо кількісних показників споживання продуктів харчування за основними групами з урахуванням багатьох факторів.

На основі цих нормативів ми можемо говорити, що впродовж 1999–2011 рр. в цілому раціон українських домогосподарств зазнав позитивних змін, про що свідчить показник співвідношення реального та нормативного споживання. Так, у 1999 р. населення харчувалося надміру хлібом, картоплею, олією та яйцями, відчуваючи значний дефіцит у споживанні таких важливих для життєдіяльності продуктів, як фрукти і ягоди, м'ясо, молоко, овочі та риба. За десятиріччя зменшився розрив між фактичним та нормативним споживанням м'яса, фруктів і ягід, а риби навіть стали вживати понад міру. Також традиційно надмірним залишається споживання хліба і хлібопродуктів, натомість вжиток молока та молочних продуктів становить лише 60% від нормативного. Збільшилось і до того надмірне споживання олії, маргарину та інших жирів (майже 70% понад норму) (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

**Динаміка співвідношення реального та нормативного споживання
основних груп продуктів, Україна, 1999 та 2011 рр.**

Групи продуктів	1999	2011
хліб та хлібопродукти	1,07	1,10
картопля та картоплепродукти	1,03	0,76
овочі й баштанні	0,78	0,74
плоди, ягоди, горіхи, виноград	0,30	0,50
цукор, мед	0,88	0,98
олія, маргарин та ін. жири	1,41	1,68
м'ясо, м'ясопродукти (включаючи субпродукти і жир)	0,61	0,75
молоко та молочні продукти	0,62	0,61
яйця	1,32	0,85
риба та рибопродукти	0,81	1,05

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Домогосподарства з дітьми протягом 2011 року відчували значний дефіцит щодо споживання таких важливих для життєдіяльності людини продуктів, як овочі, фрукти, м'ясо, молоко, що свідчить про низьку культуру харчування. Найбільший дефіцит (на 55%) відчувався у споживанні фруктів, ягід, винограду, горіхів, на 40% — овочів та баштанних, м'ясопродуктів, на 50% — молокопродуктів. Кількісний показник споживання продуктів харчування (по 8 з 10 основних груп) напряму залежить від кількості дітей у складі домогосподарства: чим більше дітей, тим менш різноманітним є харчування в родині, і тим більшою є кількість вживаних хліба, картоплі, та меншою — риби, м'яса, молока, овочів, фруктів, ягід, що вкрай необхідні для нормального розвитку дитячого організму.

Найгірша ситуація щодо відповідності реального споживання нормативному спостерігається в сільських домогосподарствах з дітьми, де раціон складається переважно з картоплі (фактичне споживання перевищує нормативне на 10%), картоплепродуктів, хліба та хлібопродуктів, а вжиток м'яса, риби, молока, овочів та фруктів суттєво відрізняється від нормативних значень.

У цілому можна говорити, що раціон українців став більше відповідати кількісним нормам харчування, тоді як якісні характеристики їжі все ще бажають кращого. Надмірне споживання одних продуктів за одночасного недоспоживання інших призводить до того, що при високій середній калорійності добового раціону (в середньому 3 290 ккал) з року в рік українцям недостає понад 30% білків і майже 20% вуглеводів, у той час як жирів споживається більше від норми майже вдвічі (рис. 2.22).

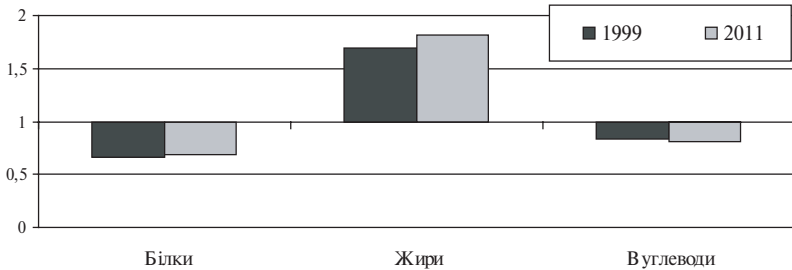

Рис. 2.22. Динаміка співвідношення реального та нормативного споживання поживних речовин у щоденному раціоні, Україна, 1999–2011 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

За оцінками Продовольчої й сільськогосподарської організації ООН (ФАО) і Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), середня норма харчування для однієї людини має становити 2300–2400 ккал на добу. Чітко виражене недоїдання настає тоді, коли цей показник падає нижче 1800 ккал, а очевидний голод — коли він проходить критичну позначку 1000 ккал на добу.

Що ж стосується структури харчового раціону, то за нормою він має містити не менше 100 г білків на добу. Харчування, за якого бракує не тільки калорій, а й білків, насамперед тваринного походження, а також жирів, вітамінів, мікроелементів, називається неповноцінним. Неповноцінне харчування значної частини населення країн, що розвиваються, і певної частини бідних прошарків в інших державах — важлива причина низької тривалості життя і хвороб, викликаних білково-калорійною нестачею, гострою нестачею в організмі вітамінів, мінеральних речовин.

В цілому українцям притаманна висока калорійність харчового раціону, що обумовлено традиційними уподобаннями. Енергетична цінність добового раціону українських домогосподарств залежить від наявності дітей. Так, по домогосподарствах з дітьми у 2011 р. показник дорівнював 2799 ккал на особу, що порівняно із середньоукраїнським рівнем є меншим на 491 одиницю і набирається він із 80 г білків, 128 г жирів та 356 г вуглеводів.

Споживчі можливості сімей з дітьми напряму пов'язані із кількістю дітей та зайнятістю дорослих членів домогосподарства. У сім'ях з однією дитиною, за даними 2011 року середньодобове споживання білка на одну особу становило 82,7 г, з двома дітьми — вже 74,7 г, жирів споживалось 133,6 та 115,4 г. По багатодітних домогосподарствах висока калорійність раціону є наслідком надмірного споживання картоплі та хліба.

Негативним чинником у надмірному споживанні в їжу жирів та по-стійному дефіциті білків й вуглеводів на сьогодні також можна вважати велике поширення продукції, що містить шкідливі домішки та генно-модифіковані організми (ГМО). Вчені беззаперечно довели лише те, що генномодифіковані продукти викликають різного роду алергії, але які будуть наслідки споживання таких продуктів через десятки років, ніх-то достеменно не знає.

Таким чином, за період 1980–2011 рр. структура загальних сукупних витрат українців була суттєво трансформована, що позначилося на різко-му зростанні питомої ваги витрат на продукти харчування й перерозподілі структури харчування. Підкреслимо, що тільки за останнє десятиріччя від-булася значна трансформація смаків та кулінарних уподобань населення, змінилося саме уявлення про те, яким має бути щоденний раціон, не тіль-ки через економічні спади чи підйоми, зміну рівня життя населення, сучасні технологічні та технічні можливості виробництва, зберігання та постачання продуктів харчування, що сприяло поширенню різноманітних культур хар-чування та їх “інтеграції”, а також завдяки суттєвій інформаційній політиці світової спільноти щодо здорового способу життя, в першу чергу, за допомо-гою раціонального та збалансованого харчування. На жаль, наявна в Украї-ні інформативна база даних не дає змоги прослідкувати цей перерозподіл на користь тих чи інших груп продуктів або визначити їхню якість і корисність для здоров’я людини, про це можна зробити тільки припущення.

Отже, наприкінці першого десятиліття XXI ст. значна частина насе-лення України намагається дотримуватися рекомендацій щодо здорово-го харчування, щодо вживання в їжу низькокалорійних продуктів, надає перевагу продуктам харчування, насиченим білками, перед продуктами з високим вмістом вуглеводів та жирів. Це, відповідно, вплинуло й сут-тєво трансформувало структуру харчування, в якій поменшало дешевих продуктів — картоплі та хліба, натомість збільшилося дорогих — фрук-тів, риби та рибопродуктів, а також овочів та м’яса.

Необхідність витратити на харчування більше половини наявних коштів істотно обмежує можливості домогосподарств щодо придбан-ня непродовольчих товарів та послуг. Обмеженість була і раніше, про-те її природа принципово змінилася. До початку 1990-х років домогос-подарства теж не мали змоги купувати необхідні товари, однак не через фінансову скруту, а через значний товарний дефіцит. Вільні кошти від-кладали і накопичували переважно на рахунках в Ощадбанку, таким чи-ном споживання певних товарів “відтерміновувалось”. У той час майже всі домогосподарства мали заощадження.

З розпадом СРСР та відкриттям кордонів ринок почав стрімко за-повнюватись новими товарами, пропонувались все нові види послуг,

підтримувані потужною рекламою на телебаченні, на вулицях, у транспорті, у друкованих виданнях. Виробники та продавці закликали населення купувати негайно, всіляко стимулюючи до здійснення покупки, використовуючи всі відомі стратегії продажів та способи привабливості покупців.

Більшість домогосподарств у цей час справді змогла купити багато товарів, яких раніше або не було взагалі, або можна було придбати лише переплативши, як мінімум, двічі. Однак дуже швидко фінансові можливості домогосподарств вичерпались, через інфляційні процеси, які стрімко набирали обертів, дію інших чинників, вклади знецінились, а складна економічна ситуація не сприяла поповненню сімейних бюджетів. Населення спрямовувало на споживання всі зароблені кошти, тому заощаджувати не було можливості. Разом з тим потреба купувати нові товари «тут і негайно» почала превалювати над необхідністю відкладення покупки до накопичення необхідної суми. Цьому сприяв і розвиток механізмів іпотечного та споживчого кредитування: банки охоче надавали кредити на купівлю квартир, автомобілів, побутових товарів.

Уже на початку 2000-х років взяття кредиту у банку або позика грошей в кредитній спілці стало звичною справою для населення, причому кількість кредитів та їх загальна сума не сприймалися як потенційна загроза подальшому благополуччю: частина населення брала кредитів стільки і на таку суму, скільки банки погоджувались видавати.

Отже, у моделі споживчої поведінки відбувся перехід від *накопичення та споживання за рахунок витрачання накопичених ресурсів до «життя в кредит»*. Підтвердженням цього є динаміка обсягів накопичень та споживчих кредитів, наданих населенню.

Накопичення визначаються фінансовими можливостями домогосподарства та віддзеркалюють зміни в матеріальному добробуті. За період 1980–1998 рр. відбувся перехід від зростання питомої ваги накопичень у структурі сукупних витрат сімей протягом 1980–1990 рр. до стабілізації показників у 1991–1993 рр. та стрімкого падіння, починаючи з 1993 р. (рис. 2.23).

Негативну тенденцію вдалося переломити лише у 1999 р., коли питома вага накопичень у структурі сукупних витрат сімей почала зростати, хоча й повільно. Найбільш відчутним таке зростання було у 2008 р. (в 1,8 разу порівняно з попереднім періодом), однак вже у наступному 2009 р. знову було падіння (на 0,9 в.п.), а за 2010 р. показник знизився ще на 0,2 в.п. У 2011р. частка накопичень у сукупних витратах знову зростала і сягнула найвищого за останні 12 років значення – 4,4% (рис. 2.24).

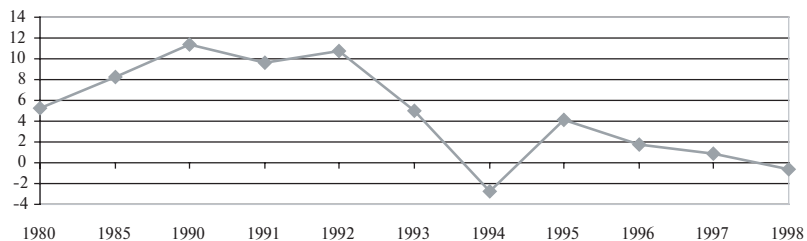

Рис. 2.23. Динаміка питомої ваги накопичень у структурі сукупних витрат сімей, Україна, 1980–1998 рр., %

Джерела: «Народне господарство України» (1980–1993 рр.), «Статистичний щорічник України» (1994–1998 рр.)

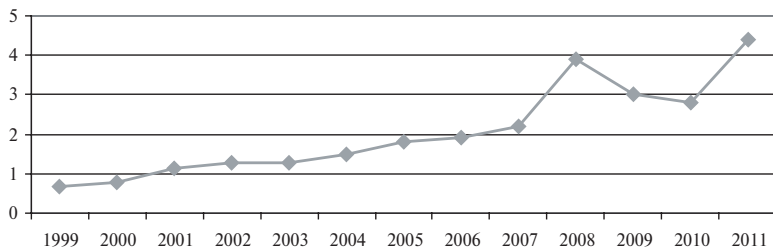

Рис. 2.24. Динаміка питомої ваги накопичень у структурі сукупних витрат сімей, 1999–2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Незважаючи на такі позитивні зміни, досягнути рівня 1990 р. на-вряд чи вдасться, оскільки розрив між показниками становить майже три рази (4,4% у 2011 р. проти майже 12% у 1990 р.). З другого боку, і природа накопичень була іншою. Зростання їх обсягів обумовлювалось не стільки зростанням добробуту населення, скільки постійним товар-ним дефіцитом та наявністю незадоволеного споживчого попиту.

У 1980-ті роки через постійний товарний дефіцит та наявність у на-селення «вільних» коштів попит на кредитні ресурси був невеликим. Кредити видавали переважно на будівництво чи придбання житла, а об-сяг кредитів на придбання меблів, товарів тривалого користування, одя-гу тощо був зовсім незначним. Незважаючи на невирішеність житлово-го питання, більшість населення сподівалась на отримання житла від держави та не поспішала брати кредит, хоча відсотки були доволі низь-

кими, а терміни кредитування — тривалими. Так, у 1980 р. на 1000 крб. доходів населення припадало лише 4,9 крб. кредитних коштів. Протягом наступних 10 років ситуація дещо погиралась, і вже у 1990 р. співвідношення становило майже 15 крб. на 1000 крб. (рис. 2.25).

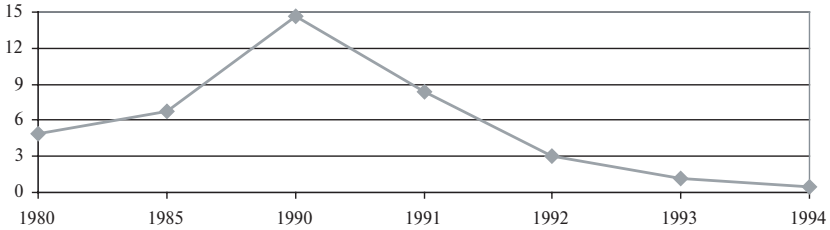

Рис. 2.25. Динаміка співвідношення обсягів кредитів, наданих населенню банківськими установами, та грошових доходів населення, Україна, 1980 – 1994 рр.; крб. / 1000 крб.

Джерела: Народне господарство України (1980–1993 рр.), Статистичний щорічник України (1994 р.)

Однак у 1991 р. різко зросло співвідношення між показниками внаслідок того, що обсяг кредитів для населення майже не змінився (1673 млн.крб. проти 1602 млн. у 1990 р.), а грошові доходи зросли майже у два рази (з 109,4 млрд. крб. до 200 млрд. крб.). В подальшому через складну ситуацію в цілому в економіці, й у фінансовому секторі зокрема, та гіперінфляцію в країні споживче кредитування фактично було згорнуто: у 1994 р. на 1000 крб. грошових доходів населення припадало лише 0,4 крб. кредитних коштів. До кінця 90-х років відсутніх змін у ситуації із споживчим кредитуванням не було.

Переломним був 2003 р., коли обсяги кредитів почали різко зростати, а збільшення грошових доходів було менш інтенсивним. Фінансові установи відновили раніше діючі схеми кредитування та розробили нові, значно спростились і процедура отримання кредиту. На фоні відносно стабільної ситуації із доходами населення почало брати в кредит практично все, що банки кредитували. Внаслідок цього у 2008 р. на кожну 1000 грн. грошових доходів населення припадало 327 грн. кредитних коштів. За останні два роки через фінансову кризу частину кредитних програм було згорнуто, проте співвідношення між обсягами кредитів, наданих домашнім господарствам депозитними корпораціями, та грошових доходів населення, залишається доволі високим — 190 грн. на кожну 1000 грн. грошових доходів (рис. 2.26).

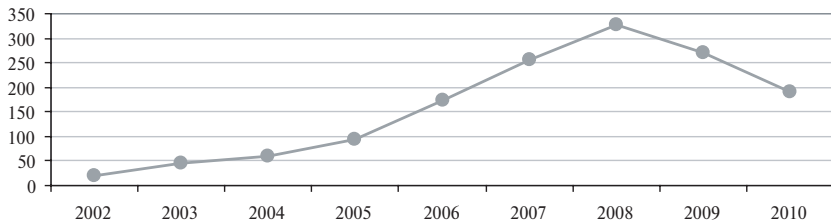

Рис. 2.26. Динаміка співвідношення обсягів кредитів, наданих домашнім господарствам депозитними корпораціями, та грошових доходів населення, Україна, 2002 – 2010 рр.; грн. / 1000 грн.

Джерело: розраховано авторами за даними <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index> «Статистичний щорічник України» (2002–2010 рр.).

Таким чином, впродовж досліджуваного періоду чітко простежується перехід від доволі високого рівня заощаджень у структурі сукупних доходів сімей у 1980-х роках та практично невідчутного навантаження кредитними ресурсами в середині 1990-х рр. до мінімізації накопичених ресурсів (а по окремих типах сімей – до їх практичної відсутності) та високого рівня кредитної заборгованості населення вже у 2000-х. За інформацією Національного банку України, станом на січень 2012 р. загальний обсяг кредитів, виданих українськими банками, становить 825 мільярдів гривень.

З одного боку, за рахунок кредитування багато сімей змогли поліпшити житлові умови, придбати товари тривалого користування, меблі тощо та поліпшити тим самим умови проживання, а з другого – для сімей значно зросли ризики залишитись без майна та без засобів існування, оскільки внаслідок дії різних чинників вони можуть стати неспроможними вчасно повертати кредити. Як правило, банки не списують борги позичальникам, а намагаються всілякими способами їх повернути. Лише невелика частина боргів списується як безнадійні. Так, у 2011р. було списано 5,6 млрд. грн., або лише 6,6% простроченої заборгованості за кредитами.

В основному кредитами користується молодь та молоді сім'ї, що і зрозуміло, адже у переважної більшості ще немає накопичених ресурсів та відносно високих поточних доходів для придбання житла, товарів тривалого користування тощо, але є бажання мати все і одразу.

Серед старших поколінь питома вага осіб, що мають заборгованість перед банками за неоплачені кредити, є не такою високою, як серед молоді з кількох причин. По-перше, вони менше налаштовані на ризиковану поведінку, а взяття кредиту завжди є ризиком, по-друге, звички

жити за усталеними нормами і радикально нічого не змінювати (мешкати нехай у застарілому, але власному житлі, зі старими меблями, проте без боргів і т.п.) превалюють серед представників старших поколінь. По-третє, кредитні ресурси є недоступними для осіб пенсійного віку, оскільки політика банків з кредитування населення передбачає страхування ризиків і вводить певні обмеження щодо вікових та статусних характеристик позичальників, особливо це стосується довготермінових кредитів (купівля нерухомості, автомобілів тощо). Так, наприклад, особам передпенсійного чи пенсійного віку навіть за умови, що вони мають заставний капітал і достатні доходи для отримання кредиту, скоріш за все буде відмовлено у позиції, оскільки вони мають дуже високий ризик щодо неповнення коштів внаслідок дії інших чинників (хвороби, смерті тощо). Однак на практиці часто саме пенсіонери сплачують або повністю, або частково кредити, взяті у банках представниками молодших поколінь.

За останні два десятиліття відчутні трансформації відбулись і у споживанні послуг. Зростання питомої ваги витрат на послуги у загальній структурі витрат можна пояснити здебільшого тим, що істотно подорожчали житлово-комунальні послуги за незначного збільшення доходів населення (докладніше про це йтиметься нижче).

Більш-менш значимими є витрати на послуги (у абсолютному виразі) лише високодохідних домогосподарств, але частка таких витрат майже не відрізняється від середнього по всіх домогосподарствах значення — представники 10-ї децильної групи витрачають на послуги 15,6% свого бюджету проти 13,3% в середньому по країні. При цьому найбагатшій 10% домогосподарств направляють на харчування 43% всіх витрат, а дев'ята децильна група — вже більше половини. Навіть, якщо припустити, що обстеження умов життя домогосподарств недоохоплює 10% найбагатшого населення країни, це не змінює загальної картини щодо структури споживання. Отже, можна зробити однозначний висновок про вкрай низькі споживчі можливості українських домогосподарств та відповідно викривлену структуру споживання. Середньостатистичне домогосподарство сьогодні направляє "левоу" частку своїх ресурсів на споживання — неспоживчі витрати складають близько десятої частини сукупних витрат.

Якщо в останні докризові роки намітилась позитивна тенденція до збільшення відсотку заощаджень та інвестицій (у 2008 році неспоживчі витрати становили 15,2% сукупних витрат домогосподарств), то з 2009 року структура почала повертатися на попередні позиції.

Найбільш відчутним для населення стало різке зростання витрат на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів (ЖКПКП)⁹. Якщо у 1985 р. на їх оплату припадало 20% від усіх коштів, витрачених на послуги, у 1991 р. — 13%, то вже у 1995 р. — 41%, тобто за десять років витрати зросли вдвічі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

**Динаміка структури витрат домогосподарств на послуги,
Україна, 1985-1998 рр., %**

Статті витрат на послуги	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
одяг та взуття	7,5	5,1	8,8	8,2	6,2	2,9	1	0,5	0,4	0,3
оплата житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів	20	16,1	13	14	25,7	20,3	40,9	47,9	47,8	44,1
утримання житла в належному стані	1,4	0,9	2,4	1,8	1,6	0,9	0,5	0,3	0,2	0,2
ремонт меблів та побутових приладів	2,9	2,5	3,5	3,6	2,5	1,6	0,8	0,6	0,5	0,4
медичні послуги	0,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,3	1,1	1,1	1,2	1,3
ремонт транспортних засобів	1,3	1,8	6,9	5,9	2,7	1,9	1,1	0,7	0,8	0,8
транспорт (послуги)	31	24	28,4	26,1	25,9	31,9	24,4	21,3	19,7	20,3
послуги зв'язку	7	6,1	6,5	8,3	6	8,2	7,2	7,5	8,6	10,8
проведення дозвілля	12,6	13,2	15,6	18,6	16,5	18,4	13,1	9,5	7,3	7,7
освіта	3	1,6	1,1	1,4	0,7	1,2	1,2	2,4	3,7	6,2
інші послуги	12,7	27,1	12,2	10,7	10,8	11,4	8,7	8,2	9,8	7,9
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1985–1990 рр.), Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1991–1998 рр.)

⁹ До 2002 р. ця стаття витрат мала назву «Оплата житлово-комунальних послуг». Витрати на оплату централізованого газопостачання, гарячої води, електроенергії, опалення, балонного газу та інших видів палива класифікувались як витрати на житлово-комунальні послуги. У 2002 р. методологію визначення показників споживчих витрат було змінено відповідно до міжнародної класифікації індивідуального споживання товарів і послуг за цілями (СОICOP-HBS) та перераховані витрати було віднесено до категорії «комунальні продукти». До житлово-комунальних послуг відносять водопостачання, водовідведення, прибирання сміття, обслуговування прибудинкових територій тощо. При розрахунку структури витрат на послуги у 1985–1998 рр. у статті «Оплата житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів» враховано витрати як власне на послуги, так і ті, що за міжнародною класифікацією відносять до товарів.

До 1990-х років в цілому на послуги припадало близько 8% сукупних витрат домогосподарств, з них оплата житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів становила лише третину, тобто менше 3%. Такі невеликі витрати були зумовлені тим, що населення оплачувало лише 15% від усіх витрат на утримання житла, решту 85% — держава. У 1989 р. в бюджеті сімей витрати на оплату квартир не перевищували 1%, а з урахуванням комунальних платежів — 3% від загальних сукупних витрат. Оплата одного квадратного метра житлової площі становила в середньому за рік 1 крб. 58 коп., або 13 коп. на місяць. Витрати на утримання державного і суспільного житлового фонду у тому ж році становили більш ніж 13 млрд. крб., з них близько 12 млрд. склали дотації держави і лише 2 млрд. — квартирна плата¹⁰.

Зрозуміло, що в умовах різкого погіршення ситуації в країні, викликаного трансформаційними процесами не лише в економіці, а й у інших сферах суспільного життя, держава вже не могла такою ж мірою фінансувати утримання житлового фонду, а тому основні витрати лягли на плечі самих споживачів і стали для більшості непід'ємним тягарем. Вже у 1994 р. порівняно з 1992 р. витрати на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів зросло в 1,7 разу (рис. 2.27).

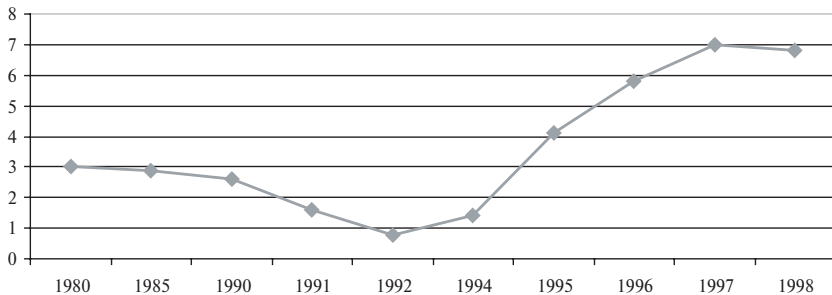

Рис. 2.27. Динаміка питомої ваги витрат домогосподарств на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів у загальних сукупних витратах, Україна, 1980–1998 рр., %

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1980–1990 рр.), Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1991–1998 рр.).

¹⁰ Социальное развитие СССР. 1989. — М., 1991.

Переломним був 1995 р., коли частка витрат на ЖКПКП в сукупних витратах сімей зросла майже в три рази (4,1% проти 1,4% у 1994 р). Частина сімей була неспроможною сплачувати їх вартість, тому два роки потому у 1996 р. було запроваджено Програму надання населенню субсидій на відшкодування витрат на житлово-комунальні послуги. Введення її в дію було обумовлене необхідністю підтримки населення у період особливо гострої економічної кризи та як превентивний засіб для подолання росту заборгованості населення за оплату житла.

Субсидія на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива сьогодні є найбільш поширеним видом адресних виплат в Україні. Так, за даними ОУЖД, у 2011 р. 4,7% домогосподарств скористалися житловими субсидіями, кількість яких порівняно із 2005 р. скоротилася майже в півтора рази (з 6,7%).

Чисельність учасників програми житлових субсидій знижувалась високими темпами до 2006 р., оскільки за незмінних впродовж кількох років тарифів високими темпами зростали номінальні доходи населення. Внаслідок підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги та паливо з 2007 р. популярність програми дещо зросла, проте у 2009 р. вона знову пішла на спад. Наступний етап зростання тарифів та пом'якшення правил входу до програми, напевне, призведе до значного збільшення контингенту учасників у майбутні роки. Основними реципієнтами програми субсидій є бездітні домогосподарства, які проживають переважно у містах (78,1%). Основним контингентом отримувачів житлових субсидій традиційно виступають домогосподарства з пенсіонерів, зокрема пенсіонери-одиначки та домогосподарства, що складаються із осіб старшого пенсійного віку. Оскільки для отримання субсидії працездатними громадянами необхідною умовою є зайнятість або реєстрація в Центрах зайнятості, то серед користувачів субсидій налічується майже 29% домогосподарств, у складі якого є хоча б один безробітний.

Зростання частки витрат на ЖКПКП тривало до кінця 90-х років, а у 2000-х ситуація стабілізувалась, частка витрат коливалась від 7% до 9%. У 2011 р. в середньому по країні на оплату житла витрачалось 8,5% сукупного доходу домогосподарств (рис. 2.28).

Зрозуміло, що за незмінності чи незначного зростання (а часто зниження) реальних доходів домогосподарств, збільшення витрат на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів, відбувається за рахунок коштів, які могли б бути спрямовані на інші види витрат. На відміну від інших статей, ці витрати майже не можливо скоротити, оскільки їх вартість регулюється державою та постачальником і самі споживачі можуть тільки опосередко-

вано впливати на їх розмір. Наприклад, у містах можна економити воду або електроенергію, але крім спожитих газу, води, тепла в квитанції житлово-експлуатаційних контор включено витрати на послуги з обслуговування будинків та прибудинкових територій, які включають оплату більш ніж 20 позицій. Величина цих витрат залежить від розміру житла, тривалості його експлуатації, типу власності тощо, а не від рівня споживання послуг населенням.

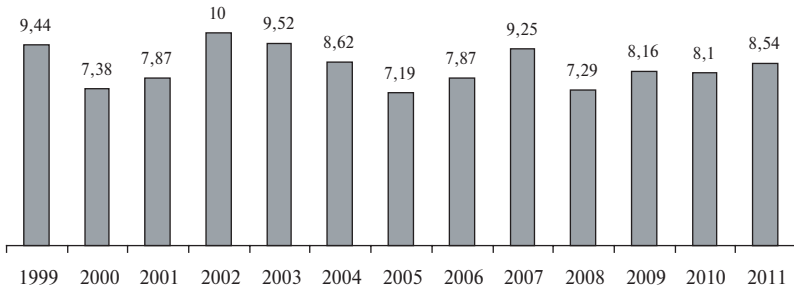

Рис. 2.28. Динаміка питомої ваги витрат домогосподарств на оплату житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів у структурі загальних сукупних витрат, 1999–2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У сільській місцевості дещо інша ситуація: “левову” частку витрат на ЖКПКП займають витрати в опалювальний сезон на купівлю газу та твердого палива для обігріву будинків, однак економити на цих статтях — означає не підтримувати комфортну температуру в помешканні.

Незважаючи на значну підтримку з боку держави у вигляді надання субсидій для домогосподарств, які не в змозі самостійно сплачувати за ЖКПКП, частина населення і не отримує субсидії, і не оплачує послуги та вартість комунальних продуктів, а тому має доволі великі суми заборгованості. Так, станом на 1 січня 2011 р. населення заборгувало житлово-комунальному господарству близько 7 млрд. грн. Зрозуміло, що частина домогосподарств має борги не через нестачу коштів, а через небажання платити, однак для багатьох домогосподарств плата за житло є занадто високою. Деякі з боржників з різних причин не мають права на участь у програмі житлових субсидій і тому продовжують накопичувати борги за комунальні послуги та продукти.

За даними обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Державна служба статистики України, в середньому по країні у 2011 р. потерпали від недостатності коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі 11,8% домогосподарств. У розрізі типів населеного пункту найбільше таких домогосподарств у великих містах — 13,4%. У малих містах таких домогосподарств було 9,8%, а в сільській місцевості — 11% (рис. 2.29).

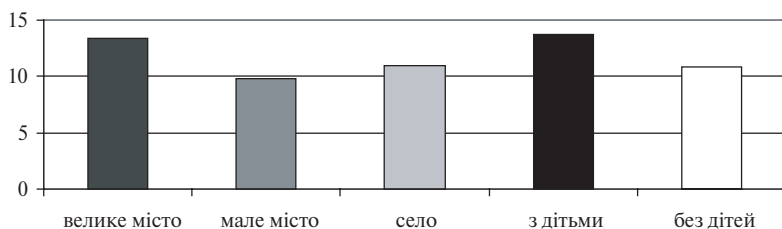

Рис. 2.29. Питома вага домогосподарств, що потерпають від недостатності коштів для оплати житла та інших видів послуг, пов'язаних з житлом, придбання комунальних продуктів, залежно від типу населеного пункту та наявності дітей, Україна, 2011 р., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Домогосподарства з дітьми більше потерпають від нестачі коштів на оплату ЖКПКП, аніж домогосподарства без дітей (13,7% проти 10,9%), хоча за розміром житлової площі і за рівнем комфортності житла вони поступаються домогосподарствам без дітей.

Таким чином, виходить замкнене коло: через наявність заборгованості житлово-комунальні підприємства-надавачі послуг є збитковими, щоб хоча б частково покрити збитки, вони піднімають тарифи, від чого страждає населення, яке сплачує за послуги. Кількість домогосподарств, що не в змозі оплачувати за новими тарифами, знову зростає, а та частина населення, яка не сплачувала, очікуючи списання заборгованості, як вже практикувалось раніше, так і не сплачує.

Альтернативою постійному підняттю тарифів є модернізація галузі, фонди якої зношені, за різними оцінками, на 80–90%, це дасть змогу дещо зменшити втрати води, палива, електроенергії “на шляху” до споживача. Однак на оновлення потужностей житлово-комунального господарства потрібно багато коштів, сама галузь є збитковою, держава теж не має можливості профінансувати цей про-

цес, тому ситуацію, що склалась нині в галузі, фахівці оцінюють як критичну.

Соціальна сфера — одна із найважливіших сфер суспільного життя, тому держава повинна забезпечувати населення хоча б мінімумом безоплатних соціальних послуг, фінансуючи їх з бюджету. За планово-адміністративної економіки СРСР соціальні галузі повністю фінансувались з бюджету, а перелік та обсяг платних послуг був незначним й обмежувався, в основному, побутовими, послугами підприємств громадського харчування та деякими іншими. Плата за транспортні послуги, відвідування культурно-масових заходів, спортивних секцій була майже символічною, а тому такі послуги були доступними для всіх бажаючих їх отримати.

Щодо освітніх послуг, то платним було лише харчування дітей у дитячих дошкільних закладах, навчання в музичних школах, проте були і категорії дітей, яких звільняли від оплати.

У сфері охорони здоров'я до платних належали санаторно-курортні послуги (вартість яких до 90% оплачувалась із суспільних фондів споживання), а послуги лікарень, діагностичних центрів, лабораторій, поліклінік повністю фінансувались за рахунок бюджету. Однак вже наприкінці 1980-х років гостро відчувалась потреба в значному оновленні галузі, на фоні великої кількості безоплатних для населення соціальних послуг чітко виділялась доволі низька їх якість.

Із переходом до нових форм та методів господарювання у соціальній сфері країни не відбулось покращення, навпаки, загострились вже існуючі проблеми та з'явилися нові. Оскільки соціальну сферу і в кращі часи фінансували за залишковим принципом, то в умовах істотного скорочення бюджетних ресурсів у 1990-х роках брак коштів відчувався особливо гостро. В окремих галузях відбулась часткова диверсифікація джерел фінансування — підприємства та заклади почали самотужки відшукувати кошти для забезпечення, якщо не прибуткового функціонування, то, принаймні, виживання. В основному джерелом таких надходжень були кошти населення, отримані як оплата за надані послуги. Так, відкрились платні вищі навчальні заклади, приватні дитячі садки, гімназії, ліцеї, у школах з'явилися платні гуртки та курси, в лікарнях — платні діагностика, лабораторні дослідження, стоматологічні послуги, консультації. Поряд з цим, різко зросли ціни та тарифи на всі види побутових послуг, вартість квитків на культурно-масові заходи, відвідування музеїв, громадський транспорт тощо.

Зрозуміло, що завдяки комерціалізації соціальна сфера дістала можливість якщо не розвитку, то збереження від повного занепаду, особливо в сільській місцевості, однак доступність соціальних послуг для

переважної більшості населення різко погіршилась. Наприклад, результати вибіркового опитування домогосподарств стосовно рівня доступності окремих видів медичної допомоги засвідчують, що протягом 2011 р. майже в усіх домогосподарствах хто-небудь із членів потребував медичної допомоги (97,5% домогосподарств), однак отримати її не зміг майже кожен п'ятий (22,6 % випадків).

Найчастіше населення за необхідності не може придбати ліки (19,5% домогосподарств), відвідати лікаря (на це вказали 9,9% домогосподарств), провести медичне обстеження (10,2%), відвідати стоматолога (5,7%), майже у 5% домогосподарств їх члени не змогли зробити протезування, 5,8% – отримати лікувальні процедури та лікування в стаціонарі (табл.2.3).

Таблиця 2.3.

Розподіл домогосподарств за рівнем доступності медичної допомоги залежно від типу місцевості, Україна, 2011 р., %

Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь за необхідності не зміг:	Середнє по країні	Місто	Село
Придбати ліки	19,5	20,0	18,5
Придбати медичне приладдя	2,8	2,8	2,7
Відвідати лікаря	9,9	9,6	10,5
Відвідати стоматолога	5,7	5,8	5,6
Зробити протезування	4,6	4,9	3,9
Провести медичне обстеження	10,2	10,4	9,6
Отримати лікувальні процедури	5,8	6,1	5,3
Отримати лікування у стаціонарі	9,9	10,1	9,6

Джерело: самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2011 року). Статистичний збірник. – К.: Державний комітет статистики України, 2012.

При цьому слід зазначити, що немає істотних відмінностей між містом і селом. Так, отримати лікування в стаціонарі не змогли 10,1% членів міських домогосподарств та 9,6% членів сільських, провести медичне обстеження – 10,4% та 9,6%, придбати медичне приладдя – 2,8% та 2,7% відповідно.

Серед причин, з яких хто-небудь з членів домогосподарства як у містах, так і в сільській місцевості за потреби не зміг отримати кваліфіковану медичну допомогу або придбати ліки та приладдя, провести медичні обсте-

ження, на першому місці — занадто висока вартість ліків, медичних товарів та послуг (понад 90% випадків), а на другому — відсутність медичного спеціаліста або відділення потрібного профілю (табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Розподіл домогосподарств за причинами неотримання окремих видів медичної допомоги залежно від місцевості проживання, Україна, 2011 р., у % до загальної кількості звернень

	Міські домогосподарства	Сільські домогосподарства
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь з членів через занадто високу вартість не зміг:		
придбати ліки	98,1	95,8
придбати медичне обладнання	99,2	93,1
відвідати лікаря	82,8	75,7
відвідати стоматолога	98,2	95,2
Питома вага домогосподарств, в яких хто-небудь з членів через відсутність медичного спеціаліста чи відділення потрібного профілю за потреби не зміг:		
відвідати лікаря	5,9	18,3
відвідати стоматолога	-	4,1
зробити протезування	0,1	1,2
провести медичні обстеження	2,0	7,8
отримати лікувальні процедури	0,4	7,9
отримати лікування у стаціонарі	0,4	1,9

Джерело: Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2011 року). Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2012.

Порівняно з містами, ситуація в сільській місцевості є значно гіршою. Так, частка сільських домогосподарств, в яких хто-небудь з їх членів не зміг за потреби відвідати лікаря через відсутність потрібного спеціаліста, у 2011 р. становила 18,3% та перевищувала відповідний показник на 12,4 в.п. по міських. Серед сільських родин 7,8% не змогли з цієї причини провести при потребі медичні обстеження; 1,9% — отримати лікування в стаціонарі, по містах відповідно: 2% та 0,4%.

Отже, частина населення, навіть незалежно від рівня поточних доходів, особливо в сільській місцевості, позбавлена можливості вчасно отримати необхідну медичну допомогу чи консультацію, обстеження.

Для сільських жителів обмеження у доступі до медичних послуг виникають не тільки із-за рівня доходів, а й через незабезпеченість українських сіл самими медичними закладами, неукomплектованість персоналом (молоді спеціалісти не хочуть їхати на роботу в село), погане сполучення із населеним пунктом, в якому можна було б отримати кваліфіковану допомогу. Крім того, слід враховувати, високий відсоток по селах домогосподарств, позбавлених можливості за потреби отримати медичні послуги, можна пояснити й тим, що в селах переважають особи пенсійного та старшого пенсійного віку, які часто за станом здоров'я не можуть залишити свій двір, а тим паче — самостійно дістатися до міста.

Дуже гострою для України є проблема якості медичних послуг. Висока вартість товарів та послуг медичної сфери для більшості населення не завжди гарантує їх якість, особливо це стосується державних медичних установ та закладів. По-перше, це викликано недостатнім фінансуванням закладів охорони здоров'я, і, як наслідок, — вкрай незадовільним забезпеченням діючих медичних установ сучасною діагностичною апаратурою, медичним приладдям та інструментами, медикаментами. По-друге, самосвідомістю медичних працівників щодо виконання обов'язків: а) в державних установах панує думка серед персоналу, що низька заробітна плата не відповідає покладеним на них обов'язкам, і тому вони роблять “безоплатний мінімум”, тоді як за решту вже необхідно платити, і це вже розцінюється як бонус до зарплати; б) в приватних клініках весь спектр послуг чітко та строго визначений, проте тут вступає в дію інший фактор — якомога більше “витягти грошей” із пацієнта, що може спричинити необґрунтовані та зайві витрати на консультації, обстеження, ліки тощо.

В умовах кризи вирішення питання з фінансуванням медичних закладів неможливе без залучення позабюджетних джерел, розвитку страхової медицини. Загальновідомо, що вітчизняна медицина сьогодні вже є платною, однак плата за послуги є неофіційною, у більшості випадків замаскованою під благодійні внески. Хворі вимушені купувати ліки, медичне приладдя, оплачувати послуги лікарів та середнього і молодшого медичного персоналу (така оплата є, фактично, хабаром, тому кошти надходять не на рахунки медичних закладів, а осідають в кишенях конкретних осіб).

Додаткова оплата роботи медичного персоналу в державних закладах є певним психологічним чинником щодо якості та вартості наданих медичних послуг. Так, медичний персонал може сам вирішувати скіль-

ки й кому буде вартя його робота залежно від власної візуальної оцінки статків пацієнта та його родини. Тому вкрай необхідно для підвищення якості послуг, а тим більше з метою «реанімування» галузі, розробити та запровадити чітку тарифікацію послуг. Але до цього необхідно підходити дуже зважено, враховуючи різні аспекти життєдіяльності українського суспільства.

Комерціалізація всіх медичних послуг можлива лише за умови істотного підвищення рівня матеріального забезпечення населення. Та частина населення, яка може оплатити послуги і тим самим надати необхідні засоби для розвитку вітчизняної медицини, схильна отримувати такі послуги або безоплатно на пільгових засадах, або за кордоном.

На сьогодні в Україні сільське населення найбільше потерпає від неможливості задовольнити потребу щодо інших послуг, зокрема кожне друге сільське домогосподарство потерпало від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги (серед міських — 5,6%) та відсутності в ньому закладів, які надають побутові послуги (5% у містах), кожне четверте — від відсутності поблизу житла медичної установи (7,3% у містах), 22,5% — регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою (2,5% серед міських домогосподарств) (табл. 2.5).

Окремою проблемою для України є доступність освітніх послуг. Так, нині населення має неоднакові можливості задовольнити свої потреби щодо освіти із-за наявності різного роду перешкод матеріального, демографічного чи соціального характеру, а саме: залежно від типу населеного пункту, де розташоване домогосподарство; розбіжностей в соціально-економічному розвитку окремих територій та рівні матеріальної забезпеченості домогосподарств; недосконалості організаційних та фінансових механізмів функціонування навчальних закладів; недостатності коштів для забезпечення виховного та навчального процесів необхідними засобами, підручниками, наочним приладдям; незабезпеченості шкіл, особливо сільських, педагогами-предметниками тощо.

Проблема обмеженості доступу для сімей послуг дошкільного закладу тим більш актуальна, чим менший розмір населеного пункту, в якому проживає сім'я. Якщо у великому місті лише 4,3% усіх дошкільнят не відвідують дитячі садки через зазначені причини, у малому місті — 7,9%, то у сільській місцевості понад третина таких дітей, переважно через відсутність закладів у самому населеному пункті, або ж відсутність транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою. Отже, проблема недоступності дитячих дошкільних закладів характерна, в основному, для сільських сімей, оскільки 78,3% таких випадків припадає саме на села.

Таблиця 2.5.

**Частка домогосподарств, які потерпають через неможливість
отримати певні види послуг, Україна, 2011 р., %**

	Частка домогосподарств, які потерпають:		
	всі домогосподарства	у тому числі	
		міські домогосподарства	сільські домогосподарства
Незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги	17,7	5,6	43,3
Відсутність у населеному пункті закладів, що надають побутові послуги	19,2	5,0	49,1
Відсутність поблизу житла медичної установи	13,3	7,3	26,0
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою	8,9	2,5	22,5
Відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	6,7	3,0	14,4
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів	4,1	2,2	8,2

Джерело: самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Державна служба статистики України).

Не краще виглядає ситуація і стосовно шкільних закладів. Зокрема, більше половини (51,4%) сільських населених пунктів з дітьми 7–17 років не мають шкіл. Серед 14,6 тис. сіл, що не мають шкіл, 63,4% – села, де дітей віком 7–17 років налічується не більше двох десятків, і лише 12,4% – з чисельністю дітей понад 50 осіб.

Не зовсім доступною для української молоді на сьогодні залишається вища освіта. Серед молоді 17–25 років, яка ніде не навчається, майже половина (45%) не може собі цього просто дозволити, оскільки рівень матеріальної забезпеченості їхніх сімей та потреби у коштах на фінансування освіти не можна зіставити. Причому сьогодні, через фінансову кризу, це стосуватиметься дедалі більшої частини населення.

Таким чином, доступність для населення послуг соціальної сфери нині визначається, по-перше, рівнем матеріального добробуту, по-друге, територіальним чинником. Сільські домогосподарства, навіть ті, які мають доволі непогані статки, не можуть отримати певні послуги через відсутність установ, що надають такі послуги у населеному пункті, де вони проживають.

Українське суспільство після набуття незалежності разом з кризою в економіці отримало соціальну кризу, коли людина втратила звичний для неї устрій та ритм життя: ніхто не зобов'язує працювати, не гарантує працевлаштування, виникла необхідність самостійно шукати роботу, стабільні джерела до існування. Заборгованість з виплат заробітної плати та пенсії, безробіття, інфляція, знецінення вартості праці за різкого підвищення вартості продовольчих, непродовольчих товарів та послуг (особливо житлово-комунальної сфери) обумовили витіснення на другорядну, якщо не останню, позицію необхідність населення у задоволенні культурних потреб. Саме у 1990-х роках відбулася значуща трансформація пріоритетів населення щодо розподілу власних доходів за нагальними потребами, що знайшло своє відображення у трансформації структури витрат, зокрема різкому зменшенні частки витрат, які спрямовувалися на духовну сферу¹¹.

На жаль, відмінності інформативної бази щодо показника витрат на культуру та дозвілля не дають можливості здійснити порівняння впродовж усього періоду 1985–2011 рр., але можна розбити цей термін на два: перший – 1985–1998 р. та другий – 1999–2011 рр. й проаналізувати дані в два “етапи”. До того ж, у другому періоді наявна база даних дає змогу здійснити аналіз цього показника в залежності від певних соціально-демографічних характеристик домогосподарств, як то наявність дітей у сім’ї, тип населеного пункту, регіон, належності до певної дохідної групи.

¹¹ <http://zet.in.ua/state/upadok/g-kryuchkov-vverx-po-lestnice-vedushhej-vniz-ekonomika-ukrainy-za-gody-nezavisimosti/>

<http://www.ukrstor.com/ukrstor/miroshnicenko-novist-05.html>

<http://zet.in.ua/state/ussr-ekonomika/chego-dostigla-ukraina-za-dva-desyatiletiya-suvereniteta/>

Так, згідно з даними Державної служби статистики¹², впродовж 1985–1998 рр. у структурі витрат, які українці спрямовували на послуги, частка витрат на проведення дозвілля завжди була вагомою і посідала третє місце серед інших послуг. І якщо у 1985 р. домогосподарства України витрачали 12,6% на товари для відпочинку та проведення дозвілля від усіх витрат на послуги, то вже у 1998 р. їх частка скоротилася в 1,6 разу – до 7,7% (рис. 2.30).

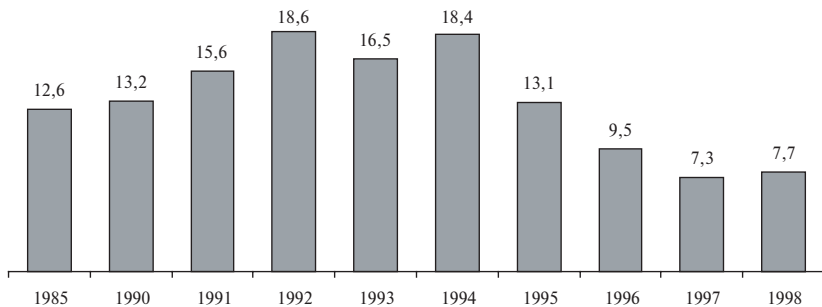

Рис. 2.30. Питома вага витрат населення на проведення дозвілля у витратах на послуги, Україна, 1985–1998 рр.

Джерела: «Народне господарство Української РСР» (1985–1990 рр.), Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально-економічних ознак (1991–1998 рр.).

Дослідження показника витрат населення на проведення культурного дозвілля в період 1999–2011 р. на базі даних умов життя домогосподарств Державної служби статистики характеризують його як дуже чутливий до найменших соціально-економічних змін. Так, економічне зростання 2004 р. зумовило те, що 2005 р. став початком поступового зростання витрат на духовну сферу. І навпаки, у 2002 р. та 2009 р. спостерігалось два досить різких, для цього показника, спади. Останній був викликаний глобальною фінансово-економічною кризою¹³, яка знов змусила населення переглянути структуру своїх витрат. Тільки в 2011 р. на зміну спаду прийшло повільне зростання (рис. 2.31).

¹² <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/18/295443/>

¹³ <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/18/295443/>

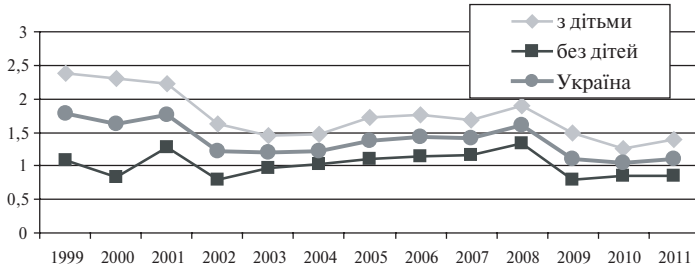

Рис. 2.31. Динаміка питомої ваги витрат на відпочинок та дозвілля у структурі загальних сукупних витрат залежно від наявності дітей, Україна, 1999–2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Ринкові відносини раніше, ніж по інших галузях позначилися на культурній сфері, оскільки діячі кіно, театрів, естради, літератори, художники тощо, з позбавленням належного державного фінансування, а відповідно й засобів до існування, змушені були підвищувати вартість власних творів або шукати спонсорів. Витрати на утримання майстерень, виставкових приміщень, концертних залів, купівлю необхідного обладнання чи реквізитів, гастрольні тури, відсутність контролю з боку держави за ціноутворенням дозволили їм значно підвищити вартість пропонованих послуг та товарів. А отже, для населення, яке опинилося в нових умовах, де за все необхідно платити, і яке постало перед вибором “купити хліба чи оглянути музей”, доступ до них став обмеженим.

Трансформація загальної структури витрат, зокрема зниження питомої ваги витрат на дозвілля та культуру, впродовж 1999–2011 рр. значно диференціюються залежно від наявності в домогосподарстві дітей, проте в цілому наслідують загальноукраїнські тенденції.

В умовах поглиблення економічної кризи та різкого скорочення державного фінансування закладів, які забезпечували культурний розвиток та освіту дітей (дитячі палаци культури із різноманітним гуртків, спортивні секції тощо), сталося їх масове закриття або ж перехід на комерційну основу. І якщо у 90-ті рр. переважна більшість домогосподарств з дітьми не були морально й матеріально готові витрачатися ще й на духовний розвиток своєї дитини, то вже 2000-ні поставили все на свої місця. Звісно, не всі сім'ї в змозі, навіть за часів економічного зростання, підтримати матеріально усі потреби та прагнення дитини, але позитивним є те, що культурне дозвілля дитини для багатьох з них не позбавлено уваги.

Витрати сімей з дітьми на культурне дозвілля передбачають не тільки плату за спортивні секції чи образотворчі гуртки, а й відвідування театрів, кінотеатрів, музеїв, виставок, концертів тощо. На жаль наявна в Україні інформаційна база не дає змоги в таких розрізах здійснити дослідження витрат, пов'язаних з ними, та проаналізувати трансформації, які мали місце. Але необхідно підкреслити, що кінець першого десятиліття 2000-х рр. є більш “чутливим” до потреб населення: на сьогодні є різноманіття пропозиції щодо культурного проведення дозвілля з урахуванням не тільки смаків та інтересів, а й “розміру гаманця”.

Зрозуміло, що чим вище статки домогосподарства, тим більше воно в змозі витратити на свій духовний розвиток (табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Динаміка питомої ваги витрат на культуру та дозвілля у структурі загальних сукупних витрат залежно від належності домогосподарства до дохідної групи, Україна, 1999–2011 рр., %

	1 квін- тиль	2 квін- тиль	3 квін- тиль	4 квін- тиль	5 квін- тиль	Співвідношення частки витрат 5-го квінтину до 1-го
1999 рік	0,65	0,98	1,20	1,67	2,70	4,17
2000 рік	0,62	0,89	1,11	1,63	2,36	3,80
2001 рік	0,64	0,85	1,26	1,49	2,72	4,26
2002 рік	0,48	0,70	1,02	1,02	1,74	3,64
2003 рік	0,31	0,49	0,81	1,10	1,88	6,06
2004 рік	0,40	0,55	0,78	1,12	1,89	4,72
2005 рік	0,46	0,60	0,97	1,21	2,12	4,65
2006 рік	0,45	0,76	1,09	1,23	2,11	4,75
2007 рік	0,51	0,77	1,00	1,44	2,01	3,97
2008 рік	0,52	0,86	1,12	1,42	2,42	4,70
2009 рік	0,43	0,60	0,85	0,97	1,65	3,88
2010 рік	0,45	0,55	0,77	0,93	1,58	3,53
2011 рік	0,58	0,65	0,78	1,15	1,68	2,91

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Так, порівняно до 1999 р., у 2011 р. витрати представників найбіднішого квінтилу на культурне дозвілля у структурі загальних сукупних витрат скоротилися на 0,1%, що склало тільки 0,58%. Але не зважаючи на те, що питома вага витрат впродовж останніх десяти років так і не досягла рівня базового 1999 р., позитивним щодо розриву між багатими та бідними в частині задоволення культурних потреб стало те, що співвідношення часток витрат найзаможніших до витрат найбідніших у 2011 р. є найменшим – 2,91 разу. Найбільший розрив за цією статтею спостерігався у 2003 р. – 6,1 разу. Взагалі зменшення співвідношення часток витрат за цією статтею між крайніми квінтилями має суперечливий характер. Так, збільшення витрат (хоча й незначне) бідних на культурне дозвілля свідчить про поступове підвищення рівня їх добробуту, коли вже відступає на задній план необхідність задовольняти тільки найнеобхідніші потреби. При цьому паралельне скорочення витрат багатих на культурне дозвілля говорить, скоріш за все, що економічна криза позначилася на них більше, а тому змусила їх значно переглянути структуру власних витрат, надавши пріоритети іншим статтям, наприклад, заощадженням, інвестуванню чи придбанню цінних паперів, нерухомості.

Зазнали трансформації й шляхи задоволення потреб населення у культурному розвитку, особливо в останнє десятиріччя. Раніше, щоб переглянути фільми, постанови, концерти, необхідно було відвідати відповідні заклади культури, витративши кошти не тільки на білет, а й, хоча б, на проїзд до них. Повсюдність закриття закладів культури за одночасного стрімкого розвитку інформаційних послуг на базі сучасних електронних технологій, досить вільного доступу до різноманітної відеотехніки (у 90-х), комп'ютерної техніки та послуг Інтернету (2000-их), поширення можливостей та пропозицій засобів масової інформації дали змогу населенню “збагачуватися духовно на дивані”, навіть не виходячи з дому. Відповідно, витрати, що спрямовувалися б на культурне дозвілля, переходять до інших статей, наприклад, як одноразові – при купівлі відеотехніки чи комп'ютера, надалі – оплаті електроенергії чи послуг зв'язку.

Низький рівень витрат населення на культурне дозвілля склався не тільки внаслідок різкого зниження рівня життя, але й через зміну політичного устрою, зникнення тотального контролю та пропаганди щодо формування свідомості й духовно-культурного розвитку особи, орієнтацію на західну культуру та вільний доступ до її надбань, різке та відкрите засудження радянського, так би мовити деформування національної культури.

У певний період часу (на початку 1990-х рр.) відвідувати музеї, театри та виставки стало навіть не модно. Більшої популярності, особливо серед підлітків та юнаків, набувало відвідування кіно-салонів, де де-

монструвалися фільми голлівудського виробництва, але їх культурна цінність не завжди була однозначною. Підсвідомо “прищеплювалися” поняття переваги сили над красою та розумом, багатство стало майже «чеснотою», з усіма притаманними йому рисами (машиною, відвідуванням ресторанів, курортів тощо). У відповідь населення, особливо молодь, стала відвідувати спортивні секції та гуртки не заради фізичного розвитку чи спортивних результатів, а щоб оволодіти деякими видами бойових мистецтв. Це давало шанс потрапити до певних кримінальних угруповань, за допомогою цього отримати фінансову стабільність, а отже задовольнити свої потреби (здебільшого фізіологічні).

Химерне уявлення про багатство та його атрибути, зокрема відвідування ресторанів, перевернули поняття населення до того як саме слід проводити своє дозвілля. Якщо за радянських часів відвідини кафе чи ресторану для більшості домогосподарств не становило жодних проблем і мало на меті саме вживання їжі, то в країні, де відчувався дефіцит навіть продуктів харчування, а коштів вистачало тільки на їжу, харчування поза домом стало символом престижу та статусу. Таке уявлення, хоча й зазнало деяких трансформацій, та все ж зберігається і до сьогодні.

В Україні 2005–2011 рр. також зазнали трансформації структури витрат, зокрема через ставлення населення до проведення дозвілля та переходу до “суспільства споживання”. Так, розповсюдження торговельних центрів, де під одним дахом знаходяться продовольчі, непродовольчі магазини, кінотеатри, боулінги, кафе, салони краси, спортивні клуби, ігрові майданчики для дітей тощо, замішують поняття справжнього відпочинку. Психологія цих центрів базується на тому, що людина, відвідуючи, наприклад, продовольчий магазин, “по дорозі” може відвідати кінотеатр чи кафе. Торгові центри “крадуть” у людини не тільки кошти, а й час та сили — після їх відвідин вже не залишається часу на відвідини музею чи театру. Ці та ідентичні заходи вже мають бути запланованими як у часі, так й у бюджеті домогосподарства.

Нав’язування різними інформаційними джерелами матеріальних благ, якими повинен володіти сучасний член суспільства, в тому числі фізичні характеристики та зовнішній вигляд, також деформували уяву про дозвілля та витрати на нього. Зовнішня відповідність стандартам та слідування модним тенденціям змушує людей у вільний час в кращому випадку відвідати спортивний зал та подбати про культуру тіла, в гіршому — відвідати магазин, щоб прикупити модні речі¹⁴.

¹⁴ <http://www.ukrstor.com/ukrstor/mirosnichenko-novist.html>

<http://www.info-library.com.ua/books-text-3000.html>

Впродовж останнього десятиліття спостерігається “повернення” українців до старих інтересів, а саме: проводити своє дозвілля займаючись екстремальними та вартісними видами спорту (мова не йде про тренажерні зали). Нагадаймо, що наприкінці 1980-х — початку 1990-х років системна криза також позначилася на спортивній сфері: остаточно позбувшись державної підтримки, стали масово закриватися спортивні секції та бази для тренувань, особливо ті, що потребували значних фінансів і не могли обійтися коштом самих тренерів чи відвідувачів (наприклад, стрибки з парашутом, кінний спорт, фігурне катання, гірськолижний спорт, альпінізм тощо). Лише незначна частина населення була в змозі робити витрати на зазначені види спорту, тоді як решта або зовсім відмовилася від них, або ж змушена була зменшити кількість тренувань. Отже, дев’яності роки — є також “прогалиною” щодо витрат і на заняття спортом.

Під впливом різноманітних факторів ситуація зазнала змін тільки нещодавно. Зокрема, сучасний устрій та темп життя змушує людину бути стресостійкою та працездатною у будь-якому разі, а для цього необхідно мати належну фізичну форму. За таких умов духовний розвиток людини відходить на другий план, а відповідно вільний час та витрати спрямовуються вже на інші потреби, зокрема, послуги спортивної сфери (зауважимо, не дешеві!), придбання спортивного спорядження чи одягу тощо. А отже стаття витрат на культурне дозвілля знову “худне” на користь інших. Позитивним моментом у цьому випадку є те, що витрати не спрямовані на придбання продуктів харчування та / або задоволення тільки фізіологічних потреб.

Витрати домогосподарств на культурну сферу значно варіюються залежно від розміру населеного пункту: чим більше місто, тим вище ці витрати, і, навпаки. Так, у 1999 р. у великих містах домогосподарства витрачали на культуру та дозвілля майже 3% загальних сукупних витрат, тоді як у малих містах — 1,6% і лише 0,8% — у селах. Наступне десятиріччя у розрізі витрат на культурне дозвілля жителів різних типів населеного пункту наслідую загальноукраїнську тенденцію до зниження їх частки у структурі загальних витрат, проте вже у 2011 р. за рахунок збільшення витрат жителів великих міст відбулося незначне її підвищення (рис. 2.32).

Певні корективи щодо трансформації загальної структури споживання в частині витрат на культурне дозвілля та зменшення їх питомої ваги внесла й “руйнація” транспортної та соціальної інфраструктур. Особливо гостро це відчули на собі жителі сіл. За радянських часів сільські жителі могли за бажанням вільно дістатися найближчого міста громадським автотранспортом та відвідати будь-який заклад та захід, або ж до колгоспів та радгоспів приїжджали різного рівня творчі колекти-

ви із виставами, концертами, демонструвалися фільми та читалися різноманітні лекції, тобто так чи інакше людина була включена до культурного життя. Але вже у кінці 1980-х – на початку 1990-х років, коли через складну економічну ситуацію в країні масово відміняли автобусні рейси, а фінансування діячів естради та культури скоротилося, росли борги із виплати заробітної плати, гастролі до сіл скінчилися, тому, щоб “торкнутися прекрасного”, необхідно вже самостійно було діставатися до міста.

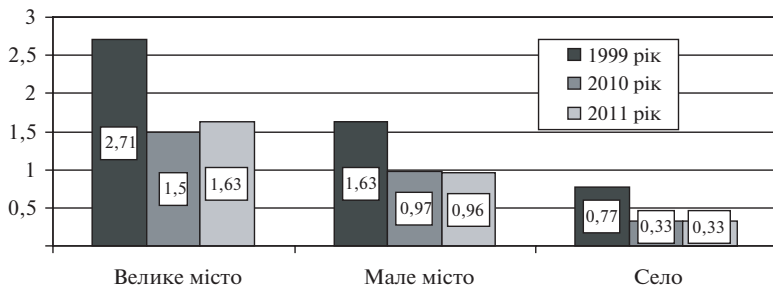

Рис. 2.32. Питома вага витрат домогосподарств на культурне дозвілля у структурі загальних сукупних витрат залежно від типу місцевості, Україна, 1999 та 2011 рр., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

І знову на передній план виходить задоволення фізіологічних потреб: обмеженість у транспортному сполученні не основна перешкода на шляху проведення культурного дозвілля, оскільки, щоб продати городину чи садовину (а це є одним із основних джерел доходів для селян) можливість дістатися міста знайдеться. Також до трансформаційних чинників можна віднести й обмаль вільного часу для сільських жителів, які, з розпадом колгоспів та радгоспів, перейшли на самозабезпечення і були змушені усі свої сили та вільний час віддавати “на боротьбу за врожай”.

Отже, сьогодні можна говорити про те, що в українському селі основним і чи не єдиним джерелом “культури” є телевізор, а значна частина сільського населення, особливо діти та молодь, “втрачені” як безпосередні споживачі товарів та послуг культурної сфери.

Культурне проведення дозволя здебільшого асоціюється із часом після роботи та у вихідні, але ж є ще й період відпусток, коли людина відпочиває від роботи, відновлюючи фізичні та духовні сили. Зважаючи на зміни, які відбулися у сфері культури та туризму під впливом різноманітних чинників впродовж досліджуваного періоду, загальна структура витрат знову зазнала трансформацій. Якщо ще у 1980-х як дітям, так і дорослим за бажання надавали безоплатні путівки до санаторіїв, профілакторіїв, оздоровчих таборів тощо за рахунок профспілкових відрахувань, то вже на початку 90-х з різних причин доступ до цього блага якщо не скінчився, то, принаймні, істотно обмежився. Постає необхідність сплачувати за все самостійно під час відпочинку: від оренди приміщення до їжі та входу на пляж, а це було не по кишені багатьом українським домогосподарствам. З рештою, у структурі загальних витрат таких домогосподарств витрати на подорожі під час відпустки або взагалі зійшли до нуля, або стали дуже рідкими, оскільки потребували значних заощаджень. Навіть ще у 1999 р. альтернативою відпочинку, особливо для міських жителів, стала праця на присадибних ділянках та дачах, де велося особисте підсобне господарство та здійснювалися самозаготівлі, що складало майже 24% у структурі загальних доходів (і було другою за розміром статтею доходів українців).

З середини 2000-х років, зі стабілізацією економічної ситуації в країні, ситуація щодо проведення відпустки у подорожах значно поліпшилася, зокрема за рахунок розвитку сфери туризму до інших держав (особливо Єгипту та Турції), де відпочинок був значно дешевшим, ніж на території України. На жаль база даних дає змогу визначити розмір витрат, спрямованих на туристичний відпочинок, починаючи тільки з 2002 р., коли їх частка становила 0,34% загальних сукупних витрат. Вже напередодні світової фінансової кризи у 2008 р. ці витрати збільшилися вдвічі до 0,75%, але у 2009 р. різко скоротилися до 0,14%. У 2011 р. спад тривав, а частка витрат на туристичні послуги склала 0,12% загальних сукупних витрат.

Таким чином, можна говорити, що різкий перехід країни на новий політико-економічний устрій, змусив людей внести корективи у своє повсякденне життя. Досліджуваний період дає змогу виокремити такі чинники, які мали здебільшого негативний вплив в процесі трансформації споживчих витрат, зокрема витрат домогосподарств на культуру та дозвілля.

По-перше, економічні кризи та не досить вдалі реформи знизили фінансові можливості населення в частині задоволення нагальних потреб. Відбулася трансформація пріоритетів, що спричинило й перерозподіл витрат за статтями. Складні соціально-економічні умови кінця 1980-х – початку 1990-х поставили людину на межу виживання у пря-

мому сенсі цього поняття. Тому не дивно, що першочергово задовольнялися фізіологічні потреби, витіснивши на другорядні позиції усі інші, в тому числі й духовного розвитку. Далася в знаки й психологічна неготовність платити за те, що раніше було безкоштовним (спортивні секції, санаторно-курортний відпочинок, культпоходи тощо).

По-друге, руйнація у 90-ті самої культурної сфери при одночасному різкому подорожчанні товарів та послуг тих діячів культури, що змогли втриматися “на плаву”. Відвідати у вільний час заклад культури були в змозі одиниці, решта пристосовувалася до нових умов та шукала нові “джерела духовного збагачення”.

З другого виходить третій чинник: розвиток та значне поширення новітніх технологій в електронній, комп’ютерній та телевізійних сферах в цілому задовольняли потреби населення духовного характеру, але тим самим підсвідомо сформували культуру пасивного дозвілля перед телевізором (у 90-х) чи перед комп’ютером у соціальних мережах (у 2000-х).

По-четверте, що є результатом дії попереднього чинника, розвиток впливу засобів масової інформації через рекламу на смаки населення, перехід до суспільства споживання, де про статус має свідчити певний атрибут (одяг, автомобіль, мобільний телефон, прикраси), або ж відвідини певних закладів та заходів (кафе, ресторанів, кінотеатрів, вечірок, дискотек, магазинів), значно деформують уяву населення про культурне проведення вільного часу. Внаслідок відбувається перерозподіл витрат по різних статтях, де витрати на культурне дозвілля зменшуються, а по інших статтях, навпаки, зростають (послуги Інтернету, оплата електроенергії, телефонного зв’язку, придбання теле-, відеотехніки тощо).

По-п’яте, руйнація автотранспортної та соціальної інфраструктур, зокрема на селі, майже повністю закрили доступ сільським домогосподарствам до культурної сфери в період 1990-х, викресливши зі списку потреб вже у 2000-х потребу у духовному розвитку, а наприкінці першого десятиріччя залишивши для них основним джерелом культурного розвитку та дозвілля телевізор.

На жаль, як показує проведене дослідження, впродовж останніх двадцяти років, для яких були характерними політична, економічна та соціальна нестабільність, Україна так і не змогла вийти на рівень розвитку кінця 1980-х рр., тобто до того, як розпочалася системна криза. Мізерні витрати домогосподарств на культуру та дозвілля в цей період говорять не тільки про низький рівень життя населення, а й про його духовне зубожіння, подекуди безкультур’я, втрату, можливо, навіть кількох поколінь та цілих соціально-демографічних груп як споживачів культурного продукту та носіїв державної культури.

2.3. Майнове забезпечення домогосподарств

Майнове забезпечення домогосподарств України є важливою характеристикою життєвого рівня населення та розвитку товарного споживчого ринку в країні, а також динаміки платоспроможного попиту населення. Зрушення у цій сфері відображають зміни макро- та мікро-економічних пропорцій, з одного боку, та реалізацію споживчих настанов населення — з другого.

В сучасних соціально-економічних умовах на процес майнового забезпечення домогосподарств здебільшого впливає зовнішній чинник, тобто можливість одержувати доходи від трудових міграційних переміщень чи реалізовувати купівельну спроможність поза межами країни.

Згідно із Господарським кодексом України, майном у сфері господарювання визнається сукупність речей та інших цінностей (включаючи нематеріальні активи), що мають вартісне визначення, виробляються та використовуються у діяльності суб'єктів господарських відносин та відображаються в їх балансі або враховуються в інших передбачених законом формах обліку майна.

Майно домогосподарств у речовій формі залежно від природних властивостей традиційно поділяється на рухоме і нерухоме (земельні ділянки та розташовані на ній об'єкти). Накопичені ресурси та майно виконують дві основні функції у формуванні життєвого рівня домогосподарств: вони сприяють комфортності життєдіяльності в процесі їх щоденного використання, а також являють собою потенціал поповнення поточних доходів або резерву для задоволення базових потреб у випадку зниження поточних доходів.

З точки зору використання майна та накопичених ресурсів для поповнення поточних доходів чи резерву на випадок втрати доходу доцільно розглядати нерухомість (житло та земля) та фінансові активи домогосподарств.

Зміна політичного устрою та реформування економіки за роки набуття та утвердження незалежності України трансформувала усі сфери суспільного буття.

Трансформація рівня життя населення призвела до появи нових кількісних та якісних ознак у формах та рівні задоволення матеріальних потреб членів суспільства, тобто його якості життя, благополуччя та добробуті. Основними трансформаціями є: поява та домінування нових форм власності на нерухоме майно, інтенсивне зростання забезпеченості товарами тривалого користування домогосподарств, різке зниження інвестиційного потенціалу населення, сучасні трансформації пріоритетів витрачання додаткових коштів на майно.

Важливим індикатором майнового статусу домогосподарств є житлова забезпеченість. Починаючи з 1992 р., в країні триває процес приватизації житла, започаткований Законом України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19.06.1992 № 2482-ХІІ, який передбачає відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних та юридичних осіб. Основною метою приватизації у цій сфері є створення сприятливих умов для реалізації прав громадян на власний вибір способу задоволення житлових потреб, залучення громадян до участі в утриманні і збереженні житлового фонду країни.

Протягом 1985–2010 рр. в Україні спостерігаються значні зміни в структурі власності житлового фонду з тенденцією до повного його переходу у приватну власність. На рис. 2.33 видно, що питома вага приватного житлового фонду країни за останні роки істотно зросла. Якщо у 1985 р. у приватній власності було 55,0 %, то у 2010 р. 92,8 % житлового фонду країни. Отже, зміни у співвідношенні різних форм власності, стрімке підвищення частки приватного житлового фонду країни та скорочення частки інших форм обумовлено трансформаційними зрушеннями, що розпочалися із набуттям Україною незалежності.

Розподіл домогосподарств України за типом власності на житло у розрізі місто та село за період 2000–2010 рр. характеризується значними змінами. Слід відзначити значне скорочення питомої ваги домогосподарств, житло яких перебувало у державній власності (на 21,1 в.п. по Україні та на 25,8 і 3,7 в.п., відповідно, у містах і селах за досліджуваний період). На увагу заслуговує подальше зростання (на 21,5 в.п.) питомої ваги домогосподарств з приватною формою власності на житло: в тому числі у містах — на 25,4 в.п. і у селах — на 6,1 в.п. (рис. 2.34).

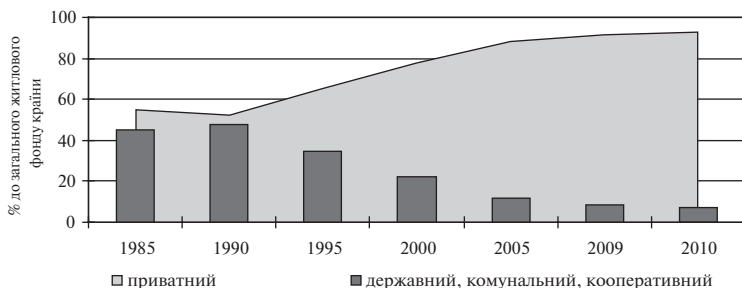

Рис. 2.33. Динаміка змін житлового фонду України за типом власності, 1990–2010 рр., %

Джерела: Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. — К.: Техніка, 2001. — С. 427; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К.: «Август Трейд», 2011. — С. 421.

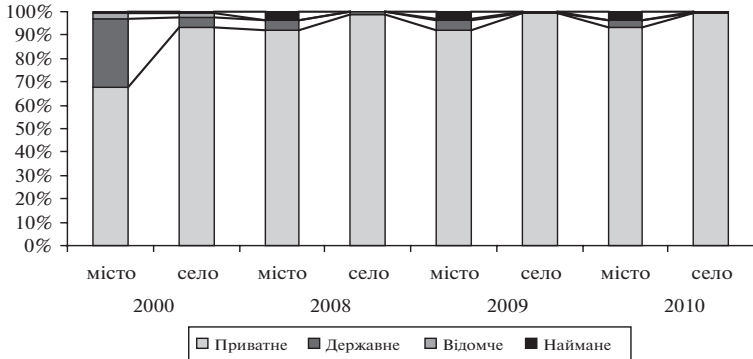

Рис. 2.34. Розподіл домогосподарств за типом власності на житло залежно від типу населеного пункту, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У 1993–2005 рр. кількість приватизованих квартир та однокімнатних будинків досягла майже 6,5 млн. одиниць (рис. 2.35) з тенденцією до щорічного скорочення приросту.

Одна із проблем підвищення рівня майнового забезпечення громадян України тісно пов'язана із земельною реформою, яка розпочалася у 1992 р. з прийняттям Верховною Радою України постанови «Про прискорення земельної реформи та приватизації землі» від 13.03.1992 р. № 2200-XII.

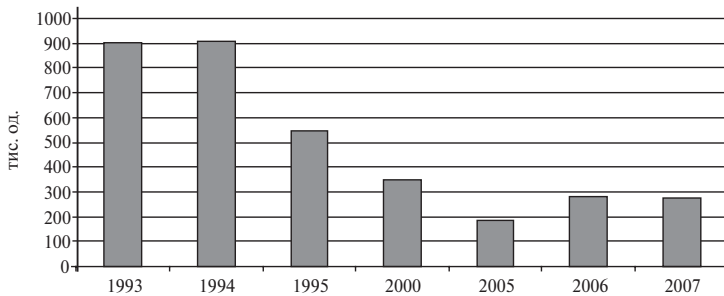

Рис. 2.35. Кількість квартир та однокімнатних будинків, приватизованих населенням країни, тис. од.*

* Програма приватизації житла діє з 1993 року. Розробка звітності з 2008 року не здійснюється.

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за базою даних обстежень умов життя домогосподарств Державної служби статистики у 1999 – 2011 рр.

З 1992 р. в Україні ухвалено ряд законодавчих актів, які заклали основи функціонування земельного ринку. Основним з них є Земельний кодекс України, прийнятий у жовтні 2001 р. Діяльність у цій сфері регулюється майже 30-ма законодавчими актами, у тому числі: Законами України (“Про оцінку земель” від 11.12.2003 р. № 1378-IV, “Про особисте селянське господарство” від 15.05.2003 р. № 742-IV, “Про землеустрій” від 22.05.2003 р. № 858-IV, “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)” від 05.06.2003 р. № 899-IV, “Про охорону земель” від 19.06.2003 р. № 962-IV), Указами Президента, а також постановами та розпорядженнями Кабінету Міністрів України.

Цими документами було задекларовано право приватної власності громадян на землю, розпочато процес передачі землі у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, селянським спілкам, кооперативам, акціонерним товариствам, які були створені на базі колгоспів, та поступове розпаювання земель між її членами й видачу сертифікатів на земельну частку (пай), введено плату за землекористування, створено передумови формування ринку землі.

У приватній власності за чинним законодавством можуть бути: замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 гектарів у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств (частини 2, 3 статті 56 Земельного кодексу України); окремі території та об’єкти природно-заповідного фонду, землі рекреаційного призначення (стаття 4 Закону України «Про природно-заповідний фонд», стаття 52 Земельного кодексу України); земельні ділянки сільськогосподарського призначення; земельні ділянки, призначені для будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будівель і гаражного будівництва; замкнені природні водойми загальною площею до 3 гектарів (частина 2 статті 59 Земельного кодексу України); земельні ділянки житлово-будівельних (житлових) і гаражно-будівельних кооперативів, багатоквартирних жилих будинків, землі історико-культурного призначення, землі промисловості й транспорту, землі зв’язку й енергетичної системи (статті 22, 40–42, 54, 66, 67, 75, 76 Земельного кодексу України).

Земельний кодекс України (частина 4 статті 84) забороняє передавати приватну власність землі й певні категорії земель державної власності, а саме: а) землі атомної енергетики та космічної системи; б) землі під державними залізницями, об’єктами державної власності повітряного і трубопровідного транспорту; в) землі оборони; г) землі під об’єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного й оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну й історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено

законом; г) землі лісового фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; д) землі водного фонду, крім випадків, визначених цим Кодексом; е) земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; є) земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; ж) земельні ділянки, які закріплені за державними професійно-технічними навчальними закладами.

У контексті нового етапу проведення земельної реформи прогресивне значення має Закон України «Про державний земельний кадастр» від 07.07.2011 №3613-VI, деякі його норми вже набули чинності й почали орієнтуватися на вирішення нагальних проблем у цій сфері. Серед них: по-перше, проблема відчуження власниками житлових індивідуальних будинків внаслідок відсутності прибудинкової земельної ділянки та кадастрового номера; по-друге, проблема визнання ділянок з відсутніми кадастровими номерами та тих, на які правовстановлюючі документи були отримані до 2004 року, коли набула чинності система одержання індивідуального кадастрового номера. Особлива увага приділена Закону України «Про ринок земель» від 07.12.2011 р. № 9001-д, в який закладено як прогресивні норми, так і досить дискусійні аспекти, серед них: намагання гарантувати право власності на землю та запобігти земельному рейдерству; відсутність заборони на зміну цільового використання земель; проблема обмеження площі земельних ділянок для придбання; примусова консолідація земель сільськогосподарського призначення.

З початку земельної реформи близько 90 % усіх сільськогосподарських земель України розпайовано, більшість селян отримала земельні паї та державні акти. Розпайовання землі призвело до її продажу, досить часто власниками земельних паїв ставали жителі міст. Поширеною є практика здачі землі в оренду фермерам чи сільськогосподарським підприємствам за низькою орендною платою.

Цінність землі відрізняється в регіонах України (найкращі ґрунти в степовій і лісостеповій природних зонах та представлені чорноземами типовими і чорноземами звичайними). За нормативною грошовою оцінкою 1-го га ріллі на 01.01.2011 р., розподіл регіонів України мав такий вигляд: у діапазоні 7821–10077 грн. були Закарпатська, Житомирська, Чернігівська, Луганська, Миколаївська області; 10078–11376 грн. — Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Одеська, Сумська області; 11377–12352 грн. — Рівненська, Тернопільська, Київська, Кіровоград-

ська, Харківська області; 12353–13107 грн. — Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Дніпропетровська, Запорізька області; 13108–15126 грн. — Черкаська, Полтавська, Донецька, Херсонська області та Автономна Республіка Крим (додаток А). Регіональні відмінності грошової оцінки землі, забезпеченості нею домогосподарств істотно впливають не тільки на майновий статус населення, а й на поширення різних форм ведення сільськогосподарського виробництва, зокрема фермерства.

Середній розмір земельного паю в Україні на 1 січня 2011 р. становив 3,9 га. За регіонами його розмір відрізняється — найбільші наділи у власність отримали жителі Луганської області (майже 8 га) та південно-східних областей (понад 5 га). При цьому величина земельного паю в західних і північних областях значно менша і варіює від 1 до 3 гектарів (додаток Б). У всіх регіонах України необхідно створити рівні умови доступу до земельних паїв, що надають відповідно до державних стандартів. Важливим є досвід Європейського Союзу, де функціонують агентства моделювання ситуацій, які розробляють перспективні проекти розвитку територій різного ієрархічного рівня, у тому числі в частині землезабезпечення. Здійснювана в Україні земельна та адміністративно-територіальна реформи є одним з механізмів управління зазначеними процесами. Цьому сприятимуть: зміни у формуванні обласних і районних бюджетів місцевого самоврядування через переведення їх на власну дохідну базу; зміцнення ролі місцевих податків, зокрема податку на землю, на нерухомість, податку з доходів фізичних осіб; забезпечення зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні надходжень доходів до Державного і місцевого бюджетів.

Очевидною є проблема відродження сільських господарств населення й необхідність прискореного перетворення їх на фермерські господарства для ефективної сільськогосподарської та підприємницької діяльності. Динаміка структури площ сільськогосподарських угідь за категоріями господарств наведена в табл. 2.7.

Спостерігається тенденція до збільшення площі землі, що перебуває в користуванні громадян: за 1990–2010 рр. показник виріс у 6 разів, тоді як площа землі, що перебуває в користуванні сільськогосподарських підприємств, зменшилася в 1,9 разу¹⁵. Питома вага землі, що перебуває в користуванні господарств населення, у загальній площі сільськогосподарських угідь у 2010 році склала 43,6 %, що перевищує аналогічний показник 1990 року на 37,1 в.п.

¹⁵ Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — 384 с.

Таблиця 2.7.

Площа сільськогосподарських угідь за категоріями господарств, тис. га.

Категорії господарств	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Площа землі сільськогосподарських підприємств, тис. га	38705,4	35184,0	29878,0	22116,7	21047,0	21019,3	20864,4	20589,6
Площа землі під домогосподарствами, тис. га	2669,0	5588,6	8543,4	14922,7	15707,7	15584,5	15690,4	15898,3
Частка землі сільськогосподарських підприємств у загальній площі сільськогосподарських угідь, %	93,5	86,3	77,8	59,7	57,3	57,4	57,1	56,4
Частка землі домогосподарств в загальній площі сільськогосподарських угідь, %	6,5	13,7	22,2	40,3	42,7	42,6	42,9	43,6

Джерело: розраховано за збірником Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – С. 76.

У 2010 р. кількість домашніх господарств, що мають земельні ділянки, склала 9430,3 тис., або 55,3 % від їхньої загальної кількості. У сільській місцевості земельні ділянки у своєму розпорядженні мали 98,2 % домашніх господарств, у міській місцевості – 36,2 %¹⁶.

У сільській місцевості середній розмір земельної ділянки, що знаходиться у володінні, на 1 домогосподарство у 1990-х роках майже не змінювався. За даними 1995–1997 рр. в цілому по країні показник коливався в межах 0,38–0,41 га, в тому числі у сільській місцевості 0,49–0,52 га; в 2000-х роках він зріс до 1,2 га на кінець 2010 року у сільській місцевості (табл.2.8).

¹⁶ Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 2.8.

**Середній розмір земельної ділянки, що знаходиться у володінні,
на 1 домогосподарство, га**

	1995	1996	1997	2004	2006	2008	2009	2010
Середній розмір земельної ділянки у селі на 1 домогосподарство, га	0,49	0,49	0,52	1,04	1,21	1,18	1,18	1,20

Джерела: Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового доходу і ряду інших соціально-економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1996. — С. 45; Сільське господарство України за 2008 рік / Державна служба статистики України. — К., 2009. — С. 172; Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — С. 184.

Для аналізу розподілу домогосподарств України за розміром земельних ділянок в період 2000–2010 рр., виходячи з їх функціональної структури та реалій землезабезпечення, варто представити їх такими групами: перша — до 10 соток, друга — 10–100 соток та третя — понад 100 соток. Як видно з табл. 2.8, у 2010 р., зі зменшенням розміру населеного пункту, зростає розмір земельної ділянки у володінні домогосподарства. Зокрема, 71,8 % домогосподарств у містах володіють земельними ділянками до 10 соток і лише 23,8 % — ділянками в 10–100 соток; 4,4 % домогосподарств мають ділянки понад 100 соток. В той же час у сільській місцевості спостерігається інша ситуація: 5,7 % домогосподарств володіють ділянками до 10 соток; у 49,6 % домогосподарств вони становлять 10–100 соток, у 44,6 % — понад 100 соток. Саме дана структура розподілу домогосподарств є цілком зрозумілою, оскільки призначення ділянок за розміром таке: до 10 соток — переважно дачні ділянки, 10–60 соток — присадибні ділянки та понад 1 гектар — земельні паї, що знаходяться у власності сільських мешканців та які здебільшого здають в оренду.

За 2000–2010 рр. частка домогосподарств, що проживають у містах і у володінні яких є земельна ділянка до 10 соток, скоротилася на 11,0 в.п. (з 82,8 до 71,8 %), з ділянками 10–100 соток — підвищилась на 6,6 в.п. (з 17,2 до 23,8 %), з ділянками понад 100 соток — зросла на 4,4 в.п. (з 0 до 4,4 %). У сільській місцевості частка домогосподарств із ділянкою до 10 соток зменшилася на 10,7 в.п. (з 16,4 до 5,7 %), з ділянками 10–100 соток — на 26,5 в.п. (з 76,1 до 49,6 %), з ділянками понад 100 соток зросла на 37,1 в.п. (з 7,5 до 44,6 %), що обумовлено розпаюванням колгоспних земель (табл. 2.9).

Таблиця 2.9.

**Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
залежно від типу населеного пункту, %**

	2000			2008			2009			2010		
	Усього	місто	село	Усього	місто	село	Усього	місто	село	Усього	місто	село
Менше 10 соток	55,4	82,8	16,4	35,9	73,0	4,3	35,4	70,3	5,2	35,5	71,8	5,7
10-100 соток	41,5	17,2	76,1	37,0	24,7	47,4	38,9	26,0	50,1	38,0	23,8	49,6
Більше 100 соток	3,1	-	7,5	27,1	2,4	48,2	25,6	3,7	44,7	26,5	4,4	44,6

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Більшу частину земельних ділянок, що перебувають у розпорядженні домогосподарств України, здають в оренду, а також використовують для вирощування продукції для власних потреб і на продаж та лише для вирощування продукції для власних потреб.

Залежно від типу домогосподарства змінюється і площа земельних ділянок у володінні. Як видно з табл. 2.10, в 2011 році наявність у домогосподарстві дітей, особливо більше трьох, значно підвищує їх забезпеченість земельними ділянками площею 10–100 соток.

Така тенденція переважно обумовлена більшою кількістю дітей у сільських домогосподарствах, порівняно з міськими, та кращими можливостями ведення особистого підсобного господарства. За 2000–2011 рр. у розподілі цих домогосподарств відмічається загальна тенденція до зростання частки домогосподарств з високим рівнем землезабезпечення.

Впродовж 1980–2010 рр. загальний рівень забезпеченості домогосподарств України окремими товарами тривалого користування істотно зріс. Однак досить чітко спостерігаються значні коливання показників під впливом кризових явищ. Як видно з табл. 2.11, економічна криза початку 1990-х років суттєво вплинула на забезпеченість населення товарами тривалого користування. Протягом 1990–1995 рр. падіння цього показника за окремими групами товарів становило: від 15,2 % (електропилососи) до 47,2 % (швейні машини).

Таблиця 2.10.

Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
(залежно від типу домогосподарства), %

	2000			2008			2011		
	Менше 10 соток	10-100 соток	Більше 100 соток	Менше 10 соток	10-100 соток	Більше 100 соток	Менше 10 соток	10-100 соток	Більше 100 соток
3 дітьми	40,9	54,9	4,2	34,1	38,2	27,7	35,0	40,6	24,5
з 1 дитиною	47,1	50,2	2,7	38,4	36,4	25,2	40,0	36,2	23,8
з 2 дітьми	36,1	58,7	5,1	28,7	39,9	31,5	25,2	49,5	25,3
з 3 та більше дітей	16,8	72,0	11,3	15,2	48,8	36,1	14,7	54,4	30,9
з 4 та більше дітей	14,0	67,7	18,3	12,2	62,3	25,5	14,8	60,2	25,0
з дітьми до 3 років	34,1	59,3	6,5	36,4	37,2	26,4	35,1	48,3	16,7
де всі дорослі працюють	44,6	52,7	2,6	44,7	36,1	19,3	39,3	40,8	19,9
де є працюючі та непрацюючі дорослі	38,5	56,3	5,2	27,7	39,8	32,5	32,5	40,9	26,5
Без дітей	42,8	53,7	3,5	36,9	36,3	26,8	35,3	37,1	27,7
В середньому по домогосподарствах	42,0	54,2	3,8	35,9	37,0	27,1	35,2	38,3	26,5

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У кризовий період 2008–2010 рр. темпи зростання рівня забезпеченості товарами тривалого користування помітно уповільнилися, а за деякими товарами спостерігалася навіть від’ємна динаміка (фотоапарати, швейні машини). За даними обстеження умов життя домогосподарств, у 2010 р. забезпеченість товарами тривалого користування у розрахунку на 100 сімей становила: холодильники та морозильники – 109 шт., телевізори – 110, пральні машини – 85, автомобілі – 21 шт. (табл. 2.11). Це невисокий за європейськими стандартами рівень, що характеризує водночас і недостатню місткість вітчизняного споживчого ринку.

Таблиця 2.11.

Забезпеченість окремими товарами тривалого користування домогосподарств,
у середньому на 100 сімей, *штук*

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2010
Холодильники та морозильники	79	88	89	63	94	99	106	109
Телевізори*	80	92	102	73	69	91	107	110
Пральні машини	65	65	66	55	74	77	84	85
Електропилососи	29	40	46	39	56	62	74	75
Автомобілі	10	14	20	25	17	16	20	21
Фотоапарати	29	34	36	30	22	36	38	26
Швейні машини	54	55	55	29	48	35	31	28

* – з 2000 року враховуються кольорові телевізори

Джерела: Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1991. – С.102; Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 423; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: «Август Трейд», 2011. – С.417.

В Україні економічна криза виявилася досить відчутною у зв'язку з домінуванням у структурі економіки експортно-орієнтованих галузей, слабким розвитком власного виробництва, відсутністю конкурентоспроможної товарної номенклатури (у тому числі по товарах тривалого користування для населення), нестабільністю правил економічної гри. Висока залежність від зовнішньо-економічної кон'юнктури доводить, що необхідно активно здійснювати пошук та використовувати внутрішні резерви і джерела збільшення обсягів виробництва власних високоякісних споживчих товарів широкого вжитку.

Надзвичайно важливим є вирішення цієї проблеми шляхом розвитку імпортозамінних виробництв споживчих товарів тривалого користування з перспективою їх переведення на експортні рейки за умови задоволення внутрішнього споживчого попиту. Проте проблема полягає не стільки в кількісному розширенні лінійки товарів, скільки у виробництві сучасної високотехнологічної інноваційної продукції, здатної зайняти власну нішу на регіональних та європейських споживчих ринках. Очевидною є відсутність якісних та конкурентоспроможних вітчизняних високотехнологічних товарів, які користувалися б стабільним попитом та становили переважну більшість у власності домогосподарства (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

**Розподіл домогосподарств, які мають товари тривалого користування,
за характеристикою цих товарів, %**

	2000		2008		2010	
	вітчиз- няний	імпортний	вітчиз- няний	імпортний	вітчиз- няний	імпортний
Холодильники	85,7	14,3	37,2	62,8	32,4	67,6
Пральні машини	82,7	17,3	28,8	71,2	22,8	77,2
Електропилососи	81,7	18,3	21,5	78,5	17,2	82,8
Телевізори кольорові	66,7	33,3	10,9	89,1	10,3	89,7
Відеоплеєри, відеомагнітофони, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати	-	-	1,2	98,8	0,5	99,5
Магнітофони, магнітоли	49,6	50,4	17,6	82,4	14,6	85,4
Фотоапарати	33,7	66,3	6,0	94,0	6,2	93,8
Персональні комп'ютери	-	-	-	-	-	100,0
Мікрохвильові печі	-	-	-	-	0,7	99,3
Швейна машина	54,3	45,7	0,8	99,2	0,2	99,8
Велосипеди	90,6	9,4	63,6	36,4	63,1	36,9
Мотоцикли, сноумобілі	78,8	21,2	54,0	46,0	40,8	59,2
Автомобілі	57,3	42,7	26,9	73,1	24,1	75,9

Джерела: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2001, С.119—124; Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2009. — С.15—21; Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2011. — С.15—21.

Домогосподарства країни надають перевагу імпортним товарам, причому вони повністю домінують по таких групах товарів, як персональні комп'ютери, мобільні телефони, мікрохвильові печі, швейні машини, відеоплеєри, відео-магнітофон, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати. Отже, у держави фактично відсутній ефективний інструментарій впливу на конкурентність товарів тривалого користування вітчизняного виробництва, а також на формування споживчих пріоритетів домогосподарств країни.

Державне регулювання споживчого ринку в умовах економічної не-стабільності має включати створення оновленої економіко-правової та організаційної бази, що забезпечує захист і розвиток підприємництва, його правовий захист, рівноправні умови функціонування підприємств усіх форм власності на ринку товарів і послуг, а також активний захист прав споживачів та їх вплив на якість товарів і послуг.

Майновий статус домогосподарств країни значною мірою залежить від обсягів заощаджень, які є важливим джерелом забезпечення їх стабільного розвитку. Обсяги заощаджень домогосподарств у вигляді депозитів у комерційних банках у 2011 р. становили 310,4 млрд. грн. За роки незалежності країни обсяг депозитів населення постійно зростав, а їх динаміка залежала від макроекономічної ситуації в країні, змін валютного курсу гривні та ступеня довіри господарюючих суб'єктів і населення до банківської системи. Як видно з табл. 2.13, за 1980–1990 рр. обсяг депозитів домогосподарств у номінальному обчисленні зріс у 2,5 рази, а за 2000–2011 рр. – у 45,8 разів.

Таблиця 2.13.

Розмір депозитів домогосподарств, залучених комерційними банками в Україні, млн. грн.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Всього*	34,3	49,7	84,9	616	6780	73202	215087	214098	275093	310393
З них у										
Націо- нальний валюті	-	-	-	505	3481	42176	107526	101081	142924	160530
Іноземній валюті	-	-	-	111	3299	31026	107561	113016	132169	149861

* – 1980, 1985, 1990 роки сума вкладів у млрд. крб.

Джерела: Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 445; Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державна комітет статистики України. – К., 2009. – С.429; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: «Август Трейд», 2011. – С.419.

Протягом кризових 2008–2009 рр. в умовах несприятливого економічного середовища, коливань валютного курсу та невпевненості у фінансово-економічній ситуації вкладники займали обережну позицію та розміщували кошти в комерційних банках на короткий строк або взагалі закривали депозитні рахунки. Це призвело до скорочення депозитів на 989 млн. грн. у 2009 році, в основному за рахунок вкладів у наці-

ональний валюті (на 6 %). Депозити в іноземній валюті зросли на 5,1 % виключно за рахунок зниження курсу гривні до іноземних валют, тоді як у валютах номінації їх обсяг зменшився.

Становить інтерес аналіз співвідношення між обсягами заощаджень домогосподарств у національній та іноземній валютах. Звертає увагу та обставина, що у 1995 р. це співвідношення становило 4,5 : 1,0, а в 2010 р. воно знизилось до рівня 1,1 : 1,0. Така динаміка характеризує орієнтири домогосподарств на формування заощаджень як в національній, так й іноземній валюті, що пов'язано з фінансовою нестабільністю, очікуваннями нових хвиль кризових явищ в економіці країни.

Істотна частка коштів у безготівковій формі працює на потреби «тіньового» капіталу, значними є заощадження населення, які функціонують поза межами банківської системи. На фондовому ринку переважна більшість операцій з купівлі і продажу цінних паперів (здебільшого державних) здійснюється поза межами бірж¹⁷.

Діяльність з організації торгівлі на ринку цінних паперів здійснюють фондові біржі, основними функціями яких є оцінка вартості й привабливості цінних паперів, а також організація ефективної торгівлі цінними паперами. Зрозуміло, що такою самою є роль будь-якого посередника фондового ринку, у тому числі в його позабіржовому секторі, але тільки фондова біржа спроможна забезпечити високий рівень ліквідності вкладень у цінні папери і задовільну їх надійність. Є думка, що на фондовому ринку переважна більшість операцій з купівлі і продажу цінних паперів (здебільшого державних) здійснюється поза межами бірж. За таких умов досить складно забезпечити стабільне формування потужних легальних інвестиційних потоків як в економіку країни, так і на розвиток вітчизняних домогосподарств.

Кількість бірж, яким видано ліцензії на здійснення діяльності, становить 10 організацій (серед них основними є ПрАТ «Фондова біржа «ПФТС» та ПАТ «Українська біржа»). Протягом 2010 року в економіку країни через інструменти фондового ринку залучено 84,37 млрд. грн. (132,24 млрд. грн. — 2009 р.).

Домогосподарства країни, на жаль, не є активними суб'єктами фондового ринку через його слабкий розвиток та нестачу коштів для придбання цінних паперів.

¹⁷ Хома І. Б. Тенденції розвитку фінансового ринку в умовах інтеграції України у світовий простір / І. Б. Хома, І. М. Новачук // Фінансова система України: [зб. наук. праць]. — Острог: Вид-во Націон. ун-ту „Острозька академія”, 2008. — Вип. 10, ч. 3. — С. 425—432.

В економічно розвинених країнах світу надзвичайно великого значення надають формуванню, збереженню і примноженню заощаджень населення, особливо через систему інститутів спільного (колективного) інвестування як основного засобу акумуляції коштів населення на фондовому ринку. Інтенсивний розвиток інститутів спільного інвестування в Україні та її регіонах є закономірним процесом, що дає змогу перерозподіляти грошові ресурси, узгоджувати інтереси інвесторів, знижувати ризики інвестиційної діяльності. Доречно зазначити, що в США населення бере активну участь у спільному інвестуванні, його частка досягає 70 % фінансових активів країни і у п'ять разів перевищує частку держави¹⁸.

Внаслідок низького життєвого рівня населення України і, відповідно, незначних обсягів заощаджень його внесок у формування фінансових активів та участь у спільному інвестуванні економічних проектів є незначними. За даними Єдиного державного реєстру інститутів спільного інвестування, їх загальна кількість інтенсивно зростала у 2007 р. — із 519 на початок року до 834 — на кінець року (або на 61 %) із вартістю активів 40 780,38 млн. грн. та часткою у ВВП на рівні 5,82 % (для порівняння: частка коштів, залучених до банківської системи, у ВВП зросла за цей період із 33,86 до 39,92 %). Через укрупнення у 2010 р. кількість інститутів спільного інвестування скоротилася за зростання загальних активів до 8,76 млрд. грн.¹⁹

Основними надбаннями спільного інвестування є:

- сприяння створенню й нагромадженню капіталу;
- перетворення інвестиційних рішень у доступніші для дрібних інвесторів;
- зниження ризику за рахунок диверсифікації;
- стимулювання діяльності підприємств і сприяння підприємству в малому і середньому бізнесі;
- сприяння залученню іноземного капіталу.

Важливою складовою формування інвестиційного капіталу країни є та, що формується через діяльність пенсійних фондів. Слід зазначити, що активи недержавних пенсійних фондів є вагомою стабілізаційною складовою інвестиційних ресурсів усіх розвинутих країн світу.

¹⁸ Молина Е. В. Инвестиционный потенциал населения и механизмы его реализации: [монография] /Е. В.Молина. — Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2007. — 102 с.

¹⁹ Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua/activities/annual>

За останні роки в Україні до участі в недержавних пенсійних фондах було залучено не більше 150 тис. осіб. Вартість активів на 31.12.2010 р. становила 1,13 млрд. грн., у структурі яких переважали цінні папери (49,23 %) та грошові кошти (38,09 %) ²⁰.

Загалом зростаюча кількість небанківських фінансових інститутів, які виконують певну соціальну функцію, у тому числі стосовно збереження і примноження заощаджень населення, їх залучення в економічний обіг, — це особливість фінансового ринку країн Західної Європи. Такий досвід необхідно використати в Україні та її регіонах, зважаючи на низький рівень захищеності заощаджень населення.

Інвестиційний потенціал населення — це, по-перше, його спроможність заощаджувати фінансові ресурси, та, по-друге, перетворювати їх на потужний інвестиційний ресурс через основні канали фінансової системи.

Підвищення інвестиційного потенціалу населення та активізація залучення заощаджень громадян і окремих домогосподарств до інвестиційного процесу має передбачати:

- скорочення економічно необґрунтованої диференціації за доходами населення, забезпечення випереджаючого зростання доходів населення від зайнятості як основного;
- створення надійної системи захисту майнових інтересів і прав населення як масового інвестора, що, на жаль, поки що не володіє достатніми коштами та спеціальними знаннями з цього кола питань. Формуванню в населення свідомості стратегічного інвестора перешкоджає недовіра до фінансових посередників та відсутність психологічних настанов на заощадження у вигляді акцій, цінних паперів тощо;
- формування сприятливих соціально-економічних передумов для зростання частки заощаджень населення в загальному обсязі інвестиційного капіталу до рівня 75–80 %, що відповідає світовим критеріям. Необхідно акцентувати увагу на активному стимулюванні довгострокового інвестування (зокрема, страхування життя та інших форм);
- акумуляцію значної частки заощаджень населення за допомогою державних цінних паперів у пріоритетних сферах соціально-економічного розвитку. Спрямування в реальний сектор економіки трансформованих у фінансові активи заощаджень населення (з урахуванням структури господарства та по-

²⁰ Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmsc.gov.ua/activities/annual>

треби населення в робочих місцях) слід визнати одним із пріоритетних завдань.

Майнова забезпеченість відіграє дедалі зростаючу роль у життєвих пріоритетах домогосподарств країни, оскільки забезпечує впевненість у подоланні проблемних життєвих ситуацій. Ринкова економіка створює можливості накопичувати майно на основі підвищення економічної активності населення, зростання трудових доходів, оптимізації витрат. Водночас економічна криза обмежує ці можливості, оскільки супроводжується згортанням ділової активності, вивільненням робочої сили, зниженням реальних доходів населення.

Результати обстеження умов життя домогосподарств України, проведені у 2010 р., показали, що відбулася істотна зміна пріоритетів витрачання їх додаткових коштів. Виявлено, що у випадку значного збільшення доходів, додаткові кошти будуть спрямовані переважно на: житло – 33,0 % домогосподарств, заощадження – 22,4, автомобіль – 5,8, розвиток підприємництва – 5,4 %. Категорія інші витрати, що включає освіту, відпочинок та інші послуги, становить 31,3 % (табл. 2.14).

З наведених у табл. 2.14 даних видно, що протягом 2004–2010 рр. значно зросла потреба домогосподарств у житлі, власних заощадженнях, розвитку власної справи та істотно скоротилася потреба у придбанні одягу, взуття, їжі, побутової техніки. Очевидним є зменшення бажання витратити додаткові кошти (в середньому в 2 рази) на послуги лікування та освіти. Ці зміни відображають настанови домогосподарств на збільшення власних ресурсів розвитку.

Таблиця 2.14.

Розподіл домогосподарств України за спрямуванням додаткових коштів у випадку значного збільшення доходів, %

	2004	2005	2010
Житло	23,9	27,4	33,0
Заощадження	16,2	17,6	22,4
Автомобіль	4,4	6,2	5,8
Розвиток підприємництва	3,4	4,7	5,4
Побутова техніка	4,0	3,4	2,1
Інше	47,8	40,9	31,3

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

На основі даних таблиці можна зробити такі висновки.

По-перше, житлова проблема набула в країні найбільшого загострення. Домогосподарства акумулюють необхідні для цього кошти, обмежуючи інші витрати. По-друге, збільшення питомої ваги домогосподарств, готових спрямовувати додаткові кошти в заощадження, свідчить про їх орієнтацію на довгострокові інвестиції попри економічні негаразди та низький рівень довіри до банківської системи. По-третє, зростають настанови на підприємництво, незважаючи на труднощі його розвитку в країні. По-четверте, є підстави для висновку про насиченість домогосподарств побутовою технікою, транспортними засобами та іншими споживчими товарами. Зазначені зрушення свідчать про зміну пріоритетів економічної та споживчої поведінки домогосподарств у бік досягнення довгострокових цілей.

2.4. Житлові умови: кількісні та якісні характеристики

У докризовий період стрімко зростали темпи введення в експлуатацію житла та надання житла населенню на безоплатній основі. Це призводило до поступового збільшення частки населення, яке мешкає у власному житлі, та скорочення кількості населення, яке мешкає у застарілому житлі. З початком системної кризи різко скоротилися обсяги введення в експлуатацію житла, практично неможливо стало отримати нове житло на безоплатній основі.

Ринок нерухомості створювався та розвивався під впливом таких основних факторів:

- відсутності іпотечного кредитування;
- швидкого спекулятивного зростання рівня цін на нерухомість.

Перший фактор був викликаний тим, що перебудова банківського сектору відбувалася у той же період часу, коли формувався ринок нерухомості в Україні. Новостворені комерційні банки, переважно, були налаштовані на отримання надприбутків за рахунок побудови фінансових пірамід. Це призвело до збанкрутування значної кількості банків, втрати довіри населення до цих фінансових установ, а отже, відтермінування строку побудови нормальної банківської системи.

Швидке зростання цін було викликано дефіцитом пропозиції житла, що виник внаслідок скорочення обсягів введення в експлуатацію житла порівняно з докризовим періодом. Також зростали ціни за рахунок потрапляння на цей ринок значної частини спекулятивного капіталу, оскільки вкладання у нерухомість було менш ризикованим, а прибутки були не набагато нижче, ніж у фінансовій сфері.

Внаслідок дії цих та багатьох інших менш впливових факторів, досі немає цивілізованого ринку іпотечного кредитування, а ціни на житло не відповідають реальному платоспроможному попиту населення. Все це зменшує можливості населення щодо поліпшення власних житлових умов.

За часів існування Радянського Союзу кількість введеного в експлуатацію житла стрімко зростала і свого максимуму досягла у 1987 році — 21257 тис. м². Потім розпочалося різке скорочення кількості введеного в експлуатацію житла, яка досягла свого мінімуму у 2000 році — 5558 тис. м², тобто у 3,2 рази менше, ніж у 1987 році (рис. 2.36).

Протягом 2000—2008 рр. рівень будівництва поступово підвищувався. У 2008 році в Україні було введено в експлуатацію 10496 тис. м² житла. Однак ця позитивна тенденція перервалася у 2009 році. Так, у 2009 році в експлуатацію було введено тільки 6400 тис. м² загальної площі житла, що склало 61,4% від рівня 2008 року, та лише на 842 тис. м² перевищувало показник 2000 року. Така ситуація була викликана світовою фінансово-економічною кризою, що негативно вплинула на всі сфери економіки України, та викликала різке падіння рівня життя людей. У 2010 році цей показник стрімко зріс і досяг рівня 2006 року та, на жаль, темпи його зростання у наступному році різко скоротилися, і у 2011 році було введено в експлуатацію 9410 тис. м² житла, тобто темп росту становив 100,8% до рівня минулого року.

Рис. 2.36. Введення в експлуатацію житла, м² загальної площі

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Кількість введенного в експлуатацію житла не дає змоги оцінити, скільки збудовано окремого житла. Тому його доцільно доповнювати кількістю збудованих квартир на 10 000 постійного населення. Якщо проаналізувати тенденції цього показника за типом місцевості, то отримаємо таку картину. Будівництво квартир у міських поселеннях у 2000–2003 роках залишалося приблизно на одному рівні – 16–17 квартир на 10 000 постійного населення. З 2004 і по 2007 рр. відбулося стрімке зростання кількості збудованих квартир на 10 000 постійного населення, у 2008 тенденція змінилася на протилежну, тобто відбулося скорочення цього показника, яке продовжилось і у 2009 році, в 2010 році цей показник залишився на тому ж рівні, що і у 2009, а у 2011 він зріс і становив 21 квартиру на 10 000 постійного населення. (рис. 1).

Тенденції цього показника у сільській місцевості практично не відрізнялася від тенденції у містах, за винятком того, що зростала кількість збудованих квартир у період з 2004 по 2008 роки, хоча темпи зростання були нижчими. Тенденція до скорочення кількості збудованих квартир розпочалася лише у 2009 році, після чого, у 2010 році кількість збудованих квартир навіть перевищила докризовий рівень, на жаль у 2011 знову відбулося його скорочення.

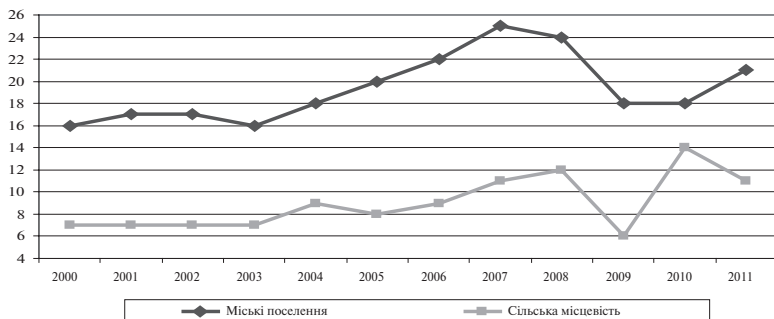

Рис. 1. Кількість збудованих квартир на 1000 постійного населення за типом місцевості, одиниць

Джерело: Статистичні збірники «Житлове будівництво в Україні у 2000–2009 роках». — Держкомстат, — К. — 2010. — 91 с. та «Житлове будівництво в Україні у 2005–2011 роках». — Держкомстат, — К., — 2012. — 102 с.

Більшість наявного житлового фонду домогосподарств країни, а саме 65,9% було побудовано у період з 1940-х до 1980-х років. У 80-ті роки було побудовано 15,6%, а з 1991 по 2000 рр. лише 5,8%. Впродовж останніх десяти років було побудовано лише 0,9% житлового фонду країни. До 1980 року було побудовано 67,2% міського житлового фонду та 78,3% сільсько-го. У містах значна частка житла була побудована у 1980–1990 рр. — 25,2%, а в сільській місцевості — 15,0%, проте більш сучасного житла (житло, збудоване після 1991 року), що в міській, що у сільській місцевості збудовано майже однаково — 7,6%, проти 6,6% (рис. 2.37).

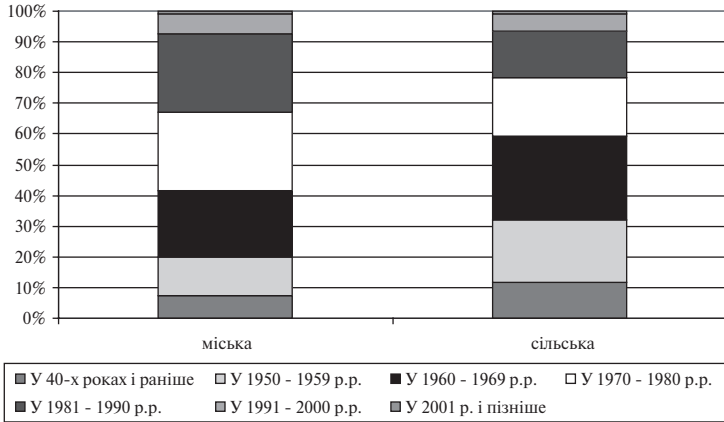

Рис. 2.37. Розподіл домогосподарств України за періодом, коли було збудоване їхнє житло, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

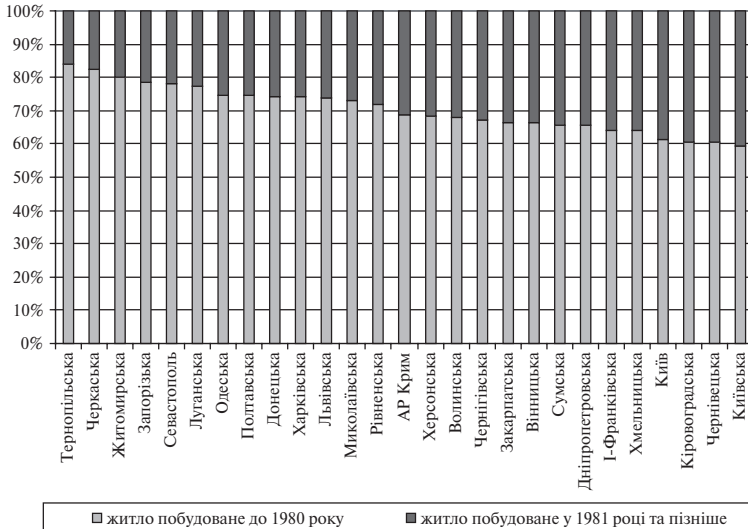

Рис. 2.38. Розподіл домогосподарств за регіоном та періодом, коли було побудоване житло, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

На відміну від типу місцевості, регіональна варіація житлового фонду за часом його побудови дуже велика. Так, у 2011 році у Тернопільській, Черкаській та Житомирській областях частка житла, що збудована до 1980 року, перевищувала 80%. В той же час у місті Києві частка застарілого житлового фонду не перевищувала 60%, а у Київській, Чернівецькій та Кіровоградській областях частка застарілого житла лише дещо перевищувала 60% (рис. 2.38).

Незважаючи на те, що значна частка житлового фонду збудована досить давно, охоплення житлового фонду капітальним ремонтом залишається на досить низькому рівні. Так, у 2011 році у 53,6% домогосподарств країни капітальний ремонт не проводився взагалі, ще у 8,6% домогосподарств він проводився до 1990 року, і лише у 38,8% він був достатньо недавно (після 1991 року).

Якщо проаналізувати час проведення капітального ремонту за типом місцевості, то ми отримаємо таку картину. В міських поселеннях, за даними 2011 року, капітальний ремонт не проводився у 62,1% домогосподарств, ще у 6,9%, останній капітальний ремонт було проведено до 1990 року, і тільки у 31,0% — після 1990 року. В сільській місцевості ситуація виглядає набагато краще: так, капітальний ремонт не проводився лише у 35,4% житла, у 9,4% він проводився до 1990 року, і у 56,2% домогосподарств останній капітальний ремонт був після 1990 року (рис. 2.39).

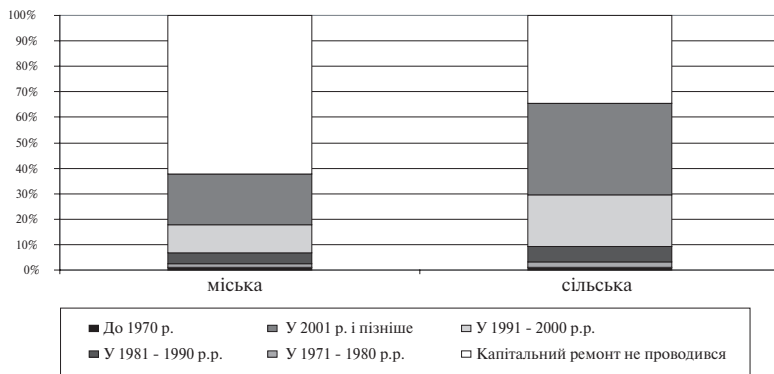

Рис. 2.39. Розподіл домогосподарств за місцевістю проживання та періодом, коли проводився останній капітальний ремонт, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Ще більша диференціація спостерігається у регіональному розрізі. Так, у містах Києві й Севастополі частка житла, в якому капітальний ремонт не проводився взагалі, перевищує 80% загального житлового фонду, тоді як у Харківській, Івано-Франківській та Черкаській областях ця частка не перевищує 30%. Але таке порівняння не зовсім коректно, оскільки є значна диференціація між регіонами у часі зведення основного масиву житлового фонду. Якщо ми порівняємо час зведення житла та відсутність капітального ремонту, то отримаємо зовсім іншу картину. У вищезгаданих областях частка житла, збудованого до 1980 року, перевищує 70%, отже, низький показник відсутності капітального ремонту свідчить про добрий стан наявного житлового фонду. В той же час є регіони, де велика частка застарілого житла та велика частка житла в якому капітальний ремонт не проводився. Це, зокрема, Херсонська область, де 68,2% житлового фонду побудовано до 1980 року, а капітальний ремонт не проводився у 58,4% житлових приміщень, Запорізька – 78,5% та 58,5% відповідно, Рівненська області – 71,7% та 59,1% відповідно, тут можна впевнено стверджувати про вкрай поганий стан житлового фонду (рис. 2.40).

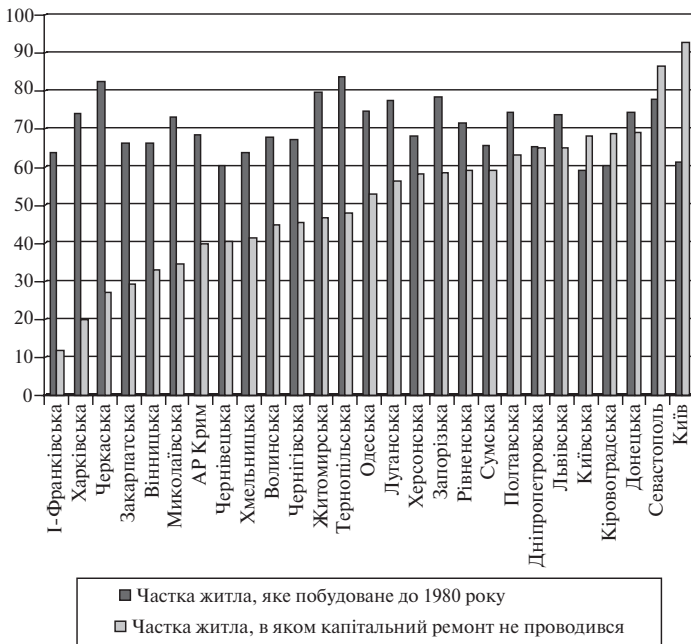

Рис. 2.40. Розподіл домогосподарств за часткою житла, збудованого до 1980 р., та часткою житла, в якому капітальний ремонт не проводився, 2011 рік

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Якщо проаналізувати тип житла, в якому мешкало населення України у міських поселеннях за даними останнього перепису, що проводився у Радянському Союзі (1989 рік), то ми отримуємо наступну картину: 87,1% мешкали у окремому житлі (61,7% – у окремій квартирі 25,4% – в індивідуальному будинку). Інші 12,9% населення мешкали у частині індивідуального будинку (4,6%), у гуртожитку (4,1%), у комунальній квартирі (4,3%).

За даними Першого всеукраїнського перепису населення, який було проведено у 2001 році, ситуація майже не змінилася: на один відсотковий пункт скоротилася частка тих, хто мешкає у окремому житлі – 86,1% (62,6% – у окремій квартирі, 23,5% – в індивідуальному будинку). Інші 13,9% населення було розподілено не так рівномірно, як за даними перепису 1989 року. Найбільша частина з них мешкала у гуртожитку (6,5%), ще 3,6% – у частині індивідуального будинку у комунальній квартирі проживало лише 1,8% від загальної чисельності міського населення країни (рис. 2.41).

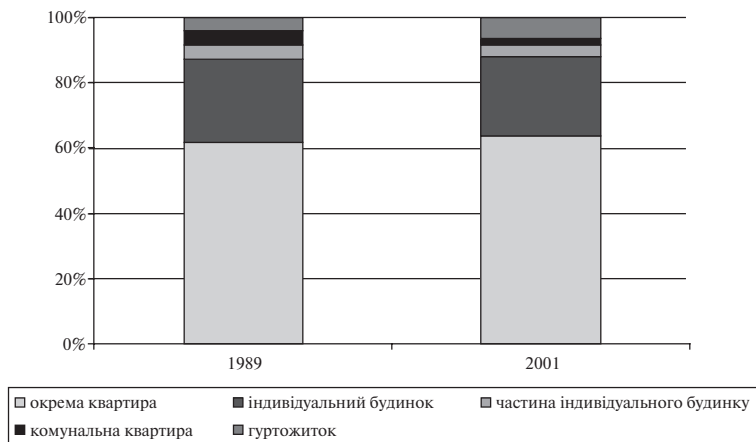

Рис. 2.41. Розподіл сімей за типом житлових приміщень у міських поселеннях (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

У сільській місцевості, за даними переписів, в окремому житлі мешкало 95,7% домогосподарств у 1989 році та 95,2% у 2001 році. Переважна більшість сільського населення проживало в індивідуальному будинку – 88,5% у 1989 році та 89,6% за даними перепису 2001 року. Прожи-

вання у гуртожитках і комунальних квартирах притаманне міським поселенням. Так, за даними 1989 року у гуртожитках мешкало лише 0,5% сільського населення, а в комунальних квартирах 0,4%. Практично така ж ситуація спостерігається за даними 2001 року відповідно 0,2% у комунальних квартирах та 0,7% у гуртожитках (рис. 2.42).

Взагалі, рівень забезпечення домогосподарств України окремим житлом дуже високий як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості. На жаль ця статистика не відображає те, що під одним дахом дуже часто мешкає не одна, а кілька родин, фактично жодна з яких не має власного житла. Для широких верств населення з кожним роком стає все менше можливостей покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва. Найбільше залежить від темпів будівництва державного житла міське населення.

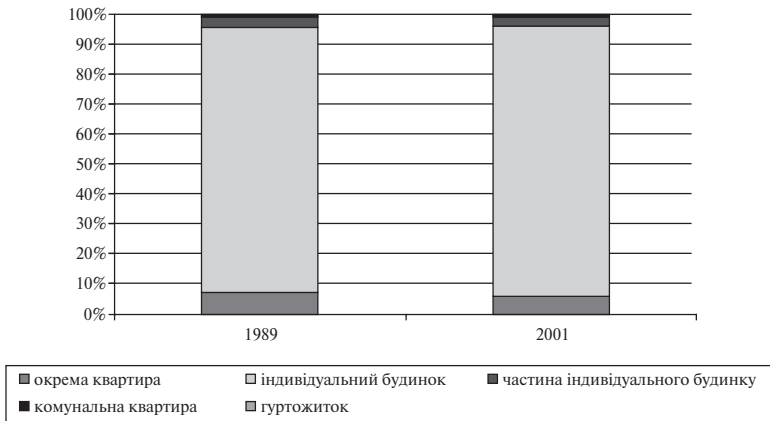

Рис. 2.42. Розподіл сімей за типом житлових приміщень у сільській місцевості (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

Незважаючи на зростання обсягів введеного в експлуатацію житла, кількість сімей, які перебували на обліку для отримання житла або поліпшення житлових умов у міській місцевості постійно зростала. Це було пов'язано зі стрімким зростанням чисельності міського населення за рахунок урбанізації, міграції сільського населення у міста та додатного природного приросту населення. Так, у 1980 році на обліку для отримання житла у державному фонді та фонді житлово-будівельних кооперативів було 1683,6 тис. сімей, у 1985 – вже 2059,7 тис. сімей, а у

1990 році — 2592,9 тис. сімей (рис. 2.43). Досить цікавим є те, що черга у житлово-будівельних кооперативах збільшувалася більш стрімкими темпами, так, черга на отримання житла у державному фонді у 1990 році зросла, порівняно з 1980, на 40,2%, а черга у житлово-будівельних кооперативах за той же період — у 2,5 рази. Це свідчить, по-перше про те, що більшість населення не бажало чекати державне житло, а по-друге — про зростання матеріального добробуту населення.

Починаючи з 1990 року, в країні почалось зменшення черги на отримання житла або поліпшення своїх житлових умов. Реальне скорочення черги на отримання квартири зумовлено, перш за все, ліквідацією її на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, масовими скороченнями працівників на підприємствах, відсутністю коштів на будівництво житла тощо. Так, у 1995 році кількість сімей, що перебували на обліку для поліпшення житлових умов, становила 2370,3 тис. сімей, або 91,4% від рівня 1990 року, у 2000 році — 1748,8 тис. сімей, або 67,4%, у 2005 році — 1311,2 тис. сімей, або 50,6%, у 2011 році — 1083,7 тис. сімей, або 41,8% (рис. 2.43).

Поряд зі скороченням черги на житло, зменшується також чисельність одержувачів житла. Якщо у 1990 році 9,2 % сімей та однаків, тих, хто перебував на квартирному обліку, одержали житло або поліпшили свої житлові умови, то у 2000 році цей показник становив лише 1,6% (рис. 2.44).

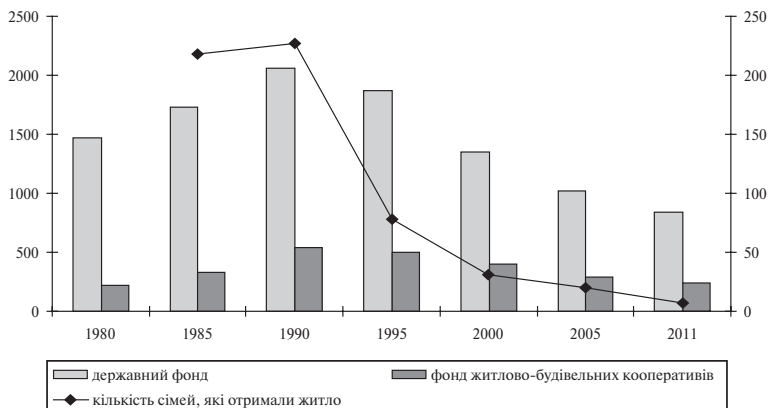

Рис. 2.43. Кількість сімей, які перебували на обліку для поліпшення житлових умов, та кількість сімей, що отримали житло у міських поселеннях

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

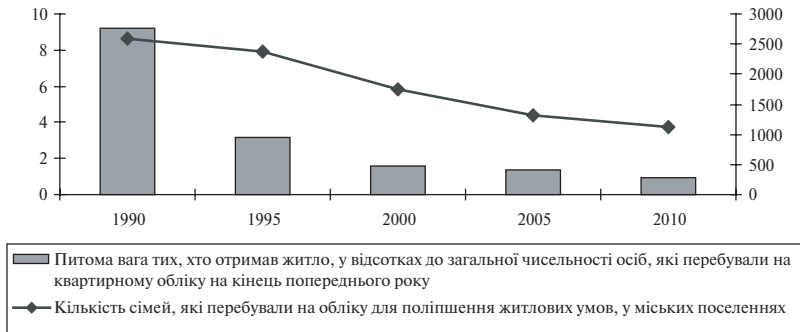

Рис. 2.44. Питома вага тих, хто отримав житло, у міській місцевості

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Упродовж 2000–2011 років ситуація з поліпшенням житлових умов населення тільки погіршувалася. Так, у 2011 році з 1184 тис. сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, отримали житло лише 7,4 тис. сімей та однаків, що склало лише 0,7% від усіх, що потребували поліпшення своїх житлових умов (рис. 2.44).

Поліпшити свої житлові умови міське населення може також за рахунок власних коштів (інвестування в будівництво). На жаль сьогодні лише незначна кількість міського населення має можливість інвестувати власні кошти в будівництво житла.

Окрім вищезгаданих трансформацій, дуже важливим є те, що стандарти щодо кількісних характеристик та якісних характеристик житла, а саме розмір загальної та житлової площі й забезпечення житла окремими зручностями (наявність центрального опалення, гарячого водопостачання тощо) залишилися майже без змін, що призводить до повільного зростання цих показників.

Незважаючи на те, що стандарти житла стрімко поліпшувалися практично у всіх країнах світу, в Україні вони залишаються на досить низькому рівні. Така ситуація пов'язана, насамперед з тим, що має місце значна диференціація житлових умов за типом місцевості та всередині цих типів. Так, житлові умови та можливість їх покращення у мешканців міст з населенням понад один мільйон набагато більше, ніж інших міст.

Мешканцю сільської місцевості або невеликих міст необхідно витрачати на поліпшення житлових умов набагато більше ресурсів, ніж мешканцям великих міст, до того ж у них часто немає такої можливості. Досі є велика кількість територій, що позбавлені вільного доступу до води, і навіть наявність значних фінансових ресурсів не дасть змогу вирішити цю проблему.

Мешканці багатоквартирних будинків у обласних центрах країни нерідко отримують воду не на постійній основі, а лише кілька годин на добу, вирішити цю проблему — поза межами можливостей мешканців цих житлових приміщень. Відповідно, ще більш проблемним є питання забезпечення гарячою водою. Маючи значну диференціацію у житлових умовах та значні території, де стандарти житла знаходяться на рівні минулого століття, неможливо сформувати нові стандарти та зробити так, щоб вони запрацювали. Навіть будинки, які нещодавно введено в експлуатацію, не мають усіх важливих зручностей. Так, у 2011 році лише 78,8% введеного в експлуатацію житла було одночасно забезпечено водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, опаленням, ванною або душем. Необхідно зауважити, що такий значний показник забезпеченості основними видами благоустрою було досягнуто за рахунок того, що чимало житла введено в експлуатацію у великих містах, де, як зазначалося вище, зовсім інші стандарти житла.

Відсутність кардинальних змін у стандартах житла можна підтвердити, оцінивши динамічні зміни такої важливої характеристики житлових умов населення, як розмір загальної та житлової площі. Середній розмір загальної площі житла постійно зростає як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях. Так, у 1980 році середній розмір загальної площі житла на одну людину у містах становив 14,2 м² та 16,5 м² у сільській місцевості. За період 1980–2011 рр. середній розмір загальної площі житла мав постійну тенденцію до росту, і у 2011 році середній розмір житла у міських поселеннях дорівнював 27,1 м², у сільській місцевості — 33,3 м² (рис. 2.45).

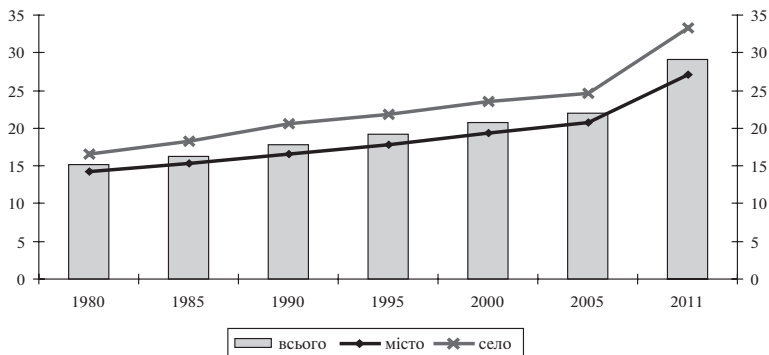

Рис 2.45. Динаміка середнього розміру загальної площі житла, м²

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Зростання середнього розміру загальної площі в різні періоди відбувалося під дією різних факторів: у період 1980–1990 рр. воно було пов'язано з введенням в експлуатацію нового, більш комфортного житла на тлі постійно зростаючої чисельності населення, а у період з 1990 по теперішній час пов'язано, передовсім зі зменшенням чисельності населення, і лише частково з введенням в експлуатацію більш комфортно-го житла в той час, як виводиться з житлового фонду застаріле, невелике за площею житло.

В останні роки з'явилася тенденція до збільшення середнього розміру квартир у новобудовах, викликана вона бажанням забудовників знизити вартість будівництва та, відповідно, збільшити власні прибутки. Якщо проаналізувати ці тенденції за типом місцевості, то ми побачимо, що середній розмір збудованого житла у міських поселеннях варіює у межах 90–100 м², і лише у 2010 році він сягнув 107,7 м², скоріше за все це було пов'язано з тим, що у перший післякризовий рік добудовувалося у міській місцевості елітне житло. У сільській місцевості протягом 2003–2008 років він зростав з 124,1 м² у 2003 році до 154,7 м² у 2008 році. У 2009 році середній розмір збудованого житла у сільській місцевості різко скоротився до 133,4 м². Це було викликано кризовими явищами в економіці країни, яка посприяла тому, що завершити спромоглися лише невеликі за площею будівлі, криза вплинула і на будівництво житла у міських поселеннях — тут у 2009 році було зафіксовано найнижчий середній розмір збудованого житла за останні дев'ять років — 90,1 м² (рис. 2).

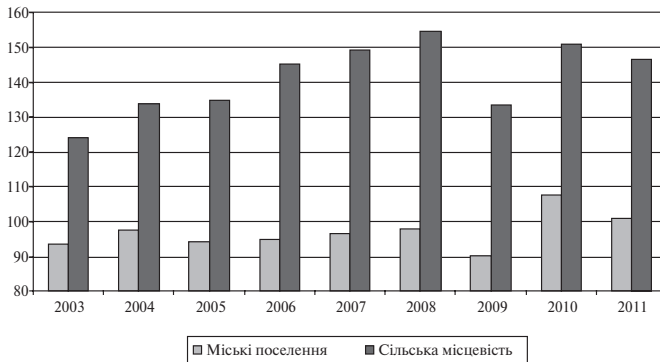

Рис. 2. Динаміка середнього розміру збудованих квартир за типом місцевості (м² загальної площі)

Джерело: Статистичні збірники «Житлове будівництво в Україні у 2000–2009 роках». — Держкомстат, — К., — 2010. — 91 с. та «Житлове будівництво в Україні у 2005–2011 роках». — Держкомстат, — К., — 2012. — 102 с.

Проте вже у 2010 році середній розмір новозбудованих квартир у сільській місцевості майже досяг докризового піку — 150,8 м², але вже у наступному році цей показник значно зменшився і становив — 146,6 м².

Детальніше зміни у розмірах середньої загальної площі житла можна дослідити за даними переписів населення. Так, за даними 1989 року, середній розмір загальної площі у міських поселеннях становив: окрема квартира – 15 м² на одну особу, індивідуальний будинок – 16 м², частина індивідуального будинку – 13 м² та комунальна квартира – 11 м².

У 2001 році середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу, порівняно з 1989 р., виріс за усіма типами житла. Середній розмір загальної площі окремої квартири становив – 19 м², окремого будинку – 23 м², частини індивідуального будинку – 19 м², комунальної квартири – 15 м² (рис. 2.46). На жаль, як зазначалося вище, причини такого зростання не можна віднести до позитивних трансформацій у житлових умовах населення.

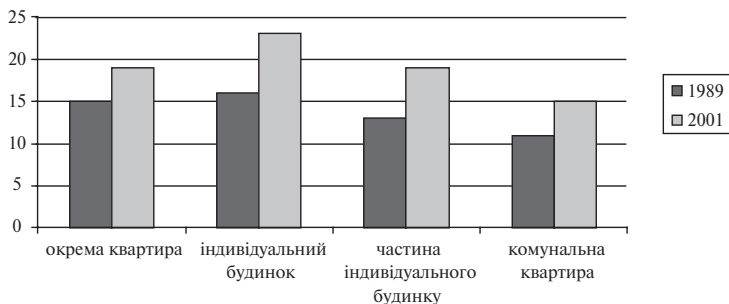

Рис. 2.46. Середній розмір загальної площі житла у міських поселеннях, м² на одну особу (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

У сільській місцевості спостерігалася така ж сама картина, тобто середній розмір загальної площі житла у розрахунку на одну особу збільшився у 2001 році, порівняно з 1989, за усіма типами житла (рис. 2.47).

Для більш комфортного життя важливо, щоб кожен з членів сім'ї мав окрему кімнату. При аналізі достатності кімнат в житлі домогосподарства доцільно буде розглянути такий показник, як навантаження особами на кімнату. Практично дві третини домогосподарств країни мають достатній життєвий простір, а саме кількість кімнат. Так, у 35% домогосподарств на одну кімнату припадає менше однієї особи, а у 29% одна особа на кімнату (рис. 2.48).

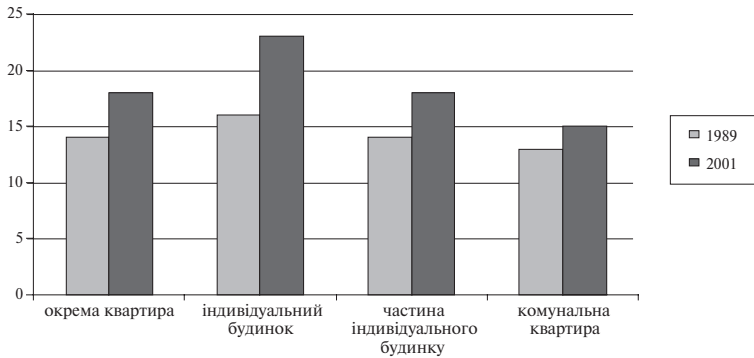

Рис. 2.47. Середній розмір загальної площі житла у сільській місцевості, м² на одну особу (за даними переписів населення)

Джерело: за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року та Першого всеукраїнського перепису населення 2001 року.

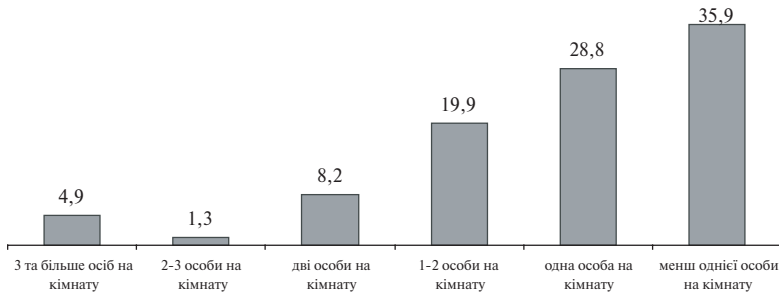

Рис. 2.48. Навантаження особами на кімнати в домогосподарствах країни у 2011 році, %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

При цьому понад 35% домогосподарств країни ще мешкає у житлі з недостатньою кількістю кімнат. Серед них у майже 5% на одну кімнату припадає три та більше особи.

На відміну від кількісних характеристик, рівень обладнання житла зручностями у міських поселеннях, набагато вище, ніж у сільських. Так, у період з 1995 до 2011 року рівень забезпечення житла у міських поселеннях водогомом зріс на 7,0%, тоді як темп приросту цього показника

по сільській місцевості становив 67,1%. По каналізації темп приросту у міських поселеннях дорівнював 8,2%, у сільській місцевості – 125,3%; по центральному опаленню 9,1% та 214,3%; з гарячого водопостачання – 12,0% та 300% відповідно; з газопостачання темпи приросту по міських поселеннях та сільській місцевості становили – 4,4% та 6,2% відповідно; забезпеченість ванною або душем зросла у міських поселеннях на 10,7%, у сільських населених пунктах на 130,5%. Рівень забезпеченості стаціонарними електроплитами залишився без змін (рис. 2.49).

Незважаючи на значні темпи зростання якісного обладнання житла у сільській місцевості, рівень забезпеченості житла зручностями тут залишається на дуже низькому рівні.

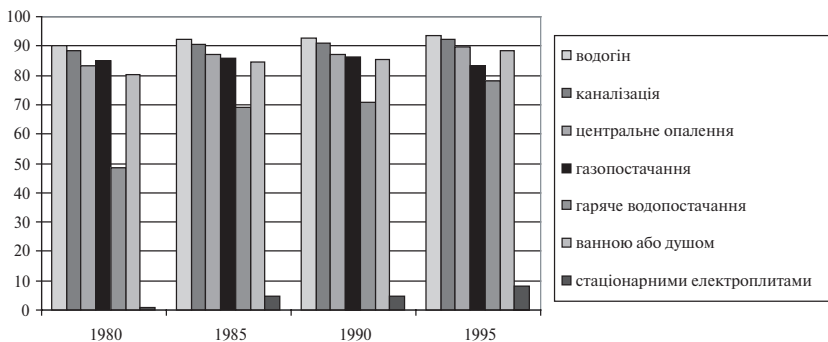

Рис. 2.49. Обладнання житла окремими видами зручностей у міських поселеннях, %

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

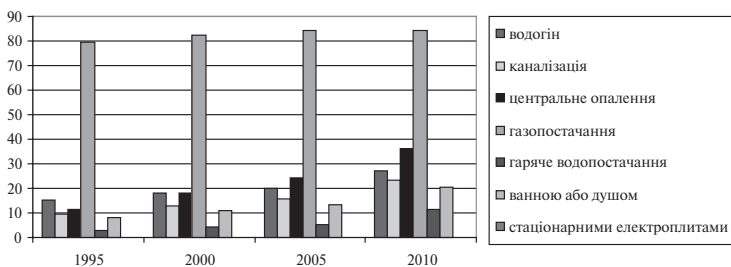

Рис.2.50. Обладнання житла окремими видами зручностей у сільській місцевості, %

Джерело: за даними Державної служби статистики України.

Так, у сільській місцевості лише рівень забезпечення житла газопостачанням зіставний з міськими поселеннями, у 1995 році частка сільського житла, забезпеченого газопостачанням, становила – 79,4%, за даними 2011 року – 84,3%, що навіть перевищувало рівень забезпеченості цим видом зручностей міських населених пунктів.

За іншими видами зручностей рівень забезпеченості житла у сільській місцевості становив: централізованим опаленням 11,2% у 1995 році та 35,2% у 2011; водогазом – 15,2% та 25,4% відповідно; каналізацією – 9,5%, та 21,4%; гарячим водопостачанням – 2,7% та 10,8%; ванною або душем – 8,2% та 18,9% відповідно (рис. 2.50).

Показники обладнання житла зручностями можна вважати своєрідним показником достатнього матеріального становища домогосподарства. Тому відсутність хоча б елементарних складових комфортності житла, для кожного окремого населеного пункту, можна класифікувати, як позбавлення комфорту житла або недостатню комфортність житлових умов. До елементарного набору зручностей у містах можна віднести одночасну наявність гарячого водопостачання, ванної або душі та домашнього телефону. Для сільської місцевості, відповідно – одночасна наявність центрального газопостачання, водопроводу та каналізації.

Аналіз тенденцій цього показника за останнє десятиріччя свідчить, що рівень комфортності житла у міських поселеннях поступово зростає. Так, якщо у 2000 році рівень комфортності житла домогосподарств з дітьми дорівнював 24,2%, то у 2011 він зріс більше ніж на десять відсоткових пунктів і становив 34,7%. Практично така ж картина спостерігалася по домогосподарствах без дітей, але темпи зростання були нижчими – близько п'яти відсоткових пунктів (з 25,5% у 2000 році до 31,0% у 2011 році). До негативного можна віднести лише те, що у період з 2009 року рівень комфортності міських жителів поступово знижується (рис. 3).

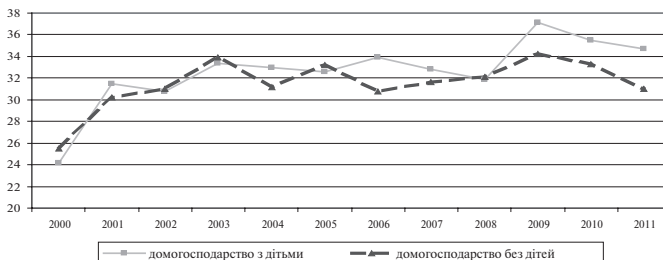

Рис. 3. Динаміка рівня комфортності житла домогосподарств з дітьми та без дітей по міській місцевості, %, 2000–2011 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Цікаво, що у 2000 році рівень комфортності домогосподарств без дітей був децю вищим, ніж у домогосподарств з дітьми. У 2011 році, навпаки — рівень комфортності житла домогосподарств з дітьми перевищує аналогічний показник по домогосподарствах без дітей.

У сільській місцевості спочатку рівень комфортності житла знизився (2001 р.), потім протягом 2002–2003 років чіткої тенденції не було, в період з 2003 по 2008 рік цей показник поступово зростав, а у 2008–2011 роках — зростає стрімко. Ця тенденція була притаманна як домогосподарствам з дітьми, так і домогосподарствам без дітей (рис. 4).

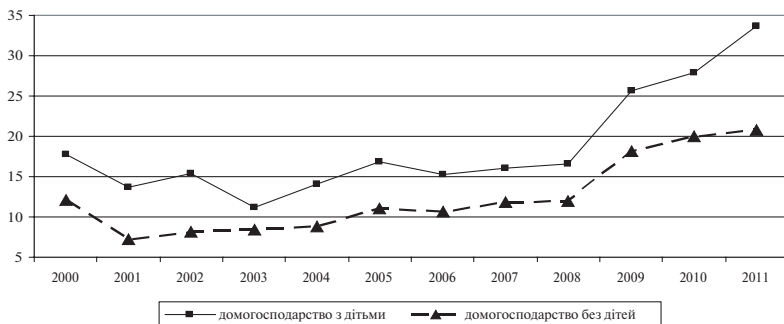

Рис. 4. Динаміка рівня комфортності житла домогосподарств з дітьми та без дітей по сільській місцевості, %, 2000–2010 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Для широких верств населення з кожним роком стає все менше можливостей для покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва. Поліпшити свої житлові умови населення може також за рахунок власних коштів, але загальний низький рівень його доходів призводить до того, що лише незначна кількість населення має можливість інвестувати у будівництво житла. А за високих відсотків іпотечного кредитування і цей спосіб поліпшення житлових умов залишається малодоступним.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ЗМЕНШЕННЯ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

3.1. Напрями державної політики щодо пом'якшення впливу кризових явищ на становище населення

Після всесвітньої економічної кризи 2008 р. уряди усіх країн, незалежно від рівня економічного розвитку, зосередили свою увагу на розробці заходів, програм, планів тощо з пом'якшення її наслідків. Оцінюючи підходи до антикризових заходів, необхідно визнати, що, незважаючи на широку палітру суджень та рекомендацій, однозначним є висновок: єдиного шаблонного рецепту щодо виходу з кризової ситуації для країн немає. І жодна з теорій, на яких базувались сценарії запобігання та подолання кризових явищ в минулому столітті, не змогла стати «панaceaєю» від можливої сучасної загрози країні.

Криза фінансова, економічна, соціальна, ідеологічна, духовна та будь-якого іншого характеру незалежно від її проявів, у решті-решт, позначається на рівні життя населення. В цілому заходи щодо подолання будь-якої кризи дуже різноманітні, оскільки враховують специфіку її прояву, ізолюваність чи інтегрованість країни до світових організацій, матеріально-технічні можливості, швидкість реагування на ситуацію та ряд інших факторів. Попри усі тонкощі та різноманіття існуючих антикризових планів, вихід із зазначеної ситуації зводиться до двох основних сценаріїв.

Перший — *підтримка національної економіки*. Зокрема йдеться про перегляд витратної частини державного бюджету в напрямі зменшення соціальних виплат, фінансування державних програм соціальної спрямованості (будівництва житла, доріг, розвиток інфраструктури та ін.), скорочення робочих місць, зменшення чисельності пільгових категорій, послаблення державного контролю за ціноутворенням, реформування податкової, пенсійної систем тощо за одночасного зосередження зусиль на підтримці й розвитку банківського та реального секторів.

Другий — *підтримання рівня життя населення*. Він передбачає, що усі засоби та зусилля держава спрямовує на те, щоб за будь-яких умов

зберегти докризовий рівень розвитку соціальної сфери, насамперед та простимулювати її зайнятість, усі соціальні виплати залишити у тому ж обсязі та розмірі, зберегти своєчасність та стабільність щодо виплат заробітних плат, пенсій, соціальних допомог тощо, зберегти кількість пільгових категорій, державний контроль за цінами на основні продукти споживання (не тільки продукти харчування, а й на газ, воду, електроенергію), стимулювати населення до заощаджень (не стільки накопичення грошей у період кризи та після неї, скільки недопущення вилучення населенням з банків раніше відкладених грошей), за деяких умов, навіть збільшити відрахування у фонди соціального страхування, знизити окремі податки, активізувати інвестування в інфраструктуру, зберегти старі та створити нові робочі місця тощо.

А в цілому, пріоритетною метою подолання економічних криз та пом'якшення їх наслідків фахівці визначають підтримку національної економіки. Підтримання життєвого рівня населення розглядається тільки як похідне.

Проведені авторами дослідження щодо передумов та проявів кризових явищ, зокрема їх впливу на рівень життя населення, дали можливість виокремити вісім основних проявів системної кризи по сферах суспільного життя, а саме: бюджетна, матеріальне виробництво, фінансово-кредитна, монетарна, інвестиційна, соціально-трудова, соціальна та зовнішньоекономічна (про особливості та специфіку їх проявів докладніше йшлося в першому розділі). Виходячи з цієї градації, можна визначити основні «заходи — цілі», які знайдуть своє місце в будь-якому антикризовому плані.

Отже, підсумуємо: якщо держава обирає для себе пріоритетним напрямком підтримку національної економіки, то усі зусилля буде зосереджено на шести сферах з восьми (враховуючи особливості кризи чи на кожній окремо, чи одразу в усіх, чи в якихось певних). А в разі спрямування державою зусиль на підтримку рівня життя населення — першочерговості набувають заходи з підтримки соціально-трудової та соціальної сфер.

В умовах фінансової кризи весь державний бюджет слід розглядати як стабілізаційний фонд економіки. «Реабілітація» *бюджетної сфери* в першу чергу передбачає відновлення рівноваги між витратною та дохідною частинами, за одночасної оптимізації структури витрат. А наявний дефіцит зведеного бюджету повинен бути якомога меншим. Основоположним кроком має стати відмова від прийняття дефіцитного бюджету.

Витрати доцільно переорієнтувати на реалізацію життєво необхідних комплексних загальнодержавних програм, що спрямовані на вирі-

шення проблем охорони здоров'я людей, житлово-комунального господарства, продовольчого забезпечення, соціального захисту населення, розвитку фундаментальних наукових досліджень. Також позитивні результати має принести спрямування державних коштів на інвестування в інфраструктуру та соціальні об'єкти. Це породжуватиме попит на металопродукцію, будівельні матеріали, робочу силу різної кваліфікації, не потребуючи при цьому продажу побудованих об'єктів. Цей антикризовий крок сприятиме також укріпленню позицій і бюджетної сфери, і матеріального виробництва та соціально-трудової сфери.

Зрозуміло, що структурний зсув у бік інвестиційних витрат призведе до зменшення частки соціальних бюджетних виплат. Такі заходи можуть негативно вплинути на рейтинги політичних сил, які відповідатимуть за антикризові заходи, і підняти хвилю незадоволеності в суспільстві. Однак правильно побудована інформаційна кампанія щодо реалізації антикризової політики може знизити рівень суспільного незадоволення.

Заходи зі скорочення непродуктивних державних витрат, а саме: з утримання адміністративного апарату, особливо центрального рівня, з соціального забезпечення чиновників (матеріальна допомога, безоплатне оздоровлення та лікування, відпочинок тощо), витрат на оборону, утримання громадських організацій тощо, знаходять підтримку у широкого кола суспільства і дають змогу зрівноважити держбюджет.

З метою мінімізації скорочення бюджетних доходів можуть практикувати підвищення ставок акцизного збору на тютюнові, лікеро-горілчані напої, бензин та дизельне паливо, запровадження чи підвищення податку на нерухоме майно, збільшення ставок податку для власників транспортних засобів та інше. А також реформування усієї податкової системи.

Як захід з покриття бюджетного дефіциту держава може випустити облігації незначного номіналу, які можна розміщувати у населення на умовах вільного обігу, що надає можливість їх швидкого обміну чи повернення за бажанням власника. Використання такого виду збереження заощаджень є також привабливим для населення особливо в умовах нестабільності банківських структур, спричиненої фінансовою кризою.

У результаті комплекс означених заходів сприятиме зменшенню бюджетного дефіциту та, за ефектом ланцюга, різниці між державними видатками та доходами, скоротить державний борг.

Заходи з пом'якшення наслідків економічної кризи у *сфері матеріального виробництва*, насамперед, спрямовують на підтримку окремих галузей виробництва (машинобудівна, гірничодобувна, житлового бу-

дівництва, транспортної інфраструктури, енергетики тощо), які орієнтовані на внутрішній попит і забезпечують внутрішню зайнятість.

Сприяє забезпеченню зайнятості і підтримка малого та середнього бізнесу, зокрема розробка компенсаційних програм для роботодавців та укладання домовленостей із ними щодо недопущення вивільнення працівників, можливостей підвищення їх професійного та кваліфікаційного рівня, збереження старих та створення нових робочих місць із забезпеченням можливостей працевлаштування.

В обмін на гарантії зайнятості держава може надавати підприємствам чи навіть окремим галузям (будівництво, машинобудування, металургія тощо) податкові канікули чи інші пільги (наприклад, відстрочка з виплати окремих податків). При цьому держава зможе не тільки заощадити на виплатах допомоги по безробіттю, а підприємства — залишити незмінним фонд оплати праці, що сприятиме «реабілітації» усієї сфери, а паралельно матиме позитивний вплив на функціонування соціально-трудової сфери, загальний добробут та рівень життя населення.

Німеччина. Антикризова програма передбачала введення податкових пільг на суму 8,95 млрд. євро упродовж двох років для підприємств, а також надання їм кредитних гарантій у розмірі 100 млрд. євро, інвестицій в інфраструктурні і соціальні проекти — 18 млрд. євро. У разі, якщо підприємство опиниться на межі банкрутства, передбачалася можлива часткова націоналізація підприємств реального сектору економіки.

Наступний антикризовий захід — введення пільг для підприємств, що впроваджують новітні технології, також справить позитивний ефект на сферу матеріального виробництва. І, навпаки, фірми, що не роблять інноваційних кроків, обкладаються збільшеним податком. В результаті перші матимуть подвійний вигравш від впроваджених інновацій: по-перше, від підвищення ефективності свого розвитку, по-друге, від економії фінансових ресурсів, які вони не сплачують державі і можуть спрямувати на техніко-технологічне оновлення та розширення виробництва. А держава матиме оновлену та сучасну сферу матеріального виробництва.

Для «утримання на плаву» матеріального виробництва має бути розроблено та реалізовано ряд заходів з підвищення конкурентоспроможності продукції та підвищення ефективності галузей матеріального виробництва через надання кредитних гарантій підприємствам.

У жодному разі в період подолання наслідків кризи не можна погіршувати, а тим паче зробити недосяжними, існуючі умови страхування та кредитування чи проводити жорстку монетарну політику. Недотри-

мання цих умов може призвести до подальшої руйнації національного виробництва. Пріоритет слід надати фінансуванню реальних проектів й інвестуванню в національне виробництво, збільшенню чи, принаймні, збереженню робочих місць.

Підтримка *фінансово-кредитної сфери* передбачає насамперед заходи, які сприяли б уникненню масової паніки й дестабілізації національної кредитно-банківської системи. З цією метою здійснюють рекапіталізацію банків, реструктуризацію банківської системи (включаючи сприяння об'єднанню банків чи їх націоналізації), надають стабілізаційні кредити, гарантії по внесках фізичних осіб, з проблемних активів. А концентрація та розподіл фінансово-інвестиційного капіталу, можливість банківської системи оперувати коштами населення та керувати кредитами є значущим в наборі інструментів з подолання наслідків кризи і вимагає, за певних умов, надання державної підтримки окремим банкам, чи навіть усій банківській системі.

Для цього передбачають розробку механізмів щодо погашення наявних кредитних зобов'язань, що в цілому сприятиме зниженню загальної кількості випадків з несвоечасної виплати заборгованостей (як серед установ, так і серед населення) та дасть змогу зменшити кількість безнадійних платежів. Уникнення ситуації із затримкою розрахунків та наростанням боргів небанківських фінансових установ підкріпить платіжну систему, зменшить частку проблемних банків, дозволить уникнути її «обвалу».

США. Наприкінці першого десятиліття XXI ст. в епіцентрі американської кризи опинився житловий сектор. У міру охолодження ринку житла продажі нових будинків у США в період кризи різко скоротилися, а ціни на нерухомість впали. Програма HARP стала основною і ключовою частиною «Плану щодо забезпечення фінансової стабілізації» для нової адміністрації, оскільки була націлена на захист мільйонів американських сімей. Її механізми були спрямовані на різні групи домовласників.

Перша підпрограма під назвою «Програма забезпечення доступності рефінансування житла для платоспроможних домовласників» (Home Affordable Refinance Program for Responsible Homeowners Suffering from Falling Home Prices, HARP) спрямовувалася на підтримку власників будинків, які сумлінно виконували зобов'язання за своїми іпотечними договорами. Її мета полягала в запобіганні різкого зростання відмов від житла внаслідок неможливості обслуговувати іпотечний кредит під час кризи. Передбачалося, що в даній програмі братиме участь від 4 до 5 млн. домовласників. Вони отримували можливість рефінансувати свої іпотечні договори і сплачувати більш низькі процентні ставки по своїх кредитах.

В результаті дії підпрограми HARP майже 4 млн. домовласників змогли рефінансувати свої іпотечні кредити, близько мільйона домовласників дістали можливість знизити платежі за кредитами в середньому на 500 дол. на місяць.

Друга підпрограма HARP під назвою «Модифікована програма забезпечення доступності житла» спрямовувала свої механізми на підтримку домовласників, які в кризу виявилися не в змозі обслуговувати свої іпотечні договори та могли позбутися своїх будинків, що призвело б до подальшого зниження цін на житло й погіршення ситуації в фінансово-кредитній сфері взагалі. Відповідно до HARP, власники будинків насамперед могли знизити свої щомісячні платежі по іпотечному кредиту до рівня в 31% від своїх місячних доходів. Таке співвідношення доходів і платежів мало запобігти втраті житла.

Досвід деяких країн довів необхідність створення аналогів так званих суверенних фондів, або фондів майбутніх поколінь. Головною умовою успіху таких установ є преференційна регуляторна політика, а також більш низькі витрати на забезпечення необхідним капіталом. Першим кроком до цього є державний банк довгострокового інвестування і кредитування. Такі установи є інструментом державної структурної політики з використанням кредитів з пільговими ставками, зокрема, нульовими, адресними позиками для підприємств певних галузей або регіонів. Але розвиток фондів потребує окремого законодавчого забезпечення, відмінного від регулювання діяльності комерційних банків, що дають змогу зосередитися на фінансуванні проєктів особливого суспільного значення, і які не мають зацікавленості суб'єктів приватного сектору.

Зрештою, означений комплекс дій або дасть можливість уповільнити темпи переходу до збиткової моделі економіки, розповсюдження паніки серед населення та банків, зупинить, або ж хоча б сповільнить, ланцюгову реакцію щодо їх збанкрутіння, дозволить знизити масштаби падіння курсу цінних паперів, або ж навіть стабілізувати ситуацію та взагалі уникнути цих процесів.

Антикризові заходи в монетарній сфері мають бути спрямовані на уникнення ситуації, коли інфляція переростає в хронічну форму, коли різко та не прогнозовано розпочинається процес девальвації національної валюти, відбувається скорочення золотовалютних резервів при паралельному стрімкому впровадженні до внутрішнього обігу іноземної валюти. Досягнення поміркованої девальвації національної валюти в рамках зменшення дефіциту торговельного балансу країни потребує забезпечення прогнозованої динаміки обмінного курсу. Деякі країни, в тому числі й Україна, щоб уникнути занепаду монетарної сфери, обрали шлях зниження курсу національної валюти.

Чехія. Програмою Конвергенції для Чеської Республіки, розрахованої на короткострокову перспективу, в рамках реалізації монетарної політики Центральним Банком було продовжено політику інфляційного таргетування²⁴. З січня 2009 р. цільовий рівень інфляції становив 3% на рік і мав знизитися до 2% у 2010 р. (допускається відхилення на 1%).

Крім того, валютне регулювання в монетарній сфері, щоб забезпечити вільне залучення іноземних кредитів, інвестицій, рівні правові умови для операцій (кредитування, депонування, конвертування, перекази, трансферти, міжнародні платежі тощо) в банках, повинно оперативного реагувати на нові потреби відповідними нормативно-законодавчими актами.

Державна підтримка *інвестиційної сфери*, враховуючи обмеженість державного бюджету та скорочення витратної його частини, має бути «розумною». Основні канали інвестування, фінансових і кредитних ресурсів повинні бути зосереджені на створенні нових робочих місць у пріоритетних галузях економіки: житловій сфері (наприклад, «зелена позика» для житлових комплексів, що облаштовуються поновлювальними джерелами енергії), на розбудові інфраструктури, на освіті, медицині, енергетиці нового покоління та ін.

Для реалізації запланованих заходів у цій частині необхідно не тільки віднайти нові джерела інвестування, а, перш за все, запроваджувати стимули для збільшення внутрішніх інвестицій, створити сприятливий клімат для розміщення іноземного капіталу, сприяти підвищенню інвестиційної активності й збільшенню обсягів інвестування в недалекому майбутньому. Але насамперед слід взагалі «створити» в країні інвестиційну сферу та зробити її відкритою для населення, і тільки потім робити кроки з укріплення її позицій.

Далекоглядним антикризовим заходом є розробка плану залучення інвестицій у дослідницьку діяльність приватного сектору, в тому числі у створення промислових та технологічних парків, для підтримки переходу у масштабі всієї економіки на сучасні технології, що сприяють підвищенню продуктивності виробництва.

Підтримка зовнішньоекономічної сфери, зазвичай, відбувається в напрямі зміцнення та повернення позицій на зовнішніх ринках, шляхом підвищення конкурентоспроможності експортованого товару. А отже, очікуваним результатом є, по-перше, укріплення, стабільність та зростання валютних надходжень від експорту до національної економіки, по-друге, покращення платіжного балансу держави. До того ж, уникнувши перевищення імпорту над експортом, можна досягти стабільності в регіональній структурі експорту, зберегти чисельність суб'єктів зо-

внiшньоекономiчної дiяльностi, пiдтримати нацiональну сферу матерiального виробництва.

Китай. Подолання наслідків фінансово-економічної кризи складається з п'яти частин, спрямованих на підтримку високотехнологічних галузей, орієнтованих на внутрішній ринок, за рахунок низькотехнологічних галузей, які працюють на експорт. Саме тільки на високотехнологічну продукцію поширюється нульова ставка ПДВ при експорті, тоді як експорт сировини чи напівфабрикатів оподатковується ставкою 5, 10 чи 15%, плюс високий експортний збір.

Уряди деяких країн у рамках проведення антикризової політики в сфері зовнішньоекономічної торгівлі запровадили пільги для експортерів, в тому числі й для посередників. Але ключовим заходом, що сприятиме розвитку експорту, може стати укладання договорів про вільну торгівлю з іншими державами.

Соціально-трудова сфера є чи не найбільш чутливою до впливу кризових явищ. Про її вразливість свідчить поширення масштабів безробіття та наявність випадків несвочасної виплати заробітної плати, пенсій, соціально-страхових виплат тощо, а в подальшому накопичення заборгованостей перед працівниками, погіршення рівня матеріального забезпечення та зниження рівня життя населення. Тому заходи зі стабілізації функціонування соціально-трудової сфери мають, насамперед, запобігти чи хоча б пом'якшити можливі негативні наслідки.

Зупинити чи загальмувати процеси вивільнення працівників, поширення безробіття можна, зокрема, переведенням ряду підприємств в режим скороченого робочого дня, а вже потім шляхом укладання домовленостей між державою та бізнесом про не скорочення робочих місць в обмін на пільгове оподаткування, державне інвестування, націоналізацію виробництва тощо.

Але якщо все ж таки не вдається уникнути вивільнення працівників, то слід докласти зусиль, аби контролювати цей процес, забезпечивши повноцінне дотримання чинного трудового законодавства щодо їх соціального захисту, забезпечення прогнозованості та керованості процесу їх вивільнення. Для цього варто зосередити зусилля на розробці державної програми зайнятості, що якнайшвидше сприятиме адаптації ринку праці до структурних змін в економіці, розвитку кадрового потенціалу, оптимізації використання трудового потенціалу регіонів та країни в цілому, стимулюванню економічної активності населення. З тією ж метою можна збільшити інвестиційні потоки в освіту, за умови врахування нагальних та майбутніх потреб у кадрах відповідної спеціальності та кваліфікації.

Франція. З метою захисту вивільнених працівників та пошуку шляхів їх працевлаштування під час дії кризи роботодавці на вимогу громадських організацій запровадили «контракти про зміну роду діяльності», що охоплюють 25 груп працівників. Їх метою є забезпечення створення компенсаційного резерву для працівників у розмірі 80% їх заробітної плати терміном на один рік, під час якого вони будуть проходити навчання для отримання нової спеціальності. До кризи 2008 р. такий захід застосовувався тільки для компаній, які налічували 1000 і більше працівників, з 2009 р. і до сьогодні – для будь-яких.

Зберегти робочі місця також можна забезпечивши більшу конкурентоспроможність вивільнених працівників за рахунок підвищення їх кваліфікації, перепідготовки по найбільш затребуваних спеціальностях, переїзду в регіони з дефіцитом робочої сили відповідної кваліфікації. Крім того, на досягнення поставленої мети працюватиме захід із реального забезпечення першим робочим місцем на строк не менше 2-х років працездатної молоді після закінчення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної служби, яким найскладніше знайти роботу в умовах кризи. Для підприємств таке запровадження також можна обернути на користь шляхом використання «податкових канікул» на обов'язкові платежі, наприклад, до Фонду загально-обов'язкового державного соціального страхування, але тільки на час дії кризи та подолання її наслідків.

Такі наслідки кризи, як поширення безробіття ще більше наражають на небезпеку погіршити рівень життя вразливих категорій населення, серед яких є інваліди. Тому, для підтримки їх добробуту та рівня життя, варто вжити заходів зі збереження і створення робочих місць для інвалідів. Зокрема, шляхом надання державної підтримки установам, організаціям та підприємствам, які зберігатимуть робочі місця для людей з обмеженими можливостями, а також створюватимуть нові. В цією ж метою, а також задля вирішення інших важливих для суспільства соціально-економічних проблем, слід стимулювати розвиток соціальної відповідальності бізнесу та поглиблення стосунків державно-приватного партнерства. Взагалі державі варто зосереджувати якомога більше зусиль та уваги на розробці та запровадженні спеціальних заходів, які стимулювали б самозайнятність безробітних громадян, а також сприяли розвитку малого та середнього бізнесу із створенням нових робочих місць.

Означені заходи матимуть подвійний ефект, оскільки їх можна застосовувати й для налагодження функціонування сфери матеріального виробництва, зовнішньоекономічної чи соціально-трудової сфер.

Відновлення балансу державних фінансів, наявність нових джерел кредитування та інвестування економіки, скорочення податків для окремих галузей чи підприємств відкриває перед державою можливість збільшити як фінансування політики зайнятості, так і обсяги відрахувань у фонди соціального страхування. В свою чергу, це дасть змогу стабілізувати та згодом збільшити розмір виплат різного роду соціальних допомог, подовжити термін дії окремих соціальних програм, зокрема по безробіттю, спрямувати кошти на розвиток інфраструктури країни, реалізацію освітніх, медично-оздоровчих та інших програм соціального характеру.

Ряд заходів має бути спрямовано на сприяння офіційному працевлаштуванню та припиненню поширення масштабів неформальної зайнятості. Саме офіційна зайнятість дає можливість вирішити ряд питань щодо стабільного функціонування соціально-трудої сфери. Зазначені заходи сприятимуть: підвищенню ефективності соціального захисту осіб працездатного та пенсійного віку, підвищенню ефективності соціальної допомоги для тих, хто її справді потребує, а отже, врешті-решт, масштаби бідності будуть скорочуватися, знижуватиметься ступінь розшарування у суспільстві, рівень добробуту зростатиме.

У період економічної кризи і скорочення працівників на виробництвах, питання податкової політики належать до найгостріших в економічному, соціальному, навіть політичному контекстах. За умов кризи підвищення податкового навантаження часто пов'язують з необхідністю залучення коштів на виконання соціальних зобов'язань держави. Однак у різних країнах в частині підтримання рівня життя населення уряди йдуть на зниження податкового навантаження, ввівши «податкові канікули» для тих працівників, розмір заробітної плати яких не перевищує певного рівня, наприклад, офіційної межі бідності чи прожиткового мінімуму. Водночас для осіб, які отримують дохід вище визначеного рівня, запроваджують додаткові норми податку на прибуток. Тут не мається на увазі впровадження податкової шкали, а йдеться про запровадження тимчасових податкових ставок лише на час подолання кризи та її наслідків. Такі заходи розглядаються як необхідні умови збереження реальних доходів населення і стимулюючих умов для бізнесу. Понад те, саме сприяння бізнесу може надати додаткові кошти до бюджету.

Німеччина. У рамках подолання наслідків економічної кризи ввела «податкові канікули» для тих осіб, розмір заробітної плати яких становив 8 004 євро та менше. Вони були повністю звільнені від оподаткування.

Франція. З метою зниження витрат виробництва уряд країни переглянув бізнес-податок, зокрема з бази оподаткування було видалено вартість інвестицій.

Великобританія. Тимчасово впроваджено з метою зменшення впливу економічного спаду додаткову норму податку на прибуток у 45% для осіб з прибутками вище за 150 тис. фунтів стерлінгів (37,5% — для дивідендного доходу). Водночас заборонено звільнення від податку на прибуток людей з прибутками понад 100 тис. фунтів стерлінгів, але здійснювалась соціальна підтримка пенсіонерів, сімей з дітьми та інших платників податків (в тому числі підприємств) із середнім та нижче середнього розміром доходів.

Чехія. Антикризисовою Програмою Конвергенції для Чеської Республіки передбачено реформування податкової політики, що включало такі заходи:

- зниження ставки податку на доходи корпорацій;
- відміна запланованого раніше зниження ставки податку на доходи фізичних осіб з 15% до 12,5% (незмінність ставки податку на рівні 15% дозволила збільшити державні надходження на 10 млрд. чеських крон);
- зниження ставки на соціальне страхування на 1,5% (відтепер сумарна ставка податку у пенсійний фонд, на соціальне страхування та у фонд зайнятості складатиме 31,5%);
- спрощення механізму сплати податків через скорочення формальних процедур оподаткування.

Певний позитивний ефект в частині підтримки діяльності соціально-трудової сфери в умовах кризи та пом'якшення її впливу на рівень життя населення мають заходи з реформування пенсійної системи. Найбільш популярними на тлі останньої кризи для багатьох країн виявилися підвищення віку виходу на пенсію, відміна можливості паралельного отримання пенсії та заробітної плати після досягнення пенсійного віку, зниження ставки податку до пенсійного фонду, стимулювання розвитку недержавних пенсійних фондів та попиту на їх послуги серед населення тощо. Їх запровадження дає змогу дещо скоротити навантаження на державний бюджет та фонди соціального страхування, а отже, вивільнити кошти на інші нагальні потреби, урівноважити державні доходи та видатки.

Чехія. Впродовж економічної кризи зосередила свою увагу на реформуванні пенсійної системи, зокрема запроваджуючи такі заходи:

- зміна пенсійного віку в бік зростання (наприклад, для чоловіків та жінок з однією дитиною, які народилися після 1968 р., встановлено пенсійний вік 65 років);
- відмінено зарахування терміну навчання в університеті до робочого стажу;
- відмінено можливість паралельного отримання пенсії та заробітної плати після досягнення пенсійного віку;
- скорочено розмір пенсій по інвалідності.

Венесуела. Внаслідок пенсійної реформи на державному пенсійному забезпеченні залишилися тільки військовослужбовці, державні службовці та працівники бюджетної сфери, оскільки саме вони здійснюють найбільші відрахування до бюджету та є повністю від нього залежними.

Заходи з підтримки соціальної сфери багато в чому перетинаються із заходами підтримки інших семи сфер суспільного життя. Але найбільш дієвим щодо пом'якшення проявів кризи в соціальній сфері є такий запобіжний засіб, як недопущення «згорання» будь-яких соціальних програм. Наступним чи паралельним кроком повинно і може стати посилення захисту соціально вразливих верств населення та тих груп, які найбільше наражаються втратити характерний для них рівень та спосіб життя через кризу. Стабільність виплат пенсій, стипендій, соціальних допомог та інших соціальних трансфертів забезпечить позитивний ефект від реалізації обраних заходів.

Захисним механізмом у боротьбі зі зниженням життєвого рівня населення може стати законодавче обмеження на період економічної кризи зростання тарифів на житлово-комунальні послуги, або ж їх «прив'язка» до підвищення соціальних стандартів та гарантій. Не останню роль у цьому процесі відіграють соціальні програми, спрямовані на перешкоджання зростання заборгованості населення перед комунальними службами (за типом програми субсидій на житлово-комунальні послуги).

Державні антикризові заходи з підтримки населення та належного рівня життя зосереджені також на підвищенні гарантій по внесках, аби завадити вилученню населенням з банків коштів, а також стимулювати подальші заощадження. Тут також спостерігатиметься подвійний ефект від реалізації цього заходу, оскільки він сприятиме укріпленню позиції ще й фінансової сфери.

Як захід зі стабілізації економіки в країні, зокрема щодо підтримання рівня життя населення, за певних умов, доцільно провести націоналізацію пенсійних фондів. Задля підвищення купівельної спроможності населення слід збільшити державну допомогу найбільш вразливим верствам населення, а також тим, які найбільш страждають від кризи. На період дії економічної кризи держава може сприяти реалізації заходів щодо реструктуризації заборгованості по іпотечному кредитуванню житла тим особам, які втратили роботу, а також надати їм тимчасове житло. Наприклад, як варіант рішення проблеми доступного чи тимчасового житла можна запровадити так звані «дохідні будинки», для яких орендодавцем виступатиме місцева влада. При цьому орендна плата буде нижчою від ринкової. Водночас такий захід сприятиме створенню додаткового джерела доходів до місцевих бюджетів.

Щоб досягти підвищення рівня життя населення, не слід забувати про розробку та запровадження програм з підвищення ефективності, безпеки та якості громадської інфраструктури, в тому числі житла, об'єктів комунальної сфери та транспорту, енергетичної інфраструктури, підвищення ефективності енергоспоживання, диверсифікації джерел енергопостачання (включно зі широкомасштабним переходом до використання альтернативних джерел енергії).

Зрештою, ці та інші кроки сприятимуть запобіганню різкій диференціації у суспільстві, забезпеченню стабільності та в подальшому закладатимуть підвалини для стабільного й сталого розвитку суспільства, особливо його стрижня — середнього класу.

Наголосимо, що кожен уряд при виборі стратегії щодо побудови економіки в період економічного спаду має сам визначитися, впродовж якого терміну мають діяти обрані заходи: в короткостроковий чи середньостроковий період. Але в жодному разі не слід забувати, що вирішення сьогоденних поточних проблем, навіть у найближчі часи, має неабияке значення для майбутнього розвитку країни, визначає добробут наступних поколінь.

На особливу увагу при плануванні заходів з подолання наслідків кризи та пом'якшення їх дії заслуговує частина, що стосується оцінки їх результативності й ефективності. Кожна антикризова програма повинна містити не тільки перелік самих заходів, а й оцінку їх вартості, джерела фінансування, перелік показників та індикаторів щодо оцінки ефективності обраних заходів та, звісно, методику їх обрахунку. Відомо, що рівень життя є вищим там, де більш ефективна економіка, то про ефективність / неефективність реалізації заходів із пом'якшення наслідків кризи та економічний підйом свідчатимуть соціальні показники.

Крім того, як національна політика з підвищення економічної ситуації в країні, так і усі процедури, етапи, результати з її реалізації та засоби з оцінки й моніторингу показників щодо реалізації обраного антикризового курсу мають бути зрозумілими для населення, мати інформаційну підтримку. Це є важливим елементом у механізмі успішної реалізації антикризових заходів, оскільки саме інформаційна підтримка обраного урядом плану дій сприятиме зниженню паніки серед населення, підвищенню розуміння щодо ситуації, її наслідків та виходу з неї, і навіть може забезпечити підвищення довіри до уряду та обраного шляху подолання кризи.

Будь-яке рішення щодо реалізації окремого антикризового заходу чи запровадження комплексного плану дій потребує, насамперед, зваженості. Ефективне виконання відповідних рішень, чітка розстановка пріоритетів й розподіл сфер впливу можливі тільки тоді, якщо чітко поділити антикризові заходи на групи відповідно до вживаного інструментарію, термінів застосування і функціонального принципу. А правильно побудована антикризова політика з пом'якшення наслідків кризи будь-якого характеру, навіть ставлячи на перше місце втілення у життя заходів зі стабілізації економіки країни, врешті-решт, все одно дасть змогу забезпечити населенню стабільність добробуту та підвищити рівень життя. До того ж, помірні реформи навряд чи зможуть змінити поточну незадовільну ситуацію в соціально-економічному середовищі. Реформи мають «балансувати», щоб привести до суттєвих та сталих трансформацій з позитивним ефектом.

3.2. Прогнозування рівня життя населення України за різними сценаріями розвитку економічних процесів

3.2.1. Вибір результуючої змінної для мікромодельовання

Традиційно при прогнозуванні рівня життя населення в якості результуючої змінної використовують показники доходів. Проте все частіше дослідники відзначають, що доходи далеко не завжди точно відображають зміни рівня життя, зокрема споживчі можливості домогосподарств. Коригування доходів на індекс інфляції для зіставлення показників в динаміці не вирішує проблему, оскільки індекс споживчих цін, к середньозважена цін покупок, не може врахувати всіх специфічних моментів зміни споживчої поведінки.

Необхідно визначити такий показник, який був би чутливим до змін реалізованих споживчих можливостей і напряду залежав би від ресурсів домогосподарств. Виходячи з аналізу рівня життя населення України з 1999 року, можна визначити частку витрат на харчування як саме такий індикатор, адже він найбільш чутливий до змін купівельної спроможності доходів домогосподарств та до динаміки споживчих уподобань.

Відповідно до законів Енгеля, частка витрат на харчування в загальному обсязі споживання тим вища, чим нижчим є рівень доходів населення. Такі закономірності в структурі бюджетів сімей були сформульовані у XIX ст. німецьким економістом та статистиком Ернстом Енгелем. Він описав залежність змін витрат на харчування, житло, одяг тощо від рівня доходів та довів, що зростання доходів призводить до:

- 1) скорочення частки витрат на харчування;
- 2) частка витрат на одяг лишається незмінною;
- 3) частка витрат на житло, включно з опаленням та освітленням, також лишається незмінною;
- 4) частка витрат на освіту та медичні послуги зростає.

Підтвердженням цих законів Енгеля є те, що в сучасному світі в найбідніших країнах домогосподарства витрачають на продовольчі товари до трьох чвертей доходів. А у розвинутих країнах частка витрат на харчування значно менша. Наприклад, за оцінками Міністерства сільськогосподарства США, протягом 2000-х рр. американське домогосподарство в середньому витрачало на харчування 6–7% своїх ресурсів²¹. При цьому спостерігається тенденція до постійного скорочення цієї частки – у середині XX ст. американці витрачали на харчування 28% ресурсів. В Японії витрати на харчування та безалкогольні напої складають 15%, у країнах Західної Європи – 12–13% від споживчих витрат, у країнах Східної Європи – 15–20%²². Частка витрат на одяг у цих країнах також є невеликою. І навпаки, частка витрат на освіту, відпочинок, розваги постійно зростає.

В Україні частка витрат на харчування в структурі сукупних витрат домогосподарств протягом 1999–2011 рр. зменшилась з 65,2% до 53,1% (найнижчого значення вона досягла у 2008 р. – 50,8%, після чого ця тенденція перервалась внаслідок світової кризи). Одночасно з цим поступово зростала частка витрат на послуги. Ці тенденції, разом зі зростанням грошових доходів населення, підтверджують основну тезу закону

²¹ <http://www.golos-ameriki.ru/content/food-money/1455402.html>

²² <http://datamarket.com/data/set/1an7/final-consumption-expenditure-of-households-by-consumption-purpose-coicop-3-digit-aggregates-at-current-prices#!display=line&ds=1an7!103c=6:103d=z.p:103e=14.h:16>

Енгеля, згідно з якою поведінка споживачів пов'язана з розміром отриманого доходу, і у міру збільшення доходів, споживання населенням різних благ зростає непропорційно: витрати на харчування зростають менше, ніж витрати на платні послуги, освіту, відпочинок тощо.

Отже, частка витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарств може бути показником, що характеризує рівень життя населення: скорочення цієї частки означає покращення рівня життя, а збільшення – навпаки, погіршення.

Однак, слід враховувати, що дія законів Енгеля, тобто характер та ступінь зміни частки витрат на харчування та на потреби вищих рівнів залежно від зростання доходів та загального рівня добробуту в різних країнах, у різних суспільствах проявляється неоднаково, перебуваючи під впливом цілої низки факторів, а саме:

- ментальність, національні традиції;
- історичні особливості розвитку економіки та споживчих характеристик;
- рівень добробуту населення та середні життєві стандарти, що склались у суспільстві;
- стан ринку товарів та послуг і тенденції його розвитку;
- особливості державної політики, векторів її спрямування (наприклад, в більшості країн сільське господарство субсидує держава, але неоднаковою мірою та з різними пріоритетами);
- національні та територіальні особливості та культура харчування;
- ставлення людей до традицій, спрямування суспільства на збереження традицій або на відкритість, глобалізацію;
- рівень цін та тарифів на житлово-комунальні товари і послуги;
- різноманітність платних послуг, які надають населенню;
- розповсюдженість закладів сфери послуг, рівень охоплення ними населених пунктів різних типів тощо.

Протягом останнього десятиріччя рівень доходів домогосподарств України постійно зростає, одночасно зростали і витрати на харчування та на послуги (рис. 3.1). Але відносно зростання цих статей витрат відбувалось неоднаково: частка витрат на харчування по відношенню до рівня загального доходу скорочувалась, тоді як частка витрат на послуги поступово зростала. Таким чином, підтверджується основне положення законів Енгеля про обернену залежність між зростанням доходів та скороченням частки витрат на продовольчі товари.

Рис. 3.1. Динаміка загального доходу і витрат на харчування та послуги домогосподарств України, 2002–2011 рр.

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обмеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Більше того, коли у 2009 р., внаслідок дії світової кризи зростання доходів призупинилось, це призвело до збільшення частки витрат на харчування, що спостерігалось вперше з початку десятиріччя.

Структура витрат змінюється залежно від рівня добробуту домогосподарств. Найбідніші домогосподарства (1-а децильна група) на харчування витрачають понад 60% від усіх витрат, а послуги – лише близько 10% (рис. 3.2). Це зумовлено їх обмеженими ресурсами, які спрямовуються насамперед на задоволення найнагальніших потреб, відповідно, для задоволення потреб вищих порядків (таких, як освіта, дозвілля, театри тощо) коштів не вистачає.

Зі зростанням рівня добробуту спостерігається чітка тенденція до поступового скорочення частки витрат на харчування та зростання частки витрат на послуги. Характерно, що при цьому залишається практично однаковою частка витрат на непродовольчі товари. Слід зазначити, що за структурою споживання особливо відрізняються домогосподарства найзаможнішої, 10-ої, децильної групи – частка їх витрат на харчування на 8,5 в.п. менша порівняно з попередньою групою, в той час як різниця між іншими сусідніми групами не перевищує 2 в.п. Це дає нам можливість говорити, що для заможної частини населення притаманний якісно інший рівень споживання.

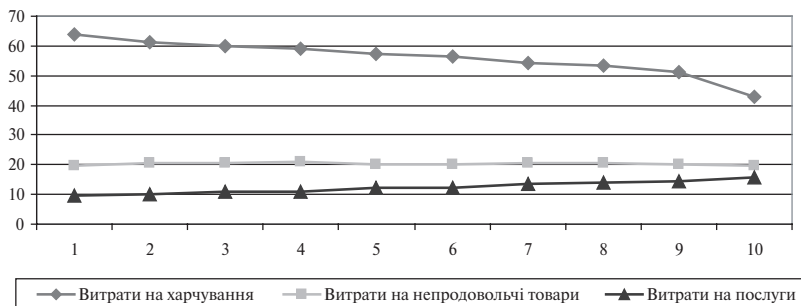

Рис. 3.2. Частка основних статей витрат за децильними групами, 2011 р., %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Найбільш багата частина суспільства, що за своїми доходами та стилем життя радикально відрізняється від решти та, за оцінками експертів, складає близько 5%, недоохоплюється офіційною статистикою. На основі дооцінки²³ даних обстеження умов життя домогосподарств України виявлено, що для кількох верхніх персентильних (5%-х) груп населення притаманне відносно незначне збільшення середньомісячних витрат на харчування, а для двох останніх (найбагатших) груп вони виявляються однаковими, при цьому витрати на послуги зростають швидше, ніж у попередніх групах (рис. 3.3).

Особливо стрімко зростають витрати на непродовольчі товари в трьох останніх 5%-х групах, що може бути пов'язано з тим, що саме багаті можуть дозволити собі придбання дорогих товарів тривалого використання. Нарешті, остання, найбагатша група, особливо вирізняється великою сумою коштів, що спрямовуються на заощадження та придбання нерухомості – порівняно з попередньою групою їх величина більша у 4 рази.

Аналіз структури витрат показує, що частка витрат на харчування, починаючи з 15-ї групи скорочується чим далі швидше – якщо поріг у 40% долають домогосподарства 17-ї групи, у 30% – 19-ї групи, то для найбагатших 5% ця частка складає лише 19% (рис. 3.4).

²³ Дооцінку здійснено співробітниками відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України

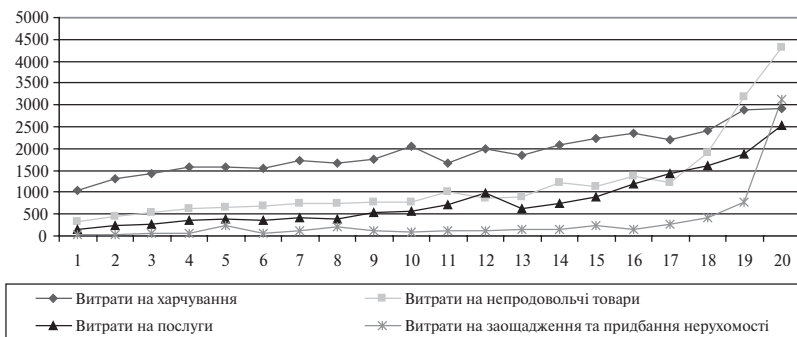

Рис. 3.3. Витрати за основними напрямками у розрізі персентильних груп (2010 р., змодельований ряд), грн. на місяць

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

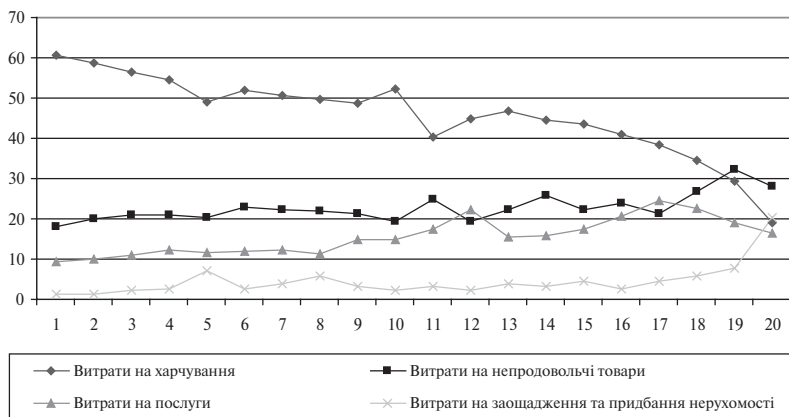

Рис. 3.4. Структура витрат домогосподарств за основними статтями у розрізі персентильних груп (2010 р., змодельований ряд), %

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Деяке скорочення частки витрат на послуги у верхніх персентильних групах можна пояснити тим, що найбагатшим притаманна істотно більша частка витрат на високовартісні непродовольчі товари та значно активніше заощадження й придбання нерухомості, що різко вирізняє їх від більшості менш заможних домогосподарств.

Тим не менш, слід зауважити, що особливість споживання українських домогосподарств проявляється у високій частці витрат на харчування, притаманній навіть для найбільш заможних. Якщо в США найбідніші 10% населення витрачають на харчування 30% своїх доходів, у Великобританії – 25%, у Росії – половину²⁴, то в Україні перша децильна група витрачає на харчування понад 60% своїх ресурсів. Частково це можна пояснити ментальними особливостями і традиціями харчування, проте у будь-якому разі висока частка продовольчих витрат є свідченням загального низького рівня життя в країні.

Важливо зазначити, що закони Енгеля повністю спрацьовують у сучасній Україні – при зростанні рівня доходів частка витрат на харчування скорочується, частка витрат на послуги зростає. Отже, частка витрат на харчування досить чітко відображає рівень життя домогосподарств України. Це дає змогу припустити, що зазначений показник є комплексним індикатором рівня життя населення України в сучасних соціально-економічних умовах. Його зміни під впливом різних факторів у майбутньому будуть адекватно характеризувати зміни й у рівні життя.

3.2.2. Розробка сценаріїв прогнозу та варіантів розвитку подій

Для моделювання залежності рівня життя населення, а точніше частки витрат на харчування, від впливаючих факторів використовувалася лінійна регресійна модель, що досить вдало реалізована у статистичному пакеті SPSS. Найбільш придатним є метод покрокового включення показників. На першому кроці вводять змінну, кореляція якої з модельованим показником найбільша, знак кореляції не має значення. На наступних кроках вводять змінну з другою за значенням частковою кореляцією. На кожному кроці перевіряють гіпотезу про відповідність нулю коефіцієнта при введенні нової змінної. Для цього використовують F-критерій, який обчислюється як квадрат ділення значення коефіцієнта на його стандартну похибку. Процедура зупиняють, коли ця умова перестає виконуватися.

Метою такого моделювання був вибір найбільш значущих показників для подальшого їх використання при прогнозуванні частки витрат на харчування на середньострокову перспективу. Найбільш значущими, за нашими розрахунками, виявилися індекс споживчих цін та темп зростання загальних доходів домогосподарств.

²⁴ http://largo.ru/blog/economic/post/raskhody_semeynogo_byudzheta_statistika_raznykh_stran-489/

Нелінійність і нестационарність показників, що відібрані у якості предикатів, змушує використовувати сценарний підхід. Прогноз, що спирається на цей підхід дає змогу не тільки чітко визначити верхню та нижню межі можливих значень прогнозованих характеристик, а і пучок траєкторій, найбільш вірогідні з яких будуть знаходитися у місці найбільшого скупчення прогнозних варіантів. Присутність експертної думки в прогнозі призводить до підвищення вірогідності системної похибки. З метою її уникнення, а також отримання надійніших результатів при прогнозуванні, розробляється якомога більша кількість сценаріїв, до того ж, кожний сценарій повинен бути представлений не одним варіантом. За умови взаємно незалежних сценаріїв, прогнозні характеристики мають високий ступінь вірогідності та невелику похибку.

Для прогнозування частки витрат на харчування як інтегрального показника рівня життя населення, було сформовано сім сценаріїв, що охоплюють практично всі можливі варіанти розвитку подій. Основними чинниками, що впливають на тенденцію відібраних для прогнозування показників, є тенденції економічного розвитку країни, рівень втручання держави в економіку та вплив світових політико-економічних факторів на економічну ситуацію в країні. (рис. 3.5., додаток В, табл. В.1)

Перший сценарій передбачає значне скорочення реальних доходів населення, тому цей варіант отримав назву песимістичний. Він містить сім варіантів оскільки існує суттєва вірогідність розвитку подій саме у цьому напрямі. За першим варіантом передбачається стрімке зростання індексу споживчих цін на тлі стабільних темпів збільшення номінальних доходів населення. За другим варіантом індекс інфляції дещо нижчий, проте темпи зростання доходів населення повільно зменшуються. Третій варіант передбачає стабільно високі рівні інфляції на тлі стабільно низьких темпів зростання доходів. Четвертий варіант відрізняється від попереднього тим, що у ньому передбачається зниження темпів зростання доходів громадян у останньому періоді (2017–2020 рр.). За п'ятим варіантом індекс споживчих цін майже такий самий, як у третьому та четвертому, проте у останні роки прогнозного періоду спостерігатиметься стрімке збільшення доходів населення. За шостим варіантом індекс споживчих цін вище, ніж у трьох попередніх, хоча тенденції його змін майже однакові, а темпи зростання доходів населення стабільні. Сьомий варіант передбачає збільшення загальних доходів населення у 2017–2020 рр. на тлі стабільних, дуже високих рівнів інфляції (рис. 3.5., додаток В, табл. В.2).

За другим сценарієм передбачається, що середній темп зростання індексу споживчих цін буде трохи більшим за середній темп зростання загальних доходів громадян, тобто їх реальні доходи зменшуватимуться. Цей

сценарій можна назвати помірно песимістичним. Перший варіант цього сценарію ґрунтується на припущенні, що нестабільна економічна ситуація викличе істотне, порівняно з минулим роком, зростання споживчих цін, тоді як темп зростання доходів зменшиться. Протягом прогнозного періоду річні темпи інфляції та темпи зростання доходів будуть скорочуватися майже однаково. За другим варіантом немає такої чіткої тенденції: темпи зміни як інфляції, так і доходів будуть коливатися рік від року. Третій варіант відрізняється від другого тільки тим, що індекс споживчих цін матиме нижчі темпи зростання. Четвертий варіант передбачає, що річні темпи зростання індексу споживчих цін будуть майже сталими на рівні 10%, в той час як темпи зростання номінальних доходів громадян не матимуть чіткої тенденції. Ще однією відмінністю цього варіанта є те, що у 2015–2017 роках темпи зростання доходів будуть перевищувати індекс споживчих цін, тобто у цей період спостерігатиметься зростання реальних доходів населення. За п'ятим варіантом цього сценарію передбачається, що на першому етапі відбудеться зниження темпів зростання доходів населення, після цього доходи населення значно зростуть, але ця тенденція не буде тривалою, і в кінці прогнозного періоду знов матимемо їх зниження. Все відбуватиметься на фоні майже сталих рівнів інфляції (рис. 3.5., додаток В, табл. В.3).

За третьім сценарієм середні за період індекс споживчих цін та темп зростання доходів громадян будуть однаковими. Тобто реальні доходи громадян за період не зростуть. Цей варіант сценарію дістав назву нейтральний. За першим варіантом у 2013–2016 рр. спостерігатиметься зростання реальних доходів населення, але воно буде компенсоване низькими темпами зростання доходів у 2017–2020 рр. на тлі значних темпів інфляції. За другим варіантом реальні доходи зростатимуть лише у 2013–2014 рр., після чого аж до 2019 р. реальні доходи населення будуть зменшуватись, у 2019 р. відбудеться незначне їх зростання, але вже у наступному році ця тенденція буде зламана. Третій варіант відрізняється лише тим, що темпи інфляції та зростання доходів будуть вищими, а також у 2019 році не відбудеться збільшення реальних доходів населення. Четвертий варіант передбачає дуже високі темпи зростання як індексу споживчих цін, так і загальних доходів населення. У 2013 році передбачається істотне збільшення реальних доходів, після чого вони не зростатимуть аж до 2019 року, в якому і відбудеться злам негативної тенденції. За п'ятим варіантом передбачаються доволі низькі темпи інфляції, але темпи зростання доходів будуть ще нижчими; збільшення реальних доходів громадян буде зафіксовано лише у 2013 році (рис. 3.5., додаток В, табл. В.4).

Четвертий сценарій передбачає незначне збільшення реальних доходів населення, тому він отримав назву реалістичний. За першим ва-

ріантом цього сценарію індекс споживчих цін буде коливатися у межах від 9,5% у 2013 році до 11,7% у 2020, тоді як темпи зростання загальних доходів будуть повільно підвищуватися, але реальні доходи, за весь прогностичний період, зростуть лише у 2019–2020 рр. За другим варіантом індекс споживчих цін зростатиме до 2015 року, потім зменшуватиметься у 2016–2017 рр., після чого він почне знов збільшуватися. Темпи змін доходів будуть дуже низькими: у 2013–2014 рр. спостерігатиметься навіть скорочення рівня номінальних доходів громадян. Третій варіант відрізняється від попереднього лише більшим значенням індексу споживчих цін та темпу зростання загальних доходів населення. За четвертим варіантом індекс споживчих цін та темпи зростання доходів населення не матимуть чіткої тенденції та будуть майже однаковими, на відміну від попередніх варіантів, зростання реальних доходів буде зафіксовано у чотирьох роках прогностичного періоду. П'ятий варіант передбачає високі й зростаючі значення темпів інфляції та низькі темпи збільшення загальних доходів населення (рис. 3.5., додаток В, табл. В.5).

П'ятий сценарій передбачає підвищення реальних доходів населення в середньому за прогнозований період. Цей варіант дістав назву помірно-оптимістичний. За першим варіантом цього сценарію індекс споживчих цін буде збільшуватися протягом всього прогностичного періоду, темпи зростання доходів не матимуть такої чіткої тенденції, проте їх величина значно випереджатиме темпи інфляції. Другий варіант передбачає нижчі темпи зростання доходів населення та дещо вищий, ніж у попередньому варіанті рівень інфляції. За третім варіантом цього сценарію індекс споживчих цін буде стрімко зростати протягом всього прогностичного періоду. Темпи збільшення доходів не матимуть такої чіткої тенденції, проте вирізнятимуться високими значеннями, що перевищуватимуть темп інфляції. Четвертий варіант передбачає повільне зростання індексу споживчих цін на тлі стабільних, дуже високих темпів підвищення номінальних доходів громадян. У п'ятому варіанті індекс споживчих цін збільшуватиметься швидкими темпами, а темп зростання загальних номінальних доходів буде значно нижче, ніж у четвертому варіанті, проте протягом всього прогностичного періоду спостерігатиметься збільшення реальних доходів населення (рис. 3.5., додаток В, табл. В.6).

Шостий сценарій прогнозу передбачає велике зростання реальних доходів громадян, він отримав назву оптимістичний. За першим варіантом цього сценарію передбачаються стабільні високі рівні інфляції та повільно зростаючі дуже високі темпи змін загальних доходів населення. За другим варіантом передбачається зростання як індексу споживчих цін, так і номінальних доходів громадян. Тем-

пи зростання доходів будуть набагато перевищувати темп зміни цін. Третій варіант передбачає стабільно дуже високі темпи зростання цін та стабільно дуже високі темпи зростання загальних доходів населення. Четвертий варіант – високий, постійно зростаючий рівень інфляції та тлі стабільних, високих темпів зростання доходів населення. П'ятий варіант відрізняється від третього повільнішими темпами зростання загальних доходів населення. За шостим варіантом передбачається постійне збільшення індексу споживчих цін, яке досягне свого максимуму у 2020 році – 13,6%, доходи населення будуть зростати у 2013–2016 роках дуже швидко, потім темп їх зростання стабілізується на рівні 20% (рис. 3.5., додаток В, табл. В.7).

Сьомий сценарій прогнозу має найменшу вірогідність реалізації, оскільки за ним передбачається значне зростання реальних доходів населення, яке на тлі світової фінансово-економічної кризи та нестабільної політичної й економічної ситуації в країні виглядає нереалістично. Тому цей варіант дістав назву – дуже оптимістичний. За першим варіантом цього сценарію високі та постійно зростаючі значення індексу споживчих цін та ще більш високі та швидше зростаючі загальні доходи населення. За другим варіантом індекс інфляції коливатиметься у межах 5,7–8,2%, темпи зростання номінальних доходів населення будуть дещо нижчими, ніж у попередньому варіанті, а тенденція до їх збільшення така ж сама. Третій варіант передбачає поступове скорочення індексу споживчих цін на тлі високих значень темпів зростання номінальних доходів населення, тобто реальні доходи населення будуть швидко збільшуватися. Четвертий варіант передбачає достатньо високий (найменше значення 9,5%) рівень інфляції у поєднанні з високими та постійно зростаючими номінальними доходами населення. П'ятий варіант відрізняється від попереднього нижчим рівнем індексу споживчих цін (найбільше значення 7,9%) та меншими значеннями темпів зростання номінальних доходів населення (рис. 3.5., додаток В, табл. В.8).

Розроблені варіанти прогнозу охоплюють весь спектр можливих змін показників-предикатів, що дає можливість побудувати пучок прогнозів частки витрат на харчування, який дозволить чітко визначити, що відбуватиметься з рівнем життя населення країни у середньостроковій перспективі.

3.2.3. Узагальнені результати прогнозу рівня життя населення до 2020 року

Прогнозування частки витрат на харчування у структурі доходів домогосподарств України здійснено за допомогою методу мікромоделювання на основі бази даних Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України та з використанням сценаріїв розвитку соціально-економічного становища України на період до 2020 р.

Мікромоделювання (або мікросимуляція, від англ. *microsimulation*) є методом моделювання соціально-економічних явищ та процесів, за якого увага зосереджується на окремих характеристиках явища або на деяких частинах процесу. Метод мікросимуляцій є відносно новим у світовій економічній науці і набуває поширення для моделювання різноманітних соціально-економічних процесів.

Метод мікросимуляцій використовують для аналізу та моделювання мікроданих, тобто даних про індивідуальних економічних агентів (домогосподарства, громадян, платників податків тощо). На основі наявної інформації складається профіль кожного агента, що включає його персональні характеристики та вагу агента даного типу в сукупності усіх агентів. Інституціональне оточення описується як низка обмежень та зовнішніх факторів, які впливають на профіль агента. Будь-які зовнішні для агента впливи моделюють шляхом зміни параметрів інституціонального оточення. З врахуванням параметрів зовнішнього середовища, які змінились, здійснюється симуляція нових, змінених відповідно до нових умов, значень параметрів, що входять у профіль агентів. Таким чином, наслідки будь-яких змін проявляються в змінах, що відбуваються з кожним з агентів. Для оцінки наслідків змін використовують як агреговані дані, так і дані за окремими групами агентів, що мають спільні характеристики.

Використання мікроданих має перевагу перед використанням агрегованих даних, яке полягає в тому, що враховується спільний імовірнісний розподіл індивідуальних характеристик агентів. Використання індивідуальних даних дає змогу також отримати результати не лише в середньому за певною категорією агентів, а й імовірнісний розподіл характеристик агентів.

Метод мікросимуляцій має такі можливості:

- прогнозувати зміни в бюджетних витратах всієї країни та окремо за регіонами;
- фокусувати увагу на групах населення, які виокремлені за різними ознаками, наприклад, за рівнем доходу, статтю, віком,

місцем проживання, отриманням пільг, соціальних допомог тощо;

- оцінити наслідки змін, здійснюваних за різними сценаріями;
- виявити існуючі проблеми, проаналізувати особливості розподілу добробуту, визначити, які сфери потребують впливу та реформування;
- порівняти наслідки змін, здійснюваних за різними сценаріями, та оцінити відповідність цих змін цілям, які були поставлені.²⁵

Моделювання змін у рівні життя населення виходило з таких гіпотез:

- частка витрат на харчування змінюється відповідно до зміни рівня реальних доходів домогосподарств. Враховуючи особливості споживчої поведінки, притаманні для найбільш заможної частини населення, розроблювана модель передбачає, що у випадку, коли частка витрат на харчування перевищує 45%, то на кожні 10% приросту реального доходу частка витрат на харчування буде скорочуватись на 1%; якщо частка витрат на харчування складає 25–45%, то буде скорочуватись на 1% на кожні 20% приросту реального доходу; нарешті, якщо частка витрат на харчування менша 25%, то її скорочення на 1% відбуватиметься на кожні 50% приросту реального доходу;
- варіанти зміни частки витрат на харчування розраховуються відповідно до низки сценаріїв зміни реальних доходів домогосподарств України на період до 2020 р., що побудовані виходячи з можливих змін номінальних доходів та індексу споживчих цін та охоплюють широкий спектр варіантів – від дуже песимістичних, за умовами яких реальні доходи будуть постійно скорочуватись, до дуже оптимістичних, за яких реальні доходи зростатимуть швидкими темпами.

В результаті здійсненого моделювання зміни частки витрат на харчування у структурі сукупних витрат отримано пучок прогнозів, об'єднаних у 4 сценарних групи (рис. 3.6).

За першим, песимістичним, сценарієм, частка витрат на харчування зростатиме, в найбільш критичному варіанті досягаючи 55,6% у 2020 р.

²⁵ Наталья Волчкова, Екатерина Горшкова, Сергей Лобанов, Наталья Турдыева, Юлия Халева, Ксения Юдаева Микросимуляционный анализ последствий монетизации льгот в России. / Препринт #WP/2006/063 – М., Российская экономическая школа, 2006 – С. 5.

Нейтральний сценарій та відповідні варіанти прогнозу передбачають незначні коливання частки витрат, при цьому в перспективі вона залишатиметься практично на існуючому рівні.

Помірно-оптимістичний сценарій об'єднує низку прогнозів найбільш імовірного розвитку подій, виходячи із загальної тенденції зміни цього показника протягом останнього десятиріччя. В цьому випадку частка витрат на харчування буде поступово скорочуватись відповідно до зростання реальних доходів населення і в найкращому варіанті до 2020 р. досягне рівня у 42,8%.

Нарешті, останній сценарій — оптимістичний — посилює залежності, закладені у попередньому сценарії. В цьому випадку частка витрат на харчування буде скорочуватись більш швидкими темпами. На наш погляд, такий розвиток подій хоча і є найбільш бажаним, однак менш імовірним.

Незважаючи на те, що окремі варіанти прогнозу реальних доходів мали нерівномірний характер з різним порічним ступенем змін, прогнозні лінії частки витрат на харчування, навпаки, практично прямі. Можна вважати (враховуючи закладений у модель характер залежності між змінами у реальних доходах та у частці витрат на харчування), що в перспективі річні коливання згладжуються, призводячи до рівномірних тенденцій.

ВИСНОВКИ

Кризю, що охопила нині усі сфери життєдіяльності населення України, дослідники характеризують як системну, непередбачувану та мало чутливу до цілеспрямованих впливів. Її часто пов'язують із розпадом радянської системи та трансформаційними змінами в економічному укладі. Однак коріння кризових явищ лежить значно глибше: вже на початку 70-х рр. минулого століття в радянській економіці почали проявлятися перші проблеми, які досягли свого піку наприкінці 80-х рр. Криза ідеології розпочалась ще раніше, проте важко визначити, якою мірою саме економічні негаразди вплинули на цей процес.

Одним із ключових факторів, що спричинив кризові явища у житті країни, була невідповідність напряму економічної політики держави сподіванням населення. На цьому тлі погіршився загальний стан економіки, що було викликано різкими змінами правил економічного життя та перенесенням основного тягаря реформ на населення. Під впливом трансформаційних процесів останніх двох десятиріч в українському суспільстві сформувались новітні тенденції у рівні життя населення. Змін зазнали усі складові рівня життя: величина та джерела доходів, споживання товарів і послуг, умови проживання, майнові характеристики домогосподарств тощо.

Глибока затяжна криза в соціально-економічній сфері України, що розпочалась на межі 1980—1990-х рр., призвела до значних трансформацій у дохідних можливостях українців. Радянська споживча модель, за якої тотальний дефіцит товарів практично нівелював значимість високих чи низьких доходів населення, змінилась на ринкову, коли можливості споживання стали обмежуватись лише розміром отримуваних доходів. Відповідно, під час гіперінфляції 1992—1994рр. реальні доходи населення дуже істотно скоротились, і лише на початку XXI ст. вони почали зростати, тим самим збільшуючи споживчі можливості.

Ринкові перетворення 1990-х рр. призвели до кардинальних змін у державній політиці стосовно зобов'язань щодо працюючих: держава перестала виступати гарантом обов'язкового надання оплачуваної роботи, а тому значна частина населення втратила важливе джерело існування — заробітну плату. Іншим наслідком ринкових перетворень стали радикальні зміни у структурі доходів. Якщо раніше головним джерелом доходів була заробітна плата, то на межі 1980—1990-х рр. з'явилась можливість отримувати легальні доходи від підприємницької та індивідуальної

діяльності, а також від власності. Необхідність підтримки найменш захищених верств населення в умовах глибокої соціально-економічної кризи призвела до розширення системи соціальної підтримки, через що соціальні трансферти стали відігравати важливу роль у формуванні доходів домогосподарств.

Лібералізація економічної сфери зумовила, серед іншого, формування нового типу соціальної структури, яка характеризувалась, насамперед, різкою поляризацією суспільства – протягом кількох років з'явилась нечисленна група з надвисокими доходами, а з другого боку, виникла категорія населення, що мешкала на межі зuboжіння. Значна більшість населення утворила проміжну групу, рівень диференціації всередині якої є неістотним. Ця структура суспільства в цілому зберігається, стримуючи процес формування середнього класу.

Системна криза 1990-х рр. спричинила серйозні зміни у ставленні людей до власного майбутнього – якщо раніше більшість радянських громадян мала високий ступінь впевненості в тому, що їх очікує в професійному та матеріальному плані, то з початком ринкових перетворень ця впевненість практично зникла. Поширеною стала непевність у можливостях покращення добробуту, а з другого боку – різко зросла частка осіб, які покладали відповідальність за власне матеріальне благополуччя на державу. При цьому з подальшим покращенням соціально-економічного становища в країні рівень утриманських настроїв в українському суспільстві не знизився.

Відчутні трансформації відбулись і у сфері споживання населення. За останні два десятиріччя принципово змінилась сама модель споживчої поведінки, суспільство перейшло від проголошеного радянською владою соціалізму до суспільства споживання з усіма характерними для нього ознаками.

Негаразди в економіці України на початку 1990-х рр. призвели до того, що «левову» частку коштів населення змушене було витратити на найнеобхідніше – придбання продуктів харчування та оплату житлово-комунальних послуг, а решта витрат здійснювалась, виходячи із залишку коштів. Крім того, більш ніж удвічі зросла частка витрат на оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів. Відповідно, для придбання непродовольчих товарів та інших послуг залишалось набагато менше можливостей.

Поряд з кількісними, змінились і якісні характеристики споживання: в раціоні українців з'явилося багато нових харчових продуктів, які раніше не вживались взагалі або були мало поширеними. Відчутні трансформації відбулись передовсім у структурі споживання м'яса та

м'ясопродуктів: якщо раніше у раціоні переважали свинина та яловичина, то з 2000-х і дотепер населення віддає перевагу курятині. Основним чинником, що викликав такі зміни, є ціновий. Через високу вартість у раціоні українців не вистачає риби, фруктів та ягід, овочів (за винятком картоплі), особливо сезонних.

З початком трансформаційного періоду у 1990-х рр. принципових змін зазнали канали доступу до послуг соціальної сфери. На сьогодні більшість послуг є платними, а перелік безкоштовних та гарантованих державою постійно скорочується. В першу чергу, це стосується освітніх та медичних послуг.

Суттєво погіршилась доступність послуг культурної сфери, особливо для сільського населення: в багатьох сільських населених пунктах немає бібліотек, будинків культури, спортивних споруд тощо. А діючі заклади значно підвищили ціни на послуги.

Проблеми трансформаційного періоду негативно відобразились і на житловій сфері. Держава перестала бути головним інвестором та забудовником на ринку житла, а нових механізмів залучення коштів та схем будівництва житла не було створено. Відтак, сфера житлового будівництва на десяток років потрапила у глибоку кризу. Різке скорочення частки державного фінансування будівництва житла ще більше загострило житлову проблему. Якщо пільгові категорії громадян (багатодітні сім'ї, чорнобильці, ветерани тощо) інколи отримують житло повністю або частково безоплатно, то для переважної більшості сімей державне житло стало недоступним.

Можливості самостійно поліпшити житлові умови має невелика частина населення. Невиправдано висока вартість житла, невідповідність між цією вартістю та рівнем доходів пересічних громадян, разом із надто дорогими кредитами, призводять до того, що у багатьох сімей (особливо у молодих сімей з дітьми) практично немає можливостей для придбання окремого житла.

Із набуттям Україною незалежності чи не найвагоміші трансформації відбулись у майновому забезпеченні домогосподарств. Основними трансформаціями майнового забезпечення населення України в сучасних умовах є: поява та домінування нових форм власності на нерухоме майно, інтенсивне зростання забезпеченості товарами тривалого користування домогосподарств на тлі зниження інвестиційного потенціалу населення, а також зміни пріоритетів витрачання додаткових коштів на майно. Найбільш відчутними є зміни в структурі власності житлового фонду з тенденцією до повного його переходу у власність громадян. У зв'язку із проведенням в країні земельної реформи, близько 90 %

всіх сільськогосподарських земель України розпайовані та перейшли у приватну власність. Протягом 1990–2010 рр. рівень володіння та розміри земельних наділів істотно зросли. Принципово покращився рівень забезпеченості домогосподарств України товарами тривалого користування, хоча він і залишається низьким за європейськими стандартами.

Важливим джерелом стабільного розвитку домогосподарств та їх майнового забезпечення є заощадження, що зростали за усі останні роки, хоча їх динаміка залежала від макроекономічної ситуації в країні, змін валютного курсу гривні та ступеня довіри господарюючих суб'єктів і населення до банківської системи. Очевидними є орієнтири домогосподарств на формування заощаджень як в національній, так й іноземній валюті, що пов'язано здебільшого з фінансовою нестабільністю. Залишаються значними заощадження населення, що зберігаються поза межами банківської системи.

Закономірним результатом трансформаційних процесів мав би стати інтенсивний розвиток інститутів спільного інвестування в Україні, що дало б змогу здійснювати перерозподіл грошових ресурсів, зацікавлювати населення в інвестуванні, узгоджувати інтереси інвесторів, знижувати ризики інвестиційної діяльності в різних сферах суспільного буття. Проте населення країни залишається пасивним інвестором, не зацікавленим у вкладанні коштів у національну економіку.

У життєвих орієнтирах домогосподарств країни посилюється пріоритетність підвищення майнової забезпеченості. Це відображається у зміні пріоритетів витрачання додаткових коштів — у випадку значного підвищення доходів, серед пріоритетів вкладання коштів є: житло, збільшення заощаджень, придбання автомобілів, розвиток підприємництва. Наразі фінансово-економічна криза обмежує ці можливості через падіння ділової активності, прискорення процесів вивільнення робочої сили, а відтак, і зниження рівня реальних доходів населення.

Нова історія відзначена кризами різного роду, масштабів, характерів та проявів. І так само різні країни намагаються розробити заходи, реалізувати програми, віднайти механізми, аби здолати та пом'якшити їх наслідки, а в перспективі запобігти їх повторенню.

Вивчаючи історію криз й оцінюючи підходи та заходи з їх подолання, необхідно визнати, що кризи дуже швидко «мутують», і тому кожна наступна криза є за своєю суттю унікальною. І саме тому, попри широку палітру суджень та рекомендацій, однозначним є висновок: єдиного шаблонного рецепта щодо виходу з кризової ситуації для кожної країни немає. І жодна з теорій, на яких базувались сценарії запобігання та подолання кризових явищ в минулому столітті чи тепер, не змогли стати і

не стануть «панацеєю» від можливої загрози. Єдиною характерною рисою для усіх кризових ситуацій в будь-якій країні є наявність впливів на рівень життя населення.

Історія доводить, що обраний план заходів з подолання наслідків економічної кризи має бути багатовекторним, враховувати (наскільки це можливо) усі чинники, від яких залежить його реалізація, мати чіткий, послідовний, збалансований та системний характер. Дослідження зв'язку рівня життя населення з кризовими явищами, зокрема системного характеру, дають змогу виділити вісім основних сфер суспільного життя, що підпадають під найбільший вплив, та визначити заходи, які мають бути в будь-якому антикризовому плані.

Однак, попри усі тонкощі та різноманіття існуючих антикризових планів, вихід із зазначеної ситуації зводиться до двох основних сценаріїв: перший – підтримка національної економіки, другий – підтримка рівня життя населення. В більшості випадків фахівці, щодо подолання економічних криз та пом'якшення їх наслідків, пріоритетною метою визначають підтримку національної економіки, а підтримання життєвого рівня населення розглядають як похідне.

Україна під час останньої кризи для стабілізації економічної ситуації та недопущення падіння рівня життя населення вжила таких же заходів та застосувала такі ж механізми, що й більшість європейських країн. Однак стабілізація ситуації в фінансово-кредитній сфері, залучення інвестицій не справили відчутного впливу на рівень життя переважної більшості населення.

Будь-яке рішення щодо реалізації окремого антикризового заходу чи запровадження комплексного плану дій, насамперед, потребує зваженості. Реформи мають бути «збалансовані», щоб привести до суттєвих та сталих трансформацій з позитивним ефектом. Рівень життя є вищим там, де економіка – більш ефективна, отже, про ефективність / неефективність реалізації заходів із пом'якшення наслідків кризи та економічний підйом краще свідчитимуть соціальні показники.

Необхідним інструментом для розробки виваженої державної соціальної політики є прогноз життєвого рівня населення на середньотривалу та довгострокову перспективу. В дослідженні доведено, що в сучасній Україні зміни у рівні життя найбільш адекватно відображає показник питомої ваги витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарства. Обґрунтовано залежність питомої ваги витрат на харчування від зміни реальних доходів домогосподарств, що дало змогу розробити низку сценаріїв, які охоплюють різні варіанти розвитку подій.

Використання сценарного підходу при моделюванні частки витрат на харчування було обумовлено нелінійністю та нестаціонарністю показників, що відібрані у якості предикатів. Найбільшою перевагою сценарного підходу є те, що він дає змогу не тільки чітко визначити верхню та нижню межі можливих значень прогнозованих характеристик, а й пучок траєкторій, найвірогідніші з яких будуть знаходитися у місці найбільшого скупчення прогнозних варіантів.

У результаті моделювання отримано пучок прогнозів з горизонтом до 2020 року, об'єднаних у 4 сценарних групи. Різні сценарії прогнозу передбачають, що частка витрат на харчування як індикатор рівня життя населення може змінюватись залежно від соціально-економічного розвитку країни, від найбільш песимістичного варіанта, який передбачає збільшення цієї частки у структурі сукупних витрат, до оптимістичного, що передбачає істотне її скорочення. Однак найбільш реалістичний сценарій, виходячи з попередньої тенденції зміни цього показника та можливостей його зміни у майбутньому, передбачає незначне скорочення частки витрат на харчування у найближчі роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. — СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. — 832 с.
2. Антология экономической классики. Предисловие И.А. Столярова. — М.: МП «ЭКОНОВ-КЛЮЧ», 1993. — 475 с.
3. Антология экономической классики: собр. соч. / [Т. Р. Мальтус, Дж. М. Кейнс, Ю. Ларин и др.]. — М.: «ЭКОНОВ-КЛЮЧ», 1993. — 486 с.
4. Аристотель. Политика / Сочинения: В 4 т. — М., 1984. — Т.4. — С. 381.
5. Бабурина О. Н. Модификация федерализма в контексте императив глобальной экономики / О. Н. Бабурина // Региональная экономика: теория и практика. — 2008. — № 32 (89). — С. 7—13.
6. Баланда А. Доходи населення в контексті безпечного розвитку особи та суспільства / А. Баланда // Україна: аспекти праці. — 2006. — №5. — С. 3—8.
7. Бандур С. І. Сучасна регіональна соціально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика: [монографія] / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, І. В. Терон. — К.: РВПС України НАН України, ТОВ „ПРИНТ ЕКСПРЕС”, 2002. — 250 с.
8. Бутовский А.И. Опыт о народном богатстве, или О началах политической экономии. — СПб., 1847. — Т.2. — С. 325, 334, 397—398.
9. Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1996. — 115 с.
10. Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1997. — 121 с.
11. Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак / Державний комітет статистики України. — К., 1998. — 50 с.
12. Венецкий И.Г., Венецкая В.И. Основные математико-статистические понятия и формулы в экономическом анализе. — М.: Статистика, 1974. — 278 с.
13. Відчуття наслідків економічної кризи населення України / Київський міжнародний інститут соціології. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>

14. Волчкова Наталья, Горшкова Екатерина, Лобанов Сергей, Турдыева Наталья, Халеева Юлия, Юдаева Ксения. Микросимуляционный анализ последствий монетизации льгот в России. / Препринт #WP/2006/063 – М.: Российская экономическая школа, 2006 – С. 5.
15. Геєць В. Формування і розвиток фінансової кризи 2008–2009 років в Україні / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 4. – С. 5–15.
16. Головач А.В., Ерина А.М., Трофимов В. П. Критерии математической статистики в экономических исследованиях. – М.: Статистика. – 1973. 135 с.
17. Деев Г. Модель распределения по доходам // Вопросы статистики. – 1995. – №5. – С.3–7.
18. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі XX–XXI століття: нові пріоритети / М. І. Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с.
19. Досвід країн центральної Європи щодо подолання кризи і стабілізації економіки. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vzhdtu_econ/2011_2_2/35.pdf
20. Дубішев В. П. Перспективи розвитку іпотечних земельних відносин в регіонах України / В. П. Дубішев, Л. А. Свистун // Економіка і регіон. – 2005. – № 1 (4). – С. 124–128.
21. Егоров Н. Е. Инновационные кластеры в развитии экономики региона / Н. Е. Егоров // Региональная экономика: теория и практика. – 2010. – № 16 (151). – С. 46–53.
22. Економіка зарубіжних країн: підручник / [А. С. Філіпенко, І. В. Бураковський та ін.]; за ред. А. С. Філіпенка. – К.: КНДУ, 1999. – 384 с.
23. Економічна активність населення України 2008: стат. зб. – К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 234 с.
24. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Ред. кол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – 864 с.
25. Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України: теоретико-методологічні основи дослідження / [за ред. Б. М. Данилишина]. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 220 с.
26. Ерина А.М. Статистичне моделювання та прогнозування. Навч. посібник. – К., 2001. – 170 с.
27. Закон України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України», від 31.10.2008 р. № 639–VI. Електронне джерело: Інтернет ресурс – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/639-17>

28. Заходи щодо пом'якшення наслідків фінансово—економічної кризи у Рівненській області. — <http://www.rv.gov.ua/sitenew/demydivsk/ua/catalog/item/1108.htm>
29. Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua/activities/annual>
30. Капсамун І. Про нереалізований проект — Україна / І. Капсамун // День. — 2009. — 12 вересня.
31. Кара-Мурза С. Г. Потерянный разум. — М.: Алгоритм, 2005.
32. Кирута А., Шевяков А. Дифференцированный баланс доходов и потребления населения: новые аспекты теории и практических применений // Вопросы статистики. — 1995. — №7. — С.3—13.
33. Коргунюк Ю.Г., Заславский С.Е. Российская багатопартийность (становление, функционирование, развитие). — М., 1996.
34. Лібанова Е.М. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні / Е.М.Лібанова, Л.М.Черенько, В.Г.Саріогло // Програма розвитку ООН. — К., 2010. — 62 с.
35. Лібанова Е.М. Глобальна економічна криза 2008-2011 років: світовий досвід та шляхи подолання в Україні: [колективна монографія] / за заг. ред. В.І.Ляшенка. — Донецьк: Інститут економіки промисловості, Юго-Восток, 2010, С. 279—285.
36. Лібанова Е.М. Модернізація українського суспільства: спроба оцінки реальних можливостей / Е.М.Лібанова // Spoleczno-ekonomiczne problemy gospodarowania w warunkach transformacji, Warszawa, 2011. — С. 67—87.
37. Лібанова Е.М. Соціальні проблеми модернізації української економіки / Е.М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1(17). — С. 5—22.
38. Лібанова Е.М. Яку кризу переживає Україна на початку III тисячоліття? / Е.М.Лібанова // «Національна безпека: український вимір». — №5 (24). — 2009. — С.5—11.
39. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — М.; Л., 1952. — Т.6. — С. 401—402.
40. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. Монографія. — К.: Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ, 2002. — 124 с.
41. Милуков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформы Петра Великого. — СПб., 1995. — С. 399.

42. Молина Е. В. Инвестиционный потенциал населения и механизмы его реализации: [монография] / Е. В.Молина. — Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2007. — 102 с.
43. Мукомель В., Паин Э., Попов А. Союз распался — межнациональные конфликты остались // Независимая газета. — 1992. — 10 января.
44. Мюллер П. и др. Таблицы по математической статистике / Пер. с нем. В.М. Ивановой. — М.: Финансы и статистика. — 1982. — 278 с.
45. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — Москва: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1911. — Т. XIV. — 320 с.
46. Народне господарство Української РСР (1985—1990 рр.). Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового сукупного доходу і ряду інших соціально—економічних ознак (1991—1998 рр.).
47. Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. — К.: Техніка, 1991. — 495 с.
48. Народное хозяйство СССР в 1975 г. Статистический ежегодник. — М., 1976. — С. 534.
49. Народное хозяйство СССР в 1990 г. — М.: Финансы и статистика, 1991. — С. 50.
50. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2001. — 234 с.
51. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2009. — 186 с.
52. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. — К.: Держкомстат України, 2011. — 186 с.
53. Новіков В.М., Ситнікова Н.П., Мусіна Л.А., Семенов В.В. Соціальні трансформації: міжнародний та вітчизняний досвід. — К. — 2003. — 253 с.
54. Павлов В. Остановил инфляцию, недели на три // Журнал «Власть». — № 5 (55) от 28.01.1991 — <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=265644>
55. Попова Г. Х. «С точки зрения экономиста». — Наука и жизнь. — № 4. — 1987.
56. Посошков И.Т. Книга о скудности и богатстве и другие сочинения. — М., 1951. — С. 178.
57. Рабкина Н.Е., Римашевская Н.М. Основы дифференциации заработной платы и доходов населения. Методы экономико-математического прогнозирования.— М.: Экономика, 1972. — 288 с.

58. Сільське господарство України за 2008 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 369 с.
59. Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К., 2011. — 384 с.
60. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. — К.: Port-Royal, 2001. — 594 с.
61. Социальное развитие СССР. 1989. — М., 1991.
62. Социально-экономические ориентации / Київський міжнародний інститут соціології. Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/ua/bank/archives/leveloflife.html>.
63. Социальный менеджмент: Учебник для вузов / С.Д. Ильенкова, В.Н.Журавлева, Л.Л. Козлова и др.; Под ред. С.Д. Ильенковой. — М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. — 271 с.
64. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2001. — 598 с.
65. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2009. — 566 с.
66. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. — К.: «Август Трейд», 2011. — 559 с.
67. Суворов А. В. Проблема анализа дифференциации доходов и построения дифференцированного баланса денежных доходов и расходов населения // Проблемы прогнозирования. — 2000. — №3. — С. 58–74.
68. Суринов А. Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений. — М.: Финансы и статистика, 2000. — 432 с.
69. Татищев В.Н. Представление о купечестве и ремеслах. Избранные произведения. — Л., 1979. — С. 392, 396.
70. Федоренко Н.П., Римашевская Н.М. Система экономико-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни. — М.: Наука. — 1986. — 264 с.
71. Хастингс Н., Пикок Дж. Справочник по статистическим распределениям / Пер. с англ. А.К. Звонкина. — М.: Статистика. — 1980. — 95 с.
72. Хома І. Б. Тенденції розвитку фінансового ринку в умовах інтеграції України у світовий простір / І. Б. Хома, І. М. Новачук // Фінансова система України: [зб. наук. праць]. — Острого: Вид-во Націон. ун-ту «Острозька академія», 2008. — Вип. 10, ч. 3. — С. 425-432.

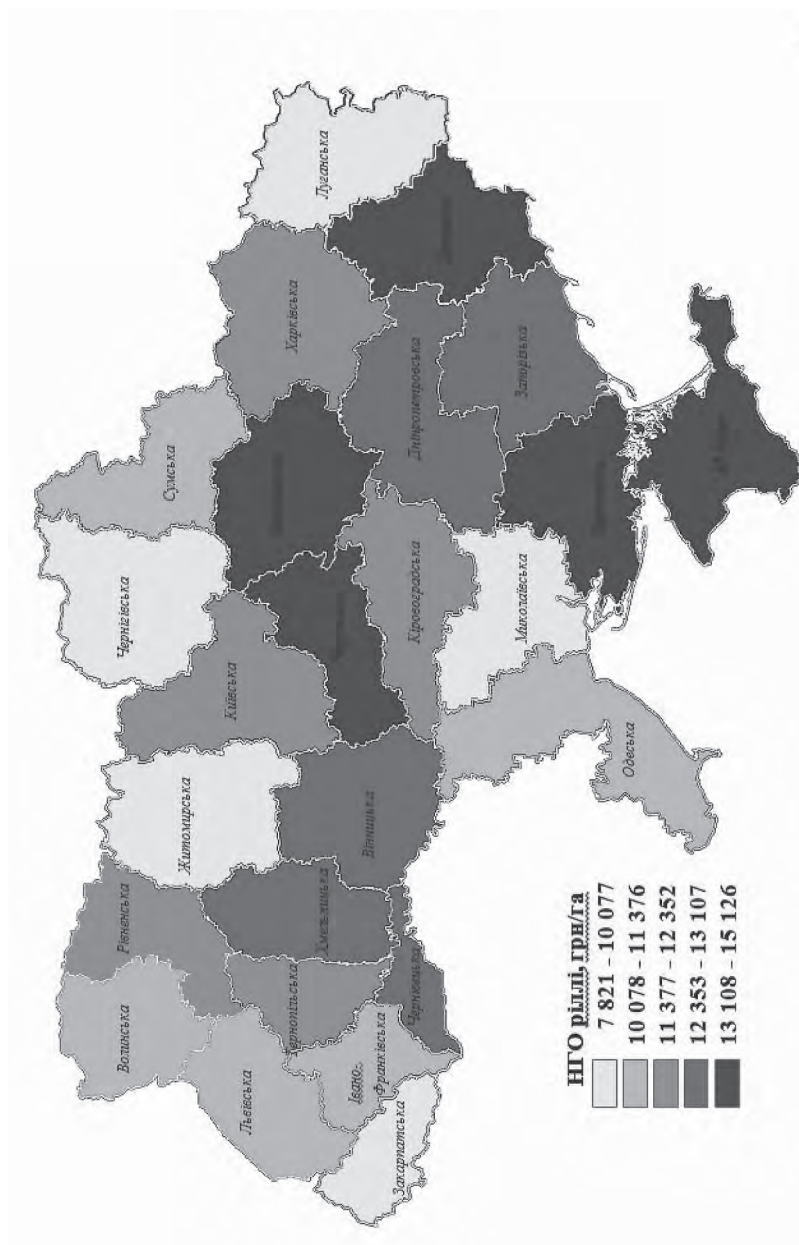
73. Чернявський Ю. П. Модель розподілу домогосподарств України за рівнем доходів // Проблеми статистики. — 36. наук. пр. — К., 2004. — №6. — С.190–195.
74. Четыркин Е.М. Статистические методы прогнозирования. Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Статистика. — 1977. — 200 с.
75. Шлык В.В. Американская разведка о советских военных расходах.
76. Шторх Г. Курс политической экономии. Или изложение начал, обуславливающих народное благоденствие/ Переведена И.В. Вернадским. — СПб., 1881. — Т.1. — С. 14–15.
77. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века. — М., 1959. — С. 245–247.
78. Alcock, P.Understanding Poverty.— London: MacMillan, 1993. — 237 p.
79. Assessment of the Quality in Statistics. Draft Quality Measurement and Reporting Framework. / Eurostat, Luxembourg, 2002.; «Quality in Statistics», Sevens meeting.
80. Atkinson A.B., Rainwater L., Smeeding T. Income Distribution in OECD Countries. The Evidence from the Luxembourg Income Study (LIS), OCDE. — 1995.
81. Atkinson A. B. On the Measurement of Inequality // Journal of Economic Theory. — 1970. — Vol. 2, No 3. — P. 244–263.
82. Callan T., Nolan B., Whelan C. Resources, Deprivation and the Measurement of Poverty // Journal of Social Policy. — 1993. — 22 (2). — P. 141–172.
83. Eliminating World Poverty: A Challenge for the 21st Century // A summary. Department For International Development — HMSO Publications Center, 1997. — 247 p.
84. Furster M., Mira d'Ercole M. Income Distribution and Poverty in OECD Countries in the Second Half of the 1990s. — OECD Social, Employment and Migration Working Papers.
85. Foster J. E. Absolute Versus Relative Poverty // American Economic Review. — 1998. — Vol. — No 2. — P. 335–341.
86. Global Review. Handbook in International Poverty Research. — Oslo: Scandinavian University Press, 1996. — P. 325–353.
87. Household Budget Surveys in the EU. Methodology and Recommendation or Harmonization. — Eurostat, Luxemburg, 1997. — 123 p.
88. Jenkins S. P., Lambert P. J. Ranking Income Distributions When Needs Differ // Review of Income and Wealth. — 1993. — Vol. 39. — No 4. — P. 337–356.

89. Libanova E.M. The Global Economic Crisis and Ukraine // Problems of Economic Transition, June 2010, Vol.53, №2, 3–24 p.
90. Lillard L., Willis R. Dynamic Aspects of Earning Mobility // Econometrica. – 1978. – Vol. – No 5. – P. 985–1012.
91. Nolan B., Whelan C.T. Deprivation and the Measurement of Poverty. – Oxford, Clarendon Press Ressources, 1996. – 153 p.
92. <http://datamarket.com/data/set/1an7/final-consumption-expenditure-of-households-by-consumption-purpose-coicop-3-digit-aggregates-at-current-prices#!display=line&ds=1an7!103c=6:103d=z.p:103e=14.h.16>
93. http://largo.ru/blog/economic/post/raskhody_semeynogo_byudzheta_statistika_raznykh_stran-489/
94. http://ref.co.ua/25018-Kul_turnoe_stroitelstvo_v_SSSR_v_20_30_gody.html
95. http://ref.co.ua/25018-Kul_turnoe_stroitelstvo_v_SSSR_v_20_30_gody.html
96. <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/wlapin/crisis.html>
97. <http://ru.philosophy.kiev.ua/iphras/library/wlapin/crisis.html>
98. <http://www.bibliotekar.ru/mihail-gorbachev/63.htm>
99. <http://www.dissertation.com.ua/node/673392>
100. <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/15/294948/>
101. <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/08/18/295443/>
102. <http://www.golos-ameriki.ru/content/food-money/1455402.html>
103. <http://www.info-library.com.ua/books-text-3000.html>
104. <http://www.ukrstor.com/ukrstor/mirosnicenko-novist.html>
105. <http://www.ukrstor.com/ukrstor/mirosnicenko-novist-05.html>
106. <http://www.viche.info/journal/1521/>
107. <http://zet.in.ua/state/upadok/g-kryuchkov-vverx-po-lestnice-vedushhej-vniz-ekonomika-ukrainy-za-gody-nezavisimosti/>
108. <http://zet.in.ua/state/ussr-ekonomika/chego-dostigla-ukraina-za-dva-desyatiletiya-suvereniteta/>
109. <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/11/28/260527>
110. Офіційний сайт Державного агентства земельних ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dazru.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=124412&cat_id=36903
111. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

ДОДАТКИ

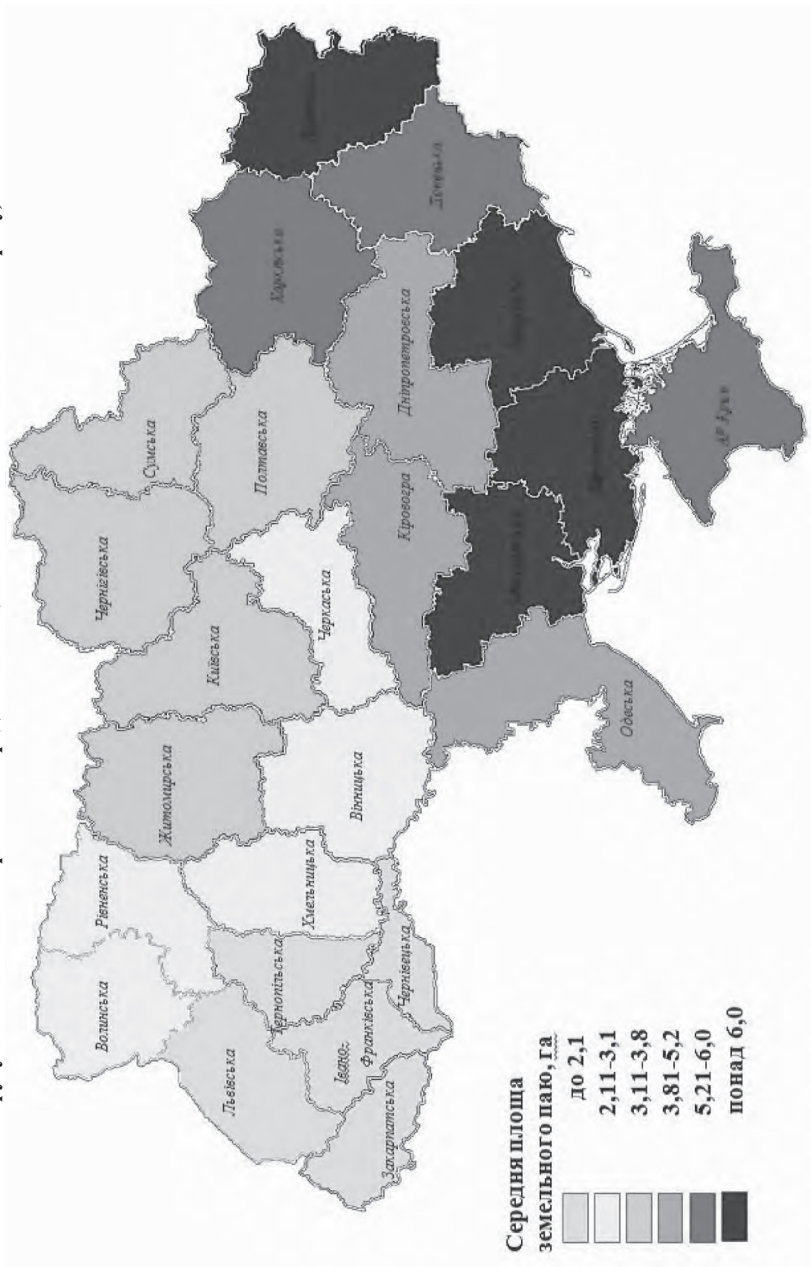
Додаток А.

Групування областей України за нормативною грошовою оцінкою ріллі на 01.01.2011 року, грн/га

Додаток Б.

Групування областей України за середньою площею земельного паю на 01.01.2011 року, га

Додаток В.

Сценарії прогнозування рівня життя населення до 2020 р.

Таблиця В.1.

Сценарії прогнозу та варіанти розвитку подій

Номер та назва сценарію	Варіанти сценарію
Сценарій 1. Песимістичний	Варіант 1.1. Високі та зростаючі темпи скорочення реальних доходів населення
	Варіант 1.2. Темпи скорочення реальних доходів повільно зменшуються протягом всього прогнозного періоду
	Варіант 1.3. Стабільно високі темпи скорочення реальних доходів населення
	Варіант 1.4. Стабільно високі темпи скорочення реальних доходів населення, вищі ніж у варіанті 1.3
	Варіант 1.5. Поступове зменшення темпів падіння реальних доходів населення
	Варіант 1.6. Поступове зменшення темпів падіння реальних доходів населення, темпи зменшення вищі, ніж за варіантом 1.5
	Варіант 1.7. Поступове зменшення темпів падіння реальних доходів населення, темпи зменшення нижчі, ніж за варіантом 1.5
Сценарій 2. Помірно-песимістичний	Варіант 2.1. Повільне зменшення реальних доходів населення
	Варіант 2.2. Зниження реальних доходів протягом всього періоду за відсутності чіткої тенденції
	Варіант 2.3. Повільне зменшення реальних доходів за відсутності чіткої тенденції
	Варіант 2.4. Зростання реальних доходів у середині прогнозного періоду
	Варіант 2.5. Зростання реальних доходів наприкінці прогнозного періоду
Сценарій 3. Нейтральний	Варіант 3.1. Зростання реальних доходів у першій половині прогнозного періоду
	Варіант 3.2. Зростання реальних доходів лише у перші два роки прогнозного періоду та у 2019 р.
	Варіант 3.3. Зростання реальних доходів лише у перші два роки прогнозного періоду, темп зростання значно вищий, ніж у варіанті 3.2
	Варіант 3.4. Істотне зростання реальних доходів лише у 2013 та 2019–2020 роках.
	Варіант 3.5. Зростання реальних доходів відбудеться лише у перший рік прогнозного періоду

Номер та назва сценарію	Варіанти сценарію
Сценарій 4. Реалістичний	Варіант 4.1. Зростання реальних доходів відбудеться лише наприкінці прогнозного періоду
	Варіант 4.2. Скорочення темпів падіння реальних доходів населення
	Варіант 4.3. Тенденція як і у варіанті 4.2, проте темпи скорочення падіння реальних доходів вищі
	Варіант 4.4. Реальні доходи будуть зростати у 2014, 2016 та 2019–2020 рр.
	Варіант 4.5. Падіння реальних доходів населення
Сценарій 5. Помірно-оптимістичний	Варіант 5.1. Збільшення реальних доходів населення протягом всього прогнозного періоду
	Варіант 5.2. Збільшення реальних доходів протягом всього прогнозного періоду, темпи зростання вищі ніж у варіанті 5.1
	Варіант 5.3. Відсутність чіткої тенденції до зростання реальних доходів
	Варіант 5.4. Високі темпи зростання реальних доходів, що мають тенденцію до скорочення
	Варіант 5.5. Загальна тенденція, як у варіанті 5.4, проте темпи зростання реальних доходів значно нижчі.
Сценарій 6. Оптимістичний	Варіант 6.1. Повільне збільшення високих темпів зростання реальних доходів населення
	Варіант 6.2. Стабільні темпи зростання реальних доходів населення
	Варіант 6.3. Стабільні темпи зростання реальних доходів населення, значення нижче, ніж за варіантом 6.2
	Варіант 6.4. Поступове скорочення темпів зростання реальних доходів населення
	Варіант 6.5. Тенденції аналогічні варіанту 6.3, проте темп зростання номінальних доходів нижче
	Варіант 6.6. Істотне збільшення темпів зростання реальних доходів населення у першій половині прогнозного періоду та їх поступове скорочення у другій половині
Сценарій 7. Дуже оптимістичний	Варіант 7.1. Стабільні та високі темпи зростання реальних доходів населення
	Варіант 7.2. Стабільні темпи зростання реальних доходів населення, але їх значення вище, ніж у варіанті 7.1
	Варіант 7.3. Стрімке збільшення темпів зростання реальних доходів населення за рахунок низької інфляції
	Варіант 7.4. Стабільні темпи зростання реальних доходів на тлі високої інфляції
	Варіант 7.5. Високі темпи зростання реальних доходів на тлі скорочення інфляції

Продовження додатку В.
Таблиця В.2.

Перший сценарій прогнозу (песимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5		Варіант 6		Варіант 7	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008
2013	1,187	1,088	1,173	1,081	1,178	1,039	1,182	1,045	1,174	1,032	1,178	1,051	1,182	1,057
2014	1,191	1,091	1,176	1,084	1,191	1,052	1,192	1,054	1,190	1,049	1,190	1,063	1,191	1,066
2015	1,201	1,094	1,193	1,087	1,196	1,057	1,196	1,059	1,196	1,055	1,198	1,068	1,198	1,070
2016	1,202	1,092	1,196	1,084	1,204	1,071	1,203	1,073	1,205	1,070	1,204	1,077	1,203	1,079
2017	1,219	1,081	1,217	1,062	1,207	1,036	1,206	1,026	1,208	1,047	1,211	1,058	1,211	1,047
2018	1,233	1,086	1,229	1,067	1,218	1,044	1,215	1,032	1,221	1,055	1,225	1,065	1,222	1,054
2019	1,232	1,089	1,236	1,070	1,208	1,047	1,208	1,035	1,208	1,059	1,216	1,069	1,216	1,057
2020	1,251	1,090	1,259	1,072	1,216	1,051	1,214	1,039	1,218	1,064	1,229	1,073	1,227	1,060
Середнє значення показників за період	1,200	1,080	1,196	1,068	1,189	1,045	1,189	1,041	1,189	1,049	1,193	1,059	1,193	1,055

Продовження додатку В.
Таблиця В.3.

Другий сценарій прогнозу (помірно-песимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,097	1,075	1,112	1,079	1,107	1,063	1,102	1,080	1,025	1,066
2014	1,094	1,072	1,111	1,078	1,105	1,061	1,100	1,078	1,088	1,077
2015	1,088	1,066	1,089	1,056	1,089	1,045	1,088	1,099	1,106	1,095
2016	1,085	1,063	1,123	1,067	1,110	1,066	1,098	1,109	1,101	1,123
2017	1,083	1,061	1,137	1,080	1,119	1,097	1,101	1,112	1,093	1,038
2018	1,079	1,057	1,164	1,106	1,136	1,113	1,107	1,052	1,089	1,035
2019	1,076	1,054	1,161	1,103	1,133	1,110	1,104	1,049	1,096	1,041
2020	1,073	1,052	1,153	1,095	1,126	1,104	1,100	1,045	1,093	1,038
Середнє значення показників за період	1,076	1,066	1,117	1,084	1,103	1,083	1,089	1,079	1,077	1,067

Продовження додатку В.
Таблиця В.4.

Третій сценарій прогнозу (нейтральний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,098	1,109	1,032	1,088	1,138	1,162	1,133	1,192	1,062	1,082
2014	1,095	1,106	1,057	1,124	1,143	1,169	1,157	1,103	1,065	1,063
2015	1,092	1,103	1,086	1,021	1,148	1,139	1,172	1,127	1,065	1,065
2016	1,089	1,100	1,105	1,050	1,151	1,145	1,180	1,135	1,065	1,064
2017	1,086	1,053	1,115	1,070	1,151	1,113	1,165	1,130	1,059	1,028
2018	1,083	1,051	1,098	1,065	1,144	1,110	1,152	1,156	1,055	1,030
2019	1,079	1,047	1,084	1,097	1,137	1,115	1,144	1,147	1,050	1,026
2020	1,075	1,043	1,075	1,058	1,132	1,102	1,142	1,168	1,047	1,027
Середнє значення показників за період	1,078	1,078	1,073	1,073	1,127	1,127	1,138	1,138	1,053	1,053

Продовження додатку В.
Таблиця В.5.

Четвертий сценарій прогнозу (реалістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Індекси споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,095	1,022	1,085	0,995	1,088	1,002	1,093	1,015	1,117	1,078
2014	1,098	1,018	1,088	0,998	1,091	1,003	1,096	1,123	1,120	1,062
2015	1,101	1,034	1,091	1,027	1,094	1,029	1,099	1,032	1,135	1,051
2016	1,103	1,059	1,082	1,031	1,088	1,038	1,098	1,108	1,137	1,032
2017	1,107	1,087	1,064	1,036	1,075	1,049	1,096	1,074	1,152	0,987
2018	1,112	1,107	1,068	1,044	1,079	1,060	1,101	1,091	1,157	1,027
2019	1,115	1,118	1,071	1,052	1,082	1,069	1,104	1,105	1,171	1,068
2020	1,117	1,125	1,073	1,067	1,084	1,082	1,106	1,111	1,173	1,099
Середнє значення показників за період	1,095	1,073	1,070	1,037	1,076	1,046	1,089	1,083	1,129	1,054

Продовження додатку В.

Таблиця В. 6.

П'ятий сценарій прогнозу (помірно-оптимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,011	1,113	1,055	1,080	1,062	1,129	1,020	1,166	1,094	1,136
2014	1,042	1,135	1,063	1,102	1,090	1,151	1,043	1,189	1,119	1,158
2015	1,058	1,158	1,058	1,080	1,102	1,165	1,051	1,196	1,129	1,167
2016	1,074	1,156	1,074	1,112	1,119	1,171	1,067	1,207	1,146	1,176
2017	1,076	1,147	1,072	1,134	1,120	1,168	1,068	1,209	1,147	1,178
2018	1,089	1,159	1,079	1,159	1,132	1,183	1,078	1,227	1,159	1,194
2019	1,095	1,141	1,081	1,141	1,138	1,164	1,083	1,208	1,164	1,176
2020	1,103	1,164	1,083	1,137	1,145	1,182	1,089	1,222	1,170	1,190
Середнє значення показників за період	1,061	1,140	1,063	1,115	1,101	1,156	1,056	1,190	1,125	1,162

Продовження додатку В.

Таблиця В. 7.

Шостий сценарій прогнозу (оптимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5		Варіант 6	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальних доходів
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,098	1,201	1,128	1,231	1,125	1,232	1,056	1,156	1,106	1,208	1,060	1,164
2014	1,101	1,204	1,131	1,235	1,128	1,236	1,073	1,169	1,116	1,217	1,085	1,182
2015	1,104	1,208	1,134	1,238	1,131	1,240	1,083	1,182	1,123	1,225	1,098	1,200
2016	1,105	1,214	1,135	1,248	1,131	1,242	1,092	1,188	1,128	1,235	1,111	1,202
2017	1,106	1,222	1,138	1,255	1,131	1,252	1,095	1,186	1,132	1,236	1,113	1,196
2018	1,111	1,233	1,143	1,263	1,136	1,266	1,104	1,194	1,139	1,243	1,124	1,207
2019	1,114	1,225	1,146	1,255	1,139	1,259	1,108	1,181	1,143	1,232	1,130	1,191
2020	1,116	1,233	1,148	1,260	1,141	1,269	1,113	1,194	1,147	1,240	1,136	1,209
Середнє значення показників за період	1,095	1,203	1,123	1,230	1,118	1,231	1,081	1,171	1,115	1,213	1,095	1,182

Продовження додатку В.

Таблиця В.8.

Сьомий сценарій прогнозу (дуже оптимістичний)

	Варіант 1		Варіант 2		Варіант 3		Варіант 4		Варіант 5	
	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальної	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальної	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальної	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальної	Середньорічний індекс споживчих цін	Темп зростання загальної
2012	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091	1,008	1,091
2013	1,101	1,200	1,079	1,179	1,057	1,190	1,095	1,202	1,074	1,159
2014	1,104	1,203	1,082	1,183	1,060	1,193	1,098	1,205	1,077	1,162
2015	1,107	1,207	1,085	1,186	1,063	1,196	1,101	1,209	1,079	1,184
2016	1,109	1,220	1,076	1,183	1,076	1,202	1,101	1,209	1,076	1,190
2017	1,113	1,224	1,057	1,184	1,004	1,204	1,099	1,220	1,044	1,216
2018	1,118	1,230	1,062	1,190	1,009	1,210	1,104	1,237	1,049	1,225
2019	1,121	1,222	1,065	1,193	1,012	1,207	1,107	1,229	1,052	1,240
2020	1,123	1,224	1,067	1,195	1,014	1,209	1,109	1,242	1,054	1,267
Середнє значення показників за період	1,100	1,202	1,064	1,176	1,033	1,189	1,091	1,204	1,057	1,192

ТОМ 2

**РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ
ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ПОДОЛАННЯ**

ЗМІСТ

ВСТУП	177
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИМІРЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	180
1.1. Розвиток методології оцінювання людського розвитку (від міжнародних підходів до сучасної методики)	180
1.2. Принципи побудови показників для вимірювання регіонального людського розвитку	189
1.3. Методика вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.	196
Додатки до розділу 1	212
Розділ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИСПРОПОРЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (ЗА ОКРЕМИМИ АСПЕКТАМИ)	246
2.1. Відтворення населення	247
2.2. Соціальне середовище	255
2.3. Комфортне життя	265
2.4. Добробут	274
2.5. Гідна праця	285
2.6. Освіта	298
Додатки до розділу 2	313
Розділ 3. ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ЛЮДСЬКОМУ РОЗВИТКУ	325
3.1. Підходи до визначення пріоритетів та цільових орієнтирів людського розвитку	325
3.2. Оцінка перспектив та можливостей досягнення цільових орієнтирів регіонального людського розвитку	335
3.3. Шляхи подолання регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку	386
Додатки до розділу 3	419
ВИСНОВКИ	426

ВСТУП

Досвід країн із розвинутою економікою доводить надзвичайну важливість виваженої регіональної політики для підвищення добробуту населення та створення рівних умов розвитку незалежно від місця проживання. Тому забезпечення сталого людського розвитку в регіонах та вирівнювання наявних регіональних диспропорцій має бути ключовим пріоритетом України, а питання наукового обґрунтування, методичного та інформаційного забезпечення стратегій розвитку регіонів набувають особливої актуальності.

Проблематика оцінки людського розвитку досить давно перебуває в колі інтересів провідних науковців світу. Експерти Програми розвитку ООН сформулювали в останнє десятиріччя XX ст. концепцію людського розвитку, згідно з якою розвиток людини — це процес розширення спектра вибору. Здоров'я, матеріальне благополуччя та освітній рівень є основними вимірами людського розвитку. У Звіті про людський розвиток, починаючи з 1990 р., щороку публікується відповідний міжнародний індекс. З того часу методика його розрахунку неодноразово зазнавала змін, доповнювалась уточненням понять та обґрунтуванням ключових принципів.

Наступним кроком розвитку методичних підходів до оцінки людського розвитку окремих країн стала ідея вимірювання рівня людського розвитку на регіональному рівні. Побудова регіонального індексу та рейтингу регіонів має як науковий, так і практичний інтерес, з точки зору можливості його використання при формуванні регіональної політики людського розвитку, оскільки мають місце значні відмінності у рівні соціально-економічного та демографічного розвитку окремих регіонів. Безумовно, індекс, побудований за міжнародною методикою, акумулює всі аспекти людського розвитку, однак для цілей аналізу окремих чинників необхідна ширша система показників.

Національну методику вимірювання регіонального людського розвитку було затверджено у 2001 р. спільною Постановою Колегії Державного комітету статистики України та Президії Національної академії наук України (далі — НАН України). Методика містила велику кількість показників, що віддзеркалювали 9 основних аспектів людського розвитку: умови проживання населення, його демографічний розвиток та матеріальний добробут, стан та охорону здоров'я, соціальне середовище та екологічну ситуацію, рівень освіти населення та його становище на ринку праці, а також фінансування людського розвитку. Результати розрахунків індексу регіонального людського розвитку (далі — ІРЛР) що-

року оприлюднює Державна служба статистики України (далі – Держстат України).

На відміну від міжнародної, національна методика принципово не змінювалась жодного разу. Проте за десятирічний період її використання відбулись значні зміни у соціально-економічній ситуації, в інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Тому назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків, так і методичних підходів. У результаті відповідних наукових пошуків колектив учених Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України (далі – ІДСД) та фахівці Держстату України розробили підходи до побудови оновленої Методики вимірювання регіонального людського розвитку, що були представлені на обговорення серед експертів протягом 2012 р. і затверджені спільним Рішенням Президії НАН України та Колегії Держстату України від 13.06.2012 р. № 123-м.

Другий том цього річного видання «Людський розвиток в Україні» ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України присвячений висвітленню основних теоретико-методологічних підходів до розрахунку ІРЛР як інструменту оцінки регіональних диспропорцій у країні, визначення основних чинників, що зумовлюють відмінності в окремих аспектах людського розвитку регіонів, та формування ефективної регіональної політики держави. У дослідженні показано розвиток методології оцінювання рівня людського розвитку від міжнародних підходів до сучасної методики, обґрунтовано принципи побудови показників для його вимірювання на рівні регіонів, сформульовано підходи до визначення пріоритетів та цільових орієнтирів розвитку.

Основну увагу в роботі приділено аналітичним дослідженням – оцінці тенденцій і диспропорцій людського розвитку в регіонах України за окремими складовими, включаючи: можливості повноцінного відтворення населення, доступу до освіти усіх рівнів та забезпечення гідних умов праці, покращання стану соціального середовища, комфортності умов проживання та рівня добробуту населення. Аналіз відповідних тенденцій за оновленою методикою дав змогу оцінити стабільність та прогрес в окремих сферах людського розвитку, а також окреслити перспективи з точки зору досягнення цільових орієнтирів.

Результати дослідження регіональних диспропорцій за даними оновленого аналітичного забезпечення було використано для розробки основних принципів та напрямів політики людського розвитку, які обґрунтовуються на основі ранжування загальних пріоритетів людського розвитку, а також формулювання практичних рекомендацій для реалізації політики у контексті певних аспектів людського розвитку.

Авторський колектив другого тому цього наукового видання: академік НАН України, д.е.н. Е.М.Лібанова (1.3), д.е.н. О.В.Макарова (вступ, 1.1, 1.2, 1.3, 3.1, 3.2, 3.3, висновки), д.е.н. О.І.Цимбал (2.5, 3.3, висновки), к.е.н. Г.В.Герасименко (вступ, 2.4, 3.2, 3.3, висновки), к.е.н. Т.М.Калашнікова (1.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, висновки), к.е.н. С.В.Ничипоренко (2.1, 2.2, 3.2, 3.3, висновки), к.е.н. О.М.Хмелевська (1.2, 2.6, 3.2, 3.3, висновки), В.В.Вихор (2.5, 3.3), Ю.В.Горемикіна (2.2, 3.3), М.В.Откидач (1.3, 2.6, 3.2).

У другому томі монографії використано результати науково-дослідної роботи «Людський розвиток в умовах нестабільності процесів відтворення населення» (№ держреєстрації: 0109U008249), виконаної за участю авторів у ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України протягом 2010–2012 рр.

У розробці Методики вимірювання регіонального людського розвитку брали участь д.е.н. О.М.Гладун (реалізація статистичних процедур розрахунків) та д.е.н. Ш.І.Ібатуллін (розробка індексу екологічної складової).

Вагому інформаційну та експертну підтримку досліджень надали фахівці Держстату України: Н.С.Власенко, д.е.н. І.В.Калачова, І.В.Сеник.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИМІРЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Розвиток методології оцінювання людського розвитку (від міжнародних підходів до сучасної методики)

Наприкінці минулого століття експерти Програми розвитку ООН сформулювали концепцію людського розвитку (або розвитку людського потенціалу), за якою він становить процес розширення спектра вибору та можливостей його реалізації. Становлення цієї концепції тісно пов'язане із переосмисленням ролі самої людини та її взаємодії із все-світом. Протягом тривалого історичного періоду розвитку людства переважали моделі, в основу яких було покладено прагнення до економічного зростання як передумови суспільного прогресу. Проте на рубежі віків стало зрозуміло, що можливості людини мають визначатися не лише тим, що вона може придбати, а й тим, що вона може зробити. Тому найбільш привабливою стала концепція розвитку людського потенціалу. Разом з цим постала проблема виміру людського розвитку, оскільки така інформація мала стати базою для наукового обґрунтування політики, її моніторингу та прогнозування майбутнього.

Основні виміри людського розвитку — це здоров'я, матеріальне благополуччя та освітній рівень. Із 1990 р., міжнародний індекс такого розвитку щорічно публікується у Звіті про людський розвиток. Відтоді неодноразово змінювалась методика його розрахунку. Крім основного індексу людського розвитку (далі — ІЛР), було розроблено додаткові індекси, що дають змогу акцентувати увагу на окремих важливих аспектах людського розвитку: індекс злиденності, індекс з урахуванням гендерного фактора, показник розширення можливостей жінок. Останній раз у 2010 р., було суттєво скориговано основний індекс, і, на додаток до нього, з'явилися три нових: індекс людського розвитку, скоригований із урахуванням соціально-економічної нерівності; індекс гендерної нерівності та індекс багатовимірної бідності. У доповіді 2010 р. було доповнено саме поняття «розвитку людини», зокрема, як ключові його принципи визначено соціальну справедливість, сталість і повагу до прав людини.

Як правило, доповіді доповнюються аналізом додаткових показників, що дає змогу або проілюструвати окремі проблеми, або глибше їх зрозуміти.

З 1992 р. почали готувати Національні доповіді про людський розвиток, де застосовували той самий підхід, що й у глобальних доповідях, але адаптований до національних особливостей.

Піонером у цій діяльності серед країн Центральної та Східної Європи стала Україна. У той же час виникла ідея вимірювання рівня людського розвитку регіонів країни. Враховуючи істотні відмінності у рівні соціально-економічного та демографічного розвитку окремих регіонів, побудова регіонального індексу та рейтингу регіонів становить і науковий, і практичний інтерес щодо можливості його використання при формуванні регіональної політики людського розвитку. Індекс, побудований за міжнародною методикою, акумулює всі аспекти людського розвитку, та для аналізу окремих його чинників варто використовувати більш розгорнуту систему показників.

Крім того, необхідність використання іншої методології обумовлювалася причинами статистичного характеру. Наприклад, оцінки ВВП на рівні регіонів позначені неточністю — облік ведеться за місцем реєстрації головного офісу компанії, а реально продукцію часто виробляють в іншому регіоні, де забезпечуються, відповідно, зайнятість і доходи населення, а також надходження до місцевих бюджетів.

З другого боку, вітчизняна статистична база дає можливість точніше врахувати різноманіття проявів людського розвитку, ніж це дає змогу міжнародна методика, яка вимушена орієнтуватися на найбільш бідні у статистичному сенсі країни. Отже, до складу показників для розрахунку ІРЛР було взято як показники-стимулятори, так і показники-дестимулятори та значно розширено перелік показників, включених до розрахунку.

Основні відмінності національної методики від методики ПРООН полягають у такому:

- завдяки можливостям національної статистичної бази значно розширено перелік характеристик людського розвитку, які віддзеркалюють його різноманітні аспекти;
- до розрахунку включені не лише позитивні характеристики (стимулятори), а й негативні (дестимулятори);
- для врахування взаємозв'язків між різними характеристиками людського розвитку запропоновано використання різних ваг;
- побудова індексу передбачена у два етапи: I) побудова узагальнюючих індексів за окремими аспектами людського розвитку (кожному аспекту відповідає свій блок показників) та II) побудова інтегрального ІРЛР. Такий підхід дає кращі аналітичні можливості для порівняння регіонів не лише за узагальнюючим показником, а й за окремими аспектами людського розвитку.

Повертаючись до історії створення національної методики, слід зауважити, що перша спроба розрахунку ІРЛР належить академіку НАН України С.І.Пирожкову та члену-кореспонденту НАН України О.С.Власюку. Ще у 1995 р.²⁶ вони запропонували п'ятирівневу ієрархічну схему оцінки стану людського розвитку з використанням 32-х первинних показників, які віддзеркалюють 12 основних його характеристик: 1) перебіг процесів відтворення; 2) мобільність населення; 3) зайнятість; 4) стан здоров'я; 5) духовність суспільства; 6) розвиток науки; 7) освіченість; 8) розвиток інформаційних комунікацій; 9) життєвий рівень; 10) розвиток соціальної інфраструктури; 11) правоохоронна діяльність; 12) соціальний захист. Ці характеристики формують такі 3 основних аспекти: забезпеченість людськими ресурсами; інтелектуальний розвиток суспільства та соціально-правову захищеність.

У 2000 р. науковцями НАН України, під керівництвом Е.М.Лібанової, академіка НАН України, була розроблена трирівнева ієрархічна Методика побудови індексу людського розвитку.²⁷ Вже у 2001 р., за безпосередньою участю фахівців Держстату України, набула офіційного статусу Національна методика вимірювання регіонального людського розвитку²⁸ (далі – Методика 2001 р.). Використання її авторами широких можливостей національної статистичної бази дало змогу врахувати найбільш значущі аспекти людського розвитку в регіонах України. Методика 2001 р. містить близько 100 первинних показників, об'єднаних у 9 блоків (табл. 1.1). Її впровадження дало можливість здійснити науково-обґрунтоване порівняння соціально-економічного розвитку регіонів України (починаючи з даних за 1999 р.), виконувати методологічно коректні зіставлення як за інтегральним індексом, так і за кожним з 9 індексів окремих аспектів людського розвитку.²⁹ Щорічне оприлюднення результатів розрахунків ІРЛР здійснює Держстат України.

На відміну від практики ООН, коли методику обчислення ІЛР по країнах коригують раз на 3–4 роки, національна методика обчислення регіональних індексів принципово не змінювалася жодного разу (за винятком коригування кількості показників у окремих блоках ІРЛР, на-

²⁶ Власюк О.С., Пирожков С.І. Індекс людського розвитку: досвід України / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 1995. – 84 с.

²⁷ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ; UNDP ПРООН. – К. : «СПД Савчина», 2002. – 123 с.

²⁸ Спільна Постанова Колегії Держкомстату України та Президії НАН України від 05.04.2001 р. та 14.03.2001 р. № 186/76 «Методика вимірювання людського розвитку регіонів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf

²⁹ Регіональний людський розвиток: Статистичний бюлетень / Відп. за випуск І.В.Калачова. – Державний комітет статистики України. – К., 2010. – 43 с.

самперед, через запровадження нової методології їх обчислення³⁰). Але з часу впровадження Методики 2001 р. відбулися значні зміни у соціально-економічній ситуації, інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби, у т. ч. при розробці відповідних заходів регіональної політики. Назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків ІРЛР, його складових та первинних індикаторів (табл. 1.1), так і запровадження нових методологічних і методичних підходів. Тому за ініціативою фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України у 2010 р. розпочалася робота щодо удосконалення Методики 2001 р. Результатом трирічної праці науковців стало затвердження у 2012 р. оновленої Методики вимірювання регіонального людського розвитку³¹ (далі — Методика 2012 р.). Її детальному опису присвячено п. 1.3 даного видання.

Таблиця 1.1.

**Узагальнена характеристика складових індексів
регіонального людського розвитку**

Методика 2001 р.			Методика 2012 р.		
№	Назва блоку	Кількість показників у блоці	№	Назва блоку	Кількість показників у блоці
1	Демографічний розвиток	8	1	Відтворення населення	5
2	Стан та охорона здоров'я	10			
3	Соціальне середовище	11	2	Соціальне середовище	6
4	Умови проживання населення	20	3	Комфортне життя	6
5	Екологічна ситуація	6			
6	Матеріальний добробут населення	12	4	Добробут	5
7	Фінансування людського розвитку	8			
8	Розвиток ринку праці	9	5	Гідна праця	6
9	Рівень освіти населення	8	6	Освіта	5

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

³⁰ Наприклад, у блоці «Екологічна ситуація» відбулися зміни у методології розрахунку деяких показників: «Кількість промислових токсичних відходів у сховищах організованого складування» (2005 р.), «Викиди шкідливих речовин, кг, від пересувних джерел забруднення» (2007 р.).

³¹ Затверджена Рішенням Президії НАН України та Колегії Держстату України від 13 червня 2012 р. № 123-м «Про Методику вимірювання регіонального людського розвитку».

Серед основних обмежень Методики 2001 р. є неможливість виміряти прогрес людського розвитку, оскільки нормування показників кожного року здійснюється на розмах варіації за регіонами (станом на період розрахунку). Тобто аналітичні можливості інтегрального індексу обмежуються лише оцінкою змін рейтингів регіонів. Це означає: якщо за певний період часу у певному регіоні не відбулось жодних позитивних змін, а інші регіони погіршили показники людського розвитку, то цей регіон автоматично може пересунутись на кілька позицій «вгору», і отримати кращий рейтинг без жодних зусиль.

Набагато кориснішим з точки зору об'єктивної оцінки реальності є перехід від простої констатації досягнутого рівня до оцінювання прогресу людського розвитку. Для оцінки прогресу потрібно визначитись із цільовими орієнтирами, у якості яких пропонується використовувати кращі європейські стандарти, або (за їх відсутності) – національні цільові індикатори. Національні індикатори можна визначити логічним шляхом як такі значення, що теоретично можна досягнути в осяжному майбутньому.³² Тут слід зазначити, що не можна безмежно нарощувати споживання матеріальних благ, і в якості цільових індикаторів обирати максимально можливі, наприклад, максимально можливий дохід, максимальне споживання товарів та послуг. Забезпечення інтересів людини не повинно обмежуватися нинішніми поколіннями. Людський розвиток має сприяти збереженню довкілля, а не його знищенню, підвищувати відповідальність людей за власне життя та життя прийдешніх поколінь. Такий розвиток сприятиме соціальному залученню, справедливості і соціальній згуртованості суспільства.

Чимало зауважень стосується статистичної коректності складу первинних показників. По-перше, Методика 2001 р. є дещо переобтяженою кількістю показників, тим більше, що частина з них значно корелює між собою, а це означає, що вони характеризують сутність одного й того самого явища. Крім того, застосовуються показники, які не є прямими характеристиками стану людського розвитку.

Блоки «Демографічний розвиток» і «Стан та охорона здоров'я» у Методиці 2012 р. представлені одним блоком – «Відтворення населення». Склад показників цього блоку пропонується визначити не лише за кількісними характеристиками, а й за якісними, включаючи здоров'я населення, відповідно до того розгорнутого розуміння здоров'я, що міститься у статуті ВООЗ, тобто «здоров'я – це не відсутність хвороби як такої або фізичних вад, а стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя».

³² Як покаже практика, зміни у методиці доцільно вносити не рідше, ніж кожні 10 років, тому можна спробувати оцінити досяжні результати саме у межах цього періоду.

Суттєвих змін зазнало змістовне наповнення блоку *«Соціальне середовище»*. Так, вилучено індикатор «Питома вага тяжких злочинів у загальній кількості злочинів», оскільки пропонується використовувати показник «Коефіцієнт злочинності», який уже включає і тяжкі злочини. Частину показників блоку вилучено у зв'язку з тим, що вони більшою мірою характеризують стан ринку праці, ніж стан соціального середовища (наприклад, «Питома вага безробітних понад рік у загальній чисельності», «Заборгованість з заробітної плати в розрахунку на одного працюючого»). Індикатори нестабільності шлюбності та народжених поза шлюбом дітей, на думку експертів, також не є інформативними для аналізу стану соціального середовища регіонів. Крім того, неприйнятним для використання у блоці «Соціальне середовище» є показник кількості ДТП, оскільки його значення зумовлені не лише станом соціального середовища, а й іншими факторами, зокрема станом дорожнього покриття та розвитком відповідної інфраструктури у населених пунктах тощо.

Демонстративними у контексті аналізу стану соціального середовища є показник соціального сирітства та коефіцієнт підліткової народжуваності. Не викликає сумніву те, що у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, порівняно з дітьми, які мають підтримку батьків, значно менше можливостей для інтелектуального, духовного, особистісного і фізичного розвитку. Зростання народжуваності серед підлітків є досить негативним явищем для людського розвитку країни: так, матері-підлітки часто відмовляються від новонароджених дітей, вони не здатні самостійно виховувати своїх дітей та забезпечувати їх повноцінний розвиток. Крім того, можливості матерів-підлітків, пов'язані з навчанням, працевлаштуванням та реалізацією у соціумі, в цьому випадку стають обмеженими.

Блок *«Умови проживання населення»* має відобразити комфортність проживання у регіонах: якість житлових умов, доступність інфраструктури, чистота довкілля. Тому до складу відповідного блоку вирішено ввести показники, що характеризують і вплив довкілля на здоров'я населення. Тобто у новій методиці блоки *«Умови проживання населення»* та *«Екологічна ситуація»* доцільно об'єднати. Назва новоутвореного блоку — *«Комфортне життя»* — краще відображає настанови людського розвитку в цій сфері.

Треба зауважити, що відображення реального стану комфортності проживання населення викликає певні труднощі, бо кількісні й інфраструктурні показники цього аспекту людського розвитку не є інформативними щодо якості послуг, міри задоволення потреб населення та відповідності ідеям сталого розвитку. На жаль, наявна статистика стосовно доступності інфраструктури для населення недостатня. Адже усеред-

нені показники (наприклад, кількість лікарень, шкіл, дитячих садків у розрахунку на певну кількість населення) не відображають міру реальної доступності послуг. Тому у майбутньому доцільно було б використати дані спеціальних обстежень.

У 2009 р. комісія Стігліца—Сена—Фетусі у «Доповіді про вимір економічного розвитку та соціального прогресу»³³ сформулювала рекомендації, основна ідея яких полягає у необхідності якомога повніше використовувати наявну інформацію, а також впроваджувати у практику інновації. Зокрема, у рекомендаціях підкреслюється необхідність спрямування зусиль на розробку та впровадження надійних і достовірних вимірників соціальних зв'язків, громадської думки, участі у громадському й політичному житті. Справді, розуміння таких характеристик людського розвитку, як свобода вибору, справедливість, соціальне включення, позбавлення доступу до певних благ неможливо виміряти без дослідження суб'єктивної думки населення. На сьогоднішній день перспективною є можливість ширше використовувати дані спеціальних модулів, які приєднуються до Обстеження умов життя домогосподарств³⁴ (далі — ОУЖД), а саме «Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги» і «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг». Однак для практичного застосування треба забезпечити необхідну періодичність збирання даних та проведення таких опитувань на постійній основі.

Більше уваги в оновленому ІРЛР приділено екологічному аспекту людського розвитку, а для екологічних індикаторів було змінено ідеологію їх добору. Так, у Методиці 2001 р. показники дібрано за принципом оцінки забруднення окремими токсикантами (сірка, азот, свинець, важкі метали), однак сам цей перелік — доволі обмежений. У зв'язку з тим, що доцільність оцінювання забруднення за окремими видами речовин викликала сумнів серед експертів і дослідників, відповідні показники вилучено. Перевагу було надано відносним показникам, що враховують екологічне навантаження на всі середовища довкілля (атмосферу, гідросферу та ґрунти), й обчислюються на 1 кв. км території регіону.

З метою більш повного та адекватного врахування впливу середовища на людський розвиток, запропоновано використання узагальненого індексу екологічного стану, який розробили фахівці Інституту природокористування та сталого розвитку НАН України. Індекс включає три основних компоненти екологічного стану: стан земельних ресурсів,

³³ Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress / Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.-P., and oth. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.stiglitz-sen-fitoussi.fr

³⁴ Проводить Держстат України на постійній основі.

стан водних ресурсів і стан атмосферного повітря. Докладніше ця методика розглядається у п. 1.3 даної монографії.

Щодо блоку *«Матеріальний добробут населення»*, то ідея удосконалення методики полягає у тому, щоб економічний добробут показати не тільки з погляду економічних можливостей регіону, а й з точки зору можливостей людини, а саме — оцінити, якою є реальна купівельна спроможність доходів населення, яким є рівень бідності за відносним критерієм, наскільки населення забезпечене базовими благами (зокрема, товарами тривалого вжитку), чи має воно можливість задовольняти «розширені» економічні потреби — купувати нерухомість або робити заощадження. В оновленому варіанті методики пропонується більш лаконічна назва даного блоку — *«Добробут»*.

До складу Методики 2001 р. входив блок показників *«Фінансування людського розвитку»*, що охоплював ряд індикаторів соціальних видатків місцевих бюджетів. Механізм фінансування видатків соціального спрямування на місцевому рівні є не лише цілком виправданим, а й украй необхідним для підтримання належного рівня людського розвитку в регіонах. Проте застосування перерозподільного принципу до асигнування коштів між регіонами за допомогою дотацій вирівнювання робить недоцільним подальший регулярний моніторинг та оцінку даних показників, оскільки передбачає створення рівних «стартових» умов для мешканців усіх областей. Низький рівень регіональної варіації показників соціальних видатків місцевих бюджетів, використання нормативного підходу до визначення обсягів необхідного фінансування, відсутність безпосереднього зв'язку між розміром видатків та якістю суспільних послуг — це фактори, що обумовили потребу у відмові від включення блоку *«Фінансування людського розвитку»* до складу оновленої методики.

Однією із найважливіших сфер, де формуються умови, що характеризують людський розвиток регіонів та визначають людський потенціал України, є ринок праці. Підсумовуючи результати проведеного аналізу показників блоку *«Розвиток ринку праці»*, зазначимо, що більшість з них не відповідає вимогам репрезентативності, теоретичної обґрунтованості й належної статистичної коректності з таких основних причин: наявності автокореляції; надмірної багатоаспектності обраних показників; надмірного рівня варіативності та високої кон'юнктурності.

У Методиці 2001 р. деякі показники представлені лише за одним типом місцевості. До них, зокрема, належать і 4 індикатори ринку праці: рівень економічної активності, рівень зайнятості, рівень безробіття та середня тривалість пошуку роботи, що розраховуються лише для міського населення. Розробники тоді виходили з того, що названі показники (які визначаються за результатами Обстеження економічної актив-

ності населення України,³⁵ далі — ОЕАН) на час розробки методики не були надійними для сільської місцевості регіонів, але відтоді відбулися зміни у дизайні вибірки (обстеження стало щомісячним, змінилася схема ротації обстежуваних осіб, збільшилась кількість територіальних одиниць, що обстежуються, зріс обсяг вибірки, було удосконалено процедури оцінювання показників), що забезпечило вищу надійність показників, особливо у сільській місцевості. Крім того, перші три показники мають дуже сильну кореляційну залежність (понад 0,85), і тому доцільно залишити лише один з них, а саме рівень зайнятості населення, збережений в цілому за регіоном.

Пошук та обґрунтування нових показників, які краще відображають стан та передумови регіонального людського розвитку, зумовили включення до блоку *«Гідна праця»* і таких індикаторів, як «Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати», «Рівень охоплення соціальним страхуванням».

Щодо блоку *«Рівень освіти населення»*: авторами Методики 2001 р. було запропоновано комплекс показників, які мали б відображати всі рівні освіти (охоплення дошкільною, початковою, базовою та повною загальною середньою освітою, а також вищою). Однак більшість з цих показників на сьогодні виявилися інформаційно-обмеженими. По-перше, не враховується можливість здобуття повної середньої освіти у професійно-технічних навчальних закладах (далі — ПТНЗ) або вищих навчальних закладах (далі — ВНЗ). По-друге, жоден показник не є інформативним з точки зору відображення якості освітніх послуг. По-третє, деякі показники мають досить виражене «інфраструктурне» забарвлення.

Так, виключно від специфіки розміщення ВНЗ різних рівнів акредитації залежить кількість студентів у регіоні. Отже, регіони з більшою концентрацією ВНЗ завжди будуть вигравати за відповідними показниками, і це є нормальним явищем, оскільки один заклад може обслуговувати потреби кількох прилеглих регіонів. Адже якісні послуги вищої освіти мають надавати у потужних, технічно обладнаних закладах з високою концентрацією науково-педагогічних кадрів, що відповідає сучасним потребам модернізаційної економіки та суспільства. А такі заклади не можуть бути рівномірно розміщені по всій території країни.

Тому пропонується у новому блоці *«Освіта»* відображати показники, що характеризують доступ населення регіонів до дошкільної та загальної середньої освіти, тим паче удосконалена державна статистична інформація наразі дає можливості більш повного врахування окремих аспектів охоплення як дошкільною, так і загальною середньою осві-

³⁵ Проводить Держстат України на постійній основі.

тою. У блоці доцільно було б подати показники, що характеризували б якість освітніх послуг, які створюють вкрай сприятливі можливості для подальшого розвитку людини. Як певний індикатор якості загальноосвітньої підготовки можна запропонувати середній бал Зовнішнього незалежного оцінювання, за результатами якого визначають рівень знань випускників шкіл та його достатність для подальшого навчання у ВНЗ.

Підсумовуючи вищевикладене, треба зауважити, що історія розрахунку міжнародних ІЛР, так само, як і історія розрахунку ІРЛР, демонструє значний інтерес з боку суспільства, політиків, місцевих керівників до їх результатів. Незважаючи на певні обмеження щодо сутнісної інтерпретації інтегральних індексів, викликає зацікавленість побудова рейтингів та аналіз чинників впливу на узагальнюючий показник розвитку. Особливо важливим питанням є забезпечення більших аналітичних можливостей для оцінки політики. Для цього необхідно постійно працювати над удосконаленням якості первісної інформації, інструментарію для оцінювання та використання отриманих результатів.

1.2. Принципи побудови показників для вимірювання регіонального людського розвитку

Оцінка — це упорядковане дослідження досвіду минулого для прогнозування та покращення результатів майбутнього. Оцінювання відрізняється від інших видів соціальних досліджень не їх побудовою чи методикою збирання даних, а проблемами, що підлягають розв'язанню. Проблеми, а не побудова чи методика, визначають особливості оцінювання.³⁶ Процес оцінювання дослідники розглядають як «...систематичне застосування методів дослідження суспільних наук для оцінки основних понять, проектів, здійснення та корисності програм соціального втручання».³⁷ Тобто оцінювання має слугувати для вибору найкращого або бажаного напрямку дії. Оцінювання як сукупність методів вибору спирається на раціональну модель ухвалення рішень, основними елементами якої є мета, альтернативи, впливи, критерії та моделі. Разом з цим від самого свого зародження раціональну модель відкинули як нереалістичну, а замість неї дослідники запропонували

³⁶ Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / Пер. з англ. В.Шульга. — К.: Всеуито, 2003. — С. 115.

³⁷ Peter H. Rossi and Howard E. Freeman, *Evaluation: A Systematic Approach*, 4th ed. (Newbury Park, Calif.: Sage, 1989). — P. 18.

альтернативну прирісну модель вироблення політики,³⁸ яка могла б краще описати емпіричну реальність, пов'язану з діяльністю уряду.³⁹

Вісім головних проблем оцінювання можна висловити у формі запитань:⁴⁰

1. *Проблема мети*: заради яких загальних цілей починається оцінювання?

2. *Проблема організації (оцінника)*: хто повинен здійснювати оцінювання і як воно має бути організоване?

3. *Проблема аналізу дій*: як має бути охарактеризоване і описане оцінювання (тобто урядовий захід, політика, програма, компоненти політики або програми, надання послуг і товарів)? Оцінювання вважається засобом чи самодостатньою одиницею?

4. *Проблема перетворення*: як виглядає виконання у проміжку між офіційним початком дій і остаточними результатами?

5. *Проблема результатів*: якими є продукція і наслідки (негайні, проміжні і остаточні) діяльності?

6. *Проблема впливу*: які непередбачені чинники (казуальні чинники, діючі причинні сили), включно з діями, пояснюють результат?

7. *Проблема критерію*: за якими критеріями цінності повинні оцінюватися переваги діяльності? За якими стандартами дієвості критерію цінності можна судити про успішність, неуспішність або задоволеність діяльністю? Якими є фактичні достоїнства діяльності?

8. *Проблема корисності*: як будуть використовуватись результати оцінювання? Як вони застосовуються на практиці?

Перше та друге питання стосуються оцінювання дій, третє—сьоме питання — самих дій, восьме питання — процесу зворотного зв'язку, або застосування результатів оцінювання. Дослідникам з проблем оцінювання рекомендується звернутися до всіх або деяких із перелічених проблем.

³⁸ У найкращому випадку раціональна модель може допомогти розв'язати невелику за масштабами проблему за наявності згоди щодо цілі та обмеженої кількості змінних величин. Однак зазвичай при ухваленні рішень покладаються на інтелектуальний метод «послідовних обмежених порівнянь». Прирісне порівняння роблять із статусом-кво, а не між усіма доступними альтернативами, як передбачає раціональна модель; перелік можливих наслідків теж може бути навмисне обмеженим. Крім цього, прирісна модель містить також організаційну складову — часткова координація діяльності урядових і неурядових учасників (переговори, лобіювання тощо).

³⁹ Пал, Леслі А. Аналіз державної політики / Пер. з англ. Іван Дзюб. — К.: Основи, 1999. — С. 74–77.

⁴⁰ Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / Пер. з англ. В.Шульга. — К.: Всеуито, 2003. — С. 116.

Якщо скористатися запропонованим планом для проблемно-орієнтованого аналізу підходів до процесу оцінювання регіонального людського розвитку, можна дійти таких висновків:

- починаючи процес оцінювання людського розвитку за удосконаленою метрикою, автори цього дослідження ставлять за мету необхідність актуалізації існуючої методики розрахунку індексу людського розвитку, зміщення акцентів процесу оцінювання на визначення прогресу в людському розвитку в регіонах, у т. ч. шляхом постановки цільових орієнтирів людського розвитку;
- оцінювання проводиться за участю Держстату України й ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України;
- результати оцінювання можна розглядати як самодостатню одиницю наукової інформації, яку використовують для регіональних зіставлень рівня людського розвитку у конкретному році або динамічних змін за ряд років (за дотримання умови незмінності методики розрахунку первинних показників). З другого боку, оцінювання проводять заради того, щоб його результати стали надбанням широкого загалу з метою інформування громадськості та зацікавлених інституцій про стан людського розвитку в Україні;
- серед факторів, які непередбачувано можуть вплинути на результат оцінювання регіонального людського розвитку, можна назвати вади вибірки при використанні даних вибірових обстежень домогосподарств та неповноту інформації про стан окремих сфер життєдіяльності регіону через їх неврахування при узагальненні статистичної інформації (зокрема діяльність «тіньового» сектору економіки в показниках валового регіонального продукту, далі – ВРП, доходів населення тощо);
- оцінювання регіонального людського розвитку має принести пряму користь, створивши інформаційне підґрунтя для вивчення феномену людського розвитку в Україні, здійснення міжрегіональних порівнянь та формування соціальної політики в сфері людського розвитку. Результати розрахунків ІРЛР за попередньою методикою активно використовувалися в практичній діяльності центральних органів влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, тому у авторів дослідження є всі підстави вважати, що і удосконалена методика активно послугується цілям державного управління.

Для цілей інтегрального оцінювання регіонального людського розвитку методика оцінки має відповідати ряду умов:

- відображати специфіку того, що об'єктом дослідження є саме регіональна система;
- відповідати цілям і задачам сталого людського розвитку регіону;
- враховуючи попередню умову, на нашу думку, регіональну систему слід розглядати як соціо-еколого-економічну систему, тобто враховувати всі аспекти розвитку регіону, що впливають на його людський розвиток.

За своїм складом методика оцінки повинна включати систему показників, які описували б стан окремих аспектів людського розвитку в регіоні, а також містити інтегральну оцінку людського розвитку в регіоні, що забезпечила б методологічну єдність системи часткових показників та однозначну оцінку рівня і динаміки процесу людського розвитку. З цієї системи слід виділити показники, які можна вважати стратегічними та індикаторами сталого розвитку регіону.

Первинною ланкою при оцінюванні є визначення системи показників. Попри те, що термін «система показників» широко розповсюджений у соціально-економічних дослідженнях, формування збалансованої системи показників є нетривіальною задачею, оскільки далеко не кожен сукупність показників можна вважати системою. Порівняно з практикою використання в аналітичній роботі окремих статистичних показників або їх певного набору, звертання до роботи з системою показників (як якісно нового утворення) дає змогу отримати додаткове знання і завжди є більш значущим. Оскільки, крім відомостей про характеристики складових частин, система показників несе певну інформацію про те нове, що з'являється в результаті їх взаємодії, тобто інформацію про розвиток системи в цілому.

У зв'язку з цим при доборі показників потрібно виходити з необхідності широкого охоплення частковими показниками всіх сторін явища, яке досліджується, враховувати взаємозв'язок цих показників. Тому логіка побудови системи показників повинна спиратися на врахування структури, будови, взаємозв'язку складових первинного явища, що досліджується.

Добір показників, використаних для опису досягнутого стану в сфері людського розвитку, має ґрунтуватися на таких принципах:

- адекватності при описі відповідних процесів;
- деревоподібності структури показників;
- достовірності інформаційної бази.

Принцип адекватності, по-перше, виявляється у вимогах комплексності системи показників. Показники, які використовують для оцінки відповідного явища, повинні якомога повно відбивати ситуацію стосовно всіх сфер прояву людського розвитку на регіональному рівні. Їх добір має виходити з єдиної концепції регіонального людського розвитку, одноманітності визначень основних понять і категорій, однозначності класифікацій явищ. По-друге, повноту охоплення аспектів людського розвитку необхідно поєднувати з відносною простотою системи показників, тобто при їх доборі необхідно обмежитися тільки найбільш важливими і здатними ілюструвати якісні процеси у досліджуваній сфері.

Деревоподібність структури передбачає наявність у системі показників певної ієрархії, коли сукупність окремих часткових показників може бути зведена до одного або кількох узагальнюючих показників, а ті, в свою чергу, можуть бути відповідним чином згорнуті в інтегральний показник. Водночас узагальнюючі та інтегральні показники не є заміниками окремих показників, не повинні розглядатися ізольовано від останніх, а тільки в системі з ними. Логіка вибору ієрархічної моделі виходить з того, що в реальному світі велика кількість зв'язків є за своїм змістом ієрархіями, в яких один об'єкт виступає по відношенню до частини інших підлеглих об'єктів як батьківський.

За визначенням С.А.Айвазяна⁴¹ інтегральний індикатор властивості, що досліджується, являє собою певного виду згортку оцінок більш часткових властивостей і критеріїв, що достатньо повно описують оцінювану категорію, які, в свою чергу, можуть бути представлені або у вигляді комбінації звітних статистичних показників, або у вигляді відповідних експертних оцінок.

Схема оцінювання за запропонованою методикою включає три рівні ієрархії. На першому (найнижчому рівні ієрархії) подано сукупність базових показників, які характеризують окремі блоки в складі оцінки регіонального людського розвитку і репрезентовані розрахунково-аналітичними статистичними показниками. На другому рівні представлено сукупність інтегральних оцінок за окремими блоками, так звані інтегральні характеристики 2-го рівня, на третьому рівні — інтегральну оцінку регіонального людського розвитку як інтегральну характеристику вищого (1-го) рівня.

Вкрай важливою вимогою до системи показників є забезпечення їх достовірності, шляхом інформаційного наповнення правдивою інформацією. Показники повинні бути порівнянними в часі і просторі. Для цього дослідження ґрунтується на наявній статистичній звітності (переважно) або обстежень, які проводяться на регулярній основі.

⁴¹ Айвазян С.А. К методологии измерения синтетических категорий качества жизни населения // Экономика и математические методы. — 2003. — № 2. — С. 33–53.

Відібрані за вищенаведеними критеріями показники мають відповідати ще низці принципів:

- показник повинен бути придатним для щорічних розрахунків;
- показник має бути забезпечений наявною інформацією Держстату України;
- показник повинен бути забезпечений надійною оцінкою на регіональному рівні;
- показник повинен відповідати специфіці проблем людського розвитку в Україні (диференціація окремих показників за віком, статтю та типом місцевості);
- показник має однозначно трактуватися в контексті впливу на людський розвиток;
- кореляційний зв'язок між окремими показниками повинен бути відсутнім або невеликим;
- показник повинен характеризуватися достатністю статичної та динамічної варіації.

Система інформаційного забезпечення наукових досліджень включає три компоненти:

- 1) інформацію як сукупність відомостей;
- 2) органи інформаційного забезпечення, які відповідають за збереження та поширення інформації;
- 3) програмно-методичні засоби (інструменти), що забезпечують доступ до інформації. Інформаційні ресурси — це сукупності інформаційних матеріалів — документів і масивів інформації у формі публікацій, наукових звітів, електронних записів (баз даних).⁴²

Інформаційною базою даного дослідження є поточні статистичні дані Держстату України, а також відомості, отримані в ході ОУЖД та ОЕАН, які проводить Держстат України на постійній основі.

Основні концепції та визначення, що використовуються в ОУЖД, у цілому узгоджені з аналогічними концепціями та визначеннями, що застосовуються в системі національних рахунків та в таких галузевих статистиках, як демографічна статистика, статистика праці, соціальна статистика, статистика сільського господарства, цін, торгівлі, послуг. Методологія формування вибірок та оцінювання показників ОУЖД у цілому узгоджена з ОЕАН та обстеженням сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості. Крім того, в зазначених трьох обстеженнях вимірюється система гармонізованих (за змістом, мето-

⁴² Методологія наукових досліджень: Навчальний посібник. — К. : Центр навчальної літератури, 2004. — С. 30.

логією оцінювання) показників, що включає, зокрема, такі показники, як статеві-вікові характеристики, шлюбний стан, освітній рівень членів домогосподарств, розмір та склад домогосподарств тощо. Результати ОУЖД використовують як джерела інформації у системі національних рахунків, у таких статистиках, як соціальна статистика, статистика сільського господарства, цін, торгівлі, послуг, а також є інформаційною базою для моніторингу бідності, який координується Міністерством соціальної політики України. При формуванні вибірки, а також при обробці даних та оцінюванні показників, в ОУЖД використовують дані демографічної статистики, перепису населення, соціальної статистики та статистики сільського господарства.⁴³

Таким чином, дані ОУЖД здатні забезпечити достатньо широкою інформацією стосовно доходів, параметрів споживання, отримання соціальних виплат та умов життя домогосподарств.

Метою ОЕАН є одержання інформації про склад та структуру робочої сили, вимірювання зайнятості та напрямів діяльності населення, визначення реального рівня безробіття.

Показники економічної активності населення використовують для:⁴⁴

- аналізу соціально-економічної ситуації в країні, зокрема для характеристики стану ринку праці;
- здійснення розрахунків макроекономічних показників, а також міжнародних порівнянь;
- забезпечення вимог спеціального стандарту поширення даних, розробленого МВФ;
- моніторингу ефективності реалізації державної політики на ринку праці;
- розробки й оцінки виконання державних програм зайнятості та програм соціально-економічного розвитку й ін.

Деякі критерії зайнятості та безробіття, передбачені міжнародними стандартами, можливо застосувати лише під час особистого опитування, тобто обстеження домашніх господарств. Обстеження домашніх

⁴³ Про затвердження Методологічних положень з підготовки стандартних звітів щодо якості результатів державних вибірових обстежень населення (домогосподарств): Наказ Державного комітету статистики України від 05.06.2008 р. № 178 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=%76%30%31%37%38%32%30%32%2D%30%38>

⁴⁴ Про затвердження Методологічних положень щодо класифікації та аналізу економічної активності населення: Наказ Державного комітету статистики України від 19.01.2011 р. № 12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodologichnih-polozhen-shodo-klasifikac-doc47664.html>

господарств — це найбільш гнучкий інструмент збору статистичної інформації, який дає змогу задовольнити потреби різноманітних користувачів у необхідній інформації та здійснювати міжнародні порівняння.⁴⁵

Використання статистичних даних уможливорює дотримання якості інформаційного забезпечення процесу оцінювання регіонального людського розвитку, оскільки діяльність національної служби статистики ґрунтується на додержанні таких параметрів якості статистичної інформації, як релевантність, надійність, своєчасність, пунктуальність, доступність та якість, порівнянність, узгодженість.

Таким чином, при формуванні методології розрахунку інтегрального ІРЛР автори методики дотримувалися чітких і прозорих принципів побудови системи показників та вимог до якості інформації.

1.3. Методика вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.⁴⁶

За оновленою методикою до розрахунку ІРЛР включено 33 показники, об'єднані у 6 блоків відповідно до основних аспектів людського розвитку (загальну схему подано у додатку 1.1):

- 1) Відтворення населення;
- 2) Соціальне середовище;
- 3) Комфортне життя;
- 4) Добробут;
- 5) Гідна праця;
- 6) Освіта.

Блок 1 «**Відтворення населення**». Населення є суб'єктом і водночас головною рушійною силою всього суспільного розвитку, а сучасні параметри його відтворення виступають тією базисною детермінантою, від якої залежать як темпи та пропорції економічного поступу, так і можливості й пріоритети людського розвитку в країні.

Водночас певні демографічні показники можна розглядати і як кінцеві критерії-індикатори результативності розвитку — як власне соціально-економічного, так і людського. До таких, передусім, відносять показники народжуваності та смертності. Показники народжуваності як характеристика людського розвитку, акумулюють у собі вплив чи не найбільш широ-

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Затверджена Рішенням Президії НАН України та Колегії Держстату України від 13 червня 2012 р. № 123-м «Про Методику вимірювання регіонального людського розвитку».

кого кола чинників людської життєдіяльності — соціально-психологічних, економічних, соціально-культурних та багатьох інших — і віддзеркалюють можливості самореалізації особистості в одній із найважливіших сфер людського буття — у царині материнства/батьківства. Показники смертності (тривалості життя, ймовірність дожиття) також є інтегрованою характеристикою умов, у яких проходить життя та розвиток людини. Вони акумулюють у собі вплив стану медичного та соціального благополуччя у країні, умов праці, екологічної ситуації тощо.

До блоку «Відтворення населення» входять такі показники:

- Сумарний коефіцієнт народжуваності. *Характеризує середню кількість дітей, яких народжує одна жінка за увесь дітородний період, як найбільш коректний індикатор рівня дітородної активності та процесу заміщення поколінь у країні (для простого відтворення населення одна жінка повинна народжувати в середньому 2,10–2,15 дитини).*
- Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰. *Характеризує рівень дитячої смертності та вимірюється ймовірністю померти до досягнення 5 років, є загально визнаним і доволі чутливим показником впливів медико-демографічного й соціального благополуччя в країні.*
- Середня очікувана тривалість життя при народженні, років. *Інтегральний і найбільш вживаний як результативний індикатор стану здоров'я, умов життя та праці населення; показує кількість років, які проживе новонароджений/а за умови, якщо протягом його/її життя у кожній віковій групі інтенсивність смертності залишатиметься такою ж, як у рік народження.*
- Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років.
- Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років. *Показує ймовірність дожити до 65 років для 20-річної особи, тобто ймовірність для неї повністю прожити цей (трудоактивний) період життя; залежить від широкого кола факторів, серед яких провідними є фактори способу життя та умов життя і праці, і характеризує загальну ситуацію з життєзбереженням поколінь людей у найбільш продуктивному віці. В Україні є значні відмінності щодо передчасної смертності за статтю.*

Блок 2 «**Соціальне середовище**». Соціальна ситуація є доволі складним та комплексним поняттям, при дослідженні якого виокремлюють різні компоненти відповідно до мети аналізу. Складовими цього блоку є стан суспільного здоров'я, соціальне самопочуття, соціальна напруженість та безпека. Посилення соціальної нестабільності та напруженості

у суспільстві обумовлено обмеженням можливостей значних верств населення у задоволенні їхніх потреб на охорону здоров'я, освіту, культуру, інші соціальні послуги (особливо житлово-комунальні) тощо. Це провокує погіршення фізичного, духовного та психічного здоров'я людей.

Посилення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві обумовлює поширення таких негативних явищ, як злочинність, проституція, соціальне сирітство, а також соціально-небезпечних хвороб: туберкульоз, залежність від психоактивних речовин (алкоголізм, наркоманія). Виходячи з таких міркувань і сформовано перелік показників цього блоку.

Важливим аспектом людського розвитку та людської безпеки є захист від фізичного насильства; злочинність, зокрема, посягає на життя, здоров'я, основні права та гідність особи.

Туберкульоз є асоціальною хворобою, на розповсюдження якої безпосередньо впливають несприятливі побутові умови, низький рівень добробуту, поширення асоціального способу життя (що, в т. ч., впливає на захворюваність на алкоголізм і алкогольні психози, розлади психіки і поведінки внаслідок вживання наркотиків й інших психоактивних речовин) та має різко негативний вплив на розвиток особистості. Епідемія цієї хвороби спричиняє руйнівний вплив на людський розвиток, існує жорстка взаємозалежність швидкості розповсюдження туберкульозу від епідемії ВІЛ/СНІДу та поширення наркоманії.

Соціальне сирітство тісно пов'язане з розповсюдженням девіантної поведінки серед батьків, внаслідок чого вони нездатні виконувати свої батьківські обов'язки. Крім того, соціальні сироти переважно є соціально виключеними особами.

Одним із проявів девіантності є ранній сексуальний досвід. Незважаючи на вільний доступ до сучасних засобів контрацепції, рівень підліткової народжуваності залишається досить високим, такі молоді матері складають одну з груп ризику, вони все більше відчужуються від сім'ї, школи, суспільства у цілому.

Поширення девіантної поведінки, асоціальних хвороб та соціального сирітства, в свою чергу, впливає на зростання рівня злочинності.

До блоку «Соціальне середовище» входять такі показники:

- Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення). *Характеризує загальну криміногенну ситуацію.*
- Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення). *Характеризує інтенсив-*

ність розгортання епідемії туберкульозу та ефективність протидії її розповсюдженню.

- Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення). *Характеризує інтенсивність розповсюдженості захворюваності, обумовленої вживанням психоактивних речовин (до яких належить і алкоголь). Враховуючи руйнівний вплив психоактивних речовин на стан психіки людини, є також однією з загальних характеристик психічного стану населення.*
- Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0—17 років). *Характеризує поширеність соціального сирітства та, певною мірою, ефективність дії соціальних програм щодо його зменшення.*
- Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15—17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку). *Характеризує рівень підліткової народжуваності, яка становить певні загрози здоров'ю дитини та матері, призводить до проблем (затримки) соціальної адаптації дівчат і догляду та виховання дітей. Є наслідком незастосування методів контрацепції, що збільшує ризик захворювань, спричинених інфекціями, які передаються статевим шляхом.*
- Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення). *Характеризує психічне здоров'я населення.*

Блок 3 «**Комфортне життя**». Комфортність проживання у регіоні характеризується забезпеченістю населення житлом (враховуючи рівень його обладнання), розвитком соціальної інфраструктури та станом навколишнього природного середовища.

Здоров'я та добробут людини значною мірою залежать від середовища, в якому вона живе, — чистоти повітря, води та землі. Загальний рівень забруднення навколишнього середовища в деяких регіонах є дуже високим і становить серйозну загрозу для здоров'я людей. Для України дуже гострими є проблеми, пов'язані з викидами забруднюючих речовин у повітря, накопиченням токсичних відходів, збереженням значної питомої ваги неочищених стоків, що потрапляють у водні об'єкти. Стан навколишнього природного середовища характеризується інтегрованим показником, який враховує стан окремих середовищ довкілля.

Основна мета розвитку соціальної інфраструктури — надання максимальній кількості мешканців регіону благ і послуг високої якості відповідно до науково обґрунтованих нормативів або фактичних потреб

(відповідно до Закону України «Про державні соціальні стандарти та соціальні гарантії»). З цих міркувань, логічним є включення до блоку показників планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів та обсягу реалізованих населенню послуг (як інтегральної характеристики розвитку соціальної інфраструктури, в т. ч. соціально-побутової сфери).

Якщо стан навколишнього середовища і соціальної інфраструктури виступають в якості певних суспільних благ, то важливим індивідуальним фактором комфортності проживання є забезпеченість житлом та рівень його благоустрою. При цьому в умовах України, де житлова проблема далека від вирішення, цей показник є одним з головних стимуляторів людського розвитку.

До блоку «Комфортне життя» входять такі показники:

- Забезпеченість житлом у міських поселеннях (загальна площа на 1 особу), кв. м. *Характеризує комфортність проживання в аспекті забезпеченості житловою площею. Враховуючи складність із забезпеченістю житлом саме у містах, для вимірювання людського розвитку взято показник, розрахований по міських поселеннях.*
- Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %.
- Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %. *Характеризують комфортність проживання в аспекті обладнання квартир базовими зручностями. Враховуючи, що більшість житла у містах обладнано цими зручностями, для вимірювання людського розвитку використовуються показники по сільській місцевості.*
- Інтегральний показник стану навколишнього середовища. *Характеризує комфортність проживання стосовно стану навколишнього природного середовища; є інтегрованою оцінкою показників стану земельних ресурсів, водних ресурсів та атмосферного повітря.*
- Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення). *Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів характеризується кількістю відвідувань у змiну лікарських закладів (поліклініки, амбулаторії, диспансери, поліклінічні відділення лікарняних закладів, лікарські пункти охорони здоров'я тощо), що надають відповідну медичну допомогу населенню; характеризує доступність до медичних послуг.*

- Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу), грн. *Показує обсяги спожитих населенням соціальних і соціально-побутових послуг (за винятком торгівлі та ресторанного господарства). Певною мірою характеризує як доступність послуг, так і можливість населення скористатись ними.*

Блок 4 «Добробут». Рівень добробуту населення є тією матеріальною основою, яка не тільки забезпечує якісний його розвиток, а й дає змогу обирати напрям цього розвитку.

Бідність як соціально-економічна категорія нерозривно пов'язана з різними аспектами людського розвитку, зокрема з низькою тривалістю життя, низьким рівнем освіти і, відповідно, з низькими можливостями ефективної реалізації своєї трудової активності, психологічними аберациями. Застосування різних критеріїв бідності є невід'ємною складовою всіх національних стратегій і програм зниження бідності. Одна з основних характеристик рівня бідності — відносна бідність. Іншою характеристикою рівня бідності є можливість людини забезпечити себе та свою родину найнеобхіднішим — продуктами харчування хоча б на рівні фізіологічного мінімуму.

Важливою характеристикою рівня добробуту в країні є наявність у домогосподарств вільних коштів, які вони можуть спрямувати на заощадження в тій чи іншій формі (депозити в банках, придбання цінних паперів) або купівлю нерухомості.

Наявність у домогосподарствах базових товарів тривалого користування характеризує певний рівень добробуту і комфортності життя. У сучасному українському суспільстві найбільш поширеними є три таких товари: телевізор, холодильник, пральна машина. Тому можна вважати, що наявність у домогосподарстві всіх цих трьох товарів одночасно означає включеність домогосподарства у притаманний суспільству спосіб життя.

ВРП є одним з найважливіших показників розвитку економіки регіону, економічним підґрунтям для підвищення рівня доходів населення і, відповідно, рівня його добробуту.

До блоку «Добробут» входять такі показники:

- Рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, чий еквівалентні сукупні витрати не перевищують 75% медіанного рівня), %. *Характеризує рівень бідності населення. Особливістю є те, що розрахунки сукупних витрат здійснюються на одного умовного дорослого виходячи з шкали еквівалентності: 1,0 (перший дорослий) : 0,7 (інші дорослі) : 0,7 (діти); при цьому бідними вважаються ті, чий еквівалентні сукупні витрати не перевищують 75% медіанного рівня таких витрат.*

- *Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %. Характеризує рівень добробуту населення, тому що робити заощадження або купувати нерухомість можуть собі дозволити члени домогосподарств, які задовольнили свої базові потреби щодо харчування, забезпечення умов проживання тощо.*
- *Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід. Характеристика рівня добробуту щодо можливості забезпечення продовольчими товарами. Особливостями розрахунку цього показника є: розрахунок складу мінімального продуктового кошика (у кг) в середньому по Україні виходячи з кількості продуктів харчування, що споживаються 30% найбіднішого населення; використання регіональних цін на продукти харчування.*
- *Валовий регіональний продукт (на 1 особу), тис. грн. Характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва; є одним з найважливіших показників розвитку економіки регіону і, відповідно, підґрунтя добробуту населення.*
- *Питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %. Показує питому вагу домогосподарств, які досягли рівня комфортності життя (в частині побуту), що склався в Україні.*

Блок 5 «Гідна праця». Зайнятість, як основна форма реалізації економічної активності населення і засіб для забезпечення його добробуту, є однією з головних характеристик людського розвитку у регіоні. Рівень зайнятості характеризує ступінь використання працюючого населення у сфері суспільно корисної праці і є індикатором стимулів людського розвитку в сфері праці. З другого боку, доступність ринку праці як інституту забезпечення умов сталого людського розвитку висвітлює рівень безробіття. На його підставі визначається як рівень незадоволеності пропозиції робочої сили, так і рівень економічної активності населення, яке не має роботи.

З погляду впливу зайнятості на стан людського розвитку мають значення не тільки її обсяги, а й якісні параметри. Головними серед тих, що впливають на можливості людського розвитку, є поширеність зайнятості, яка не дає змоги забезпечити умови якісного відтворення робочої сили, а також відносний рівень ціни праці з точки зору відстані від мінімальних державних стандартів.

Захищеність зайнятого населення характеризується як умовами його праці, що повинні відповідати санітарно-гігієнічним нормам, так і рівнем охоплення соціальним страхуванням. Якщо перший індикатор вказує на поширеність у регіоні робочих місць, які спотворюють умови людського розвитку, другий фіксує стан більш широкого контексту – рівня публічності соціально-трудова відносин, їх захищеності з боку держави.

До блоку «Гідна праця» входять такі показники:

- Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), %. *Характеризує рівень доступу населення до даної форми самореалізації та доходу в регіоні. Для працездатного населення працездатного віку є найбільш прийнятним способом включення у економічно-суспільні відносини.*
- Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %. *Характеризує можливості задоволення пропозиції робочої сили, вказує на рівень реалізації трудового потенціалу та ступінь проблематичності включення до відносин зайнятості; розраховується як відношення кількості безробітних до економічно активного населення (робочої сили) відповідного віку.*
- Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %. *Показує відсоток працівників підприємств, установ та організацій, заробітну плату яких, з урахуванням кількості членів домогосподарств, можна вважати недостатньою для простого фізичного відтворення. Поширеність подібних умов праці в регіоні вказує на глибину проблем економічного забезпечення людського розвитку.*
- Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %. *Характеризує стан безпеки, гігієни та сприятливих умов праці працівників підприємств, установ та організацій, які безпосередньо впливають на можливості самореалізації людини та збереження її здоров'я; розраховується на підставі атестації робочих місць відповідно до стану санітарно-гігієнічних умов здійснення трудових функцій.*
- Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, одиниць. *Показує у скільки разів регіональна середньомісячна заробітна плата перевищує мінімальну і, таким чином, характеризує відносний рівень стимулюючої і відтворювальної функцій доходів від праці в регіоні; розраховується як відношення регіональної середньомісячної заробітної плати до офіційної мінімальної.*
- Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %. *Характеризує як рівень*

охоплення соціальним захистом працюючого населення регіону, так і рівень публічності та юридичної захищеності зайнятості; розраховується як частка працівників підприємств, установ та організацій, а також фізичних осіб, які сплачують внески у фонди державного страхування, до всього зайнятого населення.

Блок 6 «**Освіта**». Освіта є ключовим елементом забезпечення сталого розвитку людського потенціалу. Саме освіта готує людину до складнощів сучасного життя, забезпечує їй свободу інтелектуального, професійного та соціального вибору. Охоплення дітей дошкільною, початковою та базовою середньою освітою дає змогу комплексно охарактеризувати їх можливості здобути повну середню, професійно-технічну та вищу освіту у закладах освіти різних рівнів.

Рівень освіченості населення в регіоні та охоплення населення освітніми програмами різних ступенів комплексно характеризується часткою осіб із вищою освітою серед дорослого населення та середньою тривалістю навчання. Ці показники можна також розглядати як вимірники освітнього потенціалу регіону.

Важливий аспект освітньої діяльності — якість здобутої середньої освіти, індикатором якої є середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (далі — ЗНО).

До блоку «Освіта» входять такі показники:

- Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3—5 років, %. *Характеризує рівень соціалізації дошкільнят, що сприяє їх фізичному та психічному розвитку, надає досвід спілкування, забезпечує вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання; розраховується як відношення чисельності вихованців дошкільних навчальних закладів (далі — ДНЗ) віком від 3 до 6 років до загальної чисельності дітей цього віку.*
- Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6—18 років), %. *Показує рівень виконання державою гарантії на отримання дітьми повної середньої освіти, характеризує загальний розвиток дітей, їх здатність до професійного самовизначення та подальшого розвитку; розраховується як відношення кількості дітей віком від 6 до 19 років, які станом на 1 вересня відповідного року навчаються у загальноосвітніх навчальних закладах (далі — ЗНЗ) усіх ступенів, у ПТНЗ, на основних відділеннях ВНЗ усіх рівнів акредитації, для здобуття повної загальної середньої освіти, до загальної чисельності дітей цього віку.*

- Частка осіб із вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища) серед населення 25 років і старше, %. *Характеризує рівень освітньо-кваліфікаційної підготовки населення, є важливою складовою людського розвитку.*
- Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років. *Найбільш узагальнена характеристика освітньої складової людського розвитку; розраховується як сума кількості років навчання (або загальна тривалість навчання впродовж життя) населення у віці від 25 років і старше у навчальних закладах, що забезпечують отримання відповідного ступеня освіти, починаючи з початкової освіти.*
- Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах). *Характеризує загальний рівень якості шкільної освіти; розраховується як середній бал по всіх предметах та всіх учасниках тестування.*⁴⁷

Слід зазначити, що для цілей оцінювання регіонального людського розвитку використання ряду показників характеризується певними особливостями. Так, «Інтегральний показник стану навколишнього середовища» (блок 3 «Комфортне життя»), розраховується за окремою методикою, розробленою ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України (додаток 1.2).

Вартісні показники «Обсяг реалізованих населенню послуг (у розрахунку на 1 особу)» (блок 3 «Комфортне життя») та «Валовий регіональний продукт (у розрахунку на 1 особу)» (блок 4 «Добробут»), з метою зняття впливу інфляційної складової, модифікуються у відносні шляхом ділення значення показника по регіону на середнє значення показника (додаток 1.3).

Всі інші показники використовують без перетворень.

Перелік усіх показників по блоках та їх характеристики наведено в додатку 1.4.

У цілому розрахунки регіонального людського розвитку здійснюються за дворівневою схемою:

1-й рівень: побудова індексів за окремими блоками показників;

2-й рівень: побудова інтегрального індексу.

Розрахунок індексу регіонального людського розвитку. Процедура розрахунку інтегрального ІРЛР складається з 5 етапів:

⁴⁷ Відповідно до даних щорічних Офіційних звітів про проведення ЗНО навчальних досягнень випускників ЗНЗ України, які виявили бажання вступити до ВНЗ (Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України).

- 1) нормування показників;
- 2) калібрація показників;
- 3) визначення ваг показників у блоках;
- 4) розрахунок індексу по кожному блоку показників;
- 5) розрахунок інтегрального індексу регіонального людського розвитку.

1. Нормування показників. Нормування здійснюється за формулою 1.1 для показників-стимуляторів та за формулою 1.2 для показників-дестимуляторів:

$$z_{ijr} = \frac{x_{ijr}}{x_{st\ ij}}, \quad (1.1)$$

$$z_{ijr} = \frac{x_{st\ ij}}{x_{ijr}}, \quad (1.2)$$

де z_{ijr} — нормоване значення j -го показника у i -му блоці показників по r —му регіону;

x_{ijr} — фактичне значення j -го показника у i -му блоці показників по r —му регіону;

$x_{st\ ij}$ — стандартне значення j -го показника у i -му блоці показників;

i — номер блоку показників ($i = 1, 2, \dots, 6$);

j — номер показника у i -му блоці показників ($j = 1, \dots, k_i$; k_i — кількість показників у i -му блоці показників);

r — регіон ($r = 1, \dots, 25$).

Стандартні значення показників визначено експертним шляхом і наведено в додатку 1.4 (графа № 5 «Стандартне значення» у таблиці цього додатку). При визначенні стандартного значення показника враховували такі чинники: розмах варіації та середнє значення показника по регіонах, тенденції зміни показника за 2004–2010 рр., необхідність зменшення впливу процедури стандартизації на подальші розрахунки в середині блоку. Стандартне значення є постійним протягом усіх років дії методики.

2. Калібрація показників. Калібрацію нормованих показників здійснюють з метою елімінування впливу процедури нормування на узагальнюючий показник по блоку. Мета калібрації полягає у забезпеченні в середньому рівного представлення нормованих показників у індексі блоку до проведення процедури зважування. Калібрацію проводять у такій послідовності:

- розраховується структура представлення кожного показника в індексі блоку для кожного регіону (формула 1.3);
- розраховується середнє значення показника структури по кожному показнику (формула 1.4);
- розраховується середнє значення показника структури по кожному блоку (формула 1.5);
- розраховуються калібрувальні коефіцієнти для кожного показника (формула 1.6);
- розраховуються відкалібровані значення нормованих показників (формула 1.7):

$$b_{ijr} = \frac{z_{ijr}}{\sum_{j=1}^{k_i} z_{ijr}}, \quad (1.3)$$

$$\bar{b}_{ij} = \frac{\sum_{r=1}^{25} b_{ijr}}{25}, \quad (1.4)$$

$$\bar{b}_i = \frac{\sum_{j=1}^{k_i} \bar{b}_{ij}}{k_i}, \quad (1.5)$$

$$c_{ij} = \frac{\bar{b}_i}{\bar{b}_{ij}}, \quad (1.6)$$

$$z_{ijr}^c = z_{ijr} \cdot c_{ij}, \quad (1.7)$$

де b_{ijr} — питома вага j -го нормованого показника у загальному індексі i -го блоку показників для регіону r ;

\bar{b}_{ij} — середнє значення питокої ваги j -го нормованого показника у i -му блоці показників;

\bar{b}_i — середнє значення питокої ваги нормованих показників у i -му блоці показників;

c_{ij} — калібрувальний коефіцієнт для j -го показника у i -му блоці показників;

z_{ijr}^c — калібровані нормовані значення j -го показника у i -му блоці показників по регіону r .

3. Визначення ваг показників у блоках. Ваги показників визначають методом попарних порівнянь з використанням експертних оцінок. Метод застосовується для кожного блоку показників окремо; його описання наведено нижче та у додатку 1.5 (табл. 1.5.1–1.5.4).

Ваги показників є постійними протягом усіх років дії методики і наведені у додатку 1.4 (графіа № 6 «Вага» у таблиці цього додатку).

Метод попарних порівнянь застосовується для кожного блоку показників окремо і реалізується у чотири кроки:

- 3.1) заповнення експертами спеціальних таблиць;
- 3.2) формування матриці попарних порівнянь;
- 3.3) розрахунок ваг показників по кожному експерту;
- 3.4) розрахунок узагальнюючих ваг показників.

3.1. Заповнення експертами спеціальних таблиць. При методі попарних порівнянь, як впливає з його назви, показники блоку порівнюються попарно. Наприклад, якщо блок налічує п'ять показників, то порівняння здійснюються таким чином: спочатку перший показник по черзі порівнюють з показниками 2–5, потім другий показник по черзі порівнюють з показниками 3–5, і так далі. Всього буде здійснено десять попарних порівнянь.

При порівнянні менш важливий, на думку експерта, показник у парі завжди отримує оцінку 1, а більш важливий – від 2 до 9, залежно від ступеня важливості. За однакової важливості показників обидва отримують оцінку 1.

При порівнянні використовують шкалу оцінок, що наведена у табл. 1.2.

У додатку 1.5, табл. 1.5.1 наведено приклад заповнення таблиці для попарного порівняння показників блоку «Відтворення населення».

3.2. Формування матриці попарних порівнянь. Після виставлення експертом усіх попарних оцінок, складається матриця А попарних порівнянь. Матриця є квадратною, а графи та строки відповідають назвам показників. При заповненні матриці оцінку першого у порівнянні показника («Показник 1» у табл. 1.5.1) записують по рядку, а другого у порівнянні показника («Показник 2» у табл. 1.5.1) – по графі. Діагональні елементи матриці дорівнюють одиниці. Матрицю А попарних порівнянь, яку сформовано згідно з даними табл. 1.5.1, наведено у табл. 1.5.2 цього ж додатку 1.5.

Таблиця 1.2.

Шкала оцінок, що застосовується при попарних порівняннях

Оцінка	Експертне судження
1	Обидва показники однаково важливі
3	Незначна, помірна перевага, дещо більша значимість цього показника над іншим у порівнювальній парі
5	Показник має суттєву перевагу, значимість порівняно з іншим
7	Показник має значну перевагу, значимість у порівнянні з іншим
9	Показник має дуже суттєву перевагу, значимість (майже абсолютну) порівняно з іншим
2, 4, 6, 8	Проміжні значення між сусідніми судженнями

Після цього елементи матриці A модифікуються таким чином (формула 1.8):

$$a_{ij}^* = \begin{cases} 1/a_{ji}, & \text{якщо } a_{ij} = 1, \\ a_{ij}, & \text{якщо } a_{ij} \neq 1 \end{cases}, \quad (1.8)$$

Модифіковану матрицю A^* наведено в табл. 1.5.3 додатку 1.5.

3.3. Розрахунок ваг показників по кожному експерту. Розрахунок ваг здійснюється за ітераційною процедурою, що дає змогу отримати ваги показників з певною точністю.

Спочатку модифікована матриця попарних порівнянь множитьса сама на себе (формула 1.9):

$$A^l = A^* \cdot A^*. \quad (1.9)$$

Далі по кожному рядку розраховується сума елементів матриці (формула 1.10):

$$S_i = \sum_j a_{ij}^l, \quad (1.10)$$

Також розраховується загальна сума елементів матриці (формула 1.11):

$$S = \sum_i S_i, \quad (1.11)$$

На базі розрахунків за відповідними формулами визначають ваги показників на першому кроці (формула 1.12):

$$w_i^1 = \frac{S_i}{S}. \quad (1.12)$$

Після цього матриця A^1 також множиться сама на себе (формула 1.13):

$$A^2 = A^1 \cdot A^1, \quad (1.13)$$

Повторюються розрахунки за формулами 1.10–1.12. У підсумку отримуємо другий набір ваг w_i^2 .

Після проведення двох ітерацій знаходять різницю між відповідними вагами, отриманими на першій та другій ітераціях (формула 1.14):

$$\Delta w_i = w_i^1 - w_i^2. \quad (1.14)$$

Якщо всі $|\Delta w_i| < \varepsilon$ (де ε — точність, з якою необхідно отримати ваги), то процедура розрахунку закінчується, якщо ні, то здійснюється наступна ітерація.

У цій методиці встановлено точність $\varepsilon = 0,0001$, тобто точність ваг забезпечується на рівні четвертого знаку після коми. При цьому сума всіх ваг дорівнює одиниці з визначеною точністю.

Приклад застосування ітераційної процедури розрахунку ваг блоку показників «Відтворення населення» наведено в додатку 1.5, табл. 1.5.4 (при цьому для спрощення ілюстрації розрахунків замість назв показників використовуються їх номери).

Розрахунок ваг проводять по кожному експерту окремо для кожного блоку.

3.4. Розрахунок узагальнюючих ваг показників. Після розрахунку ваг по кожному експерту, за формулою 1.15 здійснюють розрахунок узагальнюючих ваг як простої середньої з ваг усіх експертів:

$$\overline{w}_{ij} = \frac{\sum_{l=1}^L w_{ij}^l}{L}, \quad (1.15)$$

де \overline{w}_{ij} — середня вага j -го показника у i -му блоці показників;

w_{ij}^l — вага j -го показника у i -му блоці показників, розрахована для l -го експерта;

L — кількість експертів.

Усереднення ваг проводиться окремо по кожному блоку. Сума ваг після усереднення у кожному блоці дорівнює одиниці.

4. Розрахунок індексу по кожному блоку показників. Індекс по блоку показників розраховується за формулою 1.16:

$$I_{ir} = \sum_{j=1}^{k_i} \bar{w}_{ij} z_{ijr}^c, \quad (1.16)$$

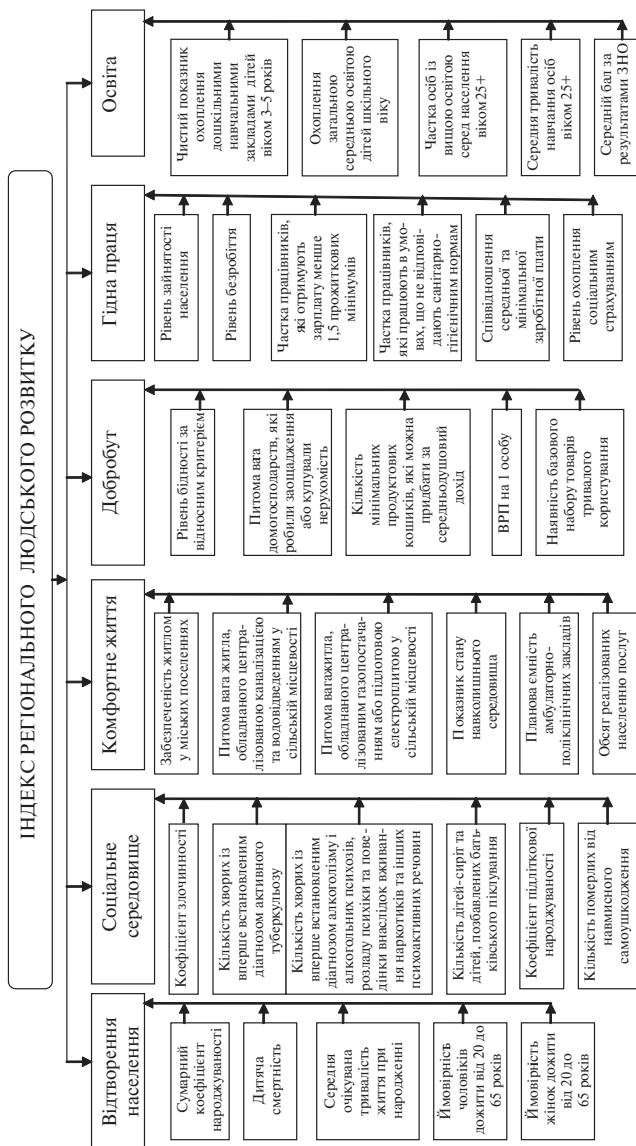
5. Розрахунок інтегрального індексу регіонального людського розвитку. Інтегральний ІРЛР розраховується як сума індексів по всіх шести блоках показників (формула 1.17):

$$I_r = \sum_{i=1}^6 I_{ir}. \quad (1.17)$$

Інтегральні ІРЛР протягом 2004–2011 рр. та ранги регіонів наведено у додатках 1.6–1.19.

Таким чином, репрезентована методика дає змогу розширити аналітичні можливості отриманих оцінок рівня регіонального людського розвитку, характеризується більшою адекватністю стосовно оцінювання поточної соціально-економічної ситуації в регіонах, перспектив досягнення цільових орієнтирів людського розвитку, дозволяє удосконалити інформаційне забезпечення державного управління та широкого кола зацікавлених осіб.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Загальна схема блоків та показників, що характеризують людський розвиток регіонів України

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Методика розрахунку інтегрального показника стану навколишнього природного середовища ⁴⁸

Метою розрахунку є оцінка стану навколишнього середовища (далі — інтегральний показник), що визначається за показниками стану атмосферного повітря, земельних та водних ресурсів через антропогенне навантаження і природний стан екосистем регіонів України.

Інтегральний показник є абсолютним і визначається об'єктивними результатами моніторингу стану довкілля в певному регіоні України та не залежить від його місця відносно інших регіонів.

Інформаційною базою розрахунку є щорічна державна статистична звітність.

Інтегральний показник коливається в діапазоні від 0 до 1,0: вище значення свідчить про більш сприятливий екологічний стан. При цьому використовується така шкала оцінки стану навколишнього природного середовища залежно від значення інтегрального показника:

Значення інтегрального показника	Стан середовища
0,000–0,200	Кризовий
0,201–0,400	Критичний
0,401–0,600	Напружений
0,601–0,800	Задовільний
0,801–1,000	Сприятливий

1. Загальна форма розрахунку

Інтегральний показник ($I_{\text{інтеграл}}$) розраховується як середнє геометричне показників стану земельних, водних ресурсів та атмосферного повітря (формула 1; табл. 1 цього додатку):

$$I_{\text{інтеграл}} = \sqrt[3]{I_{\text{зр}} I_{\text{вр}} I_{\text{атм}}}, \quad (1)$$

де $I_{\text{зр}}$, $I_{\text{вр}}$, $I_{\text{атм}}$ — показники стану земельних ресурсів, водних ресурсів та атмосферного повітря відповідно.

⁴⁸ Розроблена у 2012 р. ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

2. Розрахунок показника стану земельних ресурсів

Показник стану земельних ресурсів ($I_{зр}$) визначається за формулою 2 (табл. 2 цього додатку):

$$I_{зр} = K_{стаб}^{0,85} K_{відх}^{0,15}, \quad (2)$$

де $K_{стаб}$ — коефіцієнт екологічної стабільності території;

$K_{відх}$ — коефіцієнт наявності небезпечних відходів.

Коефіцієнт екологічної стабільності території ($K_{стаб}$) розраховується за формулою 3:

$$K_{стаб} = \frac{\sum K_i S_i}{\sum S_i}, \quad (3)$$

де S_i — площа угіддя i -го виду;

K_i — коефіцієнт екологічної стабільності угіддя i -го виду.

Коефіцієнт екологічної стабільності визначається залежно від виду земельного угіддя:

Вид земельних угідь*	Коефіцієнт екологічної стабільності
Забудовані землі (гр. 34)	0,00
Інші сільськогосподарські землі (гр. 3 — гр. 4)	0,09
Відкриті землі без рослинного покриву (гр. 67)	0,11
Рілля та перелоги (гр. 5 + гр. 6)	0,14
Багаторічні насадження та чагарники (гр. 7 + гр. 28)	0,42
Сіножаті (гр. 11)	0,62
Пасовища (гр. 12)	0,68
Відкриті заболочені землі та води (гр. 63 + гр. 72)	0,73
Лісові землі (гр. 22)	1,00

Примітка: * угіддя визначено згідно з графами звітності з обліку земель за формою № 6-зем Державного агентства земельних ресурсів України.

Коефіцієнт наявності небезпечних відходів ($K_{відх}$) розраховується за формулою 4:

$$K_{відх} = 0,8^{0,2F_{небезп}}, \quad (4)$$

де $F_{небезп}$ — наявність відходів I-III класу небезпеки на кінець звітнього року, т/км².

3. Розрахунок показника стану водних ресурсів

Показник стану водних ресурсів ($I_{вр}$) визначається за формулою 5 (табл. 3 цього додатку):

$$I_{вр} = \sqrt[3]{(1 - K_{забруд})0,9^{0,2K_{госпнит}}(1 - K_{водосп})}, \quad (5)$$

де $K_{забруд}$ — частка забруднених вод у загальному об'ємі скидання стічних вод у водні об'єкти;

$K_{госпнит}$ — питоме річне споживання води на побутово-питні потреби, м³/особу;

$K_{водосп}$ — коефіцієнт співвідношення водоспоживання із наявністю водних ресурсів.

Частка забруднених вод у загальному об'ємі скидання стічних вод у водні об'єкти ($K_{забруд}$) розраховується за формулою 6:

$$K_{забруд} = \frac{W_{бо} + W_{но}}{W_{відв}}, \quad (6)$$

де $W_{бо}$ — відведено (скинуто) стічних вод без очищення, млн. м³;

$W_{но}$ — відведено (скинуто) недостатньо очищених стічних вод, млн. м³;

$W_{відв}$ — усього відведено (скинуто) стічних вод, млн. м³.

Питоме водоспоживання ($K_{госпнит}$) визначається за формулою 7:

$$K_{госпнит} = \frac{1000W_{госпнит}}{P}, \quad (7)$$

де $W_{госпнит}$ — використання свіжої води на побутово-питні потреби, млн. м³;

P — чисельність наявного населення, тис. осіб.

Коефіцієнт співвідношення водоспоживання із наявністю водних ресурсів ($K_{водосп}$) розраховується за формулою 8:

$$K_{водосп} = \frac{W_{спож}}{W_{забір}}, \quad (8)$$

де $W_{спож}$ — об'єм спожитої води (без урахування морської води), млн. м³;

$W_{забір}$ — об'єм забраної води з природних водних об'єктів (без урахування морської води), млн. м³.

4. Розрахунок показника стану атмосферного повітря

Індекс екологічного стану атмосферного повітря ($I_{атм}$) визначається за формулою 9 (табл. 4 цього додатку):

$$I_{атм} = 0,7^{0,2K_{атм}}, \quad (9)$$

де $K_{атм}$ — навантаження території викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, т/км², що розраховується за формулою 10:

$$K_{атм} = \frac{F_{атм}}{S_{заг}}, \quad (10)$$

де $F_{атм}$ — викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря за всіма джерелами, тис. т;

$S_{заг}$ — територія регіону, тис. км².

Позначення показників, які використовуються у розрахунках інтегрального показника навколишнього природного середовища, наведено у табл. 5 цього додатку.

Таблиця 1 (до додатку 1.2)

Розрахунок інтегрального показника навколишнього природного середовища

Регіон	$I_{зр}$	$I_{вр}$	$I_{атм}$	$I_{інтеграл}$
АР Крим	0,271	0,434	0,679	0,431
Вінницька	0,383	0,424	0,607	0,462
Волинська	0,620	0,509	0,817	0,636
Дніпропетровська	0,307	0,283	0,078	0,189
Донецька	0,068	0,480	0,014	0,077
Житомирська	0,583	0,511	0,811	0,623
Закарпатська	0,745	0,520	0,614	0,620
Запорізька	0,044	0,198	0,425	0,154
Івано-Франківська	0,639	0,414	0,316	0,437
Київська	0,448	0,416	0,505	0,455
Кіровоградська	0,334	0,564	0,811	0,534
Луганська	0,337	0,591	0,202	0,342
Львівська	0,568	0,489	0,447	0,499
Миколаївська	0,327	0,349	0,786	0,448
Одеська	0,377	0,533	0,678	0,515
Полтавська	0,392	0,416	0,651	0,474
Рівненська	0,637	0,462	0,819	0,622
Сумська	0,282	0,273	0,766	0,389
Тернопільська	0,395	0,388	0,719	0,479
Харківська	0,388	0,288	0,528	0,389
Херсонська	0,378	0,409	0,830	0,504
Хмельницька	0,402	0,490	0,748	0,528
Черкаська	0,420	0,430	0,623	0,483
Чернівецька	0,553	0,456	0,675	0,554
Чернігівська	0,518	0,355	0,806	0,529
Середнє	0,356	0,493	0,469	0,435

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 2 (до додатку 1.2)

Розрахунок індексу екологічного стану земельних ресурсів

Регіон	$S_{\text{заг}}$	$S_{\text{вод}}$	$S_{\text{ліс}}$	$S_{\text{аер}}$	$S_{\text{гр}}$	$S_{\text{біолог}}$	$S_{\text{ан}}$	$S_{\text{нас}}$	$S_{\text{екоб}}$	$S_{\text{іс}}$	$K_{\text{туб}}$	$F_{\text{побит}}$	$K_{\text{іс}}$	$I_{\text{гр}}$
АР Крим	26,08	110,2	59,4	125,3	1 279,3	87,0	2,0	437,7	216,4	290,8	0,382	72,84	0,039	0,271
Вінницька	26,49	106,9	49,2	25,1	1 728,8	63,2	50,7	186,5	72,4	366,4	0,324	0,01	0,999	0,383
Волинська	20,14	59,2	32,7	15,0	674,3	42,1	160,1	204,4	162,1	664,5	0,570	0,07	0,997	0,620
Дніпропетровська	31,92	192,5	69,0	42,1	2 126,2	58,0	17,3	317,2	181,7	188,3	0,279	14,63	0,521	0,307
Донецька	26,52	198,4	50,9	101,3	1 656,1	62,4	42,5	287,5	52,5	199,6	0,278	238,92	0,000	0,068
Житомирська	29,83	88,4	72,9	37,5	1 177,1	76,4	127,7	187,4	149,8	1 065,5	0,536	1,35	0,941	0,583
Закарпатська	12,75	46,9	18,1	14,8	199,9	73,6	94,8	130,5	19,2	677,5	0,708	0,03	0,999	0,745
Запорізька	27,18	93,3	56,5	26,5	1 905,2	40,0	83,5	216,6	178,4	118,2	0,276	304,61	0,000	0,044
Івано-Франківська	13,93	62,2	14,4	22,3	402,2	42,6	83,2	129,8	26,3	609,7	0,609	3,96	0,838	0,639
Київська	28,12	126,6	129,1	17,4	1 368,8	60,7	117,2	135,2	225,1	632,0	0,429	12,38	0,575	0,448
Кіровоградська	24,59	88,8	46,7	13,2	1 762,0	36,3	24,0	226,6	87,1	174,1	0,276	0,61	0,973	0,334
Луганська	26,68	127,9	47,0	190,6	1 329,7	47,3	86,4	464,2	38,4	335,7	0,362	33,79	0,221	0,337
Львівська	21,83	111,7	28,6	30,7	797,1	53,6	187,7	257,7	52,2	663,8	0,521	1,72	0,926	0,568
Миколаївська	24,59	97,9	48,0	32,0	1 701,3	37,7	4,0	267,3	149,8	120,5	0,279	4,71	0,810	0,327
Одеська	33,31	129,1	68,2	33,3	2 099,6	96,3	50,6	353,2	283,9	217,0	0,317	0,03	0,999	0,377
Полтавська	28,75	117,7	58,4	12,7	1 776,8	42,2	162,1	202,0	233,8	269,3	0,336	1,10	0,952	0,392
Рівненська	20,05	55,8	32,7	33,2	661,6	24,0	127,7	131,2	148,3	790,6	0,591	0,68	0,970	0,637
Сумська	23,83	84,1	40,6	5,8	1 227,6	35,9	280,8	167,0	93,8	447,4	0,420	79,06	0,029	0,282
Тернопільська	13,82	62,5	27,6	17,9	860,7	21,9	28,0	144,8	24,9	194,1	0,335	0,01	1,000	0,395
Харківська	31,42	121,7	60,2	33,7	1 941,0	63,1	120,0	308,0	91,8	402,3	0,339	4,04	0,835	0,388
Херсонська	28,46	71,0	63,0	113,5	1 777,2	29,6	10,5	155,6	460,7	149,3	0,320	0,70	0,969	0,378
Хмельницька	20,63	84,6	36,2	24,2	1 255,6	49,1	134,6	136,6	62,6	279,4	0,343	0,22	0,990	0,402
Черкаська	20,92	84,0	36,2	15,5	1 280,3	35,6	65,2	78,6	166,3	329,9	0,361	0,06	0,997	0,420
Чернівецька	8,10	39,4	11,9	9,8	333,0	33,0	41,1	68,3	20,0	253,1	0,498	0,00	1,000	0,553
Чернігівська	31,90	99,8	56,4	28,2	1 453,2	73,9	308,1	283,8	198,3	688,6	0,461	0,11	0,995	0,518
Усього	601,85	2 460,6	1 213,9	1 021,6	32 774,6	1 285,5	2 409,8	5 477,7	3 395,8	10 127,6	x	x	x	x
Середнє	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	0,389	34,20	0,217	0,356

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 3 (до додатку 1.2)

Розрахунок індексу екологічного стану водних ресурсів

Регіон	$W_{\text{бо}}$	$W_{\text{го}}$	$W_{\text{еко}}$	$K_{\text{вибур}}$	$W_{\text{екопит}}$	P	$K_{\text{екопит}}$	$W_{\text{екож}}$	$W_{\text{вибур}}$	$K_{\text{екож}}$	$I_{\text{ор}}$
АР Крим	43,0	53,0	202,0	0,475	110,0	1 963,5	56,022	760,0	1 543,0	0,493	0,434
Вінницька	0,0	2,0	69,0	0,029	33,0	1 641,2	20,107	110,0	125,0	0,880	0,424
Волинська	1,0	3,0	47,0	0,085	24,0	1 037,2	23,139	72,0	94,0	0,766	0,509
Дніпропетровська	133,0	371,0	1 176,0	0,429	243,0	3 336,5	72,831	1 361,0	1 667,0	0,816	0,283
Донецька	17,0	533,0	1 503,0	0,366	231,0	4 433,0	52,109	584,0	1 227,0	0,476	0,480
Житомирська	0,0	6,0	151,0	0,040	27,0	1 279,0	21,110	159,0	203,0	0,783	0,511
Закарпатська	0,0	7,0	41,0	0,171	14,0	1 247,4	11,223	33,0	42,0	0,786	0,520
Запорізька	4,0	68,0	837,0	0,086	106,0	1 801,3	58,846	1 099,0	1 132,0	0,971	0,198
Івано-Франківська	0,0	15,0	91,0	0,165	19,0	1 379,8	13,770	86,0	97,0	0,887	0,414
Київська	1,0	14,0	810,0	0,019	46,0	1 717,6	26,782	902,0	1 036,0	0,871	0,416
Кіровоградська	0,0	24,0	42,0	0,571	23,0	1 010,0	22,772	40,0	123,0	0,325	0,564
Луганська	26,0	70,0	322,0	0,298	78,0	2 291,3	34,042	192,0	482,0	0,398	0,591
Львівська	2,0	57,0	230,0	0,257	78,0	2 544,7	30,652	175,0	250,0	0,700	0,489
Миколаївська	0,0	29,0	88,0	0,330	49,0	1 183,3	41,410	184,0	217,0	0,848	0,349
Одеська	56,0	88,0	291,0	0,495	119,0	2 388,7	49,818	311,0	2 176,0	0,143	0,533
Полтавська	0,0	5,0	183,0	0,027	53,0	1 487,8	35,623	205,0	243,0	0,844	0,416
Рівненська	1,0	9,0	111,0	0,090	24,0	1 152,5	20,824	159,0	191,0	0,832	0,462
Сумська	57,0	20,0	113,0	0,681	32,0	1 161,5	27,551	101,0	114,0	0,886	0,273
Тернопільська	62,0	2,0	124,0	0,516	16,0	1 084,1	14,759	61,0	73,0	0,836	0,388
Харківська	298,0	7,0	588,0	0,519	143,0	2 755,1	51,904	287,0	337,0	0,852	0,288
Херсонська	78,0	0,0	153,0	0,510	40,0	1 088,2	36,758	770,0	1 103,0	0,698	0,409
Хмельницька	50,0	2,0	101,0	0,515	33,0	1 326,9	24,870	97,0	164,0	0,591	0,490
Черкаська	4,0	7,0	207,0	0,053	34,0	1 285,4	26,451	244,0	286,0	0,853	0,430
Чернівецька	5,0	2,0	50,0	0,140	10,0	904,3	11,058	68,0	79,0	0,861	0,456
Чернігівська	0,0	18,0	118,0	0,153	31,0	1 098,2	28,228	142,0	157,0	0,904	0,355
Усього	838,0	1 412,0	7 648,0	x	1 616,0	47 598,5	x	8 202,0	13 161,0	x	x
Середнє	x	x	x	0,294	x	x	37,936	x	x	0,623	0,493

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 4 (до додатку 1.2)

Розрахунок індексу екологічного стану атмосферного повітря

Регіон	$F_{атм}$	$S_{заг}$	$K_{атм}$	$I_{атм}$
АР Крим	141,4	26,08	5,4	0,679
Вінницька	185,1	26,49	7,0	0,607
Волинська	57,2	20,14	2,8	0,817
Дніпропетровська	1 140,5	31,92	35,7	0,078
Донецька	1 589,9	26,52	60,0	0,014
Житомирська	87,5	29,83	2,9	0,811
Закарпатська	87,1	12,75	6,8	0,614
Запорізька	326,1	27,18	12,0	0,425
Івано-Франківська	224,9	13,93	16,1	0,316
Київська	269,0	28,12	9,6	0,505
Кіровоградська	72,2	24,59	2,9	0,811
Луганська	599,2	26,68	22,5	0,202
Львівська	246,3	21,83	11,3	0,447
Миколаївська	83,2	24,59	3,4	0,786
Одеська	181,2	33,31	5,4	0,678
Полтавська	172,7	28,75	6,0	0,651
Рівненська	56,2	20,05	2,8	0,819
Сумська	88,9	23,83	3,7	0,766
Тернопільська	63,9	13,82	4,6	0,719
Харківська	281,4	31,42	9,0	0,528
Херсонська	74,2	28,46	2,6	0,830
Хмельницька	83,8	20,63	4,1	0,748
Черкаська	138,6	20,92	6,6	0,623
Чернівецька	44,6	8,10	5,5	0,675
Чернігівська	96,7	31,90	3,0	0,806
Усього	6 391,8	601,85	х	х
Середнє	х	х	10,6	0,469

Джерело: розраховано фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Таблиця 5 (до додатку 1.2)

**Показники, які використовуються у розрахунках інтегрального показника
навколишнього природного середовища**

Показник	Позначення
Інтегральний показник стану навколишнього середовища	$I_{\text{інтеграл}}$
Індекс екологічного стану земельних ресурсів	$I_{\text{зр}}$
Індекс екологічного стану водних ресурсів	$I_{\text{вр}}$
Індекс екологічного стану атмосферного повітря	$I_{\text{атм}}$
Коефіцієнт екологічної стабільності території	$K_{\text{стаб}}$
Коефіцієнт наявності небезпечних відходів	$K_{\text{відх}}$
Територія, тис. км ²	$S_{\text{заг}}$
Площа забудованих земель (гр. 34)*, тис. га	$S_{\text{заб}}$
Площа інших сільськогосподарських земель (гр. 3 – гр. 4)*, тис. га	$S_{\text{інс}}$
Площа відкритих земель без рослинного покриття (гр. 67) *, тис. га	$S_{\text{вбр}}$
Площа ріллі та перелогів (гр. 5 + гр. 6) *, тис. га	$S_{\text{рп}}$
Площа багаторічних насаджень та чагарників (гр. 7 + гр. 28) *, тис. га	$S_{\text{бнчаг}}$
Площа сіножатей (гр. 11) *, тис. га	$S_{\text{сін}}$
Площа пасовищ (гр. 12) *, тис. га	$S_{\text{пас}}$
Площа відкритих заболочених земель та води (гр. 63 + гр. 72) *, тис. га	$S_{\text{взаб}}$
Площа лісових земель (гр. 22) *, тис. га	$S_{\text{ліс}}$
Наявність відходів I–III класу небезпеки на кінець звітного року, т/км ²	$F_{\text{небезп}}$
Частка забруднених вод у загальному обсязі скидання стічних вод у водні об'єкти	$K_{\text{забруд}}$
Питоме річне споживання води на побутово-питні потреби, м ³ /особу	$K_{\text{госпит}}$
Коефіцієнт співвідношення водоспоживання із наявністю водних ресурсів	$K_{\text{водосп}}$
Відведено (скинуто) стічних вод без очищення**, млн. м ³	$W_{\text{бо}}$

Продовження таблиця 5 (до додатку 1.2)

Показник	Позначення
Відведено (скинуто) недостатньо очищених стічних вод**, млн. м ³	$W_{но}$
Всього відведено (скинуто) стічних вод**, млн. м ³	$W_{відв}$
Використання свіжої води на побутово-питні потреби**, млн. м ³	$W_{госпит}$
Чисельність населення, тис. осіб	P
Об'єм спожитої води (без урахування морської води), млн. м ³	$W_{спож}$
Об'єм забраної води з природних водних об'єктів (без урахування морської води), млн. м ³	$W_{забір}$
Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря за усіма джерелами, тис. т	$F_{атм}$
Навантаження території викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря, т/км ²	$K_{атм}$

Примітки: * за даними Державного агентства земельних ресурсів України; ** за даними Державного агентства водних ресурсів України.

Джерело: розроблено фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» НАН України.

Модифікація вартісних показників

	Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу)		Валовий регіональний продукт (на 1 особу)	
	грн.	відношення до середнього	грн.	відношення до середнього
АР Крим	1808	2,58	16507	0,90
Вінницька	518	0,74	14332	0,78
Волинська	563	0,80	13916	0,76
Дніпропетровська	1013	1,45	34709	1,88
Донецька	737	1,05	28986	1,57
Житомирська	469	0,67	14616	0,79
Закарпатська	449	0,64	12278	0,67
Запорізька	862	1,23	23657	1,28
Івано-Франківська	505	0,72	14814	0,80
Київська	814	1,16	26140	1,42
Кіровоградська	499	0,71	15533	0,84
Луганська	490	0,70	19788	1,07
Львівська	960	1,37	16353	0,89
Миколаївська	644	0,92	20276	1,10
Одеська	1266	1,81	22544	1,22
Полтавська	605	0,86	29652	1,61
Рівненська	507	0,72	13785	0,75
Сумська	610	0,87	15711	0,85
Тернопільська	398	0,57	11713	0,64
Харківська	1108	1,58	23639	1,28
Херсонська	579	0,83	14346	0,78
Хмельницька	440	0,63	13602	0,74
Черкаська	651	0,93	17325	0,94
Чернівецька	508	0,73	10939	0,59
Чернігівська	512	0,73	15406	0,84
Середнє	700,6	х	18423	х

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Перелік показників по блоках, їх стандартні значення та ваги

№	Блоки та показники	Джерело інформації	Характер впливу на людський розвиток	Стандартне значення	Вага
1	2	3	4	5	6
Блок 1 «Відтворення населення»					
1.1	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Поточна статистика	Стимулятор	2,1	0,1426
1.2	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	Поточна статистика	Дестимулятор	1,6	0,1956
1.3	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Розрахунки за даними поточної статистики	Стимулятор	82,0	0,2834
1.4	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	Розрахунки за даними поточної статистики	Стимулятор	0,7500	0,2160
1.5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	Розрахунки за даними поточної статистики	Стимулятор	0,9500	0,1624
Блок 2 «Соціальне середовище»					
2.1	Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	400	0,2186
2.2	Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	40,0	0,2210
2.3	Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	50,0	0,1778
2.4	Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0–17 років)	Поточна статистика	Дестимулятор	400	0,1708

Продовження додатку 1.4

1	2	3	4	5	6
2.5	Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку)	Поточна статистика	Дестимулятор	6,0	0,0728
2.6	Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення)	Поточна статистика	Дестимулятор	7,0	0,1390
Блок 3 «Комфортне життя»					
3.1	Забезпеченість житлом у міських поселеннях(загальна площа на 1 особу), кв. м	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	25,0	0,2455
3.2	Питома вага квартир (одно-квартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	55,0	0,1804
3.3	Питома вага квартир (одно-квартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	100,0	0,1534
3.4	Інтегральний показник стану навколишнього середовища	Спеціальна методика за даними точної статистики	Стимулятор	1,000	0,2239
3.5	Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення)	Поточна статистика	Стимулятор	300,0	0,1176
3.6	Обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу)	Поточна статистика	Стимулятор	3,0	0,0792
Блок 4 «Добробут»					
4.1	Рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня), %	Обстеження умов життя домогосподарств	Дестимулятор	11,0	0,2842

Продовження додатку 1.4

1	2	3	4	5	6
4.2	Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	55,0	0,1298
4.3	Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати за середньодушовий дохід	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	3,75	0,2747
4.4	Валовий регіональний продукт (на 1 особу)	Поточна статистика	Стимулятор	2,00	0,1658
4.5	Питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	100,0	0,1454
Блок 5 «Гідна праця»					
5.1	Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), %	Обстеження економічної активності населення	Стимулятор	85,0	0,1596
5.2	Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), %	Обстеження економічної активності населення	Дестимулятор	4,0	0,1926
5.3	Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %	Поточна статистика	Дестимулятор	15,0	0,2127
5.4	Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %	Поточна статистика	Дестимулятор	10,0	0,1489
5.5	Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, одиниць	Поточна статистика	Стимулятор	4,0	0,1560
5.6	Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %	Поточна статистика	Стимулятор	90,0	0,1303

Продовження додатку 1.4

1	2	3	4	5	6
Блок 6 «Освіта»					
6.1	Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років, %	Поточна статистика	Стимулятор	99,9	0,1057
6.2	Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6–18 років), %	Поточна статистика	Стимулятор	99,9	0,2733
6.3	Частка осіб із вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища) серед населення 25 років і старше, %	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	65,0	0,2094
6.4	Середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років	Обстеження умов життя домогосподарств	Стимулятор	15,0	0,2445
6.5	Середній бал за результатами Зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах)	Офіційний звіт про проведення Зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників ЗНЗ України, які виявили бажання вступити до ВНЗ	Стимулятор	180	0,1671

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 1.5
Таблиця 1.5.1.

Приклад заповнення таблиці для попарного порівняння показників блоку «Відтворення населення»

№	Показник 1	Оцінка 1	Показник 2	Оцінка 2
1	Сумарний коефіцієнт народжуваності	3	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	1
2	Сумарний коефіцієнт народжуваності	1	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	5
3	Сумарний коефіцієнт народжуваності	5	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1
4	Сумарний коефіцієнт народжуваності	5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1
5	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	1	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	4
6	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	5	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1
7	Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰	5	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1
8	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	7	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1
9	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	7	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1
10	Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1	Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

*Продовження додатку 1.5**Таблиця 1.5.2.***Матриця попарних порівнянь (матриця А)**

Показники	1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1.2. Дитяча смертність	1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років
1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1	3	1	5	5
1.2. Дитяча смертність	1	1	1	5	5
1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	5	4	1	7	7
1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1	1	1	1	1
1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	1	1	1	1	1

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

*Таблиця 1.5.3.***Модифікована матриця попарних порівнянь (матриця А*)**

Показники	1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1.2. Дитяча смертність	1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років
1.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності	1,00	3,00	0,20	5,00	5,00
1.2. Дитяча смертність	0,33	1,00	0,25	5,00	5,00
1.3. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	5,00	4,00	1,00	7,00	7,00
1.4. Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років	0,20	0,20	0,14	1,00	1,00
1.5. Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років	0,20	0,20	0,14	1,00	1,00

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Продовження додатку 1.5
Таблиця 1.5.4.

Розрахунок ваг показників

Крок 1									
Матриця $A^1 = A^* A^*$									
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	w_i	Δw_i	
1.1	5,00	8,80	2,58	31,40	31,40	79,18	0,23907	-	-
1.2	3,92	5,00	2,00	18,42	18,42	47,75	0,14416	-	-
1.3	14,13	25,80	5,00	66,00	66,00	176,93	0,53422	-	-
1.4	1,38	1,77	0,52	5,00	5,00	13,67	0,04128	-	-
1.5	1,38	1,77	0,52	5,00	5,00	13,67	0,04128	-	-
S	x	x	x	x	x	331,20	1,00000	x	x
Крок 2									
Матриця $A^2 = A^1 A^1$									
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	w_i	Δw_i	
1.1	182,63	265,77	75,91	803,25	803,25	2130,82	0,22618	0,01289	
1.2	118,23	176,19	49,15	530,92	530,92	1405,41	0,14918	-0,00502	
1.3	424,67	616,20	181,37	1908,94	1908,94	5040,12	0,53498	-0,00076	
1.4	34,98	52,10	14,87	160,21	160,21	422,38	0,04483	-0,00356	
1.5	34,98	52,10	14,87	160,21	160,21	422,38	0,04483	-0,00356	
S	x	x	x	x	x	9421,11	1,00000	x	x

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Продовження таблиці 1.5.4.

Крок 3							
Матриця $A^3 = A^2 \cdot A^2$							
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	Δw_i
1.1	153213	225846	64590	690093	690093	1823835	0,22703
1.2	100443	148079	42344	452460	452460	1195786	0,14885
1.3	360992	532119	152207	1626165	1626165	4297648	0,53497
1.4	30074	44338	12680	135490	135490	358072	0,04457
1.5	30074	44338	12680	135490	135490	358072	0,04457
S	x	x	x	x	x	8033414	1,00000
Крок 4							
Матриця $A^4 = A^3 \cdot A^3$							
	1.1	1.2	1.3	1.4	1.5	S_i	Δw_i
1.1	110983364626	163609085835	46791125562	499953094111	499953094111	1321289764245	0,22704
1.2	72763154401	107265744399	30677299292	327780333778	327780333778	866266865648	0,14885
1.3	261513180654	385516627263	110255227626	1178053348685	1178053348685	3113391732914	0,53497
1.4	21788112807	32119527512	9185974216	98150155428	98150155428	259393925391	0,04457
1.5	21788112807	32119527512	9185974216	98150155428	98150155428	259393925391	0,04457
S	x	x	x	x	x	5819736213589	1,00000

Примітка: всі $|\Delta w_i| < \varepsilon = 0,0001$, тому ваги, отримані на четвертому кроці, є вагами відповідних показників.
Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2004 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комп'ютерне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРП, 2004 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,6998	13	0,3581	18	0,7812	1	0,4256	18	0,6262	7	0,7725	8	3,6633	2
Вінницька	0,7472	7	0,4640	9	0,4421	23	0,4709	9	0,6058	9	0,7576	11	3,4877	13
Волинська	0,7557	3	0,5311	7	0,5277	11	0,3575	24	0,5633	17	0,7007	22	3,4360	19
Дніпропетровська	0,6625	24	0,3203	22	0,5723	7	0,5379	3	0,6810	1	0,7872	4	3,5612	9
Донецька	0,6407	25	0,3324	21	0,4405	24	0,6210	1	0,6744	2	0,8118	1	3,5209	11
Житомирська	0,6912	17	0,4179	14	0,5012	15	0,4417	13	0,5688	15	0,7361	17	3,3569	22
Закарпатська	0,7649	1	0,6239	5	0,7795	2	0,4158	21	0,6101	8	0,6959	23	3,8900	1
Запорізька	0,6897	18	0,3396	19	0,5113	14	0,5121	5	0,6533	5	0,7557	13	3,4618	15
Івано-Франківська	0,7546	4	0,6429	4	0,3995	25	0,4322	16	0,5619	18	0,6943	24	3,4854	14
Київська	0,7033	12	0,4488	12	0,5392	9	0,4946	6	0,6320	6	0,7810	5	3,5989	6
Кіровоградська	0,6845	19	0,3618	17	0,5257	12	0,4367	15	0,5418	21	0,7528	14	3,3033	23
Луганська	0,6667	23	0,3055	24	0,4940	20	0,4417	12	0,5824	12	0,7705	9	3,2607	24
Львівська	0,7510	5	0,6957	2	0,4522	22	0,4411	14	0,5676	16	0,7337	18	3,6412	4
Миколаївська	0,6844	20	0,3131	23	0,5249	13	0,5783	2	0,6601	3	0,7568	12	3,5177	12
Одеська	0,6760	21	0,3376	20	0,5829	6	0,4160	20	0,6561	4	0,7756	6	3,4442	18
Полтавська	0,7334	10	0,4463	13	0,5979	4	0,5168	4	0,5725	13	0,7753	7	3,6423	3
Рівненська	0,7583	2	0,5583	6	0,5317	10	0,3520	25	0,5322	23	0,7225	20	3,4549	17
Сумська	0,6979	14	0,4611	11	0,4969	19	0,4597	10	0,4897	25	0,7523	15	3,3577	21
Тернопільська	0,7446	8	0,7205	1	0,4969	18	0,3634	23	0,5587	19	0,6900	25	3,5741	7
Харківська	0,6921	16	0,3886	16	0,5917	5	0,4941	7	0,6035	10	0,8039	2	3,5740	8
Херсонська	0,6948	15	0,2799	25	0,6420	3	0,4438	11	0,5545	22	0,7664	10	3,3812	20
Хмельницька	0,7422	9	0,5116	8	0,4969	17	0,4320	17	0,5363	22	0,7419	16	3,4610	16
Черкаська	0,7259	11	0,4624	10	0,5518	8	0,4871	8	0,5303	24	0,7883	3	3,5458	10
Чернівецька	0,7496	6	0,6632	3	0,4983	16	0,4160	19	0,6010	11	0,7065	21	3,6346	5
Чернігівська	0,6698	22	0,4113	15	0,4638	21	0,3940	22	0,5708	14	0,7315	19	3,2412	25

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2005 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2005 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7029	12	0,3992	18	0,7670	1	0,4346	20	0,6375	8	0,8009	4	3,7422	5
Вінницька	0,7146	8	0,5399	9	0,4511	24	0,5831	5	0,5719	14	0,7658	15	3,6264	11
Волинська	0,7404	4	0,5830	7	0,5424	10	0,3623	25	0,5298	24	0,6941	25	3,4521	21
Дніпропетровська	0,6660	20	0,3794	21	0,5570	9	0,5413	8	0,7457	1	0,7916	7	3,6810	9
Донецька	0,6400	25	0,3661	22	0,4520	23	0,6061	2	0,6978	2	0,8330	1	3,5951	14
Житомирська	0,6820	16	0,4879	14	0,5092	14	0,4607	13	0,5352	22	0,7461	18	3,4211	22
Закарпатська	0,7124	9	0,6960	5	0,7610	2	0,4545	17	0,6627	4	0,7031	24	3,9898	1
Запорізька	0,6754	17	0,3915	19	0,5036	15	0,5494	6	0,6424	7	0,7868	11	3,5492	17
Івано-Франківська	0,7216	7	0,7027	4	0,3999	25	0,6120	1	0,5600	16	0,7039	23	3,7000	7
Київська	0,7047	11	0,5129	12	0,5745	7	0,4550	16	0,6582	5	0,7620	16	3,6673	10
Кіровоградська	0,6470	23	0,3887	20	0,5337	12	0,4385	19	0,5496	19	0,7667	14	3,3243	25
Луганська	0,6470	24	0,3625	23	0,4977	18	0,5189	9	0,6045	12	0,7894	9	3,4200	23
Львівська	0,7753	1	0,7362	3	0,4917	21	0,4791	11	0,5426	20	0,7480	17	3,7728	4
Миколаївська	0,7000	14	0,3587	24	0,5320	13	0,5957	3	0,6105	11	0,7959	6	3,5927	15
Одеська	0,6749	18	0,4020	17	0,5990	4	0,4761	12	0,6789	3	0,7840	12	3,6148	13
Полтавська	0,7083	10	0,5126	13	0,5985	5	0,5921	4	0,6147	9	0,7914	8	3,8176	2
Рівненська	0,7412	3	0,6114	6	0,5338	11	0,3778	24	0,5302	23	0,7061	22	3,5007	18
Сумська	0,6676	19	0,5251	10	0,5033	16	0,4591	14	0,5515	17	0,7726	13	3,4791	19
Тернопільська	0,7706	2	0,7889	1	0,5013	17	0,3981	23	0,5248	25	0,7062	21	3,6899	8
Харківська	0,6872	15	0,4708	16	0,5941	6	0,5472	7	0,6562	6	0,8313	2	3,7868	3
Херсонська	0,6638	21	0,3239	25	0,6455	3	0,4565	15	0,5654	15	0,7998	5	3,4550	20
Хмельницька	0,7313	5	0,5704	8	0,4955	19	0,4519	18	0,5500	18	0,7888	10	3,5879	16
Черкаська	0,7007	13	0,5182	11	0,5618	8	0,4879	10	0,5375	21	0,8133	3	3,6194	12
Чернівецька	0,7303	6	0,7489	2	0,4946	20	0,4269	21	0,6121	10	0,7293	20	3,7420	6
Чернігівська	0,6621	22	0,4851	15	0,4681	22	0,3990	22	0,5749	13	0,7424	19	3,3316	24

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2006 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2006 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7076	17	0,4038	17	0,7805	2	0,4718	16	0,6812	5	0,8060	5	3,8509	3
Вінницька	0,7409	9	0,5036	8	0,4468	24	0,5689	6	0,5932	13	0,7807	12	3,6340	13
Волинська	0,7707	2	0,4951	9	0,5666	9	0,3643	25	0,5421	24	0,7290	21	3,4678	19
Дніпропетровська	0,6847	21	0,3473	23	0,5489	13	0,5493	7	0,7562	1	0,7902	7	3,6767	9
Донецька	0,6620	24	0,3612	22	0,4695	23	0,5917	4	0,7156	2	0,8383	1	3,6384	12
Житомирська	0,6867	20	0,4143	16	0,4891	21	0,4626	17	0,5599	22	0,7586	18	3,3713	25
Закарпатська	0,7414	7	0,6050	5	0,7854	1	0,5280	11	0,6697	6	0,7255	22	4,0549	1
Запорізька	0,7137	12	0,3688	20	0,5045	17	0,5999	3	0,6612	8	0,7734	13	3,6216	14
Івано-Франківська	0,7602	4	0,6615	3	0,3936	25	0,6357	2	0,5771	15	0,7010	24	3,7289	6
Київська	0,6963	18	0,4275	14	0,5852	7	0,4213	22	0,6866	4	0,7701	15	3,5870	16
Кіровоградська	0,6651	23	0,3854	18	0,5574	11	0,4341	21	0,5681	17	0,7807	11	3,3909	24
Луганська	0,6573	25	0,3361	25	0,5107	15	0,4806	15	0,6183	12	0,7982	6	3,4012	23
Львівська	0,7926	1	0,7202	1	0,5055	16	0,5312	10	0,5630	20	0,7526	19	3,8650	2
Миколаївська	0,7085	16	0,3658	21	0,5594	10	0,6763	1	0,6280	10	0,7837	9	3,7216	7
Одеська	0,6840	22	0,3708	19	0,6228	4	0,4435	20	0,7037	3	0,7897	8	3,6145	15
Полтавська	0,7529	6	0,4520	13	0,6005	5	0,5713	5	0,6315	9	0,8094	4	3,8175	5
Рівненська	0,7628	3	0,5882	6	0,5528	12	0,5092	12	0,5459	23	0,7056	23	3,6645	11
Сумська	0,7263	11	0,5050	7	0,5114	14	0,4919	13	0,5613	21	0,7821	10	3,5780	17
Тернопільська	0,7537	5	0,6819	2	0,4995	19	0,3840	23	0,5407	25	0,6861	25	3,5460	18
Харківська	0,7409	8	0,4706	11	0,5960	6	0,5376	9	0,6695	7	0,8165	3	3,8311	4
Херсонська	0,7116	15	0,3424	24	0,6500	3	0,3772	24	0,5757	16	0,7724	14	3,4294	21
Хмельницька	0,7122	14	0,4649	12	0,4947	20	0,4606	18	0,5661	19	0,7675	16	3,4660	20
Черкаська	0,7126	13	0,4706	10	0,5710	8	0,5377	8	0,5674	18	0,8168	2	3,6763	10
Чернівецька	0,7312	10	0,6295	4	0,5027	18	0,4525	19	0,6264	11	0,7426	20	3,6849	8
Чернігівська	0,6908	19	0,4178	15	0,4858	22	0,4837	14	0,5801	14	0,7674	17	3,4258	22

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2007 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комп'ютерне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРІР, 2007 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,6978	16	0,3806	17	0,7656	1	0,5159	13	0,7078	4	0,8140	6	3,8817	2
Вінницька	0,7228	10	0,4857	10	0,4492	25	0,5483	7	0,6100	13	0,7616	17	3,5776	18
Волинська	0,7801	2	0,5015	7	0,5654	9	0,3945	25	0,5611	24	0,7335	20	3,5361	20
Дніпропетровська	0,6789	20	0,3424	23	0,5413	14	0,5700	5	0,7457	2	0,7996	10	3,6779	13
Донецька	0,6409	25	0,3509	20	0,4576	24	0,5182	4	0,7483	1	0,8551	1	3,6709	14
Житомирська	0,6947	17	0,4116	15	0,5262	15	0,4476	22	0,5828	20	0,7321	21	3,3951	24
Закарпатська	0,7171	11	0,6314	5	0,7580	2	0,5214	11	0,7070	6	0,7015	24	4,0364	1
Запорізька	0,6774	22	0,3430	22	0,4910	23	0,6839	2	0,6693	8	0,7838	12	3,6484	15
Івано-Франківська	0,7296	7	0,6490	3	0,5414	13	0,5480	8	0,5997	15	0,6984	25	3,7661	6
Київська	0,7035	15	0,4137	14	0,5851	7	0,5144	14	0,7073	5	0,7692	15	3,6933	11
Кіровоградська	0,6755	23	0,3762	18	0,5430	12	0,4082	23	0,5826	21	0,7910	11	3,3766	25
Луганська	0,6565	24	0,3274	24	0,5082	18	0,4998	16	0,6439	11	0,7771	14	3,4131	23
Львівська	0,7595	3	0,6817	1	0,4993	20	0,4841	18	0,5873	17	0,7540	18	3,7659	7
Миколаївська	0,7061	14	0,3502	21	0,5573	10	0,6532	3	0,6273	12	0,8087	7	3,7029	9
Одеська	0,6892	18	0,3736	19	0,6162	4	0,4720	19	0,7416	3	0,8039	9	3,6966	10
Полтавська	0,7256	9	0,4356	13	0,5965	6	0,5486	6	0,6509	10	0,8040	8	3,7611	8
Рівненська	0,7415	4	0,5611	6	0,5515	11	0,5225	10	0,5715	23	0,7309	22	3,6790	12
Сумська	0,7292	8	0,4993	8	0,5097	17	0,4936	17	0,5855	19	0,8163	5	3,6356	16
Тернопільська	0,7921	1	0,6737	2	0,5004	19	0,4015	24	0,5475	25	0,7121	23	3,6273	17
Харківська	0,7101	12	0,4785	11	0,5995	5	0,5412	9	0,6988	7	0,8278	3	3,8559	3
Херсонська	0,6874	19	0,3204	25	0,6425	3	0,4478	21	0,5859	18	0,8318	2	3,5158	21
Хмельницька	0,7328	6	0,4891	9	0,4953	21	0,4656	20	0,5761	22	0,7828	13	3,5418	19
Черкаська	0,7078	13	0,4515	12	0,5766	8	0,6993	1	0,5910	16	0,8217	4	3,8480	4
Чернівецька	0,7413	5	0,6408	4	0,5143	16	0,5071	15	0,6549	9	0,7527	19	3,8111	5
Чернігівська	0,6778	21	0,4052	16	0,4941	22	0,5174	12	0,6060	14	0,7653	16	3,4658	22

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2008 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Ціна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2008 р.	
	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг	СКЗ*	ранг
АР Крим	0,7188	17	0,3838	17	0,7678	1	0,5898	11	0,6895	7	0,7927	14	3,9425	4
Вінницька	0,7470	9	0,4633	11	0,4641	24	0,5656	14	0,6166	13	0,7937	13	3,6504	19
Волинська	0,7876	1	0,5008	7	0,5636	10	0,4002	25	0,5596	25	0,7304	23	3,5422	23
Дніпропетровська	0,6940	22	0,3439	22	0,5501	12	0,6724	3	0,7114	3	0,7997	9	3,7716	9
Донецька	0,6640	25	0,3512	21	0,4654	23	0,6279	8	0,7067	5	0,8678	1	3,6829	16
Житомирська	0,7318	11	0,3930	16	0,5347	15	0,4731	20	0,5870	21	0,7647	20	3,4842	24
Закарпатська	0,7379	10	0,6005	5	0,7638	2	0,6473	6	0,7302	2	0,7378	21	4,2174	1
Запорізька	0,7290	14	0,3529	20	0,5138	19	0,6743	2	0,6576	8	0,7701	18	3,6976	15
Івано-Франківська	0,7678	6	0,6538	3	0,4258	25	0,5892	12	0,5935	17	0,7127	25	3,7428	11
Київська	0,7541	8	0,4082	14	0,5959	7	0,6712	4	0,7113	4	0,8042	7	3,9447	3
Кіровоградська	0,6751	23	0,3627	19	0,5436	14	0,4473	23	0,5891	19	0,7730	16	3,3908	25
Луганська	0,6683	24	0,3238	25	0,5230	18	0,6170	9	0,6383	12	0,8004	8	3,5708	20
Львівська	0,7840	2	0,6855	1	0,5334	16	0,5288	18	0,5991	15	0,7677	19	3,8984	6
Миколаївська	0,7180	18	0,3419	23	0,5852	8	0,7546	1	0,6395	11	0,8050	6	3,8442	7
Одеська	0,7223	16	0,3696	18	0,6258	4	0,4931	19	0,7356	1	0,7993	10	3,7457	10
Полтавська	0,7311	12	0,4298	13	0,5459	13	0,5726	13	0,6485	10	0,7986	11	3,7265	12
Рівненська	0,7736	4	0,5556	6	0,5743	9	0,4686	21	0,5775	23	0,7770	15	3,7265	13
Сумська	0,7088	20	0,4995	8	0,5059	20	0,5332	17	0,5937	16	0,8238	2	3,6649	18
Тернопільська	0,7833	3	0,6831	2	0,5503	11	0,4013	24	0,5676	24	0,7260	24	3,7117	14
Харківська	0,7307	13	0,4870	9	0,5975	6	0,6544	5	0,6925	6	0,8088	4	3,9710	2
Херсонська	0,6989	21	0,3306	24	0,6513	3	0,4666	22	0,5890	20	0,8186	3	3,5551	22
Хмельницька	0,7637	7	0,4662	10	0,5057	21	0,5580	16	0,5859	22	0,7938	12	3,6733	17
Черкаська	0,7159	19	0,4523	12	0,5989	5	0,6365	7	0,5892	18	0,8074	5	3,8002	8
Чернівецька	0,7695	5	0,6406	4	0,5303	17	0,5962	10	0,6561	9	0,7319	22	3,9245	5
Чернігівська	0,7226	15	0,3959	15	0,4983	22	0,5636	15	0,6112	14	0,7716	17	3,5632	21

Примітка: СКЗ* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2009 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2009 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7719	10	0,3826	18	0,7686	1	0,6031	10	0,6298	2	0,8210	3	3,9770	3
Вінницька	0,7907	7	0,4800	10	0,4667	23	0,5612	14	0,5373	21	0,7994	12	3,6353	15
Волинська	0,8202	4	0,5232	7	0,5610	10	0,4197	24	0,5231	24	0,7768	19	3,6239	17
Дніпропетровська	0,7523	17	0,3355	23	0,5509	11	0,6370	5	0,6252	3	0,8294	2	3,7302	10
Донецька	0,6951	25	0,3576	20	0,4577	24	0,6130	8	0,6204	8	0,8333	1	3,5772	19
Житомирська	0,7559	14	0,4023	15	0,5380	15	0,4639	20	0,5492	18	0,7953	14	3,5046	23
Закарпатська	0,7452	18	0,5943	5	0,7603	2	0,5982	11	0,6247	4	0,7028	25	4,0255	1
Запорізька	0,7622	11	0,3680	19	0,5135	19	0,6901	2	0,5877	11	0,8014	9	3,7229	13
Івано-Франківська	0,8066	5	0,6555	2	0,4259	25	0,5005	17	0,5544	16	0,7346	24	3,6775	14
Київська	0,8034	6	0,4098	14	0,6032	5	0,6155	6	0,6224	6	0,7995	11	3,8538	6
Кіровоградська	0,7197	23	0,3490	21	0,5406	14	0,4602	21	0,5566	15	0,7710	20	3,3971	25
Луганська	0,7156	24	0,3230	25	0,5173	18	0,6032	9	0,5887	10	0,7976	13	3,5454	20
Львівська	0,8300	2	0,7036	1	0,5364	16	0,4726	19	0,5714	12	0,7946	15	3,9086	5
Миколаївська	0,7358	20	0,3351	24	0,5855	8	0,6576	4	0,6012	9	0,8088	7	3,7239	11
Одеська	0,7433	19	0,3840	17	0,6303	4	0,5289	16	0,6571	1	0,8150	5	3,7587	8
Полтавська	0,7868	9	0,4452	12	0,5448	13	0,5748	13	0,5701	13	0,8014	10	3,7230	12
Рівненська	0,7868	8	0,5537	6	0,5753	9	0,4339	23	0,5288	23	0,7453	23	3,6239	18
Сумська	0,7528	16	0,4569	11	0,5042	21	0,4868	18	0,5370	22	0,8034	8	3,5411	21
Тернопільська	0,8311	1	0,6518	3	0,5509	12	0,4429	22	0,5164	25	0,7619	21	3,7549	9
Харківська	0,7609	12	0,5200	8	0,6015	6	0,6148	7	0,6232	5	0,8205	4	3,9409	4
Херсонська	0,7227	22	0,3416	22	0,6474	3	0,4152	25	0,5683	14	0,7912	16	3,4863	24
Хмельницька	0,7569	13	0,4808	9	0,5058	20	0,5493	15	0,5544	17	0,7865	17	3,6337	16
Черкаська	0,7550	15	0,4386	13	0,6006	7	0,7012	1	0,5411	20	0,8111	6	3,8477	7
Чернівецька	0,8229	3	0,5968	4	0,5268	17	0,6636	3	0,6219	7	0,7573	22	3,9894	2
Чернігівська	0,7245	21	0,3918	16	0,4997	22	0,5913	12	0,5463	19	0,7812	18	3,5348	22

Примітка: СКЗ* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2010 р.

	Блок 1 «Відтворення на- селення»		Блок 2 «Соціальне се- редовище»		Блок 3 «Комфортне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІРЛР, 2010 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,7916	12	0,3854	18	0,7574	1	0,5669	14	0,6026	4	0,7927	16	3,8966	6
Вінницька	0,8133	6	0,4849	10	0,4924	23	0,5250	16	0,5211	22	0,8076	11	3,6442	18
Волинська	0,8066	10	0,5426	8	0,5961	7	0,4319	24	0,5098	24	0,7547	23	3,6418	19
Дніпропетровська	0,7521	22	0,3391	25	0,5496	16	0,6438	5	0,6021	5	0,8354	1	3,7222	14
Донецька	0,7118	25	0,3772	20	0,4398	25	0,6602	4	0,6036	3	0,8342	2	3,6268	22
Житомирська	0,7573	20	0,4122	15	0,5336	17	0,4395	22	0,5433	15	0,7586	22	3,4446	25
Закарпатська	0,7940	11	0,5738	6	0,7554	2	0,5217	17	0,6116	2	0,6876	25	3,9441	3
Запорізька	0,7573	21	0,3838	19	0,5182	19	0,7088	1	0,5721	11	0,8080	10	3,7482	11
Івано-Франківська	0,8067	9	0,6660	2	0,5010	22	0,4868	18	0,5381	17	0,7412	24	3,7398	12
Київська	0,8074	8	0,4169	14	0,6128	5	0,6662	3	0,5945	7	0,8185	7	3,9163	4
Кіровоградська	0,7479	23	0,3551	21	0,5598	14	0,4604	21	0,5393	16	0,8027	13	3,4653	24
Луганська	0,7443	24	0,3425	24	0,5244	18	0,6392	6	0,5778	10	0,8112	9	3,6393	20
Львівська	0,8086	7	0,6776	1	0,5809	10	0,4722	19	0,5630	12	0,7891	17	3,8913	7
Миколаївська	0,7583	19	0,3480	22	0,5714	12	0,6274	8	0,5877	9	0,8117	8	3,7045	15
Одеська	0,7648	17	0,3910	17	0,6478	3	0,5982	12	0,6329	1	0,8202	6	3,8549	8
Полтавська	0,8225	4	0,4493	13	0,5941	8	0,6210	10	0,5528	13	0,8045	12	3,8442	9
Рівненська	0,8215	5	0,5781	5	0,5709	13	0,4674	20	0,5241	20	0,7630	20	3,7250	13
Сумська	0,7631	18	0,4538	12	0,5077	21	0,6147	11	0,5157	23	0,8330	3	3,6879	16
Тернопільська	0,8412	1	0,6601	3	0,5573	15	0,4150	25	0,5088	25	0,7743	19	3,7568	10
Харківська	0,7818	13	0,5510	7	0,5919	9	0,6223	9	0,5888	8	0,8300	4	3,9658	2
Херсонська	0,7745	15	0,3470	23	0,6319	4	0,4345	23	0,5519	14	0,7931	15	3,5329	23
Хмельницька	0,8346	2	0,4916	9	0,4748	24	0,5375	15	0,5359	18	0,8018	14	3,6762	17
Черкаська	0,7780	14	0,4718	11	0,5973	6	0,6915	2	0,5290	19	0,8291	5	3,8967	5
Чернівецька	0,8295	3	0,6169	4	0,5807	11	0,5871	13	0,5980	6	0,7588	21	3,9710	1
Чернігівська	0,7685	16	0,4033	16	0,5142	20	0,6337	7	0,5230	21	0,7873	18	3,6301	21

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Пуги НАН України.

Блок 1 «Відтворення населення»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 1, 2011 р.

	1.1*		1.2*		1.3*		1.4*		1.5*		по блоку 1	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,1191	8	0,1564	12	0,2269	15	0,1703	14	0,1293	15	0,8021	11
Вінницька	0,1165	11	0,1316	22	0,2203	6	0,1830	5	0,1332	6	0,7946	17
Волинська	0,1378	3	0,1579	11	0,2273	13	0,1688	15	0,1313	9	0,8232	9
Дніпропетровська	0,1098	17	0,1442	20	0,2231	24	0,1615	24	0,1259	24	0,7645	22
Донецька	0,0968	22	0,1277	23	0,2231	23	0,1604	25	0,1260	22	0,7341	24
Житомирська	0,1261	4	0,1513	15	0,2238	19	0,1624	23	0,1276	19	0,7911	18
Закарпатська	0,1426	2	0,1208	24	0,2273	12	0,1824	6	0,1286	17	0,8017	12
Запорізька	0,1042	19	0,1487	18	0,2273	14	0,1719	13	0,1307	13	0,7827	20
Івано-Франківська	0,1182	10	0,1637	10	0,2348	1	0,1932	1	0,1366	1	0,8466	4
Київська	0,1203	7	0,2010	3	0,2247	17	0,1665	18	0,1290	16	0,8415	6
Кіровоградська	0,1153	12	0,1008	25	0,2223	25	0,1640	20	0,1269	21	0,7293	25
Луганська	0,0965	23	0,1495	17	0,2243	18	0,1650	19	0,1275	20	0,7628	23
Львівська	0,1135	14	0,1524	14	0,2234	3	0,1905	4	0,1355	3	0,8260	8
Миколаївська	0,1122	15	0,1729	5	0,2234	22	0,1638	21	0,1260	23	0,7982	13
Одеська	0,1232	5	0,1449	19	0,2235	21	0,1682	16	0,1234	25	0,7832	19
Полтавська	0,1013	21	0,2190	1	0,2276	11	0,1721	12	0,1306	14	0,8505	3
Рівненська	0,1517	1	0,1502	16	0,2289	8	0,1777	9	0,1336	5	0,8422	5
Сумська	0,0954	24	0,1700	8	0,2282	10	0,1735	11	0,1310	12	0,7981	14
Тернопільська	0,1108	16	0,1778	4	0,2348	2	0,1922	2	0,1364	2	0,8519	2
Харківська	0,0950	25	0,1640	9	0,2294	7	0,1781	8	0,1312	10	0,7976	15
Херсонська	0,1149	13	0,1384	21	0,2238	20	0,1668	17	0,1283	18	0,7721	21
Хмельницька	0,1186	9	0,2032	2	0,2306	5	0,1789	7	0,1329	7	0,8641	1
Черкаська	0,1047	18	0,1725	6	0,2283	9	0,1757	10	0,1322	8	0,8136	10
Чернівецька	0,1204	6	0,1543	13	0,2339	4	0,1907	3	0,1352	4	0,8344	7
Чернігівська	0,1034	20	0,1711	7	0,2262	16	0,1629	22	0,1312	11	0,7947	16

Примітка: * назви показників блоку 1 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Блок 2 «Соціальне середовище»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 2, 2011 р.

	2.1*		2.2*		2.3*		2.4*		2.5*		2.6*		по блоку 2	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,0488	25	0,0877	19	0,0880	8	0,0676	14	0,0397	4	0,0551	11	0,3869	19
Вінницька	0,1197	7	0,1218	6	0,0802	13	0,0907	9	0,0330	14	0,0523	14	0,4977	9
Волинська	0,1136	8	0,1289	2	0,0866	9	0,1100	6	0,0452	2	0,0783	8	0,5625	7
Дніпропетровська	0,0656	23	0,0700	24	0,0735	19	0,0516	23	0,0317	18	0,0525	13	0,3448	24
Донецька	0,0675	21	0,0912	18	0,0886	7	0,0573	20	0,0356	9	0,0535	12	0,3938	17
Житомирська	0,1113	9	0,0928	17	0,0739	16	0,0585	17	0,0320	17	0,0477	19	0,4162	16
Закарпатська	0,1605	3	0,1171	9	0,0791	15	0,1066	7	0,0151	25	0,0898	7	0,5682	6
Запорізька	0,0603	24	0,1013	15	0,0854	10	0,0584	18	0,0326	15	0,0471	20	0,3851	20
Івано-Франківська	0,2185	1	0,1018	14	0,0739	16	0,1516	2	0,0346	11	0,1139	3	0,6942	2
Київська	0,0915	14	0,1188	8	0,0457	25	0,0749	12	0,0346	10	0,0597	10	0,4253	14
Кіровоградська	0,0755	18	0,0841	20	0,0899	6	0,0445	25	0,0256	24	0,0428	23	0,3624	21
Луганська	0,0668	22	0,0833	21	0,0634	23	0,0601	16	0,0311	19	0,0523	14	0,3569	23
Львівська	0,1439	4	0,1035	13	0,0937	3	0,1521	1	0,0358	1	0,1618	1	0,7109	1
Миколаївська	0,0807	17	0,0747	23	0,0626	24	0,0460	24	0,0257	23	0,0502	18	0,3398	25
Одеська	0,0873	16	0,0762	22	0,0934	4	0,0580	19	0,0272	22	0,0504	17	0,3925	18
Полтавська	0,0906	15	0,1207	7	0,0739	16	0,0813	10	0,0335	13	0,0459	21	0,4459	13
Рівненська	0,1439	4	0,1070	12	0,0694	20	0,1338	4	0,0366	8	0,0932	6	0,5838	5
Сумська	0,1019	13	0,1165	10	0,0842	12	0,0668	15	0,0379	7	0,0392	24	0,4466	12
Тернопільська	0,1884	2	0,1234	4	0,0678	21	0,1481	3	0,0385	6	0,1242	2	0,6904	3
Харківська	0,0719	20	0,1225	5	0,1465	1	0,0759	11	0,0393	5	0,1008	4	0,5569	8
Херсонська	0,0747	19	0,0678	25	0,0911	5	0,0536	22	0,0272	21	0,0434	22	0,3579	22
Хмельницька	0,1073	11	0,1272	3	0,0661	22	0,0914	8	0,0323	16	0,0668	9	0,4912	10
Черкаська	0,1059	12	0,1165	10	0,0852	11	0,0726	13	0,0340	12	0,0521	16	0,4662	11
Чернівецька	0,1392	6	0,1371	1	0,1078	2	0,1308	5	0,0275	20	0,1000	5	0,6424	4
Чернігівська	0,1080	10	0,1004	16	0,0797	14	0,0568	21	0,0416	3	0,0369	25	0,4234	15

Примітка: * назви показників блоку 2 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Блок 3 «Комфортне життя»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекси для блоку 3, 2011 р.

	3.1*		3.2*		3.3*		3.4*		3.5*		3.6*		по блоку 3	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,1354	19	0,2183	2	0,1030	1	0,1233	18	0,0559	22	0,1156	1	0,7515	2
Вінницька	0,1511	3	0,0457	21	0,0867	15	0,1309	16	0,0512	25	0,0344	17	0,4999	23
Волинська	0,1362	18	0,1172	7	0,0846	19	0,1802	1	0,0556	23	0,0364	15	0,6101	6
Дніпропетровська	0,1417	7	0,1084	13	0,0920	9	0,0556	23	0,0888	2	0,0659	5	0,5524	16
Донецька	0,1354	19	0,1284	5	0,0537	25	0,0227	25	0,0610	18	0,0483	8	0,4495	25
Житомирська	0,1370	16	0,0326	25	0,0863	16	0,1767	3	0,0790	4	0,0308	21	0,5423	17
Закарпатська	0,1331	21	0,2708	1	0,0826	21	0,1737	4	0,0706	8	0,0289	24	0,7596	1
Запорізька	0,1417	7	0,1172	7	0,0938	7	0,0446	24	0,0646	14	0,0594	6	0,5213	19
Івано-Франківська	0,1385	12	0,0749	19	0,0863	16	0,1224	19	0,0535	24	0,0325	20	0,5082	21
Київська	0,1370	16	0,1279	6	0,1017	2	0,1371	12	0,0685	10	0,0493	7	0,6214	5
Кіровоградська	0,1644	1	0,0404	23	0,0854	18	0,1459	9	0,0908	1	0,0379	13	0,5648	15
Луганська	0,1440	6	0,1099	12	0,0744	24	0,0989	22	0,0673	11	0,0331	19	0,5276	18
Львівська	0,1323	22	0,1148	9	0,0872	14	0,1409	10	0,0612	17	0,0671	4	0,6034	7
Миколаївська	0,1401	11	0,1109	10	0,0941	6	0,1248	17	0,0636	15	0,0402	10	0,5738	13
Одеська	0,1315	23	0,1400	4	0,0918	10	0,1492	7	0,0655	13	0,0925	2	0,6706	3
Полтавська	0,1378	14	0,1055	16	0,0951	4	0,1362	14	0,0826	3	0,0378	14	0,5949	9
Рівненська	0,1284	24	0,0934	17	0,0806	22	0,1777	2	0,0665	12	0,0305	22	0,5770	12
Сумська	0,1385	12	0,0622	20	0,0831	20	0,1076	21	0,0761	5	0,0397	11	0,5073	22
Тернопільська	0,1581	2	0,0904	18	0,0950	5	0,1329	15	0,0615	16	0,0270	25	0,5650	14
Харківська	0,1417	7	0,1065	14	0,0900	13	0,1088	20	0,0726	7	0,0715	3	0,5911	10
Херсонська	0,1409	10	0,1439	3	0,1011	3	0,1383	11	0,0598	20	0,0390	12	0,6230	4
Хмельницька	0,1143	25	0,0331	24	0,0925	8	0,1473	8	0,0608	19	0,0290	23	0,4769	24
Черкаська	0,1479	5	0,1065	14	0,0907	11	0,1363	13	0,0738	6	0,0412	9	0,5963	8
Чернівецька	0,1378	14	0,1104	11	0,0904	12	0,1564	5	0,0596	21	0,0348	16	0,5893	11
Чернігівська	0,1495	4	0,0413	22	0,0769	23	0,1494	6	0,0697	9	0,0338	18	0,5207	20

Примітка. * назви показників блоку 3 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 1.16
Блок 4 «Добробут»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 4, 2011 р.

	4.1*		4.2*		4.3*		4.4*		4.5*		по блоку 4	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,1617	12	0,0695	10	0,1415	19	0,0793	15	0,0869	5	0,5390	14
Вінницька	0,1872	6	0,0885	9	0,1480	15	0,0727	17	0,0765	17	0,5728	12
Волинська	0,1338	15	0,0442	19	0,1451	17	0,0684	22	0,0684	24	0,4599	20
Дніпропетровська	0,1310	16	0,0682	11	0,1592	7	0,1739	1	0,0838	8	0,6162	8
Донецька	0,1801	8	0,0410	20	0,1732	2	0,1566	2	0,0917	1	0,6426	5
Житомирська	0,1016	22	0,0380	21	0,1487	14	0,0716	18	0,0780	13	0,4379	23
Закарпатська	0,1234	19	0,1004	6	0,1394	20	0,0608	24	0,0826	10	0,5067	18
Запорізька	0,2753	1	0,1605	1	0,1658	3	0,1169	6	0,0836	9	0,8021	1
Івано-Франківська	0,1508	14	0,0152	25	0,1393	21	0,0768	16	0,0706	22	0,4526	21
Київська	0,1674	10	0,0476	18	0,1479	16	0,1378	4	0,0773	15	0,5779	11
Кіровоградська	0,1035	21	0,0907	8	0,1635	4	0,0801	13	0,0756	19	0,5135	16
Луганська	0,1292	17	0,1068	5	0,1616	5	0,1038	8	0,0888	4	0,5903	9
Львівська	0,1064	20	0,0365	22	0,1368	22	0,0836	11	0,0869	6	0,4502	22
Миколаївська	0,2657	2	0,0647	14	0,1739	1	0,0990	9	0,0914	2	0,6948	2
Одеська	0,1279	18	0,0528	17	0,1537	9	0,1088	7	0,0857	7	0,5289	15
Полтавська	0,1929	5	0,0660	12	0,1605	6	0,1436	3	0,0715	21	0,6346	6
Рівненська	0,0950	24	0,0563	16	0,1353	24	0,0686	21	0,0759	18	0,4310	24
Сумська	0,1638	11	0,0946	7	0,1514	10	0,0811	12	0,0800	12	0,5709	13
Тернопільська	0,0955	23	0,0307	23	0,1343	25	0,0618	23	0,0755	20	0,3978	25
Харківська	0,2483	4	0,0651	13	0,1506	11	0,1206	5	0,0902	3	0,6748	3
Херсонська	0,1809	7	0,0231	24	0,1502	12	0,0712	19	0,0822	11	0,5076	17
Хмельницька	0,0931	25	0,1141	4	0,1437	18	0,0701	20	0,0700	23	0,4910	19
Черкаська	0,2620	3	0,0615	15	0,1586	8	0,0871	10	0,0778	14	0,6470	4
Чернівецька	0,1596	13	0,1521	3	0,1357	23	0,0542	25	0,0772	16	0,5790	10
Чернігівська	0,1711	9	0,1556	2	0,1500	13	0,0794	14	0,0619	25	0,6180	7

Примітка: * назви показників блоку 4 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 1.17
Блок 5 «Гідна праця»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 5, 2011 р.

	5.1*		5.2*		5.3*		5.4*		5.5*		5.6*		по блоку 5	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,0948	2	0,1494	2	0,1249	9	0,0829	13	0,0898	10	0,0710	13	0,6127	6
Вінницька	0,0912	14	0,0917	21	0,1089	20	0,0837	12	0,0811	18	0,0706	14	0,5272	22
Волинська	0,0913	12	0,1091	11	0,1039	22	0,0692	18	0,0780	21	0,0706	15	0,5221	23
Дніпропетровська	0,0953	7	0,1342	5	0,1431	3	0,0473	23	0,1091	2	0,0975	1	0,6265	4
Донецька	0,0931	7	0,1122	9	0,1800	1	0,0432	24	0,1198	1	0,0852	4	0,6335	3
Житомирська	0,0913	13	0,0887	22	0,1195	14	0,0897	8	0,0810	19	0,0705	16	0,5406	17
Закарпатська	0,0881	23	0,0975	20	0,1257	7	0,1622	1	0,0809	20	0,0608	25	0,6152	5
Запорізька	0,0944	3	0,1260	7	0,1350	4	0,0516	22	0,1020	5	0,0838	5	0,5928	10
Івано-Франківська	0,0826	25	0,1049	13	0,1184	15	0,0725	17	0,0866	12	0,0700	19	0,5350	19
Київська	0,0920	9	0,1368	4	0,1274	6	0,0868	9	0,1080	3	0,0877	3	0,6386	2
Кіровоградська	0,0907	18	0,1046	14	0,1173	16	0,0868	9	0,0827	16	0,0724	12	0,5545	14
Луганська	0,0895	21	0,1394	3	0,1504	2	0,0378	25	0,1072	4	0,0792	8	0,6036	8
Львівська	0,0904	19	0,1165	8	0,1125	18	0,0807	14	0,0878	11	0,0691	20	0,5570	13
Миколаївська	0,0933	6	0,1115	10	0,1229	11	0,0929	7	0,0957	7	0,0705	17	0,5869	11
Одеська	0,0908	17	0,1520	1	0,1233	10	0,1193	3	0,0934	9	0,0804	7	0,6591	1
Полтавська	0,0923	8	0,0983	19	0,1332	5	0,0646	20	0,0970	6	0,0891	2	0,5746	12
Рівненська	0,0916	10	0,0863	23	0,1221	12	0,0618	21	0,0865	13	0,0679	21	0,5163	24
Сумська	0,0910	16	0,0989	18	0,1159	17	0,0687	19	0,0851	14	0,0739	10	0,5334	20
Тернопільська	0,0838	24	0,0854	25	0,0978	25	0,1016	6	0,0732	25	0,0664	23	0,5082	25
Харківська	0,0935	5	0,1308	6	0,1253	8	0,0856	11	0,0941	8	0,0812	6	0,6105	7
Херсонська	0,0916	11	0,1001	16	0,1009	24	0,1114	4	0,0770	24	0,0671	22	0,5481	16
Хмельницька	0,0903	20	0,1005	15	0,1105	19	0,0804	15	0,0812	17	0,0701	18	0,5329	21
Черкаська	0,0939	4	0,0999	17	0,1198	13	0,0797	16	0,0843	15	0,0725	11	0,5501	15
Чернівецька	0,0882	22	0,1072	12	0,1089	20	0,1554	2	0,0776	22	0,0608	24	0,5981	9
Чернігівська	0,0911	15	0,0863	24	0,1012	23	0,1063	5	0,0772	23	0,0772	9	0,5392	18

Примітка: * назви показників блоку 5 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України.

Додаток 1.18
Блок 6 «Освіта»: зважені калібровані стандартизовані значення показників, їх ранги та індекс для блоку 6, 2011 р.

	6.1*		6.2*		6.3*		6.4*		6.5*		по блоку 6	
	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	значення	ранг	сума	ранг
АР Крим	0,0798	18	0,2203	23	0,1768	11	0,1988	14	0,1331	23	0,8088	17
Вінницька	0,0883	12	0,2217	12	0,1682	16	0,1925	21	0,1351	14	0,8057	18
Волинська	0,0734	22	0,2226	4	0,1510	20	0,1932	20	0,1393	2	0,7795	20
Дніпропетровська	0,0894	11	0,2212	19	0,1920	6	0,1991	13	0,1339	20	0,8356	7
Донецька	0,0943	7	0,2215	14	0,1921	5	0,2025	7	0,1342	19	0,8445	6
Житомирська	0,0958	5	0,2212	19	0,1133	25	0,1853	25	0,1352	13	0,7508	23
Закарпатська	0,0794	19	0,2228	2	0,1152	24	0,1891	24	0,1324	25	0,7390	25
Запорізька	0,0911	10	0,2208	22	0,1953	3	0,2050	3	0,1352	12	0,8475	4
Івано-Франківська	0,0565	25	0,2228	2	0,1429	22	0,1905	23	0,1374	6	0,7501	24
Київська	0,0981	4	0,2226	4	0,1772	10	0,2015	10	0,1354	10	0,8348	9
Кіровоградська	0,0869	14	0,2203	23	0,1933	4	0,2006	11	0,1343	17	0,8354	8
Луганська	0,0813	17	0,2210	21	0,2063	1	0,2107	1	0,1325	24	0,8517	2
Львівська	0,0693	24	0,2215	14	0,1753	13	0,2038	4	0,1398	1	0,8096	16
Миколаївська	0,0957	6	0,2203	23	0,1764	12	0,2019	8	0,1338	22	0,8281	11
Одеська	0,0746	21	0,2221	7	0,1773	9	0,2017	9	0,1351	15	0,8108	14
Полтавська	0,0935	8	0,2221	7	0,1919	7	0,2027	5	0,1353	11	0,8455	5
Рівненська	0,0706	23	0,2217	12	0,1506	21	0,1960	17	0,1381	4	0,7769	21
Сумська	0,1041	1	0,2215	14	0,1724	15	0,2004	12	0,1356	9	0,8340	10
Тернопільська	0,0767	20	0,2230	1	0,1666	17	0,1943	19	0,1381	3	0,7987	19
Харківська	0,0874	13	0,2219	10	0,2040	2	0,2083	2	0,1343	18	0,8560	1
Херсонська	0,0920	9	0,2219	10	0,1659	18	0,1982	15	0,1339	21	0,8119	13
Хмельницька	0,1028	2	0,2221	7	0,1653	19	0,1974	16	0,1370	7	0,8247	12
Черкаська	0,1013	3	0,2223	6	0,1856	8	0,2027	6	0,1380	5	0,8499	3
Чернівецька	0,0860	15	0,2215	14	0,1410	23	0,1912	22	0,1344	16	0,7741	22
Чернігівська	0,0855	16	0,2215	14	0,1725	14	0,1947	18	0,1360	8	0,8102	15

*Примітка.** назви показників блоку 6 див. у додатку 1.4.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Інтегральний індекс регіонального людського розвитку, 2011 р.

	Блок 1 «Відтворення населення»		Блок 2 «Соціальне середовище»		Блок 3 «Комп'ютерне життя»		Блок 4 «Добробут»		Блок 5 «Гідна праця»		Блок 6 «Освіта»		ІНГР, 2011 р.	
	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг	СЗК*	ранг
АР Крим	0,8021	11	0,3869	19	0,7515	2	0,5390	14	0,6127	6	0,8088	17	3,9008	9
Вінницька	0,7946	17	0,4977	9	0,4999	23	0,5728	12	0,5272	22	0,8057	18	3,6980	18
Волинська	0,8232	9	0,5625	7	0,6101	6	0,4599	20	0,5221	23	0,7795	20	3,7573	14
Дніпропетровська	0,7645	22	0,3448	24	0,5524	16	0,6162	8	0,6265	4	0,8356	7	3,7400	15
Донецька	0,7341	24	0,3938	17	0,4495	25	0,6426	5	0,6335	3	0,8445	6	3,6980	19
Житомирська	0,7911	18	0,4162	16	0,5423	17	0,4379	23	0,5406	17	0,7508	23	3,4790	25
Закарпатська	0,8017	12	0,5682	6	0,7596	1	0,5067	18	0,6152	5	0,7390	25	3,9904	3
Запорізька	0,7827	20	0,3851	20	0,5213	19	0,8021	1	0,5928	10	0,8475	4	3,9314	7
Івано-Франківська	0,8466	4	0,6942	2	0,5082	21	0,4526	21	0,5350	19	0,7501	24	3,7866	13
Київська	0,8415	6	0,4253	14	0,6214	5	0,5779	11	0,6386	2	0,8348	9	3,9395	6
Кіровоградська	0,7293	25	0,3624	21	0,5648	15	0,5135	16	0,5545	14	0,8354	8	3,5599	24
Луганська	0,7628	23	0,3569	23	0,5276	18	0,5903	9	0,6036	8	0,8517	2	3,6928	20
Львівська	0,8260	8	0,7109	1	0,6034	7	0,4502	22	0,5570	13	0,8096	16	3,9571	4
Миколаївська	0,7982	13	0,3398	25	0,5738	13	0,6948	2	0,5869	11	0,8281	11	3,8216	11
Одеська	0,7832	19	0,3925	18	0,6706	3	0,5289	15	0,6591	1	0,8108	14	3,8451	10
Полтавська	0,8505	3	0,4459	13	0,5949	9	0,6346	6	0,5746	12	0,8455	5	3,9460	5
Рівненська	0,8422	5	0,5838	5	0,5770	12	0,4310	24	0,5163	24	0,7769	21	3,7273	16
Сумська	0,7981	14	0,4466	12	0,5073	22	0,5709	13	0,5334	20	0,8340	10	3,6902	21
Тернопільська	0,8519	2	0,6904	3	0,5650	14	0,3978	25	0,5082	25	0,7987	19	3,8121	12
Харківська	0,7976	15	0,5569	8	0,5911	10	0,6748	3	0,6105	7	0,8560	1	4,0869	1
Херсонська	0,7721	21	0,3579	22	0,6230	4	0,5076	17	0,5481	16	0,8119	13	3,6206	23
Хмельницька	0,8641	1	0,4912	10	0,4769	24	0,4910	19	0,5329	21	0,8247	12	3,6809	22
Черкаська	0,8136	10	0,4662	11	0,5963	8	0,6470	4	0,5501	15	0,8499	3	3,9231	8
Чернівецька	0,8344	7	0,6424	4	0,5893	11	0,5790	10	0,5981	9	0,7741	22	4,0172	2
Чернігівська	0,7947	16	0,4234	15	0,5207	20	0,6180	7	0,5392	18	0,8102	15	3,7063	17

Примітка: СЗК* – стандартизовані калібровані значення по відповідному блоку.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ДИСПРОПОРЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ (ЗА ОКРЕМИМИ АСПЕКТАМИ)

Для визначення головних тенденцій різноманітних аспектів людського розвитку протягом 2004–2011 рр., перш за все, звернемося до даних рядів динаміки інтегральної оцінки регіонального людського розвитку та відповідного розподілу рейтингових місць по всіх 25 регіонах⁴⁹ України (додатки 2.1, 2.2).⁵⁰ Проведений аналіз дає змогу виокремити загальну тенденцію зростання значення інтегральної оцінки за всіма регіонами, що свідчить про їх наближення до цільових орієнтирів людського розвитку і прогрес у цій сфері (додаток 2.3).

До групи лідерів, які були у верхніх рядках рейтингу протягом ряду років, слід віднести Закарпатську, Чернівецьку, Харківську, Львівську, Полтавську, Київську та Черкаські області, а також АР Крим (додаток 2.2). За підсумками 2011 р. очолює рейтинг Харківська область, друге місце – у Чернівецькій, третє – у Закарпатській, четверте – у Львівської, п'яте – у Полтавської області.

Стабільно низькі індекси за весь період, що досліджується, у Житомирській, Кіровоградській, Херсонській, Луганській, Чернігівській та Сумській областях (додаток 2.1). За результатами 2011 р. замикають рейтинг Луганська (20 місце), Сумська (21 місце), Хмельницька (22 місце), Херсонська (23 місце), Кіровоградська (24 місце) та Житомирська (25 місце) області (додаток 2.2).

Для виявлення основних чинників, що зумовили неоднозначні рангові коливання упродовж 2004–2011 рр. (додаток 2.3), проаналізуємо детальніше не тільки рейтинги регіонів за основними складовими ІРЛР, а й динаміку первинних показників, що призвели до кількісних та якісних зрушень у відповідних сферах людського розвитку.

⁴⁹ За винятком м. Києва та Севастополя, які не розглядаються за оновленою Методикою 2012 р.

⁵⁰ Відповідні аналітичні розрахунки по блоках показників за досліджуваний період містяться у додатках 1.6–1.19.

2.1. Відтворення населення

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як демонструє додаток 2.4, у 2011 р. за цим блоком рейтинг очолили такі області: Хмельницька (1 місце), Тернопільська (2 місце), Полтавська (3 місце), Івано-Франківська (4 місце), Рівненська (5 місце).

Всі із зазначених областей, окрім Рівненщини (рейтинг якої знизився з 2 до 5 місця), покращили свої позиції, порівняно з 2004 р. Особливо помітні позитивні зрушення в Хмельницькій області, яка піднялася з 9 на 1 місце.

Водночас стабільно низький рейтинг за блоком «Відтворення населення» займають Кіровоградська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська та Херсонська області. Серед цих областей погіршення особливо помітне в Кіровоградській (з 19 на 25 місце) та Херсонській (з 15 на 21 місце) областях.

Слід особливо відмітити значне погіршення ситуації на Закарпатті, де рейтинг упав у 2011 р. порівняно з 2004 р. на 11 відміток (з 1 на 12 місце), а в 2009 р. ця область займала навіть 18 місце.

У деяких регіонах відмічаються значні коливання рейтингів протягом 2004–2011 рр. (насамперед по Київщині), що потребує детального аналізу первинних показників для більш повного розуміння демографічної ситуації, що склалася в окремих областях.

Сумарний коефіцієнт народжуваності (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1426, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. зростання сумарного коефіцієнта народжуваності спостерігається у Рівненській (1,99), Закарпатській (1,87), Волинській (1,81), Житомирській (1,65) та Одеській (1,62) областях. У 10 областях значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське (1,46). Так, у 2011 р. він становив: у Тернопільській – 1,45; Дніпропетровській – 1,44; Запорізькій та Черкаській – 1,37; Полтавській – 1,33; Чернігівській – 1,36; Луганській та Донецькій областях – по 1,27 (рис. 2.1). Найгірша ситуація складається наразі на Харківщині та Сумщині (по 1,25).

Аналіз інтенсивності зміни цього показника засвідчив, що найбільший темп росту (129,1%) зафіксовано у Кримській автономії (сумарний коефіцієнт народжуваності зріс з 1,21 у 2004 р. до 1,56 у 2011 р.). Також високі темпи росту у 2011 р. мають Луганська (127,8%), Київська (126,2%), Одеська (125,3%), Полтавська (124,1%) та Донецька (123,3%) області. Найбільше дивує, що такі традиційно позитивні для народжуваності області, як Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська, мають найнижчі темпи росту показника (108,4%, 108,6%, 110,0% відповідно).

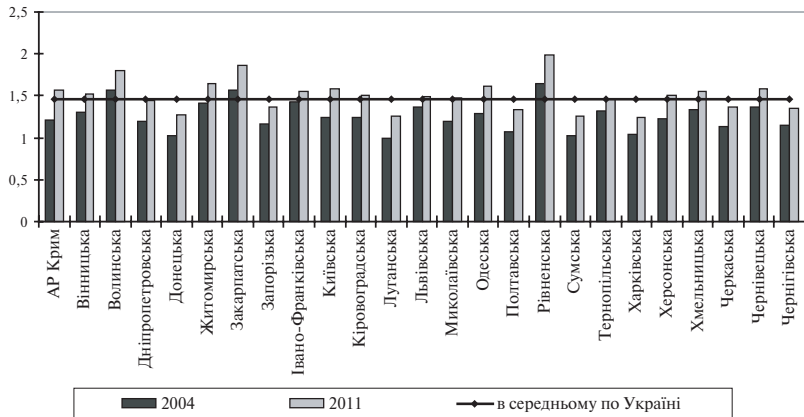

Рис. 2.1. Сумарний коефіцієнт народжуваності

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

В цілому ситуація з народжуваністю по всіх регіонах України упродовж 2004–2011 рр. покращилася, що видно як з абсолютних, так і відносних показників. Водночас, якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 13,72%, то у 2011 р. – 12,31%, що вказує на зменшення регіональних диспропорцій.

Дитяча смертність (смертність дітей у віці до 5 років), ‰. Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1956, або 3 місце за значущістю серед експертів. Найнижчий рівень дитячої смертності у 2011 р. було зафіксовано в Полтавській (1,53‰), Хмельницькій (1,65‰) та Харківській (1,67‰) областях. Найгірші показники – в Кіровоградській (3,33‰), Закарпатській (2,78‰) та Донецькій (2,63‰) областях.

Аналіз інтенсивності зміни цього показника засвідчив, що майже у всіх регіонах ситуація з дитячою смертністю протягом 2004–2011 рр. поліпшилась. Так, більш ніж на третину її рівень знизився на Тернопільщині та Хмельниччині, що говорить про підвищення якості медичної допомоги населенню. Однак залишається 3 області, де дитяча смертність значно перевищила показники попередніх років. Особливо зростає дитяча смертність на Кіровоградщині (123,3%); також негативні тенденції спостерігаються в Закарпатській (115,8%) та Вінницькій (110,9%) областях.

У цілому ситуація по всіх досліджуваних регіонах є позитивною, однак збільшення коефіцієнта варіації за цим показником з 10,23% в 2004 р. до 16,93% у 2011 р. вказує на зростання регіональних диспропорцій.

Середня очікувана тривалість життя при народженні, років. Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2834 та займає 1 місце за значущістю серед експертів. У 2011 р. найвищі значення показника було зафіксовано в Івано-Франківській, Тернопільській (по 73,3 року), Львівській (73,1), Чернівецькій (73,0) та Хмельницькій (72,0) областях (рис. 2.2). Таку ситуацію можна пояснити кращою екологічною ситуацією та вищим рівнем суспільного здоров'я в західних регіонах України. Найгірша ситуація щодо середньої очікуваної тривалості життя спостерігалася у 2011 р. в Кіровоградській (69,4 року), Дніпропетровській, Донецькій (по 69,6), Миколаївській (69,7), Одеській та Херсонській (по 69,8 року) областях.

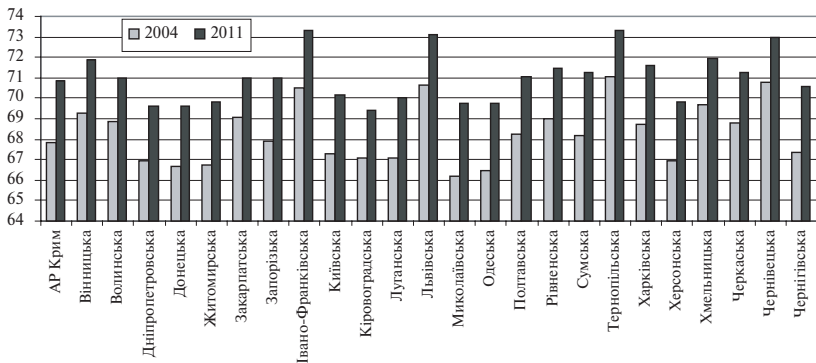

Рис. 2.2. Середня очікувана тривалість життя при народженні, років

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Динамічні зрушення значень даного показника протягом 2004–2011 рр. характеризуються позитивними тенденціями, оскільки у всіх областях України зростає середня очікувана тривалість життя при народженні. Найвищі темпи росту мали місце в Миколаївській (105,3%), Одеській (105,0%), Чернігівській (104,8%) та Житомирській (104,7%) областях; найнижчі – у Закарпатській (102,7%), Волинській та Тернопільській (103,1%) областях, однак ці області мають стабільно високі абсолютні значення показника, про що йшлося вище.

Позитивна динаміка показника дає підстави стверджувати про зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні, а не високі значення коефіцієнта регіональної варіації (1,67–2,15%), що характеризується загальною тенденцією до подальшого зниження, – про відсутність помітної регіональної диференціації цього аспекту відтворення населення.

Ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2160 та займає 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі значення показника були в Івано-Франківській (0,6686), Тернопільській (0,6649), Чернівецькій (0,6597) та Львівській (0,6591) областях. Найнижчі значення – в Донецькій (0,5551), Дніпропетровській (0,5589), Житомирській (0,5618), Чернігівській (0,5637), Миколаївській (0,5666) та Кіровоградській (0,5674) областях.

За аналізом інтенсивності зміни цього показника найбільший темп росту (127,3%) зафіксовано на Житомирщині (коефіцієнт зріс з 0,4415 у 2004 р. до 0,5618 у 2011 р.). Також високими були темпи росту у 2011 р., порівняно з 2004 р., у Миколаївській (126,7%), Київській (125,6%), Кіровоградській та Сумській (обидві по 125,0%) областях. Найнижчі темпи – у Чернівецькій (112,0%), Тернопільській (112,5%) та Закарпатській (112,6%) областях.

За останні роки спостерігається стійка тенденція до збільшення ймовірності чоловіків дожити від 20 до 65 років. Позитивна динаміка даного показника у всіх без винятку регіонах України дає підстави припустити, що однією із причин цього є покращання якості медичної допомоги та безпечніші умови проживання і праці. Окрім того, показник ймовірності чоловіків дожити від 20 до 65 років став єдиним аспектом відтворення населення, регіональна диференціація якого характеризується суттєвим скороченням протягом 2004–2011 рр. (відповідний коефіцієнт варіації зменшився з 9,49% до 5,79%).

Ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1624, або 4 місце за значущістю серед експертів). В Україні є значні відмінності щодо передчасної смертності за статтю – серед жінок така ймовірність є менш вірогідною (рис. 2.3).

У 2011 р. найвищі значення коефіцієнта ймовірності жінок дожити від 20 до 65 років зафіксовано (як і по чоловіках) у Івано-Франківській (0,8801), Тернопільській (0,8791), Львівській (0,8728) та Чернівецькій (0,8714) областях. Найнижчими є значення в Одеській (0,7951), Дніпропетровській (0,8114), Миколаївській (0,8120), Донецькій (0,8122) областях.

Динамічні коливання у 2004–2011 рр. несуттєві, водночас демонструють стабільне зростання значень показника. Найвищі темпи росту показника мали місце в Закарпатській (107,1%), Чернігівській (106,9%), Київській та Житомирській (по 106,8%) областях; найнижчі – у Тернопільській – 103,6%, Хмельницькій – 103,8%, Львівській – 104,1%, Волинській – 104,2%.

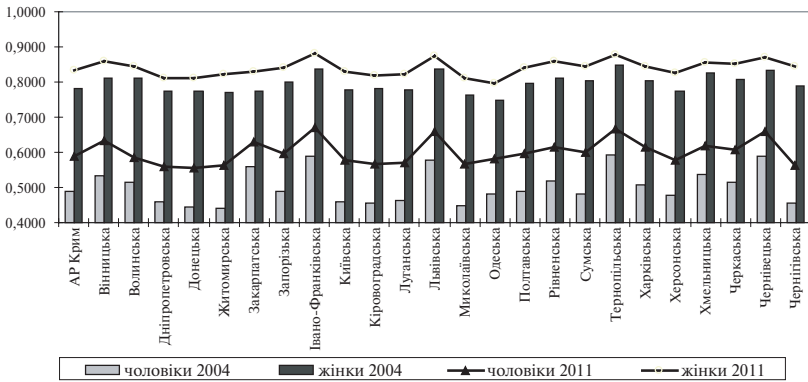

Рис. 2.3. Ймовірність чоловіків та жінок дожити від 20 до 65 років

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

Регіональний коефіцієнт варіації за цим показником незначний та коливається в межах 2,66–3,39%, що є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, а рівень регіональних диспропорцій (диференціації) – низький.

Як показав аналіз тенденцій людського розвитку за блоком «Відтворення населення», рівень регіональної диференціації є середнім або низьким, що говорить про вирівнювання демографічної ситуації у всіх досліджуваних регіонах. Найбільший внесок у формування диспропорцій між областями країни належить такому показнику, як дитяча смертність. Окрім того, лише цей показник є дестимулятором у даному блоці.

Хоча значних зрушень не відбувалося, всі показники блоку мають позитивні тенденції протягом досліджуваного періоду. Потрібно зауважити, що незмінно високі позиції як у загальному рейтингу, так і за окремими показниками стабільно займають західні регіони країни. Зокрема, постійними лідерами є Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська і Рівненська області. Аутсайдерами за цим блоком виступають східні та південні регіони (несприятлива ситуація складається, насамперед, у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Одеській областях). На фоні інших найгірше виглядає Кіровоградщина, яка має стабільно низький рейтинг за всіма показниками. Становище ускладнюється погіршенням екологічної ситуації та високим рівнем захворюваності у цих регіонах. Крім того, в Донецькій та Луганській областях знаходяться найбільш травмонезбезпечні та шкідливі для здоров'я галузі виробництва.

Незважаючи на незначне відставання низки регіонів, демографічна ситуація в Україні останніми роками значно покращилася, особливо щодо збільшення тривалості життя, зростання народжуваності та зниження дитячої смертності.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Як показує аналіз коефіцієнтів варіації рангів за блоком «Відтворення населення» (рис. 2.4), у більшості регіонів протягом 2004–2011 рр. відмічалася нестабільність рейтингових значень. Безперечним лідером за рейтингами є захід України, зокрема Волинська, Закарпатська, Львівська, Тернопільська та Хмельницька області, які хоча б один раз протягом досліджуваного періоду займали в рейтингу 1 місце (однак всі вони мали нестабільну позицію впродовж досліджуваного періоду). Так, Волинь у 2004–2009 рр. займала домінуючі позиції, але починаючи з 2010 р. вона опустилась до 9–10 місць. Така ж ситуація на Львівщині та Закарпатті, де рейтинг протягом вказаних років знижувався.

Зворотна ситуація спостерігається в Тернопільській та Хмельницькій областях, які спочатку займали середні позиції, а в останні два роки перемістились на вищі щаблі. Стабільно найнижчі позиції рейтингу займають Луганська, Донецька та Кіровоградська області, які в досліджуваному періоді не піднімалися вище 23 місця (за винятком Кіровоградської, яка в 2004 р. посіла 19 місце).

Рис. 2.4. Коефіцієнт варіації рангів за блоком «Відтворення населення» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як демонструє табл. 2.1, значна частина регіонів мають умовно-стабільні значення рейтингів, нестабільно зростає рейтинг лише у 3 областях, спад рейтингів за досліджуваний період мав місце в 3 регіонах, різноспрямовані коливання рангів спостерігалися у 5 областях України.

Таблиця 2.1.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Відтворення населення» протягом 2004–2011 рр.

Стабільні позиції	Лідери	Аутсайтери	Умовно-стабільні значення
	Тернопільська, Хмельницька	Луганська, Донецька, Кіровоградська	АР Крим, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Харківська, Черкаська, Одеська, Рівненська, Чернівецька
Нестабільні позиції	Нестабільне зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різноспрямовані коливання рейтингів
	Миколаївська, Полтавська, Чернігівська	Вінницька, Закарпатська, Херсонська	Волинська, Сумська, Івано-Франківська, Львівська, Київська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Зважаючи на значну нестабільність рейтингових позицій, розглянемо значення індексів за цим блоком у регіональному розрізі. За значенням інтегральної оцінки безперечними лідерами є Хмельницька (у 2011 р. вона дорівнює 0,8641) та Тернопільська (відповідно 0,8519) області.

Як видно з додатку 2.5, області майже рівномірно розподілилися відносно середньоукраїнського значення індексу відтворення населення, який у 2011 р. зафіксовано на рівні 0,8040. До підгрупи регіонів, індекс яких вищий за середній (за даними 2011 р.), увійшли Полтавська (інтегральний індекс за блоком дорівнює 0,8505), Івано-Франківська (0,8466), Рівненська (0,8422), Київська (0,8415), Чернівецька (0,8344), Львівська (0,8260), Волинська (0,8232) та Черкаська (0,8136) області. Всі інші регіони розташувалися нижче середньоукраїнського значення. Аутсайдерами у цьому списку є Донецька (інтегральний індекс за блоком становить 0,7341) та Кіровоградська (0,7293) області.

Разом з тим графік у додатку 2.5 демонструє зростання індексу за всіма регіонами, що говорить про позитивні демографічні зміни. Виходячи з даної ситуації та враховуючи тенденції зростання середньоукраїнського індексу, можемо передбачити подальше покращення демогра-

фічної ситуації практично у всіх областях України. Особливо зріс індекс за досліджуваний період у Київській, Чернігівській, Миколаївській, Хмельницькій та Полтавській областях, тобто можемо припустити, що в найближчій перспективі ситуація в цих регіонах буде і далі поліпшуватися. З огляду на стабільно високі показники у західних регіонах України, вважаємо, що позитивні демографічні тенденції збережуться в подальшому, а показники на південному сході країни в перспективі стабілізуються та будуть поступово зростати.

Загалом демографічна ситуація залежить від низки чинників, і тому можна сподіватися на різні сценарії її розвитку. Так, як вже зазначалося в аналізі, сумарний коефіцієнт народжуваності помітно зріс у всіх без винятку регіонах країни. Тому передбачається, що в найближчі роки спостерігатиметься подальша динаміка, яка буде пов'язана з дією стимулювання народжуваності. Окрім того, така ситуація пов'язана з вступом у дітородний період осіб, які були народжені в середині 1980-х років, коли відбувалось аналогічне зростання народжуваності, пов'язане з тимчасовими стимулюючими виплатами в 1983–1985 рр. Спеціальні соціально-демографічні обстеження, які провів ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України у 2008, 2009 і 2010 рр., також виявили зорієнтованість значної частини населення репродуктивного віку на дводітну сім'ю. Щодо загальноукраїнського показника, то згідно з прогнозом фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України, одним із можливих сценаріїв розвитку є подальше зростання сумарного коефіцієнта народжуваності та досягнення його значення у 2025 р. на рівні 1,62 (рис. 2.5).

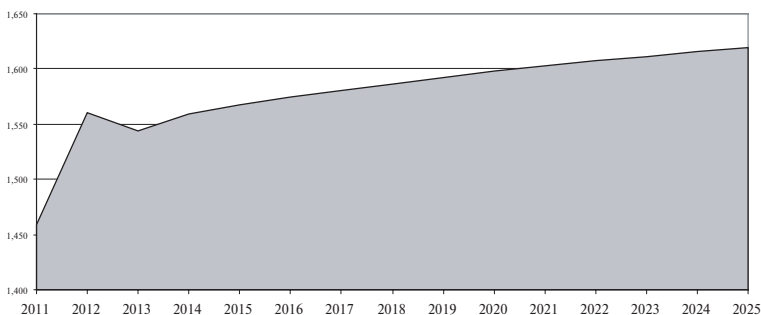

Рис. 2.5. Прогноз сумарного коефіцієнта народжуваності

Примітка: 2011 р. — факт; 2012–2025 рр. — прогнозні значення.

Джерела: 2011 р. — дані Держстату України; 2012–2025 рр. — прогнозні розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Дитяча смертність у всіх областях, за винятком Кіровоградської, має тенденцію до зниження. Відповідно до стану досягнення Цілей розвитку тисячоліття (2010 р.), показник зменшення дитячої смертності в Україні є цілком задовільним. Причинами покращання становища є охоплення допологовим та післяпологовим доглядом основної частини матерів, проведення пологів у лікувальному закладі з кваліфікованим медичним персоналом. У зв'язку зі значними позитивними зрушеннями передбачається подальше стабільне зниження смертності дітей у віці до 5 років у всіх регіонах країни.

Як показав аналіз, показники середньої очікуваної тривалості життя при народженні почали стрімко зростати паралельно у всіх регіонах, починаючи з 2008 р. Аналогічні тенденції мали місце у індексах ймовірності дожити від 20 до 65 років за обома статтями.

Слід зазначити, що високий рівень смертності зумовлений катастрофічним зростанням смертності населення у сільській місцевості, зокрема, низький рівень життя в поєднанні із низькою культурою окремих верств населення (пияцтво, небезпечна для себе й оточуючих поведінка тощо). Поряд з тим, через подальше покращення медичного обслуговування та рівня життя в наступні десятиліття темпи зростання тривалості життя зростатимуть. Водночас, з огляду на динаміку та досягнуті рівні коефіцієнтів, можливими є вірогідність стабілізації зазначених показників та помірне їх зростання у всіх регіонах України.

2.2. Соціальне середовище

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. У 2011 р. за цим блоком рейтинг очолили такі області: Львівська (1 місце), Івано-Франківська (2 місце), Тернопільська (3 місце), Чернівецька (4 місце), Рівненська (5 місце), Закарпатська (6 місце), Волинська (7 місце).

Протягом 2004–2011 рр. усі зазначені області стабільно займали верхні щаблі загальноукраїнського рейтингу (додаток 2.6). Однак, на жаль, незмінною є ситуація і на найнижчих його сходинках, де постійно перебувають Миколаївська, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська та Кіровоградська області.

За досліджуваний період значних рейтингових зрушень у блоці «Соціальне середовище» практично не відбувалося (лише по деяких областях спостерігалися коливання рейтингів у межах 2–3 позицій). Тому для більш поглибленого аналізу ситуації доцільно розглянути відповідні індикатори, що характеризують цю сферу людського розвитку.

Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення). Показник-дестимулятор, що характеризує загальну криміногенну ситуацію (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2186, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищий рівень злочинності зафіксовано у АР Крим (1913 випадків на 100 тис. населення). Високі коефіцієнти демонструють південно-східні регіони, як-от: Запорізька (1546 випадків), Дніпропетровська (1422), Луганська (1397) та Донецька (1381) області. Найбезпечніша криміногенна ситуація в 2011 р. відмічалась у західних регіонах України: Івано-Франківській (427 випадків), Тернопільській (495), Закарпатській (581), Львівській та Рівненській (по 648), Чернівецькій (670) областях.

З аналізу інтенсивності зміни цього показника видно, що найвищий темп росту (145,7%) знову ж таки мав місце в АР Крим (коефіцієнт злочинності збільшився з 1313 випадків на 100 тис. населення у 2004 р. до 1913 випадків у 2011 р.). Незважаючи на те, що Автономія залишає далеко позаду всі інші регіони за рівнем злочинності, високі темпи росту вказаного показника спостерігаються ще у 9 областях, серед яких вирізняються Кіровоградщина (132,9%) та Київщина (122,0%).

В усіх інших регіонах рівень злочинності за відносним критерієм знижувався, що забезпечило покращання рейтингів цих областей за даним показником. Своєрідними рекордсменами стали Івано-Франківська (показник 2011 р. склав 76,1% показника 2004 р.) та Луганська (відповідно 81,8%) області. Також поліпшилась криміногенна ситуація у Львівській (86,6%), Полтавській (88,9%) та Вінницькій (90,1%) областях.

Та незважаючи на покращання криміногенної ситуації у деяких регіонах, негативною тенденцією залишається високий рівень регіональної варіації за цим показником (30,13–35,16%), який з роками зростає, що вказує на значне посилення регіональних диспропорцій за рівнем злочинності.

Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (на 100 тис. населення). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2210 та займає 1 місце за значущістю серед експертів. Найкращою ситуацією щодо захворюваності на туберкульоз у 2011 р. була в Чернівецькій (48,8 випадків на 100 тис. населення), Волинській (відповідно 51,9), Хмельницькій (52,6), Тернопільській (54,2), Харківській (54,6) та Вінницькій (54,9) областях.

У більшості регіонів кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу коливалася навколо середньоукраїнського значення (67,3), однак у 9 областях⁵¹ відповідні показники були

⁵¹ У 2011 р. значення цього показника становило: у Житомирській області – 72,1; Донецькій – 73,3; в АР Крим – 76,3; Кіровоградській – 79,5; Луганській – 80,3; Одеській – 87,8; Миколаївській – 89,5; Дніпропетровській – 95,6.

гіршими (рис. 2.6). Найвищі значення показника кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу зафіксовано на Херсонщині (98,7 випадків).

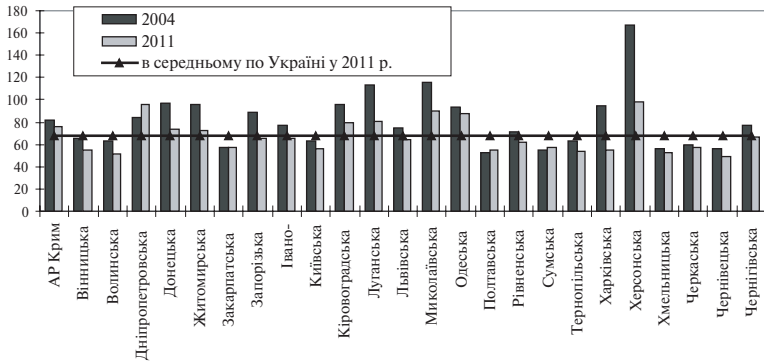

Рис. 2.6. Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Динамічні зрушення значень даного показника протягом 2004–2011 рр. характеризуються позитивними тенденціями, оскільки в більшості областей України зменшилася кількість хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу. Найвищі темпи зниження показника спостерігаються в Харківській (у 2011 р. його значення зменшилося майже вдвічі та склало 57,9% від рівня 2004 р.) та Херсонській (відповідно 59,1%) областях. Зростання показника в 2011 р. щодо 2004 р. зафіксовано лише в 4-х областях: Закарпатській (100,4%), Сумській (103,6%), Полтавській (105,3%) та Дніпропетровській (113,0%).

Отже, у цілому ситуація щодо кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу по досліджуваних регіонах упродовж 2004–2011 рр. покращилася, про що свідчать як абсолютні, так і відносні показники. Спостерігається високий рівень коефіцієнта варіації, який разом з тим має тенденцію до зниження (з 31,12% до 21,13%), що також вказує на поступове зменшення регіональних диспропорцій.

Кількість хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (на 100 тис. населення). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1778, або 3 місце за значущістю серед експертів. Найменше таких хворих у 2011 р. було зафіксовано у

Харківській (57,6 випадків на 100 тис. населення), Чернівецькій (відповідно 78,3), Львівській (90,1), Одеській (90,4), Херсонській (92,7) та Кіровоградській (93,9) областях. Найвищі значення показника — 184,6 випадків — зафіксовано на Київщині. Разом з тим негативна ситуація спостерігається у Миколаївській (134,8), Луганській (133,2), Хмельницькій (127,6) і Тернопільській (124,5) областях.

Аналіз інтенсивності зміни показника демонструє, що найвищі темпи росту мали місце в Київській (144,9% — кількість випадків зростає з 127,4 у 2004 р. до 184,6 у 2011 р.), Хмельницькій (109,2%) та Тернопільській (109,0%) областях. У всіх інших регіонах за період 2004–2011 рр. становище поліпшилося, абсолютними рекордсменами є Херсонщина та Харківщина, де значення показника знизилися більше ніж в 2 рази (41,6 та 45,3 випадків відповідно). Слід зауважити, що у всіх регіонах протягом досліджуваного періоду спостерігалися суттєві коливання. Так, особливо значне відхилення зафіксовано в 2005 р., коли значення показника знизилися більше ніж удвічі по всій території України.

Позитивна динаміка даного показника у переважній більшості регіонів України дає підстави стверджувати про зменшення таких асоціальних проявів, як алкоголізм та наркоманія, а стабільні значення коефіцієнта регіональної варіації — про відсутність помітної регіональної диференціації цього аспекту соціального середовища.

Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0–17 років). Показник-дестимулятор, що характеризує насамперед поширеність соціального сирітства та, певною мірою, ефективність дії соціальних програм щодо його зменшення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1708, або 4 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найменша чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, була у західних регіонах України, зокрема: у Львівській (590 випадків на 100 тис. дітей), Івано-Франківській (592), Тернопільській (606), Рівненській (671), Чернівецькій (686), Волинській (816) та Закарпатській (842) областях. Порівняно з середнім по Україні значенням (1204 випадків на 100 тис. дітей), найбільшу кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, було зафіксовано у 12 областях, серед яких найвищі значення показників мали місце в Кіровоградській (2019), Миколаївській (1953), Дніпропетровській (1740), Херсонській (1673) та Чернігівській (1580) областях (рис. 2.7).

Протягом досліджуваного періоду були помітні динамічні коливання, коли у більшості регіонів у 2005–2009 рр. спостерігалось зростання значень показника, а у 2010–2011 рр. — його зниження. Водночас найнижчі темпи росту показника мали місце на Донеччині (90,2%) та у Криму (93,1%). По всіх інших регіонах — зростання значень показника; особливо високі темпи росту (більше, ніж у 2,2 рази) в Житомирській, Чернігівській та Кіровоградській областях.

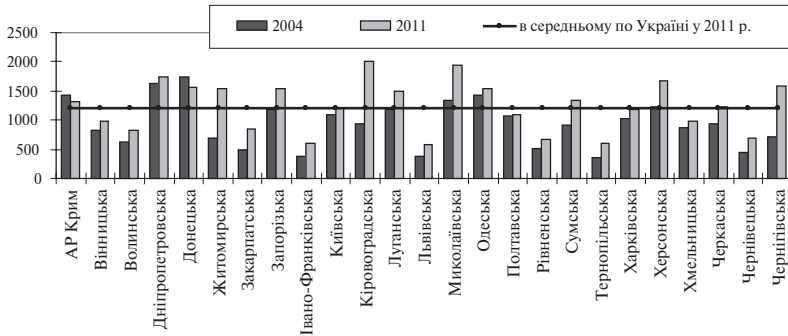

Рис. 2.7. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на 100 тис. дітей у віці 0–17 років

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Загалом ситуація в Україні за кількістю дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, погіршується. Водночас має місце тенденція до зниження рівня регіональної варіації: якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 41,73%, то у 2011 р. – 34,39%, що вказує на послаблення регіональних диспропорцій.

Коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,0728 та займає 6 місце за значущістю серед експертів. Найнижчий рівень підліткової народжуваності у 2011 р. зафіксовано у Львівській (6,90 дітей на 10 тис. дівчат), Волинській (8,52), Чернігівській (9,25) та Харківській (9,80) областях, а також АР Крим (9,71). Найвищий коефіцієнт підліткової народжуваності спостерігався в Закарпатській (25,47), Кіровоградській (15,03), Миколаївській (15,00), Одеській (14,14), Херсонській (14,13) та Чернівецькій (14,00) областях.

Вагомих динамічних зрушень у регіональних показниках підліткової народжуваності протягом 2004–2011 рр. не відбулось. Разом з тим найвищі темпи росту показника мали місце в Чернівецькій (129,5%) та Закарпатській (124,6%) областях; найнижчі – в Чернігівській (61,5%), Тернопільській (73,2%) та Івано-Франківській (79,3%) областях.

Загалом абсолютні та відносні значення даного показника в регіонах України протягом останніх 8 років знижуються. Досить високі коефіцієнти регіональної варіації показника залишалися стабільними, змінюючись у межах 28–33%.

Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення). Вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1390, або 5 місце за значущістю серед експертів. За даними 2011 р., найменшу кількість померлих від навмисного самоушкодження було зафіксовано у Львівській (7,6 випадків на 100 тис. населення), Тернопільській (9,9), Івано-Франківській (10,8), Харківській (12,2) та Чернівецькій (12,3) областях. Однак, як видно з рис. 2.8, майже в 2/3 регіонів (а саме у 16-ти) значення показника є вищим за середньоукраїнське (19,6 випадків на 100 тис. населення),⁵² серед усіх найгірша ситуація спостерігається на Чернігівщині (33,3 випадки).

Аналіз інтенсивності зміни цього показника засвідчив, що практично у всіх регіонах темпи росту показника знизилися, особливо у Харківській (52,7%), Луганській (71,5%), Сумській (77,8%), Київській (78,6%) областях та АР Крим (77,3%). Лише 3 області демонструють зростання значень показника, це – Житомирська (104,3%), Тернопільська (103,3%) та Львівська (101,7%) області.

Динамічний аналіз виявив позитивну тенденцію до загального зниження кількості померлих від навмисного самоушкодження. Водночас залишаються досить високими коефіцієнти регіональної варіації, коливаючись у межах 32,7–35,8% протягом восьмирічного періоду.

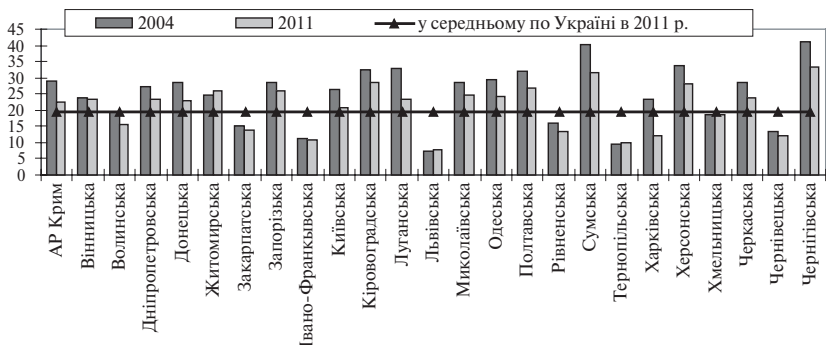

Рис. 2.8. Кількість померлих від навмисного самоушкодження, на 100 тис. населення

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

⁵² У 2011 р. значення цього показника становило: в Сумській області – 31,4; Кіровоградській – 28,7; Херсонській – 28,3; Полтавській – 26,8; Запорізькій – 26,1; Житомирській – 25,8; Миколаївській – 24,5; Одеській – 24,4; Черкаській – 23,6; Луганській – 23,5; Вінницькій – 23,5; Дніпропетровській – 23,4; Донецькій – 23,0; АР Крим – 22,3; Київській – 20,6.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що найбільш сприятливе для людського розвитку соціальне середовище – на заході України, зокрема у Івано-Франківській, Львівській, Рівненській та Тернопільській областях. Ці регіони є лідерами за всіма показниками досліджуваного блоку. Проте, незважаючи на певні позитивні тенденції, Закарпатська та Чернівецька області демонструють високі темпи росту щодо рівня підліткової народжуваності, кількості хворих із вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу, хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Незмінною залишається ситуація з аутсайдерами за індексом соціального середовища. Найгірший стан показників даного блоку протягом досліджуваного періоду спостерігається на півдні України, що підтверджує і структурний аналіз блоку. Найнебезпечніша ситуація майже за всіма показниками – у Миколаївській, Одеській, Херсонській та Кіровоградській областях (особливо щодо захворюваності на алкоголізм та наркоманію, зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування).

Рівень регіональної диференціації за всіма показниками блоку є високим, що вказує на істотне посилення регіональних диспропорцій. Найбільший внесок у формування диспропорцій між областями країни належить такому показнику, як кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. І саме за цим показником ситуація в усіх областях є найбільш несприятливою. Водночас певного прогресу досягнуто у напрямках зниження захворюваності на активний туберкульоз та виявлення хворих з діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Відповідно до аналізу статистичних параметрів рангів за блоком «Соціальне середовище» у 2004–2011 рр., практично всі регіони зберігали стабільні позиції в рейтингу. Безперечними лідерами протягом досліджуваного періоду є 3 регіони (Тернопільщина, Львівщина та Івано-Франківщина), які протягом всього періоду займали домінуючі позиції. Так, починаючи з 2006 р. 1 місце незмінно займає Львівська область, а Івано-Франківська та Тернопільська по черзі знаходились на другій і третій позиціях.

Постійними аутсайдерами є такі регіони – Луганщина, Миколаївщина, Херсонщина, Дніпропетровщина, для яких також характерні незначні коливання рейтингових позицій. Ці переміщення мали місце в межах двох–трьох позицій (наприклад, у 2010 р. Миколаївська область посідала 22 місце, а вже у 2011 р. – 25). Зазначимо, що аналогічно до рейтингових позицій регіонів-лідерів та регіонів-аутсайдерів, області з

середніми значеннями показників теж характеризуються стабільністю, тобто їх переміщення відбувалось у межах однієї—двох позицій.

Незважаючи на відносну стабільність рейтингу регіонів за блоком «Соціальне середовище», серед них можна виділити такі, зростання чи спад рейтингу яких виявились більш помітними на загальному фоні, оскільки ці явища мали місце впродовж кількох років. Наприклад, помітне зростання рейтингу було у 4 областях, а спадання рейтингу – також у 4 регіонах країни (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Розподіл регіонів України за особливостями рейтингових позицій у рейтингах блоку «Соціальне середовище» протягом 2004–2011 рр.

Основні рейтингові позиції	Лідери	Аутсайтери	Середні значення
	Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська, Рівненська	Миколаївська, Дніпропетровська, Херсонська, Луганська, Запорізька	Київська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька, Житомирська, Волинська, АР Крим, Полтавська, Хмельницька
Найбільш істотні зміни у рейтингу	Зростання рейтингу	Спад рейтингу	
	Харківська, Донецька, Одеська	Кіровоградська, Сумська області	

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналіз коефіцієнта варіації індексів блоку «Соціальне середовище» (рис. 2.9) у регіональному розрізі протягом 2004–2011 рр. свідчить про незначні його коливання. У регіонів-лідерів значення індексу практично не змінилося, однак слід відмітити покращання ситуації протягом 2004–2011 рр. на Харківщині, де значення індексу зросло з 0,3886 у 2004 р. до 0,5569 – у 2011 р.

Стабільність рейтингу регіонів за блоком «Соціальне середовище» дає можливість припустити, що зазначені вище тенденції залишаться без істотних змін наступними роками. Це пов'язано з історичним розвитком регіонів та частково їх географічним розташуванням. Зокрема, в західних областях України, які традиційно є лідерами рейтингу, більш поширені релігійні, сімейні та моральні цінності, що позитивно впливають на всі показники блоку.

Рис. 2.9. Коефіцієнт варіації значень індексів за блоком «Соціальне середовище» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Водночас у непростих економічних та історичних умовах свого розвитку південні та східні регіони України закономірно стали аутсайдерами рейтингу. За радянських часів на сході країни та у деяких центральних областях було розміщено значну частину промислових виробництв, які зазнали значного занепаду протягом 1991–2004 рр. Таким чином, проблеми, що виникли у соціальному середовищі Луганської, Дніпропетровської, Кіровоградської областей, здебільшого є результатом промислового спаду, наслідки якого негативно впливали на економіку України протягом двох останніх десятиріч.

Низький рівень життя, розшарування суспільства на багатих і бідних, труднощі, що постають перед молоддю при спробі самореалізації та одержання суспільного визнання, обмеження соціально прийнятних способів отримання гідного заробітку тощо – все це формує соціальну нерівність та є підґрунтям виникнення девіантності в соціумі, показниками якої є зростання рівня злочинності, частки хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, збільшення кількості дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Джерелом девіантної поведінки є сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, що детермінують непристосованість людини до конкретних умов соціально корисної діяльності. Основними причинами є зміни звичного устрою життя та етично-ціннісних орієнтацій населення, послаблення виховних можливостей сім'ї та системи освіти. Зниження рівня життя значної частини населення зіграло істотну роль у виникненні глибоких деформацій в соціальному середовищі, в т. ч., дезінтеграція родинних зв'язків, поширення соціального сирітства, безпритульності, зростання безробіття. Така ситуація є украй аномальною та набуває в країні усе більш загрозливих масштабів. Надзвичайно загострюються проблеми алкоголізму, наркоманії, асоціальної поведінки.

Відповідно до статистичних даних, показники кількості хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин останніми роками знижуються. Водночас, за оцінками експертів, їх частка набагато більша, і ситуація не є такою позитивною, як її показує офіційна статистика. Причини високого рівня алкоголізації та наркоманії — доступність алкогольних напоїв та наркотичних засобів в умовах низького рівня життя населення, омоложення контингенту тих, хто вживає алкоголь і наркотики. Така ситуація обумовлює підвищений ризик для життя й здоров'я населення, тому потребує особливої уваги суспільства та проведення цілеспрямованої державної політики.

Водночас, враховуючи переважно позитивні значення офіційної статистики, можемо сподіватися в найближчі роки на:

- стабільність лідерських позицій західних регіонів України за рахунок позитивної динаміки усіх показників;
- незначне зростання рейтингу східних областей (Донецької, Луганської, Харківської) за рахунок поступової позитивної динаміки деяких показників: зменшення кількості самогубств, зменшення кількості хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольного психозу, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу;
- незначний спад рейтингу Кіровоградської та Сумської областей через зростання рівня злочинності та кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Чітко окресленою тенденцією на найближчу перспективу є зменшення значень більшості показників. Однак, зауважимо, що зменшення кіль-

кості хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин може бути більшою мірою пов'язане з проблемою реєстрації таких випадків, ніж з реальною ситуацією у регіонах.

У той же час прогнозується підвищення рівня злочинності, однією з основних причин чого є зниження рівня життя населення, що пов'язано з наслідками економічної кризи 2008–2009 рр. Окрім того, на нашу думку, слід очікувати зростання соціального сирітства. Головними чинниками такого зростання є економічна нестабільність (об'єктивний чинник) і асоціальна поведінка деяких батьків (суб'єктивний). Разом з тим, починаючи з 2005 р., в країні зросла допомога при народженні дитини, тому мають місце випадки народження дитини з метою отримання матеріальної вигоди, що призводить до недбалого ставлення до дитини і, як наслідок, позбавлення батьківських прав (зазвичай після досягнення дитиною трирічного віку, коли виплати закінчуються).

2.3. Комфортне життя

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. У 2011 р. рейтинг за цим блоком очолюють Закарпатська область (1 місце) і АР Крим (2 місце), які, до речі, були основними лідерами протягом 2004–2011 рр. (додаток 2.7). Херсонщина у 2004–2009 рр. стабільно утримувала 3 місце, і тільки за останні два роки перемістилася на 4 місце, уступивши попередню сходинку сусідній Одеській області. З 2009 р. на 5-ій позиції «закріпилася» Київська область. Щодо нижньої частини списку, то найчастіше тут фігурують Вінницька й Донецька області, а в останні два роки до них «приєдналася» й Хмельниччина.

Досліджуючи найбільш істотні переміщення в рейтингах, слід виділити показники Івано-Франківщини, коефіцієнт варіації інтегральної оцінки комфортності проживання якої дорівнював 12% (на фоні варіації 1–6% для інших регіонів). У рейтингових місцях це мало вигляд переміщення з 25 місця (2004–2006 рр.) на 13 місце (2007 р.), знову на 25 місце (2008–2009 рр.), далі – на 22 місце (2010 р.) і 21 місце (2011 р.).

Серед областей, що покращили свої показники, – Львівська (22 місце у 2004 р. – 7 місце у 2011 р.), Чернівецька (відповідно з 16 на 11 місце), а також Тернопільська (з 18 на 14 місце). В той же час знизився рейтинг Дніпропетровщини (з 7 позиції до 16). Погіршенням комфортності проживання характеризувалися також Хмельницька, Запорізька, Харківська та Полтавська області.

Проаналізуємо детальніше, за рахунок яких показників відбувалися якісні зрушення за блоком «Комфортне життя».

Забезпеченість житлом у містах (загальна площа у розрахунку на 1 особу), кв. м (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2455, або 1 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищу забезпеченість житлом у містах було зафіксовано у Кіровоградській (21 кв. м), Тернопільській (20,2), Вінницькій (19,3), Чернігівській (19,1) та Черкаській (18,9) областях. Найгірша ситуація спостерігається у Закарпатській (17,0), Львівській (16,9), Одеській (16,8), Рівненській (16,4) та Хмельницькій (14,6) областях. Загалом диференціація регіонів України за даним показником складає 1,3–1,4 разу. При цьому у 14 областях⁵³ значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське, яке у 2011 р. дорівнювало 17,9 кв. м.

Аналіз інтенсивності динаміки цього показника свідчить, що загалом він змінюється досить повільно, найбільший темп росту (117,6% у 2011 р. до рівня 2004 р.) зафіксований у Волинській області. У ряді регіонів забезпеченість міського населення житлом знизилася. Так, для Хмельниччини вона становила лише 78,9% від рівня 2004 р., у Київській, Чернівецькій та Дніпропетровській областях – відповідно 95–96%.

Та в цілому ситуація із забезпеченням житловою площею у містах покращувалася, про що свідчить зростання середнього по Україні показника забезпеченості житлом. Проте швидкість таких перетворень є досить повільною, а деякі з регіонів залишаються осторонь цього процесу – відповідні показники погіршуються або залишаються на тому ж самому рівні.

Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1804, або 3 місце за значущістю серед експертів). **Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %** (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1534, або 4 місце за значущістю серед експертів).

Обладнання зручностями осель, особливо у сільській місцевості, є важливим елементом комфортності проживання. У 2011 р. найкращу забезпеченість такими зручностями мали жителі Криму (додаток 2.8), оскільки Автономія перебуває на 1 місці щодо забезпеченості осель газопостачанням або підлоговою електроплитою (в середньому 96,7%) і на 2 місці щодо забезпеченості каналізацією і водовідведенням (44,9%).

⁵³ До цього переліку слід віднести АР Крим, Волинську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Івано-Франківську, Київську, Львівську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Хмельницьку та Чернівецьку області.

Закарпатська область у 2011 р. посіла 1 місце щодо забезпеченості сільських мешканців базовими зручностями – водовідведенням та централізованою каналізацією (55,7%).

Загалом, якщо забезпеченість газопостачанням і підлоговими електроплитами перебуває на рівні 84% в середньому по Україні (відповідно коефіцієнт варіації дорівнює близько 11,5% за весь період дослідження), а диференціація показника у 2004–2011 рр. роках зафіксована на рівні 1,9 разу), то забезпеченість каналізацією є значно нижчою – 21,8% в середньому по Україні за результатами 2011 р. (при значенні коефіцієнта варіації за регіонами, що дорівнює 50%). При цьому як позитивну тенденцію слід виокремити зменшення диференціації регіонів (рис. 2.10) стосовно забезпеченості каналізацією у 2004–2011 рр. з 30,8 до 8,3 разів (або динаміку коефіцієнта варіації від 72,5% до 49,9%).

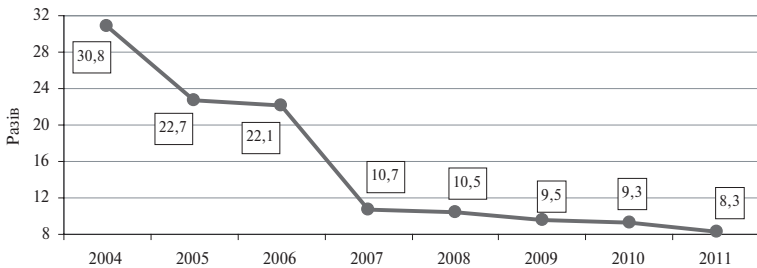

Рис. 2.10. Диференціація показника «Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості» за регіонами України, *разів*

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналіз інтенсивності змін показника забезпеченості підлоговими електроплитами та газопостачанням у сільській місцевості показує, що у багатьох регіонах він перебуває на межі насичення. Тому за цим параметром комфортності проживання не слід очікувати значних динамічних змін. На противагу йому, рівень досягнень у сфері обладнання централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості далекий від повного задоволення потреб населення, тому відповідний показник демонструє значну позитивну динаміку, відбувається зменшення міжрегіональних диспропорцій.

Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2239, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найкращим екологічним ста-

ном характеризувалася Волинська область, на другому місці в рейтингу – Рівненська область, на третьому – Житомирська. Найгірший екологічний стан у Донецькій (25 місце), Запорізькій (24 місце) та Дніпропетровській (23 місце) областях.

Ситуація щодо стану навколишнього середовища вирізняється тим, що розподіл рейтингів залишився практично незмінним стосовно результатів 2004 р. Однак значно покращила свою позицію Одещина, перемістившись з 17 місця у 2004 р. на 7 – у 2011 р. Аналогічне «переміщення» здійснила й Київщина – з 21 на 12 місце. Негативними тенденціями позначилися екологічні процеси в Тернопільській (з 8 на 15 місце) та Херсонській (з 4 на 11 місце) областях. Загалом по Україні коефіцієнт варіації відповідного індексу у 2011 р. склав 30,11%. Щодо диференціації цього показника за регіонами, то у 2004 р. було зафіксовано значення – 23 рази, а у 2011 р. – на рівні 8 разів (рис. 2.11).

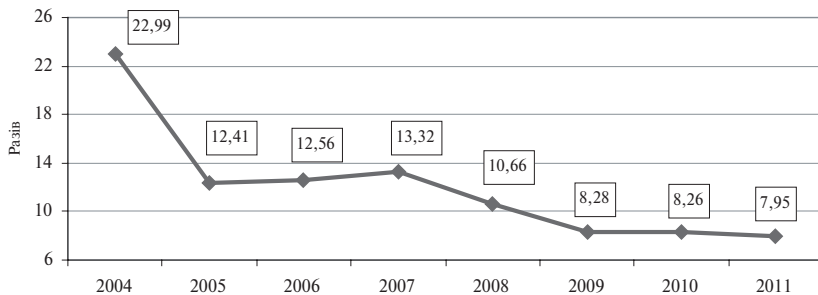

Рис. 2.11. Диференціація показника «Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення» за регіонами України, разів

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Екологічна ситуація щодо стану окремих територій і в країні загалом характеризується істотною інерційністю, оскільки на стан довкілля суттєво впливають специфіка і обсяги промислового виробництва та сільськогосподарського природокористування, а також обсяги вже накопичених відходів (що змінюються досить повільно).

Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, відвідувань на 10 тис. населення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1176, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищу забезпеченість амбулаторно-поліклінічними закладами було зафіксовано у Кіровоградській (288,1 відвідувань відповідних закладів на 10 тис. населення), Дніпропетровській (281,7), Полтавській (262,0), Житомирській

(250,6) та Сумській (241,3) областях. Найменший доступ до такого вкрай необхідного виду соціальної інфраструктури мало населення Волинської (176,3), Івано-Франківської (169,9) та Вінницької (162,4) областей. При цьому у 14 областях⁵⁴ значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське, яке у 2011 р. дорівнювало 213,20 відвідувань на 10 тис. населення. Диференціація показника за регіонами у 2004–2011 рр. склала 1,8 разу.

Аналіз інтенсивності зміни цього показника показав, що найбільший темп росту (114,8% у 2011 р. до рівня 2004 р.) зафіксований у Івано-Франківській області, а також у Кіровоградській (114,6%) і Черкаській (114,5%). На Луганщині й Одещині відбулося зниження рівня забезпеченості – до 95,3% і 95,8% відповідно.

У цілому ситуація із забезпеченням амбулаторно-поліклінічними закладами поліпшувалася, про що свідчить зростання середнього по Україні показника. Коефіцієнт варіації наближався до рівня 5% у переважній більшості областей (за винятком Рівненщини, де він становив 12%).

Обсяг реалізованих населенню послуг (у розрахунку на 1 особу), грн. (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,0792, або 6 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищий обсяг послуг реалізовано населенню Кримської автономії (1 місце), Одеської (2 місце), Харківської (3 місце), Львівської (4 місце) та Запорізької (5 місце) областей. Замикають рейтинг Хмельницька (23 місце), Закарпатська (24 місце) і Тернопільська (25 місце) області. При цьому у 17 областях⁵⁵ значення цього показника у 2011 р. є нижчим за середньоукраїнське. Загалом, ситуація стосовно реалізації послуг є практично стабільною, значення за окремими регіонами варіюють дуже слабо. Диференціація показника, зваженого на середньоукраїнське значення, за досліджуваний період складає 1,8 разу.

Отже, в цілому між регіонами України зберігається досить високий рівень диференціації за рівнем комфортності проживання, групи регіонів лідерів і аутсайдерів демонструють стабільність при повільних темпах зближення, але як позитив треба виділити загальну тенденцію зростання показників у напрямі наближення до цільових значень.

⁵⁴ До цього переліку слід віднести АР Крим, Вінницьку, Волинську, Донецьку, Запорізьку, Івано-Франківську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Рівненську, Тернопільську, Херсонську, Хмельницьку та Чернівецьку області.

⁵⁵ До цього переліку слід віднести Вінницьку, Волинську, Житомирську, Закарпатську, Івано-Франківську, Кіровоградську, Луганську, Миколаївську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку та Чернігівську області.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Дослідження регіональної диференціації в сфері комфортності проживання у регіонах України показують наявність двох беззаперечних лідерів – АР Крим (індекс за блоком дорівнює 0,7515) і Закарпатську область (індекс за блоком дорівнює 0,7596), (додаток 2.9).

Характеризуючись певним відставанням за значенням інтегральної оцінки, інші області утворюють досить згуртовану групу, показники якої практично навіпіл розділилися симетрично до середньоукраїнського значення індексу комфортності проживання (який у 2011 р. зафіксовано на рівні 0,5759). До підгрупи показників, індекс яких вищий за середній (за даними 2011 р.), увійшли Одеська (індекс за блоком дорівнює 0,6706), Херсонська (0,6230), Київська (0,6214), а також Волинська, Львівська, Черкаська, Полтавська, Харківська, Чернівецька, Рівненська (перелік складено за убаванням значення індексу і, відповідно, рангу).

Друга підгрупа регіонів, індекс яких менший за середній, складається з Миколаївської, Тернопільської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Житомирської, Луганської, Запорізької, Чернігівської, Івано-Франківської, Сумської, Вінницької, Хмельницької та Донецької (перелік складено за убаванням значення індексу і, відповідно, рангу).

Безпосередньо середньоукраїнське значення поступово зростає (рис. 2.12), але дуже повільно, його коефіцієнт варіації дорівнює 2,2%, тобто процес практично стабільний. З $R^2=0,993$ даний процес апроксимується лінійним трендом, який описується рівнянням виду $y = 0,0052x + 0,5336$, ґрунтуючись на якому можна спрогнозувати значення середньоукраїнського показника у 2015 р. на рівні 0,5958.

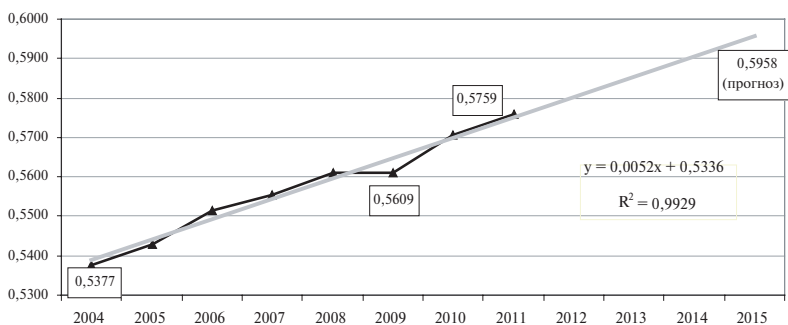

Рис. 2.12. Динаміка середньоукраїнського значення індексу за блоком «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр. та його лінія тренду, продовжена до 2015 р.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Спостерігаючи тенденцію сходження значень інтегральної оцінки практично у всіх регіонах до середньої, можна стверджувати, що саме цей тренд відображає перспективи людського розвитку в сфері комфортності проживання.

Це припущення підтверджує той факт, що значення інтегральної оцінки за блоком «Комфортне життя» все менше диференціюється за регіонами: у 2004 р. коефіцієнт варіації складав 16,64%, а у 2011 р. — 12,62%, рівномірно убуваючи весь період дослідження. Тому в подальшій перспективі слід очікувати збереження цієї тенденції, яка відбилася навіть на показниках Закарпаття і Криму, зберігаючи 1–2 позиції в рейтингу, значення їх інтегральних оцінок зазнали зниження, особливо це стосується Автономії.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр. подано у табл. 2.3.

Таблиця 2.3.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр.

	Лідери	Аутсайтери	Умовно-стабільні значення
Стабільні позиції	АР Крим, Закарпатська, Херсонська, Волинська	Донецька, Запорізька, Сумська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька	Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська
Нестабільні, динамічні позиції	Зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різнострамовані коливання рейтингів
	Львівська, Чернівецька, Одеська, Київська	Харківська, Дніпропетровська, Хмельницька	Івано-Франківська, Житомирська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як бачимо, стабільні значення рейтингів мають 18 регіонів. Відповідно, і в майбутньому можна очікувати, що вони будуть займати аналогічні позиції, зважаючи, що у попередній період показники за окремими областями варіювали незначним чином (рис. 2.13).

Як видно з наведених даних, у 2011 р. ситуація стосовно умов проживання поліпшилася практично в усіх регіонах за винятком, який стосується Донеччини, Хмельниччини, а також Харківщини і Дніпропетров-

щини. Передбачити розвиток ситуації на майбутнє у цій сфері людського розвитку для цих областей досить важко, оскільки стійку тенденцію зростання інтегральної оцінки можна спрогнозувати лише для Житомирщини (рис. 2.14).

Рис. 2.13. Коефіцієнт варіації значень індексів за блоком «Комфортне життя» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Зважаючи на істотний економічний потенціал Дніпропетровщини, можна сподіватися на покращення ситуації і повернення на таку траєкторію розвитку відповідних процесів, які дадуть можливість їй піднятися до середньоукраїнського рівня, проте це потребуватиме поліпшення екологічної ситуації в регіоні. Аналогічний комплекс заходів необхідно здійснити і в Донецькій області, прогнозувати розвиток ситуації стосовно покращення показників і наближення до середньоукраїнського рівня в якій досить важко. Хмельниччина істотно знизилася свій рейтинг в останні роки, повернення на траєкторію, якої вона дотримувалася у 2004–2009 рр., є можливим і вписується в оптимістичний сценарій розвитку. Дослідження показників Івано-Франківщини виявляє тенденцію до значного покращення ситуації, у якій область перебувала у 2004–2005 рр., і входження до групи стабільних регіонів.

Загалом, екологічна ситуація в регіонах істотно впливає на їхні рейтинги за умовами проживання. Промислово розвинені області із задо-

вільними показниками забезпеченості житлом та його облаштуванням зручностями, перебувають на останніх місцях за станом екології. Так, Донецчина є двадцять п'ятою, а Дніпропетровщина – двадцять третьою за індексом впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення. За період 2004–2011 рр. коефіцієнт варіації цього показника по Донецькій області склав 28,73% – це саме високе значення серед регіонів, при цьому екологічний показник поліпшувався, але і цього виявилося недостатньо для перелому ситуації. Станом на кінець 2011 р. диференціація регіонів за індексом впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення складала 8 разів.

Рис. 2.14. Динаміка індексу за блоком «Комфортне життя» окремих областей протягом 2004–2011 рр.

Примітки: * лінія тренду середньонаціонального значення індексу описується рівнянням $y=0,0052x+0,5334$ ($R^2=0,9768$); ** лінія тренду для Житомирщини описується рівнянням $y=0,0053x+0,4904$ ($R^2=0,5177$).

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Таким чином, узагальнюючи перспективи розвитку процесів регіонального людського розвитку в сфері комфортності проживання, слід зазначити їх істотну інерційність. Як окремі показники, що входять до складу блоку «Комфортне життя», так і інтегральна оцінка за блоком загалом, варіює дуже мало (для більшості регіонів). Щодо явищ диференціації рівня комфортності проживання, то вони безперечно

пом'якшуються, при цьому загальною тенденцією є зближення регіональних показників з середнім по Україні. Наближення до середнього значення властиве для областей, що знаходяться як «зверху», так і «знизу» відповідного рейтингу. Тому можна стверджувати, що «поведінка» середньоукраїнського показника характеризує процеси в сфері комфортності проживання загалом.

2.4. Добробут

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як видно з додатку 2.10, у 2011 р. рейтинг за цим блоком очолили такі області: Запорізька (1 місце), Миколаївська (2 місце), Харківська (3 місце), Черкаська (4 місце), Донецька (5 місце), Полтавська (6 місце) та Чернігівська (7 місце). За винятком Чернігівщини, якій вдалося значно покращити рейтингову позицію порівняно з 2004 р. (з 22 на 7 місце), саме ці регіони посідали найвищі шаблі протягом 2004–2011 рр. Разом з тим у межах цієї групи спостерігалися несуттєві різноспрямовані коливання рейтингових позицій; дещо погіршився рейтингна Донеччині (з 1 місця в 2004 р. до 8 – в 2009 р. та 5 – в 2011 р.).

Серед регіонів, у яких спостерігалось покращання інтегрального показника добробуту населення протягом даного періоду, виокремлюються АР Крим (з 18 на 14 місце) та Чернівецька область (з 19 на 10 місце). Водночас істотне погіршення рейтингів мало місце на Житомирщині (з 13 на 23 місце), Львівщині (з 14 на 23 місце) та Івано-Франківщині (з 16 на 21 місце), тоді як в інших західних регіонах ситуація залишалася несприятливою протягом всього періоду дослідження.

У деяких областях (наприклад, в Київській, Кіровоградській та Закарпатській) спостерігалися істотні коливання рейтингових позицій протягом 2004–2011 рр., що мали різноспрямований характер. Відповідно, є потреба в більш детальному аналізі якісних зрушень у складі первинних показників, що використані для загальної оцінки добробуту населення.

Рівень бідності за відносним критерієм,⁵⁶ % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2842, завдяки чому він посів 1 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найнижчий рівень бідності населення було зафіксовано у Запорізькій (13,8%), Миколаївській (14,3%), Черкаській (14,5%), Харківській (15,3%) та Полтавській (19,7%) облас-

⁵⁶ Питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня.

тях. Однак у 11 областях⁵⁷ значення цього показника є вищим за середньоукраїнське (26,3%), серед них найгірша ситуація спостерігається на Хмельниччині (40,8%).

Аналіз інтенсивності зміни цього показника показав, що найвищі темпи росту (128%) мали місце на Житомирщині: рівень бідності за відносним критерієм збільшився з 29,4% у 2004 р. до 37,4% у 2011 р. (рис. 2.15). Поряд з цим, високі темпи росту бідності за даний період спостерігалися у Кіровоградській (122,7%), Львівській (121,1%), Донецькій (121,1%), Тернопільській (121,0%), Дніпропетровській (117,4%), Закарпатській (116,9%) та Хмельницькій (110,3%) областях.

В інших регіонах рівень бідності за відносним критерієм знижувався, що забезпечило покращання рейтингів цих областей за даним показником. Абсолютним рекордсменом за скороченням рівня бідності стала Запорізька область – більше ніж у 2 рази (з 28,2% в 2004 р. до 13,8% в 2011 р.). Істотні темпи зниження рівня бідності мали місце в Харківській (показник 2011 р. склав 60,9% показника 2004 р.), Миколаївській (відповідно 61,8%), Черкаській (65,8%), Чернігівській (67,9%) областях та АР Крим (69,2%).

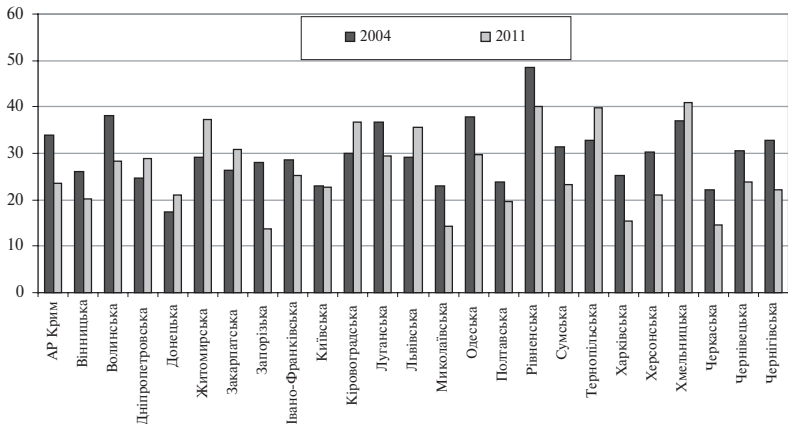

Рис. 2.15. Рівень бідності за відносним критерієм, %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

⁵⁷ У 2011 р. значення цього показника становило: у Рівненській області – 40,0%; Тернопільській – 39,8%; Житомирській – 37,4%; Кіровоградській – 36,7%; Львівській – 35,7%; Закарпатській – 30,8%; Одеській – 29,7%; Дніпропетровській – 29,0%; Луганській – 29,4%; Волинській – 28,4%.

Отже, незважаючи на зростання рівня відносної бідності населення в деяких областях, в більшості регіонів України відбулось певне скорочення цього показника протягом 2004–2011 рр. Проте негативною тенденцією є зростання рівня регіональної варіації за рівнем бідності в Україні: якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 21,60%, то у 2011 р. – 31,34%, що вказує на суттєве посилення регіональних диспропорцій у рівні добробуту населення, зростанні майнової нерівності в суспільстві.

Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1298, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найбільшу частку домогосподарств, які робили заощадження, зафіксовано в Запорізькій (46,3%), Чернігівській (44,8%), Чернівецькій (43,8%), Хмельницькій (32,9%) та Луганській (30,8%) областях (рис. 2.16). У більшості регіонів країни питома вага таких домогосподарств не перевищувала 30%, при цьому майже в двох третинах областей⁵⁸ значення цього показника було нижчим за середньоукраїнське (21,2%). Найгірша ситуація щодо можливості населення вкладати «вільні» кошти шляхом заощаджень або купівлі нерухомості спостерігалася в Івано-Франківській (4,4%), Херсонській (6,6%) та Тернопільській (8,9%) областях.

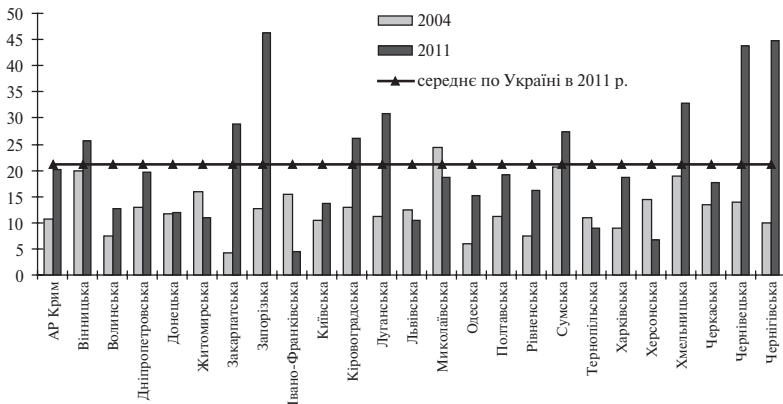

Рис. 2.16. Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

⁵⁸ У 2011 р. значення цього показника становило: у АР Крим – 20,0%; Дніпропетровській – 19,7%; Полтавській – 19,0%; Харківській – 18,8%; Миколаївській – 18,6%; Черкаській – 17,7%; Рівненській – 16,2%; Одеській – 15,2%; Київській – 13,7%; Волинській – 12,7%; Донецькій – 11,8%; Житомирській – 11,0%; Львівській області – 10,5%.

Аналіз динамічних змін цього показника протягом 2004–2011 рр. засвідчив, що в більшості областей України зростала частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість. Найвищі темпи росту (більше ніж в 6 разів) мали місце на Закарпатті (питома вага таких домогосподарств збільшилася з 4,3% у 2004 р. до 28,9% у 2011 р.), у Чернігівській, Чернівецькій та Запорізькій областях (темпи росту перевищили 300%). Поряд з цим, в окремих областях скоротилася частка даної категорії домогосподарств; зокрема, це стосується населення Херсонської (46,3%), Житомирської (68,4%), Миколаївської (76,2%), Тернопільської (80,7%) та Львівської (84,9%) областей. Найбільше зменшення мало місце на Івано-Франківщині, де відповідна частка домогосподарств зменшилась з 15,5% в 2004 р. до 4,4% в 2011 р.

У цілому динамічний аналіз виявив позитивну тенденцію до загального зростання частки домогосподарств, що мали достатньо «вільних» коштів, які могли бути використані для заощаджень або купівлі нерухомості, що свідчить про поступове зростання загального добробуту населення країни. Водночас рівень регіональних диспропорцій за цим показником залишається високим. Більш того, за рахунок скорочення відповідної частки домогосподарств в деяких західних та південних регіонах протягом 2004–2011 рр. відбувалось подальше зростання коефіцієнта регіональної варіації за цим показником (з 35,95% у 2004 р. до 53,59% у 2011 р.).

Кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2747, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі значення показника були зафіксовані в Миколаївській (2,73), Донецькій (2,72), Запорізькій (2,60) та Кіровоградській (2,57) областях. У більшості регіонів кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні, коливалася навколо середньоукраїнського значення (2,37), однак у 9 областях⁵⁹ відповідні показники були нижчими. Найгірша ситуація щодо купівельної спроможності середнього доходу населення регіону спостерігалася у Тернопільській області (2,11 мінімальних продуктових кошиків).

Динамічні зрушення значень цього показника протягом 2004–2011 рр. характеризувалися позитивними тенденціями, оскільки

⁵⁹ У 2011 р. значення цього показника становило: у Вінницькій області – 2,32; Волинській – 2,28; в АР Крим – 2,22; Закарпатській та Івано-Франківській областях – по 2,19; Львівській – 2,15; Рівненській та Чернівецькій – по 2,13; Тернопільській – 2,11.

у всіх областях України, за винятком Закарпаття,⁶⁰ зростала кількість мінімальних продуктових кошиків, що їх можна придбати на середньодушовий дохід населення. Найвищі темпи росту були в Одеській (125,2%), Волинській (121,4%) та Чернігівській (121,1%) областях; найнижчі темпи росту — в Херсонській (102,8%), Харківській (106,0%), Миколаївській (106,9%) та Житомирській (108,7%) областях.

Позитивна динаміка даного показника у переважній більшості регіонів України дає підстави стверджувати про зростання купівельної спроможності доходів населення, а невисокі значення коефіцієнта регіональної варіації, що характеризується загальною тенденцією до подальшого зниження, — про відсутність помітної регіональної диференціації цього аспекту матеріального добробуту (рис. 2.17).

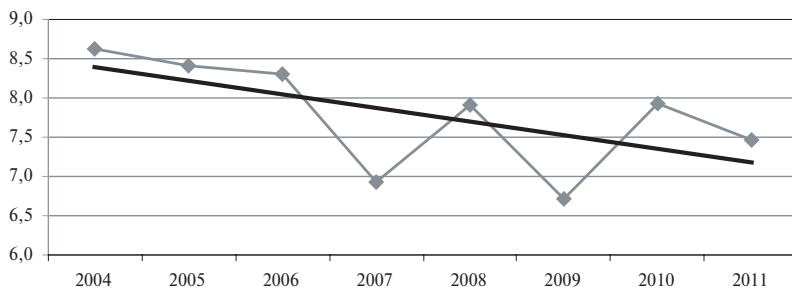

Рис. 2.17. Динаміка коефіцієнта регіональної варіації показника кількості мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід, та його лінія тренду

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

Валовий регіональний продукт, в розрахунку на душу населення, щодо середньоукраїнського значення (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1658, або 3 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі обсяги ВРП на душу населення були вироблені на Дніпропетровщині та Донеччині, завдяки чому саме в цих областях співвідношення даних показників до середньоукраїнських значень склало відповідно 1,87 та 1,68. Серед інших областей, що характеризувалися високими значеннями ВРП на душу населення, — Полтавська (співвідношення до середньоукраїнського значення — 1,54), Київська (відповідно 1,48) та Харківська (1,30). Суттєво нижчими за середнього по Україні показни-

⁶⁰ У Закарпатській області протягом 2004–2011 рр. кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід, зменшилась з 2,21 до 2,19.

ка ВРП на душу населення (19,3 тис. грн.) залишалася величина ВРП у 16 областях,⁶¹ при цьому найнижчі значення мали місце в Чернівецькій (співвідношення до середньоукраїнського значення –0,58), Закарпатській (відповідно 0,65) та Тернопільській (0,66) областях.

Попри те, що вагомим динамічних зрушень у регіональних показниках ВРП на душу населення по відношенню до середнього значення протягом 2004–2011 рр. не відбулось, можна виокремити певні закономірності. Так, найвищі темпи росту показника мали місце в Київській (127,6%) та Дніпропетровській (124,4%) областях; найнижчі – у західних регіонах (Рівненській – 87,7%, Волинській – 88,3%, Закарпатській – 88,4%), а також Запорізькій області (88,9%). У решті регіонів спостерігалися несуттєві коливання навколо середнього по країні значення, якому найбільшою мірою відповідали Полтавщина, Сумщина та Житомирщина.

Незважаючи на прискорене зростання абсолютних значень ВРП в розрахунку на душу населення протягом 2004–2011 рр., відносні значення даного показника в регіонах України, що оцінені по відношенню до середньоукраїнського значення, демонструють досить сталі тенденції. Високі коефіцієнти регіональної варіації показника також залишалися стабільними, змінюючись у межах 28–33% протягом періоду дослідження.

Наявність базового набору товарів тривалого користування,⁶² % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1454, або 4 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищі рівні забезпеченості населення базовим набором товарів тривалого користування спостерігалися в Донецькій (91,8% домогосподарств), Миколаївській (відповідно 91,6%) та Харківській (90,3%) областях. У межах 80–90% домогосподарств володіли базовими наборами відповідних товарів в таких областях, як Дніпропетровська, Запорізька, Закарпатська, Луганська, Львівська, Одеська, Херсонська, та АР Крим. Порівняно з середнім по Україні показником (79,71%), нижчі частки домогосподарств, у яких наявні всі товари базового набору, були зафіксовані в 13 областях,⁶³ серед яких найнижчі значення показників мали місце на Чернігівщині (62,0%), Волині (68,5%), Івано-Франківщині (70,7%) та Хмельниччині (70,1%).

⁶¹ Співвідношення ВРП на душу населення до середньоукраїнського значення становило в 2011 р.: у Волинській області – 0,73; Рівненській – 0,74; Хмельницькій – 0,75; Херсонській – 0,76; Житомирській – 0,77; Вінницькій – 0,78; Івано-Франківській – 0,82; АР Крим та Чернігівській області – по 0,85; Кіровоградській – 0,86; Сумській – 0,87; Львівській – 0,90; Черкаській – 0,93.

⁶² Питома вага домогосподарств, у яких були наявні всі товари базового набору товарів тривалого користування.

⁶³ У 2011 р. до цієї групи областей належали: Полтавська (71,6%); Тернопільська (75,6%); Кіровоградська (75,7%); Рівненська (76,0%); Вінницька (76,6%); Київська та Чернівецька (по 77,4%); Черкаська (77,9%); Житомирська (78,1%).

Протягом 2004–2011 рр. у всіх регіонах України зріс рівень забезпеченості домогосподарств базовим набором товарів тривалого користування (рис. 2.18). При цьому найвищі темпи росту були у Вінницькій (158,4%), Сумській (157,7%), Житомирській (154,3%) та Чернігівській (150,4%) областях, тобто у тих регіонах, що на початку досліджуваного періоду характеризувалися найнижчими значеннями відповідних показників (в 2004 р. в цих областях базовим набором товарів були забезпечені лише від 40% до 50% домогосподарств). А найнижчі темпи росту продемонстрували області з уже досить високими показниками забезпеченості товарами тривалого користування – Київська (116,8%), Запорізька (118,3%), Луганська (119,9%).

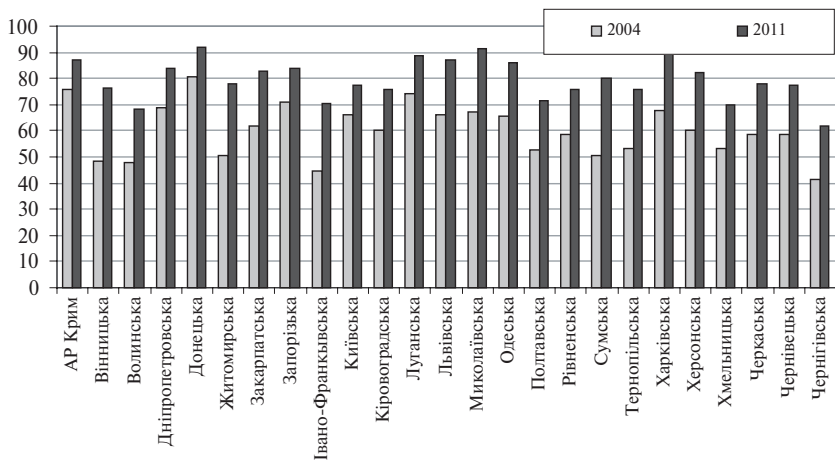

Рис. 2.18. Питома вага домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними Держстату України.

Внаслідок цього наявність базового набору товарів тривалого користування стала єдиним аспектом добробуту населення, регіональна диференціація якого характеризувалася істотним скороченням протягом 2004–2011 рр. (відповідний коефіцієнт варіації зменшився з 16,63% до 9,50%).

У цілому високий рівень регіональної диференціації населення за рівнем матеріального добробуту залишається актуальною проблемою для України. Незважаючи на певні позитивні тенденції абсолютних по-

казників добробуту у переважній більшості регіонів України (зокрема, зростання ВРП в розрахунку на душу населення, розширення купівельної спроможності доходів та збільшення частки домогосподарств, які володіють базовим набором товарів тривалого користування, або мають «вільні» кошти, за рахунок яких здатні робити заощадження та купувати нерухомість), суттєвого вирівнювання у становищі населення різних регіонів не відбувається. Необхідно звернути увагу й на іншу негативну тенденцію: в окремих випадках регіональна диференціація зростає не за рахунок більш швидкого покращання ситуації в одних областях порівняно з іншими, а й за рахунок зниження окремих показників, що характеризують добробут населення, скорочення їх значень в абсолютному виразі. Зокрема, це стосується зниження частки домогосподарств, які робили заощадження в окремих західних та південних областях, прискореного зростання рівня бідності у цілому ряді регіонів, що відбулося в 2011 р.

Найбільший внесок у формування диспропорцій між областями країни належить такому показнику, як частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; дещо меншим є вплив рівня відносної бідності та ВРП в розрахунку на душу населення, що обумовлює нерівні передумови економічного становища мешканців різних регіонів. Водночас регіональна варіація таких показників, як кількість мінімальних продуктових кошиків, яку населення може придбати за середньодушовий дохід, та частка домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, перебуває в межах статистично «нормальних» значень. Ці особливості дають підстави для висновків про однорідність розподілу «базового» рівня матеріального добробуту населення на території України, який, проте, супроводжується високою регіональною диференціацією «розширених» економічних можливостей населення, що спрямовані на задоволення потреб вищого рівня.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Як показують тенденції індикаторів матеріального добробуту населення протягом 2004–2011 рр., у рейтинговому розподілі регіонів України виділяються групи з порівняною стабільністю позицій (табл. 2.4). Так, сукупність областей, які представляли лідерів рейтингу, залишалася стабільною протягом всього періоду дослідження, включаючи Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Миколаївську, Харківську та Черкаську області. Незважаючи на певне переміщення рейтингових позицій у межах першої «десятки» та різноспрямовані зрушення в абсолютних значеннях індексів добробуту, саме у цих регіонах спостерігалися найвищі рівні як інтегральних, так і окремих первинних показників.

Таблиця 2.4.

**Розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень
у рейтингах добробуту протягом 2004–2011 рр.**

Стабільні позиції	Лідери	Аутсайтери	Середні значення
	Запорізька, Дніпропетровська, Донецька, Миколаївська, Харківська, Черкаська	Волинська, Рівненська, Тернопільська	Вінницька, Одеська, Хмельницька, Сумська
Нестабільні, динамічні позиції	Зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різноспрямовані коливання рейтингів
	АР Крим, Луганська, Чернівецька, Чернігівська	Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Херсонська	Закарпатська, Київська, Кіровоградська, Полтавська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналогічні особливості характеризують і групу «аутсайдерів» рейтингу добробуту в регіонах країни: протягом 2004–2011 рр. вони були представлені Волинською, Рівненською та Тернопільською областями, де фіксувалися найнижчі значення більшості індикаторів, що характеризують різні аспекти рівня життя населення. Нарешті, певна сукупність областей стабільно посідала середні позиції в загальноукраїнському рейтингу, незважаючи на зрушення, які відбувалися довкола них: Вінниччина, Одещина та Хмельниччина.

Зважаючи на сталість позицій цих регіонів, можна припустити, що відповідні тенденції зберігатимуться й у найближчій перспективі внаслідок як об'єктивних передумов, так і завдяки ефекту інерційності, що притаманний економічним процесам. Поряд з цим, методологічні особливості первинних показників, що формують систему індикаторів матеріального добробуту (обмеження 100%-им значенням таких показників, як рівень забезпечення базовим набором товарів тривалого користування, частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість, – з одного боку, прив'язка до середньоукраїнського рівня значення ВРП в розрахунку на душу населення – з другого), визначають певні «межі» варіації цих показників і, зокрема, наявність максимально можливого значення. В цьому контексті необхідно враховувати, що високий рівень досягнень у цих регіонах та сталість їх позицій зумовлюють поступове уповіль-

нення темпів росту, внаслідок чого до групи високого рівня добробуту можуть потрапити більш «активні» регіони, яким властиві вищі темпи розвитку, витіснивши традиційних лідерів.

Так, поряд з групою «стабільних» регіонів, тенденції яких видаються досить чітко окресленими на найближчу перспективу, простежується друга група областей, динамічні зрушення у рейтингових позиціях яких характеризуються досить високою нестабільністю. В цій категорії можна виокремити такі групи:

- 1) регіони, рейтингові позиції яких зростали протягом 2004–2011 рр. (АР Крим, Луганська, Чернівецька та Чернігівська області);
- 2) області, рейтингові позиції яких знизилися за цей час (Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Херсонська);
- 3) області, рейтинги яких коливалися з певною невизначеністю (Закарпатська, Київська, Кіровоградська і Полтавська області).

Регіони першої «нестабільної» групи, тобто області, в яких спостерігався інтенсивний приріст рейтингів, мають високі шанси увійти до складу першої «шістки», зважаючи на вичерпання потенціалу росту та стабілізацію становища традиційних лідерів, про що йшлося раніше. Високий динамізм, у цьому контексті, властивий для АР Крим (проте обмежуючим чинником у цьому регіоні може виступати нижчий рівень купівельної спроможності середнього доходу завдяки підвищеним цінам курортно-рекреаційного регіону).

Друга «нестабільна» група регіонів, у якій відбувається спрямоване погіршення рейтингів, має стати об'єктом першочергової уваги державної політики соціально-економічного розвитку. Актуальність цього завдання зумовлена не лише нижчими темпами прогресу у рівні життя населення даних областей, а й негативною динамікою окремих первинних показників добробуту – зменшення частки населення, що здатне робити заощадження або купувати нерухомість, підвищенням рівня відносної бідності тощо. Наголосимо, що у цілісній системі індикаторів людського розвитку саме показники блоку «Добробут» найкраще піддаються впливу регуляторних заходів, таких як підвищення соціальних гарантій або розширення охоплення системою соціальної допомоги, зниження фіскального навантаження тощо. Тому завдання обґрунтованої регіональної політики полягають у попередженні зростання розриву в рівні життя населення цих областей із середньоукраїнськими стандартами.

Водночас найбільший науковий інтерес щодо оцінки перспектив подальшого людського розвитку становить остання група регіонів «різноспрямованих коливань», що характеризується високою потенційною чутливістю до заходів політичного впливу, зважаючи на невизна-

ченість тенденцій розвитку. Як показують прогнозні оцінки, побудовані для цієї групи за даними загальних трендів, у найближчій перспективі слід очікувати на певне зростання абсолютних значень індексів добробуту даних областей. Водночас темпи зростання індексів будуть суттєво відрізнятися, що зумовить певні переміщення позицій у межах групи (рис. 2.19). Зокрема, ймовірно, що значення індексу матеріального добробуту на Київщині зростатиме швидшими темпами, завдяки чому цей регіон випередить Полтавщину, де протягом 2004–2008 рр. спостерігалися вищі значення індексу добробуту. Значення індексу на Кіровоградщині залишатиметься низьким, сприяючи зростанню відриву від решти регіонів.

Рис. 2.19. Динаміка індексів добробуту в окремих «нестабільних» областях та лінії відповідних трендів на період до 2015 р.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Оцінюючи перспективи тенденцій добробуту населення в регіонах України, слід також проаналізувати «рухливість» окремих складових показників: найбільш чутливим видається рівень бідності, що демонструє високу залежність від дієвості заходів соціальної допомоги. Поряд з цим, значення такого показника, як частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, перебувають під впливом ряду чинників – обсягу доходу, який мають домогосподарства, ринкової кон'юнктури, рівня довіри до банківської системи, нарешті, інди-

відуальних настанов громадян. Аналогічні особливості характеризують і показник купівельної спроможності середніх доходів, що безпосередньо залежить не лише від їх розміру, а й від рівня регіональних цін, регулятивних заходів місцевих органів влади, що визначають розмір тарифів на суспільні послуги тощо.

Досить складно отримати швидкі позитивні результати в динаміці ВРП — диспропорції економічного розвитку зумовлюються особливостями територіально-галузевої структури господарства, рівнем індустріального розвитку регіону, його історичною специфікою. З очевидністю можна стверджувати лише про поступове зростання частки домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, у всіх регіонах країни — як внаслідок поступового «насичення» відповідних потреб, так і в результаті невідворотності суспільного прогресу, розширення асортименту та підвищення цінової доступності цих товарів.

На нашу думку, регіональні особливості складових показників блоку «Добробут» характеризуватимуться такими загальними тенденціями:

- рівень бідності за відносним критерієм: поступове зниження регіональної варіації;
- частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість: незначне зростання регіональної варіації;
- кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні: поступове зниження регіональної варіації;
- ВРП на душу населення: збереження нинішнього рівня регіональної варіації;
- забезпечення домогосподарств базовим набором товарів тривалого користування: зниження регіональної варіації.

2.5. Гідна праця

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як видно з додатку 2.11, у 2011 р. за цим блоком рейтинг очолили такі області: Одеська (1-е місце), Київська (2-е), Донецька (3-е), Дніпропетровська (4-е), Закарпатська (5-е місце). Однак шлях до своїх рейтингових позицій у цих регіонів був різний. Якщо Закарпатська, Одеська та Київська покращили свої позиції відносно інших регіонів, то Донецька і Дніпропетровська — погіршили. Слід зазначити, що для Київської області зафіксоване покращення є більшою мірою результатом останнього року

(2011 р.). В цілому за період 2004–2011 рр. її рейтингова позиція демонструвала суттєву волатильність, і за останні роки була, наприклад, нижчою за позицію АР Крим. Таким чином, позитивні зрушення в Київській області не набули ознак стабільної тенденції.

Нижні позиції рейтингу протягом 2004–2011 рр. стабільно займав ряд таких областей України, як Волинська, Сумська, Рівненська, Тернопільська та Хмельницька. Однак, як і для регіонів з вищими рейтингами, тенденції формування відносної позиції були різні. Волинська та Тернопільська області, значно погіршивши свою рейтингову позицію у 2005 р., далі так і не змогли принципово вирівняти своє становище. Рівненська на нижчих щаблях рейтингу продемонструвала майже показову стабільність. Сумська і Хмельницька області демонстрували змінність періодів погіршення та покращення, однак середній рівень їх рейтингу за увесь період залишався низьким із загальним спадним трендом. У Вінницькій області, яка протягом 8 років скотилася із 9 місця на 23, падіння відбувалося стабільно і неухильно.

З огляду на це, можна зробити висновок, що низький рівень гідності праці в цих регіонах є не випадковим чи ситуативним, а реальним фактом, що свідчить про стабільне відставання цих регіонів у досягненні прогресу людського розвитку за напрямом «Гідна праця».

Найбільшу позитивну динаміку покращення свого рейтингу продемонстрували області, позиція яких в цілому може бути оцінена як «середня» (до них можна віднести Кіровоградську, Луганську, Херсонську та Черкаську). Причому не тільки рівень зростання в них був більший за середній, позитивна динаміка сама по собі була неухильною та стабільною. Судячи із загальної ситуації та досягнутих позицій, згадані регіони, крім Луганщини, мають і потенціал подальшого покращення рейтингу.

Невизначений характер формування гідних умов праці демонструють такі регіони, як Київщина, Житомирщина, Івано-Франківщина, Миколаївщина та Харківщина, де спостерігалися істотні коливання рейтингових позицій протягом 2004–2011 рр., що мали різноспрямований характер. Причому тільки в Харківській області загальний тренд був позитивний, хоча і його було досягнуто за рахунок позитивного стрибка рейтингової позиції у 2005 р., після чого мала місце значна волатильність. Очевидно, що ситуація у зазначених регіонах потребує детальнішого аналізу щодо якісних зрушень у складі первинних показників, які використані для загальної оцінки гідної праці.

Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2127, або 1 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найменші значення

показника було зафіксовано в Донецькій (21,3%), Луганській (25,5%) та Дніпропетровській (26,8%) областях. У більшості регіонів даний показник коливався навколо середньоукраїнського значення (32,0%). Серед таких регіонів можна виділити Запорізьку (28,4%), Київську (30,1%), Закарпатську (30,5%), АР Крим (30,7%), Харківську (30,6%), Миколаївську (31,2%), Одеську (31,1%), Полтавську (28,8%), Рівненську (31,4%) та Черкаську (32,0%) області. Найгірша ситуація щодо працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, спостерігалася у Волинській (36,9%), Тернопільській (39,2%), Херсонській (38,0%) та Чернігівській (37,9%) областях (рис. 2.20).

Загальноукраїнська тенденція щодо часової динаміки досліджуваного показника характеризується нестійким та статистично малозначущим спадним трендом незначного нахилу ($y = -0,6x + 35,4$; $R^2 = 0,15$; $F = 2,7$). Однак волатильність даного показника не можна назвати хаотичною.

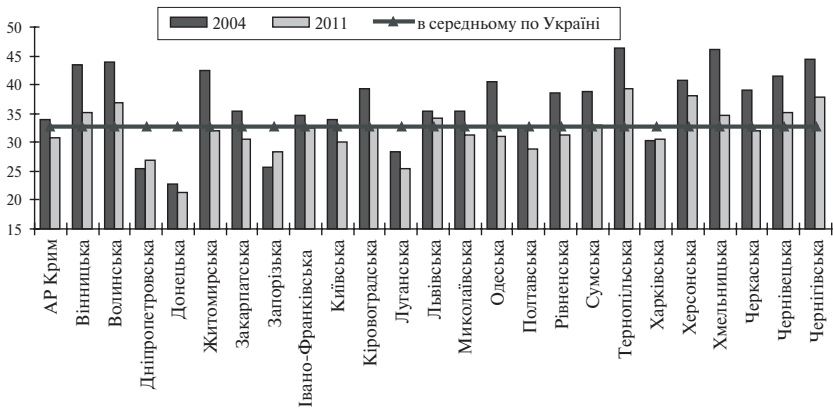

Рис. 2.20. Розподіл частки працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, за регіонами, %

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Досліджуваний період його динаміки чітко поділяється на етап до кризи 2008 р. (коли частка малооплачуваних працівників знижувалася по Україні взагалі) та етап після кризи (коли вона зростала). Причому середня інтенсивність зростання цього показника була меншою, але більш впевненою та стійкою. Така ситуація дає можливість менш оптимістично оцінити часову динаміку міжрегіональної нерівномірності формування частки малооплачуваних працівників, ніж про це свід-

чить міжрегіональний коефіцієнт варіації, взятий окремо. Так, на фоні загальної тенденції до зменшення міжрегіональної нерівномірності можна бачити, що розбіжності між регіонами швидко скорочувалися на етапі загального зниження частки малооплачуваних працівників у 2004–2008 рр., тоді як у кризовий період диференціація регіонів за цим показником стабілізувалася, а у 2011 р. навіть дещо зросла. Отже, можна сказати: щодо негативної динаміки зростання частки малооплачуваних працівників усі регіони проявили зовсім небажану єдність.

Динамічні зрушення значень цього показника протягом 2004–2011 рр. характеризувалися позитивними тенденціями, оскільки майже в усіх регіонах України (крім Дніпропетровської, Запорізької та Харківської областей) зменшилася частка працівників, які отримують зарплату нижче 1,5 прожиткових мінімумів. Найбільш суттєве скорочення було у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Одеській, Рівненській, Тернопільській та Хмельницькій областях. Як можна бачити з рис. 2.20, переважно значніші темпи скорочення мали місце в регіонах, які входили до складу із найвищими рівнем досліджуваного показника у 2004 р. Таким чином, можна припустити, що на даному рівні економічного розвитку регіонів України має місце поріг, нижче якого не вдається скоротити частку малооплачуваних працівників (він знаходиться приблизно на рівні 21–26%). Зменшення цього порогу і згладжування відповідно регіональних диспропорцій наразі виявляється однією із головних задач соціальної політики.

Рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років), % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1926, або 2 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найбільшу частку безробітних було зафіксовано в Тернопільській (10,8%), Чернігівській (10,7%), Житомирській (10,4%), Вінницькій (10,1%) та Рівненській (10,7%) областях, а найменшу в АР Крим, Дніпропетровській, Київській, Луганській та Одеській областях, де вона не перевищувала 7%. Переважно у регіонах країни рівень безробіття був близьким до середнього (менше одного середньоквадратичного відхилення), однак у більшості регіонів значення цього показника було вищим за середнє.

Така ситуація склалася в результаті двох різноспрямованих тенденцій. У більшості регіонів протягом досліджуваного періоду рівень безробіття знизився, причому істотно в таких областях, як Дніпропетровська, Київська, Луганська, Полтавська, Харківська, Сумська та Чернівецька. Головну роль у покращенні ситуації на ринках праці регіонів відігравали процеси у 2005–2007 рр., тоді як наявний рівень безробіття є результатом певного вирівнювання кризових явищ. Зростання безробіття відбулося у третині регіонів, але загальний його рівень за модулем був помітно меншим за зниження.

До регіонів, які істотно погіршили свої позиції, слід віднести Вінниччину (де також зафіксовано один з найбільших рівнів варіативності показника в динаміці) та Житомирщину (яка є аутсайдером не тільки у 2011 р., а й за даними середнього рівня безробіття за період 2004–2011 рр.). Також до групи аутсайдерів (і за даними 2011 р., і усього досліджуваного періоду) належать Рівненська, Тернопільська та Чернігівська області.

Аналіз міжрегіональної диференціації рівня безробіття свідчить, що на фоні зниження загального рівня безробіття, яке відбувалося хвилею із сплеском у кризовий 2009 р., мало місце поступове згладжування розбіжностей, пік якого, однак, був ще до кризи – у 2007 р. Та міжрегіональна варіативність рівня безробіття була помітно меншою за динамічну, взятую для одного регіону за період 2004–2011 рр. Це свідчить про те, що кон'юнктура регіональних ринків праці, не зважаючи на випадкові факти і чинники, в цілому розвивалася за єдиною логікою, яка демонструє тяжіння до узгодження. Такі результати дають можливість точніше прогнозувати структуру співвідношення та диференціації регіонів, ніж точне значення показника в кожному із них.

Рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років), % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1596, завдяки чому він посів 3 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найнижчий рівень зайнятості населення було зафіксовано у Закарпатській (61,5%), Івано-Франківській (57,7%), Тернопільській (58,5%) та Чернівецькій (61,6%) областях. Ці області, крім Закарпатської, мали також найнижчий середній рівень зайнятості за весь досліджуваний період. Характерною рисою формування зайнятості в Івано-Франківській та Тернопільській областях було те, що максимальний рівень зайнятості в них мав місце у 2004 р. У наступний рік він різко знизився, і після млявого підвищення у передкризові 2005–2008 рр. знов повернувся до мінімальних значень. Більш продуктивними були тенденції формування зайнятості у Закарпатській та Чернівецькій областях. Вони досить виразно збільшували зайнятість населення у докризові роки, досягнувши максимуму на передодні кризи. Але якщо Чернівецька область після кризового падіння зайнятості у 2009 р. продемонструвала відновлююче зростання, то Закарпатська залишилася в стагнаційному режимі.

На критично низькому рівні формувалася зайнятість у Львівській та Хмельницькій областях. Для Львівщини весь досліджуваний період був характерний низьким середнім рівнем зайнятості (причому він був би ще ближче до показників найнижчої групи, якби не високий рівень зайнятості у 2004 р.). Проблеми Хмельниччини більше пов'язані з тим, що в ній не вдалося забезпечити відновлюваного зростання у 2010–2011 рр.

До регіонів, що віднесені до вищої групи (визначеної як група, рівень зайнятості якої перевищує середньорегіональне значення досліджуваного показника більше, ніж на одне стандартне відхилення), можна зарахувати АР Крим, Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Харківську та Черкаську області. Всі вони (крім Миколаївщини) мають не тільки найбільше значення рівня зайнятості у 2011 р., а й найвищі середні значення за весь досліджуваний період. Характерною рисою динаміки рівня зайнятості у регіонах цієї групи є те, що протягом 2004–2008 рр. вони мали середні та високі темпи збільшення зайнятості, а у кризовий період змогли утримати падіння рівня зайнятості на мінімальному рівні та швидко відновитися. Варто відзначити динаміку розвитку зайнятості і в таких областях, як Київська, Полтавська та Сумська. По-перше, ці області потрапили до групи регіонів, в яких спостерігалось найбільше зростання зайнятості протягом досліджуваного періоду (разом із Закарпатською, якій не вдалося вийти із групи найнижчої зайнятості, а також Харківською, яка стабільно належить до лідерів за даним показником). По-друге, на етапі загального економічного зростання у 2004–2008 рр. вони відзначилися надзвичайними темпами збільшення зайнятості — від 7 до 14,5 в. п., що в разі перевищує середні міжрегіональні темпи зростання (4,2 в. п.) у цей період.

Взагалі сукупність регіонів протягом досліджуваного періоду продемонструвала тенденцію до зростання зайнятості. Серед них у 15 регіонах показник підвищився, а середній рівень збільшення за модулем перевищував середній рівень зменшення зайнятості. Крім того, як позитивну тенденцію можна відзначити зменшення міжрегіонального рівня диференціації, а також те, що такі області, як Київська, Полтавська, Сумська та Харківська покинули групу аутсайдерів, до якої вони входили у 2004 р. Разом з тим не може не насторожувати, що регресійний тренд, побудований на середньорегіональних значеннях показника зайнятості населення, має від'ємний нахил. Враховуючи низький рівень детермінації підібраного тренду, його оцінка не може відмінити оцінку щодо загального зростання зайнятості, винесену на основі аналізу середніх значень, однак, вимагає врахування високого рівня невизначеності досліджуваних процесів. Це означає, що позитивні тенденції в сфері зайнятості мають нестійкий та зворотній характер, хоча й демонструють певний потенціал до формування позитивних стійких тенденцій.

Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1489, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р., як і в 2004 р., беззаперечними лідерами щодо найгірших умов праці залишаються Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська об-

ласті (рис. 2.21). До областей, де рівень безпеки та гідності умов праці є найкращим, належать Закарпатська, Одеська, Тернопільська, Херсонська, Чернівецька та Чернігівська (Закарпатська, Одеська, та Чернівецька займали найкращі позиції і в 2004 р.; Миколаївська, Тернопільська за цей час погіршили стан безпеки та гідності умов праці, а Херсонська і Чернігівська – дещо покращили).

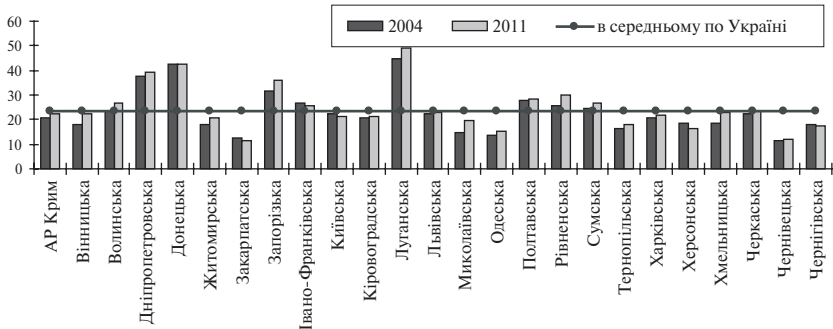

Рис. 2.21. Розподіл частки працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %

Джерело: побудовано за даними Держстату України.

Динаміка показника – частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, протягом 2004–2008 рр. взагалі була негативною. Збільшився цей показник з 22,9% до 24,5%. Причому найбільше зростання відбулося як у регіонах, які й без того є лідерами за даним показником, так і в багатьох регіонах, що мали низький та помірний рівень несприятливості умов праці. Позитивні зрушення відбулися лише у 5 регіонах, але їх рівень був за модулем нижче, ніж середні темпи міжрегіональних змін. Отже, можна обґрунтовано говорити про те, що в сфері умов праці в регіонах України має місце в цілому негативна тенденція, яка безпосередньо не пов'язана ні з економічним зростанням періоду 2004–2008 рр., ні кризою.

Не менш негативною рисою формування гідних умов праці в регіонах України є те, що міжрегіональний рівень диференціації за відповідним показником є найбільшим серед інших показників, які увійшли до блоку «Гідна праця». Протягом 2004–2011 рр. коефіцієнт варіації частки працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, зменшився на 1,3 в. п., що, враховуючи загальний розмах варіації показника, можна оцінити як несуттєву зміну. Таким чи-

ном, за єдиного законодавчо-нормативного простору регулювання праці в Україні, жителі далеко не усіх регіонів мають рівні можливості у реалізації власного конституційного права щодо безпечних та сприятливих умов праці. З огляду на це, а також з урахуванням вагомості тієї шкоди, що завдають людині несприятливі та шкідливі умови праці, даний показник можна вважати найбільш критичним для забезпечення умов людського розвитку.

Співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1560, або 4 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р. найвищий рівень співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати спостерігався у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській та Луганській областях. Найнижчий рівень зафіксовано у 8 регіонах, а близький до середньоукраїнського — у 12. Отже, в цілому розподіл регіонів за шкалою від найбільших значень заробітної плати до найменших є асиметричним на користь регіонів із рівнем показника менше середнього значення. Не можна не помітити, що такий тип розподілу є характерний і для розподілу населення України за рівнем доходу, відповідно до якого є незначна частка населення з надвисокими доходами і переважна більшість лінійно спадних значень середніх доходів та нижчих. Привертає увагу й те, що найбільший рівень заробітної плати, зваженої за мінімальним стандартом, мають регіони домінування видобувної та важкої промисловості, продукція якої утворює базовий експортний потенціал України. Схоже, що порівняно високий рівень регіональної заробітної плати та найнижчий відсоток працівників, які отримують менше 1,5 мінімальної заробітної плати, характерний для них, є платою за низький рівень безробіття, найгірші умови праці. Складається враження, що на рівні зайнятості та ринку праці економічне зростання відбувається за рахунок та всупереч соціальному і людському розвитку.

Аналіз динамічних зрушень у регіональних показниках співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної свідчить, що його усереднений міжрегіональний рівень протягом 2004–2011 рр. зменшився, причому як за кількістю регіонів, де були негативні тенденції (у 16 регіонах мало місце зниження показника), так і за обсягами зниження (–3,1 проти +0,4 кумулятивно). Як позитивну тенденцію можна відзначити скорочення розмаху варіації показника протягом досліджуваного періоду. Однак якість диференціації протягом 2004–2011 рр. погіршилася. Так, якщо у 2004 р. до регіонів із найвищим відносним рівнем зваженої заробітної плати належало 10, а до найнижчої — 7, то у 2011 р. — відповідно 5 та 8 регіонів.

Меншим був рівень волатильності динаміки досліджуваного показника у регіонах протягом 2004–2011 рр. порівняно із варіативністю міжгалузевої диференціації. При цьому найвищі рівні варіативності динаміки були характерні для регіонів, які мають найнижчий рівень досліджуваного показника, але в яких він збільшився порівняно із 2004 р. Схоже, що відповідні регіони (Волинська, Житомирська, Тернопільська та Хмельницька області) мають реальний потенціал для покращення своєї позиції.

Рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), % (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1303, завдяки чому він посів 6 місце за значущістю серед експертів). Рівень охоплення соціальним страхуванням по регіонах є доволі низьким. У 2011 р. найвищі значення цього показника зафіксовано у Дніпропетровській (82,6%), Донецькій (72,1%), Запорізькій (70,9%), Київській (74,2%), Луганській (67,1%), Одеській (68,1%), Полтавській (75,5%) та Харківській (68,7%) областях; найнижчий рівень охоплення соціальним страхуванням мають помітно менше областей – Закарпатська (51,4%), Рівненська (57,5%), Тернопільська (56,3%), Херсонська (56,8%) і Чернівецька (51,5%). Враховуючи, що при цьому у 12 регіонах⁶⁴ значення показника у 2011 р. було нижчим за середньоукраїнське (63,2%), можна сказати, що розподіл регіонів є суттєво асиметричним, де невелика кількість областей належать до окремого кластера із незначним рівнем неформальної зайнятості, тоді як переважна більшість регіонів (17) мають рівень неформальності менший за середній по країні.

Відсутність точних даних щодо ретроспективної динаміки досліджуваного показника протягом періоду 2004–2008 рр. не дає можливості встановити чітку тенденцію щодо його змін. Здійснена ретроспективна оцінка (яка базується на комбінації ретроспективної екстраполяції, експертних оцінках та даних соціологічних досліджень щодо поширення неформальної зайнятості) дає змогу говорити лише про наближені оцінки. Однак, якщо для даних щодо окремого регіону не вистачає точності в цілому, структуру та загальну логіку розвитку тенденції із поширенням соціального страхування зайнятого населення можна вважати достатньо обґрунтованою. Можна стверджувати, що загальним трендом у сфері соціального страхування зайнятого населення є те, що його рівень невинно скорочується. Це пов'язано як зі зменшенням кількості класичних підприємств – суб'єктів господарювання, які мають організаційно-правову форму підприємства із правом найму, зростанням так званого неформального сектору, так і збільшенням прошар-

⁶⁴ До цього переліку слід віднести АР Крим, Вінницьку, Волинську, Івано-Франківську, Кіровоградську, Львівську, Миколаївську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Херсонську та Хмельницьку області.

ку підприємців — фізичних осіб. Найбільшого зниження рівень соціального страхування зазнав у 2009–2010 рр., хоча мало місце й певне його збільшення на етапі післякризової стабілізації. Однак в цілому усі базові чинники поширення неформальної зайнятості залишаються, тому розраховувати на кардинальний злам тенденції не варто.

Слід також зазначити, що структура зниження рівня соціального страхування трансформувалася нерівномірно. Хоча диференціація регіонів за даним показником взагалі зменшувалася, чітко вирізняються регіони, де зниження рівня соціального страхування мало характер падіння — від (-8,8 в. п.) до (-14,9 в. п.). І лише в одній області — Сумській — збільшився рівень соціального страхування зайнятості. Характерною ознакою структурних зрушень було те, що майже усі регіони, де мало місце зниження рівня соціального страхування зайнятості, демонстрували високий рівень варіативності річної динаміки. Та загалом, чітких тенденцій у процесах структурної трансформації міжрегіональної диференціації не спостерігалось, що свідчить про певну хаотичність процесу або низьку точність даних. Можна сказати, що специфіка тенденцій до загального скорочення частки застрахованих осіб у зайнятому населенні виявляє те, що соціальна страхова система (як і система захисту трудових прав громадянина) є недостатньо адекватною, раціональною і демонструє в даному показникові як свої внутрішні вади, так і загальні економічні, правові та соціальні проблеми в регіонах України.

У цілому в Україні зберігається досить високий рівень диференціації за блоком «Гідна праця», групи регіонів лідерів і аутсайдерів демонструють стабільність при повільних темпах зближення, але як позитив слід виділити загальну тенденцію зростання показників у напрямі наближення до цільових значень по більшості індикаторів. Відсутність структурних реформ в економіці справляє значний вплив на тенденції у сфері зайнятості. Незважаючи на зростаючу кількість робочих місць, їх якість погіршується; структура зайнятості характеризується великою часткою натурального господарства та невідповідністю кваліфікації робочої сили потребам ринку праці. Рівень економічної активності населення у віці 18–65 років залишається все ще низьким, що пояснюється рядом факторів, серед яких: націленість молоді на здобуття вищої освіти, низький пенсійний вік, поширеність дострокових пенсій (останній фактор стосується переважно чоловіків), нерозвинутість інфраструктури по догляду за дітьми (цей фактор стримує активність жінок).

Протягом 2004–2011 рр., через скорочення кількості робочих місць в офіційному секторі економіки в Україні, спостерігалось значне зростання безробіття. Однак слід зауважити, що порівняно низький рівень безробіття в Україні пов'язаний з поширенням трудових міграцій, не-

формальної зайнятості (зокрема, в натуральному сільському господарстві) та часткового безробіття. Все це вимагає перегляду функцій фондів соціального страхування — з метою уникнення їх дублювання та виключення їх підтримки з державного бюджету. З метою мінімізації навантаження на фонд оплати праці та розширення бази страхових нарахувань має відбуватися не тільки детінізація заробітної плати, а й повинні підвищуватися її рівень по відношенню до мінімальної, та зменшуватися кількість осіб, які є зайнятими неформально. Особливої уваги потребують проблеми неналежних умов праці. Саме вони є найбільш болючим чинником зниження якості та тривалості життя населення працездатного віку. Крім того, якщо немає прогресу в царині умов праці, то це є достовірним свідченням відсутності інноваційних змін у системі робочих місць. Без вирішення цієї проблеми розраховувати на створення гідних умов праці та зайнятості, що сприятимуть людському розвитку населення України, неможливо.

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Як показують тенденції індикаторів гідної праці протягом 2004–2011 рр., у рейтинговому розподілі регіонів України виділяються групи з порівняною стабільністю позицій (табл. 2.5). Так, сукупність регіонів, які представляли лідерів рейтингу, залишалася стабільною протягом всього періоду дослідження — Одеська, Київська, Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська області та АР Крим. Незважаючи на певне переміщення рейтингових позицій у межах першої «шістки» та різноспрямовані зрушення в абсолютних значеннях індексів гідної праці, саме у цих регіонах спостерігалися найвищі рівні як загальних, так і окремих первинних показників.

Таблиця 2.5.

Розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах гідної праці протягом 2004–2011 рр.

	Лідери	Аутсайдери	Середні значення
Стабільні позиції	Донецька, Дніпропетровська, Закарпатська, Київська, Одеська	Волинська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька	Івано-Франківська, Миколаївська, Черкаська, Луганська, Полтавська
Нестабільні, динамічні позиції	Покращання рейтингу	Погіршення рейтингу	Різноспрямовані коливання рейтингів
	Житомирська, Кіровоградська, Львівська	Вінницька, Запорізька, Чернігівська	АР Крим, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Аналогічні особливості характеризують і групу «аутсайдерів» рейтингу гідної праці в регіонах країни: протягом 2004–2011 рр. вони були представлені Волинською, Рівненською, Тернопільською та Хмельницькою областями, де фіксувалися найнижчі значення більшості індикаторів, що характеризують різні аспекти рівня життя населення. Нарешті, певна сукупність областей стабільно посідала середні позиції в загальноукраїнському рейтингу, попри зрушення, які відбувалися довкола них: Івано-Франківська, Миколаївська, Черкаська, Луганська, Полтавська.

Зважаючи на сталість позицій цих регіонів, можна припустити, що відповідні тенденції зберігатимуться й у найближчій перспективі внаслідок як об'єктивних передумов, так і завдяки ефекту інерційності, притаманного економічним процесам. Поряд з цим, методологічні особливості первинних показників, що формують систему індикаторів гідної праці (обмеження 100%-им значенням таких показників, як частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, – з одного боку, прив'язка до середньоукраїнського рівня значення – з другого), визначають певні «межі» варіації цих показників і, зокрема, наявність максимально можливого значення. В цьому контексті необхідно зважати на те, що високий рівень досягнень у цих регіонах та сталість їх позицій зумовлюють поступове уповільнення темпів росту, внаслідок чого до групи високого рівня гідної праці можуть потрапити більш «активні» регіони, яким властиві вищі темпи розвитку, витіснивши традиційних лідерів.

Справді, поряд з групою «стабільних» регіонів, тенденції яких видаються чітко окресленими на найближчу перспективу, простежується інша група областей, динамічні зрушення в рейтингових позиціях яких характеризуються досить високою нестабільністю. В цій категорії можна виокремити такі групи:

- 1) регіони, рейтингові позиції яких покращилися протягом 2004–2011 рр. (Житомирська, Кіровоградська, Львівська області);
- 2) області, рейтингові позиції яких знизилися за цей час (Вінницька, Запорізька, Чернігівська);
- 3) області, рейтинги яких коливалися з певною невизначеністю (АР Крим, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернівецька).

Регіони першої «нестабільної» групи (тобто області, в яких спостерігався інтенсивний приріст рейтингів) мають високі шанси увійти до складу першої «шістки» рейтингу, зважаючи на вичерпання потенціалу росту та стабілізацію становища традиційних лідерів, про що йшлося

раніше. Високий динамізм у цьому контексті властивий для Житомирщини (проте обмежуючим чинником у цьому регіоні може виступати високий рівень частки працівників, які працюють у умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам).

Друга «нестабільна» група регіонів, у якій відбувається спрямоване погіршення рейтингів, має стати об'єктом першочергової уваги державної політики соціально-економічного розвитку. Актуальність цього завдання зумовлена не лише нижчими темпами прогресу у рівні життя населення даних областей, а й негативною динамікою окремих первинних показників гідної праці — зменшенням рівня зайнятості населення, підвищенням рівня безробіття тощо. Тому завдання обґрунтованої регіональної політики полягають у попередженні зростання розриву в рівні життя населення цих областей із середньоукраїнськими стандартами.

Водночас найбільший науковий інтерес щодо оцінки перспектив подальшого людського розвитку становить остання група регіонів «різноспрямованих коливань», що характеризується високою потенційною чутливістю до заходів політичного впливу, зважаючи на невизначеність тенденцій розвитку. Як показують прогностичні оцінки, побудовані для цієї групи за даними загальних трендів, у найближчій перспективі слід очікувати на певне зростання абсолютних значень індексів гідної праці даних областей. Водночас темпи зростання індексів будуть істотно відрізнятися, що зумовить певні переміщення позицій у межах групи. Зокрема, ймовірно, що значення індексу гідної праці на Кіровоградщині зростатиме більш швидкими темпами, завдяки чому цей регіон випередить Одещину, де протягом 2004–2008 рр. спостерігалися вищі значення індексу гідної праці. Значення індексу на Тернопільщині залишатиметься низьким, сприяючи зростанню відриву від решти регіонів.

Оцінюючи перспективи тенденцій гідної праці населення в регіонах України, слід також проаналізувати «рухливість» окремих складових показників: найбільш чутливим видається показник частки працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, що демонструє високу залежність від дієвості заходів державної політики. Поряд з цим, значення такого показника, як рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні) перебувають під впливом ряду чинників — зацікавленості роботодавців в обов'язковості страхування, рівня довіри до системи соціального страхування тощо. Аналогічні особливості характеризують і показник співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, який перебуває у безпосередній залежності не лише від їх розміру, а й регулятивних заходів місцевих та державних органів влади, що визначають розмір тарифів на суспільні послуги тощо.

Досить складно отримати швидкі позитивні результати в динаміці рівня зайнятості — диспропорції економічного розвитку зумовлюються особливостями територіально-галузевої структури національного господарства, рівнем індустріального розвитку регіону, його історичною специфікою.

На нашу думку, регіональні особливості показників блоку «Гідна праця» характеризуватимуться такими загальними тенденціями:

- рівень зайнятості населення: поступове зниження регіональної варіації;
- рівень безробіття: незначне зростання регіональної варіації;
- частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів: поступове зниження регіональної варіації;
- частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам: збереження наявного рівня регіональної варіації;
- співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної: зниження регіональної варіації;
- рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні): збереження існуючого рівня регіональної варіації.

2.6. Освіта

Аналіз тенденцій людського розвитку та їх стабільності. Як видно з додатку 2.12, у 2011 р. за блоком «Освіта» рейтинг очолили такі області: Харківська (1 місце), Луганська (2 місце), Черкаська (3 місце), Запорізька (4 місце), Полтавська (5 місце), Донецька (6 місце), Дніпропетровська (7 місце). Якщо протягом 2004—2010 рр. Донецька, Дніпропетровська, Харківська та Черкаська області займали найвищі шаблі рейтингу за цим блоком, то у 2011 р. Запорізька, Полтавська та Луганська області значно покращили власні позиції.

Разом з тим протягом 2004—2011 рр. ряд областей України стабільно «замикав» рейтинговий розподіл, на підставі чого можна зробити висновок про постійне відставання цих регіонів у досягненні прогресу людського розвитку за напрямом «Освіта». Насамперед це стосується Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей.

Проаналізуємо детальніше, за рахунок яких показників стимулює рив відбувалися якісні зрушення за блоком «Освіта».

Чисті показники охоплення дошкільними навчальними закладами дітей 3–5 років (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1057, або 5 місце за значущістю серед експертів). У 2011 р.⁶⁵ найвищий рівень охоплення ДНЗ дітей 3–5 років був у Сумській (98,0%), Хмельницькій (96,8%), Черкаській (95,4%), Київській (92,4%), Житомирській (90,2%) та Миколаївській (90,1%) областях. Однак у 10 областях⁶⁶ значення цього показника є нижчим за середньоукраїнське (81,0%), а найгірша ситуація спостерігається на Івано-Франківщині (53,2%).

Згідно з результатами аналізу інтенсивності зміни цього показника, найбільший темп росту (170,0%) зафіксовано на Рівненщині (рівень охоплення ДНЗ зріс з 39,1% у 2004 р. до 66,5% у 2011 р.). Також високі темпи росту у 2011 р. мають Житомирська (159,7%), Закарпатська (158,9%), Івано-Франківська (153,2%), Чернівецька (152,0%), Львівська (150,1%) та Волинська (139,3%) області. Однак це не знімає з порядку денного питання щодо істотного покращення охоплення дітей дошкільною освітою у перелічених областях (за винятком Житомирської області). Найнижчі темпи росту були у Запорізькій (111,1%), Дніпропетровській (111,0%) та Донецькій (110,8%) областях.

Отже, у цілому ситуація з охопленням ДНЗ дітей 3–5 років упродовж 2004–2011 рр. поліпшилася, про що свідчать як абсолютні, так і відносні показники. Якщо у 2004 р. коефіцієнт варіації по 25 регіонах за цим показником становив 20,89%, то у 2011 р. – 13,25%, що також вказує на зменшення регіональних диспропорцій у охопленні дітей дошкільною освітою.

Охоплення повною загальною середньою освітою дітей шкільного віку (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2733, завдяки чому він посів 1 місце за значущістю серед експертів). Рівень охоплення загальною середньою освітою по регіонах є доволі високим та найбільш стабільним серед усіх показників блоку «Освіта». Такі високі значення забезпечує диверсифікація «джерел» здобуття повної загальної середньої освіти, адже молодь України може здобувати її в ЗНЗ, і в ПТНЗ, і на основних відділеннях ВНЗ.

У 2011 р. найвищі значення цього показника зафіксовано у Тернопільській (99,6%), Закарпатській та Івано-Франківській (по 99,5%), Волинській та Київській (по 99,4%) областях; найнижчий рівень охоплення середньою освітою молоді у АР Крим (98,4%).

⁶⁵ Дані попередні

⁶⁶ У 2011 р. значення цього показника становило: у Чернігівській області – 80,5%; Луганській – 76,5%; АР Крим – 75,1%; Закарпатській – 74,8%; Тернопільській – 72,2%; Одеській – 70,2%; Волинській – 69,1%; Рівненській – 66,5%; Львівській – 65,2%; Івано-Франківській – 53,2%.

Протягом 2004–2011 рр. принципів зрушень (значного погіршення або покращення) у динаміці цього показника на регіональному рівні не спостерігалось, а в цілому по Україні його значення залишається досить стабільним (у 2004 р. – 98,8%, упродовж 2005–2011 р. – 98,9%). Однак у регіональному розрізі можна умовно виокремити 5 груп регіонів, у яких протягом досліджуваного періоду ситуація:

1) покращувалася (10 областей: Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Харківська, Херсонська, Хмельницька);

2) залишалася доволі стабільною (6 областей: Волинська, Київська, Луганська, Одеська, Полтавська, Черкаська);

3) погіршала лише за останні 1–2 роки (3 області: Вінницька, Донецька, Житомирська);

4) поступово погіршувалася протягом усього періоду, але зберігала ознаки «стабільності» (3 області: Сумська, Тернопільська, Чернівецька);

5) мала невпинну тенденцію до зменшення значення цього показника (3 регіони: АР Крим, Рівненська та Чернігівська області).

Рівень регіональних диспропорцій за цим показником можна охарактеризувати як низький, оскільки коефіцієнт варіації по 25 регіонах у 2004 р. становив 0,56%, а у 2011 р. – лише 0,34%.

Частка осіб з вищою освітою в населенні 25 років і старше (повна, базова та незакінчена вища): вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2094, або 3 місце за значущістю серед експертів. Враховуючи методичні особливості обчислення цього показника (за даними ОУЖД) та його певну залежність від стану та розвитку соціально-економічної інфраструктури регіону, аналіз первинних показників доцільно розпочати з характеристики загальної ситуації в цілому по Україні. Частка осіб з вищою освітою мала досить позитивну тенденцію: у 2004 р. – 39,6%; 2005 р. – 41,6%; 2006 р. – 41,0%; 2007 р. – 41,5%; 2008 р. – 42,0%; 2009 р. – 43,2%; 2010 р. – 43,8%; 2011 р. – 45,4%.

Аналіз усередненого значення цього показника протягом 2004–2011 рр. у регіональному розрізі показав, що найкраща ситуація спостерігається на Донеччині (48,2%) та Харківщині (47,1%), а найгірша – на заході країни, зокрема на Закарпатті (28,8%) (рис. 2.22).

Однак треба взяти до уваги, що майже половину чисельності осіб з вищою освітою становлять випускники ВНЗ, які здобули освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст» (табл. 2.6). Якщо здійснити ранжування за часткою осіб, які мають повну та базову вищу освіту (тобто освітньо-кваліфікаційні рівні «магістр», «спеціаліст» і «бакалавр»), то рейтинги більшості регіонів суттєво змінюються.

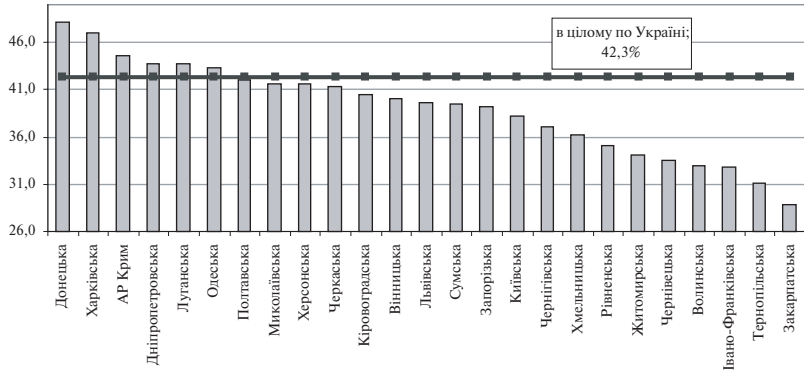

Рис. 2.22. Частка осіб з вищою освітою (повна, базова та незакінчена)* серед населення 25 років і старше, %

Примітка: * побудовано за усередненими регіональними даними за період 2004–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

Так, Донецька область «переміщується» з першою позиції (див. рис. 2.22) на восьму (рис. 2.23), а Львівська, навпаки, — з тринадцятої позиції на четверту. Але останню сходинку у обох випадках посідає Закарпатська область.

Таблиця 2.6.

Частка осіб з вищою освітою в населенні 25 років і старше в цілому по Україні, %

Освітні та освітньо-кваліфікаційні рівні вищої освіти	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
<i>Повна, базова та неповна</i>								
(магістри, бакалаври, молодші спеціалісти)	39,6	41,6	41,0	41,5	42,0	43,2	43,8	45,4
<i>Повна та базова</i>								
(магістри й бакалаври)	18,8	19,9	19,6	20,2	20,7	22,1	23,3	24,4
<i>Повна</i>								
(магістри)	17,8	19,2	18,9	19,5	20,1	21,3	22,5	23,7

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

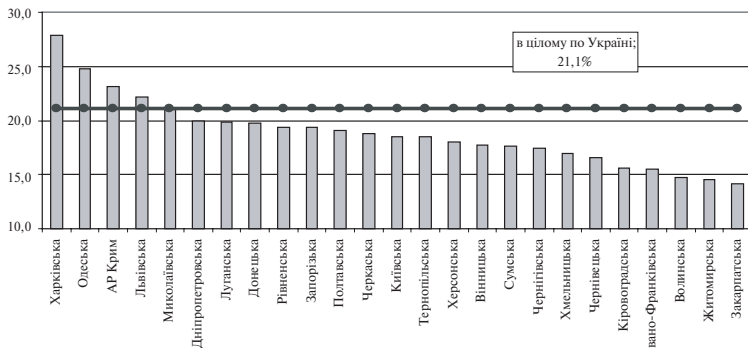

Рис. 2.23. Частка осіб з вищою освітою (повна та базова)* в населенні 25 років і старше, %

Примітка: * побудовано за усередненими регіональними даними за період 2004–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

Коефіцієнт варіації по 25 регіонах за показником «Частка осіб з вищою освітою (повна, базова та незакінчена вища)» становить близько 13%, що свідчить про середній рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій.

Отже, збільшення частки осіб з вищою освітою буде важливим критерієм подальшого людського розвитку у більшості регіонів України. При цьому слід звернути увагу на розширення можливостей молоді щодо здобуття більш високих освітніх рівнів, адже вимоги «економіки знань» невинно зростають.

Середня тривалість навчання у віці 25 років і старше (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,2445, або 2 місце за значущістю серед експертів). Цей показник в цілому по Україні має позитивну тенденцію: у 2004 р. – 11,2 років; 2005 р. – 11,4; 2006 р. – 11,4; 2007 р. – 11,5; 2008 р. – 11,5; 2009 р. – 11,7; 2010 р. – 11,8; 2011 р. – 11,9 років. Така ж позитивна тенденція спостерігається майже в усіх регіонах (окрім Житомирщини).

Як видно з рис. 2.24, найбільшого прогресу досягнуто у 6 областях, а саме: Волинській (2004 р. – 10,3 років, 2011 р. – 11,3 років), Запорізькій (відповідно 10,9/12,0 років), Луганській (11,4/12,4), Сумській (10,6/11,8), Тернопільській (10,3/11,4) та Хмельницькій (10,5/11,6). Найменше зростання цього показника у 2011 р. (по відношенню до 2004 р.) – до 0,6 років – зафіксовано у 7 регіонах (АР Крим, Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Одеській та Херсонській областях).

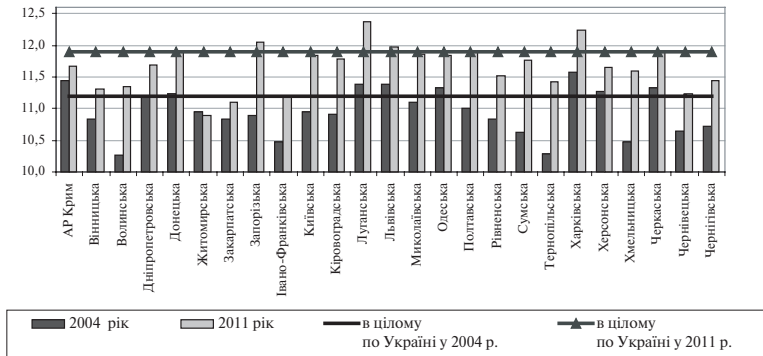

Рис. 2.24. Середня тривалість навчання населення у віці 25 років і старше, років

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі.

У 2011 р. значення цього показника: перевищувало середньоукраїнське значення (11,9 років) лише у 4 областях (Луганській, Харківській, Запорізькій та Львівській); дорівнювало значенню в цілому по Україні у 4 областях (Полтавській, Черкаській, Донецькій, Миколаївській); найменші значення зафіксовано у Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській та Житомирській областях.

Регіональний коефіцієнт варіації за цим показником становить у середньому близько 3%, що є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, а рівень регіональних диспропорцій є низьким.

Середній бал Зовнішнього незалежного оцінювання (вага показника при розрахунку ІРЛР становить 0,1671, або 4 місце за значущістю серед експертів).

ЗНО знань випускників шкіл України, які вирішили стати студентами, проводиться на постійній основі з 2009 р., тому при розрахунку ІРЛР за 2004–2008 рр. було використано середні значення цього показника протягом 2009–2011 рр. (за всіма предметами).⁶⁷ Інформаційною базою для його обчислення є Офіційні звіти про проведення ЗНО знань випускників ЗНЗ України (за 2009 р., 2010 р. та 2011 р. відповідно), що підготовлені Українським центром оцінювання якості освіти та розміщені на офіційному сайті Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

⁶⁷ У 2009–2010 рр. – 11 предметів (українська мова та література, історія України, математика, фізика, хімія, біологія, географія, англійська, французька, німецька та іспанська мови); у 2011 р. – 12 предметів (до цього переліку додається ще й російська мова).

Як видно з рис. 2.25–2.26, найвищі позиції протягом 2009–2011 рр. (як за усередненими значеннями цього показника за три роки, так і безпосередньо у 2011 р.) займають такі області: Львівська, Волинська, Тернопільська, Рівненська, Черкаська, Івано-Франківська, Хмельницька та Чернігівська. Постійно «замикають» рейтинговий розподіл 3 регіони – Крим, Луганщина і Закарпаття, що може свідчити про недостатню якість підготовки учнів (насамперед старшокласників) у цих регіонах.

Регіональний коефіцієнт варіації за цим показником становить у середньому близько 1,5%, що є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, а рівень регіональної диференціації є низьким.

Незважаючи на те, що в цілому за всіма показниками блоку «Освіта» рівень регіональної диференціації є середнім або низьким, а більшість показників цього блоку мають позитивні тенденції протягом досліджуваного періоду, однак ряд регіонів має певні проблеми у забезпеченні сталого розвитку освітнього потенціалу та розширенні освітніх можливостей населення. Необхідно звернути увагу, що за окремим показниками одна група областей постійно «очолює» рейтингові розподіли, а інша, навпаки, – постійно їх «замикає», що може свідчити про системний характер проблем у сфері освіти у цих регіонах.

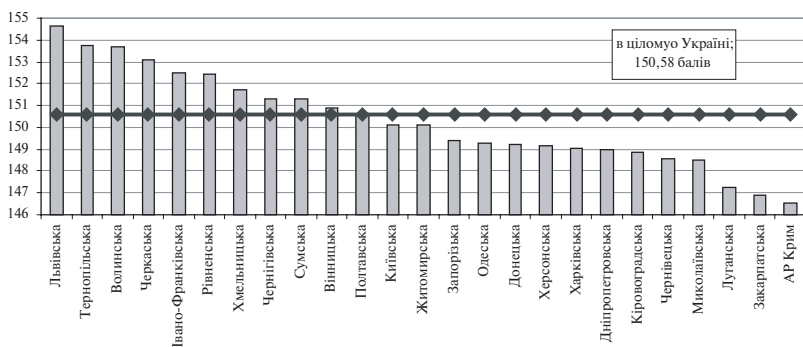

Рис. 2.25. Середній бал ЗНО* (по всіх предметах), балів

Примітка: * побудовано за усередненими регіональними даними за період 2009–2011 рр.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними: Офіційні звіти про проведення ЗНО знань випускників ЗНЗ України у 2009, 2010 та 2011 роках / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Український центр оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>

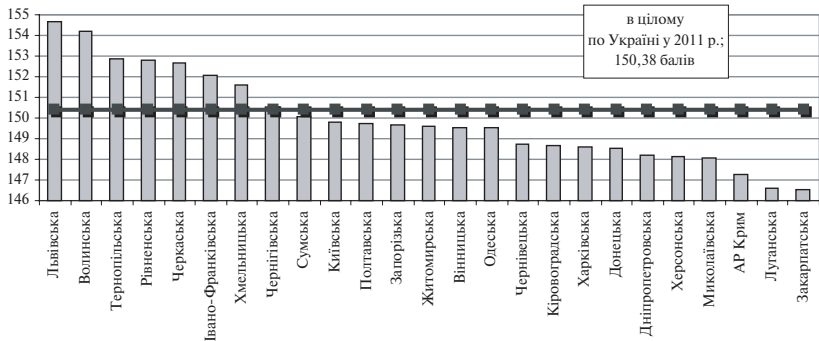

Рис. 2.26. Середній бал ЗНО у 2011 р. (по всіх предметах), балів

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними: «Офіційний звіт про проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників загальноосвітніх навчальних закладів України у 2011 р.» / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Український центр оцінювання якості освіти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>

Так, аналіз загального регіонального рейтингу за блоком «Освіта» виявив досить стійкі тенденції щодо «відставання» окремих регіонів (зокрема: Волинської, Житомирської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей), що підтверджує і структурний аналіз майже за всіма показниками блоку. Особливе занепокоєння викликає ситуація з освітою у Криму — маючи достатній освітній потенціал населення та ненайгірші показники інфраструктурного забезпечення закладами освіти, «відставання» Автономії за такими показниками, як охоплення дошкільною та шкільною освітою, середній бал за результатами ЗНО, зумовило досить нестійку та у підсумку — вкрай негативну тенденцію у загальному регіональному рейтингу: 2004 р. — 8 місце; 2008 р. — 14 місце; 2011 р. — 17 місце.

Безперечно, особливості забезпечення освітньою інфраструктурою регіонів України та потреби регіональних ринків праці у висококваліфікованих кадрах опосередковано «відбиваються» на значеннях показників блоку «Освіта», однак більшість областей змогли досягти прогресу у певних напрямках (як-от: збільшення охоплення дошкільною та загальною середньою освітою, середньої тривалості навчання тощо).

Перспективи людського розвитку в регіонах України. Аналіз коефіцієнтів варіації рангів за блоком «Освіта» (рис. 2.27) показав нестабільну позицію рейтингових значень більшості регіонів України протягом 2004–2011 рр. До беззаперечних лідерів за рейтингами можна віднести

лише 3 області (Харківську, Донецьку та Черкаську), хоча жодна з них не змогла утримати стабільну позицію протягом досліджуваного періоду (додаток 2.12). Так, Донеччина упродовж 2004–2009 рр. займала найвищий рейтинг, у 2010 р. вона посіла 2 місце, а у 2011 р. – вже 6 місце. Харківщина, навпаки, поступово зменшувала свій рейтинг (з 2 на 4 місце), але у 2011 р. посіла 1 місце. Майже аналогічна динаміка рейтингу спостерігалася й на Черкащині, однак у 2011 р. вона знов зайняла 3 місце (як у 2004–2005 рр.).

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень в рейтингах блоку «Освіта» протягом 2004–2011 рр. подано у табл. 2.7. Як бачимо, умовно-стабільні значення рейтингів мають лише 4 області, «аутсайдерами» є 5 областей, нестабільне зростання рейтингу спостерігається для 2 областей, постійний спад рейтингів мають лише 2 регіони, а от різноспрямовані коливання рангів спостерігаються у 9 областях.

Тому для оцінювання перспектив людського розвитку проаналізуємо безпосередньо значення індексів за блоком «Освіта» у регіональному розрізі протягом 2004–2011 рр., тим паче методичні можливості для цього закладені через застосування стандартних значень відповідних показників блоку, що є постійними протягом усіх років дії оновленої Методики.

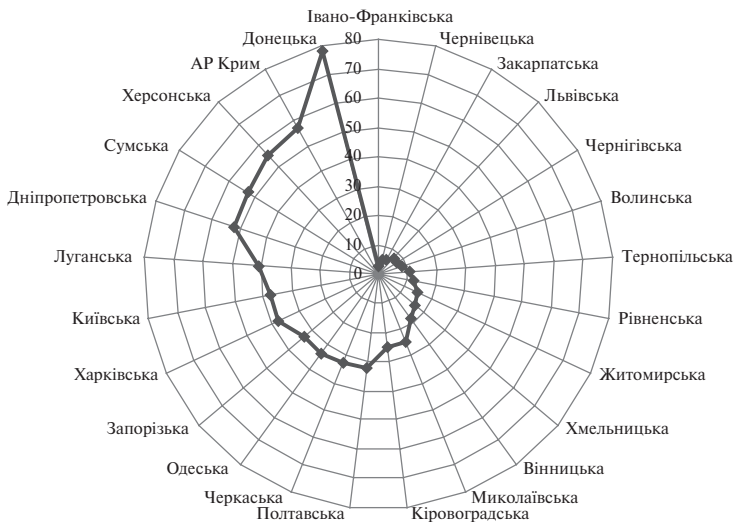

Рис. 2.27. Коефіцієнт варіації рангів за блоком «Освіта» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Таблиця 2.7.

Умовний розподіл регіонів України за особливостями динамічних зрушень у рейтингах блоку «Освіта» протягом 2004–2011 рр.

Стабільні позиції	Лідери	Аутсайтери	Умовно-стабільні значення
	Харківська, Донецька, Черкаська	Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Рівненська, Волинська	Вінницька, Львівська, Хмельницька, Чернігівська
Нестабільні, динамічні позиції	Нестабільне зростання рейтингу	Спад рейтингу	Різномісний коливання рейтингів
	Запорізька, Тернопільська	АР Крим, Житомирська	Дніпропетровська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська області

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

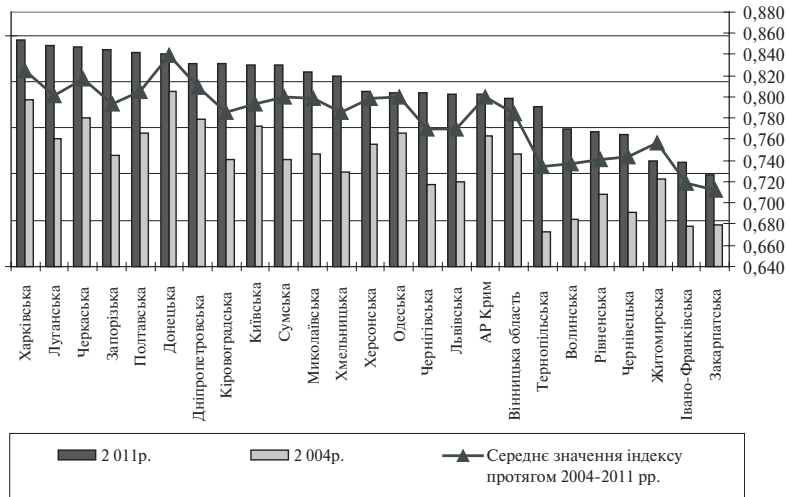

Рис. 2.28. Значення індексу за блоком «Освіта»

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як видно з рис. 2.28, у 2011 р. ситуація у сфері освіти покращила-ся в усіх регіонах. Майже половина з них мають високий індекс за цим блоком, а саме: Хмельницька (0,825), Миколаївська (0,828), Сумська (0,834), Київська і Кіровоградська (по 0,835), Дніпропетровська (0,836), Донецька (0,845), Полтавська (0,846), Запорізька (0,847), Черкаська (0,850), Луганська (0,852) та Харківська (0,856) області.

Найсуттєвіше покращання ситуації протягом 2004–2011 рр. спостерігалось у Тернопільській області (значення індексу зросло з 0,690 – 25 місце – у 2004 р. до 0,799 – 19 місце – у 2011 р.), а також у Волинській, Рівненській, Сумській, Запорізькій та Львівській областях (рис. 2.29).

Однак найбільш стабільний приріст значення індексу протягом досліджуваного періоду відбувався лише по кількох областях (Дніпропетровській, Львівській, Івано-Франківській та Чернігівській); в інших регіонах досить позитивні тенденції змінювалися періодами різкого спаду значень індексів (рис. 2.30).

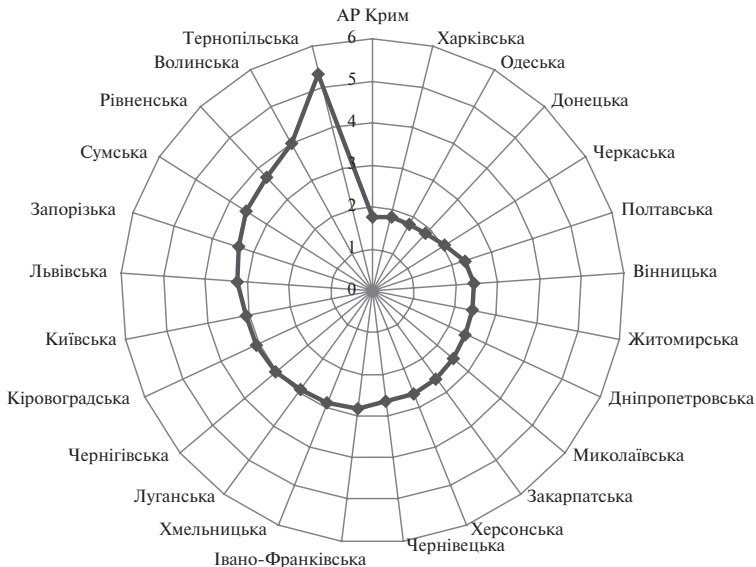

Рис. 2.29. Коефіцієнт варіації значень індексів за блоком «Освіта» протягом 2004–2011 рр., %

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

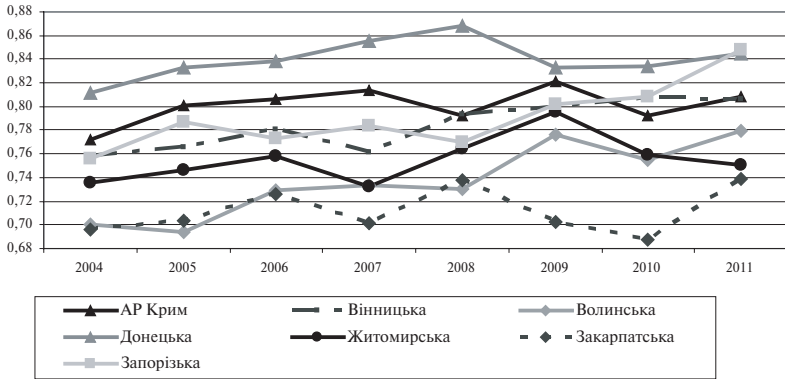

Рис. 2.30. Значення освітнього індексу по деяких регіонах України

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Як показав аналіз, «найгірша» ситуація складається у ряді західних регіонів країни, а саме у Волинській (значення індексу за 2011 р. — 0,779), Рівненській (0,777), Чернівецькій (0,774), Івано-Франківській (0,750) та Закарпатській (0,739) областях (рис. 2.28). До т. зв. «аутсайдерів» належить наразі і Житомирщина, яка у 2009 р. посідала 14 місце (значення індексу 0,795), а протягом двох наступних років потрапила майже у кінець рейтингової шкали (2010 р. — 22 місце з індексом 0,759; 2011 р. — 23 місце з індексом 0,751).

Оцінюючи перспективи людського розвитку, треба взяти до уваги, що зростання рівня освіти населення дослідники вважають «процесом з насиченням», тому він може сповільнюватися при високих значеннях окремих показників.

Насамперед, це стосується показника «Охоплення повною загальною середньою освітою дітей шкільного віку», і саме цим можна частково пояснити, що окремі регіони не потрапили до лідерів за темпами росту. Однак подальше зростання цього показника означатиме не тільки підвищення освітнього потенціалу населення регіонів, а й реалізацію права для кожного громадянина України здобути повну загальну середню освіту.

Що стосується досить сприятливих тенденцій темпів зростання показника «Середня тривалість навчання у віці 25 років і старше», то, незважаючи на позитивні зміни у освітній мобільності та освітній структурі населення, цей вимір людського розвитку не завжди адекватно відображає якісні зміни у змісті отриманих знань. Також є гендерні та між-

поселенські відмінності (у 2011 р. середня тривалість навчання в цілому по Україні становила: у чоловіків — 12,0 років, жінок — 11,74 роки; у міських поселеннях — 12,47 років, сільській місцевості — 10,58 років).⁶⁸ Крім того, досягнутий рівень людського розвитку у даній сфері (як по досліджуваних регіонах, так і по Україні в цілому) поки що не відповідає сьогоденним викликам «економіки знань».

Проте регіональні відмінності «освітніх» індексів формуються під впливом й інших чинників — доступності навчальних закладів різних рівнів освіти, типу місцевості проживання, якості шкільної освіти, а також статеві-вікової структури населення, особливостями регіональних ринків праці, у т. ч. галузевої структури економіки регіону.

Так, відмінності в освітньому рівні населення за ознакою типу місцевості зумовлені переважно соціально-економічними чинниками, зокрема наявністю проблеми доступу населення (насамперед сільського) до якісних освітніх послуг (навіть на початкових рівнях освіти). Найчастіше це пов'язано не тільки і не стільки з нижчим рівнем матеріального добробуту населення, скільки з фізичною недосяжністю таких об'єктів соціальної інфраструктури. Та відносно низький освітній рівень сільського населення України зумовлений не лише обмеженістю доступу до закладів повної загальної середньої та вищої освіти, а й постійними міграційними втратами найактивнішої частини молоді, яка виїздить у міста для здобуття професійно-технічної та вищої освіти і після закінчення навчання намагається там залишитися.

Наявна мережа сільських ЗНЗ фізично неспроможна забезпечити належне охоплення сільських дітей повною середньою освітою. На початок 2011/2012 навчального року у 9 регіонах кількість денних сільських загальноосвітніх закладів I та I–II ступенів перевищує кількість закладів I–III ступеня (наприклад, у Тернопільській області — у 2,9 разу, Львівській області — 2,4 разу, Закарпатській — у 1,8 разу), при цьому на всю країну налічується лише 5 сільських закладів II–III ступеня. З випускників 9-х класів у сільській місцевості продовжують навчання в 10-му класі денних ЗНЗ 55,0%, тоді як у містах — 64,1%.⁶⁹

Проблематичність здобуття повної загальної середньої освіти за місцем проживання спонукає сільських дітей вступати після 9-го класу до інших навчальних закладів. Загалом сільські діти вступають частіше до навчальних закладів, що знаходяться поблизу від місця проживання батьків (насамперед до ПТНЗ, ВНЗ I–II рівнів акредитації), значні

⁶⁸ Розрахунки фахівців ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України за даними ОУЖД, що проводить Держстат України на постійній основі з 1999 р.

⁶⁹ Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2011/2012 навчального року: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — К.: 2012. — С. 18, 23.

їх контингенти налічуються також в індустріальних регіонах — у Харківській області та м. Києві, Одеській, Дніпропетровській та Донецькій областях.

На думку дослідників, переважно незворотний характер таких «освітніх» міграцій сільської молоді зумовлений не лише привабливістю міського способу життя. Вочевидь, це передусім пов'язано з можливостями реалізації людського потенціалу, зокрема через участь у ринку праці.⁷⁰

Підвищення освітнього рівня населення (зокрема частки осіб з вищою освітою в населенні 25 років і старше) виступає передумовою інших видів соціальних зрушень (професійних, галузевих тощо).⁷¹ Однак неоднозначною виглядає динаміка як у повікових показниках, так і у міжпоселенському розрізі.⁷² На противагу цьому, наразі в Україні не спостерігається жодних гендерних обмежень у доступі до всіх рівнів освіти, а серед населення, охопленого вищою освітою, навіть є гендерний дисбаланс на користь жінок.⁷³

Аналіз регіональної варіації розподілу населення за рівнем освіти доводить наявність істотних розбіжностей (протягом 2004–2011 рр. максимальна частка осіб з вищою освітою перевищує мінімальну більше ніж у 1,7 разу), обумовлених передусім різною урбанізацією регіонів країни та стану регіональних ринків праці.⁷⁴

Зважаючи на рейтинговий розподіл регіонів за блоком «Освіта», можливо припустити, що у найближчій перспективі внаслідок об'єктивних передумов основна група лідерів (7–10 областей) не знає суттєвих змін, однак відбуватиметься постійна «боротьба» за пальму першості (1–3 місця). Більшість регіонів України з різноспрямованими коливаннями рейтингів мають великі шанси закріпити за собою назву «регіонів зі стабільним людським розвитком у сфері освіти». Покращання ситуації з освітою у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Рівненській та Волинській областях безумовно позитивно

⁷⁰ Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. — С. 203.

⁷¹ Результати розрахунків радянських часів свідчать, що у середині кожного покоління активність у подальшому поповненні знань тим вища, чим вищий рівень досягнутої освіти (Джерело: Никитенко В.В. Демографический анализ поколений. — М.: Статистика, 1979. — С. 116).

⁷² Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Авт. кол. Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Осуаленко О.Г. та ін.; Наук. ред.: акад. Кураса І.Ф., акад. Пирожкова С.І.; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. — 558 с.

⁷³ Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення. — UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. — К. — С. 17.

⁷⁴ Див. також: Рівень освіти населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Держкомстат України. — К., 2003. — 218 с.

позначиться на їх інтегральному ІРЛР, зважаючи на досить впевнені позиції протягом останніх років, зокрема Чернівецької (2 місце у ІРЛР за підсумками 2011 р.) та Закарпатської (3 місце відповідно) областей. Найбільшу стурбованість дослідників викликає ситуація на Житомирщині, яка не тільки «пасе задніх» у інтегральному ІРЛР протягом 2004–2011 рр., а також практично невпинно (за винятком 2009 р.) втрачає позиції за блоком «Освіта».

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Додаток 2.1

Інтегральна оцінка регіонального людського розвитку

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	3,6633	3,7422	3,8509	3,8817	3,9425	3,9770	3,8966	3,9008
Вінницька	3,4877	3,6264	3,6340	3,5776	3,6504	3,6353	3,6442	3,6980
Волинська	3,4360	3,4521	3,4678	3,5361	3,5422	3,6239	3,6418	3,7573
Дніпропетровська	3,5612	3,6810	3,6767	3,6779	3,7716	3,7302	3,7222	3,7400
Донецька	3,5209	3,5951	3,6384	3,6709	3,6829	3,5772	3,6268	3,6980
Житомирська	3,3569	3,4211	3,3713	3,3951	3,4842	3,5046	3,4446	3,4790
Закарпатська	3,8900	3,9898	4,0549	4,0364	4,2174	4,0255	3,9441	3,9904
Запорізька	3,4618	3,5492	3,6216	3,6484	3,6976	3,7229	3,7482	3,9314
Івано-Франківська	3,4854	3,7000	3,7289	3,7661	3,7428	3,6775	3,7398	3,7866
Київська	3,5989	3,6673	3,5870	3,6933	3,9447	3,8538	3,9163	3,9395
Кіровоградська	3,3033	3,3243	3,3909	3,3766	3,3908	3,3971	3,4653	3,5599
Луганська	3,2607	3,4200	3,4012	3,4131	3,5708	3,5454	3,6393	3,6928
Львівська	3,6412	3,7728	3,8650	3,7659	3,8984	3,9086	3,8913	3,9571
Миколаївська	3,5177	3,5927	3,7216	3,7029	3,8442	3,7239	3,7045	3,8216
Одеська	3,4442	3,6148	3,6145	3,6966	3,7457	3,7587	3,8549	3,8451
Полтавська	3,6423	3,8176	3,8175	3,7611	3,7265	3,7230	3,8442	3,9460
Рівненська	3,4549	3,5007	3,6645	3,6790	3,7265	3,6239	3,7250	3,7273
Сумська	3,3577	3,4791	3,5780	3,6336	3,6649	3,5411	3,6879	3,6902
Тернопільська	3,5741	3,6899	3,5460	3,6273	3,7117	3,7549	3,7568	3,8121
Харківська	3,5740	3,7868	3,8311	3,8559	3,9710	3,9409	3,9658	4,0869
Херсонська	3,3812	3,4550	3,4294	3,5158	3,5551	3,4863	3,5329	3,6206
Хмельницька	3,4610	3,5879	3,4660	3,5418	3,6733	3,6337	3,6762	3,6809
Черкаська	3,5458	3,6194	3,6763	3,8480	3,8002	3,8477	3,8967	3,9231
Чернівецька	3,6346	3,7420	3,6849	3,8111	3,9245	3,9894	3,9710	4,0172
Чернігівська	3,2412	3,3316	3,4258	3,4658	3,5632	3,5348	3,6301	3,7048

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

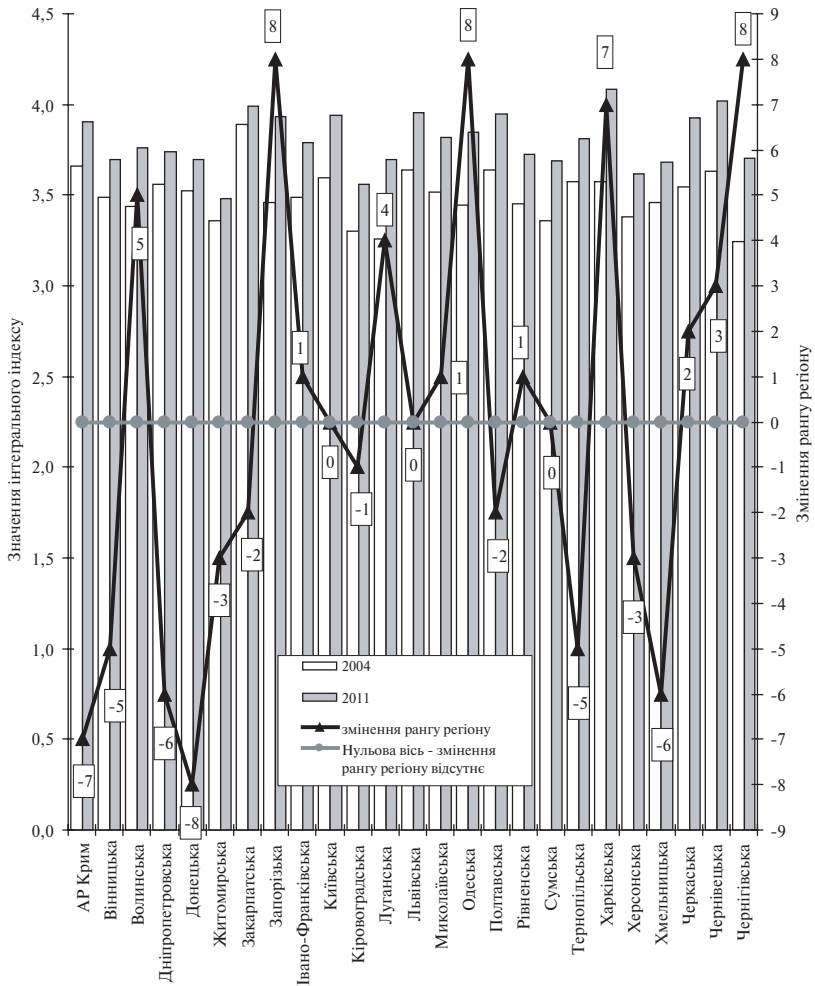
Додаток 2.2

Ранги регіонів за інтегральною оцінкою регіонального людського розвитку

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	2	5	3	2	4	3	6	9
Вінницька	13	11	13	18	19	15	18	18
Волинська	19	21	19	20	23	17	19	14
Дніпропетровська	9	9	9	13	9	10	14	15
Донецька	11	14	12	14	16	19	22	19
Житомирська	22	22	25	24	24	23	25	25
Закарпатська	1	1	1	1	1	1	3	3
Запорізька	15	17	14	15	15	13	11	7
Івано-Франківська	14	7	6	6	11	14	12	13
Київська	6	10	16	11	3	6	4	6
Кіровоградська	23	25	24	25	25	25	24	24
Луганська	24	23	23	23	20	20	20	20
Львівська	4	4	2	7	6	5	7	4
Миколаївська	12	15	7	9	7	11	15	11
Одеська	18	13	15	10	10	8	8	10
Полтавська	3	2	5	8	12	12	9	5
Рівненська	17	18	11	12	13	18	13	16
Сумська	21	19	17	16	18	21	16	21
Тернопільська	7	8	18	17	14	9	10	12
Харківська	8	3	4	3	2	4	2	1
Херсонська	20	20	21	21	22	24	23	23
Хмельницька	16	16	20	19	17	16	17	22
Черкаська	10	12	10	4	8	7	5	8
Чернівецька	5	6	8	5	5	2	1	2
Чернігівська	25	24	22	22	21	22	21	17

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Додаток 2.3

Динаміка інтегральної оцінки регіонального людського розвитку та рангів регіонів

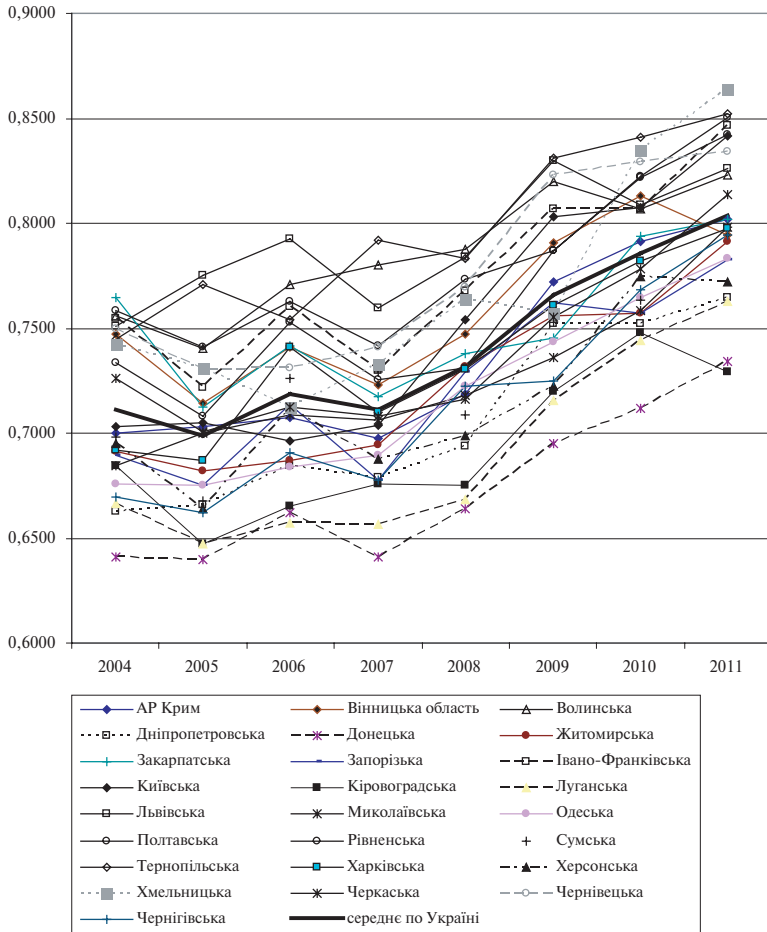
Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком 1 «Відтворення населення»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	13	12	17	16	17	10	12	11
Вінницька	7	8	9	10	9	7	6	17
Волинська	3	4	2	2	1	4	10	9
Дніпропетровська	24	20	21	20	22	17	22	22
Донецька	25	25	24	25	25	25	25	24
Житомирська	17	16	20	17	11	14	20	18
Закарпатська	1	9	7	11	10	18	11	12
Запорізька	18	17	12	22	14	11	21	20
Івано-Франківська	4	7	4	7	6	5	9	4
Київська	12	11	18	15	8	6	8	6
Кіровоградська	19	23	23	23	23	23	23	25
Луганська	23	24	25	24	24	24	24	23
Львівська	5	1	1	3	2	2	7	8
Миколаївська	20	14	16	14	18	20	19	13
Одеська	21	18	22	18	16	19	17	19
Полтавська	10	10	6	9	12	9	4	3
Рівненська	2	3	3	4	4	8	5	5
Сумська	14	19	11	8	20	16	18	14
Тернопільська	8	2	5	1	3	1	1	2
Харківська	16	15	8	12	13	12	13	15
Херсонська	15	21	15	19	21	22	15	21
Хмельницька	9	5	14	6	7	13	2	1
Черкаська	11	13	13	13	19	15	14	10
Чернівецька	6	6	10	5	5	3	3	7
Чернігівська	22	22	19	21	15	21	16	16

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Додаток 2.5

Динаміка індексу за блоком «Відтворення населення»

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком 2 «Соціальне середовище»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	18	18	17	17	17	18	18	19
Вінницька	9	9	8	10	11	10	10	9
Волинська	7	7	9	7	7	7	8	7
Дніпропетровська	22	21	23	23	22	23	25	24
Донецька	21	22	22	20	21	20	20	17
Житомирська	14	14	16	15	16	15	15	16
Закарпатська	5	5	5	5	5	5	6	6
Запорізька	19	19	20	22	20	19	19	20
Івано-Франківська	4	4	3	3	3	2	2	2
Київська	12	12	14	14	14	14	14	14
Кіровоградська	17	20	18	18	19	21	21	21
Луганська	24	23	25	24	25	25	24	23
Львівська	2	3	1	1	1	1	1	1
Миколаївська	23	24	21	21	23	24	22	25
Одеська	20	17	19	19	18	17	17	18
Полтавська	13	13	13	13	13	12	13	13
Рівненська	6	6	6	6	6	6	5	5
Сумська	11	10	7	8	8	11	12	12
Тернопільська	1	1	2	2	2	3	3	3
Харківська	16	16	11	11	9	8	7	8
Херсонська	25	25	24	25	24	22	23	22
Хмельницька	8	8	12	9	10	9	9	10
Черкаська	10	11	10	12	12	13	11	11
Чернівецька	3	2	4	4	4	4	4	4
Чернігівська	15	15	15	16	15	16	16	15

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

*Додаток 2.7***Ранги регіонів за блоком 3 «Комфортне життя»**

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	1	1	2	1	1	2	1	2
Вінницька	23	24	24	25	24	24	23	23
Волинська	11	10	9	9	10	10	7	6
Дніпропетровська	7	9	13	14	11	12	16	16
Донецька	24	23	23	24	22	23	25	25
Житомирська	15	14	21	15	21	19	17	17
Закарпатська	2	2	1	2	2	1	2	1
Запорізька	14	15	17	23	18	18	19	19
Івано-Франківська	25	25	25	13	25	25	22	21
Київська	9	7	7	7	7	5	5	5
Кіровоградська	12	12	11	12	14	14	14	15
Луганська	20	18	15	18	17	17	18	18
Львівська	22	21	16	20	15	15	10	7
Миколаївська	13	13	10	10	8	8	12	13
Одеська	6	4	4	4	4	4	3	3
Полтавська	4	5	5	6	13	13	8	9
Рівненська	10	11	12	11	9	9	13	12
Сумська	19	16	14	17	19	21	21	22
Тернопільська	18	17	19	19	12	11	15	14
Харківська	5	6	6	5	6	6	9	10
Херсонська	3	3	3	3	3	3	4	4
Хмельницька	17	19	20	21	20	20	24	24
Черкаська	8	8	8	8	5	7	6	8
Чернівецька	16	20	18	16	16	16	11	11
Чернігівська	21	22	22	22	23	22	20	20

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

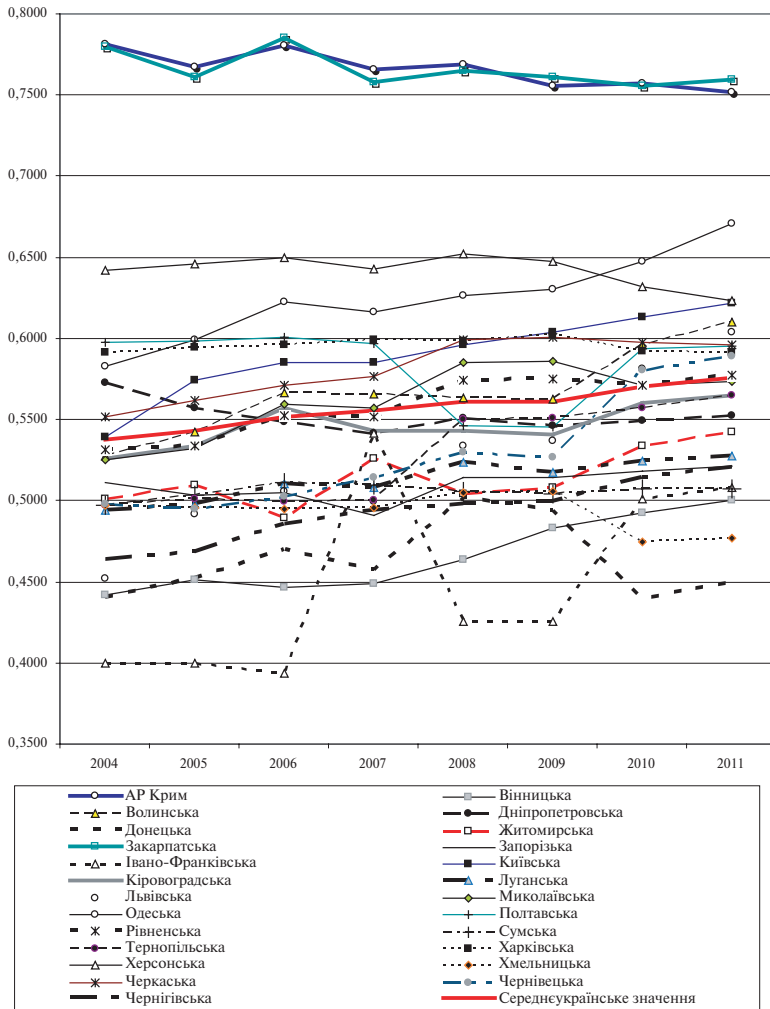
Додаток 2.8

**Забезпеченість зручностями квартир (одноквартирних будинків)
у сільській місцевості**

Регіон	Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, %			Регіон	Питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %		
	Рангове місце у 2004 р.	Рангове місце у 2011 р.	Динаміка рангів		Рангове місце у 2004 р.	Рангове місце у 2011 р.	Динаміка рангів
АР Крим	2	2	0	АР Крим	24	19	5
Вінницька	20	21	-1	Вінницька	9	3	6
Волинська	15	7	8	Волинська	25	18	7
Дніпропетровська	4	13	-9	Дніпропетровська	1	7	-6
Донецька	4	5	-1	Донецька	12	19	-7
Житомирська	22	25	-3	Житомирська	3	16	-13
Закарпатська	1	1	0	Закарпатська	22	21	1
Запорізька	8	7	1	Запорізька	13	7	6
Івано-Франківська	25	19	6	Івано-Франківська	17	12	5
Київська	9	6	3	Київська	5	16	-11
Кіровоградська	19	23	-4	Кіровоградська	2	1	1
Луганська	10	12	-2	Луганська	11	6	5
Львівська	17	9	8	Львівська	23	22	1
Миколаївська	13	10	3	Миколаївська	20	11	9
Одеська	11	4	7	Одеська	19	23	-4
Полтавська	6	16	-10	Полтавська	8	14	-6
Рівненська	14	17	-3	Рівненська	20	24	-4
Сумська	16	20	-4	Сумська	15	12	3
Тернопільська	18	18	0	Тернопільська	9	2	7
Харківська	7	14	-7	Харківська	16	7	9
Херсонська	3	3	0	Херсонська	18	10	8
Хмельницька	21	24	-3	Хмельницька	3	25	-22
Черкаська	12	14	-2	Черкаська	13	5	8
Чернівецька	22	11	11	Чернівецька	5	14	-9
Чернігівська	24	22	2	Чернігівська	7	4	3

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Додаток 2.9

Динаміка індексу за блоком «Комфортне життя»

Джерело: побудовано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком 4 «Добробут»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	18	20	16	13	11	10	14	14
Вінницька	9	5	6	7	14	14	16	12
Волинська	24	25	25	25	25	24	24	20
Дніпропетровська	3	8	7	5	3	5	5	8
Донецька	1	2	4	4	8	8	4	5
Житомирська	13	13	17	22	20	20	22	23
Закарпатська	21	17	11	11	6	11	17	18
Запорізька	5	6	3	2	2	2	1	1
Івано-Франківська	16	1	2	8	12	17	18	21
Київська	6	16	22	14	4	6	3	11
Кіровоградська	15	19	21	23	23	21	21	16
Луганська	12	9	15	16	9	9	6	9
Львівська	14	11	10	18	18	19	19	22
Миколаївська	2	3	1	3	1	4	8	2
Одеська	20	12	20	19	19	16	12	15
Полтавська	4	4	5	6	13	13	10	6
Рівненська	25	24	12	10	21	23	20	24
Сумська	10	14	13	17	17	18	11	13
Тернопільська	23	23	23	24	24	22	25	25
Харківська	7	7	9	9	5	7	9	3
Херсонська	11	15	24	21	22	25	23	17
Хмельницька	17	18	18	20	16	15	15	19
Черкаська	8	10	8	1	7	1	2	4
Чернівецька	19	21	19	15	10	3	13	10
Чернігівська	22	22	14	12	15	12	7	7

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

*Додаток 2.11***Ранги регіонів за блоком «Гідна праця»**

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	7	8	5	4	7	2	4	6
Вінницька	9	14	13	13	13	21	22	22
Волинська	17	24	24	24	25	24	24	23
Дніпропетровська	1	1	1	2	3	3	5	4
Донецька	2	2	2	1	5	8	3	3
Житомирська	15	22	22	20	21	18	15	17
Закарпатська	8	4	6	6	2	4	2	5
Запорізька	5	7	8	8	8	11	11	10
Івано-Франківська	18	16	15	15	17	16	17	19
Київська	6	5	4	5	4	6	7	2
Кіровоградська	21	19	17	21	19	15	16	14
Луганська	12	12	12	11	12	10	10	8
Львівська	16	20	20	17	15	12	12	13
Миколаївська	3	11	10	12	11	9	9	11
Одеська	4	3	3	3	1	1	1	1
Полтавська	13	9	9	10	10	13	13	12
Рівненська	23	23	23	23	23	23	20	24
Сумська	25	17	21	19	16	22	23	20
Тернопільська	19	25	25	25	24	25	25	25
Харківська	10	6	7	7	6	5	8	7
Херсонська	20	15	16	18	20	14	14	16
Хмельницька	22	18	19	22	22	17	18	21
Черкаська	24	21	18	16	18	20	19	15
Чернівецька	11	10	11	9	9	7	6	9
Чернігівська	14	13	14	14	14	19	21	18

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

Ранги регіонів за блоком «Освіта»

Регіони	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
АР Крим	8	4	5	6	14	3	16	17
Вінницька	11	15	12	17	13	12	11	18
Волинська	22	25	21	20	23	19	23	20
Дніпропетровська	4	7	7	10	9	2	1	7
Донецька	1	1	1	1	1	1	2	6
Житомирська	17	18	18	21	20	14	22	23
Закарпатська	23	24	22	24	21	25	25	25
Запорізька	13	11	13	12	18	9	10	4
Івано-Франківська	24	23	24	25	25	24	24	24
Київська	5	16	15	15	7	11	7	9
Кіровоградська	14	14	11	11	16	20	13	8
Луганська	9	9	6	14	8	13	9	2
Львівська	18	17	19	18	19	15	17	16
Миколаївська	12	6	9	7	6	7	8	11
Одеська	6	12	8	9	10	5	6	14
Полтавська	7	8	4	8	11	10	12	5
Рівненська	20	22	23	22	15	23	20	21
Сумська	15	13	10	5	2	8	3	10
Тернопільська	25	21	25	23	24	21	19	19
Харківська	2	2	3	3	4	4	4	1
Херсонська	10	5	14	2	3	16	15	13
Хмельницька	16	10	16	13	12	17	14	12
Черкаська	3	3	2	4	5	6	5	3
Чернівецька	21	20	20	19	22	22	21	22
Чернігівська	19	19	17	16	17	18	18	15

Джерело: складено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України відповідно до Методики вимірювання регіонального людського розвитку 2012 р.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ ДИСПРОПОРЦІЙ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ЛЮДСЬКОМУ РОЗВИТКУ

3.1. Підходи до визначення пріоритетів та цільових орієнтирів людського розвитку

Спинимось докладніше на аналізі пріоритетних напрямів людського розвитку. Для цього звернемося до результатів опитування експертів, яке здійснили науковці ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України в рамках розробки Методики розрахунку регіонального індексу людського розвитку 2012 р. та з метою визначення ваг показників у його блоках-характеристиках. Логіка добору показників у блоках, окрім іншого, полягала в тому, що відібрані індикатори повинні характеризувати відповідний аспект людського розвитку якомога повніше. Тобто в ідеальному випадку набір показників — це складові певного аспекту людського розвитку. Виходячи з цього, проаналізуємо експертні відповіді.

Оскільки результати експертного опитування отримані за допомогою використання методу попарного порівняння, який є ядром методу аналізу ієрархій Томаса Сааті, то звернемося саме до цього інструментарію для аналізу пріоритетів людського розвитку.

Постановка задачі. Ієрархія, що будується, в якості вершини має генеральну ціль — забезпечення людського розвитку (E_0), а також проміжні рівні — окремі сфери, в яких необхідно забезпечити людський розвиток (E_j^j , $j=1...6$), критерії визначення пріоритетів (K) щодо окремих альтернатив (A), репрезентованих показниками, за якими оцінювався людський розвиток в регіонах і, відповідно, напрямів забезпечення людського розвитку, що формують нижній ієрархічний рівень. Має місце ієрархія з шістьма окремими гілками — блоками людського розвитку (додаток 3.1).

Значення пріоритетів (I), отримані при розрахунку ІРЛР, дають можливість сформулювати підходи до ранжування цілей щодо забезпечення людського розвитку. Розглянемо докладніше, які альтернативи було виділено експертами.

За узагальненою думкою експертів, найбільшим пріоритетом демографічних процесів (рис. 3.1) є забезпечення продовження загальної тривалості життя населення.

Рис. 3.1. Ранжування пріоритетів у блоці «Відтворення населення»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

З цього погляду, логічним виглядає визначення другим за важливістю пріоритетом — подовження тривалості життя чоловіків працездатного віку, оскільки саме ця соціально-демографічна проблема є однією з найгостріших для України. Також логічно пов'язаною з першим пріоритетом є мета зменшення дитячої смертності, що несе в собі, окрім зрозумілого гуманістичного аспекту, й певний інституційний зміст, виступаючи як індикатор цивілізованості країни. Четвертим за рангом пріоритетом експерти визначили необхідність забезпечення процесу заміщення поколінь. І це також є зрозумілим, оскільки попри важливість цієї проблеми, держава вже давно нею опікується, запровадивши кілька років тому ряд стратегічно важливих і деякою мірою революційних для української соціальної політики кроків щодо стимулювання народжуваності (виплати на новонароджених тощо), тобто ці заходи діють і мають певні позитивні результати.

Аналізуючи компоненти соціального середовища, що на сьогодні є найбільш важливими для людського розвитку (рис. 3.2), експерти як найвищий пріоритет виділили проблему розповсюдження туберкульозу і подолання епідемії цієї соціально-небезпечної хвороби. Важливим є контроль розповсюдження й інших асоціальних хвороб — ВІЛ/СНІДу, венеричних захворювань тощо.

Рис. 3.2. Ранжування пріоритетів у блоці «Соціальне середовище»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Другою проблемою, що викликала занепокоєння експертів, є криміногенна ситуація, яка потребує покращення. На третє місце експерти вивели проблематику розгортання серед населення епідемії вживання психоактивних речовин (таких як алкоголь, наркотики), що виявляється у зростанні кількості осіб з діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, наркоманії, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання.

Порівнюючи перший і другий пріоритети серед виділених, можна зробити висновок, що експерти, перш за все, наголосили на необхідності захисту суспільства загалом від соціально-небезпечних хвороб і девіантної поведінки, тобто ці цілі спільні за своїм внутрішнім змістом — захист «мирних» громадян, суспільний спокій і комфорт.

Зіставляючи перший і третій пріоритети, за всієї їх близькості, слід зауважити, що перша група проблем пов'язана з розповсюдженням хвороб, які є небезпечними для всього населення: заразитися цими хворобами може практично кожен, а не тільки ті особи, які входять до груп ризику. В той час як алкоголізм і наркоманія (а також і тютюнопаління) багато в чому є власним вибором особистості, хоча при цьому дуже важливим є питання про те, що підштовхує людину до вживання психоактивних речовин (особисті схильності, у т. ч. генетична схильність, і особисті проблеми, або мода, нав'язлива реклама, стереотипи поведінки тощо).

Дуже часто через вживання алкоголю і наркотиків людина поводить себе безвідповідально перед своїми родинами і дітьми, і, як наслідок, не

може або не бажає виконувати свої батьківські обов'язки, а це веде до поширення соціального сирітства, що було виділено як четверта проблема.

П'ятим за важливістю індикатором стану соціального середовища експерти визначили розповсюдження навмисних самоушкоджень. Відповідно проблема поширення такої поведінки лежить у площині як психічного здоров'я особистості, так і її соціального самопочуття. Безумовно, концепція людського розвитку опікується останнім. І якщо перший і другий пріоритети говорять про необхідність захисту особистості в соціумі, то цей напрям несе в собі проблематику створення внутрішнього комфорту особистості.

Останнім – шостим – серед запропонованих напрямів, експерти виділили поширення підліткової народжуваності. При тому, що таке негативне явище існувало завжди, сьогодні в умовах розгортання епідемій венеричних хвороб і СНІДу на фоні поширення ранніх статевих відносин, воно особливо небезпечно. Ця проблема тісно пов'язана з соціальним сирітством, оскільки саме діти без адекватного батьківського нагляду і виховання рано розпочинають статеве життя, не знайомі з методами контрацепції або їх ігнорують і найчастіше стають молодими батьками-підлітками, тобто сироти народжують сиріт.

Дослідження пріоритетів у сфері забезпечення комфортності проживання населення в регіоні (рис. 3.3) показує, що експерти на перше місце вивели проблематику забезпечення житловою площею.

Другим за важливістю пріоритетом було названо екологічний стан довкілля. Потім експерти наголошують на важливості відповідного обладнання осель централізованою каналізацією та водовідведенням (третій пріоритет) та централізованим газопостачанням або підлоговими електроплитами (четвертий за рангом пріоритет).

П'ятий і шостий пріоритети утворюють інфраструктурні фактори комфортності проживання – доступність медичних закладів та інших видів послуг загалом.

Щодо ранжування пріоритетів у блоці «Добробут» (рис. 3.4), то експерти як найважливіший пріоритет назвали зменшення рівня бідності. Відповідно другим пріоритетом було названо достатню забезпеченість продовольчими товарами. Третій пріоритет – підвищення рівня економічного розвитку регіону. Далі експерти знову повертаються до проблеми задоволення матеріальних потреб населення – четвертий пріоритет – забезпечення наявності у домогосподарствах базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина). А п'ятий – збільшення частки домогосподарств, які вже задовольнили свої базові потреби і у поточному році робили заощадження або купували нерухомість.

Рис. 3.3. Ранжування пріоритетів у блоці «Комфортне життя»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Рис. 3.4. Ранжування пріоритетів у блоці «Добробут»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Ранжування пріоритетів у блоці «Гідна праця» (рис. 3.5) починається з визначення в якості найважливішого – гідну оплату праці, відхід від політики мінімальної оплати – і як індикатор цього процесу – зменшення питомої ваги працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів. Далі експерти вважають за необхідне наголосити на необхідності зниження рівня безробіття. Третій пріоритет – збільшення рівня зайнятості. Четвертий – збільшення співвідношення (перевищення) регіональної середньомісячної заробітної плати до мінімальної, тобто йдеться про ще один індикатор гідної оплати праці. П'ятий і шостий пріоритети зорієнтовані на захист працівників – покращення санітарно-гігієнічних умов праці та збільшення рівня охоплення працівників соціальним страхуванням.

Рис. 3.5. Ранжування пріоритетів у блоці «Гідна праця»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Оцінюючи найважливіші аспекти освіти населення в контексті людського розвитку (рис. 3.6), на перше місце експерти виводять охоплення населення середньою освітою. Далі – вважають важливим підвищення рівня загальної освіченості населення. Третій пріоритет лежить у сфері покращення рівня освітньо-кваліфікаційної підготовки населення. Наступним пріоритетом названо підвищення якості шкільної освіти, а останнім – збільшення охоплення освітою дітей дошкільного віку.

Отже, аналіз пріоритетів у забезпеченні людського розвитку в Україні свідчить, що їх ранжування було досить логічним і несуперечливим. При цьому можна виявити певну орієнтовну структуру пріоритетів усередині блоку і в ієрархії загалом. Враховуючи ранжування пріоритетів, запропоноване в експертному опитуванні, синтезуємо «дерево цілей» людського розвитку в Україні.

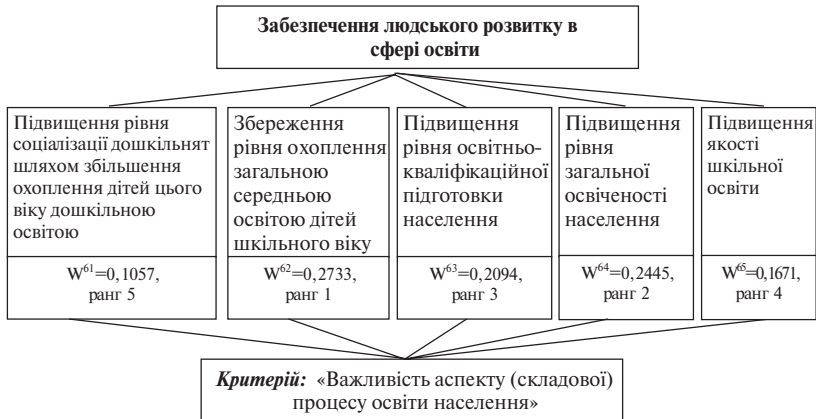

Рис. 3.6. Ранжування пріоритетів у блоці «Освіта»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Спочатку докладно спинимось на визначенні пріоритетів усередині блоків (додаток 3.2). При цьому слід зауважити, що для задачі формування соціальної політики, на відміну від розрахунку синтетичного ІРЛР (де всі блоки мають однакову вагу), логіка ранжування блоків повинна бути дещо іншою. Основним моментом при вибудовуванні ієрархії забезпечення людського розвитку є врахування можливості безпосереднього впливу на той або інший аспект людського розвитку, який в даному разі можна розглядати як його фактор. За цією логікою найважче безпосередньо впливати на відтворення населення, тому, задля врахування цієї обставини, необхідно позиціонувати цей комплекс цілей як певний результат реалізації заходів щодо покращення умов життя, медичного забезпечення, профілактичної роботи в соціальному середовищі.

У даному випадку постає задача синтезу ієрархії цілей-пріоритетів людського розвитку, де на її самому нижчому щаблі знаходиться цілі, що є керованими, тобто на них можна впливати безпосередньо, і для яких можливо розробити заходи політики їх реалізації.

На рис. 3.7–3.8 синтезоване загальне «дерево цілей» людського розвитку. Для зручності наочного сприйняття (за браком місця на одній сторінці) схему поділено на дві частини. На схемі штрих-пунктирною лінією позначено належність до блоку комфортного проживання, елементи якого виявилися розпорошеними. Пунктиром і курсивом написано найменування блоків, цілі яких належать до нижчих шаблів схеми, тому назви блоків не вбудовано в ієрархію безпосередньо. Стрілками позначено горизонтальні зв'язки між елементами схеми.

Властивістю дерева цілей є його ієрархічність, а це означає, що на нижніх шаблях ієрархії знаходяться цілі, які є основою для формування відповідних заходів з їх реалізації. Враховуючи складність поставленої мети, її важко буде реалізувати, орієнтуючись на низку одиничних заходів. Тому легко припустити, що повинно йти про комплекси науково обґрунтованих системних та разових заходів, які можна об'єднати поняттям політики. Слід зауважити, що політика забезпечення людського розвитку не тотожна соціальній політиці у її класичному розумінні, це більш об'ємне поняття, яке включає підтримку соціально-побутової, медичної, освітньої, інженерної інфраструктури, поселенської мережі загалом.

Це і підтримка медицини за визначеними напрямками (боротьба з асоціальними хворобами, розбудова інфраструктури медичних закладів, їх підтримання в належному стані тощо). Оскільки інститути страхової медицини в Україні практично не розвинуті, фінансовими «донорами» медичної галузі ще певний час будуть держава і безпосередньо населення, яке звертається за медичною допомогою, через фінансування платних медичних послуг. Необхідною є підтримка мережі освітніх закладів, зокрема дошкільної, середньої та професійної освіти.

Вкрай актуальним напрямом політики людського розвитку є розбудова і утримання в належному стані інженерних мереж та доріг. Незважаючи на те, що частина цих об'єктів вже передана у приватну власність, їх нові власники зорієнтовані на одержання прибутку, недостатньо інвестують у модернізацію через відсутність ефективних механізмів стимулювання їх до цієї діяльності. В той же час рівень розвитку інженерної та дорожньої мережі не відповідає сучасним потребам.

Підвищення рівня оплати працівників бюджетної сфери та виплата інших соціальних трансфертів є важливим напрямом забезпечення людського розвитку, що безпосередньо покладений на державний бюджет.

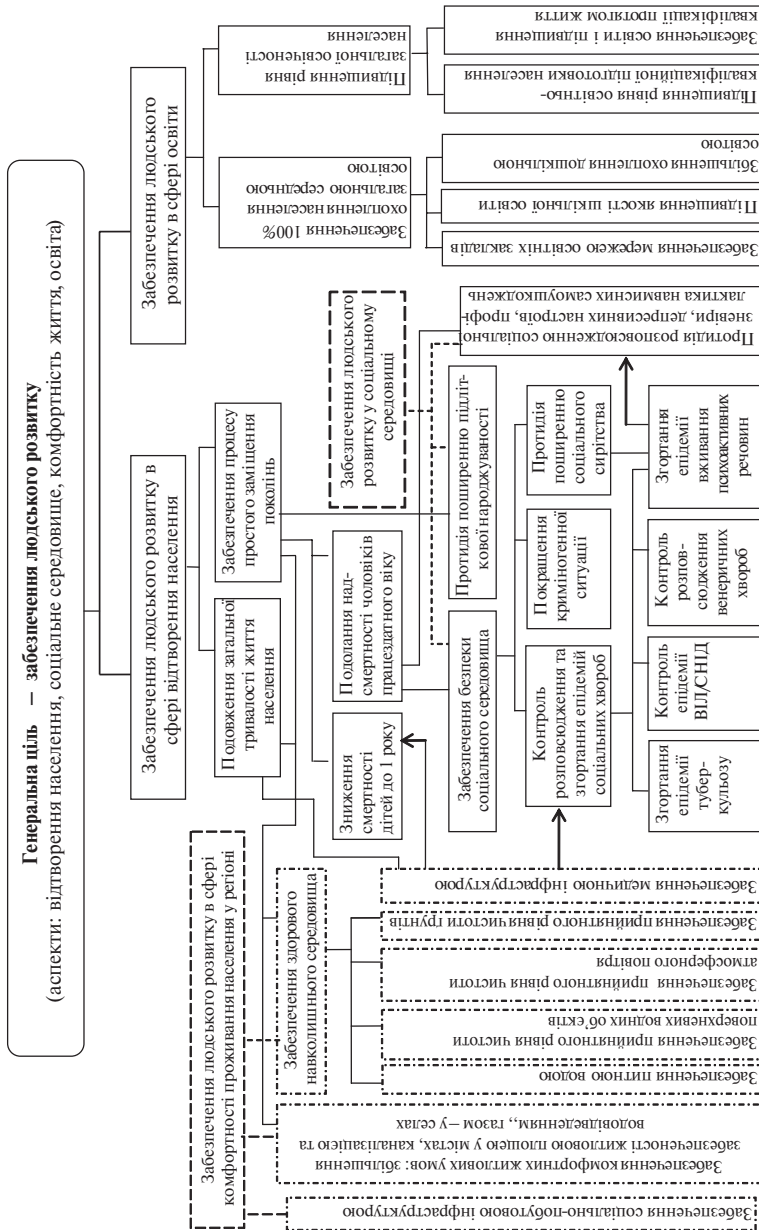

Рис. 3.7. «Дерево цілей» людського розвитку
Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

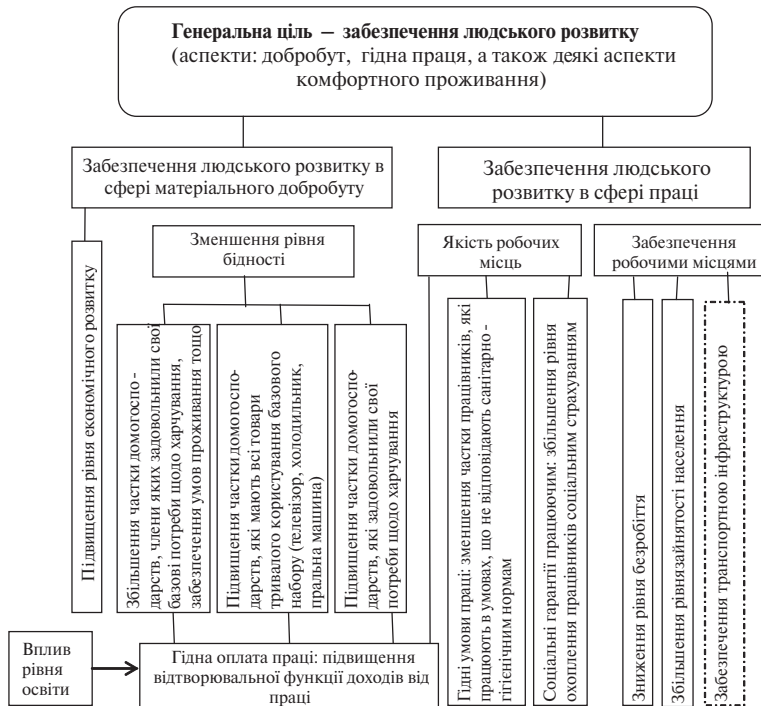

Рис. 3.8. «Дерево цілей» людського розвитку (продовження)

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Часто неможливо вирішити певні екологічні проблеми, у т. ч. забезпечення якісною питною водою, ліквідації токсичних відходів, звалищ без залучення бюджетного фінансування і створення спеціальних програм щодо ліквідації екологічних катастроф.

3.2. Оцінка перспектив та можливостей досягнення цільових орієнтирів регіонального людського розвитку

Дослідження регіональних диспропорцій у рівні людського розвитку потребує не лише аналізу минулих тенденцій та визначення чинників впливу, що зумовлюють ті чи інші зрушення окремих показників. Набагато кориснішим, з точки зору об'єктивної оцінки реальності, було б перейти від констатації досягнутого рівня до оцінювання прогресу людського розвитку. Для оцінки прогресу потрібно визначитись із цільовими орієнтирами: пропонується використовувати кращі європейські стандарти або (за їх відсутності) — національні цільові індикатори. Національні індикатори можна визначити логічним шляхом як такі значення, які теоретично можна досягнути в осяжному майбутньому.

Саме тому в даному розділі можливості досягнення цільових орієнтирів за окремими складовими людського розвитку в регіонах України обґрунтовуються не лише порівняно з найвищими по країні показниками, а й щодо певних «ідеальних» значень, які характеризують максимально можливі рівні даних показників у вітчизняних реаліях. Прирівнення найвищих можливих значень індексів до одиниці за всіма блоками, що входять до системи розрахунку регіонального людського розвитку, дає змогу окреслити певний «ідеальний регіон», у порівнянні з яким проблемні аспекти людського розвитку в реальних регіонах проявляються з усією наочністю. Нижче наведено оцінки можливостей досягнення цільових орієнтирів розвитку для всіх регіонів України, що дозволяє сфокусувати увагу на найбільш проблемних аспектах людського розвитку в кожному регіоні і, відповідно, запропонувати пріоритетні напрями регіональної політики (параметри людського розвитку в Україні, розраховані як середнє по 25 регіонах, наведено у додатку 3.3).

1. Автономна Республіка Крим у 2011 р. зайняла 9 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,650$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку в Автономії показує, що порівняно зі значеннями показників, що властиві «ідеальному», з точки зору людського розвитку, регіону, та найвищими результатами по Україні, найбільш проблемними сферами в Криму залишаються соціальне середовище та рівень добробуту (табл. 3.1).

Якщо прийняти максимально можливі, «ідеальні» значення індексу соціального середовища в Україні за одиницю, то показник АР Крим дорівнює лише 0,387, тоді як найвищий індекс серед усіх регіонів України складає 0,711, тобто перевищує значення по Криму більше ніж у 1,5 рази. Розрив у рівні добробуту є не таким істотним — за найвищого по Україні показника 0,802, оцінка цього аспекту в АР Крим становить 0,539 (рис. 3.9).

Детальний аналіз складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку в Криму, показує, що основну роль у його відставанні від інших областей відіграє вплив таких показників:

- блок «Соціальне середовище»: коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення) та порівняно висока кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу. Відповідно, заходи регіональної політики мають зосереджуватися на запобіжній діяльності щодо цих асоціальних проявів, застосуванні превентивних заходів для зменшення випадків порушення закону, підвищенні ефективності роботи правоохоронних органів — з одного боку, та профілактиці розповсюдження інфекційних хвороб, розвитку ранньої діагностики, оснащенні медичних закладів обладнанням та забезпеченні кваліфікованим персоналом, а також належного обсягу фінансування галузі охорони здоров'я — з другого;
- блок «Добробут»: несприятлива ситуація в регіоні зумовлена низьким значенням показника кількості мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід, що характеризує купівельну спроможність населення регіону, та невисоким обсягом ВРП на душу населення порівняно з середньоукраїнським значенням. Тому основну увагу місцеві органи управління мають зосереджувати на економічному розвитку регіону, формуванні сприятливого бізнесового та інвестиційного клімату, регулюванні політики ціноутворення (контроль над рівнем цін, які часто можуть бути завищені з огляду на курортну специфіку регіону).

Водночас найкращі результати щодо можливостей людського розвитку в регіоні забезпечує блок «Комфортне життя», ранг оцінки якого є другим серед інших регіонів України, переважно завдяки безперечному лідерству в обсязі реалізованих населенню послуг та рівні обладнання сільських помешкань централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою, так само як і каналізацією та водовідводом.

Добре представлені в АР Крим і показники блоку «Гідна праця», значення інтегральної оцінки якого перебуває в групі високих показників, особливо за рівнем зайнятості населення, що поступається лише Дніпропетровській області.

Таблиця 3.1.

Параметри людського розвитку в АР Крим, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	АР Крим	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,650	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,802	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,387	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,751	3
Добробут	1,000	0,802	0,539	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,613	4
Освіта	1,000	0,856	0,809	1

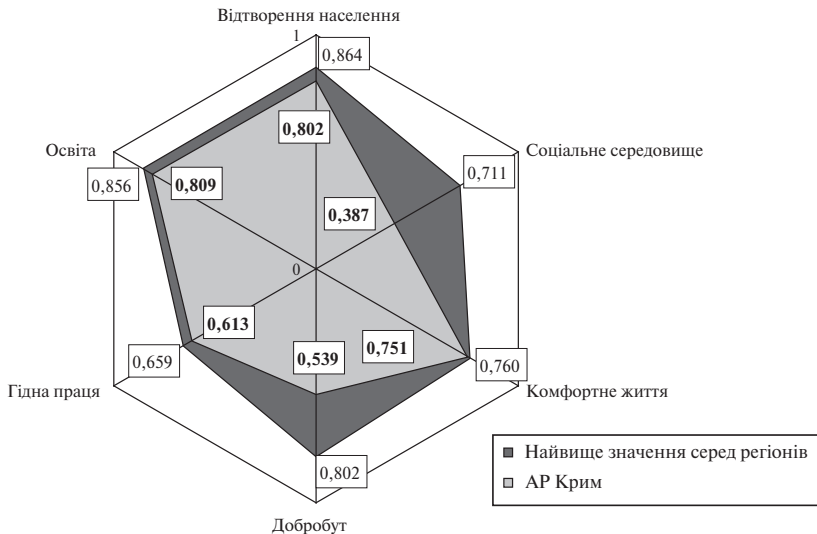

Рис. 3.9. Виміри людського розвитку АР Крим, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

2. Вінницька область за підсумками 2011 р. зайняла 18 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,616$). Порівняння результатів людського розвитку, яких вдалося досягти області, зі значеннями «ідеального регіону» та максимальними значеннями індексів окремих блоків по Україні засвідчує, що найгіршим на Вінниччині є становище в сфері соціального середовища та комфортно-го життя (табл. 3.2).

За умови прийняття максимально можливих показників цих блоків за одиницю, індекс соціального середовища Вінницької області становить 0,498 (найвище значення відповідного індексу по Україні – 0,711), індекс комфортності життя – 0,500 (відповідно, найвище значення – 0,760) (рис. 3.10).

Детальний аналіз внутрішніх тенденцій блоків показників, які належать до найбільш проблемних аспектів людського розвитку Вінницької області, показує, що вони обумовлені такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: порівняно з іншими регіонами, в області спостерігаються підвищені значення таких показників, як кількість померлих від навмисного самоушкодження та коефіцієнт підліткової народжуваності. Відповідно, основна увага регіональної політики в даній області має спрямовуватися на активізацію соціальної роботи з цільовими групами населення, реалізацію широких превентивних кампаній щодо попередження цих асоціальних проявів, реалізацію просвітницьких заходів щодо підвищення рівня обізнаності молоді з можливих шляхів попередження небажаної вагітності та планування сім'ї;
- блок «Комфортне життя»: порівняно низькими залишаються значення планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів та обсягу реалізованих населенню послуг відносно середньоукраїнського показника. Тому заходи регіональної політики мають зосереджуватися на розвитку соціальної інфраструктури регіону, зокрема в частині організації діяльності мережі медичних закладів, забезпечення їх доступності для сільського населення. Посилену увагу в області слід приділяти й розвитку сегмента ринку послуг, що також формує передумови для соціального виключення мешканців. Це потребуватиме не лише створення в регіоні сприятливої для розвитку бізнесу ситуації, а й певних заходів політики доходів, що має на меті підвищення платоспроможності населення.

Найкращі результати щодо рівня людського розвитку Вінницької області забезпечують блоки «Освіта» та «Відтворення населення», оскільки значення відповідних індексів наближаються до найвищих по Україні. Високими залишаються й значення переважної більшості складових показників відповідних блоків, що свідчить про вагомі надбання

регіону. Тому підтримання цих досягнень, використання наявного потенціалу задля просування інших аспектів людського розвитку має бути серед пріоритетів місцевих органів управління.

Таблиця 3.2.

Параметри людського розвитку у Вінницькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Вінницька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,616	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,795	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,498	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,500	5
Добробут	1,000	0,802	0,573	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,527	4
Освіта	1,000	0,856	0,806	1

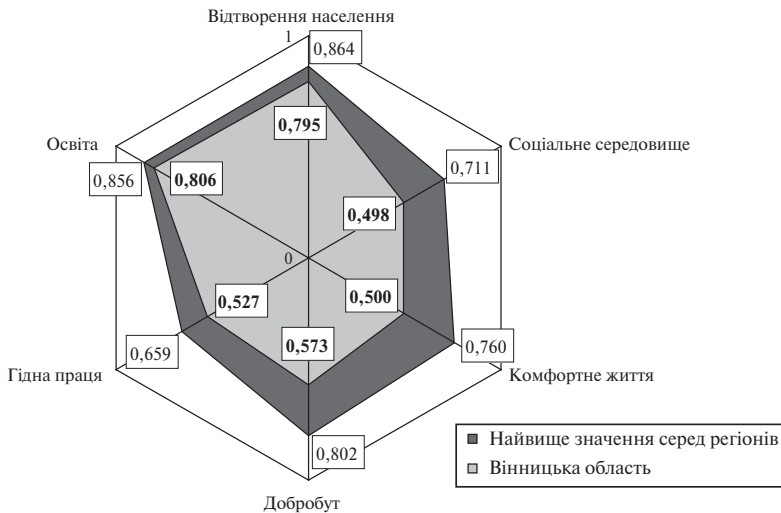

Рис. 3.10. Виміри людського розвитку Вінницької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

3. Волинська область наразі займає 14 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,626$). Аналіз основних аспектів її людського розвитку демонструє, що порівняно з «ідеальним регіоном» та найвищими інтегральними результатами окремих блоків серед регіонів України, найгірша ситуація характеризує становище в сфері добробуту та стану ринку праці (табл. 3.3).

У системі регіональних індексів блоку «Добробут» значення Волинської області становить 0,460 (найвище значення по Україні – 0,802), серед індексів блоку «Гідна праця» – 0,522 (найвищий показник по Україні – 0,659) (рис. 3.11).

Аналіз внутрішніх тенденцій у блоках, які характеризують найбільш проблемні критерії людського розвитку, свідчить, що відставання регіону обумовлюється такими показниками:

- блок «Добробут»: в області спостерігаються найнижчі в Україні значення таких показників, як наявність базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина) та ВРП на душу населення у співвідношенні з середньоукраїнським показником. Порівняно з іншими регіонами, низькою залишається й частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість протягом року, що свідчить про обмеженість не лише базових, а й «розширених» економічних потреб населення. Відповідно, основна увага регіональної політики в даній області має спрямовуватися на розбудову економічного потенціалу, реалізацію вираженої політики доходів та стимулювання купівельної спроможності населення, забезпечення доступності товарів тривалого користування, відсутності яких сьогодні є проявом соціального виключення в суспільстві;
- блок «Гідна праця»: порівняно з іншими регіонами, область виділяється часткою низькодоходних працівників (які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів) та в цілому низьким рівнем заробітної плати (співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної). Тому пріоритетним напрямом заходів регіональної політики має бути політика регулювання заробітної плати населення, що передбачатиме також розвиток ринку праці та створення нових, високооплачуваних робочих місць, підвищення рівня кваліфікації працівників тощо.

Водночас позитивні результати для області забезпечують блоки «Відтворення населення» та «Освіта», індекси яких належать до одних з найвищих на території України. Зокрема, за значенням середнього балу за результатами ЗНО Волинська область поступається лише Львівській; рівень охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку є також чи не найвищим в країні. У сфері освіти проблемою залишається лише недостатній рівень охоплення дітей ДНЗ. Тому розвиток ме-

режі дитсадків (насамперед у сільській місцевості) має постати ще одним пріоритетом для місцевих органів управління, особливо зважаючи на високі показники народжуваності, що обумовлюють певну перевагу регіону в рейтингу людського розвитку.

Таблиця 3.3.

Параметри людського розвитку у Волинській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Волинська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,626	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,823	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,563	4
Комфортне життя	1,000	0,760	0,610	3
Добробут	1,000	0,802	0,460	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,522	5
Освіта	1,000	0,856	0,779	2

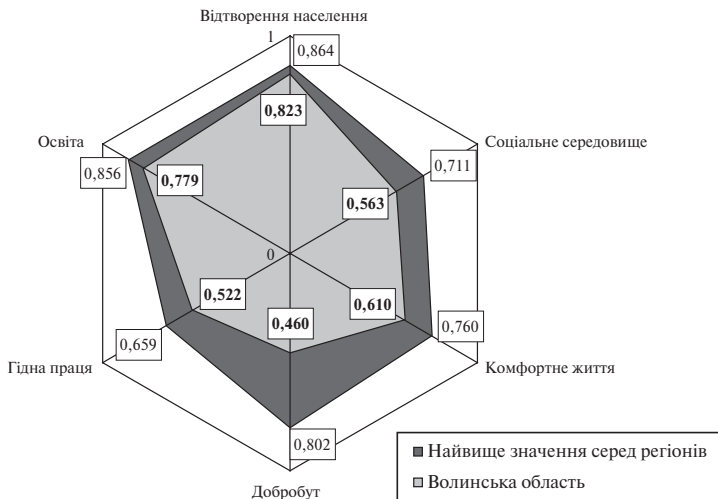

Рис. 3.11. Виміри людського розвитку Волинської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

4. Дніпропетровська область займає 15 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,623$). Рівень людського розвитку області показує, що, порівняно з найвищими результатами регіонів України, найгірша ситуація характеризує розвиток соціального становища та можливості комфортного життя (табл. 3.4).

Значення індексу соціального середовища на Дніпропетровщині дорівнює 0,345, що в 2 рази нижче, ніж найвище значення відповідного індексу по Україні (0,711). Значним є й відставання від найвищого значення індексу комфортності життя: за найкращого українського показника на рівні 0,760, в даній області відповідний показник становить лише 0,552 (рис. 3.12).

Аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які наразі мають проблемні аспекти людського розвитку, показує, що вони обумовлені такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: незадовільним становищем характеризуються такі показники, як коефіцієнт злочинності; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Отже, основна увага регіональної політики Дніпропетровській області має спрямовуватися на протидію розгортанню асоціальних явищ — розвиток своєчасної діагностики соціально-детермінованих захворювань та забезпечення достатнього обсягу фінансування мережі відповідних закладів; підвищення ефективності роботи правоохоронних органів; активізація соціальної роботи з неблагополучними сім'ями, посилення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- блок «Комфортне життя»: найбільше відставання області зумовлюється наявною екологічною ситуацією, що виражається одним з найгірших у країні значенням індексу впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення. Відповідно, заходи регіональної політики мають зосереджуватися на поліпшенні екологічного становища регіону, зниженні обсягів шкідливих викидів та забруднення територій, впровадженні сприятливих для довкілля технологій на виробництві та зменшенні негативного впливу промислових об'єктів на здоров'я населення, реалізації широких природоохоронних заходів.

Водночас найкращі результати в області забезпечує блок «Освіта», оцінка якого наближається до найвищого значення по Україні; добре представлені результати за блоками «Відтворення населення» та «Гідна праця». Хоча вони досить далекі від «ідеальних» цільових орієнтирів, у порівнянні з іншими регіонами країни вони демонструють досить високі

надбання. Тому завдання регіональної політики полягають не лише в підтримці досягнутих результатів, а й у просуванні подальшого прогресу в цих сферах людського розвитку.

Таблиця 3.4.

Параметри людського розвитку в Дніпропетровській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Дніпропетровська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,623	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,765	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,345	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,552	5
Добробут	1,000	0,802	0,616	4
Гідна праця	1,000	0,659	0,626	3
Освіта	1,000	0,856	0,836	1

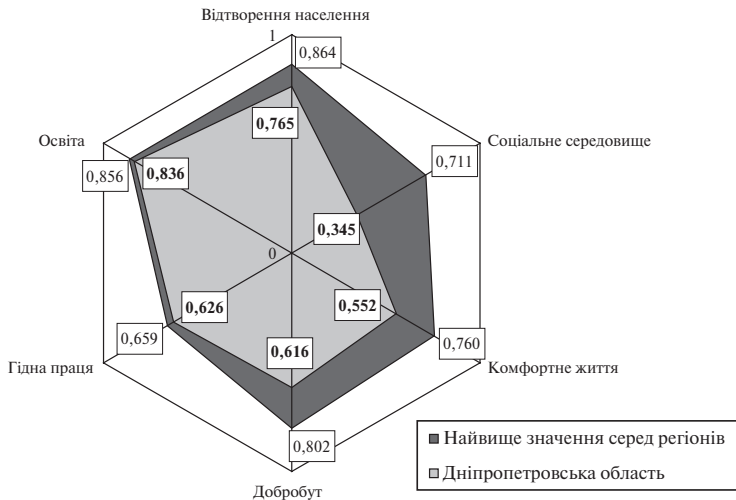

Рис. 3.12. Виміри людського розвитку Дніпропетровської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

5. Донецька область у 2011 р. зайняла 19 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,616$). Дослідження проблем людського розвитку у цій області показує, що порівняно із показниками «ідеального регіону», а також відносно найкращих результатів по Україні, найгірша ситуація характеризує стан соціального середовища та можливості комфортного життя в області (табл. 3.5).

У системі цільових індикаторів людського розвитку індекс стану соціального середовища Донецької області дорівнює 0,394 (за максимального значення – 0,711), індекс комфортності життя – 0,449 (при максимальному значенні в 0,760) (рис. 3.13).

Відставання Донеччини обумовлено насамперед такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: більшість складових показників характеризуються несприятливими тенденціями, порівняно з іншими регіонами, проте особлива увага регіональної політики має приділятися вирішенню проблем високої злочинності, що вимірюється показником кількості зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення, та значної кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів та соціальних служб має стати одним з найважливіших пріоритетів місцевих органів влади, так само як розширення превентивної роботи з групами підвищеного ризику;
- блок «Комфортне життя»: основним проблемним аспектом є незадовільна екологічна ситуація, що оцінюється за допомогою інтегрального індексу впливу навколишнього середовища на стан здоров'я – значення даного показника є найгіршим серед усіх регіонів країни. Відповідно, іншим важливим пріоритетом регіональної політики мають стати заходи, спрямовані на скорочення обсягів забруднюючих викидів в атмосферу та водні ресурси, вирішення проблеми поводження зі шкідливими відходами, забруднення ґрунтів, зниження негативного впливу забрудників на здоров'я населення, реалізацію широких природоохоронних заходів та переоснащення виробництва на користь сприятливих для довкілля технологій.

Водночас найкращі результати в області забезпечує блок «Освіта», що характеризується високими значеннями всіх складових показників та наближається до найвищих значень відповідного індексу. Доступність закладів дошкільної та середньої освіти в результаті поширення міського способу життя, концентрація ВНЗ широкого профілю, ви-

сокі оцінки успішності навчання учнів – важливі надбання регіону, що мають зберегтися та забезпечити передумови для покращання ситуації на ринку праці, в рівні матеріального добробуту населення.

Таблиця 3.5.

Параметри людського розвитку в Донецькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Донецька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,616	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,734	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,394	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,449	5
Добробут	1,000	0,802	0,643	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,634	4
Освіта	1,000	0,856	0,845	1

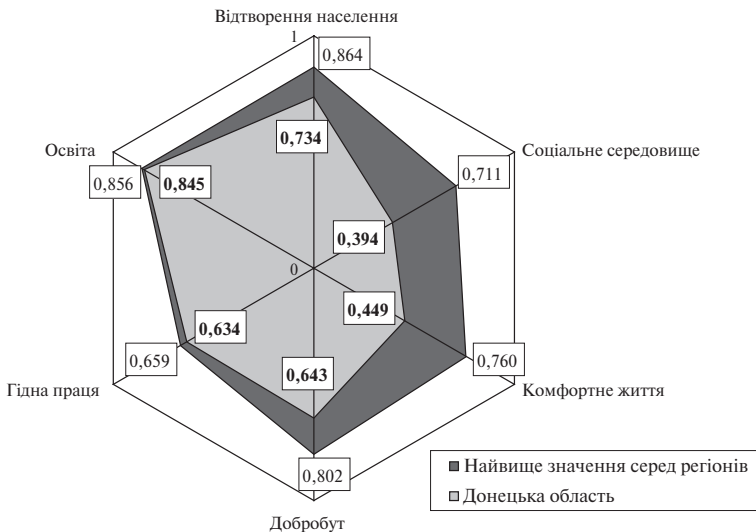

Рис. 3.13. Виміри людського розвитку Донецької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

6. Житомирська область у 2011 р. замкнула рейтингову таблицю інтегрального індексу, зайнявши 25 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,580$). Як показує дослідження параметрів людського розвитку цієї області, порівняно із показниками «ідеального регіону» та найвищими значеннями «блокових» індексів по Україні, найбільше відставання регіону спостерігається насамперед у сфері соціального середовища та добробуту населення (табл. 3.6).

За умови порівнювання ідеальних значень стану соціального середовища та добробуту населення до одиниці, індекс Житомирщини за блоком «Соціальне середовище» становить 0,416 (найвище значення по Україні – 0,711), за блоком «Добробут» – лише 0,438 (найвище значення – 0,802) (рис. 3.14).

Найбільше відставання регіону зумовлено такими індикаторами:

- блок «Соціальне середовище»: порівняно з іншими регіонами, в області фіксується значна кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму та алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; несприятливі показники підліткової народжуваності, рівня самогубств, кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно, превентивна робота щодо скорочення асоціальних явищ, активізація діяльності соціальних служб та центрів медичного обслуговування населення мають перебувати під особливою увагою місцевих органів управління;
- блок «Добробут»: досить несприятливі тенденції характеризують показники рівня бідності населення та ВРП на душу населення по відношенню до середньоукраїнського значення; низькою залишається й частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість. Тому як пріоритети регіональної політики підвищення рівня життя населення мають розглядатися активний розвиток економічного потенціалу області, створення сприятливих можливостей для ділової активності та заохочення інвестицій – з одного боку, та протидія поширенню бідності мешканців регіону за допомогою реалізації цільових заходів соціальної політики, розширення дохідних можливостей мешканців, що спрямовані на реалізацію потреб вищого рівня – з другого боку.

Наразі найкращі результати області (табл. 3.6, рис. 3.14) забезпечуються блоками «Відтворення населення» (зокрема, через високе значення сумарного коефіцієнта народжуваності) та «Освіта» (регіон посідає 5 місце серед інших за рівнем охоплення дітей ДНЗ). Однак за підсумками 2011 р. на Житомирщині зафіксовано найнижче значення по-

казників «Частка осіб із вищою освітою» та «Середня тривалість навчання», тому регіональна влада має зосереджувати особливу увагу на складних питаннях якісного відтворення населення області.

Таблиця 3.6.

Параметри людського розвитку в Житомирській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Житомирська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,580	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,791	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,416	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,542	3
Добробут	1,000	0,802	0,438	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,541	4
Освіта	1,000	0,856	0,751	2

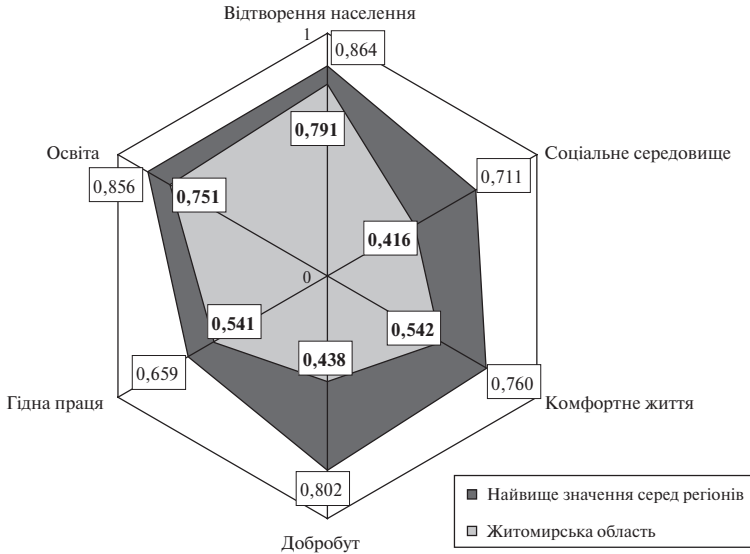

Рис. 3.14. Виміри людського розвитку Житомирської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

7. Закарпатська область є одним з лідерів загальноукраїнського рейтингу (3 місце; стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,665$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку області показує, що порівняно із показниками «ідеального регіону», а також найвищими результатами за індексами окремих блоків в цілому по Україні, несприятливим є становище в сфері добробуту та соціального середовища (табл. 3.7).

Якщо максимально можливий стан добробуту населення взяти за одиницю, то показник Закарпатської області дорівнює 0,507, при цьому найкращий індекс серед регіонів України — 0,802. Щодо оцінки стану соціального середовища, то за найкращого показника по Україні — 0,711, оцінка Закарпатської області — 0,568 (рис. 3.15).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що основна роль у цьогорічному «відставанні» регіону від лідерів загальноукраїнського рейтингу належить таким показникам:

- блок «Добробут»: рівень відносної бідності населення, ВРП у розрахунку на душу населення у співвідношенні з середньоукраїнським показником, кількість мінімальних продуктових наборів, які можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні. Отже, регіональна політика в даній області має, насамперед, спрямовуватися на розвиток економічного потенціалу, подолання бідності населення та підвищення купівельної спроможностей доходів;
- блок «Соціальне середовище»: коефіцієнт підліткової народжуваності (серед дівчат віком 15–17 років) та порівняно високий рівень первинної захворюваності на розлади психіки, пов'язані з алкоголізмом і наркоманією. Відповідно, заходи регіональної політики мають зосереджуватися на превентивній діяльності щодо цих асоціальних проявів, проведенні роз'яснювальної роботи з молоддю щодо засобів попередження небажаної вагітності та планування сім'ї.

Водночас найкращі результати в області забезпечують блок «Комфортне життя», оцінка якого є найвищою серед регіонів України, а також блок «Відтворення населення», значення індексу за яким наближається до найвищих показників по Україні. Такі результати є важливим надбанням регіону, тому підтримка цих високих досягнень має бути серед пріоритетів місцевих органів управління.

Привертає увагу те, що основні параметри людського розвитку на Закарпатті (рис. 3.15) відрізняються від інших західних областей України: Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької (рисунки п. 3.2 по відповідних областях). Це, вочевидь, зумовить використання особливих інструментів та заходів при здійсненні політики забезпечення сталого людського розвитку в Закарпатській області.

Таблиця 3.7.

Параметри людського розвитку в Закарпатській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Закарпатська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,665	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,802	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,568	5
Комфортне життя	1,000	0,760	0,760	2
Добробут	1,000	0,802	0,507	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,615	4
Освіта	1,000	0,856	0,739	3

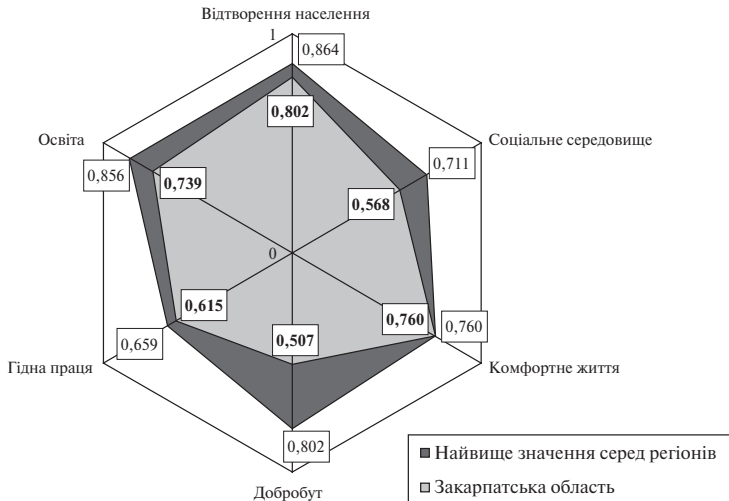

Рис. 3.15. Виміри людського розвитку Закарпатської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

8. Запорізька область. Дослідження окремих аспектів людського розвитку в Запорізькій області, яка у 2011 р. зайняла досить високе, 7 місце у загальноукраїнському рейтингу,⁷⁵ показує, що найбільш проблемними сферами цього регіону є стан соціального середовища та комфортність життя населення (табл. 3.8, рис. 3.16).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то показник Запорізької області дорівнює 0,385 (найкращий індекс по Україні – 0,711). Щодо оцінки комфортного життя населення області, то за найкращого загальноукраїнського показника 0,760, оцінка Запорізької становить 0,521.

Охарактеризуємо детальніше показники, що зумовлюють виникнення найбільш проблемних аспектів людського розвитку цієї області:

- блок «Соціальне середовище»: оскільки показники рівня злочинності, самоушкоджень, кількостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є вищими за середньоукраїнські, то заходи, спрямовані на покращення ситуації в цих проблемних сферах, мають бути в центрі уваги регіональної політики людського розвитку;
- блок «Комфортне життя»: незадовільні показники екологічного стану довкілля знижують оцінку умов проживання, тому головні зусилля регіональної політики мають і надалі зосереджуватися на поліпшенні екологічної ситуації. Область є передостанньою у рейтингу за станом екології, при цьому, на відміну від Донецчини, яка в останні роки покращувала відповідні показники, Запорізька область не може похвалитися значною позитивною динамікою в природоохоронній сфері. З 2005 р. цей регіон на останньому місці за станом земельних та водних ресурсів. Посідає четверте з кінця списку місце за станом атмосферного повітря. Зрозуміло, що специфіка регіону полягає в наявності на його території розвинутого гірничо-металургійного комплексу, що здійснює величезний тиск на довкілля, проте з технологічного боку у світовій практиці накопичено ряд ефективних рішень задля зменшення обсягів забруднень, які зазнає довкілля в процесі видобутку та збагачення руд, а також виплавки металів. Тобто це справа вибору стратегії розвитку виробництва, якого дотримуються їх власники в екологічній сфері.

У той же час інтегральна оцінка добробуту Запорізької області є найвищою (0,707), а оцінки блоків «Освіта», «Відтворення населення» та «Гідна праця» – близькі до найвищих значень по Україні. Вагомі здобутки в означених сферах характеризують успішні сторони людського

⁷⁵ Стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,655$.

розвитку, а нарощування досягнутих результатів є необхідною умовою збереження та покращання рейтингу області серед інших регіонів.

Таблиця 3.8.

Параметри людського розвитку в Запорізькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Запорізька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,655	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,783	3
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,385	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,521	5
Добробут	1,000	0,802	0,802	2
Гідна праця	1,000	0,659	0,593	4
Освіта	1,000	0,856	0,847	

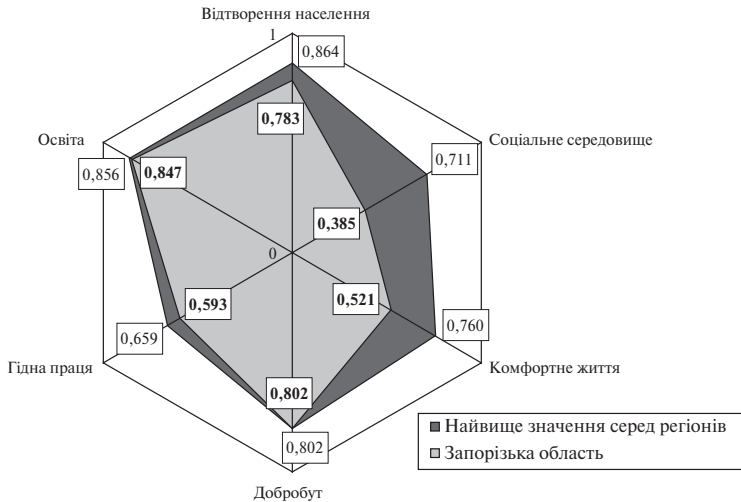

Рис. 3.16. Виміри людського розвитку Запорізької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

9. Івано-Франківська область зайняла 13 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,631$), завдячуючи насамперед таким складовим людського розвитку, як «Відтворення населення» (4 місце блоку у загальноукраїнському рейтингу) та «Соціальне становище» (2 місце відповідно). Однак найбільш проблемними сферами для області є стан добробуту та комфортного життя населення (21 місце у загальноукраїнських рейтингах блоків). За підсумками 2011 р. значення освітнього індексу при вимірі людського розвитку регіону є одним з найвищих (табл. 3.9), але при ранжуванні досягнень у цій сфері в цілому по Україні (додаток 2.12) займає передостанню сходинку (24 місце).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що «відставання» регіону обумовлюють такі показники:

- блок «Добробут»: у області найнижчим по Україні є показник питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; є досить низькими показники кількості мінімальних продуктових наборів, які можна придбати на середньодушовий дохід в регіоні, а також ВРП в розрахунку на душу населення у співвідношенні з середньоукраїнським показником. Нижча за середню по Україні питома вага домогосподарств, у яких були наявні всі товари базового набору: телевізор, холодильник, пральна машина. Стан цих індикаторів добробуту разом з досить низькими оцінками за блоком «Гідна праця» вказує на необхідність здійснення комплексу заходів щодо поживлення економічних процесів у регіоні, створення робочих місць з пристойним рівнем оплати праці. Окрему увагу необхідно приділити подоланню бідності населення;
- блок «Комфортне життя»: всі показники комфортності проживання, окрім екологічних, в області є нижчими за середньоукраїнські. Через природні особливості цього регіону (наявність гірських територій) значно нижчими виявилися показники забезпеченості каналізацією і водовідведенням та амбулаторнополіклінічними закладами. Тому вкрай нагальним є здійснення комплексу заходів щодо покращення стану соціальної інфраструктури населених пунктів.

Як вже зазначалося, високі значення інтегральних оцінок блоків «Відтворення населення» та «Соціальне середовище» (рис. 3.17) впритул наблизили Івано-Франківщину до лідерів-регіонів за цими аспектами людського розвитку (Хмельницької та Львівської областей відповідно). Однак без значного нарощування прогресу в інших сферах зберег-

ти досить впевнені позиції області у загальноукраїнському рейтингу буде проблематично.

Таблиця 3.9.

Параметри людського розвитку в Івано-Франківській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Івано-Франківська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,631	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,847	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,694	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,508	5
Добробут	1,000	0,802	0,453	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,535	4
Освіта	1,000	0,856	0,750	2

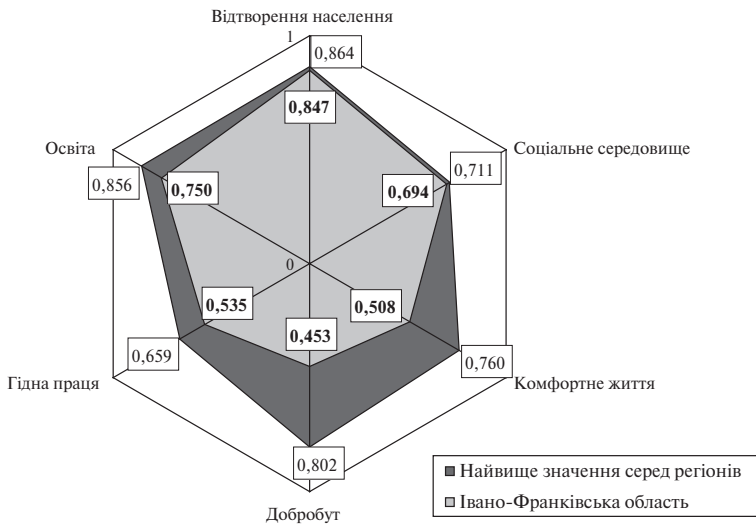

Рис. 3.17. Виміри людського розвитку Івано-Франківської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привірнені до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

10. Київська область посіла досить високе, 6 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,657$). Маючи беззаперечні переваги серед інших регіонів у таких сферах людського розвитку, як забезпечення гідної праці (2 місце відповідного блоку у загальноукраїнському рейтингу), відтворення населення (6 місце) та освіти (9 місце), Київщина має певні проблеми щодо стану соціального середовища та добробуту населення (табл. 3.10, рис. 3.18).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то значення відповідного індексу по Київській області у 2011 р. дорівнює лише 0,425 (найкращий індекс – 0,711 – належить Львівщині). Щодо добробуту населення, то за найвишого значення у Запорізькій області (0,802), оцінка Київської майже у 1,4 разу нижча (0,578).

При вирішенні найбільш проблемних аспектів людського розвитку Київщині насамперед треба звернути увагу на такі індикатори:

- блок «Соціальне середовище»: у області спостерігається найвищий в країні рівень первинної захворюваності на розлади психіки, пов'язані з алкоголізмом та наркоманією (прояв усіх інших негативних соціальних явищ, що досліджувалися, перебуває на рівні близькому до середньоукраїнського). Тому стратегічним пріоритетом у сфері покращення стану соціального середовища є комплексні медико-соціальні заходи щодо «груп ризиків», виховна робота з молоддю, пропаганда здорового способу життя, розширення можливостей здорової самореалізації особистості;
- блок «Добробут»: стан трьох індикаторів добробуту населення (з шести, що включені до цього блоку) має викликати занепокоєння регіональної влади: 1) рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня); 2) питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість; 3) показник наявності базового набору товарів тривалого користування у домогосподарствах (телевізора, холодильника, пральної машини). Ці показники є нижчими за середньоукраїнський рівень, що, в загальному підсумку, веде до зниження оцінки людського розвитку в цій сфері. Підтримка вразливих верств населення, боротьба з бідністю має покращити стан справ в області.

Таблиця 3.10.

Параметри людського розвитку в Київській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Київська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,657	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,842	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,425	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,621	4
Добробут	1,000	0,802	0,578	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,639	3
Освіта	1,000	0,856	0,835	2

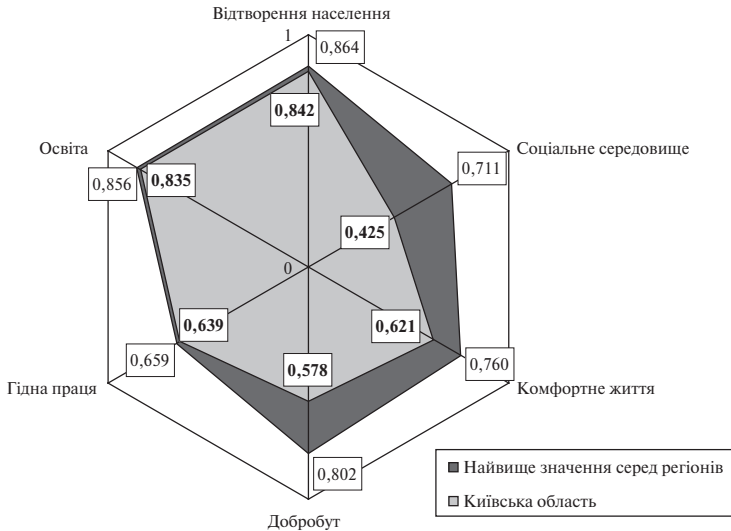

Рис. 3.18. Виміри людського розвитку Київської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

11. Кіровоградська область. Дослідження аспектів людського розвитку області (яка посіла передостаннє, 24 місце у загальноукраїнському рейтингу, а її стандартизований рівень ІРЛР дорівнює 0,593) показує, що найбільше поки що досягнуто у сфері освіти населення: 8 місце відповідного блоку у загальноукраїнському рейтингу та 1 ранг у структурі власного інтегрального індексу (табл. 3.11).

Якщо звернутися до рейтингів блоків по Україні в цілому, то найбільш проблемними аспектами Кіровоградщини у 2011 р. були відтворення населення (25 місце) та стан соціального середовища (21 місце). Однак аналіз структури власного ІРЛР дає змогу виокремити ще й незадовільний рівень добробуту населення (табл. 3.11, рис. 3.19).

Проведений аналіз показав, що значне відставання Кіровоградської області насамперед пов'язано з такими аспектами:

- блок «Соціальне середовище»: вищими за середньоукраїнські показники в області є значення таких індикаторів: рівень злочинності; кількість померлих від навмисних самоушкоджень; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також коефіцієнт підліткової народжуваності (15–17 років). При аналізі наведеного переліку виникає думка, що всі перелічені явища є взаємопов'язаними: асоціальна поведінка може призвести до позбавлення волі або батьківських прав, а отже — сирітства при живих батьках — і так по колу. На нашу думку, ключовим елементом, здатним розірвати це коло, є виховна робота з молоддю, профілактика злочинів, пропаганда здорового способу життя і продуктивних зразків поведінки. Розвиток культурної сфери і робота щодо підвищення загального культурного рівня населення мають покращити стан справ у соціальному середовищі області;
- блок «Добробут»: в області є високим рівень відносної бідності населення, нижчий за середнє значення ВРП в розрахунку на душу населення, а також забезпеченість базовим набором товарів тривалого користування. Таким чином, боротьба з бідністю, покращення матеріального забезпечення працюючого населення, а також якості робочих місць мають стати магістральним напрямом соціальної політики у регіоні.

Як зазначалося вище, у 2011 р. на Кіровоградщині найкращим є індекс за блоком «Освіта» (рис. 3.19). Це беззаперечне досягнення має стати надійним підґрунтям, на якому відбуватиметься подальше нарощування людського потенціалу та поживлення економічної діяльності у цій області.

Таблиця 3.11.

Параметри людського розвитку в Кіровоградській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Кіровоградська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,593	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,729	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,362	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,565	3
Добробут	1,000	0,802	0,514	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,554	4
Освіта	1,000	0,856	0,835	

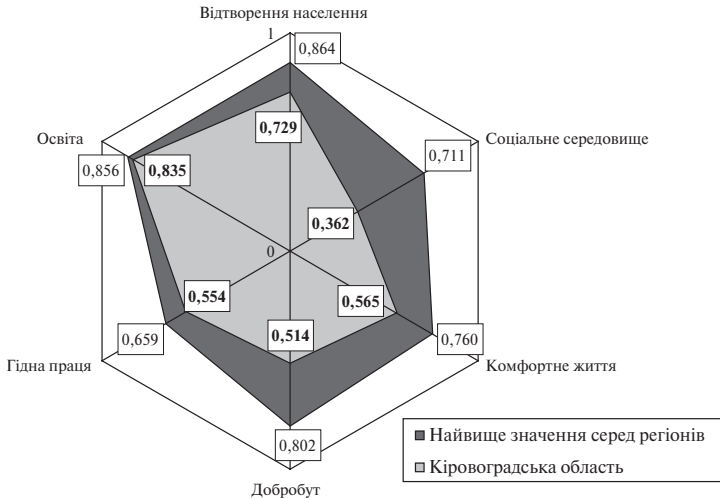

Рис. 3.19. Виміри людського розвитку Кіровоградської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

12. Луганська область у 2011 р. зайняла 20 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,615$).

Найбільших досягнень у загальноукраїнському вимірі поки що досягнуто у сферах освіти населення (2 місце відповідного блоку серед інших регіонів; 1 ранг у структурі власного інтегрального індексу) та гідної праці (8 місце та 3 ранг відповідно).

Як показав аналіз, найбільш проблемною сферою людського розвитку Луганщини є стан соціального середовища (табл. 3.12, рис. 3.20). Значення індексу за цим блоком (0,357) майже у 2 рази нижче від найвищого значення по Україні (0,711).

Значне відставання Луганської області зумовлено такими чинниками:

- блок «Соціальне середовище»: стан практично всіх індикаторів соціального середовища, що використовувалися у цьому дослідженні, є гіршим за середні показники по Україні.

Поширення безробіття, важкі умови праці, ментальні стереотипи провокують зловживання різними психотропними речовинами, підвищують небезпеку самоушкоджень і асоціальної поведінки. Тому для виправлення ситуації необхідно здійснити комплекс як короткострокових, так і довготривалих заходів щодо покращення соціального клімату в області;

- блок «Комфортне життя»: незадовільні показники екологічного стану, а також обсягів реалізованих населенню послуг, знижують оцінку умов проживання.

Головні зусилля регіональної політики мають зосереджуватися на покращенні екологічної ситуації. Пожвавлення економічної ситуації, стимулювання підприємництва і самозайнятості має підвищити обсяги послуг, що споживаються населенням.

Таблиця 3.12.

Параметри людського розвитку в Луганській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Луганська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,615	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,763	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,357	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,528	5
Добробут	1,000	0,802	0,590	4
Гідна праця	1,000	0,659	0,604	3
Освіта	1,000	0,856	0,852	1

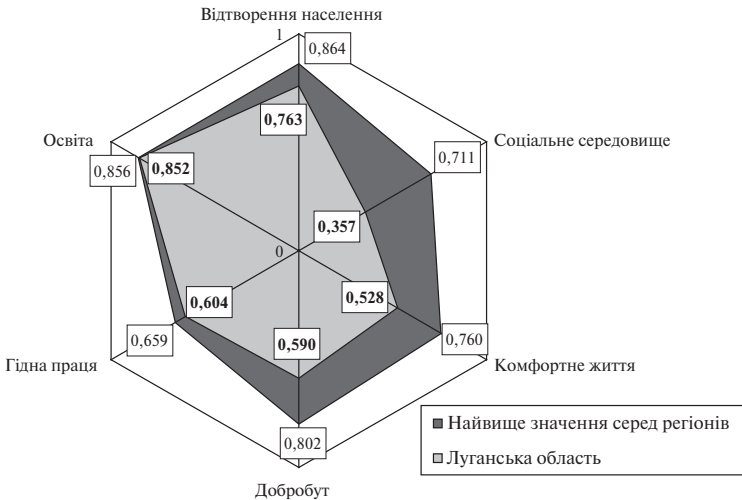

Рис. 3.20. Виміри людського розвитку Луганської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

13. Львівська область у загальноукраїнському рейтингу посіла високе 4 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,660$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку області демонструє, що найбільш проблемним виявився стан добробуту населення: у структурі власного ІРЛР його ранг найнижчий (табл. 3.13), порівняно з іншими регіонами, значення блоку «Добробут» Львівщини за підсумками 2011 р. знаходиться на 22 місці. Якщо максимально можливий стан добробуту населення взяти за одиницю, то показник Львівської області дорівнює лише 0,450 (рис. 3.21).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують проблемні аспекти людського розвитку Львівської області, показує, що покращання потребують такі показники:

- блок «Добробут»: високим є рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня); відповідно невеликою є питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, а також кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні. Дещо нижчий за середній по Україні є ВРП на душу населення. Отже, заходи соціальної політики мають бути спрямовані на підтримку вразливих верств населення, подолання явищ бідності. Підвищенню добробуту населення області має послуговуватися активізація економічних процесів у регіоні, використання його значного туристичного та промислового потенціалів;
- блок «Комфортне життя»: знижують оцінку умов проживання у області дещо низькі показники забезпеченості житлом у міських поселеннях, централізованим газопостачанням у сільській місцевості, а також амбулаторно-поліклінічними закладами. Тому основні зусилля регіональної політики мають зосереджуватися на покращенні забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури та інженерних мереж;
- блок «Гідна праця»: знижують оцінку стану ринку праці у регіоні в основному показники, які характеризують рівень оплати праці та її купівельну спроможність, а також умови праці. Відповідно, для покращення ситуації в цій сфері людського розвитку необхідно звернути увагу на заходи щодо підвищення рівня оплати праці в регіоні, детінізації економіки і зайнятості. Необхідне загальне підвищення економічної активності населення, стимулювання підприємництва і самозайнятості.

Львівська область досягла значного прогресу у певних сферах людського розвитку (рис. 3.21), насамперед це стосується блоку «Соціальне середовище», де вона виявилася беззаперечним лідером. При цьому значення індексів блоків «Відтворення населення» і «Освіта» наближа-

ються до найвищих показників по Україні. Тому подальше нарощування людського потенціалу дасть можливість Львівщині надовго утримати лідерство серед інших регіонів.

Таблиця 3.13.

Параметри людського розвитку в Львівській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Львівська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,660	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,826	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,711	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,603	4
Добробут	1,000	0,802	0,450	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,557	5
Освіта	1,000	0,856	0,810	2

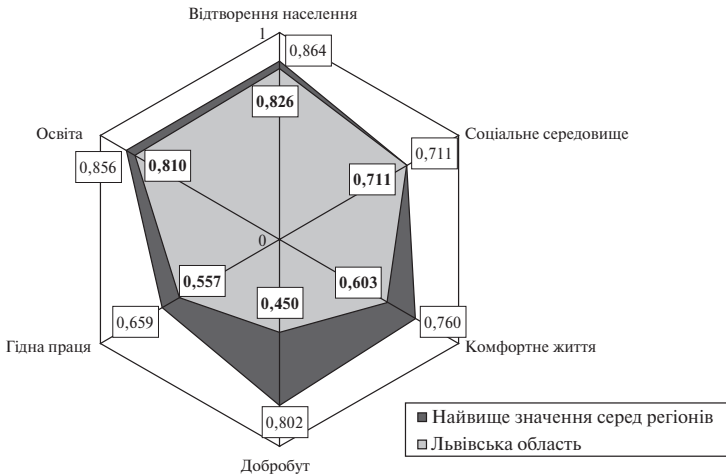

Рис. 3.21. Виміри людського розвитку Львівської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

14. Миколаївська область у 2011 р. зайняла 11 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,637$). Проаналізувавши аспекти людського розвитку по країні в цілому та Миколаївщині, можна констатувати, що найгірший стан соціального середовища зафіксовано саме у цій області (25 місце відповідного блоку серед інших регіонів; останній ранг у структурі власного ІРЛР). Якщо максимально можливий показник соціального середовища регіону взяти за одиницю (т. зв. «ідеальний регіон»), то показник Миколаївської області дорівнює лише 0,340 (табл. 3.14, рис. 3.22).

Отже, основні заходи регіональної політики мають зосереджуватися на покращанні багатьох негативних тенденцій, що склалися у сфері соціального середовища. Так, Миколаївщина посіла 24 місце за такими двома показниками, як: кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. 23 місце (при регіональному порівнянні значень окремих показників блоку) належить їй за такими індикаторами, як коефіцієнт підліткової народжуваності та кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу.

Також треба додати, що такі показники блоку «Комфортне життя», як індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення та планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, є найгіршими серед показників комфортності проживання Миколаївської області, проте їх значення є близькими до середніх значень індексів по Україні.

Загальноукраїнський вимір показав, що блоки «Комфортне життя» та «Відтворення населення» по Миколаївській області за підсумками 2011 р. зайняли практично середину рейтингу – 13 місця. Значних результатів на Миколаївщині досягнуто і у сфері освіти та гідної праці (11 місця відповідних блоків), але найвагоміші здобутки – у сфері добробуту населення (інтегральна оцінка цього блоку відповідає другому місцю по Україні).

Таблиця 3.14.

Параметри людського розвитку в Миколаївській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Миколаївська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,637	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,798	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,340	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,574	5
Добробут	1,000	0,802	0,695	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,587	4
Освіта	1,000	0,856	0,828	1

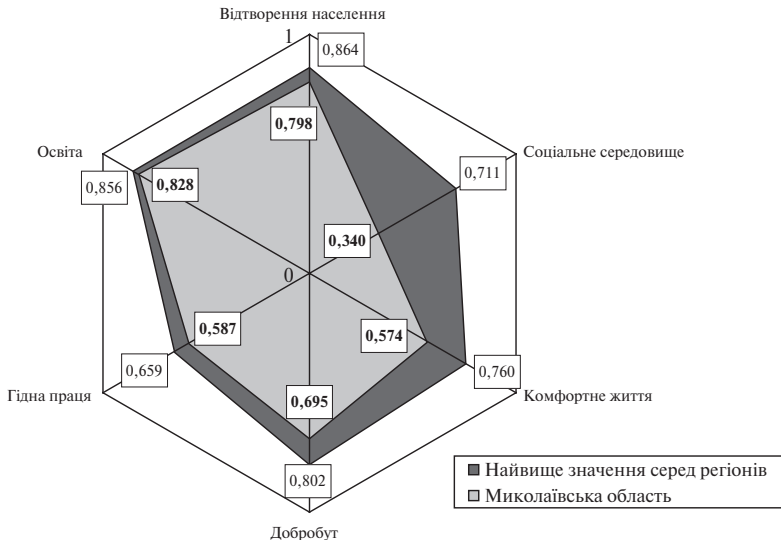

Рис. 3.22. Виміри людського розвитку Миколаївської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

15. Одеська область у 2011 р. зайняла 10 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,641$). Дослідження окремих аспектів людського розвитку Одещини показує, що найбільш проблемними сферами для області є стан соціального середовища та добробут населення (табл. 3.15, рис. 3.23).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то показник Одеської області дорівнює лише 0,392 (найкращий індекс по Україні у 1,8 разу вищий). Оцінка добробуту населення Одещини (індекс 0,529) показала, що він також значно поступається найвищому значенню 0,802 (по Запорізькій області).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що відставання регіону від основних лідерів зумовлюється такими показниками:

- блок «Соціальне середовище»: кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; коефіцієнт підліткової народжуваності (15–17 років); кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Тому профілактика розповсюдження інфекційних хвороб, розвиток ранньої діагностики, оснащення медичних закладів обладнанням, забезпечення належного обсягу фінансування галузі охорони здоров'я є вкрай необхідними. Також треба підвищити ефективність діяльності соціальних служб, в першу чергу з метою припинення поширення соціального сирітства;
- блок «Добробут»: низькими є показники рівня бідності за відносним критерієм та питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, що свідчить про обмеженість не лише базових, а й «розширених» економічних потреб населення та недостатню адресну спрямованість при проведенні заходів щодо протидії поширенню бідності.

Інтегральна оцінка блоку «Освіта» по Одеській області дорівнює 0,811, значення блоку «Відтворення населення» – 0,783, отже, вони є близькими до найвищих показників по Україні. Також у 2011 р. Одещина має найвище серед інших регіонів значення за блоком «Гідна праця» (0,659), випередивши Київську (0,639) та Донецьку (0,634) області.

Таблиця 3.15.

Параметри людського розвитку в Одеській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Одеська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,641	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,783	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,392	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,671	3
Добробут	1,000	0,802	0,529	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,659	4
Освіта	1,000	0,856	0,811	1

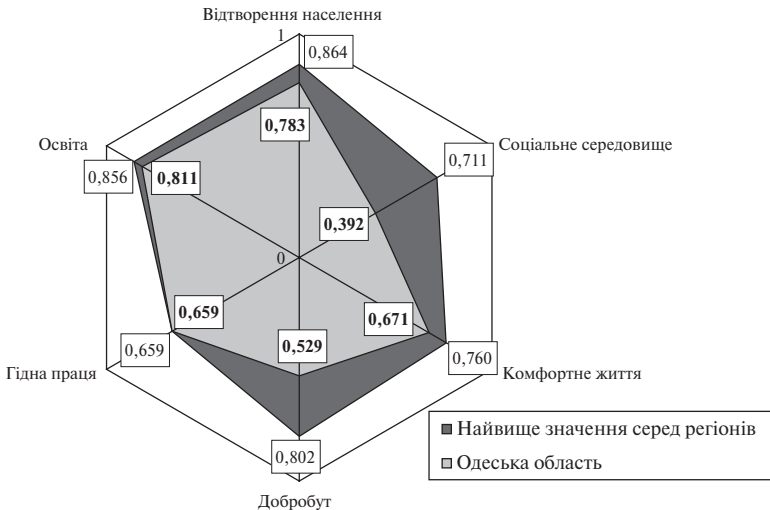

Рис. 3.23. Виміри людського розвитку Одеської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

16. Полтавська область є одним з лідерів загальноукраїнського рейтингу (5 місце; стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,658$).

Аналіз аспектів людського розвитку Полтавщини показує, що найбільш проблемною сферою для області є стан соціального середовища (табл. 3.16, рис. 3.24).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то цей показник у Полтавській області дорівнює 0,446 (найкращий індекс серед регіонів України дорівнює 0,711, або в 1,6 разу вищий). Щодо забезпечення гідної праці, то відставання від найкращого значення по Одещині (0,659) не є зовсім «критичним» для Полтавської області (0,575), хоча цей блок посідає передостаннє місце за рейтингом усередині власного ІРЛР (табл. 3.16). На противагу цьому, відставання від найкращих значень по блоках «Комфортне життя» та «Добробут» є більш вагомим — у 1,28 разу та 1,26 разу відповідно (рис. 3.24).

Привертає увагу певна тотожність основних параметрів людського розвитку Полтавщини із загальноукраїнськими тенденціями у 2011 р. (рис. 3.24 та додаток 3.3), але з «відставанням» за блоком «Соціальне середовище»⁷⁶ та максимальним наближенням до найвищих значень за блоками «Відтворення населення» (0,851 у цій області проти 0,864) та «Освіта» (0,846 проти 0,856).

Отже, основну увагу слід зосередити на покращанні соціального середовища як цільового орієнтиру людського розвитку у Полтавській області. Насамперед необхідно посилити виховну роботу з молоддю, розширити профілактику суїцидальних проявів, пропаганду здорового способу життя та можливості соціальної самореалізації особистості.

⁷⁶ За показником «Кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення)» Полтавщина займає 21 місце серед інших регіонів.

Таблиця 3.16.

Параметри людського розвитку в Полтавській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Полтавська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,658	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,851	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,446	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,595	4
Добробут	1,000	0,802	0,635	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,575	5
Освіта	1,000	0,856	0,846	2

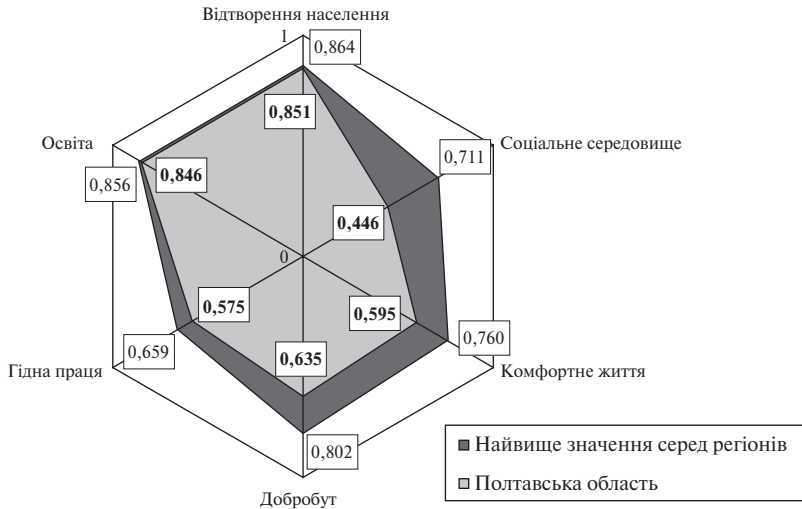

Рис. 3.24. Виміри людського розвитку Полтавської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

17. Рівненська область у 2011 р. посіла 16 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^S = 0,621$), а найбільш проблемним аспектом людського розвитку виявився добробут її населення (табл. 3.17, рис. 3.25).

Цей показник майже у 2 рази менший, ніж найвищий досягнутий рівень добробуту у Запорізькій області (0,431 проти 0,802). Нагадаємо також, що за підсумками 2011 р. за блоком «Добробут» Рівненщина посіла передостаннє 24 місце у загальноукраїнському рейтингу.

У області серед одних з найнижчих по Україні є такі показники:

- рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, еквівалентні сукупні витрати якого не перевищують 75% медіанного рівня) – 24 місце;
- кількість мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні – 24 місце;
- ВРП у розрахунку на душу населення – 21 місце.

Тому покращання добробуту населення Рівненщини має стати беззаперечним та довгостроковим пріоритетом регіональної політики.

У 2011 р. інтегральна оцінка блоку «Відтворення населення» по Рівненській області (0,842) майже впритул наблизилася до найвищих значень, які мають наразі такі сусідні області, як Хмельницька (0,864) та Тернопільська (0,852). Це дало можливість Рівненщині зайняти 5 місце за регіональним рейтингом цього блоку, випередивши інші області, що межують з нею: Львівську (8 місце за блоком «Відтворення населення»), Волинську (9 місце) та Житомирську (18 місце).

Таблиця 3.17.

Параметри людського розвитку в Рівненській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Рівненська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,621	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,842	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,584	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,577	4
Добробут	1,000	0,802	0,431	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,516	5
Освіта	1,000	0,856	0,777	2

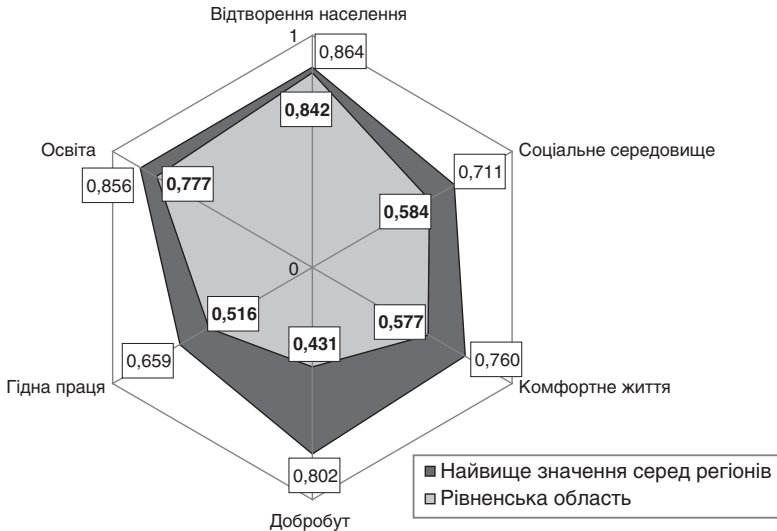

Рис. 3.25. Виміри людського розвитку Рівненської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

18. Сумська область. У 2011 р. ця область зайняла 21 місце⁷⁷ в загальноукраїнському рейтингу, що зумовлене досить значним відставанням у таких сферах людського розвитку, як забезпечення гідної праці (20 місце відповідного блоку у загальноукраїнському рейтингу) та комфортне життя населення (22 місце відповідно). У інших сферах область досягла досить впевнених результатів: блок «Освіта» — 10 місце серед інших регіонів; «Соціальне середовище» — 12 місце відповідно; «Добробут» — 13 місце; «Відтворення населення» — 14 місце.

Структура власного інтегрального індексу Сумщини за окремими вимірами людського розвитку (табл. 3.18) дещо відрізняється від вищенаведеного рейтингу, однак рис. 3.26 дає наочне уявлення про найбільш проблемні сфери для цієї області — стан соціального середовища та забезпечення комфортного життя. Так, параметри блоку «Соціальне середовище» (0,447) наразі істотно віддалені від найкращого значення по країні (0,711)⁷⁸, і, відповідно, від значення «ідеального регіону» (1,000).

Детальний аналіз тенденцій щодо складових показників блоків, які характеризують найбільш проблемні аспекти людського розвитку, показує, що основна роль у відставанні регіону належить таким показникам:

- блок «Соціальне середовище»: оскільки за показником кількості померлих від навмисного самоушкодження у 2011 р. Сумщина посіла 24 місце серед інших регіонів, необхідно впровадити більш дієві заходи щодо комплексної профілактики суїцидальних проявів, розширення можливостей соціальної самореалізації людини та пропаганди активного громадського життя, особливо серед молоді;
- блок «Комфортне життя»: насамперед потребують уваги проблеми із забезпеченням жителів сільської місцевості базовими зручностями (централізованою каналізацією та водовідведенням, централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою). Для області є не менш важливим питання покращання стану навколишнього середовища.

⁷⁷ Стандартизований рівень ІРЛР в 2011 р.: $I^S = 0,615$.

⁷⁸ Яке у 2011 р. зафіксовано на Львівщині.

Таблиця 3.18.

Параметри людського розвитку в Сумській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Сумська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,615	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,798	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,447	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,507	5
Добробут	1,000	0,802	0,571	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,533	4
Освіта	1,000	0,856	0,834	1

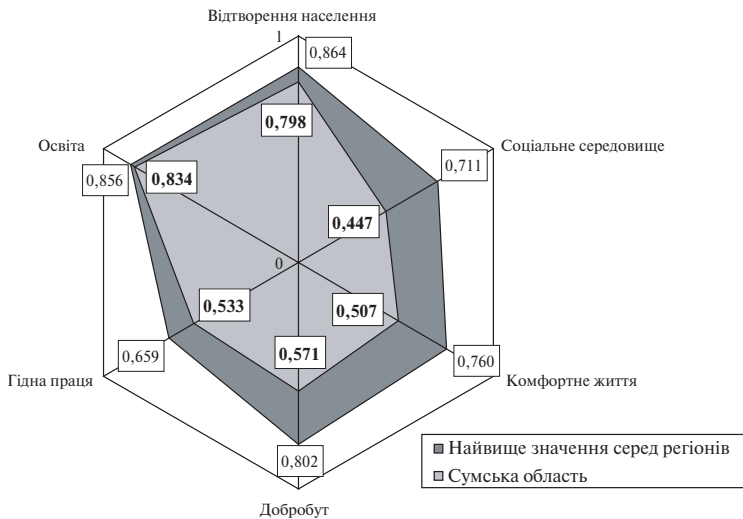

Рис. 3.26. Виміри людського розвитку Сумської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

19. Тернопільська область посіла 12 місце, а значення її стандартизованого рівня ІРЛР (0,635) навіть перевищує середньоукраїнське (0,633).

Привертає увагу майже повна тотожність параметрів людського розвитку 4 західних областей країни: Тернопільської (рис. 3.27), Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької (див. рисунки п. 3.2 по відповідних областях). У цих областях досягнуто вагомих результатів щодо відтворення населення, освіти та стану соціального середовища.⁷⁹

Як видно з рис. 3.27, у 2011 р. вкрай несприятлива ситуація на Тернопільщині склалася у сфері добробуту населення: значення індексу за цим блоком є найнижчим серед усіх інших регіонів (0,398). Однак необхідність виправлення цієї ситуації диктується й тим, що протягом 2004–2011 рр. область три рази перебувала на 23 місці у рейтингу за блоком «Добробут», два рази – на 24 місці, і останні два роки посідала найнижче, 25 місце (додаток 2.10).

У 2011 р. найгіршим серед інших «гірших» у Тернопільській області був показник кількості мінімальних продуктових кошиків, що можна придбати на середньодушовий дохід у регіоні (25 місце та, відповідно, найнижче значення по Україні). Тому покращання рівня добробуту населення має стати об'єктом особливої уваги органів виконавчої влади регіону, із застосуванням системного підходу та врахуванням комплексності відповідних заходів соціально-економічної політики.

⁷⁹ Нагадаємо, що Закарпаття має зовсім інші параметри ІРЛР (рис. 3.15), де комфортність проживання населення оцінюється як одне з найвищих по Україні протягом 2004–2011 рр.

Таблиця 3.19.

Параметри людського розвитку в Тернопільській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Тернопільська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,635	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,852	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,690	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,565	4
Добробут	1,000	0,802	0,398	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,508	5
Освіта	1,000	0,856	0,799	2

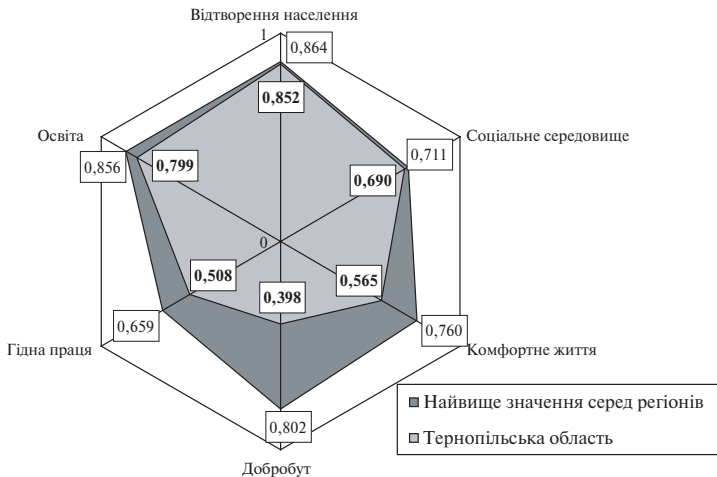

Рис. 3.27. Виміри людського розвитку Тернопільської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

20. Харківська область. Ця область посіла найвищу сходинку рейтингу ІРЛР (зі значенням його стандартизованого рівня $I^s = 0,681$).

У 2011 р. на Харківщині зафіксовано найкращі досягнення у сфері освіти населення: 1 ранг за блоком «Освіта» у середині власного інтегрального індексу (табл. 3.20) та 1 місце цього ж блоку у загальноукраїнському вимірі (рис. 3.28).

Як показує рис. 3.28, більшої уваги наразі потребують такі сфери людського розвитку, як забезпечення комфортного життя, покращання стану соціального середовища та добробуту населення Харківської області.

Проведений аналіз показав, що цьогорічний регіон-лідер має певні складнощі у інших сферах людського розвитку, зокрема й доволі низькі значення окремих індикаторів. Так, у 2011 р. показник «Сумарний коефіцієнт народжуваності» посів 25 місце (!) в цілому по Україні. Незадовільною є ситуація зі злочинністю (20 місце відповідного показника), а також зі станом навколишнього середовища (20 місце). Хоча Харківська область посіла 1 місце за блоком «Освіта», якість навчальної підготовки старшокласників (за результатами ЗНО) не є найкращою по Україні (лише 18 місце відповідного показника за загальноукраїнським рейтингом).

Однак досягнутий прогрес Харківщини у сфері людського розвитку є досить показовим для інших регіонів: область, яка у 2004 р. посіла лише 8 місце, протягом 2005–2010 рр. впевнено просувалася рейтинговими сходинками, а у 2011 р. отримала заслужену «пальму першості».

Таблиця 3.20.

Параметри людського розвитку в Харківській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Харківська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,681	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,798	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,557	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,591	5
Добробут	1,000	0,802	0,675	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,611	4
Освіта	1,000	0,856	0,856	1

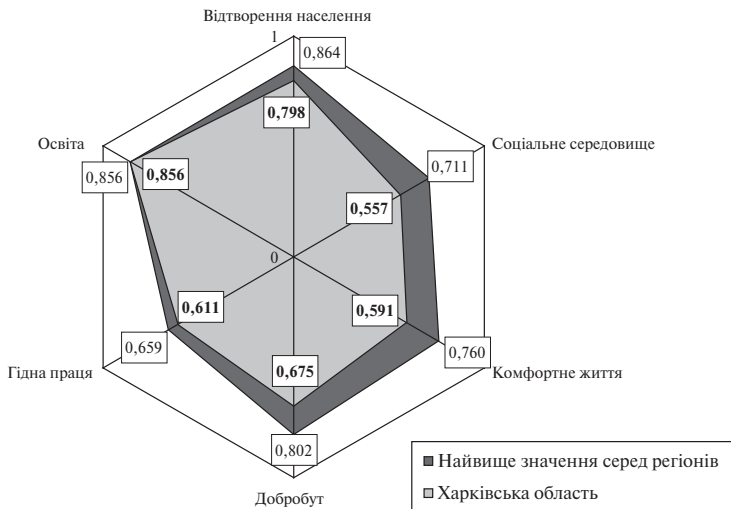

Рис. 3.28. Виміри людського розвитку Харківської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

21. Херсонська область. За підсумками 2011 р. область посіла одну з останніх сходинок рейтингу – 23 місце (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,603$). Найближчою до кращих загальноукраїнських значень (0,856) є інтегральна оцінка блоку «Освіта» (0,812), однак у міжрегіональному вимірі досягнень у сфері освіти Херсонщина зайняла 13 місце.

Дослідження окремих аспектів людського розвитку Херсонщини показує, що найбільш проблемними сферами є стан соціального середовища та добробут населення (табл. 3.21, рис. 3.29).

Якщо максимально можливий стан соціального середовища взяти за одиницю, то показник у Херсонській області дорівнює лише 0,358 (найкращий індекс серед інших регіонів – 0,711). Щодо вимірювання досягнень у сфері добробуту населення, то, за найкращого показника по Україні 0,802, оцінка Херсонської області становить 0,508.

Значення майже всіх показників блоку «Соціальне середовище» є незадовільними. У міжрегіональному вимірі найгірший стан за індикатором «Кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу» у 2011 р. зафіксовано саме у Херсонській області. Отже, вкрай актуальним для місцевих органів влади залишається питання профілактики запобігання розповсюдженню цієї та інших соціально-небезпечних хвороб. Особливу увагу слід зосередити на вирішенні проблем ранньої їх діагностики, розширення доступу населення до медичних закладів соціальної інфраструктури, створення належних умов для пацієнтів у лікарнях області, що, безперечно, залежатиме і від достатнього обсягу фінансування галузі охорони здоров'я. Адже у загальноукраїнському вимірі Херсонщина посіла лише 20 місце за показником «Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. населення». Щодо інших аспектів розвитку соціального середовища, то у діяльності правоохоронних органів та соціальних служб акцент має бути перенесено на превентивність багатьох заходів, особливо серед молоді та підлітків.

Порівняно невисокою на Херсонщині є частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Однак область займає передостанні місця за такими індикаторами, як «Частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів» та «Співвідношення середньої зарплати до мінімальної». Така несприятлива ситуація щодо забезпечення гідної праці зумовлює виникнення проблем у сфері добробуту населення. Так, область має одне з найнижчих значень (24 місце) за показником «Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість».

Беззаперечним досягненням області є забезпечення комфортних умов проживання для населення (4 місце відповідного блоку у міжрегіональному вимірі), зокрема один з найвищих по Україні рівень облад-

нання базовими та основними зручностями будинків і квартир у сільській місцевості.

Таблиця 3.21.

Параметри людського розвитку в Херсонській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Херсонська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,603	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,772	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,358	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,623	3
Добробут	1,000	0,802	0,508	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,548	4
Освіта	1,000	0,856	0,812	1

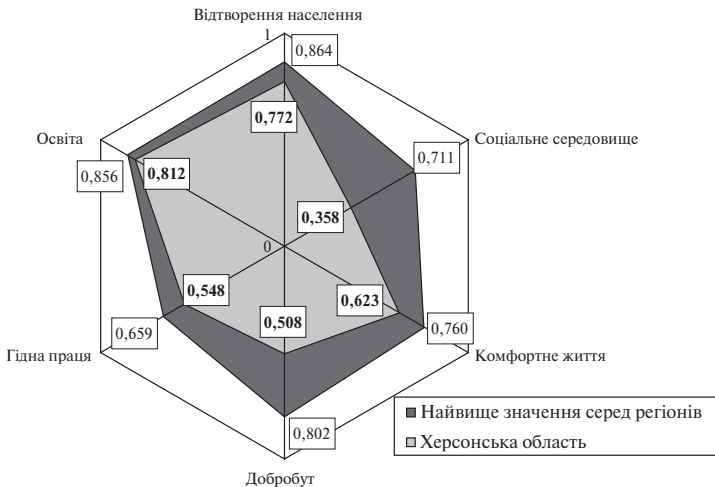

Рис. 3.29. Виміри людського розвитку Херсонської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» привіряні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

22. Хмельницька область у 2011 р. зайняла 22 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,613$), що зумовлено відставанням у таких сферах людського розвитку, як забезпечення комфортного життя населення (24 місце відповідного блоку), його добробуту (19 місце) та гідної праці (21 місце). У структурі власного ІРЛР Хмельниччини комфортність життя та добробут також виявилися найпроблемнішими (табл. 3.22, рис. 3.30).

У блоці «Комфортне життя» доволі низькі значення мають чотири показники (із шести). Особливо помітно відставання у забезпеченні населення житлом (25 місце у міжрегіональному вимірі), що свідчить про системний характер проблем у сфері житлового будівництва області.

Хмельниччина має найвищий рівень бідності (за підсумками 2011 р.); низьким є значення такого індикатора блоку «Добробут», як наявність базового набору товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина). Залишається невеликою й частка домогосподарств, що робили заощадження або купували нерухомість протягом року (порівняно із середньоукраїнським значенням). Тому вкрай актуальними для області є питання щодо зниження рівня бідності, забезпечення продуктивної зайнятості, створення умов для працездатного населення, щоб гідно заробляти і забезпечувати себе та свою сім'ю. Важливим також є реалізація виваженої політики доходів та стимулювання купівельної спроможності населення.

У 2011 р. Хмельниччина демонструє найвищі результати у сфері відтворення населення (1 місце у міжрегіональному вимірі з індексом 0,864), досить впевнено випереджаючи Тернопільщину (0,852) та Полтавщину (0,851). Як видно з рис. 3.30, у сфері освіти Хмельниччина майже впритул наблизилася до найкращого значення індексу по Україні. Однак без значного покращання ситуації за іншими аспектами людського розвитку, регіону у найближчій перспективі не вдасться наблизитися до «середини» загальноукраїнського рейтингу.

Таблиця 3.22.

Параметри людського розвитку в Хмельницькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Хмельницька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,613	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,864	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,491	4
Комфортне життя	1,000	0,760	0,477	6
Добробут	1,000	0,802	0,491	5
Гідна праця	1,000	0,659	0,533	3
Освіта	1,000	0,856	0,825	2

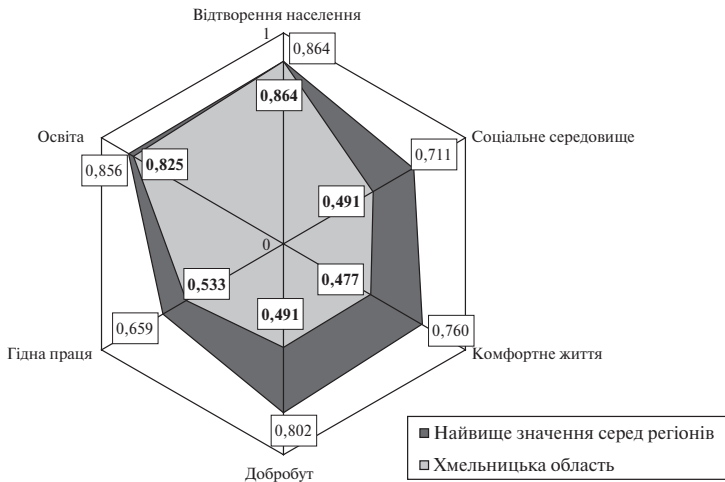

Рис. 3.30. Виміри людського розвитку Хмельницької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

23. Черкаська область у 2011 р. зайняла 8 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,654$), а її досягнення у всіх сферах людського розвитку є досить високими та стабільними. Так, блок «Освіта» посів 3 місце у міжрегіональному вимірі, блок «Добробут» – 4 місце відповідно, «Комфортне життя» – 8, «Відтворення населення» – 10, «Соціальне середовище» – 11, «Гідна праця» – 15 місце.

Аналіз структури ІРЛР Черкащини показує, що найбільш віддаленими від цільових орієнтирів «ідеального регіону» є значення блоків «Соціальне середовище» та «Гідна праця» (табл. 3.23, рис. 3.31).

Загалом область не є аутсайдером за яким-небудь з показників блоку «Соціальне середовище», однак слід продовжити роботу щодо удосконалення регіональної системи опіки та піклування. Задля зниження масштабів соціального сирітства, необхідними є превентивні заходи щодо вчасного виявлення дітей та сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (своєчасне проведення перевірок та обстежень умов життя дітей; виявлення проблемних асоціальних сімей, які недостатньо опікуються своїми дітьми; розширення напрямів соціальної роботи з сім'ями тощо). Найнижчий рейтинг у блоці «Соціальне середовище» має показник «Кількість померлих від навмисного самоушкодження» (16 місце по Україні), тому попередження різноманітних асоціальних проявів та пропаганда продуктивних зразків поведінки серед цільових груп населення залишаються вкрай актуальними.

Черкаська область характеризується відносно низьким рівнем заробітної плати (співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної) та відносно високим рівнем безробіття (частка безробітних серед населення 18–65 років). Тому необхідною є виважена регіональна політика регулювання заробітної плати населення, що визначатиме також розвиток ринку праці, створення нових робочих місць, підвищення рівня кваліфікації працівників тощо.

Як уже згадували, найкращі результати в області забезпечує блок «Освіта», оцінка якого наближається до найвищого загальноукраїнського значення. Досягнення за блоком «Відтворення населення» також характеризуються вкрай позитивною динамікою протягом останніх років (див. також рис. 3.31). Найкращими показниками цього блоку є низький, порівняно з іншими регіонами, рівень дитячої смертності та досить висока середньоочікувана тривалість життя населення.

Таблиця 3.23.

Параметри людського розвитку в Черкаській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Черкаська область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,654	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,814	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,466	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,596	4
Добробут	1,000	0,802	0,647	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,550	5
Освіта	1,000	0,856	0,850	1

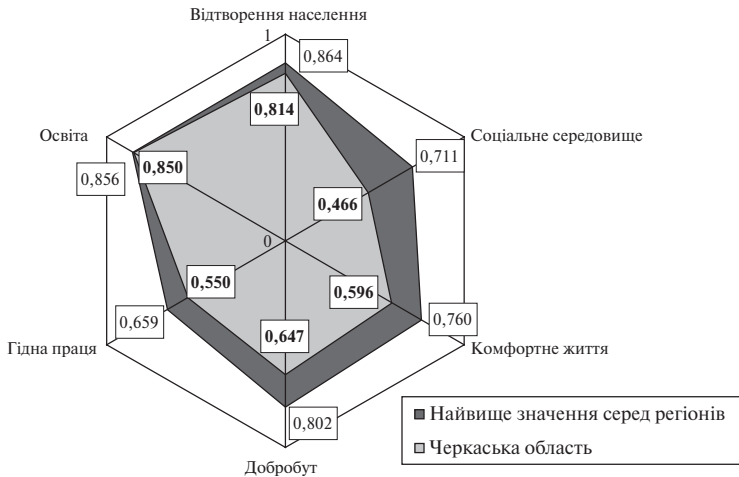

Рис. 3.31. Виміри людського розвитку Черкаської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

24. Чернівецька область є однією з найкращих щодо забезпечення сталого людського розвитку. У 2011 р. вона посіла 2 місце регіонального рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,670$). Разом з тим аналіз блоків показав, що область значно відстає за такими індикаторами, як освітньо-кваліфікаційний рівень дорослого населення (23 ранг) та середня тривалість його навчання (22 ранг), що і зумовило, у підсумку, лише 22 сходинку для блоку «Освіта» у загальноукраїнському вимірі. Ситуація, що склалася у цій та ряді інших областей, вкотре підіймає питання про необхідність подолання суттєвих регіональних деформацій освітньо-професійних структур населення та стимулювання соціально-економічного розвитку окремих регіонів України.

Дослідження інших аспектів людського розвитку Чернівецької області показує, що, порівняно із показниками «ідеального регіону», а також найвищими результатами по Україні, уважнішого «цілепокладання» з боку органів місцевої влади потребують сфери добробуту та комфортного життя населення (табл. 3.24, рис. 3.32).

За умови прийняття максимально можливих показників відповідних блоків за одиницю, індекс добробуту Чернівецької області становить 0,579 (найвище значення відповідного індексу серед регіонів України — 0,802), індекс комфортності життя — 0,589 (відповідно, найвище значення — 0,760). Наразі область займає останнє, 25 місце за показником «Валовий регіональний продукт у розрахунку на душу населення». Тому необхідно для регіону є політика підвищення рівня життя населення, реалізація цільових заходів соціальної політики, зокрема, створення нових робочих місць, підвищення заробітної плати, адресна соціальна підтримка нужденних.

У Чернівецькій області порівняно низькими залишаються значення планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів та обсягу реалізованих населенню послуг відносно середньоукраїнського показника. Тому необхідним є подальший розвиток соціальної інфраструктури регіону, в т. ч. забезпечення доступності закладів охорони здоров'я (особливо для сільського населення), покращання їх матеріально-технічної бази. Важливим є запровадження відповідних заходів політики доходів з метою підвищення платоспроможності населення.

Треба зазначити, що у 2011 р. область досягла досить значних результатів за такими індикаторами людського розвитку, як: зниження рівня розповсюдження активного туберкульозу (1 ранг у загальноукраїнському вимірі), алкоголізму та наркоманії (2 ранг); позитивна динаміка тривалості життя населення (4 ранг); висока ймовірність дожиття від 20 до 65 років як жінок (4 ранг), так і чоловіків (3 ранг); збільшення питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість (3 ранг). Разом з цим у 2004–2011 рр.⁸⁰ Чернівецька область не

⁸⁰ Розрахунки за оновленою Методикою 2012 р.

змогла жодного разу отримати «пальму першості» за окремим блоком інтегрального ІРЛР, що об'єктивно знижує її шанси утримати найвищі сходинки⁸¹ загальноукраїнського рейтингу впродовж наступних років.

Таблиця 3.24.

Параметри людського розвитку в Чернівецькій області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	Чернівецька область	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,670	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,834	1
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,642	3
Комфортне життя	1,000	0,760	0,589	5
Добробут	1,000	0,802	0,579	6
Гідна праця	1,000	0,659	0,598	4
Освіта	1,000	0,856	0,774	2

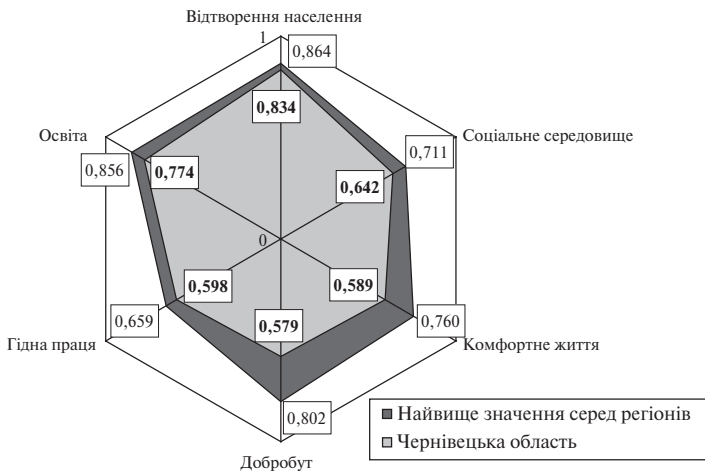

Рис. 3.32. Виміри людського розвитку Чернівецької області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

⁸¹ За підсумками 2010 р. Чернівецька область посіла 1 місце (розрахунки ІРЛР за Методикою 2012 р.).

25. Чернігівська область у 2011 р. зайняла 17 місце в загальноукраїнському рейтингу (стандартизований рівень ІРЛР $I^s = 0,618$), насамперед через високі значення блоку «Добробут» (7 місце у міжрегіональному вимірі). Значення одного з показників цього блоку — «Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість» — було одне з найвищих по Україні (поступаючись лише Запорізькій області).

Аналіз загальноукраїнських рейтингів блоків інтегрального індексу та структури власного ІРЛР Чернігівщини (табл. 3.25, рис. 3.33) показав, що найбільш проблемними наразі є комфортність проживання населення (20 місце відповідного блоку по Україні та його 5 ранг у ІРЛР) і стан соціального середовища (15 місце та 6 ранг).

Незадовільними є умови проживання насамперед сільського населення регіону: показник забезпечення централізованим водовідведенням та каналізацією посів 22 місце по Україні, а газопостачанням чи підлоговою електроплитою — 23 місце.

На жаль, у 2011 р. рівень безробіття серед населення 18–65 років на Чернігівщині впритул наблизився до найгірших значень по Україні (24 місце). Цим можна частково пояснити те, що область посіла останні, 25 сходинки і за показником «Забезпеченість населення базовим набором товарів тривалого користування (телевізор, холодильник, пральна машина)», і за показником «Кількість померлих від навмисного самоушкодження». Стурбованість викликає ситуація щодо соціального сирітства (21 місце), а також надвисокі темпи його поширення (кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, останніми роками зросла більше ніж удвічі). Отже, вирішення цих складних проблем потребує комплексного підходу. Необхідними насамперед є превентивні заходи, особливо щодо попередження самогубств, зниження загального рівня споживання алкоголю та наркотиків, формування у населення культури відповідальної поведінки, активізації соціальної роботи серед сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Як видно з рис. 3.33, найкращі результати щодо рівня людського розвитку забезпечують блоки «Освіта» та «Відтворення населення», оскільки значення відповідних індексів є близькими до найвищих показників по Україні. Використання наявного потенціалу задля покращання інших аспектів людського розвитку в Чернігівській області має бути пріоритетним для місцевих органів управління.

Таблиця 3.25.

Параметри людського розвитку в Чернігівській області, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище зна- чення серед ре- гіонів	Чернігів- ська об- ласть	Ранги блоків
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,618	
Блоки, що характеризують людський розвиток:				
Відтворення населення	1,000	0,864	0,795	2
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,423	6
Комфортне життя	1,000	0,760	0,521	5
Добробут	1,000	0,802	0,618	3
Гідна праця	1,000	0,659	0,539	4
Освіта	1,000	0,856	0,810	1

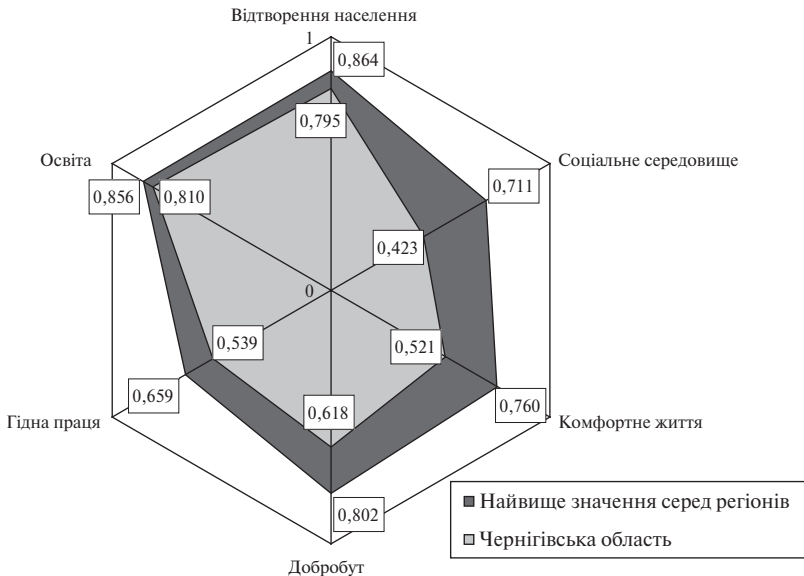

Рис. 3.33. Виміри людського розвитку Чернігівської області, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

3.3. Шляхи подолання регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку

Відтворення населення відіграє вагомую роль в структурі ІРЛР. Протягом 2004–2011 рр. цей блок постійно займав домінуючі позиції у інтегральному індексі, випереджаючи в деяких областях індекси блоку «Освіта».

Життєздатність і розвиток держави тісно пов'язані зі стійким демографічним розвитком, що гарантує суспільству відтворення людських поколінь. На демографічну ситуацію впливають безліч чинників. Так, соціально-економічні, політичні, культурні перетворення радикально змінили демографічну поведінку українського населення. Одним з каталізаторів демографічних змін стала урбанізація, що сприяла трансформації репродуктивної поведінки від багатодітності до малодітності.

На формування репродуктивних установок населення впливає, зокрема, і підвищення рівня освіти. Здобуття освіти, придбання професійних знань змінює коло інтересів, підвищує поінформованість щодо засобів контрацепції. Потреба в дітях поступається місцем іншим потребам, народження дітей відкладається на пізніші терміни.

Одним з найважливіших чинників, що впливає на демографічну ситуацію, є рівень життя населення. Перехід до ринкових відносин супроводжувався зростанням диференціації доходів, істотно змінився і характер розподілу доходів між окремими групами населення. Такі прояви, як бідність працездатної частини населення, дитяча бідність, бідність молоді призвели в свій час до серйозних демографічних проблем.

Для України характерний значний розрив у тривалості життя між чоловіками і жінками, що є наслідком високої смертності чоловіків у працездатному віці. Остання ілюструє відмінність у ймовірності дожити до 65 років. Порівняно з жінками, у чоловіків набагато вищі шанси вмерти передчасно. Подібний гендерний розрив свідчить не лише про демографічне, а і про соціальне неблагополуччя. Серед причин чоловічої надсмертності в Україні – поширеність нездорового способу життя, несприятливих умов праці, алкоголізм, наркоманія тощо. Окремо слід відмітити значну регіональну диференціацію західних та східних регіонів. Найвищі показники очікуваної тривалості життя зафіксовані на заході країни, найгірші – на сході.

Можливості відтворення населення визначає, зокрема, рівень здоров'я. Останніми десятиліттями в Україні складною є медико-демографічна ситуація, спостерігаються переважно негативні тенденції за показниками стану здоров'я населення. Показники очікуваної трива-

лості життя при народженні в останні роки мають позитивну динаміку, однак є набагато нижчими порівняно з іншими країнами.

Погіршення демографічної ситуації і показників здоров'я населення України тісно пов'язане як з соціально-економічними змінами, так і з проблемами, що накопичилися в охороні здоров'я. Застаріла матеріально-технічна база, низька заробітна плата, структурні диспропорції, неефективне використання ресурсів стали характерними для системи охорони здоров'я.

Виходячи із багатофакторності впливу на відтворення населення, задля забезпечення сталого людського розвитку державна політика має містити заходи щодо зростання народжуваності, зменшення дитячої смертності, збільшення тривалості життя, враховуючи всі вищезазначені аспекти.

Одним із найпріоритетніших напрямів є стимулювання народжуваності, яке тісно пов'язане з формуванням репродуктивних настанов молодих громадян. Нагальним завданням є покращання репродуктивного здоров'я потенційних матерів та батьків (забезпечення повнішого використання сучасних медичних технологій лікування безпліддя, зростання якості медичних послуг стосовно вагітних жінок тощо). Молода сім'я з початку свого існування має бути під пильним наглядом центрів сімейної медицини (сімейних лікарів), центрів репродуктивного здоров'я тощо. Основними заходами щодо покращання репродуктивного здоров'я молодого покоління мають бути:

- розвиток служби планування сім'ї та охорона репродуктивного здоров'я сім'ї, надання соціальної-психологічної допомоги у вихованні дітей;
- формування (шляхом створення інформаційних і освітніх програм) відповідального ставлення до створення сім'ї та батьківських обов'язків на всіх етапах становлення особистості;
- поширення в засобах масової інформації соціальної реклами, спрямованої на формування здорового способу життя;
- пропаганда медичних знань з планування сім'ї та сучасних методів контрацепції;
- своєчасність профілактичних оглядів;
- посилення контролю за діяльністю приватних медичних установ у сфері репродуктивного здоров'я, їх ліцензування та акредитація.

Окрім того, для забезпечення стабілізації населення й подальшого демографічного зростання політика держави має включати:

- залучення батька для догляду за дитиною до 3-х років з метою створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї, зростання відповідальності з боку чоловіків щодо сімейних обов'язків та поліпшення відносин між подружжям;
- введення економічних стимулів і пільг, що підвищують зацікавленість організацій у прийомі на роботу громадян з високим сімейним навантаженням, у т. ч. на умовах неповного робочого часу, за графіком або вдома;
- безоплатну професійну перепідготовку або підвищення кваліфікації жінок, які мають перерви в трудовій діяльності, викликані відпустками у зв'язку з вагітністю та пологами.

Особливої уваги потребують проблеми дошкільного виховання дітей. Поєднання сімейного й суспільного виховання найбільше відповідає цілям всебічного розвитку дитини.

Рівень дитячої смертності дітей яскраво відображає стан здоров'я фертильної частини жіночого населення, якість надання медичних послуг, екологічний стан та стан соціального благополуччя в державі. Основними причинами смерті є травми, отруєння, новоутворення, хвороби нервової системи тощо. Значна частка смертей пов'язана з несприятливою екологічною ситуацією, спадковими хворобами та неякісним медичним обслуговуванням. Важливими чинниками є також зниження рівня життя, якості харчування тощо. Істотним фактором погіршення стану здоров'я жінок і дітей є відсутність економічних та правових механізмів, що стимулюють у населення інтерес до збереження здоров'я та здорового способу життя.

Основними цілями й завданнями в сфері безпечного материнства й охорони здоров'я дітей є зниження:

- дитячої смертності за рахунок зменшення рівня неонатальної смертності, постнеонатальної смертності, дитячої смертності від травм, отруєнь, нещасних випадків;
- материнської смертності за рахунок зменшення частоти ускладнень при пологах та під час вагітності;
- кількості абортів, зокрема, за рахунок забезпечення жінок фертильного віку сучасними видами контрацепції, розробки й впровадження освітніх та інформаційних програм для дітей, підлітків, сімей, медичних працівників тощо;
- інфекційної захворюваності дітей, що попереджається за допомогою вакцинації.

Подальше скорочення дитячої смертності повинно відбуватися через належне фінансування відповідних програм, зокрема, це: закупів-

ля реанімаційного обладнання та систем підтримки життєдіяльності немовлят, медичних препаратів, підготовка спеціалістів, створення спеціалізованих медичних центрів.

Інші показники блоку відбивають як стан здоров'я, рівень життя населення, екологічну ситуацію в країні, так і цілісно відображають загальне становище в різних сферах, що стосуються життя та діяльності людини. Зокрема, середня очікувана тривалість життя при народженні є одним з найосновніших показників рівня соціально-економічного розвитку, індикатором якості життя населення країн і регіонів. Україна за середньою тривалістю життя завжди відставала від розвинутих країн, а економічна криза ще більше посилила таке становище.

Тому основними завданнями демографічної політики в області зниження смертності, зміцнення здоров'я і збільшення очікуваної тривалості життя є:

- створення умов і формування мотивації для ведення здорового способу життя;
- протидія поширенню соціально-детермінованих хвороб;
- підвищення якості життя хворих, що страждають на хронічні захворювання, та інвалідів;
- профілактика та зменшення темпів розповсюдження інфекційних хвороб;
- вчасна діагностика та профілактика хвороб системи кровообігу та органів травлення, які є основними причинами смертності серед дорослого населення;
- поліпшення якості медицини, забезпечення кваліфікованим персоналом;
- поліпшення умов праці, контроль держави за виконанням норм в сфері охорони праці на підприємствах;
- покращення екологічної ситуації, зменшення об'ємів забруднення навколишнього середовища.

Підтримання здоров'я і його соціальних детермінант впродовж життя веде до зростання очікуваної тривалості здорового життя, що дає серйозні економічні та соціальні вигоди. Здорові діти краще встигають у школі і, ставши дорослими, здібні до більш продуктивної діяльності. Дорослі, що мають можливість керувати своїми життєвими обставинами, демонструють значний потенціал економічної і соціальної активності й здатність жити здоровим життям. Здорові люди літнього віку продовжують активно вносити корисний вклад до життя суспільства. Здорове старіння і активна старість, основи яких закладаються протя-

гом життя, — це один із стратегічних пріоритетів державної демографічної політики.

Соціальне середовище — це сукупність факторів, що справляють безпосередній вплив на суспільство, а отже, і на його людський розвиток. Негативні тенденції у соціальному середовищі здатні створювати значні перешкоди для суспільного прогресу, викликати соціальну напруженість та загрожувати безпеці громадян. З другого боку, позитивні тенденції розвитку соціального середовища свідчать про зміцнення добробуту та безпеки громадян, наявність змін у свідомості індивідів, які сприяють самореалізації особистості у суспільстві.

Незважаючи на спроби дотримуватись належних правил поведінки в суспільстві, соціальне середовище характеризується порушенням порядку та чинних норм. Тому на сьогоднішній день не викликає сумніву потреба у виваженій регуляторній політиці, яка забезпечувала б оптимальний стан соціального середовища. Необхідним є попередження зростання негативних явищ у соціумі, що здійснюють на нього руйнівний вплив та є перепонами на шляху до високого рівня людського розвитку в Україні. Асоціальні явища негативно впливають на відтворення населення, і є чинником зниження якості населення в цілому. Їх наслідком є висока смертність від зовнішніх причин та поглиблення соціальної диференціації стану здоров'я.⁸²

Показники блоку (коефіцієнт злочинності; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом активного туберкульозу; кількість хворих з вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин; кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; коефіцієнт підліткової народжуваності; кількість померлих від навмисного самоушкодження) відображають основні загрози для соціального середовища України та потребують особливої уваги з боку центральних та місцевих органів влади.

Так, нині гостро стоїть проблема поширення алкоголізму та наркоманії в країні (особливо в сільській місцевості). Незважаючи на позитивну офіційну статистику, слід зазначити, що ситуація не є такою безхмарною. Однією із причин може бути поширення приватних наркологічних клінік, які надають анонімні послуги, що, в свою чергу, відображається на офіційній статистиці, яка не реєструє такі випадки.

Виняткової уваги потребує зростання алкогольної та наркотичної залежності серед молоді. Так, негативний вплив щодо поширення алкоголізації суспільства справляє і масова реклама спиртних напоїв.

⁸² Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. — С. 69.

Слід зазначити, що поширення різноманітних соціальних патологій зумовлює низку негативних наслідків. Зокрема, вони є першопричиною погіршення здоров'я та значного зростання рівня смертності. Зловживання алкоголем зумовлює негативні токсичні впливи на організм людини та підвищує ризик смерті від зовнішніх причин. Наслідками наркотизації є зростання рівня захворюваності на інфекційні хвороби (ВІЛ/СНІД, гепатити В і С, туберкульоз тощо), ризик передчасної смертності та зростання злочинності. Можна констатувати, що офіційна статистика не завжди відображає реальні масштаби поширення наркоманії, часто це скоріше є показником роботи правоохоронних органів та доступності відповідних медичних служб.⁸³

Тому необхідна політика держави щодо профілактики асоціальної поведінки, небезпечних захворювань та формування здорового способу життя (особливо серед молоді, яка першою потрапляє до групи ризику), що має включати:⁸⁴

- посилення відповідальності за продаж неповнолітнім алкогольної продукції, зокрема в збільшенні штрафів за такі порушення;
- підвищення адміністративної відповідальності за вживання алкогольної продукції в громадських місцях, насамперед на території навчальних закладів;
- поширення інформаційно-пропагандистської кампанії, що спрямована на інформування молоді про шкоду вживання алкоголю, наркотиків, профілактику захворювань, що передаються статевим шляхом (далі — ЗПСШ), ВІЛ/СНІДу;
- підтримку громадських організацій, що ефективно займаються антиалкогольною та антинаркотичною діяльністю;
- розробку та запровадження програм зі збереження їх психічного здоров'я, профілактичних та реабілітаційних програм з попередження поширення соціально небезпечних інфекцій (ВІЛ-інфекції, вірусних гепатитів, ЗПСШ тощо), спрямованих на залучення молоді до систематичних занять фізичною культурою й спортом;
- своєчасне виявлення хворих на алкоголізм та алкогольні психози, розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин, надання таким хворим спеціалізованої медичної допомоги.

⁸³ Там само, С. 132–133, 152, 154.

⁸⁴ Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні: монографія. — Умань: Сочінський, 2011. — С. 172.

На поширення туберкульозу безпосередньо впливають несприятливі побутові умови, низький рівень добробуту, поширення асоціального способу життя. Епідемія цієї хвороби спричиняє руйнівний вплив на людський розвиток. Водночас існує жорстка взаємозалежність швидкості розповсюдження туберкульозу від епідемії ВІЛ/СНІДу та поширення наркоманії. Незважаючи на спад захворюваності на активну форму туберкульозу, частка осіб з вперше в житті встановленим діагнозом є стабільно високою.

Особливе занепокоєння викликає та обставина, що на фоні загострення загальної епідемічної ситуації зростає захворюваність на поєднану інфекцію туберкульозу та ВІЛ-інфекцію, за останні 10 років показники захворюваності та смертності від цієї інфекції зросли в 10 разів.⁸⁵ Задля зменшення кількості хворих на туберкульоз необхідними заходами є:

- збільшення кількості медичних закладів, у яких обслуговуються хворі на туберкульоз, та безперервне забезпечення цих закладів медикаментозними препаратами у достатній кількості;
- модернізація існуючих тубдиспансерів шляхом оновлення обладнання та матеріально-технічної бази;
- підвищення рівня обізнаності громадян з проблемою захворюваності на туберкульоз, факторами, що їй сприяють, можливостями лікування туберкульозу;
- підвищення контролю за санітарно-гігієнічними умовами перебування ув'язнених та санітарно-гігієнічними умовами в тубдиспансерах;
- посилення профілактичної роботи у місцях позбавлення волі, у т. ч. у слідчих ізоляторах, виправно-трудових установах та у закладах соціального обслуговування бездомних;
- організація мобільних пунктів, обладнаних флюорографом, де бажаючи громадяни можуть пройти обстеження.

Важливою проблемою є зростання соціального сирітства, до категорії якого відносять, перш за все, дітей з неблагополучних сімей. Причинами цього є: недостатньо цілеспрямована стратегія співпраці органів системи опіки та піклування щодо оперативного виявлення таких дітей, брак профілактики соціального сирітства, відсутність відповідальності за ненадання інформації про виявлених дітей, брак уваги, спрямованої на раннє виявлення асоціальної поведінки батьків, коли ще є можливість змінити становище на краще. Задля поліпшення ситу-

⁸⁵ Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / За ред. Е.М.Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – С. 140–141.

ації необхідним є вирішення цілої низки проблем, для розв'язання яких потрібно реалізувати спеціальні заходи, основними серед яких є:

- чітке розмежування обов'язків усіх органів, що входять до системи опіки та піклування, щодо взаємодії, взаємоінформування та відповідальності кожної зі сторін;
- робота з попередження потрапляння дітей в інтернатні заклади;
- розроблення спеціальних методик: раннього виявлення і попередження сімейного неблагополуччя, визначення потреб у послугах для сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, тощо;
- розвиток патронатних форм тимчасового перебування дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах та не мають статусу дітей, позбавлених батьківського піклування;
- розвиток прийомних сімей як професійної сфери діяльності з відповідними вимогами, стандартами, критеріями;
- розробка механізму компенсації батьками витрат за утримання дитини у інтернатному закладі (окрім спеціальних);
- примусове лікування батьків, які страждають на алкоголізм, наркоманію, соціальна робота з такими батьками;
- залучення та активізація ресурсів громади.

Одним із різновидів соціальної патології є навмисні самоушкодження (або самогубства), їх причини — найрізноманітніші, і тому найважливішими завданнями є профілактика та максимальне зменшення абсолютних та відносних значень цього показника. Нагальним є створення мережі кабінетів соціально-психологічної допомоги особам, які перебувають у депресивному стані та мають психологічні проблеми. Важливо забезпечити соціально-психологічний нагляд і допомогу особам, які здійснили спробу самогубства, задля попередження повторного суїциду, оскільки такий ризик є доволі високим.⁸⁶

Окрім цього, необхідно активізувати та забезпечити доступність культурно-просвітницьких заходів, які відволікали б осіб, схильних до суїцидальних настроїв, від думок такого характеру. Можливим є залучення волонтерів із числа осіб, які мали позитивний досвід роботи у цьому напрямі.

⁸⁶ Левчук Н.М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі: монографія. — К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2011. — С. 442.

Задля попередження самогубств також пропонується створення системи швидкого реагування на скарги громадян, наприклад, он-лайн система (аналог співробітництва соціальної мережі Facebook з національним альянсом щодо попередження суїцидів у США), націлена на профілактику самогубств серед користувачів соціальних мереж.

Разом з тим слід виділити загальні для всіх показників напрями регіональної політики, спрямовані на покращення ситуації у регіонах. Зважаючи на тенденції розвитку соціального середовища України, першочерговими заходами державної політики мають стати:

- активізація соціальної роботи у регіонах (особливо у малих населених пунктах), насамперед серед жінок, які мають намір відмовитись від новонароджених дітей. Психолого-соціальна допомога таким жінкам передбачає створення розвиненої мережі спеціалізованих центрів, у яких жінки з новонародженими дітьми можуть отримати комплекс відповідних соціальних послуг. Особлива увага при цьому має приділятися роботі психолога з метою впливу на рішення матері відмовитись від дитини. Крім того, необхідною є і активізація соціальної роботи з сім'ями у складних життєвих обставинах, в яких виховуються діти. Ця робота сприятиме відповідальному батьківству, покращенню умов виховання дітей, а отже, зменшенню кількості дітей, позбавлених батьківського піклування;
- інший вектор соціальної роботи, який дасть змогу покращити стан соціального середовища — робота з громадянами, котрі повернулися з місць позбавлення волі. Для цієї категорії проведена з ними соціальна робота — можливість реінтегруватись у соціум та відмовитись від повторного вчинення злочинів. Слід зазначити, що у великих містах функціонує достатня кількість закладів, які можуть забезпечити надання соціальних послуг, тоді як у селах та малих населених пунктах проблема наявності таких закладів стоїть надзвичайно гостро;
- ще одним важливим напрямом є регулярне проведення акцій, орієнтованих на пропаганду здорового способу життя серед населення. Такі акції мають охоплювати весь контингент громадян. Пропагування здорового способу життя здебільшого здійснюється в навчальних закладах і спрямоване на учнівську та студентську молодь. Однак проблеми алкоголізму і наркоманії, захворюваності на туберкульоз стосуються не лише молодих людей, а й осіб середнього та старшого віку. Розробка ефективних програм поширення здорового способу життя, що спонукатимуть осіб різного віку відмовитись від шкідливих звичок і використовуватимуть індивідуальні для кожної вікової групи аргументи почати здоровий спосіб життя, сприятиме «оздоровленню» і безпеці соціального середовища.

Комфортне життя. Комфортність проживання у регіоні включає в себе дві складові: 1) стан екології в місцевості проживання та 2) стан селітебної системи щодо: наявності і доступності житла, його обладнання зручностями, наявності розгалуженої соціальної інфраструктури, стану транспортної інфраструктури, зручностей комунікації.

Відповідно, регіони України поділяються на такі: де стан селітебної системи задовільний, але не задовільний стан екології, або де стан селітебної системи незадовільний, але задовільний стан екології, або де незадовільний стан як селітебної системи, так і екологічної. Регіонів, які б не мали проблем, просто не існує, оскільки якщо диференціація за станом довкілля є яскраво виокремленою, то проблеми зі станом інженерних мереж характерні для держави в цілому.

Переважна більшість об'єктів житлово-комунального господарства, транспортної мережі, інженерної мережі, об'єктів соціальної інфраструктури дісталися Україні у спадок від колишнього Радянського Союзу. Враховуючи те, що за часів незалежності нашої держави вже виросло покоління молодих людей, ці об'єкти мають досить поважний вік. Підготовка до проведення чемпіонату по футболу «ЄВРО 2012» позначилася гострою проблематикою необхідності модернізації інфраструктури — транспортної мережі, розбудови аеропортів, залізничних вокзалів, стадіонів тощо. Цей епізод повернув нас до розгляду значного відставання України від розвинутих європейських країн у цій сфері.

Водночас чітко поставлене завдання модернізації дорожньої мережі та інженерних мереж має стати локомотивом поживлення економіки через мультиплікаційний ефект державного замовлення для вітчизняних виробництв, створення нових робочих місць. Залучення до цих проектів інвесторів здатне покращити інвестиційний клімат у державі. Слід зауважити, що Україна, яка має розвинутий металургійний комплекс, характеризується низьким внутрішнім попитом на металургійну продукцію (що складає близько 20% від загальних обсягів виробництва⁸⁷), в умовах постійного коливання світової кон'юнктури, збільшення такого попиту буде гарантією стабільної роботи основної бюджетоутворюючої галузі, яка, до того ж, забезпечує «левову» частину валютних надходжень до державної скарбниці.⁸⁸

⁸⁷ Кукин С. Внутренний выход / Сайт информационного агентства Минпром [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://minprom.ua/articles/84598.html>

⁸⁸ Там само: «...близько 60% з 571 млн. тонн загального металофонду України характеризується як «повністю зношений прокат». Інтенсивна заміна цих 337 млн. тонн, які відслужили своє, конструкцій дасть змогу гарантовано додати до портфелю замовлень наших металургів ще 10–12,5 млн. тонн щорічного виробництва і збуту сталевих продукції протягом 10–15 років. Такий розклад відразу ж змінить співвідношення продажів української сталі всередині країни і на експорт на користь першого каналу. І тим самим додасть стабільності в роботі підприємств чорної металургії України» (переклад з рос.).

Житло є одним із найважливіших аспектів людського розвитку. З якістю житла тісно пов'язана якість життя людини, воно захищає від несприятливих факторів зовнішнього середовища, є місцем відпочинку, відновлення сил. Відсутність у квартирі необхідних санітарно-гігієнічних умов негативно впливає на здоров'я, психічний та моральний стан, взаємини в родині. Зношеність житлового фонду ставить проблему щодо необхідності його оновлення.

В Україні неодноразово запроваджували програми, покликані збільшити доступність житла для певних верств населення — зокрема молоді, проте загальна висока вартість кредитів знижує привабливість іпотечних програм як для населення, так і для держави, яка має компенсувати виплату частини коштів. Серед останніх спроб зрушити проблему з місця — прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 25.04.2012 р. № 343⁸⁹ щодо порядку здешевлення вартості іпотечних кредитів для забезпечення доступним житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов. За цією Постановою передбачається відшкодування частини процентів за кредитами, отриманими на будівництво (реконструкцію) чи придбання в об'єктах незавершеного будівництва або нереалізованого замовниками (управителями) в об'єктах, прийнятих в експлуатацію після 2007 р. житла (квартири в багатоквартирних житлових будинках, індивідуальні житлові будинки або майнові права на них). До кредитів, за якими надається часткова компенсація процентів, установлені такі вимоги: 1) надання кредиту в гривнях; 2) строк кредитування — до 15 років з моменту укладення позичальником кредитного договору; 3) процентна ставка не перевищує 16% річних; 4) обов'язковий власний внесок позичальника не перевищує 25% вартості житла; 5) максимальний розмір кредиту, за яким може бути надана часткова компенсація процентів, визначається шляхом множення нормативної площі житла на його розрахункову вартість; 6) укладення договорів поруки з кожним дієздатним членом сім'ї, на якого розраховується відповідно до п. 7 цього Порядку часткова компенсація процентів. Позичальник може укладати договори поруки також з іншими поручителями та надавати додаткову заставу за кредитним договором. Платоспроможність позичальника може визначатися з урахуванням доходів його поручителів.

Проте практика реалізації даної постанови вже виявила ряд проблем — завищену вартість житла, яке виставляється для продажу, брак на ринку нерухомості квартир невеликої площі, які відповідають параметрам Програми. Та небагато банків готові кредитувати іпотеку під 16% річних в умовах, коли приблизно під такий самий відсоток вони розміщують депозити від населення.

⁸⁹ Про затвердження Порядку здешевлення вартості іпотечних кредитів для забезпечення доступним житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2012 р. № 343.

Загалом ринок нерухомості переобтяжений спекулятивними складовими, які виникають з моменту оформлення землевідведення до безпосереднього продажу. Тому заходи щодо декриміналізації, зниження корупційної складової, здешевлення вартості будівельних матеріалів та обмеження норми прибутку будівельних компаній здатні значно здешевити житло. До того ж, в арсеналі української фінансової системи практично відсутні інструменти, які запускають механізми «довгих грошей».

У житловому фонді України близько 10 млн. будинків загальною площею 1031 млн. кв. м. З них 4,8 млн. кв. м знаходилося в експлуатації з граничним ступенем зносу.⁹⁰ Зношеність наявного житлового фонду погіршує комфортність проживання його мешканців. А з економічного погляду, старий житловий фонд характеризується високою енергозатратністю в експлуатації, що збільшує витрати з його утримання як для населення, так і для держави. В котрий раз у суспільстві виникає дискусія стосовно того, яким чином вирішити цю проблему, — або реконструювати старе житло, або зносити і будувати на його місці нове. На перший погляд, варіант щодо нового будівництва виглядає більш привабливо, але справа гальмується через низьку довіру населення до подібних проєктів — люди бояться бути ошуканими, а 100% гарантію, що в процесі переселення (тому що їх потрібно кудись переселяти) вони не понесуть великих втрат, ніхто їм не береться гарантувати. Хоча переїзд — вже сам по собі стрес, особливо для літніх людей. З технічного погляду, реалізація таких проєктів потребує серйозних фінансових ресурсів, а також наявності фонду відселення (для постійного або тимчасового перебування).

Кожному об'єкту нерухомості відведено певний строк експлуатації: будь-який будинок колись було побудовано, він експлуатується певний час, а потім потребує капітального ремонту або реконструкції.⁹¹ Спроби здійснити реконструкцію зношеного житлового фонду мають певну іс-

⁹⁰ Орленко М.О. Санация зданий как решения проблемы модернизации жилищного фонда // Технично-аналитический журнал Оконные Технологии; № 28 от 2007 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.wt.com.ua/?act=magazine&id=16>

⁹¹ «Будівельними нормами передбачені типові терміни, які є свого роду гарантійним терміном служби відповідних елементів конструкції. Наприклад, система опалення в будинку потребує заміни через 30 років (коли використовуються металеві конвектори) або через 40 років (якщо чавунні радіатори). Водопровід і каналізація розраховані на 25 років служби, приблизно стільки ж служать дерев'яні підлоги, двері, рами та інші дерев'яні конструкції. Тому комплексний ремонт із заміною інженерних комунікацій у будинках усіх типів слід проводити кожні 30 років, а вибірковий — раз в 15–20 років. «Хрущовки», збудовані з тонкостінних панелей, розраховані на 40–50 років служби. Останні споруджувалися з 1959 р. по 1967 р. Як вважають фахівці, при нормальній експлуатації «хрущовки» простоять ще років 15–20, тому що, як показують дослідження, панелі «хрущовок» мають міцність, яка в півтора рази перевищує проєктну». (Джерело: В черном списке. Что делать, когда дом подлежит реконструкции / Сайт информационно-аналитического портала «СТОличная недвижимость» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://100reality.ua/archive-article/848>

торію, так ще у 1998 р. було прийнято державну Програму реконструкції житлових будинків перших масових серій.⁹² За нею передбачалося запровадження ряду пілотних проєктів, потім проведення масової реконструкції. Проте її реалізація зіткнулася з браком фінансування і знову з проблемою відселення мешканців, оскільки правове забезпечення цього процесу викликає багато питань, які не врегульовані.

Комплексну реконструкцію можна проводити двома способами. Перший передбачає відселення мешканців. Це зручніше в плані будівництва. Та виникають складнощі, пов'язані із забезпеченням людей, яких відселяють, новою житлоплощею. Адже якщо в квартирі прописано дві–три сім'ї, всім їм потрібно надати окреме житло. Інвестор погоджується на це лише за умови, що його витрати окупляться, а таке можливо далеко не завжди: в більшості випадків для того, щоб окупилася реконструкція будинку з відселенням мешканців, оновлена п'ятиповерхівка повинна мати 9–10 поверхів. Зрозуміло, що її фундамент такого навантаження не витримає.⁹³ Тому в останні роки спеціалісти і місцеве самоврядування схилиються до стратегії, за якою реконструкція має проводитися без відселення.

Близько 35% теплової енергії, що виробляється в країні, та 43% спожитого природного газу використовуються в житлово-комунальному секторі переважно для потреб опалення, гарячого водопостачання та вентиляції будівель. Ефективність використання цієї енергії вкрай низька, а собівартість її безперервно зростає у зв'язку зі зростанням цін на паливо та, в першу чергу, на природний газ. При цьому якість послуг теплопостачання в містах та населених пунктах залишається низькою. Причиною ситуації, що викладена вище, є значний фізичний та моральний знос систем теплопостачання, а також невідповідність огорожуваних конструкцій переважної більшості існуючих будівель та споруд сучасним вимогам з теплоізоляції. Виходом з цієї ситуації є проведення масової модернізації таких будівель і систем водо- та теплопостачання на основі використання сучасних енергозберігаючих технологій.⁹⁴

Неодноразово приймалися програми, спрямовані на запровадження енергозберігаючих технологій («Про енергозбереження» від 01.07.1994 р. № 74/94-ВР; «Про внесення змін до деяких законодав-

⁹² Про заходи щодо реконструкції житлових будинків перших масових серій: Кабінет Міністрів України; Постанова, Програма від 14.05.1999 р. № 820 // Офіційний вісник України від 04.06.1999 р. – 1999. – № 20. – С. 163, код акту 7535/1999.

⁹³ Дамаскин Б. Большинству киевских домов необходим капитальный ремонт / Сайт информационно-аналитического портала «СТОличная недвижимость» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://100realty.ua/archive-article/1131>

⁹⁴ Розроблення проєкту Закону України «Про енергоефективність у житлово-комунальному господарстві»: Звіт про науково-дослідну роботу за договором № Е3-15-1-07 від 27.11.2007 р. / ТОВ «АРНІКА-Центр». – К. – 2008. – С. 11.

чих активів України щодо стимулювання заходів з енергозбереження» від 16.03.2007 р. № 760-V; наказ Президента України № 679/2008 про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 30.05.2008 р. «Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів»). У 2006 р. було прийнято також Закон України «Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду».⁹⁵ Зміст цих документів, в основному, орієнтується на знесення старого житлового фонду з будівництвом на його місці нових сучасних будівель. Щодо енергозбереження, то підвищення енергоефективності житлових будівель є завданням важливим з трьох боків: по-перше, через підвищення якості життя населення — в таких будинках тепліше, комфортніше проживати; по-друге, населення знижує свої витрати на оплату комунальних послуг; третім аспектом є екологічний ефект таких заходів.

Проблематика обладнання зручностями міських і сільських систем поселень має різну специфіку. Якщо для міських поселень проблемою є зношеність мережі і високе навантаження на неї, низька енергоефективність, то в сільській місцевості це проблема загалом низького або недостатнього рівня обладнання, зокрема гострою є проблема водозабезпеченості та наявності ефективних систем водовідведення і каналізації. Кричущою є проблема питної води.

Значно нижчою за показники розвинутих країн є забезпеченість транспортною інфраструктурою, зокрема мережею автомобільних доріг. Так, середньоукраїнський показник — приблизно 0,280 км/км², а в Німеччині 1,85 км/км², Франції 1,5 км/км², навіть у Польщі — 1,4 км/км². Темпи нового дорожнього будівництва є вкрай низькими на тлі автомобільного буму, який поширився Україною за роки незалежності. До такого збільшення навантаження виявилися не готовими як міська мережа доріг, так і дороги міжміського сполучення. Бурхливий розвиток автотранспорту позначився різким збільшенням викидів у атмосферне повітря.

Важливим аспектом людського розвитку є доступ до інфраструктури, оскільки створювати весь комплекс інфраструктурних об'єктів у кожному населеному пункті (особливо, якщо це сільська місцевість) не є доречним. Згідно з даними Обстеження умов життя домогосподарств за показником наявності регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвинутою інфраструктурою, регіони диференціюються досить істотно. Особливо актуальним є

⁹⁵ Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду: Закон України від 22.12.2006 р. № 525-V // Офіційний вісник України. — 2007. — № 2. — С. 18. — Ст. 64, код акту 38405/2007.

дотримання доступності мережі медичних закладів і забезпечення послугами термінової медичної допомоги.

Як вже зазначалося, окремою великою проблемою в контексті комфортності проживання є стан довкілля. Регіони України за екологічним станом значно диференціюються, навіть у межах однієї області стан довкілля різних місцевостей може радикально вірізнятися, характеризуватися комплексом індивідуальних проблем. Наявність певних видів екологічно небезпечних виробництв (збагачення вугілля, коксохімічне виробництво, збагачення руди, металургія, виробництво цементу, аміаку, нафтопереробка тощо — цей перелік досить довгий) провокує величезний тиск на окремі середовища довкілля та знижує його асиміляційний потенціал.

В той же час життєдіяльність пересічних громадян справляє екологічний тиск на довкілля, про який більшість з них навіть не замислюються. Зокрема, в останні роки досить гостро стала проблема забруднення поверхневих водних об'єктів фосфатами, джерелом якого є масове використання у побуті відповідних миючих засобів з поверхнево активними речовинами. Потрапляючи до каналізації, а потім у водойми, фосфати здійснюють евтрофікацію водойм — стимулюють активний ріст водоростей, планктону та інших мікроорганізмів, які, збільшуючи свою кількість, витрачають весь кисень у воді. У результаті помирають вищі річкові тварини (риби, раки), відбувається отруєння води продуктами розпаду органіки.

Темпи накопичення побутових відходів вражають і жахають, оскільки їх переробку на сучасному, екологічнобезпечному рівні не налагоджено, а переважає екстенсивна стратегія поводження з ними — складування на полігонах побутових відходів, де ступінь їх переробки практично нульовий. Такі полігони перетворюються на джерело забруднення довкілля і стають горем для населення, що мешкає поряд, підриваючи його здоров'я.

Підсумовуючи вищенаведене, окреслимо основні напрями політики забезпечення людського розвитку в сфері підвищення комфортності проживання населення за регіонами України:

- стосовно покращення стану житлового фонду:
 - 1) стимулювання нового житлового будівництва, орієнтоване на збільшення сегмента доступного житла. Цей процес має супроводжуватися спрощенням системи отримання дозволів на будівництво, відведення земельних ділянок;
 - 2) капітальний ремонт, санація, реконструкція старого житлового фонду, особливо будинків перших масових серій

забудови, що, залежно від обставин і схеми фінансування, може проводитися як з відселенням, так і без відселення мешканців;

- 3) модернізація та прокладання нових інженерних мереж з метою приведення у відповідність до сучасних норм і потреб їх технічного стану, а також показників енергоефективності і матеріалоемності;
 - 4) залучення громадян у якості інвесторів ремонту і санації власного житла (щодо міського житлового фонду) на умовах пільгового кредитування оплати цих робіт, а також за схемою пільгової оплати комунальних платежів;
 - 5) стимулювання запровадження нових екологозберігаючих технологій та екологобезпечних зразків поведінки у приватному житловому будівництві (використання нових видів енергії для опалення і гарячого водопостачання, вентиляції та кондиціювання повітря, інноваційних систем водозабезпечення, каналізації і водовідведення тощо) на умовах пільгового кредитування придбання та експлуатації таких установок;
- стосовно збільшення доступності житла:
 - 1) запровадження механізмів здешевлення кредитів на придбання житла (пільгового іпотечного кредитування; дольової участі держави у погашенні кредитів на певних умовах тощо);
 - 2) створення державного житлового фонду доступного житла економкласу, яке має надаватися громадянам на умовах довгострокової оренди;
 - підвищення щільності дорожньої мережі та якості дорожнього покриття, розбудова транспортної інфраструктури;
 - збільшення доступності соціальної інфраструктури шляхом підтримки і модернізації вже існуючих, побудови нових об'єктів при покращенні логістики їх розташування та можливості для громадян дістатися до них;
 - в екологічній сфері:
 - 1) проведення планомірної і наполегливої роботи зі зниження антропогенного тиску на довкілля в місцях дислокації екологічно небезпечних виробництв;
 - 2) запровадження інноваційних схем переробки сміття та інших небезпечних твердих відходів;

- 3) зменшення обсягів скидання у поверхневі водні об'єкти неочищених або слабо очищених вод;
- 4) підвищення якості питної води.

Добробут населення. Вирішення проблем регіональної диференціації рівня життя населення залишається одним з найважливіших напрямів соціальної політики держави, оскільки саме на цьому рівні формуються важливі ризики соціальної безпеки та згуртованості суспільства. Сучасна соціальна політика має ряд інструментів впливу на рівень матеріального добробуту населення — як загальнодержавного, так і цільового, адресного значення. Розширення базових соціальних гарантій, забезпечення підвищення та легалізації заробітної плати, можливостей продуктивної зайнятості як основного джерела доходів населення, регулювання цін і тарифів на суспільно значущі послуги, формування сприятливого фіскального клімату та бізнесового середовища, розвиток доступного ринку фінансових послуг, — все це заходи загального впливу, що забезпечуватимуть позитивні ефекти для широкого загалу. З другого боку, адресні заходи цільового впливу є неодмінною умовою протидії маргіналізації вразливих категорій населення та «підтягування» їх до середньоукраїнських стандартів.

Важливо враховувати, що проблема матеріального добробуту має комплексний характер, залежить як від «зовнішніх» детермінантів рівня життя, таких як економічний потенціал регіону або рівень його промислового розвитку, так і від інших чинників, що характеризують реальну купівельну спроможність наявних доходів, визначають можливості задоволення як «базових», так і розширених потреб домогосподарств. Відповідно, заходи соціальної політики мають спрямовуватися не лише на загальну підтримку доходів населення та захист вразливих верств суспільства, а й на регулювання політики цін і тарифів у регіонах, забезпечення доступності житла для різних категорій населення, сприяння підвищенню загальної комфортності умов проживання та доступності соціальних послуг. Пом'якшення регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку потребуватиме також вдосконалення системи міжбюджетних відносин, розширення витратних повноважень місцевих бюджетів та зміцнення їх власної дохідної бази, підвищення ефективності використання соціальних видатків та посилення адресності системи соціальної допомоги. Вирішення цих наукових завдань має становити підґрунтя майбутніх досліджень, результати яких повинні бути імplementовані у відповідних соціальних програмах та стратегіях регіонального розвитку.

Протягом минулих років основним цільовим інструментом впливу на рівень життя населення були заходи Стратегії подолання бідності на

період до 2010 року. Ця державна стратегія визначила значення терміна «бідність», єдиний відносний критерій віднесення різних верств населення до категорії бідних (національна межа бідності), основні напрями та етапи подолання бідності. Зазначимо, що в результаті реалізації відповідної державної програми вдалося досягти позитивних зрушень за всіма проголошеними напрямками державної політики, досягнуто основну мету Стратегії, а саме — стабілізовано рівень життя та усунуто найгостріші прояви бідності в країні та її регіонах.

Правонаступницею вищезазначеної Стратегії стала Державна цільова соціальна програма подолання та запобігання бідності на період до 2015 року, затверджена Урядом України, комплексний характер якої дає можливість очікувати позитивних наслідків від її реалізації для економічного становища населення України та вирівнювання диспропорцій у рівні матеріального добробуту регіонів. Можна сподіватися, що виконання Програми сприятиме збільшенню доходів громадян, зниженню рівня бідності, насамперед серед працюючих громадян та сімей з дітьми, зменшенню розриву між показниками бідності у містах та сільській місцевості, розв'язанню соціальних проблем і підвищенню рівня життя населення.

Розв'язання проблеми передбачається за такими напрямками:

- відновлення виробництва та стимулювання економічного зростання;
- сприяння зайнятості населення та розвитку ринку праці;
- удосконалення механізму оплати праці та соціального діалогу як основних чинників створення умов для гідної праці;
- розвиток системи соціального страхування;
- удосконалення пенсійної системи;
- реформування системи соціального захисту;
- соціальна підтримка сімей, дітей та молоді;
- поліпшення медичного обслуговування населення;
- удосконалення методологічних підходів до оцінки бідності та проведення моніторингу ефективності виконання Програми.

Хоча переважна більшість цих напрямів політики має загальнодержавне значення (наприклад, розвиток системи соціального страхування та пенсійної системи, удосконалення механізму оплати праці тощо), значення окремих з них особливо актуалізується саме для областей, у яких спостерігаються найгірша ситуація щодо диспропорцій у рівні добробуту населення. Так, у західних областях країни традиційно фіксують високі показники безробіття, вони характеризуються нижчим рів-

нем загального економічного розвитку, відсутністю промислового потенціалу, а отже, й нижчою середньою заробітною платою. Менші обсяги валового продукту, що виробляється в цих регіонах, закономірно супроводжуються низьким рівнем власних доходів місцевих бюджетів та призводять до високої залежності від дотацій Державного бюджету. Вочевидь, це не сприяє покращенню ситуації з фінансуванням заходів соціальної політики, формує загрозу заборгованості з соціальних виплат або заробітної плати в бюджетному секторі.

З другого боку, особливості дітородних настанов населення цих регіонів та висока роль сімейних цінностей, що передбачають наявність великих родин, сприяють зростанню ризиків бідності, оскільки саме багатодітні сім'ї формують специфічну вразливу групу, та обумовлюють високу залежність добробуту цих сімей від рівня соціальних трансфертів.

З огляду на це, для підвищення рівня добробуту населення західних регіонів актуалізується роль обґрунтованої економічної політики, розвитку ринків праці та створення нових робочих місць. Особливо перспективним у цьому контексті видається розвиток сегмента послуг — бізнесових, інформаційних, фінансових, транспортних, соціальних тощо, що дасть змогу реструктуризувати переважно аграрну зайнятість населення, з її низькими продуктивністю та рівнем оплати праці, на користь робочих місць інноваційного характеру, що відповідатиме особливостям постіндустріального розвитку європейських країн. Потужна рекреаційна база регіону сформує передумови для успішного розвитку індустрії туризму.

Іншим важливим аспектом, який визначає наявність регіональних диспропорцій у рівні матеріального добробуту населення, залишаються відмінності у рівні цін, що обумовлюють нерівність реальної купівельної спроможності доходів. Оскільки чинний механізм ціноутворення в системі окремих суспільних послуг (наприклад, тарифи житлово-комунальних послуг, послуг громадського транспорту, розмір формальних платежів у системі охорони здоров'я або освіти, послуги, які надають заклади культури) перебуває під регулятивним впливом органів місцевого управління, необхідним є відповідний моніторинг цінової політики в регіонах, адвокативна робота з надавачами цих послуг щодо позиціонування економічно обґрунтованих цін та прямого їх дотування державою у випадку потреби. Вирівнювання регіональних диспропорцій у реальній «вартості» життя в різних регіонах є завданням нагальної необхідності, оскільки диспропорції досить часто зумовлені не тільки об'єктивними факторами, дією ринкового механізму, а й штучним завищенням цін, відсутністю конкуренції серед постачальників комунальних послуг, поширенням неформальних платежів населення в галузях охорони здоров'я та освіти.

Якщо заходи політики, спрямовані на вирівнювання диспропорцій щодо «базових» складових матеріального добробуту, є досить очевидними й цілком досяжними за допомогою запропонованих інструментів впливу, то подолання нерівності в «розширених» економічних потребах населення є більш складним завданням. До економічних потреб вищого рівня можна віднести можливість заощадження коштів та їх інвестування, здійснення вартісних покупок та придбання нерухомості населенням; очевидно, що забезпечити пом'якшення диспропорцій у цій сфері лише інструментами впливу, які є у розпорядженні центральних або місцевих органів управління, неможливо. На цьому рівні посилюється роль ринкових сил, співвідношення попиту та пропозиції на ринку нерухомості, розвиток програм житлового кредитування тощо. З огляду на незадовільний рівень забезпечення громадян житломі високу вартість комерційних житлових кредитів, важливим кроком можна вважати прийняття Концепції Програми будівництва доступного житла на 2009–2016 рр. Цей документ передбачає запровадження нових ефективних фінансово-інвестиційних механізмів державної підтримки будівництва, зокрема надання іпотечного кредиту за нижчими відсотковими ставками за гарантії Державної іпотечної установи, запровадження індивідуальних цільових авансових внесків на спеціальних банківських депозитах з наступним виділенням державою премії в розмірі 20% величини заощаджень у випадку нагромадження коштів, необхідних для першого внеску тощо. Проте реалізація Програми наразі відбувається дуже повільно, не засвідчуючи належного прогресу в розширенні можливостей доступу населення регіонів до купівлі нерухомості. Основні проблеми, що знижують ефективність передбачених заходів — брак бюджетних асигнувань, непрозорість схем та надмірна ускладненість організаційних процедур, недостатня мотивація приватних забудовників залучатися до участі в Програмі.

Важливе значення для забезпечення можливостей населення в інвестуванні заощаджених коштів має й розвиток банківської системи — розширення спектра фінансових послуг для приватних клієнтів, підвищення доступності програм комерційного кредитування та сприятливість їх умов для позичальників, фінансова політика банків щодо розміру відсоткових ставок за депозитами тощо. Проблемним аспектом залишається й низький рівень фінансової грамотності населення та загальної довіри до банківської системи, що визначає потребу в реалізації масштабних інформаційних кампаній, формування сектору консалтингових послуг у галузі фінансів з одного боку, посилення регуляторної функції держави на ринку банківських послуг — з другого.

У цілому, напрями можливого впливу на «розширені» економічні можливості населення відповідають стратегічним пріоритетам форму-

вання середнього класу в Україні. Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва та ділової активності, спрощення дозвільних процедур, скорочення до економічно обґрунтованого рівня кількості видів діяльності, що підлягають ліцензуванню, зниження фіскального навантаження та забезпечення доступу малих і середніх підприємств до фінансових ресурсів, зокрема регіональних фондів мікрокредитування, — це лише частина заходів, що забезпечать зниження рівня майнового розшарування населення, у т. ч. і у регіональному аспекті.

Гідна праця. Негативні тенденції у сфері зайнятості можуть зумовлювати істотні перешкоди для суспільного прогресу, викликати напруженість та загрожувати матеріальному добробуту громадян. Соціальна політика формування гідних умов праці та зайнятості населення має сприяти вирівнюванню регіональних диспропорцій шляхом подолання негативних тенденцій та активізації резервів кожного регіону в досягненні цільових рівнів критеріїв людського розвитку.

Основою для розробки рекомендацій щодо політики формування ефективної стратегії розвитку регіонів є врахування динаміки регіональних варіацій базових показників та загальних індексів. Найзначніші регіональні диспропорції, а також зони нестійкості і невизначеності потребують першочергової уваги і розробки відповідних заходів щодо поліпшення ситуації.

Найбільш узагальнюючим показником регіональної ситуації щодо сприятливості умов зайнятості та праці людському розвитку є рівень зайнятості. Він демонструє не тільки трудовий потенціал економічного розвитку регіону, а й визначає ступінь доступності легітимного способу отримання засобів життєснування, продуктивної форми реалізації творчої активності людини, її фізичного та ментального самовдосконалення, а також провідної форми загальної соціалізації. Підвищення рівня зайнятості має бути досягнуто за рахунок збільшення кількості робочих місць у реєстрованих суб'єктів господарювання; активізації виходу на ринок праці економічно неактивного населення працездатного віку та сприяння їм в отриманні першого робочого місця після тривалої перерви трудового стажу; посилення працевлаштування молоді, особливо в сільській місцевості, на гідні робочі місця; підвищення рівня попиту на працю та його відповідності професійно-технічній і вищій освіченості населення. Ця мета має бути досягнута за умов подолання наявної тенденції деформалізації зайнятості та забезпечення максимального охоплення соціальним захистом усього зайнятого населення.

Особливу актуальність за істотних відмінностей економічної спеціалізації регіонів набуває потреба відновлення дієвої системи професійної орієнтації взагалі та незайнятого й економічно неактивного на-

селення, в т. ч. молоді, яка навчається у закладах різних рівнів акредитації або здобула освіту, зокрема. Більшість регіонів, де рівень зайнятості є найнижчим, — це ті, що не знайшли свою нішу в економічному просторі. Професійна та підприємницька орієнтація в цих умовах може стати провідною ланкою інкубаційних систем зрощування нових видів економічної діяльності, що дасть поштовх створенню нових робочих місць.

Ефективним механізмом захисту зайнятості, що дасть змогу підвищити її рівень, є попереджувальна система підтримки працівників, які опинилися під загрозою вивільнення. На рівні регіонального соціального діалогу, активізації участі регіональних ланок державної влади тощо має бути створено відкриту для новацій та гнучку систему, яка у консультативному, правовому, організаційному та фінансовому режимах здатна відтермінувати звільнення та відшукати інші шляхи оптимізації економічних і соціальних інтересів. Перспективною складовою такої системи є розвиток оплачуваних громадських робіт для тимчасово незадіяного зайнятого населення, фінансова підтримка державних та недержавних фондів соціального страхування, розвиток систем аутсорсингу, лізингу, аутстафінгу персоналу тощо.

Регіональне безробіття — це проблема, подолання якої потребує комплексного підходу, в його межах збалансованість впливу різних чинників має виняткове значення. Це пов'язано з тим, що не лише рівень безробіття є негативним індикатором ситуації на ринку праці в регіоні. Мобільність робочої сили в різних проєкціях соціально-економічних відносин — обов'язкова умова гнучкості й адекватності ринку праці економічному та соціальному розвитку країни. Відповідно до цього, безробіття часто виступає транзитивним станом, що необхідний для ефективного працевлаштування. Таким чином, проблемою є не стільки безробіття, скільки його надмірність та невідповідність регіональній мобільності. Так, в АР Крим один з найнижчих рівнів безробіття забезпечується максимальним рівнем мобільності — у 2011 р. 77,8% працівників реєстрованих підприємств змінили робоче місце на інше або на стан незайнятості. В Київській, Луганській та Одеській областях, де рівень безробіття також був найменшим, рівень мобільності помітно перевищував середнє значення по країні. В той же час у Житомирській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській та Чернігівській областях, де рівні безробіття були найбільші, рівень мобільності був помітно меншим за середній по країні. Це означає, що перспективи цих областей у зниженні рівня безробіття, якщо ситуація не буде якісно змінена, є невисокими.

Враховуючи результати аналізу, державна соціально-економічна політика щодо зниження непродуктивного безробіття повинна бути

спрямована за двома напрямками: удосконалення системи сприяння пошуку нового робочого місця, усунення перешкод пошуку підходящої роботи, а також активізації механізмів створення та збереження робочих місць. Для цього необхідно удосконалити регіональні механізми мінімізації наслідків світової фінансової кризи у сфері зайнятості населення та загальнообов'язкового державного соціального страхування. Варто забезпечити розширення практики проведення професійного навчання безробітних на підприємствах, в установах, організаціях з одночасним забезпеченням можливості виплати заробітної плати особам, які пройшли навчання на підприємстві за рахунок коштів Державного центру зайнятості, або надання податкових пільг на час стажування. Досить дієвим засобом регіонального вирівнювання надмірного безробіття можна вважати надання на умовах аутсорсингу Державним центром зайнятості відповідних кадрових послуг підприємцям, визначення умов та вартості збереження робочих місць, отримання державних пільг та допомог для цього. Для найбільш проблемних регіонів може бути актуальним тимчасове покриття державою скорочення відрахувань до Пенсійного фонду для осіб, охоплених гнучкими формами зайнятості (неповний робочий день, тиждень тощо), а також введення допомоги з часткового безробіття особам, які перебувають у тривалих відпустках на вимогу адміністрації та через перехід підприємства на скорочений робочий час.

Найбільшу загрозу людині та можливостям її розвитку у період зайнятості створюють небезпечні та санітарно-гігієнічно неприйнятні умови праці. Слід зазначити, що рівень поширення відповідного явища в країні є надзвичайно високим навіть за офіційними даними, а якщо взяти до уваги, що подібним спостереженням охоплені лише статистично великі підприємства та офіційно зареєстровані, а також те, що рівень безпеки та якості умов праці у неформальному секторі значно поступається офіційним підприємствам, цілком логічно припустити, що реальна ситуація в сфері повної зайнятості ще гірша.

Цілком очікуваним є те, що частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, досягає найбільших значень у промислово розвинених регіонах. Вважаємо, що саме в цих регіонах слід зосередити увагу на поліпшенні загальних виробничих умов та конкретних умов праці. Для цього слід забезпечити узгодження політики безпеки та захисту праці із загальнодержавною екологічною політикою, і розглядати робоче середовище як повноцінну частину загального екологічного середовища. Це дасть можливість ввести увесь спектр напрацьованих та нових механізмів екологічного регулювання для покращення умов праці. Важливим напрямом підвищення

рівня прийнятності робочих місць є розширення страхових недержавних та змішаних механізмів попередження, фінансування та контролю. На сьогоднішній день відповідну функцію виконує лише один державний страховий фонд, що необґрунтовано монополізує та звужує область застосування визнаних у цивілізованому світі систем стимулювання створення робочих місць, безпечних та сприятливих для здоров'я людини. Стратегічним напрямом політики безпечної та гідної праці має стати поширення сфери стандартизації умов праці. У перспективі слід відмовитися від переважно промислового трактування робочого місця та умов праці на ньому. У сфері послуг, що постійно розширюється, є власні чинники небезпеки та негативного впливу на фізичне та психічне здоров'я людини. Виявлення їх та стандартизація — необхідне завдання вже сьогодні. Потребують приведення у відповідність із Конвенціями МОП положення закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», що стосуються повноважень державних інспекторів праці щодо режиму перевірки і доступу до будь-якої інформації на підприємстві. Це дасть змогу забезпечити належну прозорість соціально-трудових відносин у межах потенційних конфліктних зон, уникнути бюрократичного свавілля, упередити можливі соціальні конфлікти між суб'єктами соціального діалогу.

Викладені вище завдання неможливо виконати, якщо не відбудеться детінізації регіональної зайнятості. Показник рівня охоплення державним соціальним страхуванням є більш адекватним індикатором нелегітимної деформалізації зайнятості, ніж показник зайнятості у неформальному секторі. Це пов'язано тим, що зайнятість на основі усної домовленості або без ведення необхідного обліку достатньо розповсюджена на реєстрованих підприємствах та статистично малих підприємствах. Зайнятість подібного інституційного статусу концентрує в собі більшість негативів зайнятості взагалі та значно посилює їх вплив на процеси гальмування людського розвитку. Крім того, відсутність соціального страхування, як правило, означає і ухилення від інших податків з доходу людини, що очевидно не відповідає критеріям соціальної відповідальності та солідарної участі в фінансуванні заходів державної підтримки та захисту.

Головний напрям детінізації — уніфікація податково-облікових вимог до усіх суб'єктів господарювання, максимальне поширення реєстраційних автоматичних систем, ув'язування можливості співробітництва із державними інституціями тільки на основі повної прозорості підприємницької політики кадрів. У країні є потужні інституції фіскального, статистичного та фінансового нагляду, однак їх неузгодженість та орієнтація адміністрування переважно на великих юридичних осіб зумовлює не-

ефективність як виявлення та правової фіксації подібних порушень, так і здійснення заходів щодо їх припинення. Значною мірою не використовуються потенціал державних центрів зайнятості та державної інспекції праці. Між тим, конфліктна природа трудових відносин у межах неформальної зайнятості створює достатні стимули для активної співпраці населення, яке зайняте в таких умовах, та відповідних органів державної влади. Взагалі, для досягнення стійкого ефекту щодо детінізації зайнятості необхідне забезпечення комплексного впливу — не тільки через прямий облік та включення зайнятих у легітимні соціальні відносини, а й через непрямі механізми детінізації підприємницьких та трудових доходів.

Ефективність спрямування зусиль з детінізації зайнятості вимагають належної та швидкої інституціоналізації нових різновидів та форм зайнятості, розширення ринкового сектору її забезпечення, формування гнучкого економічно залежного та соціально-релевантного ціноутворення, прозорості механізмів визначення та обліку тривалості, інтенсивності, безпечності та фізіологічно-ергономічності трудових процесів; прозорості фінансових та управлінських аспектів зайнятості. Відповідно до цього, необхідно надати державну підтримку розвитку в Україні аутсорсінгу, надомній праці в сфері послуг, дистанційній зайнятості, законодавчо-нормативному забезпеченню тристоронніх трудових відносини типу аутстафінгу та лізингу персоналу, розширення використання строкових трудових договорів і неповної зайнятості. Принципом державної політики зайнятості тут мають стати невідворотність соціальної відповідальності та контролю за будь-якими нестандартними формами зайнятості, соціальної рівності їх індивідуальних і колективних трудових прав, які виключали б можливість погіршення умов праці й гарантій зайнятості, рівня виконання фінансових, страхових та арбітражних зобов'язань.

Основним чинником вибору людиною робочого місця на усіх регіональних ринках праці й досі залишається заробітна плата. Саме її розмір та гарантія виплати є базовими мотивами, що визначають привабливість як зайнятості взагалі, так і конкретної зайнятості. Якою мірою регіональна заробітна плата виконує свої функції, характеризують два показники: рівень регіональної заробітної плати в одиницях мінімальної заробітної плати та частка працівників регіону, які мають можливість за рахунок заробітної плати забезпечити прожитковий мінімум усередненому домогосподарству (із розрахунку в середньому 1,7 дорослих, які утримують 0,8 дитини або інших непрацездатних осіб). Для того, щоб використання цих показників могло стати елементом дієвої соціальної політики, треба принципово змінити сутність таких інструментів, як мінімальна заробітна плата та прожитковий мінімум. Якщо другий має визначати межу споживання особи,

яка є членом домогосподарства, має різні джерела доходу і потребує гарантій щодо можливості соціально повноцінного відтворення себе та інших незайнятих членів домогосподарства, то мінімальна заробітна плата має бути індикатором і регулятором продуктивної, реєстрованої та соціально прийнятної зайнятості, а також детінізації заробітної плати. Відповідно, мінімальна заробітна плата не повинна бути загальним соціальним стандартом, основним критерієм визначення якого є фінансові можливості державного бюджету. Варто дотриматися рекомендацій Ради Європи, згідно з якими співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (без податків) не має бути меншим 60%. Саме через мінімальну заробітну плату необхідно добитися того, щоб диференціація середньої заробітної плати за видами економічної діяльності була узгоджена з необхідними витратами енергії та групами фізичної активності працівників, рівнем складності і кваліфікації праці, результатами господарської діяльності та ринковою кон'юнктурою. Це дало б можливість принципово пом'якшити варіативність середньої заробітної плати за видами економічної діяльності, яка протягом 2005–2011 рр. за коефіцієнтом варіації збільшилася у 1,4 рази. В перспективі слід перейти до встановлення диференціальних галузевих та професійних мінімальних розмірів заробітної плати, а також диференціального регіонального й соціально-демографічного прожиткового мінімуму.

Регіональна соціальна політика зайнятості, здатна забезпечити соціальний розвиток, має бути узгоджена із загальною державною політикою доходів. Для цього остання, в кінцевому підсумку, має орієнтуватися на пріоритет підвищення доходів більшості населення від зайнятості. З цією метою необхідно розв'язати цілий комплекс завдань, які пов'язують державне регулювання оплати праці та витрати підприємців на робочу силу із політикою стандартизації умов праці й зайнятості, а також соціального страхування та оподаткування доходів від праці та витрат на робочу силу. В стратегічній перспективі платниками податків від трудових доходів та контрагентами соціального страхування мають стати самі працівники. Поки контрагентами податкових та соціально-страхових відносин, які формують фінансово-матеріальне підґрунтя соціально-трудових відносин, є роботодавці, ні державна влада, ні профспілки не керуватимуться інтересами працівників. Без фактичного включення працівників до складу повноважних суб'єктів фінансово-бюджетної взаємодії з приводу реалізації відносин зайнятості, активізація місцевої влади, громадських організацій, а також розширення системи соціального страхування неможливі.

Крім забезпечення загальних сприятливих умов формування регіональної зайнятості та гідних умов праці, соціальна політика має зосе-

реджувати увагу на спеціальній підтримці зайнятості окремих категорій громадян та підприємців: осіб з обмеженими можливостями, молоді, яка шукає перше робоче місце, осіб передпенсійного та пенсійного віку, осіб, які тривалий час не мають офіційної роботи, зневірених тощо, а також на проблемах зайнятості у небезпечних умовах, приховуванні випадків травматизму і професійних захворювань, нелегальної зайнятості, будь-яких випадках дискримінації, використанні дитячої праці, застошуванні штрафів, вилучень із заробітної плати, а також інших покарань, не передбачених законом.

Для того, щоб державна політика зайнятості була здатна забезпечити соціальний розвиток, вона не повинна бути прерогативою і задачею виключно органів державної влади. До активної взаємодії мають залучатися всі інституційні актори: громади, громадські організації, профспілки, організації та об'єднання роботодавців, міжгалузеві та галузеві об'єднання самозайнятих тощо. Стимулювання цієї активності потребує комбінації заходів державного сприяння та державного захисту свободи законодавчо-нормативної ініціативи, розробки стандартів щодо професій, кваліфікацій, тарифікації, умов праці, форм зайнятості, прогнозів тощо, а отже, й кардинального перегляду місця, призначення та методів державного нагляду й статистичного спостереження за відповідністю інституційних ініціатив та конкретних рішень вимогам Конституції України, спрощення процедури судочинства і розширення реальної доступності для індивідуального та колективного позивача.

Сфера освіти справляє помітний вплив на рівень людського розвитку в усіх регіонах України. У структурі інтегрального ІРЛР блок «Освіта» протягом 2004–2011 рр. займає одне з найперших місць, а по деяких регіонах навіть перевищує значення індексів по блоках «Відтворення населення» та «Комфортне життя».

Однак роль освіти не можна розглядати лише у контексті параметризації окремих її аспектів (що наразі включені у методику розрахунку ІРЛР) та намагання максимізувати їх значення. Треба пам'ятати, що людський розвиток відображає філософію, яка ставить людину у центр процесу розвитку, а поняття «людський розвиток» набагато ширше, ніж поняття «індекс людського розвитку». Тому значущість освіти визначається, принаймні, такими її пріоритетами, як: здатність формувати загальнолюдську систему цінностей суспільства та сприяти переходу нових поколінь на більш високий рівень освіти й культури; створення необхідних передумов для підвищення конкурентоспроможності громадян та особистісного їх саморозвитку; можливість реалізації освітніх переваг у високий рівень життя тощо.

Відправною точкою для розробки загальних політичних рекомендацій при формуванні ефективної стратегії розвитку регіонів є оцінювання прогресу у певній сфері людського розвитку як по регіонах країни (1), так і окремих складових індексів (2). Важливим аналітичним підґрунтям є також врахування динаміки регіональних варіацій за цими двома аспектами. Від характеру регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку залежатиме стратегія та тактика відповідних заходів політики — або повна відмова від них, або регулювання окремих параметрів, або здійснення комплексних (міжінституціональних чи інтерсекторальних) проектів.

Що стосується сфери освіти, то більшість індикаторів цього блоку має позитивні регіональні тенденції протягом досліджуваного періоду. Наразі найвищі коефіцієнти варіації зафіксовані лише за показниками щодо охоплення дітей ДНЗ⁹⁶ та досягнутим освітньо-кваліфікаційним рівнем дорослого населення,⁹⁷ проте їх динаміка в цілому досить позитивна, що свідчить про зниження диспропорцій освітнього розвитку регіонів України.

Однак для подальшого врегулювання наявних диспропорцій знадобляться різні рівні ініціації освітньої політики, її проектування та організаційного втілення, різні інструменти та канали впливу.

Оскільки регіональні відмінності за рівнем охоплення дошкільною освітою пов'язані з інфраструктурною доступністю дитячих закладів (насамперед за типом поселення у кожному регіоні), а повноваження, що забезпечують людський розвиток у цій сфері, делеговані на рівень місцевого самоврядування, то політику безпосередньо реалізують місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування.

У середньостроковій перспективі системне вирішення проблем щодо реалізації права на дошкільну освіту та створення рівних стартових можливостей дітей передшкільного віку вимагає значного розширення мережі ДНЗ різних типів і форм власності, запровадження різних форм залучення дітей до здобуття дошкільної освіти. Серед основних напрямів: будівництво дошкільних закладів (за новими типовими проектами, з урахуванням вимог розвиваючого та здоров'язбережувального середовища); вивільнення орендованих приміщень ДНЗ; відкриття дитячих закладів у пристосованих приміщеннях, у разі необхідності — переобладнання частини приміщень шкіл; реконструкція та проведення капі-

⁹⁶ Коефіцієнт варіації індикатора «Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей 3–5 років» по 25 регіонах становив: у 2004 р. — 20,89%; 2007 р. — 16,33%; 2011 р. — 13,25%.

⁹⁷ Коефіцієнт варіації індикатора «Частка осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше» по 25 регіонах становив: у 2004 р. — 12,69%; 2007 р. — 16,84%; 2011 р. — 13,94%.

тальних ремонтів будівель закладів; розвиток нових форм ДНЗ, у т. ч. при ВНЗ,⁹⁸ корпоративних приватних (крупних корпорацій, банків, агрофірм), міні-дитячих садків у житлових будинках, що споруджуються; утворення центрів розвитку дитини; поновлення груп у ДНЗ за місцем проживання для дітей шестирічного віку, які з різних причин не перейшли до шкільного навчання; відкриття груп для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку тощо.

Вочевидь, що вирішення таких складних завдань не може бути досягнуто у межах одного фінансового року та лише за рахунок місцевих бюджетів, оскільки за недосконалої системи місцевого самоврядування регіональна освітня ініціативність пов'язана «по руках і ногах» насамперед можливостями місцевих бюджетів.

Слід також зазначити, що у сфері дошкільної освіти проблеми накопичувалися ще з 1990-х років, однак комплексне їх вирішення розпочалося фактично з прийняттям Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». У 2011 р. вперше за роки незалежності було впроваджено Державну цільову соціальну програму розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року.⁹⁹

Отже, зменшення регіональних диспропорцій у охопленні дітей ДНЗ залежатиме не тільки від скоординованості дій місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а й додаткових субвенцій з державного бюджету, впровадження програмно-цільового методу, удосконалення механізму державно-приватного партнерства.

Регіональні відмінності освітньо-кваліфікаційного рівня дорослого населення тісніше пов'язані з економічним розвитком територій, рівнем їх урбанізації, станом регіональних ринків праці, оскільки для висококваліфікованих категорій населення значно більше можливостей знайти роботу (причому високооплачувану) у центрах індустріальних регіонів України. З другого боку, «концентрація» кількісного та якісного складу населення у таких центрах починає виступати самостійним фактором, який формує відповідний «імідж» регіону, забезпечуючи його економічну, соціальну та інвестиційну привабливість.

Завдання подолання регіональних деформацій освітньо-професійних структур населення не може бути розв'язано лише на регіональному рівні, таку проблему треба розглядати на національному рівні, із

⁹⁸ В Україні вже є досвід відкриття при ВНЗ дитсадків (з повним і короткотривалим перебуванням) та груп короткотривалого перебування (для дітей із студентських та викладацьких сімей).

⁹⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 р. № 629 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/>

застосуванням єдиного концептуального підходу щодо розвитку країни та її регіонів. Науково-обґрунтовані засади соціально-економічної політики є основою для створення інших типів програмних документів. Так, цільові програми щодо формування та використання людського капіталу можуть бути зорієнтовані на вирішення специфічних для регіону проблем: створення робочих місць для висококваліфікованих працівників; розширення вибору робочих місць через збільшення кількості інвестиційних програм регіону; вирівнювання можливостей працевлаштування осіб з вищою освітою, насамперед за рахунок розвитку соціальної сфери регіону тощо.

Тобто у даному разі регіональна політика потребує використання досить складних та виважених інструментів вирівнювання у поєднанні із обґрунтованими заходами стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів. Разом з цим при проведенні освітньої політики залишатиметься актуальним питання щодо розширення «освітнього простору» для кожної людини, незалежно від місця її проживання. Це, в свою чергу, безпосередньо торкається проблеми підвищення якості освітніх послуг, насамперед для середньої ланки освіти.

Серед науковців немає одностайної думки щодо визначення категорії «якість», оскільки вона є багатозначною та багатокомпонентною. Фахівці у сфері оцінки якості освіти пропонують таке її визначення: «Під якістю освіти розуміється характеристика системи освіти, що відображає ступінь відповідності освітніх результатів, що реально досягаються, нормативним вимогам, соціальним і особистісним очікуванням».¹⁰⁰ Отже, освітня система не може бути «закритою», вона зазнає впливу різнопланових чинників, зокрема постійної зміни вимог і очікувань основних «споживачів» та «замовників» освітніх послуг. Тому обґрунтування критеріїв для оцінки якості освіти (або якості освітніх послуг) може здійснюватися за різними підходами.

З управлінської точки зору, підвищення якості освітніх послуг може бути забезпечено тільки опосередковано, через цілеспрямований вплив на відповідні ресурси системи.¹⁰¹ Державна підтримка має бути спрямована на найбільш «проблемні місця» загальної середньої освіти, і, на наш погляд, наразі це питання щодо забезпечення реалізації повноцінної освітньої програми у кожній школі.

¹⁰⁰ Переклад з рос., джерело: Новиков А.М., Новиков Д.А. Как оценивать качество образования? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.anovikov.ru/artikle/kacth_obr.htm

¹⁰¹ Агранович М.Л., Кондрашов П.Е. Индикаторы оценки качества образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rcoikoit.ru/dld/hse/agran_indik_obraz.pdf

Надання у повному обсязі відповідних освітніх послуг передбачає, зокрема, забезпечення підручниками з усіх предметів учнів усіх класів, доступність інформаційно-комунікаційних технологій¹⁰² для учнів і вчителів, наявність учителів з усіх предметів та відповідний рівень їхньої кваліфікації,¹⁰³ повноцінне забезпечення приладами та обладнанням кабінетів-лабораторій з різних предметів,¹⁰⁴ проведення занять в одну зміну,¹⁰⁵ осучаснення інфраструктури навчального закладу, забезпечення архітектурної доступності шкільних приміщень для дітей з особливими потребами тощо.

Специфіка фінансування середньої ланки освіти в Україні, де домінує традиційний планово-нормативний підхід, а щорічне збільшення видатків відбувається переважно через підвищення рівня мінімальної заробітної плати та вартості енергоресурсів (при цьому обсягів фінансових ресурсів місцевих бюджетів не вистачає навіть на закупку необхідного шкільного оснащення), зумовили появу численних програм¹⁰⁶ для сприяння розв'язання проблем середньої освіти.

¹⁰² На початок 2011/2012 навчального року, за даними Держстату України, 69,1% денних ЗНЗ мали підключення до Інтернет (у т. ч. 91,5% міських та 57,9% сільських шкіл).

¹⁰³ Залишається гострою проблема із забезпеченням шкіл, насамперед у сільській місцевості, вчителями іноземної мови, інформатики, вчителями предметів з природничого циклу. Наразі немає жодного шкільного предмета, на 100% забезпеченого вчителями з повною вищою освітою. Останніми роками безперервно підвищується частка педагогічних працівників пенсійного віку, які є носіями застарілого досвіду (Джерело: Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В.Г.Кременя. — К.: Пед. думка, 2011. — С. 91–92).

¹⁰⁴ Рівень забезпечення приладами та обладнанням кабінетів-лабораторій фізики, хімії та біології українських шкіл є занадто низьким. Так, у 2010 р. найнижчий рівень забезпечення кабінетів фізики зафіксований у Закарпатській області (17%), найвищий — у м. Києві (40%); кабінетів-лабораторій хімії — відповідно у Закарпатській і Львівській областях (по 18%) та Херсонській області (49%); кабінетів-лабораторій біології — у Луганській і Львівській областях (по 14%) та у Херсонській області (24%) (Джерело: Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В.Г.Кременя. — К.: Пед. думка, 2011. — С. 289–291).

¹⁰⁵ На початок 2011/2012 навчального року ще 823 денних ЗНЗ (4,3%) проводили заняття у дві зміни.

¹⁰⁶ Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» (1993–2005 pp.); Програма інформатизації загальноосвітніх навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл (2001–2003 pp.); Державна програма «Вчитель» (2002–2012 pp.); Програма «Шкільний автобус» (2003–2010 pp.); Державна програма розвитку і функціонування української мови (2004–2010 pp.); Комплексна програма забезпечення загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладів сучасними технічними засобами навчання з природничо-математичних і технологічних дисциплін (2005–2011 pp.); Державна програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» (2006–2010 pp.); Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007–2017 pp.); Державна цільова соціальна програма «Школа майбутнього» (2007–2010 pp.); Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю (2007–2010 pp.); Державна програма розвитку українського села (2007–2015 pp.); Державна програма соціально-економічного розвитку Автономної республіки Крим (2007–2017 pp.) та ін.

ти (у т. ч. як істотного компонента капітальних інвестицій). Однак деякі програми так і не були профінансовані у повному обсязі, а процес оптимізації кількості бюджетних програм, який нещодавно розпочався в Україні, призвів до їх призупинення або закриття.

Нові програми також зберігають принцип обов'язковості фінансової підтримки за рахунок коштів державного бюджету. Так, у преамбулі нещодавно прийнятої державної цільової програми «Сто відсотків»¹⁰⁷ зазначається: «Можливі два варіанти розв'язання проблеми, що передбачають: перший (обмежений) — вирішення питань на рівні місцевих органів управління освітою без відповідної підтримки держави; другий (оптимальний) — розроблення і затвердження державної цільової програми з відповідною ресурсною та фінансовою підтримкою, виконання якої забезпечить послідовність, наступність, системність у вирішенні питань впровадження у навчально-виховний процес ЗНЗ нових технологій навчання. Найбільш ефективним є другий варіант».¹⁰⁸ Джерелами фінансування заходів цієї цільової програми є кошти: державного бюджету (70,31%); місцевих бюджетів (12,80%); інших джерел (16,89%).

На думку фахівців, «найвигіднішу» позицію сьогодні мають спеціалізовані школи (гімназії, ліцеї, колегіуми), оскільки вони здатні забезпечити значно вищу якість навчання та інтенсивнішу підготовку до вступу до ВНЗ.¹⁰⁹ Учні таких шкіл мають набагато більше шансів навчатися у престижних ВНЗ, що гарантують при здобутті вищої освіти успішне працевлаштування, швидке кар'єрне зростання та досягнення високого соціального статусу. Але кількість спеціалізованих шкіл в Україні незначна (1002 заклади, або 5,1% загальної кількості денних ЗНЗ), та й функціонують майже всі вони у міських поселеннях (92,3%).¹¹⁰ З позицій забезпечення освітньої рівності постає питання щодо обмеженого доступу до таких «елітних» закладів учнів з бідніших домогосподарств та школярів з сільської місцевості.

Запровадження в Україні ЗНО знань випускників шкіл, які вирішили стати студентами, мало на меті забезпечити рівні умови доступу до вищої освіти. Проте залежність його узагальнених (усереднених) результатів (по всіх предметах та по окремих дисциплінах) від виду школи,

¹⁰⁷ Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 494 «Про затвердження Державної цільової програми впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/>

¹⁰⁸ Див. розділ Програми «Визначення оптимального варіанта розв'язання проблеми на основі порівняльного аналізу двох варіантів» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/494-2011-%D0%BF>

¹⁰⁹ Це підтверджують і узагальнені результати трьох ЗНО знань випускників шкіл України, які вирішили стати студентами (2009—2011 рр.).

¹¹⁰ Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2011/12 навчального року: Стат. бюлетень / Державна служба статистики України. — К., 2012. — С. 20.

типу місцевості, і навіть регіону країни є досить очевидною. До цього треба додати можливість окремої групи учнів отримати додаткову дороговартісну підготовку (у репетиторів, на підготовчих курсах тощо), що взагалі підмінює «відбір обдарованих та найуспішніших» на «конкурс батьківських бюджетів».

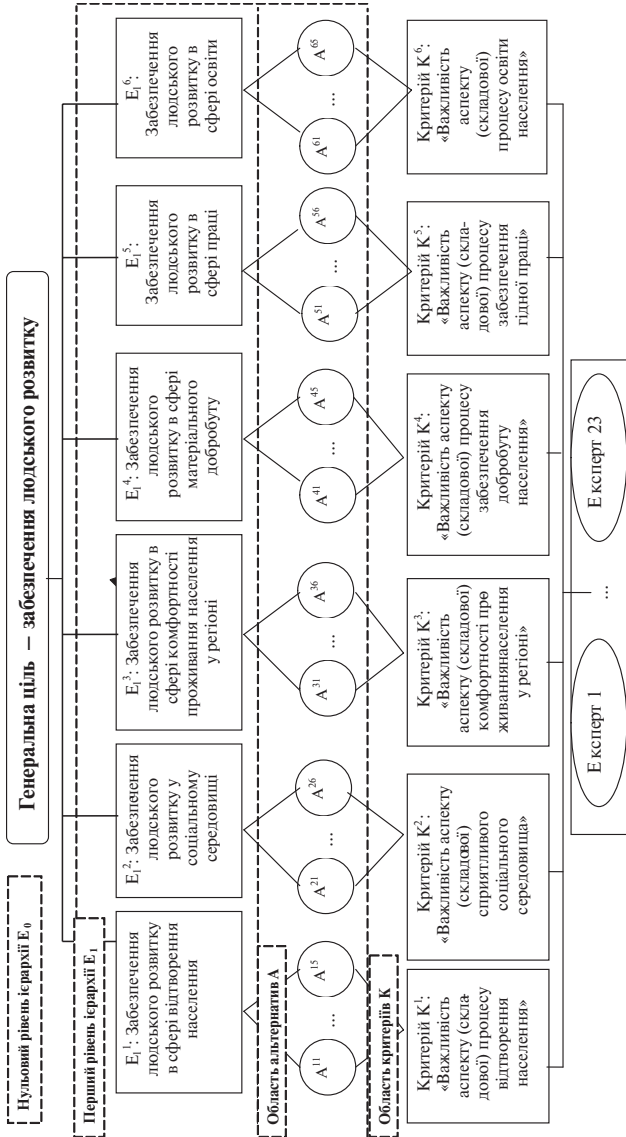
Треба зазначити, що освітні переваги, здобуті у школі (а саме висока якість підготовки), «проектуються» потім не тільки на сферу вищої освіти, а й сфери післядипломної та додаткової освіти. Сучасні міжнародні соціологічні дослідження показують, що висококваліфіковані та високодохідні групи населення більш активні у сфері інтенсивної професійної мобільності (перепідготовка, підвищення кваліфікації, здобуття другої освіти), вони зорієнтовані на самостійне поповнення професійних знань. Все це значно посилює їхні позиції на ринку праці.

Отже, забезпечення якості освітніх послуг ще на початкових рівнях освіти створює необхідні умови для «вільного» доступу (переходу) на наступні її рівні, підвищує конкурентоспроможність випускників навчальних закладів на ринку праці та збільшує перспективи покращання їх соціально-економічного статусу у майбутньому. Однак доступність та якість освітніх послуг була та залишається центральною проблемою вітчизняної системи освіти. Причому якщо аспект доступності наразі є найбільш актуальним для дошкільної освіти, то підвищення якості освітніх послуг потребують усі без винятку рівні освіти.

Завдання сучасної освіти — створити рівні освітні шанси та забезпечити свободу вибору для кожної людини, незалежно від її віку, статі, освітньої підготовки, соціального становища або місця проживання. Якщо людина буде мати свободу вибору щодо змісту та форми освітньої підготовки упродовж життя, вона зможе повністю реалізувати себе і на ринку праці, і в соціумі. Тому сфера освіти має залишатися одним з головних об'єктів регіональної політики людського розвитку.

ДОДАТКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Додаток 3.1

Постановка задачі щодо побудови ієрархії цілей забезпечення людського розвитку

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Пуги НАН України.

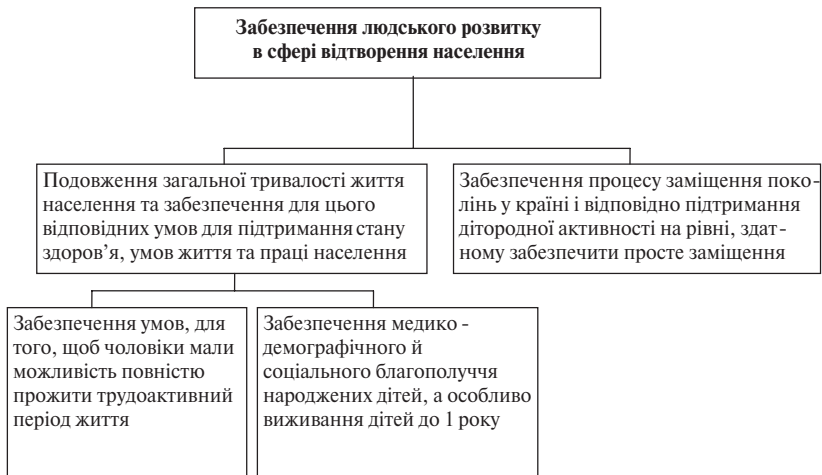

Рис. 3.2.1. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Відтворення населення»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

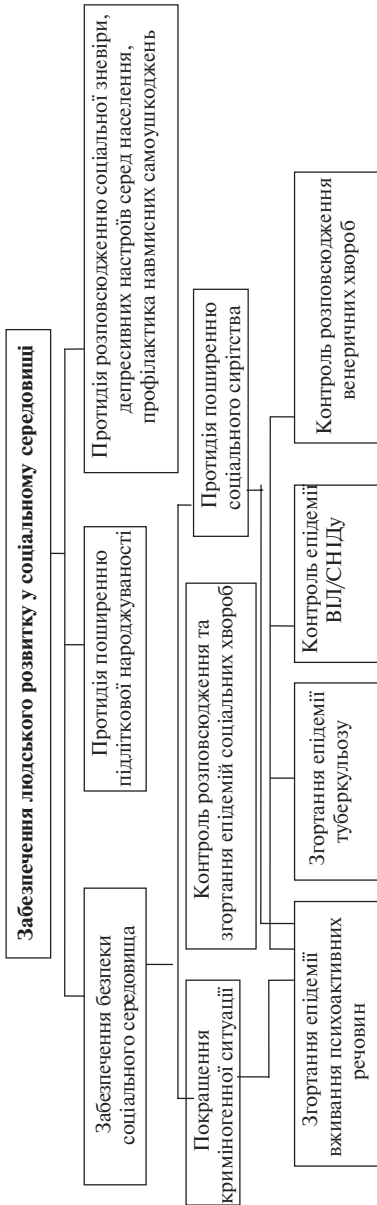

Рис. 3.2.2. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Соціальне середовище»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

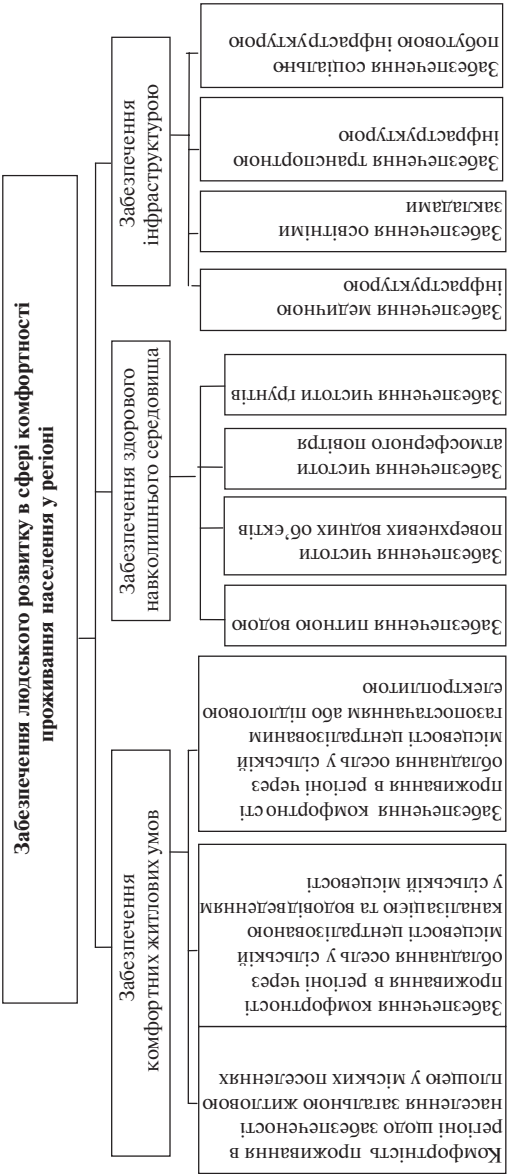

Рис. 3.2.3. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Комфортне життя»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Пуги НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

Рис. 3.2.4. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Добробут»

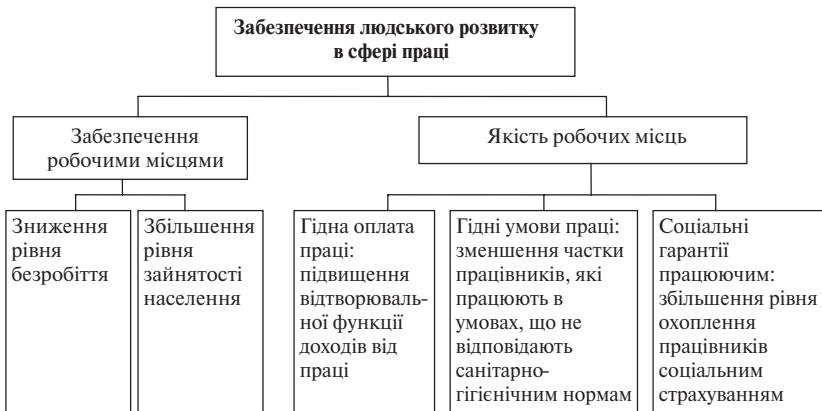

Рис. 3.2.5. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Гідна праця»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.2 (продовження)

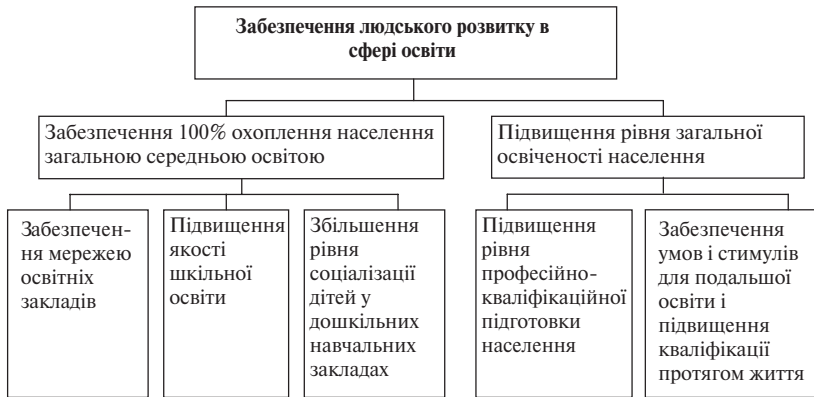

Рис. 3.2.6. Пріоритетність цілей та завдань у блоці «Освіта»

Джерело: розроблено фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

Додаток 3.3

Таблиця 3.3.1

Параметри людського розвитку в Україні, 2011 р.

	«Ідеальний регіон»	Найвище значення серед регіонів	В середньому по Україні (25 регіонів)
Стандартизований рівень ІРЛР	1,000	0,681	0,633
Блоки, що характеризують людський розвиток:			
Відтворення населення	1,000	0,864	0,804
Соціальне середовище	1,000	0,711	0,478
Комфортне життя	1,000	0,760	0,576
Добробут	1,000	0,802	0,557
Гідна праця	1,000	0,659	0,573
Освіта	1,000	0,856	0,813

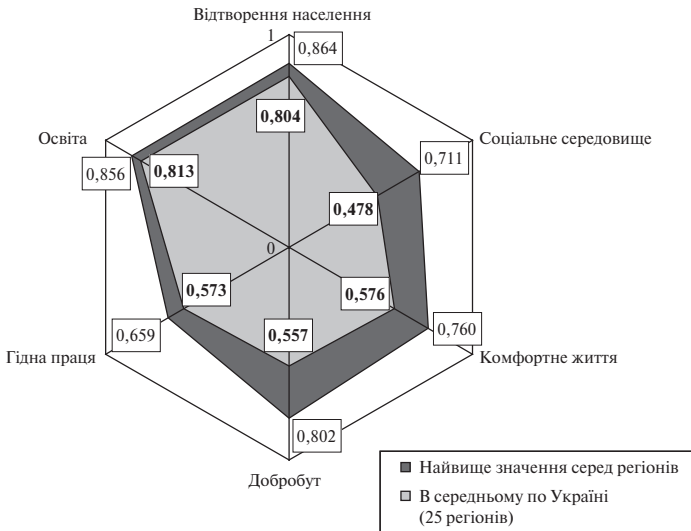

Рис. 3.3.1. Виміри людського розвитку України, 2011 р.

Примітка: параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД ім. М.В.Птухи НАН України.

ВИСНОВКИ

Досвід країн із розвинутою й перехідною економікою доводить надзвичайну важливість виваженої регіональної політики у підвищенні добробуту та створенні рівних умов для всього населення незалежно від місця проживання. Отже, забезпечення сталого людського розвитку регіонів має бути ключовим пріоритетом для України.

Сучасний стан людського розвитку більшості регіонів України є вкрай незадовільним і характеризується низькими показниками якості життя, несприятливою демографічною ситуацією, поганим станом здоров'я населення, значним поширенням асоціальних явищ, несприятливим соціально-психологічним кліматом у суспільстві. З огляду на це, особливої актуальності набувають питання наукового обґрунтування, методичного та інформаційного забезпечення стратегій розвитку регіонів.

Саме з цією метою ще у 2000 р. було створено національну методiku вимірювання регіонального людського розвитку. Однак за 11 років її використання відбулися значні зміни у соціально-економічній ситуації, інформаційно-статистичному забезпеченні досліджень, виникли нові аналітичні потреби. Тому назріла необхідність перегляду як інформаційного забезпечення розрахунків, так і методичних підходів. Поглиблені наукові розробки проблем розвитку людського потенціалу у регіонах України зумовили оновлення існуючої методики, насамперед «перетворювання» її основних блоків на основі осучаснення відповідних статистичних індикаторів. При цьому застосування нової методології вимірювання ІРЛР дає змогу точніше дослідити регіональні тенденції за основними складовими людського розвитку, оцінити їх стабільність та прогрес з точки зору досягнення цільових орієнтирів, виявити суттєві регіональні диспропорції та сфокусувати увагу на найбільш проблемних аспектах людського розвитку в кожному регіоні, окреслити відповідні перспективи їх подолання, а отже — сформувати ефективну регіональну політику.

Метою регіональної **демографічної політики** має стати стабілізація чисельності населення за рахунок поєднання регулюючих заходів народжуваності/смертності. Пріоритетними напрямками у формуванні регіональної демографічної політики слід визначити зниження смертності у всіх вікових групах, формування здорового способу життя. Зміцнення сім'ї не має зводитися лише до зростання народжуваності, а й повинно

мати своїм результатом і зниження захворюваності, зменшення девіантних форм поведінки, тобто скорочення смертності і підвищення тривалості життя загалом.

Демографічна ситуація в Україні характеризується незначною регіональною диференціацією процесів відтворення населення, що їх визначають. Впродовж відносно невеликого інтервалу часу демографічні показники більшості регіонів мають певну стабільність (сумарний коефіцієнт народжуваності, середня очікувана тривалість життя при народженні, ймовірність дожити від 20 до 65 років). Водночас вони не є однорідними по країні в цілому, найбільш сприятливе становище складається на заході, де останніми роками спостерігається стабільне відтворення населення, перш за все, за рахунок перевищення народжуваності над смертністю.

Демографічні процеси розвиваються під впливом інших соціальних процесів: економічних, політичних тощо. У свою чергу, демографічні процеси мають значний вплив на всі суспільні процеси. Різде зниження народжуваності, зростання смертності, особливо людей працездатного віку спричиняє випереджаюче скорочення працездатного населення, збільшення частки пенсіонерів і, як наслідок, — небезпечне зменшення трудового потенціалу (тобто зростання навантаження на молоде покоління). В той же час коливання рівня народжуваності через певний час виявляються у відповідних коливаннях рівнів зайнятості та охоплення освітою тощо. Водночас на демографічну ситуацію в Україні істотно впливає і нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів.

Проявом соціально-демографічного неблагополуччя в регіонах є прогресуюче зростання смертності населення, тому поліпшенню демографічної ситуації у всіх регіонах країни сприятимуть стійкий розвиток економіки та ефективна соціальна політика. Необхідні якісні зміни в рівні життя населення, що передбачають реструктуризацію зайнятості і активізацію політики доходів населення, підвищення якості, розширення форм і видів медичного обслуговування, зміцнення інституту сім'ї, посилення охорони материнства і дитинства.

Важливим питанням залишається зниження рівня дитячої смертності, яка є показником якості життя населення та демонструє рівень його добробуту, розподіл соціальних і матеріальних благ у суспільстві, екологічна ситуація, стан здоров'я населення, в т. ч. рівень доступності та якості медичної допомоги. Для вирішення цього завдання необхідна цілеспрямована регіональна політика, що має базуватися на стратегічних напрямках розвитку служби охорони материнства й дитинства, що ґрунтуються на принципі єдності здоров'я дітей і забезпечення репро-

дуктивних потреб жінок, зокрема шляхом забезпечення пріоритетного розвитку служби охорони материнства й дитинства, у т. ч. на основі регіональних цільових програм. Першочерговими є інвестиції коштів державного та місцевих бюджетів насамперед у ті медичні технології, які спрямовані на збереження здоров'я матері і дитини та народження здорових дітей; надання гарантованих базових медичних послуг жінкам і дітям в усіх населених пунктах; розвиток системи охорони репродуктивного здоров'я сімей на регіональному рівні.

Для збереження стабільності **соціального середовища** необхідна розробка і реалізація ефективної соціальної політики, що забезпечує зменшення асоціальних проявів, зниження соціальної напруженості та агресії у населення, покращання суспільного здоров'я у всіх регіонах країни.

Ефективне вирішення соціальних проблем на регіональному рівні сприятиме підвищенню добробуту населення та всебічному розвитку особистості. Найбільш проблемними аспектами соціального середовища, на які слід звернути увагу, є поширення соціального сирітства та збільшення кількості хворих із вперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин.

Найнебезпечніша ситуація із соціальним сирітством має місце на півдні України; за цим показником відмічаються найбільші регіональні диспропорції. Тому необхідна цілеспрямована регіональна політика на своєчасне виявлення сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах, та таких, де має місце насилля та жорстока поведінка щодо дітей. Пріоритетним напрямом політики стосовно дітей, які зазнають ризики соціального сирітства, є спрямування ресурсів на роботу з попередження потрапляння дітей в інтернатні заклади та допомогу сім'ям зі створення належних умов для виховання дітей у кровних родинах. Щодо дітей, які позбавлені батьківського піклування, мають вживатись активні заходи із влаштування їх у прийомні сім'ї. Прийомна сім'я має бути професійною сферою діяльності, з відповідними вимогами, стандартами, критеріями. Найважливішими напрямками для покращання ситуації в соціальному середовищі є повноцінна інтеграція таких дітей у життя суспільства та розвиток їхньої соціальної активності.

Наркоманія та алкоголізм руйнують накопичені навички діяльності та спілкування, виводять із ладу механізми взаємодії між людьми, що ставить під загрозу не лише існування окремих сімей, а й всього суспільства. Поширення хвороб, які мають соціально-небезпечний характер, є проблемою всіх регіонів країни. Така ситуація вимагає негайного пошуку ефективних підходів до їх профілактики та запобігання. Зважаючи на регіональні особливості поширення наркоманії та алкоголізму, необхід-

на диференційована політика держави щодо подолання цих явищ. Зокрема, західні області потребують посилення профілактичної діяльності щодо поширення пияцтва, а в південно-східному регіоні України необхідно більше акцентувати увагу на попередженні вживання наркотиків. Важливим напрямом є проведення належної інформаційної роботи та забезпечення доступу до отримання фахової психологічної допомоги для осіб та сімей, які опинились у складних життєвих ситуаціях.

Необхідна розробка й реалізація на державному рівні альтернативних поведінкових концептуально обґрунтованих інноваційних програм в області соціальної політики. Це стосується, насамперед, молодіжної політики, зокрема, в сфері дозвілля та зайнятості.

Досягнення цільових орієнтирів людського розвитку щодо **комфортності проживання** населення є надзвичайно важливим завданням, з огляду на те, що ця сфера синтезує в собі дві складові людського буття: довкілля у широкому розумінні, та безпосереднє оточення кожної людини — його житло й доступна інфраструктура.

Історично через нерівномірність розвитку промислового потенціалу регіони України доволі сильно відрізняються за екологічним станом. Покращення ситуації у місцях базування екологічно небезпечних виробництв та на прилеглих територіях безпосередньо пов'язано з підвищенням екологічної культури та проведенням природоохоронних заходів на цих виробництвах. Проте і зовсім невелике виробництво, на якому ігнорують принципи цивілізованого природокористування, може стати джерелом погіршення здоров'я населення і знизити комфортність проживання у відповідній місцевості. Прикладів цьому безліч.

«Кричущою» в Україні є проблема утилізації побутових відходів, а також проблема питної води. За висновками експертів, якщо будуть зберігатися поточні темпи забруднення поверхневих водних об'єктів, то вартість питної води — очищеної від забруднюючих речовин та доставленої до споживачів, буде перевищувати всі економічно обґрунтовані межі, вода стане воістину «золотою» для населення.

Настав час усвідомити, що екологічні проблем не вирішуються самі по собі. На сьогоднішній день масштаби втручання людини в природні процеси є такими, що довкілля практично втратило здатність до асиміляції забруднень. Порушені ландшафти втратили здатність до самоочищення. Забрудненість усіх середовищ відбивається на здоров'ї населення, оскільки людина є біологічною істотою, і її біологічна сутність невід'ємна від довкілля, руйнуючи яке, людство руйнує само себе.

Шлях покращення стану землі, вод і атмосферного повітря потребує наполегливих, послідовних і системних заходів. Ці заходи мають

жорстко визначену територіальну локалізацію, тому тут важко переоцінити роль територіальних громад і місцевих органів влади як суб'єктів, здатних безпосередньо впливати на екологічну ситуацію, ставлячи відповідні проблеми в центр уваги і організовуючи реалізацію необхідних заходів. З огляду на збіднілий стан більшості місцевих бюджетів України, досить часто, особливо в старопромислових регіонах, де екологічні проблеми накопичувалися десятиріччями, стан довкілля важко покращити, спираючись лише на місцеві фінанси, без істотних бюджетних вливань.

Зношеною в Україні є переважна більшість об'єктів житлово-комунального господарства, транспортної та інженерної мереж, об'єктів соціальної інфраструктури; в цій царині регіональна диференціація проявляє себе значно менше — це є справді загальнонаціональною проблемою. В більш економічно розвинутих регіонах темпи житлового будівництва вищі, проте зі збільшенням відстані до великого промислового міста убуває і забезпеченість базовими і основними зручностями. Проблеми сільської місцевості дуже часто виявляються лише локальними проблемами проживаючого там населення і, так історично склалося, ними значно менше прийнято опікуватися, оскільки, порівняно з міськими, ці проблеми виглядають менш концентрованими і, відповідно, менш нагальними.

Загалом, поза питанням регіональної диференціації, державі вкрай необхідно повернутися обличчям до сільської місцевості, оскільки її проблеми — це не тільки стан інфраструктури і забезпеченість зручностями, а і маса інших, через які сільські райони знелюднюються. В той же час соціологічні опитування показують, що через надшвидкий темп міського життя досить значна частка громадян хотіла би проживати у сільській місцевості, проте вони воліли б користатися звичними для місцевих мешканців зручностями. Слід зауважити, що, з погляду принципів сталого розвитку, надвисокий рівень урбанізації є шкідливим, оскільки концентрує екологічні та соціальні проблеми. Проживання у невеликих містах є більш «екологічним», але за умови, якщо це невелике містечко не є депресивним та забезпечує належну комфортність життя.

Повертаючись до тенденцій, виявлених у сфері комфортності проживання за допомогою індексу людського розвитку, слід зробити висновки, що окремі показники, а також інтегральна оцінка за блоком загалом, варіює незначним чином. Інерційність ситуації ставить під сумнів перспективу швидкого досягнення цільових орієнтирів людського розвитку в цій царині. Диференціація за рівнем комфортності проживання має стійку тенденцію пом'якшення та наближення регіональних показників до середнього по Україні, яке помірно зростає.

Підтримка **добробуту** населення є основним завданням соціальної політики держави у будь-якому цивілізованому суспільстві, важливою складовою соціально орієнтованої ринкової економіки. Як характеристики загального рівня життя населення, саме показники матеріального добробуту визначають можливості задоволення споживчих потреб, повноцінного соціального залучення. Іншими словами, рівень добробуту виступає як матеріальне підґрунтя високого рівня людського розвитку, і як його основний критерій, мірило оцінки суспільного прогресу. Проте високий рівень регіональної диференціації населення за рівнем добробуту залишається актуальною проблемою для України, що виражається в тому, що мають місце суттєві диспропорції у розподілі за областями країни таких показників, як рівень бідності населення, наявність вільних коштів, які можливо вкладати в нерухомість або заощаджувати. Значний внесок у формування регіональних диспропорцій належить і показнику ВРП на душу населення, що визначає нерівність передумов економічного становища мешканців різних регіонів. Водночас регіональна варіація таких показників, як кількість мінімальних продуктових кошиків, яку населення може придбати за середньодушовий дохід, та частка домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, перебуває в межах статистично «нормальних» значень. Ці особливості дають підстави для висновків про однорідність розподілу «базового» рівня матеріального добробуту населення на території України, проте є істотна регіональна диференціація «розширених» економічних можливостей населення, що спрямовані на задоволення потреб вищого рівня.

Пом'якшення надмірної регіональної диференціації рівня життя населення залишається одним з найважливіших напрямів соціальної політики держави, оскільки саме на цьому рівні формуються значні ризики соціальної безпеки та згуртованості суспільства. Важливо, щоб відповідні заходи політичного впливу мали комплексний характер, спрямовуючись не лише на «зовнішні» детермінанти рівня життя населення, такі як економічний потенціал регіону або рівень його промислового розвитку, а й інші складові добробуту, що характеризують реальну купівельну спроможність наявних доходів, визначають можливості задоволення як «базових», так і розширених потреб домогосподарств. Заходи соціальної політики мають спрямовуватися не лише на загальну підтримку доходів населення та захист вразливих верств суспільства, а й на регулювання політики цін і тарифів у регіонах, забезпечення доступності житла для різних категорій населення, сприяння підвищенню загальної комфортності умов проживання та доступності соціальних послуг.

Пом'якшення регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку потребуватиме також вдосконалення системи міжбюджетних відносин, розширення витратних повноважень місцевих бюджетів та зміцнення їх власної дохідної бази, підвищення ефективності соціальних видатків та посилення адресності системи соціальної допомоги. Вирішення цих наукових завдань має становити підґрунтя майбутніх досліджень, результати яких мають бути імplementовані у відповідних соціальних програмах та стратегіях регіонального розвитку.

Забезпечення гідної праці. Зайнятість виконує як мінімум дві важливі суспільні функції в процесах забезпечення людського розвитку. З одного боку, вона є провідною легітимною формою трудової самореалізації людини, яка не тільки дає змогу втілити набуті людиною здібності в соціально-економічні значущі результати, а й обумовлює її подальший розвиток, пов'язаний із оволодінням та удосконаленням соціальних і трудових компетенцій. З другого боку, зайнятість (в якості найманого працівника і в якості роботодавця чи самозайнятої особи) є найбільш продуктивним джерелом матеріального забезпечення людини та її родини. І, нарешті, легітимна зайнятість є основним джерелом формування соціальних фондів, які сприяють тому, щоб належним чином реалізувати державну політику соціального захисту. Зазначені функції є об'єктивними реаліями сьогодення. Однак, з державницько-суспільної точки зору, виняткове значення має те, що ці функції повинні виконуватися на рівні, який захищає гідність людини, забезпечує дотримання її базових прав і свобод, дає можливість розраховувати на позитивний розвиток, а не деградацію.

Саме виходячи із цих міркувань, нові показники та методологія їх інтеграції і загальний індекс людського розвитку визнано такими, що, з точки зору вимог науково обґрунтованого спрощення системи вимірювання людського розвитку, здатні краще репрезентувати цільовий рівень гідності умов праці регіонів.

У процесі дослідження встановлено, що запропоновані показники вдало балансують між вимогами і відображають найбільш суттєві та актуальні явища в сфері зайнятості та ринку праці, які мають певний запас інерційності, та вимогою щодо достатнього рівня варіативності, яка надає системі показників властивості достатньо чутливого інструменту вимірювання регіональної диференціації. В блоці індикаторів гідної праці було визначено, що згідно з переважною більшістю первинних показників спостерігалось неухильне зменшення загального рівня диференціації регіонів. Застосування цих даних, а також індексу за блоком дало змогу виявити нові тенденції формування регіонального розмаїття умов гідної праці України. Зокрема, перехід від початкових окремих показни-

ків до інтегральних оцінок дозволив встановити чітку синхронність досліджуваних процесів. Так, переважна більшість регіонів демонструвала наявність одномодальної вершини зростання загального індексу гідної праці регіонів у 2007–2008 рр., та одномодального мінімуму – у 2010 р. Саме ця синхронність утворює стрижневу загальну закономірність, яка дає можливість зрозуміти загальну логіку міжрегіональних процесів як єдиного, хоча і диференційованого соціально-економічного цілого.

Специфіка відхилень від зазначеної загальної тенденції регіонального розвитку гідності праці проявляє себе на двох рівнях. Перший рівень – це індекси за блоком «Гідна праця». В його межах чітко видно, що серед регіонів виокремлюються група лідерів та група аутсайдерів. Причому стійкість групи лідерів виявилася протягом 2004–2011 рр. більшою, ніж стійкість групи аутсайдерів. Склад першої змінився на третину, тоді як склад другої – на половину. Ще однією важливою тенденцією є те, що вихід регіонів із кризового стану швидше та інтенсивніше відбувався саме в середині лідерів регіонального індексу гідності праці та близьких до них представників середняків розвитку. В той час як затягнення посткризових стагнаційних тенденцій стало рисою регіонів, які, по-перше у 2004 р. входили до складу аутсайдерів, а по-друге, у 2005 р. мали локальний спад. Отже, застосування індексу дало змогу комплексно обґрунтувати визначення регіонів групи ризику та регіонів, що потребують невідкладної уваги, а також розкрити основні причини їх перебування в цьому стані.

Такі результати створюють належні наукові засади розроблення та обґрунтування напрямів та шляхів підвищення рівня гідності праці в регіоні у контексті виконання завдань сталого людського розвитку. А саме: збільшення робочих місць у реєстрованих суб'єктів господарювання; активізації виходу на ринок праці економічно неактивного населення працездатного віку та сприяння їм в отриманні першого робочого місця після тривалої перерви трудового стажу; активізація працевлаштування молоді, особливо в сільській місцевості; підвищення рівня професійно-технічної та вищої освіченості населення та її відповідності попиту на працю; подолання наявної тенденції деформалізації зайнятості та забезпечення максимального охоплення соціальним захистом усього зайнятого населення тощо. Ефективна й усталена діяльність по цих напрямках державних та недержавних інституцій, а також локальних суб'єктів релевантних інтересів, за умови формування дієвих механізмів узгодження та скоординованості відповідних зусиль, дає підстави розраховувати на реальність підвищення регіональних рівнів гідності праці та зменшення між ними необґрунтованої та несправедливої диференціації.

Постановка проблеми щодо пом'якшення регіональних диспропорцій у **сфері освіти** та удосконалення освітнього простору в Україні набуває особливої актуальності у зв'язку з глибинними змінами у соціально-демографічних характеристиках населення та необхідністю врахування трансформаційних процесів у вітчизняній економіці, зокрема збільшення зайнятості у сфері високотехнологічних та інтелектуальних послуг.

Роль освіти у забезпеченні сталого людського розвитку визначається її здатністю впливати на якісні аспекти відтворення населення, у т. ч. розширювати можливості для успішної реалізації індивідуальних здібностей та професійно-кваліфікаційного потенціалу громадян, формувати якісні зрушення у способі життя, пріоритетах та світоглядних орієнтаціях населення, покращувати освітньо-професійні структури населення та сприяти висхідній соціальній мобільності, успішній інтеграції у соціум та активній участі у суспільному житті. На сьогодні взаємозумовленість високих освітніх здобутків науковці розглядають не лише у контексті забезпечення конкурентоспроможності на ринку праці, а й проектується на інші сфери життя індивіда та його сім'ї (переваги у рівні доходів, умовах проживання, стані здоров'я, а отже — у тривалості та якості життя). Тому питання доступності та якості освітніх послуг мають залишатися у центрі уваги центральних та місцевих органів влади.

Вирівнювання освітніх шансів та розширення освітніх можливостей на сьогодні вважаються найбільш перспективними напрямками освітньої політики. Вони дають змогу значно нівелювати впливи територіального, економічного та соціокультурного бар'єрів, які загострюють прояви освітньої нерівності у суспільстві. Адаже доступ різних груп та верств населення України до якісних освітніх послуг зумовлюється такими чинниками, як: місцевість проживання (місто або село); відмінності у соціально-економічному розвитку деяких територій; різні фінансові можливості домогосподарств; соціальний та культурний капітал сім'ї; обмеженість освітньої інфраструктури різних рівнів та особливості їх фінансування тощо. На загальнодержавному рівні не менш важливим питанням залишається гармонізація професійної освіти та ринку праці, зокрема встановлення відповідності між освітньою й професійною системами кваліфікацій в Україні. Тому для подальшого врегулювання наявних регіональних диспропорцій у сфері освіти знадобляться різні рівні ініціації освітньої політики, її проектування та організаційного втілення, різні інструменти та канали впливу.

Треба пам'ятати, що людський розвиток відображає філософію, яка ставить людину у центр процесу розвитку, а поняття «людський розвиток» набагато ширше, ніж поняття «індекс людського розвитку». Тому

значущість освіти визначається, принаймні, такими її пріоритетами, як: здатність формувати загальнолюдську систему цінностей суспільства та сприяти переходу нових поколінь на більш високий рівень освіти та культури; створення необхідних передумов для підвищення конкурентоспроможності громадян та особистісного їх саморозвитку; можливість реалізації освітніх переваг у високий рівень життя тощо. Завдання освіти — створити рівні освітні шанси та забезпечити свободу вибору для кожної людини, незалежно від її віку, статі, освітньої підготовки або соціального становища. Якщо людина буде мати свободу вибору щодо змісту та форми освітньої підготовки упродовж життя, вона зможе повністю реалізувати себе і на ринку праці, і в соціумі.

З метою досягнення цілей людського розвитку у регіонах України, забезпечення гармонійного та збалансованого соціально-економічного простору, у межах реалізації державної регіональної політики мають розроблятися регіональні програми людського розвитку. Основою для розробки регіональних програм мають слугувати результати досліджень існуючих диспропорцій людського розвитку, їх динаміки, чинників формування та можливих впливів.

Надто важливим для формування ефективної політики є глибинні дослідження та наукові обґрунтування, що базуються на якісній статистичній інформації, використовують сучасну методологію оцінки соціально-економічних явищ та процесів.

В організаційному плані реалізація політики потребує залучення висококваліфікованих фахівців для оцінки та моніторингу програм на всіх етапах їх розробки та реалізації, а також удосконалення системи управління і взаємодії всіх зацікавлених органів та інституцій.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ РІВНЯ ЖИТТЯ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ

(Колективна монографія у 2-х томах)

Том 1: Трансформація рівня життя населення в умовах системної кризи

Том 2: Регіональні диспропорції людського розвитку та можливості їх подолання

Дослідження виконано авторським колективом під керівництвом
академіка НАН України, доктора економічних наук, професора
Лібанової Е.М.

Редактор: Денисов А.Ф.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки: Тілікіна Н.В.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
(протокол №16 від 29.11.2012 року)

Підп. до друку 07.12.2012 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 24,41
Наклад 300 прим. Замовл. № 206

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60.
тел. (044) 486-62-38; e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК № 1997 від 29.10.2004 р.

Видавець та виготівник «Сочінський»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
тел.: (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru

Свідцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК №2521 від 08.06.2006 р.